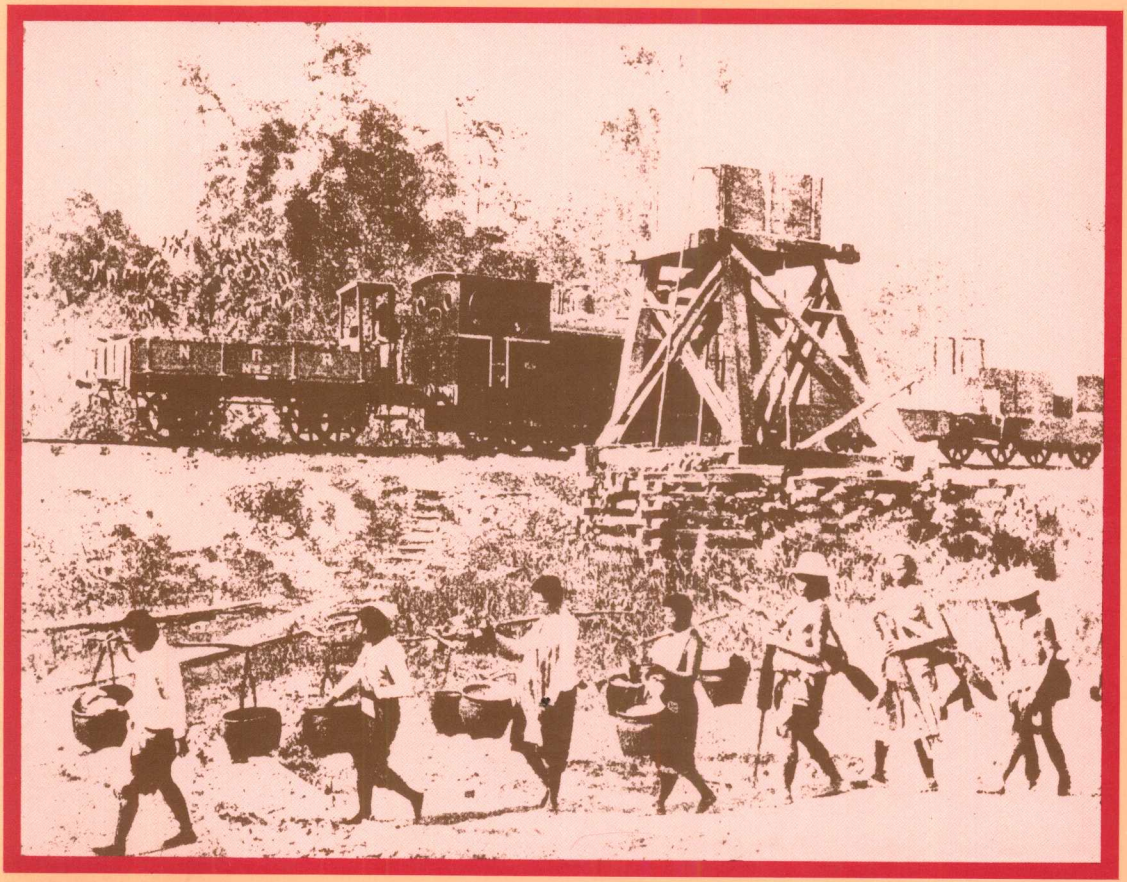
ประวัติศาสตร์ไทย

สมัย พ.ศ. 2352-2453

ด้านเศรษฐกิจ

ชัย เรืองศิลป์

หน่วยโครงการจัดตั้งคณะสาธารณสุขศาสตร์
๑๑/๑๑ ถนนราชวิถี เขตปทุมวัน กทม. ๑๐๓๐๐
โทร. ๒๕๔-๔๓๖๔

ราคา ๑๔๖.๐๐ บาท

ปก : กู้ ยงทรัพย์อนันต์

ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓

ด้านเศรษฐกิจ

พิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๕๒๗

จำนวนพิมพ์ ๓,๐๐๐ ฉบับ

ลิขสิทธิ์ภาษาไทยของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ISBN 974-07-5456-2

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

๕๙๙ ถนนไมตรีจิต กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๐๐ โทร. ๒๒๑๐๑๑๑–๕

เป็นผู้แทนจำหน่าย

ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓

ด้านเศรษฐกิจ

ชัย เรืองศิลป์

มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
กรุงเทพมหานคร ๒๕๒๒

รายชื่อคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

๑. นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
๒. นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
๓. นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
๔. นายธวัชชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
๕. นางสาวสดชื่น ชัยประสาธน์	กรรมการ
๖. นายสุเทพ สุนทรเภสัช	กรรมการ
๗. นายนรนิติ เศรษฐบุตร	กรรมการ
๘. นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
๙. นายวิทยา สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
๑๐. นางอารี สันหฉวี	กรรมการ
๑๑. นางอมรา พงศาพิชญ์	กรรมการ
๑๒. นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการ
๑๓. นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
๑๔. นายบดินทร์ อัศวาณิชย์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
๑๕. นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
๑๖. นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
๑๗. นายรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
เลขที่ 413/38 ถนนอรุณอัมรินทร์ บางกอกน้อย กรุงเทพ ฯ
โทร. 4245768

คำแถลงของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคลในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริการการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงานโครงการตำรา ฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องแรกของโครงการตำรา ฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มมากขึ้นย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในขั้นมหาวิทยาลัยไปด้วยโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจหนุนช่วยการสร้างสรรค์ทางปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้อง ในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้โครงการตำรา ฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและแพร่หลายออกไปโดยทั่วถึงทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของโครงการตำรา ฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของโครงการตำรา ฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภท ทั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปล–เรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่งและงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นงานหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำรา ฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งบัดนี้สามารถแยกตัวออกมาบริหารและดำเนินการอย่างอิสระจากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม–กลั่นกรอง–ตรวจสอบ–และจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภทและมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขา ดังต่อไปนี้ คือ 1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ 2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ 3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ 4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ 5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา 6) สาขาวิชาปรัชญา 7) สาขาวิชาจิตวิทยา 8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้ เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่นเพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการ

แต่งตำราเป็น "ชุด" ซึ่งมีเนื้อหาคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบัน มูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามิใช่กิจการด้านแสวงหากำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือในราคาย่อมเยาพอสมควร

อนุกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากท่านผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำรา ฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารและดำเนินงานร่วมกับเรา

ประธานกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

คำนำ

หนังสือเล่มนี้เป็นตอนที่สองของประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓ ซึ่งแบ่งออกเป็นสามตอน ตอนแรก คือ ประวัติศาสตร์ไทยด้านสังคม ซึ่งกำลังพิมพ์และกะว่าจะพิมพ์เสร็จในเดือนเมษายน ๒๕๑๗ ตอนที่สาม คือ ประวัติศาสตร์ไทยด้านการเมือง ซึ่งข้าพเจ้าหวังว่าคงจะแต่งจบภายในสองปี ถ้าหากสุขภาพของร่างกายยังเป็นปรกติ เมื่อแต่งและพิมพ์หนังสือสามตอนนี้เป็นที่เรียบร้อยเมื่อใด ข้าพเจ้าก็จะนอนตาหลับ เพราะอิ่มอกอิ่มใจว่าได้ทำประโยชน์ให้แก่พี่น้องร่วมชาติอย่างเต็มความสามารถของข้าพเจ้าแล้ว

อยากจะเล่าให้ท่านผู้อ่านฟัง ถึงมูลเหตุที่ข้าพเจ้าแต่งหนังสือชุดนี้

เรื่องเป็นอย่างนี้ คือ บังเอิญข้าพเจ้าได้อ่านหนังสือนิราศเกาะจาน ซึ่งขุนนางกรมพระตำรวจท่านหนึ่งเป็นผู้แต่ง เมื่อครั้งตามเสด็จประพาสตำบลหว้ากอ ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ มีเนื้อความตอนหนึ่งซึ่งสะดุดใจข้าพเจ้ามากยิ่งกว่าตอนอื่นๆ คือ ตอนที่ท่านผู้แต่งนิราศเดินทางมาถึงบ้านศีรษะเต่า ก่อนจะถึงเมืองปราณบุรี ผู้แต่งแปลกใจที่ไม่เห็นผู้ชายที่เป็นผู้ใหญ่เลยสักคนเดียว เห็นแต่เด็กๆ จึงไต่ถามผู้หญิงชาวบ้าน "เขาแจ้งความตามสัตย์ไม่ขัดสน บรรดาชายจ่ายเกณฑ์ไม่เว้นคน ทั้งหาบขนทำงานการระดม ปลูกพลับพลาที่ประทับรับเสด็จ แต่เดือนเจ็ดเกณฑ์ไปพวกไพร่สม มิได้เหลือค้างอยู่สักหมู่กรมเจ็บระงมที่ไปทำเขาล่ำลือ" ความในหนังสือนิราศตอนนี้บ่งว่า ชายฉกรรจ์ชาวบ้านศีรษะเต่าเป็นไพร่สมกำลังทุกคน และถูกเกณฑ์ไปทำงานสร้างพลับพลาที่ประทับทั้งหมด

แต่ที่เคยรู้มา ไพร่สมกำลังเป็นชายฉกรรจ์อายุระหว่าง ๑๘ ปี ถึง ๒๐ ปีเท่านั้น ถ้าอายุเลยจากนี้ ก็ไม่ใช่ไพร่สม แต่เป็นไพร่หลวง จึงหันไปพลิกพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ๖๗๕ ดูคำว่าไพร่ ก็พบคำไพร่สม ซึ่งมีคำนิยามว่า คือ "ชายฉกรรจ์อายุครบ ๑๘ ปี เข้ารับราชการทหาร ฝึกหัดอยู่ ๒ ปี แล้วย้ายมาเป็นไพร่หลวง" ส่วนคำว่า ไพร่หลวง มีคำนิยามว่า "พลที่เข้าประจำการแล้ว"

จึงเกิดความสงสัยขึ้น เพราะพจนานุกรมว่าไปอย่างหนึ่ง ส่วนนิราศเกาะจานก็ว่าไปอีกอย่างหนึ่ง

เมื่อเกิดความสงสัย ก็ต้องแก้ความสงสัยด้วยการค้นคว้าหาข้อมูลอันถูกต้อง จากหนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ข้าพเจ้าถึงแก่ลงทุนสมัครเป็นสมาชิกของสยามสมาคม ด้วยความหวังว่าคงจะได้ข้อมูลอันแจ่มกระจ่างจากหนังสือต่างประเทศ ในหอสมุดของสมาคมแห่งนี้

ข้าพเจ้าเริ่มค้นคว้าตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ค้นไปจดไป ยิ่งค้นก็ยิ่งได้ ยิ่งจดไปก็ยิ่งเพลิน พบข้อมูลแปลกๆ ที่ไม่เคยรู้มาแต่ก่อน เช่น ไพร่สมกำลังและไพร่หลวง เป็นไพร่ต่างประเภทกัน หาใช่ประเภทเดียวกันอย่างคำนิยามในพจนานุกรมไม่ นอกจากนี้ยังได้ข้อมูลว่า ทั้งไพร่สมกำลังและไพร่หลวงมี

หน้าที่รับราชการไปจนอายุครบ ๗๐ ปี และเริ่มเข้ารับราชการไพร่ตั้งแต่อายุ ๑๕—๑๖ ปี การคัดเลือกชายฉกรรจ์เป็นไพร่ ถือเอาความสูงเป็นเกณฑ์ คือกำหนดความสูง ๒ ศอกกึ่ง ในชั้นแรกข้าพเจ้าคิดว่าเจ้าหน้าที่คัดเลือกไพร่คงวัดความสูงตั้งแต่ตีนจนถึงหัว[๓] ภายหลังจึงได้พบบทความเรื่องไพร่ในหนังสือไซแอมรีโพซิตอรี ซึ่งหมอสมิธเป็นบรรณาธิการ ปรากฏว่าการวัดความสูงของไพร่นั้น เขาวัดตั้งแต่ตีนจนถึงไหล่ แทบไม่น่าเชื่อ แต่ก็ต้องเชื่อ เพราะข้าพเจ้าไม่เคยเห็นการคัดเลือกไพร่ แต่หมอสมิธเป็นคนไปเห็นมากับตา

เป็นอันว่าพจนานุกรมของราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามแก่คำ "ไพร่สม" ผิดถนัด

นอกจากนี้ การให้คำนิยามของคำ สมพัตสร ว่า "อากรสวนใหญ่เก็บจากผลไม้ยืนต้นเป็นรายปี" ก็ผิดถนัด เพราะสมพัตสรกับอากรสวนใหญ่เป็นอากรต่างประเภทกัน

และการให้คำนิยามของคำศักดินาว่า "อำนาจปกครองที่นา" ก็น่าจะไม่ถูกต้อง ขอให้ท่านลองคิดดูก็แล้วกัน ถ้าหากผู้มีศักดินาเท่าใด ได้อำนาจถือครองที่ดินเท่านั้น ลำพังแต่พวกเจ้านายพวกเดียวก็เห็นจะไม่มีนาพอแบ่งกันเสียแล้ว

การที่มีคำนิยามผิด ๆ ในหนังสือพจนานุกรมของราชบัณฑิตยสถาน เช่นที่ยกตัวอย่างมาให้เห็นนี้ แสดงว่าคนสมัยปัจจุบันหย่อนความรู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ไทยด้านสังคมและด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เรื่องที่เป็นอดีตไปแล้ว เช่น เรื่องไพร่ เรื่องทาส เรื่องส่วยสาอากร และเรื่องความเป็นอยู่ของบรรพชน

ประวัติศาสตร์ไทยย่อมประกอบด้วยเรื่องในอดีตและเรื่องในปัจจุบัน การรู้เรื่องในอดีตช่วยให้เราเข้าใจ และเห็นอกเห็นใจบรรพชนของเราอย่างลึกซึ้ง และทำให้เรามองเห็นตัวของเราเอง ว่าดีหรือเลวกว่าบรรพบุรุษ ในการดำรงชีวิต ในเรื่องสิทธิและหน้าที่ของพลเมือง ในเรื่องทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมือง และในการปกป้องปถพีแผ่นดินไทยมิให้สูญเสียแก่ประเทศอื่น

เพื่อรักษาเรื่องในอดีตมิให้สิ้นสูญเสื่อมทรามต่อไปอีก จนไม่มีเหลือไว้ให้อนุชนรุ่นลูก หลาน เหลน โหลน ศึกษา ข้าพเจ้าจึงเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓ โดยแบ่งออกเป็นสามตอนดังกล่าวมาแล้ว ถ้าหากหนังสือชุดนี้จะเกิดประโยชน์เกิดกุศลดังเจตนาของข้าพเจ้า ก็ขออุทิศบุญกุศลทั้งหมดให้แก่บรรพชน ผู้ช่วยกันสร้างเมืองไทย และรักษาเมืองไทย ให้เป็นมรดกของคนไทยยุคปัจจุบัน

ชัย เรืองศิลป์

๒๕ ธ.ค. ๒๕๑๖

หมายเหตุ ๑ ผู้เขียนถึงแก่กรรมเมื่อ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๘

๒ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓ ด้านสังคม พิมพ์จำหน่ายแล้ว

๓ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓ ด้านการเมือง เขียนค้างไว้ และถึงแก่กรรมเสียก่อน

สารบาญ

บทที่ ๑	การฟื้นฟูเศรษฐกิจซึ่งย่อยยับเพราะสงคราม	๑
บทที่ ๒	ภาวะเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๑	๓๔
บทที่ ๓	สามปีแรกของรัชกาลที่ ๒	๖๐
บทที่ ๔	รายได้และรายจ่ายของรัฐบาล	๗๔
บทที่ ๕	การประกอบอาชีพของราษฎร	๙๖
บทที่ ๖	ความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของเกษตรกร	๑๒๑
บทที่ ๗	เหตุการณ์ด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๓	๑๓๖
บทที่ ๘	ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๔	๑๗๓
บทที่ ๙	ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๔ (ต่อ)	๒๐๒
บทที่ ๑๐	การปฏิรูปการคลัง	๒๒๕
บทที่ ๑๑	การช่วยเหลือราษฎรในด้านเศรษฐกิจ	๒๓๙
บทที่ ๑๒	ทางคมนาคม	๒๕๖
บทที่ ๑๓	ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคม	๒๘๔
บทที่ ๑๔	ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคม (ต่อ)	๓๒๓
ดัชนี		๓๓๗
บรรณานุกรม		๓๔๓

บทที่ ๑

การฟื้นฟูเศรษฐกิจซึ่งย่อยยับเพราะสงคราม

๑. สงครามทำความพินาศแก่เศรษฐกิจ

ความย่อยยับทางเศรษฐกิจของเมืองไทยเพราะสงครามครั้งสุดท้ายระหว่างไทยกับพม่าในสมัยอยุธยานั้น ปรากฏผลให้เห็นอย่างเด่นชัดภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก คือผู้คนล้มตายเพราะเหตุที่ไม่มีอาหารจะกินเป็นจำนวนมากมายราวกับใบไม้ร่วง คนที่ตายเพราะอดอาหารนี้ มิได้มีแต่เพียงในกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น หนังสือพระราชพงศาวดาร* กล่าวถึงเรื่องซากศพกลาดเกลื่อนที่เมืองชลบุรีว่า "แล้วประทานเงินตราแก่สัปเหร่อ ให้ขนทรากศพอันอดอาหารตายทั้งเรี่ยรายอยู่นั้นเผาเสียให้สิ้น แล้วประทานบังสุกุลทาน" และหนังสือโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งนายสวนมหาดเล็กแต่งก็กล่าวถึงซากศพอันทิ้งเรี่ยรายในเมืองธนบุรีว่า

"เมืองเก่าดูรดะด้วย รนามวัน
พงพ่านผักโหมหัน แหกขึ้น
กองกอบอศุภสรรพ์ เนียรชีพ
ครั้นพระมาสถิตฟื้น กลับแผ้วผ่องไสว"[๑]

หนังสือพระราชพงศาวดารสรุปจำนวนคนตายทั้งฝ่ายพม่าและฝ่ายไทยว่า "พม่าเสียรี้พลประมาณสามพันสี่พันทั้งป่วยไข้ตาย ชาวเมืองไทยเสียคนประมาณสองแสนเศษ ทั้งตายด้วยอาวุธและป่วยไข้อดโซตาย"[๒] ข้าพเจ้าคิดว่าคนที่ถูกกวาดต้อนเป็นเชลยสามหมื่นเศษ คงไม่รวมอยู่ในจำนวนสองแสนเศษนี้ และเดาเอาว่าคนที่ตายด้วยอดอาหารคงจะมีจำนวนมากกว่าคนที่ตายด้วยคมอาวุธตั้งห้าเท่าหกเท่า

เมื่อพิจารณาความเสียหายทางด้านกำลังพลของทั้งสองฝ่ายแล้ว จะเห็นว่าฝ่ายไทยเสียหายมากกว่าข้าศึกตั้งหกสิบเท่า พูดให้ฟังกันง่าย ๆ ก็คือ พม่าตายหนึ่ง คนไทยตายหกสิบ การที่คนไทยสมัยสมเด็จพระบรมราชาพ่ายแพ้พม่าอย่างสิ้นท่าน่าอับอายเช่นนี้ ทำความอัปยศอดสูให้แก่ผู้มีน้ำใจรักชาติอย่างไม่มีวันลบเลือน พร้อมทั้งสร้างความแค้นให้คุกรุ่นอยู่ในหัวใจของคนไทยที่รักเกียรติอย่างไม่มีวันดับ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทบรรยายความเจ็บแค้นของท่านว่า

"มันทำเมืองเราก่อนเท่าใด
จะทดแทนมันให้หมดสิ้น
มันจิตรอหังกาทามิพ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๓๐๙.

จะล้างให้สุดสิ้นอย่าสงกา
การเสร็จสำเร็จลงเมื่อไร
ซึ่งคิดไว้ขอให้สมปรารถนา
แม้นมิได้ก็ไม่กลับคืนมา
จะเห็นเมืองพม่าในครั้งนี้"[๓]

การที่คนไทยตายตั้งสองแสนเศษ ส่วนพม่าตายเพียงสามสี่พันนั้น เกิดจากสาเหตุหลายประการด้วยกัน สาเหตุที่สำคัญมีดังต่อไปนี้ คือ

ข้อ ๑ เกิดทุพภิกขภัยอย่างร้ายแรงที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากข้าศึกทำลายเศรษฐกิจของเมืองไทยพินาศแหลกลาญ ด้วยการเผาผลาญตัดฟันทิ้งถอนธัญพืชผักหญ้าและต้นไม้ตามเรือกสวนไร่นาในภาคกลางของเมืองไทย ดังปรากฏในรายงานของบาทหลวงฝรั่งเศสรูปหนึ่งว่า "พวกพม่าข้าศึกได้มาเอาไฟเผาสวนที่บางกอก และทำลายป้อม ทั้งเผาสวน และปล้นบ้านเรือน ไม่ละเว้นเลย ตลอดตั้งแต่ท่าเรือจอดจนถึงชานพระนคร"[๔]

ข้อ ๒ ข้าศึกคอยรังควานไม่ให้ราษฎรทำมาหากิน และออกคำสั่งห้ามราษฎรทำนาทำไร่ทำสวนอย่างเด็ดขาด[๕]

ข้อ ๓ ข้าศึกออกปล้นสะดมทรัพย์สิน ข้าวปลาอาหารจากราษฎรและจากวัดวาอารามอย่างไม่หยุดยั้ง เพื่อพวกตนจะได้กินอยู่อย่างสบาย ส่วนพวกไทยอดอยากยากจน

ข้อ ๔ ข้าศึกมุ่งหน้าเผาบ้าน เผาวัด เผาสถานที่ราชการทุก ๆ แห่งที่ตกอยู่ในความยึดครอง เพื่อให้เป็นบ้านร้างเมืองร้าง

ข้อ ๕ ทหารไทยสู้ผีมือทหารพม่าไม่ได้ ออกรบครั้งใดมักจะประสบความพ่ายแพ้อยู่เสมอ บาทหลวงฝรั่งเศสรูปหนึ่งเขียนรายงานว่า "เมื่อไทยออกต่อสู้พม่าคราวใด ก็สำหรับส่งอาวุธให้แก่ข้าศึกเท่านั้น"[๖] และกล่าวในรายงานอีกฉบับหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าเชื่อว่า ทั้งโลกเห็นจะไม่มีประเทศไหนที่จะทำสงครามไม่เป็นเหมือนกับประเทศสยามนี้เลย"[๗] เมื่อฝ่ายไทยชอบวิ่งหนีข้าศึกเสียเรื่อย ข้าศึกจึงมีโอกาสฆ่าฟันคนไทยอย่างชำนาญมือ

ข้อ ๖ เพราะเหตุที่คนไทยไร้ฝีมือ ข้าศึกจึงสามารถปิดล้อมปากน้ำเจ้าพระยา ปากน้ำแม่กลอง ปากน้ำท่าจีน และปากน้ำบางปะกง สกัดกั้นเรือต่างประเทศที่ลำเลียงเสบียงอาหารและอาวุธยุทธภัณฑ์มิให้ผ่านเข้าไปได้ หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่าขณะที่กรุงศรีอยุธยาตกอยู่ในวงล้อมของข้าศึกนั้น "ฝ่ายกรุงเทพฯได้มีหนังสือออกไปถึงองเชียงฉุนญวน ซึ่งเป็นพระยาราชาเศรษฐีครองเมืองพุทไธมาศ ขอกองทัพและเสบียงอาหารเข้ามาช่วยกรุง พระยาราชาเศรษฐีญวนก็ได้แต่งกองทัพเรือลำเลียงเข้ามาช่วยถึงปากน้ำเมืองสมุทรปราการ พม่าตั้งทัพสกัดอยู่ ณ เมืองธนบุรี ไปมิถึงกรุง พอสิ้นเสบียงก็กลับไป"[๘]

ข้อ ๗ ทหารพม่าถือเอาการฆ่าฟันข้าศึกไม่ว่าหญิงหรือชาย ผู้ใหญ่หรือเด็ก คฤหัสถ์ หรือภิกษุสามเณร เป็นกลยุทธ์อย่างหนึ่งในการทำสงคราม ด้วยเจตนาจะทำให้ทหารและพลเรือนฝ่ายไทยเสียขวัญครั่นคร้ามฝ่ายตนจนไม่คิดสู้ หรือกล้าขัดขืนคำสั่งของตนที่ห้ามราษฎรมิให้ทำมาหากิน บาทหลวงฝรั่งเศสรูปหนึ่งรายงานว่า "เมื่อพม่าเข้ากรุงได้แล้วนั้น พม่าได้เอาไฟเผาบ้านเรือนทำลายข้าวของต่างๆ อยู่ ๑๕ วัน และได้ฆ่าฟันผู้คนไม่เลือกว่าคนมีเงินหรือไม่มีเงินก็ฆ่าเสียสิ้น แต่พวกพม่าพยายามฆ่าพวกพระสงฆ์มากกว่า และได้ฆ่าเสียนับจำนวนไม่ถ้วน ข้าพเจ้าเองได้เห็นพม่าฆ่าพระสงฆ์ในตอนเช้าเวลาเดียวเท่านั้นกว่า ๒๐ องค์"[๙]

ข้อ ๘ สงครามระหว่างไทยกับพม่าครั้งสุดท้ายในสมัยอยุธยานี้ กินเวลานานยิ่งกว่าสงครามครั้งก่อนๆ คือ เริ่มต้นตั้งแต่ทัพเรือพม่าเข้าตีเมืองมะริดในวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๐๗[๑๐] จนกระทั่งตีกรุงศรีอยุธยาแตกในวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๑๐ รวมเวลาทำศึกนานถึงสามปีกับสองเดือนเศษ และพวกข้าศึกยังคงยึดครองดินแดนบางส่วนในภาคกลางของไทยอยู่จนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ จึงได้ถอนตัวออกจากดินแดนไทยจนหมดสิ้น

ข้อ ๙ คนไทยต่อคนไทยรบราฆ่าฟันกันเอง ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาถูกข้าศึกยึดครอง จนกระทั่งสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชระงับการจลาจล และปราบปรามผู้ตั้งตัวเป็นเจ้าแผ่นดินรายอื่นๆ ได้ราบคาบ

บทเรียนอันมีค่าที่ได้จากการสงครามครั้งนี้มีสามข้อ คือ

ข้อ ๑ หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า "ครั้นถึง ณ วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ปีจอ อัฐศก พม่าก็ยกเข้าตีค่ายใหญ่บ้านระจันแตก ฆ่าคนเสียเป็นอันมาก ที่จับเป็นไปได้นั้นก็มาก บรรดาครอบครัวชายหญิงเด็กและผู้ใหญ่ซึ่งเหลือตายอยู่นั้น ให้กวาดเอาไปสิ้น แล้วก็เลิกทัพกลับไปยังค่ายพม่า ตั้งแต่รบกันมาห้าเดือนจนเสียค่ายนั้น ไทยตายประมาณพันเศษ พม่าตายประมาณสามพันเศษ"* ถ้าเราถือว่าข้าศึกตายในสงครามสองปีเศษนี้ราวสี่พันเศษ รวมทั้งตายในการรบชิงค่ายบางระจัน ก็แปลว่าพม่าเสียชีวิตในการรบที่บ้านระจันถึงร้อยละ ๗๕ ของจำนวนผู้เสียชีวิตทั้งหมด และตายมากกว่าชาวบางระจันหลายเท่า

เป็นอันได้บทเรียนที่มีค่าว่า "คนไทยไม่เป็นรองพม่า ถ้าพร้อมใจกันสู้"

ข้อ ๒ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท กล่าวโทษพระเจ้าแผ่นดินไทยและพวกเสนาบดีว่าตั้งอยู่ในความประมาท ไม่เตรียมรบให้พร้อมสรรพ จึงพ่ายแพ้แก่ข้าศึกอย่างน่าอัปยศอดสู

เราจึงได้บทเรียนอีกบทหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เตือนใจคนไทยว่า "แม้หวังตั้งสงบ จงเตรียมรบให้พร้อมสรรพ์ ศัตรูกล้ามาประจัญ จะอาจสู้ริปูสลาย"

ข้อ ๓ การที่คนไทยตายมากกว่าข้าศึกตั้งหกสิบเท่า เป็นเพราะคนไทยส่วนใหญ่ใจไม่สู้ คอยแต่คิดจะหนีท่าเดียว ถ้าใจสู้อย่างชาวบางระจัน ข้าศึกกลับตายมากกว่าคนไทย

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๒๘๕.

เป็นอันได้บทเรียนบทที่สามว่า "เมื่อเกิดสงคราม คนที่คิดสู้มีโอกาสรอดชีวิตมากกว่าคนที่คิดแต่จะหนี" หรือ "สู้ตายดีกว่าหนีตาย"

ผลเสียหายอันเกิดจากการพ่ายแพ้สงครามครั้งนี้ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร* มีดังต่อไปนี้ คือ

ประการที่ ๑ "ข้าศึกขนเอาปืนใหญ่น้อยในพระนคร ได้ปืนใหญ่น้อยพันสองร้อยเศษ ปืนนกสับเป็นหลายหมื่น เอาลงบรรทุกเรือ" ส่งไปยังประเทศพม่า ทำให้เมืองไทยหย่อนกำลังทางอาวุธยุทธภัณฑ์อย่างที่สุด

ประการที่ ๒ ข้าศึก "ได้พระราชทรัพย์ในท้องพระคลัง และสิ่งของทองเงินต่าง ๆ ก็มาก ที่ยักย้ายทรัพย์สิ่งสินลงเรือซ่อนผังไว้ พม่าก็เฆี่ยนตีและย่าง (ไฟ) เร่งเอาทรัพย์ ให้นำขุดเอาสิ่งของทองเงินได้บ้างไม่ได้บ้าง และฆ่าฟันตายเสียก็มากกว่ามาก แล้วพม่าเอาเพลิงสุมหลอมเอาทองคำ ซึ่งแผ่หุ้มองค์พระพุทธรูปยืนใหญ่ในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญดารามนั้น ขนเอาเนื้อทองคำไปทั้งสิ้น แต่จัดแจงเก็บรวบรวมเอาทรัพย์มาไว้ทุกทัพทุกค่าย ช้าอยู่ถึงเก้าวันสิบวัน"[๑๑] ข้อนี้ทำให้คนไทยและเมืองไทยยากจนอย่างที่สุด

ประการที่ ๓ เมืองมะริดและเมืองตะนาวศรีตกไปเป็นของพม่าอย่างเด็ดขาด ทำให้การค้าขายกับอินเดียและประเทศฝรั่งในทวีปยุโรปตกต่ำกว่าแต่ก่อน และทำให้เส้นทางลำเลียงสินค้าจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองมะริดใช้ไม่ได้อีกต่อไป

ประการที่ ๔ ในการกวาดต้อนคนไทยไปเป็นเชลยนั้น ข้าศึกพยายามอย่างยิ่งที่จะจับคนดีมีฝีมือทางการช่างทุกแขนง เช่น ช่างเขียน ช่างแกะสลัก ช่างไม้ ช่างก่อสร้าง ช่างหล่อ ช่างต่อเรือ ไปเป็นเชลย จึงทำให้เกิดความขาดแคลนช่างหลายสาขาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เห็นได้จากการขาดแคลนวัตถุและสิ่งก่อสร้างอันเป็นของวิจิตรตระการตาน่าดูน่าชม

๒. การฟื้นฟูเศรษฐกิจ

สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาเป็นกษัตริย์พระองค์แรกในประวัติศาสตร์ไทย ที่ขึ้นครองราชสมบัติในขณะที่บ้านเมืองกำลังประสบความคับแค้นทางการเงินและทางเศรษฐกิจอย่างที่สุด ถึงแก่เกิดการจลาจลอลหม่านทั่วภาคกลางของเมืองไทย

นอกจากนี้ ยังเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ต้องรับภาระหนักอึ้งหลายอย่างในเวลาพร้อมๆ กัน คือจะต้องขับไล่ข้าศึกออกไปจากเมืองไทย จะต้องระงับการจลาจล จะต้องบังคับเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ ในแผ่นดินไทยให้ยอมอ่อนน้อมต่อพระองค์แต่ผู้เดียว จะต้องเลี้ยงดูราษฎรซึ่งอดอยากหิวโหยให้อิ่มหนำสำราญ จะต้องหาเงินทองและทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ เข้ามาเก็บรักษาในท้องพระคลังซึ่งว่างเปล่า จะต้องย้ายเมืองหลวงมาตั้งในที่แห่งใหม่ และจะต้องฟื้นฟูเศรษฐกิจที่ย่อยยับให้กลับคืนดีดังเก่า

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๒๙๗.

สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชเอาข้าวมาแต่ไหนสำหรับแจกแก่ราษฎรที่อดโซ เอาเงินมาแต่ไหนสำหรับสร้างราชธานีใหม่ เอาปืนใหญ่ปืนคาบศิลามาแต่ไหนสำหรับสู้รบกับข้าศึก เอาทรัพย์สินเสื้อผ้ามาแต่ไหนสำหรับแจกแก่ข้าราชการ เหล่านี้เป็นปัญหาที่น่ารู้น่าสนใจทั้งสิ้น

เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีประเพณีอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ชื่นชมยินดีของพสกนิกรทั่วหน้า คือประเพณีงดเก็บส่วยสาอากรจากราษฎรในตอนที่มีการผลัดเปลี่ยนรัชกาล เพื่อจูงใจราษฎรให้นิยมรักใคร่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ อย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ขึ้นครองราชสมบัติ ทางราชการก็ประกาศงดเก็บส่วยสาอากรเป็นเวลาตั้งสามปี[๑๒] และเมื่อครั้งเจ้าฟ้าเอกทัศได้ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๑ ก็ "ทรงพระกรุณาโปรดให้ยกเลิกภาษีอากรต่าง ๆ ภายใน ๓ ปี"[๑๓] เชื่อได้ว่าประเพณีงดเก็บส่วยสาอากรเป็นเวลาสามปีนี้ พระเจ้าแผ่นดินสมัยอยุธยานับแต่สมเด็จพระนารายณ์ลงมา ต่างก็ยึดถือเป็นแบบแผนอย่างเคร่งครัด

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีไม่ได้กล่าวถึงเรื่องงดเก็บส่วยสาอากร และหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ก็ไม่มีเรื่องงดเก็บส่วยสาอากร เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอสันนิษฐานว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชยกเลิกประเพณีที่ว่านี้ เพราะมีความจำเป็นต้องหาเงินหาทรัพย์มาจับจ่ายใช้สอย พระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์จักรีก็เห็นดีเห็นชอบด้วย จึงไม่มีการงดเก็บส่วยสาอากรในสมัยกรุงเทพ ฯ แม้แต่ครั้งเดียว

เท่าที่รู้จากหนังสือพระราชพงศาวดาร สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชได้ข้าวของเงินทองและเสบียงอาหารเป็นจำนวนมาก ๆ รวม ๔ ครั้ง คือเมื่อตีค่ายชาวบ้านกงครั้งหนึ่ง เมื่อตีเมืองจันทบุรีครั้งหนึ่ง เมื่อปล้นเรือสำเภาของพ่อค้าจีนที่เมืองตราดครั้งหนึ่ง และเมื่อตีเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้งหนึ่ง คะเนดูก็คงจะมีจำนวนไม่มากเท่าใดนัก พอจะเห็นได้ว่าท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ยากจนที่สุด จะทำอะไรก็ต้องพยายามเขม็ดแขม่อย่างที่สุด แต่ท่านก็สามารถปฏิบัติภารกิจอันยุ่งยากอย่างได้ผลดี คือช่วยราษฎรที่อดโซหลายหมื่นคนให้รอดชีวิตด้วยการแจกข้าวปลาและเสื้อผ้า ขับไล่ข้าศึกออกไปจากเมืองไทย ปราบการจลาจลจนสงบราบคาบ รวมอาณาจักรที่แตกแยก และฟื้นฟูเศรษฐกิจจนกระเตื้องขึ้น นับว่าท่านเป็นอัจฉริยกษัตริย์ที่หาเปรียบปานมิได้เลย

การเลือกเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่ สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชทรงเลือกเอาเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่ ก็ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

๑. ตัวเมืองตั้งอยู่บนเกาะเหมือนกรุงศรีอยุธยา

๒. เมืองธนบุรีมีสภาพเป็นที่ลุ่ม มีบึงใหญ่บึงน้อยอยู่ทั่วไป ซึ่งจะเป็นเครื่องกีดขวางข้าศึกมิให้โอบล้อมพระนครได้โดยง่าย[๑๔]

๓. เมืองธนบุรีเป็นเมืองที่มีวัดเก่าซึ่งสร้างในสมัยอยุธยาเป็นจำนวนมาก รัฐบาลไม่มีความจำเป็นจะต้องสร้างวัดใหม่ให้เป็นการสิ้นเปลืองเงินทองข้าวของซึ่งหาได้ยาก ชั่วแต่ลงทุนบูรณะปฏิสังขรณ์เท่านั้น เมืองหลวงใหม่ก็จะมีวัดสวย ๆ งาม ๆ ประดับบ้านเมืองพออวดชาวต่างประเทศได้

๔. เมืองธนบุรีตั้งอยู่ในทำเลเหมาะแก่การค้าขายยิ่งกว่ากรุงศรีอยุธยา เพราะอยู่ใกล้ปากน้ำ

เรือเดินทะเลที่ไม่ใหญ่โตมากนักสามารถบรรทุกสินค้าเข้ามาจอดเทียบท่าได้เลย โดยไม่ต้องถ่ายสินค้าลงเรือลำเลียงอย่างแต่ก่อน ทำให้ทุ่นเวลาทุ่นโสหุ้ยได้มาก

๕. เมืองธนบุรีเป็นเมืองอุดมสมบูรณ์สมชื่อ "ดินก็เป็นดินที่เหมาะแก่การปลูกข้าว มะพร้าว หมากและไม้ผลต่าง ๆ คลองก็มีหลายสาย น้ำก็มีให้ใช้ตลอดปี เป็นเมืองที่ขึ้นชื่อลือชาในทางผลไม้มาแต่ไหนแต่ไรแล้ว

เมื่อเอาความดีทั้ง ๕ ประการมาประมวลกันเข้า คือ ดีในทางต่อรบกับข้าศึก ดีในทางทุ่นเงิน สร้างวัด ดีในทางค้าขาย และดีในทางทำมาหากิน ก็ไม่มีเมืองไหนจะเหมาะสมเท่าเมืองธนบุรีในการที่จะตั้งเป็นราชธานีแทนกรุงเก่า ว่าที่จริงการตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรีควรถือว่าเป็นก้าวสำคัญในการฟื้นฟูเศรษฐกิจทีเดียว

การระงับความหิวโหยของราษฎรที่อดอยาก รัฐบาลถือว่าการระงับความหิวโหยของราษฎรเป็นภารกิจที่ต้องปฏิบัติอย่างฉับพลันทันที ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า "ทรงพระกรุณาให้แจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งหลาย ซึ่งอดโซอนาถาทั่วสีมามณฑล เกลื่อนกล่นถนนมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น บรรดาข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนไทยจีนทั้งปวงนั้น ได้รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถังกินคนละยี่สิบวัน ครั้งนั้นยังหามีผู้ใดทำไร่นาไม่ อาหารกันดารนัก และสำเภาบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองพุทไธมาศ จำหน่ายถังละสามบาทสี่บาทห้าบาทบ้าง ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวง โดยพระราชอุตสาหะโปรดเลี้ยงสัตว์โลก พระราชทานชีวิตไว้มิได้อาลัยแก่พระราชทรัพย์ แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้าเงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชนจักนับมิได้"[๑๕]

จดหมายเหตุโหรกล่าวถึงเรื่องข้าวแพง เมื่อปีมะเส็งจุลศักราช ๑๑๘๓ ว่า "ข้าวเกวียนละ ๗ ตำลึง ข้าวสารถังละ ๓ สลึงเฟื้อง"* นี่คือราคาข้าวเมื่อคราวแพงในปลายรัชกาลที่ ๒ ขอให้ลองเทียบกับราคาข้าวสารในสมัยต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชดู แล้วท่านผู้อ่านจะซาบซึ้งถึงความอดอยากหิวโหยของคนสมัยนั้นว่ารุนแรงมากเพียงใด ในสมัยข้าวยากหมากแพงนี้ เงินค่าข้าวสารสองถังเท่ากับราคาทองคำหนักหนึ่งบาท เมื่อข้าวสารราคาแพงราวกับทองคำ คนจน ๆ ก็ต้องหาของอย่างอื่น เช่น รากไม้ หน่อไม้ ผลไม้ หัวเผือก หัวกลอย กินแทนข้าว ถ้าหาไม่ได้ก็ต้องอดตาย การระงับความหิวโหยของราษฎรในครั้งนั้นเห็นจะทำให้ขุนนางและราษฎรรู้สึกเหมือนได้พระศรีอาริยเมตไตรย์มาโปรดคนในเมืองไทยทีเดียว และคงทำให้ราษฎรที่อยู่ตามหัวเมืองหลั่งไหลเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นจำนวนมาก

การฟื้นฟูการทำนา เมื่อบ้านเมืองสงบราบคาบและไม่มีพม่าข้าศึกคอยรังควานแล้ว พวกราษฎรชาวนาก็มีโอกาสประกอบอาชีพทั่วหน้ากัน ในขั้นแรกชาวนาบางครอบครัวอาจจะทำนาไม่ได้เต็มที่ เพราะขาดแคลนข้าวปลูกบ้าง ขาดแคลนวัวควายอันเป็นกำลังสำคัญในการทำนาบ้าง หนังสือพระราชพงศาวดารจึงกล่าวว่า "อนึ่งในปลายปีฉลูเอกศกนั้น บังเกิดทุพภิกขภัยข้าวแพง ข้าวสารเป็นเกวียนละสองชั่ง อาณาประชาราษฎรขัดสนกันดารด้วยอาหารนัก จึงทรงพระกรุณาสั่งให้ข้าทูลละออง

---

* ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘ "จดหมายเหตุโหร," (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๐๔.

ธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันทำนาปรังทุกแห่งทุกตำบล"[๑๖]

ข้าวสารราคาเกวียนละ ๑๖๐ บาท ข้าว ๑ เกวียนเท่ากับข้าว ๑๐๐ ถัง เพราะฉะนั้นข้าวสาร ๑ ถัง จึงมีราคาเกือบ ๗ สลึง นับว่าราคาข้าวถูกกว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ มาก แต่คนก็ยังร้องว่าแพง หนังสือพระราชพงศาวดารถึงกับกล่าวว่าบังเกิดทุพภิกขภัย ความข้อนี้แสดงว่า ทุพภิกขภัยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ได้สงบลงแล้ว ใน พ.ศ. ๒๓๑๑ และต้นปี พ.ศ. ๒๓๑๒ ราคาข้าวคงถูกเหมือนยามปรกติ ถึงปลายปี พ.ศ. ๒๓๑๒ ข้าวกลับมีราคาแพงผิดปรกติอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจาก "ในปีฉลูเอกศกนั้นบังเกิดหนูมากเข้ากินข้าวในยุ้งฉางสิ่งของทั้งปวงต่าง ๆ"*

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า รัฐบาลได้จัดการแก้ไขระงับภัยอย่างฉับพลันทันทีด้วยการเกณฑ์ข้าราชการทำนาปรัง คือทำนานอกฤดูอย่างหนึ่ง และ "มีรับสั่งให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและราษฎรทั้งหลายตักหนูมาส่งแก่กรมพระนครบาลทุกวัน ๆ" อีกอย่างหนึ่งเป็นผลให้ "หนูก็สงบเสื่อมสูญไป"[๑๗] และบรรเทาความขาดแคลนข้าวได้ทันกาล ข้าวจึงมีราคาถูกลง ๆ ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ ข้าวเปลือกราคาเกวียนละ ๕ ตำลึง ข้าวสารเกวียนละ ๑๐ ตำลึง

เพื่อป้องกันทุพภิกขภัยมิให้บังเกิดขึ้นอีกในภายหน้า รัฐบาลจึงวางแผนเพิ่มเนื้อที่ปลูกข้าวในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ หนังสือพระราชพงศาวดารว่า "ให้ขุดที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนานอกคูเมืองทั้งสองฟาก ให้เรียกว่าทะเลตม ไว้สำหรับจะได้ทำนาใกล้พระนคร แม้นมาตรว่าจะมีทัพศึกสงครามมา จะได้ไว้เป็นที่ทำเลตั้งค่ายต่อรบข้าศึกถนัด"[๑๘] ข้อความที่ว่า "ให้ขุดที่สวนเดิมเป็นที่ท้องนา" หมายความว่าให้ขุดโค่นต้นไม้ในสวนลงจนหมด แล้วถมร่องปรับพื้นที่ให้เรียบเสมอกันเอาไว้ทำนา คำว่า "พระนคร" หมายถึงท้องที่ภายในกำแพงเมือง รัฐบาลมีโครงการจะปรับปรุงพื้นที่นอกกำแพงเมือง ซึ่งเคยเป็นสวนเป็นป่าให้เป็นทุ่ง รัฐบาลคงคิดเห็นแล้วว่าชาวสวนคงจะไม่เดือดร้อนมากนัก ด้วยเหตุว่าสวนในเมืองธนบุรีถูกข้าศึกเผาผลาญตัดโค่นเสียย่อยยับมาแล้ว

พอเสร็จการทำศึกกับพม่าในกลางปี พ.ศ. ๒๓๑๙ รัฐบาลก็ "มีตราหากองทัพทั้งปวงกลับลงมายังพระนครพร้อมกัน แล้วโปรดให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาธรรมา คุมไพร่พลทั้งปวงตั้งทำนา ณ ทะเลตมฟากตะวันออกกรุงธนบุรี และทุ่งบางกะปิ สามเสน ให้พระยายมราช พระยาราชสุภาวดี คุมไพร่พลทั้งปวงตั้งทำนา ณ ทะเลตมฟากตะวันตก และกระทุ่มแบน หนองบัว แขวงเมืองนครชัยศรี"[๑๙]

จากการปฏิบัติการครั้งนี้ กรุงเทพ ฯ ก็กลายเป็นแหล่งทำนาแห่งใหม่ในภาคกลางของประเทศไทย และขึ้นชื่อลือชาว่าเป็นแหล่งทำนาที่ดีที่สุดในเมืองไทย กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงสรรเสริญว่า "เฉพาะแต่ภายในพระราชอาณาเขตแล้ว ไม่มีที่นาใดจะดีกว่าเนื้อที่ทุ่งทะเลตมแถบที่กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ทุกวันนี้ การที่เป็นดังนี้ก็ไม่ต้องสงสัยในความรู้และความฉลาดในการปลูกสร้างของท่านผู้ดำริการตั้งพระนครนี้ว่า จะไม่เป็นผู้รู้เห็นถึงซึ้งในสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์ของมนุษย์ที่จะต้องทำความชักนำของท่านนั้น"[๒๐] ข้าพเจ้าคิดว่าทุ่งใหญ่ ๆ เช่น ทุ่งวัวลำพอง ทุ่งส้มป่อย และทุ่งพญาไท ที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ คงจะมีมาแต่ครั้งนั้น

---

* ดูเชิงอรรถที่ ๑๗

การฟื้นฟูสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ ประเทศไทยไม่มีแร่เงินอันเป็นโลหะที่ใช้ทำเงินตรา เงินที่รัฐบาลสมัยอยุธยานำมาหลอมทำเป็นเงินตรานั้น ล้วนแต่ได้มาจากต่างประเทศทั้งสิ้น เป็นเงินเหรียญบ้าง เป็นเงินแท่งบ้าง เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงจำเป็นต้องทำการค้าขายกับต่างประเทศ เพื่อได้เงินมาทำเงินตราและทำเครื่องอุปโภคต่าง ๆ

ใช่แต่เท่านี้ ปืนใหญ่และปืนเล็กยาวอันเป็นอาวุธสำคัญที่สุดของกองทัพในต้นพุทธศตวรรษที่ยี่สิบสี่ รัฐบาลก็ได้จากต่างประเทศ รัฐบาลจึงต้องผูกสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ เพื่อจะได้อาวุธมาต่อสู้กับข้าศึก

หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า ใน พ.ศ. ๒๓๑๓ "ครั้งนั้นข้าวแพงถึงเกวียนละสามชั่ง ด้วยเดชะพระบรมโพธิสมภารบันดาลให้กำปั่นข้าวสารมาแต่เกาะทิศใต้เป็นหลายลำ ในขณะเมื่อจะยกทัพจึงทรงพระกรุณาให้รอทัพอยู่ แล้วให้จัดซื้อจ่ายแจกให้พลกองทัพจนเหลือเพื่อแล้ว ได้แจกจ่ายแก่สมณชีพราหมณ์ยาจกวรรณิพก และครอบครัวบุตรภรรยาข้าราชการทั้งปวงทั่วกัน แล้วแขกเมืองตรังกานูและแขกเมืองยักตรานำปืนคาบศิลาเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายถึงสองพันสองร้อยบอก" และต่อมาอีกสองเดือนเศษ "เมืองยักตราถวายปืนใหญ่ร้อยบอก"[๒๑]

ที่หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่าแขกเมืองยักตรานำปืนคาบศิลามาถวายนั้น ที่จริงไม่ใช่แขกชวา แต่เป็นฝรั่งวิลันดาเมืองปัตตะเวีย เมืองปัตตะเวียกับเมืองยักตราเป็นเมืองเดียวกัน คือยักตราเป็นเมืองหลวงของประเทศหนึ่งในเกาะชวา ภายหลังเมืองนี้ถูกวิลันดายึดครอง แล้วถูกเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองปัตตะเวีย มีพ่อค้าอังกฤษผู้หนึ่งชื่อฟรันซิส ไลท์ เขียนรายงานลงวันที่ ๒๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๗ แจ้งให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษทราบว่า พระเจ้าแผ่นดินไทยซื้อปืนคาบศิลา ๖,๐๐๐ กระบอก จากแม่ทัพเมืองปัตตะเวียใน ค.ศ. ๑๗๗๖ และสั่งซื้อเพิ่มเติมอีก ๑๐,๐๐๐ กระบอกในปี ค.ศ. ๑๗๗๗[๒๒] รายงานที่กล่าวนี้เชื่อถือได้ เพราะฉะนั้น ข้อที่หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมืองยักตราถวายปืนคาบศิลาก็ดี ถวายปืนใหญ่ก็ดี ความจริงต้องเป็นฝรั่งเมืองปัตตะเวีย คือบริษัทอินเดียตะวันออกของวิลันดานำปืนเข้ามาขาย

สันนิษฐานว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชคงส่งพระราชสาส์นไปยังบริษัทอินเดียตะวันออกของวิลันดาที่เมืองปัตตะเวีย ขอให้บริษัทช่วยเหลือจัดหาปืนเล็กยาวและปืนใหญ่บรรทุกเรือเข้าไปขาย รายงานของฟรันซิส ไลท์ ฉบับที่กล่าวแล้วยังบอกให้เรารู้ราคาปืนคาบศิลาอีกด้วยว่า ราคากระบอกละ ๑๒ บาท

ที่หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า มีเรือบรรทุกข้าวสารมาแต่เกาะทิศใต้นั้น เกาะทิศใต้คงเป็นเกาะใดเกาะหนึ่งในหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ซึ่งส่วนใหญ่ตกอยู่ในอำนาจของวิลันดา

รายงานของฟรันซิส ไลท์ ฉบับลงวันที่ ๒๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๗ เปิดเผยให้เราทราบว่า เขาได้รับพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ขอความช่วยเหลือจากบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษใจความตอนหนึ่งของพระราชสาส์นมีว่า กษัตริย์กรุงสยาม "ประสงค์อย่างแรงกล้าที่จะผูกไมตรีกับบริษัท และทรงแสดงพระวิตกอย่างใหญ่หลวงว่าไม่มีเรืออังกฤษมายังเมืองท่าของพระองค์ พระองค์

ทรงทราบข่าวว่าชาวฝรั่งเศสผีกใฝ่อยู่กับผลประโยชน์ของพม่าเป็นอันมาก พระองค์ไม่แต่จะทรงกลัวชาวพม่าเท่านั้น แต่ยังทรงเกรงอีกด้วยว่าชาวฝรั่งเศสจะรวมกับชาวพม่า ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงทราบว่า มีชาวฝรั่งเศสอยู่เป็นจำนวนมากที่เมืองหงสาวดีและอังวะ"* เมื่ออ่านถึงตอนนี้ ใครๆ ก็ย่อมจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชทรงทราบการเมืองของฝรั่งเป็นอย่างดี ทรงทราบว่าขณะนั้นอังกฤษกับฝรั่งเศสกำลังเป็นคู่แข่งขันแย่งอาณานิคมและเมืองในอารักขาในทวีปเอเชีย และอังกฤษกำลังอิจฉาฝรั่งเศสซึ่งพยายามแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศพม่า จึงได้เอาเรื่องฝรั่งเศสมาแหย่อังกฤษ ฟรันซิส ไลท์ ยังรายงานด้วยว่า "พระองค์รับสั่งว่ากองทหารควรไปตีเมืองมะริดในขณะนี้ และถ้าตีได้ พระองค์จะพระราชทานแก่อังกฤษ การได้มาเช่นนี้คงจะเป็นประโยชน์อย่างมากแก่บริษัทเมืองมะริดตั้งอยู่ในทำเลเหมาะแก่การค้า ใช้เวลาเดินทางเพียง ๘ วัน จากเมืองนั้นถึงกรุงเทพฯ"** ท่านผู้อ่านจะเห็นว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชทรงมีพระปรีชาสามารถในเชิงเจรจากับฝรั่งไม่แพ้นักการทูตที่ฉลาดทั้งหลาย ทรงทราบว่าบริษัทอังกฤษอยากจะได้เมืองมะริดเป็นอาณานิคมมาช้านานแล้ว จึงเอาเมืองมะริดมาล่ออังกฤษ หวังจะให้อังกฤษส่งบืนเข้ามาขายในกรุงเทพฯ พระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินไทยพราวแพรวไปด้วยเล่ห์เหลี่ยมของนักการทูต มีทั้งลูกยั่วและลูกล่อ แถมด้วยลูกยอว่าไทยอยากคบกับอังกฤษมากกว่าวิลันดา ถ้าหากอังกฤษจัดการหาบืนให้ได้ตามพระราชประสงค์ เมืองไทยก็จะไม่สั่งซื้อบืนจากวิลันดาอีกต่อไป

หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า "อนึ่งในเดือน ๑๐ นั้น กะปิตันเหล็กอังกฤษ เจ้าเมืองเกาะหมากส่งบืนนกสับเข้ามาถวายพันสี่ร้อยบอก กับสิ่งของเครื่องราชบรรณาการต่างๆ"[๒๓] เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๑๙ กปิตันเหล็กเจ้าเมืองเกาะหมาก คือ กัปตันฟรันซิส ไลท์ แต่ขณะนั้น ฟรันซิส ไลท์ ยังไม่ได้เป็นเจ้าเมืองเกาะหมาก เพราะบริษัทอังกฤษเพิ่งเช่าเกาะหมากจากเจ้าพระยาไทรบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ จับได้ว่าผู้แต่งหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวผิดพลาด นอกจากข้อผิดพลาดข้อนี้ ข้าพเจ้ายังสงสัยว่าจะผิดพลาดในเรื่องศักราชและจำนวนบืนอีกด้วย เนื่องจากได้พบหลักฐานเป็นหนังสือสัญญาซื้อขายบืนระหว่างข้าหลวงและกรมการเมืองถลางฝ่ายหนึ่ง กับนายเรืออังกฤษผู้แทนกัปตันฟรันซิส ไลท์ อีกฝ่ายหนึ่ง ลงวันขึ้นแรมและเดือนบือย่างไทย ตรงกับวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๗๘๗ ของฝรั่ง ใจความมีอยู่ว่าฝ่ายไทยเอาดีบุก ๑๐๐ ภาราแลกกับบืนคาบศิลาของอังกฤษ ๙๒๖ กระบอก แล้วฝ่ายไทยมอบให้นายเรือผู้นั้นรับบืน ๙๒๖ กระบอกนี้ พร้อมทั้งบืนที่ฝ่ายไทยจัดหาซื้อจากพ่อค้าคนอื่น ๙๐๐ กระบอก รวมเป็นบืน ๑,๘๒๖ กระบอก บรรทุกเรือนำไปส่งรัฐบาลที่กรุงเทพฯ[๒๔] จำนวนบืนในหนังสือพระราชพงศาวดารก็ใกล้เคียงกับจำนวนบืนในหนังสือสัญญา ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงเป็นเหตุการณ์รายเดียวกัน

รัฐบาลไทยยังได้พยายามที่จะฟื้นฟูสัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสอีกด้วย การดำเนินการขั้นแรกก็คือ การจัดหาที่ดินในเมืองหลวงใหม่สำหรับสร้างวัดให้แก่พวกบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งอพยพมาจากกรุงเก่า ดังปรากฏในจดหมายของบาทหลวงคอร์ ฉบับลงวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๒ ว่า

---

* รอง ศยามานนท์ "พระยาราชกปิตัน" วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์... มกราคม ๒๕๑๑, หน้า ๓๗.

** และ รอง ศยามานนท์, วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์...

"พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ได้ทรงต้อนรับข้าพเจ้าอย่างดี และโปรดให้ข้าพเจ้าเลือกหาที่ดินตามชอบใจ ข้าพเจ้าได้เลือกที่ไว้แห่ง ๑ เหนือหมู่บ้านพวกเข้ารีต แต่กิจการของพระเยซูจะให้สำเร็จไปทีเดียวมิได้ ข้าพเจ้าจึงได้พยายามหาที่อื่นต่อไปอีกหลายแห่ง ครั้นเมื่อวันที่ ๑๔ เดือนกันยายน ปี ค.ศ. ๑๗๖๙ ตรงกับวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ พระยาอินทวงศา*ได้มาตรวจวัดปักเขตที่ดินของข้าพเจ้า แต่พวกไทยก็ยังร้องคัดค้านอยู่นั่นเอง เมื่อวันที่ ๑๗ เดือนกันยายน พระยาอินทวงศาได้กลับมาอีก และได้ตรวจวัดปักเขตเสร็จในวันนั้นเอง"[๒๕]

พระยาอินทวงศาที่ปรากฏชื่อในจดหมายของบาทหลวงฝรั่งเศส คงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในกรมพระนครบาล ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ ได้คุมเรือรบเรือไล่ถือพล ๕๐๐ ลงมายังเมืองนครศรีธรรมราช พร้อมด้วยเจ้านครศรีธรรมราช ซึ่งมาดำรงตำแหน่งเจ้านครสืบต่อจากเจ้านราสุริยวงศ์ เจ้าพระยาอินทวงศาได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่คล้ายกับหน้าที่ของข้าหลวงสรรพากรประจำภาค คือ ควบคุมและเร่งรัดการเก็บส่วยสาอากร

ที่ดินในกรุงเทพฯ ซึ่งพระราชทานแก่คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๑๒ นั้น ไม่รู้แน่ว่าอยู่ ณ ตำบลใด ได้แต่สันนิษฐานจากการที่คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสสร้างวัดขึ้นที่ริมแม่น้ำตำบลสามเสนวัดหนึ่ง ซึ่งยังมีอยู่จนทุกวันนี้ และที่นี่ก็มีหมู่บ้านคนเข้ารีตชาติเขมรและญวน เข้าใจว่าที่ดินที่รัฐบาลมอบให้คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสคงเป็นที่ที่เป็นบ้านญวนสามเสนข้างหลังโรงเรียนเซนต์คาเบรียล[๒๖]

ประเทศจีนเป็นอีกประเทศหนึ่งซึ่งรัฐบาลมีความประสงค์จะรักษาสัมพันธไมตรีให้ยืนยงคงอยู่ตลอดกาล เพื่อประโยชน์ในทางค้าขาย เพราะประเทศจีนเป็นลูกค้าสำคัญที่สุดของเมืองไทยนับแต่รัชกาลสมเด็จพระภูมินทรราชาเป็นต้นมาจนเสียกรุง และพลเมืองในเมืองไทยนิยมใช้สินค้าของจีนหลายประเภท เช่น ถ้วยชาม แจกัน กระถาง กระทะ กระเทียมดอง เป็นต้น

วิธีเอาใจรัฐบาลจีนอย่างหนึ่งก็คือ การคุ้มครองชาวจีนที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยให้อยู่เย็นเป็นสุข ว่าที่จริง ชาวจีนที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยอยู่เย็นเป็นสุขดีกว่าคนไทยซึ่งเป็นเจ้าของบ้านเมืองเสียอีก เพราะชาวจีนมีสิทธิประกอบอาชีพทุก ๆ อย่างเหมือนคนไทย ส่วนหน้าที่กลับน้อยกว่าเจ้าของบ้าน คือ ได้รับความยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์รับราชการไพร่ และไม่ถูกเกณฑ์รับราชการทหาร เป็นเช่นนี้มาแต่สมัยอยุธยาแล้ว

เราไม่ทราบว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชให้สิทธิพิเศษแก่ชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอย่างไรหรือไม่ รู้แต่ว่าชาวจีนจากประเทศจีน และจากประเทศใกล้เคียงกับเมืองไทยหลั่งไหลเข้ามาอยู่ในเมืองไทยในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชเป็นจำนวนมากมายอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน นายยอน ครอเฟิด ทูตของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๔ เป็นผู้กล่าวข้อความเรื่องนี้ในรายงานลงวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๑๘๒๓ เขาให้เหตุผลว่า เป็นเพราะพระเจ้าแผ่นดินไทยซึ่งขึ้นครองราชสมบัติเมื่อราว ๓๐ ปีก่อน

---

* ฉบับคุรุสภา มีวงเล็บ (Phia Inta Vonisa)

เป็นลูกจีนและพระองค์สนับสนุนชักชวนชาวจีนให้เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก ๆ[๒๗] เหตุผลที่นายยอนครอเฟิดอ้างก็น่าจะเป็นความจริง เพราะปรากฏในพระราชสาส์นของพระองค์ที่ส่งไปถวายกษัตริย์จีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๓ ว่าพระองค์มีพระนามว่า แต้เจียว[๒๘] และปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระองค์ได้อาศัยทหารจีนและทหารไทยเป็นกำลังสำคัญในการรบพุ่ง ทั้งเมื่อก่อนได้ราชสมบัติ และตอนเมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เป็นธรรมดาที่พระองค์จะต้องชอบคนจีน และชักชวนจีนให้เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทย

นอกจากนี้ สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชเป็นผู้ทรงทราบดียิ่งกว่าใคร ๆ ว่า การที่พระเจ้าแผ่นดินพม่าไม่ส่งกองทัพใหญ่อันเกรียงไกรเข้ามาบดขยี้เมืองไทยในระยะที่คนไทยกำลังตั้งตัวใหม่ ๆ นั้น เป็นเพราะประเทศพม่าติดการทำศึกกับประเทศจีน ซึ่งโหมกำลังเข้าโจมตีบ้านเมืองของตนอย่างเอาเป็นเอาตายถึงสามครั้ง เริ่มแต่ปี พ.ศ. ๒๓๑๐ จนถึง ๒๓๑๒ เพราะฉะนั้น เมืองไทยจึงเป็นหนี้บุญคุณเมืองจีนนักหนาทีเดียว ก็เป็นการสมควรแล้วที่รัฐบาลไทยจะหาทางตอบแทนบุญคุณรัฐบาลจีน ด้วยการสงเคราะห์ชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยให้มีช่องทางทำมาหากินอย่างสะดวกสบาย

ผู้ที่อ่านพระราชสาส์นของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชที่ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อเดือนหกปี พ.ศ.๒๓๑๔ ย่อมจะเล็งเห็นนโยบายต่างประเทศของรัฐบาลไทยได้ชัดเจน ว่าพยายามรักษาสัมพันธไมตรีกับประเทศเพื่อนบ้านด้านทิศเหนือไว้อย่างดีที่สุด ในระยะหน้าสิ่วหน้าขวานนี้ ถึงแม้เมืองลาวจะฉวยโอกาสหากำไรในระหว่างที่บ้านเมืองของไทยล่มจมรัฐบาลก็ไม่พูดให้กระเทือนใจเพื่อนบ้าน ในพระราชสาส์นฉบับนั้นมีกลเม็ดเด็ดพรายตอนที่ตีขลุมเอาว่า ไทยกับจีนเป็นพันธมิตรทางทหารร่วมมือกันรบพม่าข้าศึก "เดิมมีลิปูต้าทั้งอัคมหาเสนาบดีสมเดจพระเจ้ากรุงต้าฉิงผู้ใหญ่ ณ เมืองกรุงจีน เข้ามาถึงกรุงศรีอยุทธยา ว่าให้ทำแผนที่ท่าทางซึ่งจะไปกรุงอังวะนั้นส่งออกไป แลมีเนื้อความว่าพม่ายกกองทับมารบเมืองศรีฉวน เมืองห้วยหลำ ปลายแดนกรุงจีน ๆ รบพุ่งพม่าแตกกลับไป ฝ่ายกองทับจีนยกไปติดแว่นแคว้นกรุงอังวะอยู่ แล้วจขอให้กองทับจีนมาขึ้น ณ กรุงศรีอยุทธยาอีกทางหนึ่งนั้น..... แลบัดนี้เข้าปลาอาหารภอมีอยู่แล้ว แลจให้ศุภอักษรออกไปถึงลิปูต้าทั้งอรรคมหาเสนาธิบดี ให้นำเอากราบบงคมทูลแด่สมเดจพระเจ้าต้าฉิงผู้ใหญ่ ณ เมืองกรุงจีน ให้ยกกองทับมาขึ้น ณ กรุงศรีอยุทธยา ๆ ก็จเกนกองทับยกไปกระทำแก่กรุงอังวะ แต่ว่าบัดนี้ขัดสนด้วยม้า ได้มีศุภอักษรขึ้นมาด้วยแจ้งอยู่แล้ว..... ปรการใดกรุงพระนครศรีอยุทธยากับกรุงศรีสัตนาคนหุตจะวัฒนาการจำเริญเปนมะหามิตรสนิทเสน่หาสืบไป ก็ไว้ในพระราชปรีชาญาณแห่งสมเดจพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตจมีพระราชตำริให้ชอบทุกปรการ"[๒๙] ท่านผู้อ่านจะเห็นว่าพระราชสาส์นฉบับนี้พราวแพรวไปด้วยชั้นเชิงการทูต มีลูกยอ ลูกล่อ ลูกหลอก ลูกกระทุ้งพร้อมสรรพ โกหกอย่างหน้าตาเฉยว่าพระเจ้าจักรพรรดิของจีนส่งอัครมหาเสนาบดีมาปรึกษาเรื่องการศึก แล้วก็ลองใจพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตด้วยการพูดถึงม้า ไทยไม่ได้ออกปากขอตรง ๆ ลาวไม่ให้ไทยก็ไม่เสียหน้าแต่ประการใด แต่ถ้าลาวส่งม้ามาให้ไทยก็ได้กำไรเหนาะ ๆ

การฟื้นฟูการค้าขายกับต่างประเทศ เมืองไทยสมัยอยุธยามีเมืองท่าใหญ่สำหรับเรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายสองเมือง คือกรุงศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ เก่า) กับเมืองมะริด กรุงศรีอยุธยาเป็น

เมืองท่าสำหรับเรือมาจากเมืองจีน เมืองญี่ปุ่น เมืองญวน เมืองเขมร หมู่เกาะอินเดียตะวันออก และเมืองในคาบสมุทรมลายูที่มีเมืองท่าตั้งอยู่ทางด้านอ่าวไทย ส่วนเมืองมะริดเป็นเมืองท่าสำหรับเรือที่มาจากทวีปยุโรป เมืองอิหร่าน อินเดีย ยะไข่ มอญ และเมืองในคาบสมุทรมลายูที่มีเมืองท่าตั้งอยู่ทางด้านมหาสมุทรอินเดีย

การรุกรานของพม่าใน พ.ศ. ๒๓๐๗—๒๓๑๐ ทำให้กรุงศรีอยุธยาและเมืองมะริดสิ้นสภาพเป็นเมืองท่าสำคัญของไทยอย่างฉับพลันทันที เพราะสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชย้ายราชธานีมาตั้งที่เมืองธนบุรีในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ และเมืองมะริดตกไปอยู่ในความครอบครองของพม่าตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๓๐๗

เมืองหลวงใหม่ของไทยคงมีชื่อเหมือนเมืองหลวงเก่า คือมีชื่อว่ากรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย ดังปรากฏในพระราชสาส์นถึงพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต[๓๐] เรียกสั้นๆว่ากรุงเทพฯ ส่วนเมืองหลวงเก่าเรียกสั้น ๆ ว่ากรุงเก่า

ราชธานีตั้งอยู่ที่ไหน ที่นั้นก็พลอยมีสภาพเป็นเมืองท่าสำคัญที่สุดของเมืองไทยไปด้วย เพราะสมัยนั้นรัฐบาลทำการค้าขายกับพ่อค้าทั้งในประเทศและนอกประเทศ เพื่อหารายได้มาใช้จ่ายในกิจการแผ่นดิน

เพราะเหตุนี้กรุงเทพ ฯ ก็เข้าแทนที่กรุงเก่าในฐานเป็นเมืองท่าสำคัญที่สุดของเมืองไทย

ในบรรดาเมืองท่าของไทยซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทะเลหน้านอก (มหาสมุทรอินเดีย) เมืองที่พอจะทำหน้าที่แทนเมืองมะริดได้ก็มีแต่เมืองถลางเพียงเมืองเดียว เพราะเคยเป็นเมืองท่าสำคัญที่สองรองจากเมืองมะริดมาแต่สมัยอยุธยา และมีดีบุกเป็นสินค้าล่อใจพ่อค้าต่างประเทศ มากกว่าเมืองอื่น ๆ ของไทย ข้อเสียของเมืองถลางอยู่ที่ห่างไกลกรุงเทพ ฯ มากกว่าเมืองมะริดหลายร้อยกิโลเมตร แต่จะทำอย่างไรได้เล่า ในเมื่อไม่มีวันที่ไทยจะได้เมืองมะริดกลับคืนมาอีกแล้ว

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เมืองถลางเห็นจะมีฐานะเป็นเมืองตรี เพราะมีหลักฐานว่า ผู้ว่าราชการเมืองมียศเป็นออกพระ ครั้นถึงสมัยกรุงเทพฯ เมืองถลางมีความสำคัญยิ่งกว่าแต่ก่อน เพราะกลายเป็นเมืองท่าเอกทางด้านทะเลหน้านอกแทนที่เมืองมะริดซึ่งตกไปเป็นของพม่า รัฐบาลคงจะยกฐานะขึ้นเป็นเมืองโท เห็นได้จากยศของผู้ว่าราชการเมืองซึ่งเลื่อนขั้นเป็นพระยา ผู้ว่าราชการเมืองถลางคนแรกที่มียศเป็นพระยา คือ พระยาสุรินทรราชา[๓๑] และความสำคัญของเมืองถลางคงจะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นเป็นลำดับ จึงปรากฏในเวลาต่อมาว่า มีขุนนางชั้นเจ้าพระยา ชื่อ เจ้าพระยาสุรินทรราชา ได้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองถลางในรัชกาลที่ ๑ เป็นคู่กันกับเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช

เมื่อครั้งต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกธิราชาราชนั้น มีนายทหารนอกราชการชาวอังกฤษผู้หนึ่งชื่อ กัปตันฟรันซิส ไลท์ มาประกอบอาชีพค้าขายในอินเดีย โดยนำสินค้าจากมณฑลมัทราสของอังกฤษมาขายที่เมืองถลางและเมืองไทรบุรีเป็นประจำ ดูเหมือนจะเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๓๑๔ สินค้าสำคัญ

ที่เอามาขายมีผ้าด้าย และผ้าแพรที่ทอในอินเดีย เครื่องศัสตราวุธและฝิ่น ส่วนสินค้าที่เขาพอใจซื้อมากที่สุดก็คือ ดีบุก ฟรันซิส ไลท์ เป็นคนเข้าถึงคนพื้นเมือง เพราะพยายามหัดพูดภาษาไทย ภาษาไทย–มลายูอยู่เสมอ จนพูดได้ และพยายามคบค้าสมาคมกับเจ้านายและขุนนางในเมืองไทรบุรีและเมืองถลาง เมื่อรู้จักมักคุ้นกับชาวพื้นเมืองจนสนิทดีแล้ว และมองเห็นลู่ทางจะได้ผลประโยชน์มากขึ้น จึงขออนุญาตตั้งห้างในเมืองถลาง ชาวถลางเรียกห้างของเขาว่า กว้าน และเรียกคนประจำห้างว่าเสมียน คนไทยมักจะเรียกตึกและกว้านเป็นคู่กันเสมอ เช่น ตึกกว้านร้านโรง จึงเข้าใจว่ากว้านของฟรันซิส ไลท์คงเป็นตึก จะเป็นตึกชั้นเดียวหรือสองชั้นหาทราบไม่

ฟรันซิส ไลท์ ผู้นี้แหละเป็นคนช่วยหาปืนมาขายให้แก่รัฐบาลไทย แต่การขายปืนให้แก่ประเทศต่างๆ ในคาบสมุทรอินโดจีน เป็นการฝ่าฝืนคำสั่งของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ จึงสันนิษฐานว่ากัปตันไลท์ คงจะทำการซื้อปืนขายปืนแบบงุบงิบ คือซื้อปืนจากพ่อค้าเถื่อน ไม่ได้ซื้อจากบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ หรือมิฉะนั้นก็ซื้อปืนของบริษัทอังกฤษ ซึ่งคนในบริษัทยักยอกเอาออกมาขาย ที่สันนิษฐานเช่นนี้เพราะมีหลักฐานเป็นหนังสือสัญญา ลงวันศุกร์ เดือนแปด ทุติยสารท ขึ้น ๗ ค่ำ บีระกา นพศก (๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๐) มีใจความว่าข้าหลวงกรมการเมืองถลาง ซื้อปืนคาบศิลา ๙๒๖ กระบอกจากกบีตันเหล็ก (ฟรันซิส ไลท์) เป็นมูลค่าเท่ากับดีบุก ๑๐๐ ภารา กบีตันเหล็กให้กบีตันมังกูนำเรือมารับดีบุก และรับอาสาขนปืนชาติสุตัน ๙๒๖ กระบอก พร้อมทั้งปืนชาติเจะระมัด ๙๐๐ กระบอก กับผ้าแพรจำนวนหนึ่งซึ่งข้าหลวงกรมการเมืองถลางซื้อเอง "เข้ามาส่งกรุงเทพมหานคร"[๓๒] ประกอบกับหลักฐานเป็นรายงานของฟรันซิส ไลท์ ลงวันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๐ ส่งไปยังบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษสาขาประจำมณฑลมัทราส แนะนำบริษัทให้ขายปืนให้แก่รัฐบาลไทยตามที่พระเจ้าแผ่นดินขอร้องมา พร้อมทั้งออกความเห็นว่าการขายปืนให้แก่เมืองไทย คงไม่ก่อความเสียหายให้แก่บริษัทเพราะเมืองไทยอยู่ห่างไกลแคว้นคานาติคในภาคใต้ของอินเดียมาก ((อังกฤษคงกลัวว่าปืนที่ขายไปจะตกถึงมือชาวคานาติค) รายงานฉบับนี้ลงวันที่บริษัทได้รับรายงานว่าเป็นวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๐ วันเดียวกับวันทำสัญญาขนปืนไปส่งกรุงเทพ ฯ เห็นชัดทีเดียวว่าปืนจำนวนนี้ซื้อขายกันโดยมิได้รับอนุมัติจากบริษัทอังกฤษ

มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งในการค้าขายระหว่างไทยกับอังกฤษที่เมืองถลาง คือ การที่ต่างฝ่ายต่างเอาสินค้ามาแลกเปลี่ยนกัน ผู้ขายไม่ได้ตั้งราคาของเป็นตัวเงิน แต่เป็นวัตถุสิ่งของที่ตนต้องการ ผู้ซื้อจึงไม่ต้องชำระหนี้ด้วยเงิน แต่ชำระหนี้ด้วยสิ่งของ เช่น รัฐบาลไทยอยากได้ปืน ส่วนพ่อค้าอังกฤษอยากได้ดีบุก ทั้งสองฝ่ายก็เจรจาต่อรองกันจนตกลงกันได้ว่า ปืนคาบศิลา ๑ กระบอก แลกกับดีบุกได้เท่าใด อย่างเมื่อคราวซื้อปืนครั้งหลังในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๓๒๐ ปืนมีจำนวน ๔๙๐ กระบอก "คิด ๖ กระบอกต่อภารา เป็นดีบุก ๘๑ ภารา ๕ แผ่น ๓ บาทสลึง"[๓๓] การค้าแบบแลกเปลี่ยนนี้ ช่วยให้รัฐบาลไทยได้ข้าวได้ปืนจากต่างประเทศโดยไม่ต้องชำระค่าสินค้าเป็นตัวเงิน เข้าใจว่า การที่รัฐบาลซื้อปืน ๖,๐๐๐ กระบอกจากบริษัทวิลันดาดังกล่าวมาแล้ว ก็คงใช้วิธีชำระมูลค่าของปืนด้วยสินค้าพื้นเมืองที่ฝรั่งอยากได้ เช่น ไม้ฝาง งาช้าง หรือหนังสัตว์ เป็นต้น เพราะในสมัยต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช รัฐบาลยังไม่ค่อยมีเงินจับจ่ายใช้สอย

มิใช่แต่รัฐบาลเท่านั้นที่ได้สิทธิเอาสินค้าแลกเปลี่ยนกับสินค้าของอังกฤษ ปรากฏว่าในครั้งนั้นข้าราชการและราษฎรในเมืองถลางก็ได้สิทธิเช่นว่านี้เหมือนกัน เอกสารฉบับหนึ่งมีความว่า "ข้าพเจ้านายหมันผู้ผัว อำแดงงาผู้เมีย ขอทำหนังสือมารับเอาข้าวสารท่านพระยาราช (ก) บีตัน ๕ งูหนึ่ คิดเป็นเงิน ๒ แผ่น" อีกฉบับหนึ่งว่า "ข้าพเจ้านายยวงผู้ผัว อำแดงจิกผู้เมีย ทำหนังสือมารับผ้าขาว ๓ ห่อ ผ้ามะลิลา ๔ ห่อ ยาฝืน ๒ ชั่ง ค่าเป็นดีบุก ๔ แผ่น สัญญาถึงเดือน ๕ – ๖ (จะ) เอาดีบุก ๔ แผ่นมาส่งให้แก่ท่านราชโต๊ะ เมื่อนั้นถ้ามิได้ส่งให้ไซร้ ขอให้เกาะจำเร่งรัดเอาตามหนังสือนี้เถิด"[๓๔]

สมัยนั้นอังกฤษกำลังต้องการซื้อดีบุกเป็นจำนวนมาก จึงผ่อนผันให้ชาวเมืองถลางซื้อเชื่อได้ มีเอกสารอีกฉบับหนึ่งแสดงว่าบริษัทอังกฤษในมณฑลบังกะหล่า ยอมให้ข้าราชการเมืองถลางยืมเงินล่วงหน้า ๔๐๐ รูปี โดยผู้ยืมจะชำระหนี้ด้วยดีบุก ๔ ภารา "ข้าพเจ้าขอสัญญาไว้แต่ ๓ เดือน จะเอาดีบุกส่งให้ ถ้ามิได้ ให้เกาะกุมเร่งรัดเอาตามสัญญานี้เถิด ขอขีดแกงไดให้ไว้เป็นสำคัญ"*

ฟรันซิส ไลท์ พรรณนาสภาพทางภูมิศาสตร์ของเกาะภูเก็ต ในรายงานลงวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๓๒๐ ว่า "เกาะภูเก็ตมีท่าเรือกว้างมากทางด้านตะวันตก ปลอดภัยทุก ๆ ฤดู ท่าเรือดียิ่ง ดินก็อุดมและอากาศก็ถูกสุขลักษณะ สามารถป้องกันได้โดยอาศัยคนน้อย และได้ดีบุกมาก..... ไม่มีที่ดินที่หักร้างถางพงเพียงพอที่จะปลูกข้าวให้พอกับพลเมือง เพราะว่าพวกพลเมืองได้พบว่า ทำเหมืองดีบุกได้กำไรดีกว่าใช้เวลาทำการหักร้างถางพงบนที่ดินด้วยตนเอง จึงซื้อข้าวมาจากไทรบุรี และมะริด" และเขาพูดถึงเมืองระนองในรายงานฉบับเดียวกันว่า "ที่เมืองระนอง ซึ่งอยู่ห่างไปทางทิศใต้ของเมืองมะริดราว ๖–๙ ไมล์ ดีบุกอยู่ใกล้พื้นดินมาก เสียค่าใช้จ่ายเพียงเล็กน้อย และแร่ดีบุกก็อุดมเสียด้วย แร่สิบส่วนจะได้โลหะ ๗ ส่วน ขณะนี้ไม่มีพลเมืองอาศัยอยู่ที่ระนอง เพราะกลัวโจรสลัดยะโฮร์และรีโอ ชายคนหนึ่งถ้าขุดด้วยความระมัดระวัง จะได้ดีบุกราว ๕๐๐ ปอนด์ทุก ๆ ปี และมีเวลาที่จะทำการเพาะปลูก ตลอดจนประกอบอาชีพอื่น ๆ ด้วย"**

น่าเสียดายที่เราไม่ทราบว่าเมืองถลางติดต่อค้าขายกับเมืองมะละกาของวิลันดาบ้างหรือไม่และสินค้าที่แลกเปลี่ยนกันมีอะไรบ้าง เมื่อครั้งเมืองมะละกายังเป็นของโปรตุเกสอยู่นั้น เมืองมะละกาเจริญรุ่งเรืองทางการค้ายิ่งกว่าเมืองมะริดของไทยมาก พอตกเป็นของวิลันดามะละกาก็เริ่มเสื่อมโทรมที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากวิลันดาเปลี่ยนเส้นทางเดินเรือจากทวีปยุโรปมายังเกาะชวา แต่เดิมเมื่อเรือมาถึงแหลมกู๊ดโฮปอันเป็นปลายสุดของทวีปแอฟริกาแล้ว เรือวิลันดาจะบ่ายหัวเรือไปทางทิศเหนือ เพื่อเลาะเลียบฝั่งทะเลด้านตะวันออกของทวีปแอฟริกา แล้วจึงข้ามมหาสมุทรอินเดียมาสู่อ่าว (บังกะหล่า) แล้วเข้าช่องแคบมะละกามาจนสุดแหลมมลายู แล้วตัดตรงไปยังเกาะชวา ต่อมาบริษัทอินเดียตะวันออกของวิลันดาอยากจะหลีกเลี่ยงการปะทะกับเรือรบของอังกฤษและโปรตุเกส และต้องการประหยัดทั้งโสหุ้ยและเวลา จึงสั่งให้เรือของตนเปลี่ยนเส้นทางไปชวาเสียใหม่ คือ เมื่อถึงแหลมกู๊ดโฮปแล้วให้ข้ามมหาสมุทรอินเดียทันที ตรงมาเข้าช่องแคบซุนดา ซึ่งอยู่ระหว่างเกาะสุมาตรากับเกาะชวา เมื่อเรือไม่เข้าช่องแคบมะละกา ก็เท่ากับไม่อุดหนุนเมืองมะละกา เมืองนี้จึงเสื่อมลง ๆ เลยเป็นเหตุให้

---

* เอกสารเมืองถลางใน วารสาร... กันยายน ๒๕๑๑, หน้า ๑๓๕.

** รอง ศยามานนท์ "พระยาราชกปีตัน," วารสาร... มกราคม ๒๕๑๑, หน้า ๓๘–๓๙.

เมืองมะริดของไทยรุ่งเรืองขึ้นมาแทนที่ พอเมืองมะริดตกไปเป็นของพม่า พม่าก็ทอดทิ้งเมืองมะริดทำนองเดียวกับที่พวกวิลันดาทอดทิ้งเมืองมะละกา เปิดโอกาสให้เมืองถลางถีบตัวก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยก่อน ๆ

มีข้อที่น่าเสียดายอีกอย่างหนึ่ง ที่เราไม่รู้ว่าวีรบุรุษเมืองถลาง ซึ่งชักชวนคนไทยใจกล้าหาญอีก ๗๐ คนจับอาวุธกู้บ้านกู้เมืองให้พ้นจากการยึดครองของทหารเมืองไทรบุรีได้นั้น คือท่านผู้ใด เรื่องแขกเมืองไทรบุรีตีเมืองถลางแตก ภายหลังที่กรุงศรีอยุธยาล่มจม แล้วกดขี่คนไทยเยี่ยงทาส จนต่อมามีคนไทยช่วยกันกู้อิสรภาพสำเร็จนี้ มีปรากฏอยู่ในรายงานของฟรันซิส ไลท์ ฉบับลงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๐ เหตุการณ์สำคัญครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อยี่สิบปีก่อน ฟรันซิส ไลท์เขียนรายงาน[๓๕] และก่อนที่สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชจะได้ขึ้นครองราชสมบัติ

เมืองท่าอีกเมืองหนึ่งที่ประสบความเจริญก้าวหน้าทางการค้าขาย ทำนองเดียวกันกับเมืองถลาง ภายหลังความล่มจมของกรุงศรีอยุธยาก็คือ เมืองไชยา ซึ่งตั้งอยู่ในอ่าวบ้านดอน เมื่อครั้งเมืองมะริดยังเป็นเมืองท่าเอกควบคู่กับกรุงศรีอยุธยา เมืองไชยาแทบจะไม่มีคนรู้จัก รู้จักแต่เมืองกุยบุรีซึ่งอยู่ในเส้นทางลำเลียงสินค้าสายมะริด—กรุงศรีอยุธยา การลำเลียงสินค้าจากเมืองมะริดมายังราชธานีของไทยใช้เวลาราว ๘ วัน ในขั้นแรกลำเลียงด้วยเรือใหญ่มาจนถึงเมืองตะนาวศรี ต่อจากนี้ลำเลียงด้วยเรือขุดแล่นทวนน้ำมาตามลำแม่น้ำตะนาว จนเกือบจะถึงต้นน้ำ แล้วถ่ายสินค้าขึ้นบก ใช้ช้างลำเลียงข้ามทิวเขาตะนาวศรี ที่ด่านสิงขร แล้วถ่ายของลงเรือที่เมืองกุยบุรี จากกุยบุรีจนถึงกรุงศรีอยุธยาจะเข้าทางปากน้ำเจ้าพระยาทางใดทางหนึ่งก็สะดวกทั้งนั้น สมัยนั้นเมืองกุยบุรีเจริญขึ้นหน้ากว่าเมืองไชยามาก

แต่พอถึงสมัยกรุงเทพฯ อันเป็นเวลาที่พม่าได้เมืองมะริด เมืองตะนาวศรีไปครอบครอง เมืองกุยบุรีก็ตกอับ เพราะเมืองต้นทางย้ายที่ไปอยู่เสียที่เมืองถลาง คราวนี้เมืองไชยาชาตาขึ้น เพราะการลำเลียงสินค้าจากเมืองถลางข้ามมายังเมืองท่าด้านทะเลหน้าในนั้น เส้นทางลำเลียงที่สะดวกที่สุดและใกล้ที่สุด คือลำน้ำบ้านดอน ซึ่งต้นน้ำอยู่ใกล้พรมแดนเมืองพังงา และปากน้ำอยู่ใกล้ตัวเมืองไชยา เนื่องจากสินค้าของเมืองถลางส่วนใหญ่เป็นดีบุก ซึ่งเป็นของหนักและกินที่มาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องลำเลียงสินค้าทางน้ำให้ไกลที่สุดที่จะไกลได้ และให้มีช่วงลำเลียงทางบกสั้นที่สุด วิธีลำเลียงจึงเป็นไปดังนี้ คือ ในขั้นแรกลำเลียงออกจากเกาะถลางทางทะเล แล้วถ่ายสินค้าลงเรือขนาดเล็กขึ้นไปตามแม่น้ำพังงาจนถึงเขาศกซึ่งกั้นเขตแดนเมืองพังงา ต่อจากนี้ต้องใช้ช้างลำเลียงสินค้าข้ามทิวเขา ไปลำเลียงทางเรืออีกครั้งหนึ่งที่คลองศก อันเป็นต้นน้ำของแม่น้ำบ้านดอน จนกระทั่งถึงอ่าวบ้านดอน

เมืองทางทะเลหน้าในที่คงจะมีความเจริญก้าวหน้า ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชอีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองสงขลา กัปตันฟรันซิส ไลท์กล่าวถึงเมืองนี้ในรายงานลงวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๒๐ ว่า "สงขลาตั้งอยู่ที่ปากทางเข้าอ่าวสยาม มีพลเมืองเป็นชาวจีนเกือบทั้งหมด"* ท้องที่แห่งใดมีชาวจีนเข้าไปอยู่มาก เราก็เชื่อมั่นได้ว่าท้องที่แห่งนั้นจะต้องเจริญแน่ ๆ เพราะชาวจีนส่วนมาก

---

* รอง ศยามานนท์, "พระยาราชกปิตัน" วารสาร... มกราคม ๒๕๑๑, หน้า ๓๙.

ที่อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทย ตั้งหน้าทำมาหากินอย่างขยันขันแข็งยิ่งกว่าคนไทย ทั้งรู้จักประหยัดรู้จักสร้างตัวให้ก้าวหน้าดีมาก

การเพิ่มพลเมืองในบางท้องที่ การที่เมืองไทยถูกข้าศึกรุกรานในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๐๗ จนถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ภูมิภาคที่แหลกลาญมากคือ ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตั้งแต่เมืองธนบุรีขึ้นไป ประชาชนพลเมืองในภูมิภาคที่กล่าวนี้ จึงต้องละทิ้งถิ่นฐานบ้านเรือนหนีข้าศึกลงมาทางใต้เป็นจำนวนมาก เมื่อเห็นบ้านเมืองสงบเรียบร้อยดีแล้ว ผู้อพยพบางส่วนก็กลับไปยังภูมิลำเนาเดิมของตน แต่บางส่วนไม่ยอมหวนกลับก็มี ปรากฏว่าตำบลชายทะเลบางแห่งมีผู้คนพลเมืองหนาแน่นยิ่งกว่าในสมัยอยุธยา เนื่องจากได้พวกหนีสงคราม และพวกจีนอพยพมาสมทบ เช่น ตำบลอ่างหิน ซึ่งอยู่ริมทะเลใต้ตำบลบางปลาสร้อย เป็นต้น

นายแซมยวล สมิท บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษชื่อ ไชแอมรีโพซิทอริ เขียนเรื่องตำบลอ่างหินลงในหนังสือพิมพ์ของเขาว่า เมื่อครั้งที่เขาไปตากอากาศที่ตำบลอ่างหิน เมียปลัดเมืองชลบุรีเล่าให้เขาฟังว่า ยายทวดของตนชื่อ รอง หนีพม่ามาจากเมืองหนึ่ง ซึ่งอยู่ทางเหนือของกรุงศรีอยุธยา พยายามหลบซ่อนในป่าบ้าง ตามโพรงไม้และตามถ้ำบ้าง เพื่อไม่ให้ข้าศึกจับตัวได้ จนกระทั่งมาถึงตำบลอ่างหิน เวลานั้นตำบลอ่างหินเต็มไปด้วยป่า มีบ้านไม่กี่หลัง และมีคนไม่กี่คน ส่วนมากเป็นคนไทยที่หนีพม่ามาทางเรือ เมื่อบ้านเมืองสงบแล้ว คนส่วนมากก็อพยพกลับ แต่ยายรองกับแม่ของยายบู่ไม่กลับ เพราะมาได้ผัวที่ตำบลนี้ ผัวเป็นชาวจีนทั้งสองคน ยายรองได้ผัวเป็นชาวประมง ส่วนแม่ของยายบู่ได้ผัวแก่ มีลูกด้วยกันหนึ่งคนคือยายบู่ แล้วภายหลังได้ผัวหนุ่มเป็นจีนอพยพมาจากเมืองจีน มีลูกด้วยกัน ๑๐ คน เมื่อลูกของยายบู่และยายรองเติบโตขึ้น ก็มีผัวมีเมียตามธรรมดาของโลก แล้วมีลูกมีหลาน มีเหลนยั้วเยี้ยเยอะแยะ ช่วยกันพัฒนาตำบลอ่างหินคนละไม้ละมือ คนละยุคคนละสมัย จนตำบลอ่างหินกลายเป็นสถานตากอากาศที่มีชื่อเสียงที่สุดในเมืองไทย

ข้าพเจ้าคิดว่า คงไม่ใช่มีแต่ตำบลอ่างหินตำบลเดียวที่เจริญขึ้นกว่าสมัยอยุธยา เพราะได้คนอพยพหนีข้าศึกกับชาวจีนอพยพมาสมทบ เมืองฉะเชิงเทรา ชลบุรี ระยอง จันทบุรีและตราดทางอ่าวไทยด้านตะวันออก กับเมืองสมุทรปราการ เมืองสมุทรสาคร และเมืองสมุทรสงครามทางอ่าวไทยด้านตะวันตก ก็เห็นจะมีผู้คนพลเมืองเพิ่มขึ้นไปตาม ๆ กัน นี่คือผลดีอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นภายหลังสงครามมหาวินาศครั้งนั้น

แต่เมืองที่มีพลเมืองเพิ่มพูนขึ้นกว่าเดิมหลายเท่า ก็เห็นจะมีเพียงเมืองเดียวเท่านั้น คือ เมืองธนบุรี ซึ่งถูกสร้างสรรค์ให้กลายเป็นกรุงเทพมหานคร มิใช่แต่พลเมืองในกรุงศรีอยุธยาเท่านั้นที่ถูกรัฐบาลถ่ายเทลงมาอยู่ในเมืองหลวงใหม่ พลเมืองของประเทศข้างเคียงก็ถูกกวาดต้อนลงมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ด้วย เมื่อกองทัพไทยยกไปรบกับประเทศนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้จึงมีคนต่างชาติต่างภาษาถูกรัฐบาลกวาดต้อนเอาเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯภายหลัง พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นจำนวนมาก

หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวถึงการอพยพราษฎรในกรุงศรีอยุธยาว่า "แล้วตรัสสั่งให้เลิกกองทัพ กวาดต้อนราษฎรและสมณพราหมณาจารย์ทั้งปวง กับทั้งโบราณขัติยวงศ์ ซึ่งยังเหลืออยู่นั้นก็เสด็จกลับลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี" *คำว่า "กวาดต้อน" เห็นจะหมายถึงการใช้อำนาจบังคับให้ทุกคนปฏิบัติตาม ถ้าเป็นในสมัยปัจจุบันนี้ราษฎรคงเดือดร้อนมาก แต่ในสมัย พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เป็นสมัยที่ราษฎรไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน และบ้านเรือนส่วนมากถ้าไม่ใช่เรือนแพก็เป็นบ้านทำด้วยไม้ไผ่ รื้อย้ายและปลูกขึ้นในที่แห่งใหม่ง่ายดายมาก ความเดือดร้อนในเรื่องอพยพจึงมีไม่มาก เข้าใจว่าราษฎรส่วนมากคงปฏิบัติตามคำสั่งของพระเจ้าแผ่นดิน คนที่ไม่อพยพก็คงมีอยู่บ้าง

ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะแต่การอพยพของคนต่างชาติ ซึ่งมีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจของเมืองไทยเท่านั้น

คนต่างชาติที่มีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจของเมืองไทยในสมัยอยุธยาตอนปลาย คงมีแต่จีนและแขกอิสลามเพียงสองชาติเท่านั้น เพราะเหตุที่จีนและแขกอิสลามทำการค้าขายกับไทยมากกว่าชาติอื่น ๆ พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องเอาอกเอาใจหัวหน้าของพวกจีนและพวกแขกอิสลาม ด้วยการแต่งตั้งให้เป็นขุนนางชั้นสูง หัวหน้าของชาวจีนมีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมท่าขวา มียศเป็นพระหรือพระยาโชฎึกราชเศรษฐี มีศักดินา ๑,๔๐๐ ส่วนหัวหน้าของพวกแขกมีสองคน เนื่องจากแขกในเมืองไทยแบ่งออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งนับถือนิกายชิอา อีกพวกหนึ่งนับถือนิกายสุหนี่ หัวหน้าพวกแขกนิกายชิอา (แขกเจ้าเซ็น) ได้รับพระราชทานยศศักดิ์เป็นพระหรือพระยาจุฬาราชมนตรี เจ้ากรมท่าซ้าย มีศักดินา ๑,๔๐๐ ส่วนหัวหน้าพวกแขกนิกายสุหนี่ได้รับพระราชทานยศศักดิ์ เป็นพระยาราชวังสรรค์** เจ้ากรมอาสาจาม

พวกจีนมีจำนวนมากกว่าแขกหลายเท่า อยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ก็มี กลุ่มย่อยก็มี แยกย้ายไปแทรกอยู่ในหมู่คนไทยอย่างโดดเดี่ยวก็มี กลุ่มใหญ่มี ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ตั้งร้านค้าขายภายในกำแพงพระนครด้านตะวันออกเฉียงใต้กลุ่มหนึ่ง ชาวกรุงรู้จักตลาดย่านในไก่และตลาดน้อยของพวกจีนกลุ่มนี้เป็นอย่างดี เหมือนอย่างชาวกรุงสมัยปัจจุบันนี้รู้จักย่านสำเพ็ง กลุ่มใหญ่ที่สองอยู่ในย่านคลองสวนพลู ซึ่งมีวัดพนัญเชิง ห้างวิลันดาและบ้านญี่ปุ่น เป็นสถานที่สำคัญ พระชนกของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชก็อยู่ในย่านนี้[๓๖] และกรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ก็อยู่กับพระสวามี คือ เจ้าขรัวเงิน ที่ตำบลถนนตาล[๓๗] ตำบลนี้คงอยู่ในย่านคลองสวนพลู เพราะเห็นมีคลองชื่อคลองถนนตาล แยกออกไปจากคลองสวนพลู ย่านนี้มีโรงสี โรงต้มสุรา และโรงเลี้ยงหมูมากกว่าตำบลอื่น ๆ ส่วนกลุ่มใหญ่ที่สามอยู่ปากคลองขุนละครไชย มีชื่อว่าตลาดบ้านจีน ผู้ชายชาวกรุงเห็นจะรู้จักดี เพราะที่นี่ "มีหญิงละครโสเภณีตั้งโรงอยู่ท้ายตลาด ๔ โรง รับจ้างทำชำเราแก่บุรุษ ตลาดนี้เป็นตลาดใหญ่ ใกล้ทางเรือและทางบก มีตึกกว้านร้านจีนมาก ขายของจีนมากกว่าของไทย มีศาลเจ้าจีนศาลหนึ่งอยู่ท้ายตลาด"***

---

* พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๓๒๕.

** ดูจาก โรงเรียนมหาดเล็ก, อักขรานุกรมขุนนาง รัตนโกสินทรศก ๑๒๗ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ร.ศ. ๑๒๘), หน้า ๑๔๕.

*** เอกสารจากหอหลวง คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม วารสาร ... มกราคม ๒๕๑๒, หน้า ๕๖.

เมื่อทางราชการอพยพชาวจีนกรุงเก่าลงมาอยู่ในกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า รัฐบาลคงให้พวกจีนที่เคยตั้งร้านค้าขายอยู่ภายในกำแพงพระนคร มาตั้งรวมกลุ่มกันที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เยื้องกับพระราชวังขึ้นไปทางเหนือ และยังให้อยู่ภายในกำแพงพระนครเหมือนเดิม และสันนิษฐานว่าให้พวกจีนย่านคลองสวนพลูมาอยู่รวมกลุ่มกับพวกจีนที่ตั้งอยู่ในเมืองธนบุรีก่อนเสียกรุง ที่ตำบลกฎีจีน และคลองบางกอกใหญ่ ข้อสันนิษฐานนี้ได้จากการที่เจ้าขรัวเงิน ซึ่งเคยอยู่ย่านคลองสวนพลู พาครอบครัวมาอยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ตรงที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างหอไตรวัดกัลยาณมิตรในภายหลัง[๓๘] ส่วนจีนกลุ่มที่อยู่ที่ปากคลองขุนละครไชยนั้น ไม่ทราบว่าทางราชการให้ตั้งอยู่ ณ ที่ใด สงสัยว่าจะให้อยู่ริมแม่น้ำทางตอนใต้

หนังสือเรื่องคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมพรรณนาถึงแพ ว่าที่ริมแม่น้ำใหญ่ ซึ่งไหลผ่านพระนครทั้งด้านเหนือ ด้านตะวันตกและด้านใต้เต็มไปด้วยแพ "ราวสักสองหมื่นเสศพันปลายเปนแน่ทั้งแพอยู่แลแพค้าขายในแขวงจังหวัดรอบกรุง ไม่น้อยต่ำลงมาจากสองหมื่นเสศพันเลยเปนแน่"[๓๙] ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าแพพวกนี้คงถูก "กวาดต้อน" ลงมายังราชธานีเป็นจำนวนไม่น้อยทีเดียว แม่น้ำเจ้าพระยาในเขตกรุงเทพฯ คงจะเป็นที่จอดแพเรียงรายกันไปยาวยืดทั้งสองฝั่ง และลันเข้าไปในคลองใหญ่ๆ บางคลอง เช่น คลองบางกอกใหญ่และคลองบางกอกน้อย เป็นต้น ส่วนจำนวนแพคงไม่มากเหมือนที่กรุงเก่า เพราะที่ริมแม่น้ำใกล้พระนครอันเป็นทำเลเหมาะสำหรับจอดแพค้าขายดับแคบกว่าที่กรุงเก่ามาก ดูในแผนที่จะเห็นว่าพระนครของกรุงเทพฯ มีแม่น้ำผ่านกลางแต่เพียงสายเดียว ไม่ได้มีแม่น้ำโอบล้อมตั้งสามสายเหมือนพระนครในกรุงเก่า

พวกแขกอิสลามแบ่งแยกออกเป็นหลายพวก เพราะมาจากประเทศต่างๆ กัน ที่สำคัญมีพวกแขกเทศ (อินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ) แขกมลายู แขกจาม แขกมักกะสัน และแขกตานี ปรากฏในแผนที่ของฝรั่งและคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า แขกเทศรวมกลุ่มกันอยู่ที่บ้านตะเกี๋ยซึ่งอยู่เหนือปากคลองตะเคียนและตรงกันกับเกาะเรียน ที่นี่มีมัสยิดซึ่งคนไทยเรียกว่า วัดแขกตะเกี๋ยหลังบ้านตะเกี๋ยและห่างแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไป เป็นที่อยู่ของแขกมลายูซึ่งแวดล้อมด้วยคลอง ตรงกันข้ามกับบ้านมลายูเป็นบ้านแขกมักกะสัน ซึ่งอพยพจากเมืองมะกัสซาร์ในเกาะเซลีเบส เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เพราะถูกฝรั่งวิลันดารุกราน บ้านมลายูกับบ้านมักกะสันมีคลองคั่น คลองนี้ออกแม่น้ำเจ้าพระยาสองทาง ตอนปลายคลองที่ออกแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือเป็นที่อยู่ของแขกจาม ซึ่งอพยพมาจากประเทศจัมปา ประเทศนี้เคยเป็นเมืองขึ้นของมหาอาณาจักรกัมพูชาสมัยพระเจ้าจักรพรรดิชัยวรมันที่ ๗ เช่นเดียวกับเมืองเล็กเมืองน้อยของไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนกลางและตอนล่าง จัมปาได้ทำการกู้อิสรภาพเมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันแล้ว การกู้อิสรภาพของแขกจามนี้เองที่ช่วยให้คนไทยกู้อิสรภาพสำเร็จด้วยดี เพราะรัฐบาลกัมพูชาต้องถอนกำลังทหารขอมที่ประจำการอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปปราบกบฏเสียเป็นจำนวนมาก ทำให้กำลังทหารในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอ่อนแอลง ประเทศจัมปาเป็นประเทศเคราะห์ร้าย เพราะตั้งอยู่ติดกับประเทศญวนและประเทศกัมพูชา ซึ่งเข้มแข็งกว่า ดินแดนจึงถูกเชือดเฉือนไม่สร่างซา จนเหลือนิดเดียวในยุคปลายของสมัยอยุธยา

คลองที่แขกจามในกรุงศรีอยุธยาจับกลุ่มกันตั้งภูมิลำเนานั้นมีชื่อว่า คลองคูจาม สันนิษฐานว่าจะตั้งชื่อตามชื่อบ้านแขกจาม ที่ปากคลองตอนเหนือมีตลาดเรือและมีสุเหร่าแขก แสดงว่าท้องที่แห่งนี้มีแขกอิสลามอยู่กันเป็นกลุ่มใหญ่เช่นเดียวกับที่บ้านตะเกี๋ย มีข้อน่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่ง ที่คนไทย (คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม) เรียกมัสยิดของแขกเทศบ้านตะเกี๋ยว่า วัดแขก และเรียกมัสยิดของแขกคลองคูจามว่าสุเหร่า ที่เรียกชื่อต่างกันจะเป็นด้วยเหตุใด ข้าพเจ้ายังคิดไม่ออก และไม่รู้แน่ว่ามีแขกชาติใดอีกบ้างนอกจากแขกจาม

แขกกลุ่มที่สามอยู่แถววัดลอดช่องและวัดไชยวัฒนารามขึ้นไป เป็นแขกตานี เรารู้จากคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่า "พวกแขกตานีทอผ้าไหม ผ้าด้าย เป็น ผ้าพื้น ผ้าม่วงเกลี้ยง ม่วงดอก ฯลฯ"*

แขกกลุ่มที่สี่อยู่ที่ตัวเกาะหนองโสนอันเป็นที่ตั้งพระนคร แต่อยู่นอกกำแพงเมือง คือ อยู่ริมแม่น้ำ ที่นั้นมีชื่อว่าบ้านท่ากายี คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมพรรณนาถึงบ้านท่ากายีว่า "เปนบ้านแขกเก่า พวกแขกนั้นพื้นเชือกเปลือกมะพร้าวตีเปนสายสมอ ยาวเส้นหนึ่งบ้าง ยาวสามสิบวาบ้าง ลางทีทำยาวถึงห้าสิบวา ขายแก่นายกำปั่นสลุปสำเภา แลพื้นชุดจุดบุหรี่ด้วยเปลือกมะพร้าว ขายขุนนางแลราษฎรที่ต้องการใช้แลทำบุญ"** ตามประวัติของสกุลบุนนาค ว่าเฉกอะหะหมัดผู้เป็นต้นสกุลตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่ เพราะฉะนั้น แขกบ้านท่ากายีคงเป็นแขกเทศ และเป็นแขกนิกายชิอา ซึ่งคนไทยเรียกว่า แขกเจ้าเซ็น

ในตอนอพยพราษฎรชาวกรุงศรีอยุธยาลงไปอยู่ในกรุงเทพฯ ใหม่ พวกแขกที่กล่าวมานี้ก็ถูก "กวาดต้อน" ลงไปด้วยเป็นจำนวนมาก รู้ได้จากการที่มีการสร้างกะดีเจ้าเซ็นและมัสยิดในกรุงเทพฯ ยุคนี้หลายแห่ง กะดีเจ้าเซ็นของพวกนิกายชิอาได้ทำเสริมแม่น้ำตรงกันข้ามกับบ้านจีนในพระนคร มัสยิดของแขกนิกายสุหนี่ตั้งที่ริมคลองบางกอกใหญ่ระหว่างพระราชวังกับวัดหงส์ มีคลองวัดท้ายตลาดเป็นเขตคั่นระหว่างพระราชวังกับมัสยิด ซึ่งปากตลาดเรียกว่า มัสยิดต้นสน ยังมีมัสยิดอีกแห่งหนึ่งของพวกแขกสุหนี่ที่คลองบางกอกใหญ่ แต่ข้าพเจ้าไม่ค่อยมั่นใจนักว่าตั้งขึ้นในสมัยอพยพนี้ ที่ไม่ค่อยมั่นใจก็เพราะยังมีการถกเถียงกันอยู่ ทางฝ่ายมัสยิดต้นสนบอกข้าพเจ้าว่า มัสยิดคลองบางหลวงซึ่งตั้งอยู่ผังตรงกันข้ามเพิ่งมาตั้งทีหลัง ส่วนทางฝ่ายมัสยิดคลองบางหลวงก็บอกข้าพเจ้าว่า ได้มาตั้งที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ตั้งแต่สมัยอพยพ แล้วต่อมาทางราชการในรัชกาลที่สองสั่งให้ย้ายไปจากที่เดิมเพื่อจะเอาที่ไว้สร้างวัดกัลยาณมิตร จึงต้องย้ายหมู่บ้านและย้ายมัสยิดไปตั้งตรงกันข้ามกับมัสยิดต้นสน

พวกแขกตานีที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมวัดลอดช่องในกรุงเก่านั้น สันนิษฐานว่าทางราชการจัดที่ทางให้อยู่หน้าวัดตองปุ เพราะปรากฏว่าเมื่อรัฐบาลตัดถนนราชดำเนินกลางในรัชกาลที่ ๕ นั้น ถนนสายนี้ตัดที่ดินบางส่วนของบ้านแขก และยังมีถนนชื่อถนนตานีอยู่ในตำบลแห่งนี้อยู่ในบัดนี้

ส่วนพวกญวนเข้ารีตในกรุงเก่านั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าทางราชการคงให้อพยพมาอยู่ที่ตำบล

---

* เอกสารจากหอหลวง คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, วารสาร... มกราคม ๒๕๑๒, หน้า ๕๙.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

สามเสน ข้างเหนือวัดสมอราย (ราชาธิวาส) และตามที่บาทหลวงคอร์เขียนรายงานว่า คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสได้รับพระราชทานที่ดินสร้างวัดแปลงหนึ่งอยู่เหนือหมู่บ้านพวกเข้ารีตนั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่ารัฐบาลคงให้คณะมิชชันนารีฝรั่งเศสมาอยู่ใกล้ ๆ กับพวกญวนเข้ารีตที่สามเสน เพราะเคยบังคับบัญชากันมาแต่ก่อน คือเมื่อครั้งพวกบาทหลวงฝรั่งเศสสร้างวัดเซนต์โยเซฟที่ปากคลองขุนละครไชย (หรือปากคลองตะเคียนด้านทิศเหนือ)[๔๐] คนเข้ารีตที่พึ่งเทศน์พึ่งธรรมที่วัดนี้ส่วนมากเป็นชาวญวน (คงมีเขมรปนบ้าง)

ในรัชกาลนี้ มีญวนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ กลุ่มหนึ่ง หนังสือพงศาวดารกล่าวว่า "พระยาราชาเศรษฐีญวนกับองเชียงชุน พาบุตรภรรยาสมัครพรรคพวกลงเรือแล่นหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ณ กรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาให้รับไว้ แล้วพระราชทานบ้านเรือนให้อาศัยในพระนครฟากตะวันออก"* ญวนพวกนี้คือญวนบ้านหม้อ ยังมีชื่อถนนบ้านญวนสืบต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ และมีวัดญวนอยู่ในตำบลนี้จนถึงทุกวันนี้

บาทหลวงคอร์เขียนรายงานลงวันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๑๓ ว่าเมื่อเขากลับคืนมายังเมืองไทยแล้วเขาได้ขึ้นไปตรวจดูผู้คนและวัดในกรุงเก่า "ได้พบเด็กเป็นอันมาก ซึ่งอดอยากอย่างที่สุดในระหว่างที่ข้าวยากหมากแพงนั้น เด็กพวกนี้ได้รับน้ำมนต์เข้ารีตมีจำนวน ๔๐๐ คน เด็กเหล่านี้โดยมากเป็นบุตรของชาวบ้านนอก ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ได้พามาจากหัวเมืองในเวลาที่เสด็จไปปราบปรามหัวเมืองเหล่านั้น คนเหล่านี้เป็นชาวเมืองพิษณุโลกและชาวเมืองนครราชสีมา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้พาลงมาเป็นเชลย เพื่อจะให้คนในกรุงแน่นหนาขึ้น เพราะตั้งแต่ครั้งรบกับพม่า ในกรุงหมดผู้หมดคน เหลือแต่เสือและสัตว์ป่าอยู่เท่านั้น"[๔๑] รายงานฉบับนี้เป็นประโยชน์ในทางประวัติศาสตร์มากคือช่วยให้คนรุ่นหลังรู้ว่ารัฐบาลไม่ได้ปล่อยให้กรุงเก่าเป็นเมืองร้าง เมื่อพลพชาวกรุงเก่าลงมาอยู่ในกรุงเทพฯ ใหม่ ก็ได้จัดการกวาดต้อนราษฎรในเมืองนครราชสีมาและเมืองพิษณุโลกมาอยู่แทน

และเรายังได้ความจากรายงานของบาทหลวงฝรั่งเศสที่อยู่ในกรุงเทพฯ อีกฉบับหนึ่งว่า เมื่อครั้งกองทัพไทยตีเมืองเวียงจันทน์แตกใน พ.ศ. ๒๓๒๑ นั้น ได้กวาดต้อนลาวเชลยลงมาไว้ในกรุงเทพฯ กว่า ๓,๐๐๐ คน "เมื่อพวกลาวได้ลงมาถึงบางกอกได้สักหน่อย ไทยก็ได้แยกพวกนี้ออกเป็น ๓ พวก เรียกว่า ๓ ค่าย ค่าย ๑ มีคนประมาณ ๗๐๐—๘๐๐ คน .....โดยเหตุที่พวกลาวเป็นเชลยศึก พระเจ้าตากจึงไม่ทรงไว้พระทัยในพวกลาวเลย และมีลาวบางพวกได้หนีไปด้วย ครั้นพระเจ้าตากทรงทราบว่าพวกลาวเชลยหนี จึงรับสั่งให้เรียกพวกลาวมารวมกันให้หมด บางคนก็ได้ทรงขังเสีย นอกนั้นได้พระราชทานแก่บรรดาขุนนางข้าราชการสำหรับไว้ใช้การงาน ขุนนางบางคนได้รับพระราชทานเชลย ๔ ครัวก็มี ๕ ครัวก็มี ๖ ครัวก็มี เพราะฉะนั้น พวกลาวเชลยจึงได้กระจายไปอยู่ตามบ้านข้าราชการทั่วทุกแห่ง"[๔๒]

ยังมีชนต่างชาติอีกชาติหนึ่งซึ่งควรจะกล่าวถึงในเรื่องทวีจำนวนประชากร ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช คือชนชาติมอญ เวลาพวกมอญได้รับความเดือดร้อนจากพม่าผู้เป็นนายจน

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๔๒๓.

ทนไม่ไหว หรือก่อการขบถไม่สำเร็จ พวกมอญมักจะอพยพเข้ามาอยู่ในเมืองไทย เลยเป็นชนวนให้เกิดสงครามระหว่างพม่ากับไทยหลายครั้งมาแล้ว เช่น เมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น ในสมัยอยุธยา พวกมอญกลุ่มใหญ่ในกรุงอยู่ที่บ้านมอญ เหนือบ้านแขกจาม เมื่อรัฐบาลสั่งอพยพชาวกรุงเก่า เข้าใจว่ารัฐบาลคงให้พวกมอญลงมาอยู่ในคลอง ซึ่งต่อมาได้ชื่อว่า คลองมอญ

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ รัฐบาลพม่าดำริจะยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย จึงมีคำสั่งให้ปกันหวุ่น เจ้าเมืองเมาะตะมะเกณฑ์ราษฎรสามพันคน เข้าสมทบกับพลพม่าห้าร้อย ให้นายทัพชื่อแพกิจจาคุมไป "ทำทาง และตั้งค่าย ปลูกยุ้งฉาง ที่ตำบลสามสบท่าดินแดง จัดแจงขนเสบียงอาหารผ่อนไปไว้ก่อน .....ฝ่ายปกันหวุ่น เจ้าเมืองเมาะตะมะ ให้เร่งรัดเก็บเอาทองเงินแก่ครอบครัวสมิงรามัญ และไพร่พลเมืองทั้งปวง ได้ความยากแค้น บ้างหลบหนีมาบอกกันยังกองทัพ และนายทัพนายกองรามัญทั้งปวงก็โกรธ ว่าพม่าข่มเหงเบียดเบียนครอบครัวข้างหลัง จึงชวนกันคิดกบฏฆ่าแพกิจจานายทัพ กับทั้งไพร่พลพม่าห้าร้อยเสียทั้งสิ้นที่ท่าดินแดง แล้วก็ยกทัพกลับไปเมืองเมาะตะมะ"* การกบฏครั้งนี้พวกมอญทำไปไม่ตลอด ยึดได้เมืองเมาะตะมะ เมืองจิตตองและเมืองหงสาวดีเพียงสามเมืองก็พ่ายแพ้แก่อะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพผู้สามารถของพม่า พวกมอญจึงพากันอพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารพระเจ้าแผ่นดินไทยตามเคย[๔๓] และพระเจ้าแผ่นดินไทยก็รับไว้โดยไม่รังเกียจ เลยเป็นเหตุทำให้ไทยกับพม่าทำสงครามต่อกันอีกครั้งหนึ่ง

พวกมอญที่อพยพเข้ามาใน พ.ศ. ๒๓๑๗ นี้ "ทรงพระกรุณาให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ แขวงเมืองนนท์บ้าง เมืองสามโคกบ้าง แต่ฉกรรจ์จัดได้สามพัน โปรดให้หลวงบำเรอภักดิ์ครั้งกรุงเก่าเป็นเชื้อรามัญ ให้เป็นพระยารามัญวงศ์ เรียกว่า จักรีมอญ ควบคุมกองมอญใหม่ทั้งสิ้น และโปรดให้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามสรรพากรขนอนตลาดทั้งปวง ให้ค้าขายทำมาหากินเป็นสุข"[๔๔] พระราชพงศาวดารตอนนี้ช่วยให้เรารู้ว่ากรุงเทพฯ เมืองนนทบุรี และเมืองสามโคก มีประชากรเพิ่มจำนวนขึ้นกว่าแต่ก่อน เนื่องจากได้พวกมอญใหม่มาสมทบ เฉพาะที่กรุงเทพฯ นั้น ทางราชการคัดเลือกพวกมอญใหม่ล้วนแต่ชายฉกรรจ์ไว้เป็นทหารอาสา ๓,๐๐๐ คน คนใดมีครอบครัวก็คงเอาครอบครัวมาอยู่ด้วยกันในกรุงเทพฯ ด้วย เพราะฉะนั้น จำนวนคนมอญในกรุงเทพฯ ก็คงจะมากกว่าสามพันอย่างแน่นอน เข้าใจว่าคงจะให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในคลองมอญสมทบกับพวกมอญเก่าแห่งหนึ่ง และที่ตำบลสะพานมอญทางฟากตะวันออกอีกแห่งหนึ่ง

การฟื้นฟูการคลัง การรุกรานของพม่าข้าศึกทำให้ทั้งรัฐบาลและราษฎรยากจนอย่างที่สุด "เพราะพวกพม่าได้ทำลายทุ่งนาบ้านเรือนโดยรอบกรุง..... เอาไฟเผาสวนที่บางกอก..... และปล้นบ้านเรือนไม่ละเว้นเลยตลอดตั้งแต่ท่าเรือจอดจนถึงชานพระนคร"** และเมื่อยึดกรุงศรีอยุธยาไว้ได้แล้ว ก็ "เอาไฟเผาบ้านเรือนทำลายข้าวของต่าง ๆ อยู่ ๑๕ วัน และได้ฆ่าผู้ฟันคนไม่เลือกว่าคนมีเงินหรือไม่มีเงิน ก็ฆ่าเสียสิ้น..... เมื่อพม่าได้เผาบ้านเรือนในพระนครตลอดจนพระราชวัง และ

---

* พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๓๖๔–๓๖๕.

** ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ฉบับคุรุสภา เล่ม ๒๓ พ.ศ. ๒๕๑๑), หน้า ๔๘.

วัดวาอารามหมดสิ้นแล้ว พวกพม่าจึงเตรียมการที่จะยกทัพกลับไป พวกพม่าได้ยกทัพออกจากกรุงเมื่อวันที่ ๑๕ เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๗๖๗"[๔๕]

รัฐบาลพม่าเห็นจะไม่ได้คาดคิดไว้เลยว่า เมืองไทยจะฟื้นตัวได้ภายในเวลาไม่กี่ปี เพราะได้สั่งกองทัพของตนให้ทำลายเมืองไทยให้ย่อยยับป่นปี้ทีเดียว

แต่เมืองไทยก็กลับฟื้นคืนตัวขึ้นมาได้ ถึงแม้จะยังไม่รุ่งเรืองเฟื่องฟุ้งเทียมเท่ากับสมัยอยุธยาตอนปลาย ก็มีทีท่าว่าต่อไปคงจะเจริญรุ่งเรืองเหมือนเดิม ถ้าไม่มีอุปสรรคที่หนักจนเหลือแก้มาขัดขวาง

การฟื้นตัวของเมืองไทยภายในเวลาไม่กี่ปี เกิดจากรากฐานทางเศรษฐกิจของเมืองไทยแน่นหนาถาวร จนข้าศึกซึ่งมุ่งหมายทำลายล้างเมืองไทยให้วายวอดก็ไม่สามารถจะขุดรากถอนโคนได้ เป็นประการหนึ่ง ประกอบกับได้ขุมทรัพย์ของบรรพชนที่เก็บซ่อนไว้มาเจือจานในยามวิบากยากจนอีกประการหนึ่ง

รากฐานทางเศรษฐกิจของเมืองไทย ประกอบด้วยทรัพย์ในดิน สินในน้ำ และความฉ่ำชุ่มจากท้องฟ้า ทรัพย์ในดินซึ่งรวมทั้งดินด้วยเป็นทรัพยากรธรรมชาติอันประเสริฐสุดของเมืองไทย ดินเมืองไทยใช้ประโยชน์ในทางทำมาหากินได้แทบทุกตำบล ถ้าทำนาไม่ได้เพราะรสกร่อย อาจขูดผิวดินไปทำเกลือสินเธาว์ก็ได้ หรืออาจทำเป็นนาเกลือก็ได้ ยิ่งเป็นดินริมแม่น้ำอย่างที่ราบใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างด้วยแล้ว พืชพรรณที่ปลูกลงไปบางทีให้ผลสองเท่าสามเท่าของพืชพรรณที่ปลูกในท้องที่แห่งอื่น ๆ ทีเดียว ขอให้ท่านผู้อ่านลองนึกถึงประเทศที่เต็มไปด้วยทะเลทราย เช่น มองโกเลีย หรือภูมิภาคที่เต็มไปด้วยน้ำแข็งเป็นเวลาตั้งครึ่งปีค่อนปี เช่น ตอนเหนือสุดของประเทศสวีเดนและรุสเซีย แล้วท่านจะต้องดีใจที่ดินเมืองไทยไม่ไร้ประโยชน์อย่างในบางประเทศ

ดินเมืองไทยแทบทุกแห่งทุกตำบลมีต้นไม้ขึ้นสลอน คนไทยรู้ดีจากประสบการณ์ว่าดินที่มีต้นไม้ขึ้นคือดินที่ปลูกข้าวได้ เพราะฉะนั้น คนไทยย่อมมีโอกาสที่จะทำนาทำไร่ทำสวนหาเลี้ยงชีวิตไม่ให้อดตาย ถ้าหากไม่มีข้าศึกมารบกวน

เมื่อทหารพม่าถอนตัวออกไปจากตำบลใด การทำนา ทำไร่ ทำสวนของคนไทยก็ดำเนินไปอย่างปรกติในตำบลนั้น เพราะเหตุนี้คนไทยจึงมีอาหารบริบูรณ์ขึ้นเรื่อย ๆ ทุพภิกขภัยก็ค่อย ๆ คลายไป และราคาข้าวก็ค่อย ๆ ลดลง

ถ้าเมืองไทยไม่ถูกพม่ารุกรานซ้ำเติมระลอกแล้วระลอกเล่า ทุพภิกขภัยก็คงจะสิ้นสูญไปตั้งแต่ต้นรัชกาลของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช แต่เนื่องจากข้าศึกคอยจองล้างจองผลาญคนไทยอยู่เสมอ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๑ จนถึง พ.ศ. ๒๓๑๙ ข้าวปลาอาหารในเมืองไทยจึงยังฝืดเคืองตลอดระยะเวลาที่กล่าวนี้ สังฆราชเลอบองเขียนรายงานเมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ ๒๓๑๘ ว่า "จนถึงเวลาเดี๋ยวนี้ อาหารการกินในเมืองนี้ยังแพงอยู่มาก เพราะบ้านเมืองไม่ได้เป็นอันทำมาหากินมา ๑๕ ปีแล้ว เพราะเหตุว่ามีสงครามไม่หยุดเลย และในเวลานี้ยังหาสงบทีเดียวไม่ เงิน ๒๐๐ เหรียญในทุกวันนี้ มีราคาไม่เท่ากับเงิน ๕๐ เหรียญเมื่อ ๑๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งเป็นเวลาที่เราได้แรกมาตั้งคณะบาทหลวงในเมืองนี้ พวกเข้ารีต

ก็ไม่ได้ช่วยเหลืออะไรเราเลย เรากลับต้องเลี้ยงดูพวกเข้ารีตบางคนเสียอีก เวลานี้เราต้องเลี้ยงคนถึง ๒๐ คนทุกวัน เราได้ตั้งต้นจัดโรงเรียนเล็ก ๆ ขึ้นแล้ว มีนักเรียน ๕ หรือ ๖ คน และเรากำลังเรียกพวกบาทหลวงของเราที่ยังอยู่เมืองปอนดิเชรีให้กลับมาแล้ว"[๔๖]

ได้ความจากรายงานของบาทหลวงคูเด ลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๒ ว่า เมืองไทยเพิ่งจะมีข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ในปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช "เวลานี้ในเมืองไทยการศึกสงครามได้สงบเงียบแล้ว พวกพม่าข้าศึกเก่าของเราไม่ได้คิดที่จะกลับมาตีเมืองไทยอีก และเสบียงอาหารข้าวปลานาเกลือก็จับจะบริบูรณ์ขึ้นอีกแล้ว"[๔๗]

อันเมืองไทยของเรานั้น ขออย่างเดียวแต่เพียงไม่มีข้าศึกมารุกราน การที่ผู้คนพลเมืองจะอดตายนั้น เป็นไปได้ยาก เพราะดินเมืองไทยใช้ทำมาหากินได้อย่างวิเศษ

ภูเขาในเมืองไทยส่วนใหญ่ล้วนแต่ปกคลุมไปด้วยต้นไม้เขียวชอุ่ม ไม่โล้นล้านเหมือนภูเขาในบางประเทศ มีภูเขาที่ไหน ป่าไม้ก็มีที่นั่น โดยคนไม่ต้องปลูกไม่ต้องเอาใจใส่ให้เสียเวลา เพราะธรรมชาติสร้างให้เสร็จสรรพ คนไทยได้ของดีมีประโยชน์จากป่าไม้และจากภูเขาหลายอย่าง เช่น สมุนไพร ไม้สำหรับสร้างบ้านเรือน ไม้สำหรับทำสิ่งของเครื่องใช้ หินสำหรับทำถนนและปูพื้น

ใต้ภูเขาซึ่งเป็นหินอัคคีลงไป ลางแห่งมีสายแร่จำพวกโลหะเป็นทางยาวเหยียด เมื่อหินที่ห่อหุ้มสายแร่ถูกฝนกัดกร่อนผุพังแตกแยกเมื่อใด เศษแร่ก็จะถูกฝนชะหลุดลอยมาตามกระแสน้ำจมดินจมโคลนอยู่นาน ๆ จนกว่าจะมีคนโชคดีไปพบเข้า เช่น ทองคำบางสะพาน ดีบุกเกาะถลาง และเหล็กบ่อน้ำพี้ เป็นต้น เมืองไทยอุดมด้วยแร่โลหะหลายอย่าง แร่บางอย่างเอามาทำเครื่องใช้อันเป็นของจำเป็น เช่น เหล็ก ใช้ทำมีด ขวาน หอก ดาบ ปืน และผาลหุ้มปลายไถ บางอย่างทำเครื่องประดับ เช่น ทองคำ ใช้ทำเครื่องรูปพรรณ และทองคำเปลวปิดพระพุทธรูป บางอย่างเป็นสินค้าออกสำคัญช่วยให้คนไทยทำการแลกเปลี่ยนกับสินค้าต่างประเทศบางอย่าง เช่น ดีบุก ซึ่งรัฐบาลเอาไปแลกกับปืนและราษฎรเอาไปแลกกับข้าวสาร เสื้อผ้า หรือของใช้อย่างอื่น

น่าเสียดายที่เมืองไทยไม่มีแร่เงิน อันเป็นแร่ที่ใช้ทำเงินพดด้วงและเครื่องประดับ

สัตว์ที่อยู่บนดินนับว่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญประเภทหนึ่ง ในสมัยอยุธยา รัฐบาลมีรายได้จากหนังกวาง หนังวัว หนังควาย งาช้าง นอระมาด เป็นมูลค่ามากยิ่งกว่าสินค้าอื่นๆ สัตว์เป็นๆ ที่เป็นสินค้าออกสำคัญในสมัยอยุธยาก็คือช้าง ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีการจับช้างป่าบ่อย ๆ เพื่อจะเอาช้างส่งไปขายแก่รัฐต่าง ๆ ในอนุทวีปอินเดีย ซึ่งนิยมใช้ช้างในการรบ สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ก็เลยดำริจะ "จัดเรือไปเมืองปอนดิเชรี บรรทุกช้างไปให้มองซิเออร์ลอสัก ๕ ช้างก็ได้"[๔๘] เพื่อตอบแทนบุญคุณของเจ้าเมืองปอนดิเชรีที่ส่งของบางอย่างมาถวายพระองค์ใน พ.ศ. ๒๓๑๔

ของมีค่าที่ได้จากสัตว์บกนอกจากที่กล่าวแล้วยังมีอีก ๓ อย่าง คือ รังนกจากเกาะกลางทะเล ขี้ค้างคาวจากถ้ำหินปูนบางถ้ำ และรังผึ้งที่ได้จากป่าบางแห่ง รังนกเป็นสินค้าออกที่ส่งไปยังเมืองจีน ขี้ค้างคาวใช้ประสมกับกำมะถันทำเป็นดินปืน ส่วนรังผึ้งก็เอามาคั้นเอาน้ำหวาน กากใช้ทำขี้ผึ้งอันเป็นวัตถุสำคัญในการทำเทียนสำหรับจุดบูชาพระ ทำสีผึ้งสำหรับสีปาก และทำน้ำมันตานีสำหรับใส่ผม

เมื่อพูดถึงสินในน้ำ ข้าพเจ้ามุ่งหมายให้รวมทั้งลำน้ำและหนองบึงด้วย ลำน้ำและหนองบึงในเมืองไทยส่วนมากอุดมด้วยน้ำเพียงครึ่งค่อนปี หาที่มีน้ำตลอดปีไม่ค่อยได้ ราษฎรจึงอัตคัดน้ำดื่มน้ำอาบในฤดูแล้ง เมื่อคราวน้ำอุดม ก็อุดมเสียจนล้นตลิ่ง ทำให้เกิดน้ำท่วมสองฝั่งของลำน้ำหรือรอบ ๆ หนองแทบทุกปี แต่ก็ดีไปอย่างหนึ่ง คือน้ำที่ท่วมพื้นดินนั้นนำเอาตะกอนดินมาฉาบหน้าดินให้หนาขึ้น ๆ ทั้งยังเป็นปุ๋ยธรรมชาติที่ต้นข้าวต้องการเอาไปบำรุงปรุงแต่งเมล็ดข้าวให้เต็มโตและมีโอชะอีกด้วย

น้ำในลำน้ำและหนองบึงของเราเห็นจะมีอุณหภูมิและมีอาหารเหมาะแก่สัตว์น้ำ จึงปรากฏว่าสัตว์น้ำในเมืองไทยชุกชุมมาก บาทหลวงฝรั่งเศสรูปหนึ่งที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวสรรเสริญเมืองไทยว่า อุดมด้วยปลาในฤดูน้ำมาก จนชาวบ้านชาวเมือง (ที่อยู่ริมน้ำ) ไม่ต้องออกไปนอกบ้าน ก็สามารถจะได้ปลาภายในหนึ่งชั่วโมง เป็นจำนวนพอกินไปได้หลายๆ วัน[๔๙]

ทะเลของเราก็อุดมด้วยสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ ไม่แพ้ลำน้ำและหนองน้ำ มีทั้งปลา ทั้งกุ้ง ทั้งปูและหอย ที่เป็นสินค้าส่งเข้ามาขายในกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก ได้แก่ "กะปี น้ำปลา ปูเคม ปลากุเรา ปลากะพง ปลาทู ปลากะเบนย่าง"* ซึ่งนำมาจาก "บ้านยี่สาร บ้านแหลม เมืองเพชรบุรี แลบ้านบางตะบูน แลบ้านบางทะลุ"** เรือของชาวบ้านที่ออกชื่อมานี้มักมาจอดแถวท้ายวัดพนัญเชิง นอกจากนี้ยังมีเรือบรรทุกสินค้าสัตว์น้ำ จากที่ไหนไม่ได้บอกไว้ มาจอดที่ประตูท่าหอย "ขายหอยแมงพู่ หอยตะพง ปูทเล แมงดา ปลาทเลย่างแลสด"[๕๐]

ความฉ่ำชุ่มของท้องฟ้าอันเป็นแขนงอันหนึ่งของรากฐานทางเศรษฐกิจของเมืองไทยนั้น ข้าพเจ้าหมายถึง ฝน หมอกและน้ำค้าง ซึ่งให้ความชุ่มชื้นแก่ดิน ให้ความเย็นฉ่ำแก่ต้นไม้ใบหญ้าและประคับประคองลำน้ำหนองบึงให้มีน้ำบีละหลาย ๆ เดือน การทำนาในเมืองไทยต้องพึ่งพาอาศัยความฉ่ำชุ่มของท้องฟ้าแทบทุกตำบลก็ว่าได้ จะเริ่มไถนาได้ก็ต่อเมื่อมีฝนตกทำให้ดินชุ่ม จะหว่านข้าวได้ก็ต่อเมื่อดินได้ฝนจนแฉะ การที่จะใช้พันธุ์ข้าวปลูกชนิดใดก็ต้องเลือกให้เหมาะกับระยะเวลาที่ฝนตกในท้องที่นั้น ๆ ถ้าระยะเวลาสั้นก็ปลูกแต่ข้าวเบา ถ้าระยะเวลายาวก็ปลูกทั้งข้าวเบาและข้าวกลางปี ถ้าหากมีน้ำท่าช่วยเมื่อหมดฝน ชาวนาก็สามารถจะปลูกข้าวได้ทั้งข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก

ความฉ่ำชุ่มของท้องฟ้าในเมืองไทย ช่วยให้เมืองไทยเป็นเมืองเกษตรกรรม ซึ่งมีการทำนาขึ้นหน้าการเกษตรอื่น ๆ ทุกชนิด แต่ผลิตผลที่ได้จากการทำนาย่อมจะแตกต่างกันไปตามปริมาณน้ำฝนที่ตก ท้องที่บางแห่งมีฝนตกน้อย ผลิตผลต่อไร่ก็ย่อมจะน้อยตามส่วน ท้องที่แห่งใดมีฝนตกมาก ชาวนาก็มีช่องทางเก็บเกี่ยวผลิตผลได้มาก

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวว่า "แถวน่าวัดสมอ วัดขนุน วัดขนาน สามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทอง แลเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห เมืองสรรค เมืองสุพรรณ เอาข้าวเปลือกบันทุกเรือใหญ่น้อยมาจอดขายที่นั้น"*** ความข้อนี้แสดงให้เรารู้ว่า อู่ข้าวของเมืองไทยตั้งอยู่

---

* คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม วารสาร ... มกราคม ๒๕๑๒, หน้า ๕๙.

** คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม วารสาร ... มกราคม ๒๕๑๙, หน้า ๕๙.

*** คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม วารสาร ... มกราคม ๒๕๑๒, หน้า ๕๗.

ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เห็นจะเป็นเช่นนี้มาแต่ไหนแต่ไรแล้ว ในสมัยปัจจุบันเจ้าหน้าที่กระทรวงเกษตรมีเครื่องมือวัดปริมาณน้ำฝนที่ตกในภูมิภาคนี้ ว่าปีหนึ่ง ๆ คิดเฉลี่ยได้ราว ๑,๔๐๐ ลูกบาศก์มิลลิลิตร ไม่พอหล่อเลี้ยงต้นข้าวพันธุ์หนักซึ่งต้องการน้ำกว่า ๒,๐๐๐ ลูกบาศก์มิลลิลิตร แต่การที่ชาวนาในภูมิภาคนี้สามารถปลูกข้าวหนักอย่างได้ผล จนภูมิภาคนี้กลายเป็นอู่ข้าวของเมืองไทยได้นั้น ก็เป็นเพราะภูมิภาคนี้มีน้ำท่าบริบูรณ์ แม้ว่าฝนจะหยุดตกแล้ว

ประเทศใดภูมิภาคใดมีทรัพย์ในดิน สินในน้ำ และความชุ่มฉ่ำของท้องฟ้าครบถ้วนทั้งสามอย่าง ต้องนับว่าประเทศนั้นภูมิภาคนั้นมีรากฐานทางเศรษฐกิจมั่นคง ถึงแม้เศรษฐกิจจะได้รับความเสียหายจากภัยธรรมชาติหรือภัยสงคราม ก็เสียหายชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้นเอง พอภัยธรรมชาติหรือภัยสงครามผ่านพ้นไปแล้ว เศรษฐกิจของประเทศนั้นก็จะกลับฟื้นคืนตัวได้ภายในเวลาไม่ช้า เปรียบเหมือนหญ้าแห้วหมูที่ถูกคนทิ้งถอนใบจนหมดเกลี้ยง ถ้ารากยังอยู่ ไม่ช้าหญ้าต้นนั้นก็จะแตกใบสดชื่นขึ้นมาได้อีก

การกลับฟื้นคืนตัวของเศรษฐกิจเมืองไทย นอกจากอาศัยรากฐานทางเศรษฐกิจอันมั่นคงดังกล่าวมาข้างต้น ยังได้อาศัยขุมทรัพย์ของบรรพชนมาเจือจานอีกด้านหนึ่ง เรารู้ความข้อนี้จากรายงานของบาทหลวงฝรั่งเศสชื่อ คอร์ ซึ่งกล่าวว่า

"พวกจีนและพวกไทยเห็นว่าการหาเลี้ยงชีพเป็นการผิดเดือง จึงได้หันเข้าหาวัดโดยมาก เพราะพวกไทยด้วยความเชื่อถืออะไรของเขาอย่าง ๑ ได้เอาเงินและทองบรรจุไว้ในองค์พระพุทธรูปเป็นอันมาก เงินทองเหล่านี้บรรจุไว้ในพระเศียรก็มี ในพระอุระก็มี ในพระบาทก็มี และตามพระเจดีย์ต่าง ๆ ได้บรรจุไว้มากกว่าที่แห่งอื่น ท่านคงจะคาดไม่ถูกเป็นแน่ ว่าพวกไทยได้เอาเงินทองเที่ยวซุกซ่อนไว้เป็นจำนวนมากมายสักเท่าไร..... ในพระเจดีย์องค์เดียวเท่านั้น ได้มีคนพบเงินถึง ๕ ไห และทอง ๓ ไห ผู้ใดที่ทำลายพระพุทธรูปลงแล้วไม่ได้เหนื่อยเปล่าจนคนเดียว เพราะฉะนั้นโดยเหตุที่พวกจีนมีความหมั่นเพียรและเป็นคนชอบเงินมาก ประเทศสยามจึงยังคงบริบูรณ์อยู่เท่ากับเวลาก่อนพม่ายกเข้ามาตีกรุง ทองคำเป็นสิ่งที่หาง่าย จนถึงกับหยิบกันเล่นเป็นกำ ๆ ราคาทองคำซื้อขายกันราคา ๘ การัต พระเจดีย์เป็นเหมือนเตาสำหรับหล่อพระพุทธรูปด้วยทองเหลืองและทองแดง ตามถนนหนทางเต็มไปด้วยถ่านและเศษทองแดง และตามทางเดินดำยิ่งกว่าปล่องไฟเสียอีก พระราชธานีของเมืองไทยตลอดทั้งวัดวาอารามและบ้านของเรา กับค่ายปอตุเกส เหมือนกับเป็นสนามอันใหญ่ ที่มีแต่คนขุดคุ้ยพรุนไปหมดทั้งนั้น"[๕๑]

รายงานอีกฉบับหนึ่งของบาทหลวงคอร์กล่าวว่า "เมื่อปีก่อนและปีนี้ พวกจีนและไทยไม่ได้หากินอย่างอื่น นอกจากเที่ยวทำลายพระพุทธรูปและพระเจดีย์ พวกจีนได้ทำให้เงินทองในเมืองไทยไหลไปเทมา และการที่ประเทศสยามกลับตั้งตัวได้เร็วเช่นนี้ ก็เพราะความหมั่นเพียรของพวกจีน ถ้าพวกจีนไม่ใช่เป็นคนมักได้แล้ว ในเมืองไทยทุกวันนี้คงจะไม่มีเงินใช้เป็นแน่ เพราะพวกพม่าได้ขนไปจนหมดสิ้น เพราะฉะนั้นการที่ได้มีการค้าขายกันในทุกวันนี้ ก็เป็นด้วยพวกจีนได้ไปเที่ยวขุดเงินทองที่ฝังไว้ตามดินและบรรจุไว้ตามพระเจดีย์นั้นเอง เมื่อพวกจีนได้ทำลายวัดภูไทย* (วัดพุทไธศวรรย์) ซึ่ง

---

* Vat Phu Thai จากประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙, ฉบับคุรุสภา เล่ม ๒๓, หน้า ๙๒.

เป็นวัดใหญ่อยู่ใกล้กับโรงเรียนสามเณรนั้น ข้าพเจ้าได้กลับมาถึงเมืองไทยแล้ว ในวัดนี้เมื่อทำลายลงแล้ว พวกจีนได้พบทองเป็นอันมากพอบรรทุกเรือยาวได้ถึงสามลำ ในวัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงผนวชเรียกวัดประดู่* วัดเดียวเท่านั้น ได้พบเงินถึง ๕ ไห และในวัดอื่น ๆ ก็มีเงินทุกวัด มากบ้างน้อยบ้าง

พวกจีนเท่ากับทำสงครามกับพระพุทธรูปที่หล่อด้วยทองแดง เครื่องมือของจีนที่จะทำลายพระพุทธรูปนั้น ก็คือบานหน้าต่าง บานประตูและเสาโบสถ์

วัดต่าง ๆ ในเวลานี้จะเปรียบก็เท่ากับเตาไฟ ฝาผนังก็ดำหมด และตามลานวัดก็เต็มไปด้วยเถ้าถ่านและพระพุทธรูปหักพังเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย

พระเจ้ากรุงสยามองค์ใหม่หาได้จัดการป้องกันศาสนาไทยตามที่ควรทำไม่ เพราะเหตุว่าทรงเกรงว่าคนจะเอาใจออกห่าง"[๕๒]

รายงานอีกฉบับหนึ่งของผู้เขียนคนเดียวกันกล่าวว่า "เมื่อครั้งพม่ามาตีกรุงนั้น ได้ทำลายวัดและพระพุทธรูปลงบ้างแต่เล็กน้อยเท่านั้น แต่การตีอันนี้ คือการทำลายวัดและพระพุทธรูปนั้น พวกจีนและพวกไทยได้ทำการต่อพวกพม่าอีก การที่ได้เห็นคนทำลายวัดและพระพุทธรูปเช่นนี้ ทำให้นักพรตของพระเยซูมีความสบายใจขึ้นมาก เพราะเท่ากับเห็นผู้ที่นับถือเปรตได้ทำลายเปรต ซึ่งเป็นที่นับถือของตัวเอง

บรรดาพระพุทธรูปและพระเจดีย์ซึ่งได้ปิดทองกันอย่างงดงาม บัดนี้ก็ถูกทำลายหักพังเป็นผงธุลีไปหมดแล้ว ตามวัดวาอารามก็ร้างไปหมด เพราะพวกพระสงฆ์ได้หนีทิ้งวัดไปสิ้น ผ้าเหลืองเวลานี้ไม่ใคร่มีใครจะนับถือเหมือนแต่ก่อนแล้ว และถ้าใครขืนครองผ้าเหลืองในเวลานี้ก็ต้องอด..... เวลานี้บรรดาพระเจดีย์และพระพุทธรูปได้ทำลายลงหมดแล้ว ด้วยพวกจีนทราบได้ดีว่าทองเงินของรูปพรรณได้บรรจุไว้ที่แห่งใดบ้าง และพวกจีนก็มิได้เลือกที่เลย ของมีที่ไหนก็ทำลายสิ่งนั้นลงโดยไม่ละเว้น เมื่อทำลายแห่งนี้ลงแล้ว พวกจีนก็หยุดพอหายใจให้หายเหนื่อยสักหน่อย ก็ไปทำลายสิ่งอื่นหาทรัพย์ต่อไปอีก"[๕๓]

รายงานของบาทหลวงคอร์ทำให้เราเห็นสภาพบ้านเมืองในต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ว่าเสื่อมโทรมไปเสียทุก ๆ อย่าง ศาสนาก็เสื่อมโทรม ศีลธรรมจรรยาของประชาชนก็เสื่อมโทรม การบริหารราชการส่วนท้องถิ่นก็เสื่อมโทรม เพราะเหตุที่เศรษฐกิจล่มจมนั่นเอง เมื่อราษฎรยากจนถึงขนาดอดตาย พระภิกษุสามเณร ซึ่งมีชีวิตอยู่ได้ด้วยการบิณฑบาตจากราษฎรก็พลอยอดด้วย วัดต่าง ๆ ในกรุงศรีอยุธยาและเมืองใกล้เคียง เห็นจะกลายเป็นวัดร้างมากมาย วัดที่ยังมีภิกษุสามเณรจำพรรษาอยู่ก็เห็นจะอยู่อย่างซังกะตาย รัฐบาลก็ยากจนค่นแค้น จะอุปถัมภ์บำรุงได้ก็ชั่วแต่วัดในกรุงเทพฯ เท่านั้น เพราะฉะนั้นคงจะมีภิกษุสามเณรทั้งวัดตามหัวเมืองเข้ามาอยู่ในวัดในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนไม่น้อย

วิธีหาเงินเข้าท้องพระคลังของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช นอกจากการเก็บส่วยสาอากรตามขนบธรรมเนียมเดิมแล้ว ยังมีการเก็บค่าธรรมเนียมขุดทรัพย์ซึ่งไม่มีเจ้าของอีกอย่างหนึ่ง ซึ่ง

---

* **Vat Padû** จากประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙, ฉบับคุรุสภา เล่ม ๒๓, หน้า ๙๒.

เป็นของแปลกใหม่ ไม่เคยมีในสมัยอยุธยา เหตุที่จะมีการขุดทรัพย์กันมาก เป็นเพราะราษฎรสมัยกรุงแตกจำต้องหลบหนีข้าศึกเพื่อเอาตัวรอด จะหอบเอาเงินทองติดตัวไปด้วยก็กลัวจะหนีไม่รอด ทั้งกลัวโจรผู้ร้ายจะแย่งชิงอีกด้วย จึงใช้วิธีเอาทรัพย์สินเงินทองข้าวของมีค่าฝังดิน ครั้นเมื่อข้าศึกยกกลับไปแล้ว เจ้าของทรัพย์ก็กลับมาเอาเงินทองที่ฝังไว้ แต่บางคนจำที่ซ่อนไม่ได้ก็มี เพราะพม่าเผาบ้านเรือนเสียเหี้ยนเตียน จนไม่รู้ว่าบ้านของตนตั้งอยู่ที่ตรงไหน บางคนก็ถูกจับเป็นเชลย และบางคนก็ล้มตายในระหว่างที่หนีข้าศึก จึงมีทรัพย์สินตกค้างอยู่ใต้ดินเป็นอันมาก พวกนายทุนสมองใสบางคนจึงประมูลเงินให้แก่รัฐบาลเป็นเงินก้อน เพื่อขอสิทธิผูกขาดเก็บค่าธรรมเนียมจากผู้ประสงค์จะขุดทรัพย์ที่ฝังซ่อนไว้ รัฐบาลกำลังอยากได้เงินเข้าท้องพระคลัง จึงยอมให้มีนายอากรผูกขาด

ข้อที่บาทหลวงคอร์กล่าวหาว่าพระเจ้าแผ่นดิน "หาได้จัดการป้องกันศาสนาไทยตามที่ควรทำไม่ เพราะเหตุว่าทรงเกรงว่าคนจะเอาใจออกห่าง" นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงไม่เป็นความจริง เพราะกฎหมายสมัยนั้นกำหนดโทษโจรผู้ร้ายที่ทำลายพระพุทธรูปสถูปเจดีย์อย่างรุนแรงทีเดียว เช่น กฎหมายลักษณะโจรมาตรา ๔๘ บัญญัติว่า "ถ้าโจรมันเอาพระพุทธรูปไปล้างไปเผาสำรอกเอาทองก็ดี เอาพระบทไปสำรอกแช่น้ำเอาผ้าไปก็ดี ให้เอามันใส่เตาเพลิงสูบมันเสียดังมันทำแก่พระนั้นบ้าง ไช้บาปมันจงล้างแล้ว"* พระเจ้าแผ่นดินท่านก็เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด ท่านคงไม่ยกเลิกเพิกถอนตัวบทกฎหมายข้อนี้ และท่านคงไม่เพิกเฉยเมื่อจับตัวผู้กระทำผิดได้ ข้าพเจ้าคิดว่าครั้งนั้นโจรที่ทำลายศาสนาคงไม่กล้าทำอย่างเปิดเผย คงจะลอบทำในวัดร้างหรือในเวลาค่ำคืนดึกดื่น เหมือนอย่างที่มันประพฤติกันในสมัยปัจจุบัน สมัยนี้รัฐบาลมีเจ้าหน้าที่รักษากฎหมายมากมาย มีทั้งตำรวจและมีทั้งกรมการอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยังจับผู้ร้ายไม่ค่อยได้ แล้วจะให้รัฐบาลสมัยตั้งกรุงเทพฯใหม่ ๆ ซึ่งขาดแคลนเจ้าหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย กำจัดการทำลายศาสนาของพวกใจบาปหยาบช้าได้อย่างไร ข้าพเจ้าคิดว่าการที่รัฐบาลห้ามราษฎรมิให้ขุดทรัพย์เว้นแต่จะได้รับอนุญาตนั้นแหละ เป็นวิธีป้องกันมิให้พระพุทธรูปสถูปเจดีย์ถูกทำลายยับเยินจนไม่มีอะไรเหลืออีกเลย การที่กรมศิลปากรยังสามารถขุดพบมหาสมบัติในพุทธสถานบางแห่ง เช่น ที่วัดมหาธาตุในสมัยปัจจุบันนี้ บางทีจะเป็นเพราะสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชทรงออกกฎหมายปกป้องคุ้มครองไว้ทันกาลก็เป็นได้

หนังสือที่ฝรั่งแต่งเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช สรรเสริญพระองค์ว่า ได้ออกกฎหมายหลายฉบับที่เป็นคุณประโยชน์แก่ราษฎรแทนกฎหมายเก่า ซึ่งมีบทบัญญัติกดขี่ข่มเหงประชาราษฎร อันเป็นมูลเหตุชักนำให้ราษฎรก่อการกบฏ[๕๔] น่าเสียดายที่มีกฎหมายรัชกาลนี้เหลืออยู่ในกฎหมายตราสามดวงเพียงฉบับเดียว คือ พระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๓๔ ว่าด้วยเรื่องห้ามการสักแขนปลอม แต่ก็มีกฎหมายรัชกาลที่ ๑ บางฉบับกล่าวถึงกฎหมายของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชที่ถูกยกเลิกไปแล้ว เช่น พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๐ อ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน "ให้เรียกข้าทำเนียมต่อสำเภาสูง ๆ ต่ำ ๆ พื้นเพือน จะเอาเป่นกฎหมายหย่างทำเนียมมิได้ ซึ่งมีกฎหมายอย่างทำเนียมแต่ครั้งสมเดจพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกฏรัสสั่งไว้นั้น ก็เหนเปน

---

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓, "พระอัยการลักขณโจร มาตรา ๔๘, (คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๖), หน้า ๒๔๓–๒๔๔.

ขนบขนาดต้องโดยบูราณราชปรเพนีดีอยู่แล้ว ให้เอาตามกฎหมายเก่านั้น"* และพระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๒๖ อ้างว่า "กรุงเทพพระมหานครเมื่อก่อนพะม่ายังมิทำจุลาจลนั้น ผู้มีชื่อรับทำอากรบ่อนเบี้ยเปนจำนวลหลวงก็ดี ผูกขาดก็ดี นายตรานายบ่อนแก้ไขยทดรองให้นักเลงยืมเงินเล่นตามสมควรด้วยขะนานุรูป.....เป็นเยี่ยงหย่างสืบมาฉะนี้ แลมาครั้งแผ่นดินหลัง ให้มีกฎหมายห้ามมิให้นายตรานายบ่อนทดรองเปนอันขาดทีเดียว..... พระราชกำหนดบทนี้จะคงไว้มิได้ให้ยกเสีย

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ถ้านักเลงมาเล่น ณ บ่อนเบี้ย ขัดสนจะยืมเงินแลเค้าปิ๊สกาลงเล่น ให้นายตรานายบ่อนหัวเบี้ยพิดเคราะดูคุณานุรูปก่อน จึ่งให้ยืมแลทดรองให้เล่นแต่ภอสมควรที่จะเอาได้ ตามหย่างตามทำเนียม เมื่อครั้งในพระบรมโกฏ"** ข้ออ้างที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สั่งยกเลิกกฎหมายของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชเสีย ก็คือ "บ่อนก็จะร่วงโรยลง เงินหัวเบี้ยสำหรับจ่ายราชการแผ่นดินสืบมาก็จะขาดลงนัก"*** ขอให้ท่านผู้อ่านพิเคราะห์ด้วยวางใจให้เป็นธรรม ว่ากฎหมายของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชกับของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉบับไหนดีและฉบับไหนไม่ดี รัฐบาลหนึ่งห้ามมิให้นายบ่อนปล่อยเงินให้คนเล่นการพนันยืม เพราะกลัวราษฎรจะหมดเนื้อหมดตัว แต่อีกรัฐบาลหนึ่งสั่งให้นายบ่อนปล่อยเงินให้คนเล่นยืม เพราะกลัวพระราชทรัพย์จะพร่องลงไป

หนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เจ้าจอมข้างในถูกลงโทษฐานลักเงินเหรียญในพระคลังในไปกำบั๊นหนึ่ง "ให้โบยตีและจำไว้เปนอันมาก แล้วให้เอาตัวเจ้าจอมโนรีชาวคลังขึ้นย่างเพลิง จนถึงแก่ความตาย"**** และได้ความเพิ่มเติมจากหนังสือ "พระราชวิจารณ์จดหมายความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี" ว่าเงินที่อยู่ในกำบั๊นเป็นเงินเหรียญต่างประเทศ ๒,๐๐๐ เหรียญ มีค่าเหรียญละ ๑ บาท ๓ สลึง ๑ เฟื้อง "เงินเหรียญที่ว่าหายนี้ ภายหลังได้ในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าอยู่ในกำบั๊นบนตำหนักนั้นเอง กำบั๊นนั้นวางแทนลูกหีบเหยียบขึ้นลงทางพระแกล แต่อย่างไรลืมเสียในเวลานั้นไม่มีใครนึกได้เลย"[๕๕]

การที่ข้าพเจ้าเอาเรื่องเงินหายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๔ มาพูด ก็เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการคลังของรัฐบาล ข้าพเจ้าคิดว่าในปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช การคลังของรัฐบาลเห็นจะฟื้นตัวกลับอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่าเมื่อต้นรัชกาลเป็นอันมาก จึงได้มีเรื่องเงินเหรียญต่างประเทศหายไปทั้งกำบั๊น กำบั๊นเก็บเงินไทยและเงินต่างประเทศคงจะมีจำนวนมากมายก่ายกอง จนเอามาวางแทนขั้นบันไดประตูหน้าต่าง แล้วก็จำไม่ได้ หาไม่พบ ถ้าหากท้องพระคลังมีกำบั๊นบรรจุเงินไม่กี่ใบ ที่ไหนจะลืมสนิทดังที่เป็นข่าวใหญ่ในพงศาวดาร

---

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ ๑๐" (คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๖), หน้า ๒๓๑.

** กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ ๒๖" (คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๖), หน้า ๒๘๔–๒๘๘.

*** กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, "พระราชกำหนดใหม่ ๒๖" (คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๖), หน้า ๒๘๗.

**** พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๔๔๒.

ไม่ว่าใคร ๆ ก็คงสนใจอยากรู้ว่าสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชทรงดำเนินการหาเงินรายได้เข้าท้องพระคลังด้วยวิธีใดบ้าง จึงสามารถฟื้นฟูการคลังของเมืองไทยให้มั่นคงเหมือนสมัยอยุธยา ข้าพเจ้าพยายามค้นคว้าหากลวิธีของท่านเพื่อจดจำเป็นตำรา แต่เท่าที่ค้นพบก็มีเพียงสองวิธีเท่านั้น คือ ใช้จ่ายอย่างประหยัดเป็นประการแรก และเก็บเงินเข้าคลังให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยเป็นประการที่สอง ในการดำเนินการคลังประการแรก ใคร ๆ จะต้องชมว่าท่านพยายามใช้จ่ายอย่างประหยัดที่สุด จนขั้นจะสร้างพระมหาปราสาทให้สมพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็ตัดใจไม่สร้าง การสร้างวัดใหม่ อันเป็นธรรมเนียมของกษัตริย์ไทยสมัยก่อน ๆ ท่านก็ไม่ทำตาม กล่าวได้ว่าความประหยัดของรัฐบาลเป็นเหตุอย่างหนึ่งที่ช่วยฟื้นฟูการเงินการคลังของเมืองไทยให้กลับมั่นคงภายในเวลาไม่ช้า

คราวนี้จะพูดถึงกลวิธีฟื้นฟูการคลังประการที่สอง คือ การเก็บเงินเข้าคลังให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย ท่านผู้อ่านที่เคยอ่านพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชี้แจงถึงการที่พระองค์ดำเนินการปฏิรูปการคลัง ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทราบ คงจะจำได้อย่างมั่นคงว่ารายได้ของแผ่นดินในต้นรัชกาลที่ ๕ ไม่พอใช้จ่าย จนรัฐบาลต้องกู้ยืมเงินเป็นหนี้เป็นสินหลายหมื่นชั่ง ทั้งนี้เป็นเพราะเงินรายได้รั่วไหลไปอยู่ในกำบั่นของข้าราชการทุจริตอย่างหนึ่ง และพวกเจ้าภาษีนายอากรบิดพลิ้วไม่นำเงินประมูลส่งคลังด้วยความรู้เห็นเป็นใจของขุนนางผู้เป็นเจ้าจำนวนอีกอย่างหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์จักรีองค์ก่อน ๆ ต่างก็ปล่อยปละละเลย หรือมิฉะนั้นก็จนปัญญาไม่รู้จะแก้ไขอย่างไร จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕ จึงได้มีการปฏิรูปการคลังเพื่อเก็บเงินเข้าคลังให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย

ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเมื่อแรกที่สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชได้เสวยราชสมบัติ ท่านก็คงเผชิญกับปัญหาการคลังเช่นเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านจึงหาวิธีอุดรูรั่วของท้องพระคลังอย่างแยบคาย ด้วยการแต่งตั้งขุนนางผู้ใหญ่ออกไปควบคุม และเร่งรัดการเก็บส่วยสาอากรตามหัวเมืองให้ได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย และไม่ให้ติดค้างหลาย ๆ ปีเหมือนอย่างแต่ก่อน ขุนนางผู้ใหญ่คนแรกที่ทำหน้าที่นี้ คือ เจ้าพระยาอินทวงศา ซึ่งออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ ไปยังเมืองนครศรีธรรมราช พร้อมด้วยพระเจ้าขัตติยราชนิกุล เจ้าประเทศราชผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราช

เจ้าพระยาอินทวงศาได้รับมอบหมายหน้าที่ดังต่อไปนี้ คือ "ถ้าแลเจ้าพระยาอินทวงศาออกมาเมืองนครแล้ว เมืองนครสงบอยู่ หาราชการศึกมิได้ ให้ซับทราบสอดฟังเข้ามาข้างฝ่ายกรุง ถ้าได้ข่าวว่ากรุงมีการศึก ให้เร่งรีบเข้ามาช่วยราชการให้ทันท่วงที ถ้าฝ่ายกรุงสงบอยู่หาราชการศึกมิได้ ให้เจ้าพระยาอินทวงศาอยู่ชำระว่ากล่าวเร่งรัดส่วยสาอากรในเมืองนคร แว่นแคว้นหัวเมืองขึ้นแก่เมืองนคร แต่บรรดาซึ่งเป็นพระราชทรัพย์ จะได้เข้ายังพระคลังหลวง ณ กรุง ค้างเกินอยู่เก่าใหม่มากน้อยเท่าใดนั้น ให้เจ้าพระยาอินทวงศาเร่งรัด ได้มากน้อยเท่าใด ควรจะส่งเข้ามาก็ให้ส่งเข้ามา ควรมิส่งเข้ามาพระเจ้านครศรีธรรมราชขัดสนจะขอไว้ ให้บอกเข้ามาขอไว้ จึงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้"[๕๖]

เราไม่ทราบว่าเจ้าพระยาอินทวงศาผู้เป็นอัครมหาเสนาบดีคนหนึ่งในกรุงเทพฯ มารับตำแหน่ง

อะไรในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งรัฐบาลเลื่อนฐานะขึ้นเป็นประเทศราช เสมอชั้นกับประเทศกัมพูชา และนครเชียงใหม่ ถ้าเทียบหน้าที่การงานกับข้าราชการสมัยใหม่ ตำแหน่งของเจ้าพระยาอินทวงศาดูจะใกล้เคียงกับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ สรรพากรประจำภาค มากกว่าตำแหน่งอื่น

ในปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เจ้าพระยาอินทวงศาได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งใหม่ในภาคตะวันตกเฉียงใต้ อันมีเมืองถลางเป็นศูนย์กลางการปกครอง เข้าใจว่าทางราชการเรียกตำแหน่งนี้ว่า "ผู้สำเร็จราชการ" แต่คนทั่วไปเห็นจะเรียกว่า "ท่านข้าหลวง" แต่เดิมเมืองถลางเป็นเมืองเล็ก ขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้ว่าราชการเมืองมียศเป็นพระเท่านั้น ครั้นเมื่อเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดตกไปเป็นของพม่าแล้ว เมืองถลางก็กลายเป็นเมืองท่าสำคัญแทนเมืองมะริด และเนื่องจากไม่มีเมืองอื่นใดทางทะเลหน้านอก (มหาสมุทรอินเดีย) ใหญ่โตกว่าเมืองถลาง รัฐบาลจึงแยกเมืองถลางออกจากการควบคุมของเมืองนครศรีธรรมราช ให้มาขึ้นกรุงเทพฯ โดยตรง พร้อมทั้งยกฐานะเมืองถลางสูงขึ้น (เห็นจะเป็นเมืองโท) ได้บังคับบัญชาเมืองที่เล็กกว่า ๗ เมือง ที่รู้แน่ก็คือเมืองบางคลีเมืองหนึ่ง เมืองภูเก็ตเมืองหนึ่ง[๕๗] และสันนิษฐานว่าจะมีเมืองตะกั่วทุ่ง เมืองตะกั่วป่า เมืองพังงา และเมืองกระรวมอยู่ด้วย ผู้ว่าราชการเมืองถลางก็ได้รับยศศักดิ์สูงขึ้นเป็นถึงพระยา เมื่อครั้งผู้ว่าราชการเมืองมียศเป็นพระ จะมีราชทินนามว่ากระไรหาทราบไม่ ทราบแต่ราชทินนามของพระยาถลางว่าชื่อ สุรินทรราชา พระยาสุรินทรราชาคนแรกเป็นขุนนางสมัยสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช

เราไม่ทราบว่าการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ไปควบคุมการเก็บส่วยสาอากรตามหัวเมืองจะกระทำกันทั่วพระราชอาณาจักรหรือไม่ เรารู้แต่ว่าเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชแล้ว เจ้าพระยาอินทวงศาซึ่งคงจะมีน้ำใจเด็ดเดี่ยวยอมถวายความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นแต่เพียงพระองค์เดียว ได้ฆ่าตัวตาย แล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ให้ขุนนางผู้หนึ่งมาดำรงตำแหน่งแทน ท่านผู้นี้คือ เจ้าพระยาสุรินทรราชา[๕๘]

นโยบายส่งข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ออกไปเร่งรัดการเก็บส่วยสาอากรตามหัวเมืองนั้น เป็นกลวิธีที่ให้ผลดีมีประโยชน์แก่การคลัง ตามหลักฐานที่ทางราชการเผยแพร่ในหนังสือ "แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี" เมื่อเร็วๆ นี้ ได้ความชัดเจนว่า การเร่งรัดของผู้สำเร็จราชการทำให้ผู้ที่ยักยอกเบียดบังพระราชทรัพย์ จำต้องขวนขวายส่งส่วยสาอากรเข้าท้องพระคลังไปตามๆ กัน เช่น ขุนนางคนหนึ่งชื่อพระสิทธิสงคราม มีหน้าที่คุมไพร่ขุดหาดีบุกส่งเข้ากรุงเทพฯ ได้มีหนังสือขอร้องต่อฟรันซิส ไลท์ ว่าตนค้างส่งดีบุก "๓๐ ภาราเศษ แลได้ดีบุกจะส่งอีก ๑๐ ภาราเศษ ยังขัดสนอยู่ ๒๐ ภารา ข้าหลวงเร่งรัดอยู่เป็นหนักหนา แลไพร่จะขุดลงก็มิได้ แลตูข้าไม่มีที่อาศัยหามิได้แล้ว แลจะขออาศัยพระยานายท่านขอยืมเอาเงินเหรียญ ๒๐ ภารา ครั้นถึงเทศกาลขุด จะให้ไพร่ขุดส่งให้"[๕๙]

๑. สวน (มหาดเล็ก), โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี, บทที่ ๑๓ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๔.

๒. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม ๒ (พระนคร : สำนักงานสยามบรรณากร, ๒๔๘๑) หน้า ๓๑๙.

๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอกรมหลวงนรินทรเทวี, (พิมพ์ครั้งแรก, พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ร.ศ. ๑๒๗), หน้า ๒๕๕.

๔. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙, เล่ม ๒๓, เรื่องจดหมายเหตุของพวกบาทหลวงฝรั่งเศสตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ, ครั้งกรุงธนบุรี และครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น, (พิมพ์ครั้งแรก, องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๔๘.

๕. François Henri Turpin, **History of the Kingdom of Siam** (trans., by B.O. Cartwright; Bangkok: American Presby. Mission Press, 1908), p. 160.

๖. ประชุมพงศาวดาร.....หน้า ๕๙.

๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

๘. พระราชพงศาวดาร .....หน้า ๓๒๕.

๙. ประชุมพงศาวดาร.....หน้า ๔๖–๖๑.

๑๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

๑๑. พระราชพงศาวดาร.....หน้า ๓๑๗.

๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓–๓๔.

๑๓. กรมศิลปากร, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕๘.

๑๔. King Mongkut. "Brief Sketches of Siam History," **Siam Repository,** V. 1 (Annually, 1869), p. 260.

๑๕. พระราชพงศาวดาร.....หน้า ๓๔๖.

๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔.

๑๗. เรื่องเดียวกัน.

๑๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๘.

๑๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕.

๒๐. กรมหลวงพิชิตปรีชา, "ทำนา" ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, ภาคที่ ๓, เล่ม ๑ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๕๐.

๒๑. พระราชพงศาวดาร.....หน้า ๓๐๕ และ ๓๖๘.

๒๒. รอง ศยามานนท์ (ผู้แปลและเรียบเรียง), "พระราชกบีตัน," วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารและโบราณคดี, ๒ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๑), หน้า ๓๗.

๒๓. พระราชพงศาวดาร.....หน้า ๔๔๖.

๒๔. ขจร สุขพานิช, "เอกสารเมืองถลาง," วารสาร....., ๒ : ๓ (กันยายน, ๒๕๑๑), หน้า ๑๒๔—๑๒๕.

๒๕. ประชุมพงศาวดาร.....หน้า ๘๘.

๒๖. ความคิดของข้าพเจ้าในขั้นแรก เชื่อว่าที่ดินพระราชทานคงจะอยู่ในตำบลกฎีจีน เพราะตำบลนี้มีบ้านพวกเข้ารีตเชื้อสายโปรตุเกส แต่เนื่องจากแถบคลองกฎีจีนเหนือหมู่บ้านพวกเข้ารีตเป็นบ้านชาวจีนทั้งรุ่นเก่าและรุ่นอพยพมาจากกรุงเก่า ไม่มีที่กว้างขวางพอจะตั้งวัดสำหรับบาทหลวงฝรั่งเศส ข้าพเจ้าจึงเปลี่ยนความคิดใหม่ เห็นว่าคงจะพระราชทานที่ดินตำบลสามเสน ซึ่งเป็นบ้านเขมรในปัจจุบันนี้

๒๗. **The Crawfurd Papers,** (National Library, 1915), p. 104.

๒๘. พระเจนจีนอักษร (สุดใจ ตันฑามาศ) ผู้แปล, **เรื่องพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน** (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๕๘ มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า "เชื้อวงศ์เจ้านายนั้นสูญสิ้น พวกขุนนางพร้อมใจกันยก แต้เจียว ขึ้นเป็นใหญ่ จึงจัดสิ่งของในพื้นประเทศส่งมาถวายเป็นเครื่องบรรณาการตามธรรมเนียม"

๒๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ, เรื่องเดิม, ภาคเอกสาร, หน้า ๕—๖.

๓๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

๓๑. ขจร สุขพานิช, "เอกสารเมืองถลาง," วารสาร....., ๒ : ๓ (กันยายน, ๒๕๑๑), หน้า ๑๒๖ เอกสารลงวันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๓๙ ผู้ว่าราชการจังหวัดชื่อพระยาสุรินทรราชา และหน้า ๑๓๐ ระบุออกพระถลางนอกราชการ

๓๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔—๑๒๕.

๓๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖.

๓๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑ และ ๑๒๓.

๓๕. รอง ศยามานนท์, "พระยาราชกปีตัน วารสาร....., ๒ : ๒ (พฤษภาคม, ๒๕๑๑), หน้า ๗๖—๗๗.

๓๖. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับที่กรมศิลปากรบันทึกว่า "เลขที่ ๒/ก. ๑๐๑ ซื้อ พ.ศ. ๒๔๕๐"** กล่าวถึงประวัติของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชว่า "ขณะนั้นยังมีบุตรจีนคลองสวนพลูคนหนึ่ง ขึ้นไปค้าขายหยู่นะเมืองตากหลายปี"

หนังสือเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉบับหนึ่งกล่าวว่า นายสินเป็นบุตรจีนไหฮอง ชื่อ หยง แซ่แต้

๓๗. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘ (ปฐมวงศ์),** หน้า ๙๐.

๓๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **สาส์นสมเด็จ,** เล่ม ๒๑ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), เล่าว่า ที่เรียกว่ากฎีจีนนั้น มีกฎีจริง..... มีศาลเจ้าจีนขนาดใหญ่สร้างหันหน้าไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่หันหน้าตรงลงแม่น้ำ หรือทางคลองกฎีจีน...

พวกจีนสร้างแต่เมื่อที่ตรงนั้นเป็นหัวแหลมแม่น้ำเลี้ยว..... คลองกฎีจีน เป็นแนวผึ่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยนั้น.....พวกจีนชาวพระนครศรีอยุธยา มาตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างเหนือคลองกฎีจีน"

๓๙. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," **วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารและโบราณคดี**, ๓ : ๒ (พฤษภาคม, ๒๕๑๒), หน้า ๕๘.

๔๐. นันทา โรจนประดิษฐ์, "สัมพันธภาพระหว่างไทยกับเวียดนาม," **ยุทธโกษ**, ๗๖ (เมษายน, ๒๕๑๒) กล่าวว่า ในสมัยอยุธยาชาวเวียดนามได้เข้ามาตั้งภูมิลำเนาในกรุงศรีอยุธยาเหนือวัดนางกราย ขึ้นไปจนถึงปากคลองตะเคียนด้านเหนือ" ปากคลองตะเคียนด้านเหนือ ก็คือปากคลองขุนละครไชย

๔๑. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙**, เรื่องเดิม, หน้า ๙๓—๙๔.

๔๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑—๑๕๒.

๔๓. พระราชพงศาวดาร.....หน้า ๓๘๗—๓๘๘.

๔๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๐.

๔๕. ประชุมพงศาวดาร.....หน้า ๖๑—๖๒.

๔๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖—๑๑๗.

๔๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

๔๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๙.

๔๙. Nicolas Gevvaise, **The Natural and Political History of the Kingdom of Siam A.D. 1688** (trans. into English by Herbert Stanley O' Neill, Bangkok: The Siam Observer Press, 1928), p. 2.

๕๐. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร....., ๓:๑ (มกราคม, ๒๕๑๒)หน้า๕๘.

๕๑. ประชุมพงศาวดาร.....หน้า ๘๔—๘๖.

๕๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒—๙๓.

๕๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕—๙๖.

๕๔. François Henri Turpin, op. cit., p. 179.

๕๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๒.

๕๖. กรมศิลปากร, "สำเนากฎเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราช," **รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช** (พระนคร : พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินเดชานุชิต, พ.ศ. ๒๕๐๕), หน้า ๑๘๑.

๕๗. ขจร สุขพานิช "เอกสารเมืองถลาง," วารสาร....., ๓ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๑๐๕ ออกชื่อเมืองภูเก็ตและหน้า ๑๐๗ ออกชื่อเจ้าพระยาสุรินทรราชา ผู้สำเร็จราชการเมืองถลาง บางคลี

๕๘. พระยาพิสัยสุนทรการ, "ปาฐกถาเรื่องสภาพของจังหวัดภูเก็ต," **ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพของจังหวัดต่าง ๆ** (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) หน้า ๘๓—๘๗.

๕๙. ขจร สุขพานิช "เอกสารเมืองถลาง," วารสาร..... ๒ : ๓ (กันยายน, ๒๕๑๑), หน้า ๑๒๖.

บทที่ ๒

ภาวะเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๑

๑. พระนครใหม่และท้องที่นอกพระนคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติในต้นเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น การเงิน การคลัง การเศรษฐกิจของเมืองไทยอยู่ในสภาพอุดมสมบูรณ์ บ้านเมืองปลอดภัยจากการรุกรานของพม่าข้าศึกมาตั้งแต่กลางปี พ.ศ. ๒๓๑๙ เมืองกัมพูชากับเมืองญวน (เวียดนาม) เพื่อนบ้านของไทยทางทิศตะวันออกกำลังเกิดศึกกลางเมือง และบ้านเมืองพม่ากำลังบ๊วนป่วนวุ่นวายด้วยเรื่องแย่งชิงราชสมบัติกัน อันเป็นเหตุให้กษัตริย์พม่าสององค์กับอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพชั้นเยี่ยมของพม่าถูกประหารชีวิต เป็นโอกาสให้กษัตริย์เมืองไทยมีเวลาสร้างพระราชวังใหม่ขึ้นทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา พร้อมทั้งย้ายและขยายพระนครในเวลาต่อมา

พระนครเก่าที่สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชสร้างนั้น ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า คลองบางกอกน้อยอยู่ด้านเหนือ คลองบางกอกใหญ่อยู่ด้านใต้ คลองวัดแจ้งอยู่ทางด้านตะวันตก คลองตลาดอยู่ทางด้านตะวันออกและมีแม่น้ำผ่ากลาง มีกำแพงเมืองฟากละสามด้าน ส่วนพระนครใหม่มีแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ล้อมรอบและมีกำแพงเมืองโอบล้อมอีกชั้นหนึ่ง อยู่ห่างตลึงราวหนึ่งเส้นบ้าง กว่าหนึ่งเส้นบ้างเหมือนอย่างกำแพงเมืองกรุงเก่า รูปร่างพระนครคล้ายกับดอกบัว เนื้อที่ของพระนครใหม่คำนวณได้ ๒,๑๖๓ ไร่[๑]

ก่อนที่จะสร้างพระราชวังและวังหน้าในต้นปี พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น ได้มีวัดสลักและวัดโพธิ์ตั้งอยู่ก่อนภายในพระนครเก่าฝั่งตะวันออก มีหมู่บ้านจีนอยู่ก่อนแล้วเหมือนกัน และตั้งอยู่ตรงกึ่งกลางระหว่างวัดสลักกับวัดโพธิ์ ที่ดินแปลงที่เหมาะแก่การสร้างพระราชวังและวังหน้าจึงมีให้เลือกเพียงสองแปลงคือแปลงเหนือวัดสลักแปลงหนึ่ง กับแปลงใต้วัดโพธิ์อีกแปลงหนึ่ง แต่ทั้งสองแห่งไม่เหมาะที่จะสร้างพระราชวังเพราะคับแคบไปและไม่อยู่ในใจกลาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงตัดสินพระราชหฤทัยสั่งย้ายหมู่บ้านจีน ไปอยู่ริมแม่น้ำระหว่างคลองวัดสามปลื้มกับคลองวัดสามเพ็ง เพื่อเอาที่สร้างพระราชวัง และให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสร้างวังในที่ดินแปลงเหนือวัดสลัก

การวางแนวคลองรอบกรุงว่าจะตัดตรงไปทางใดนั้น วัดก็มีอิทธิพลอยู่มาก เช่นเดียวกันกับการสร้างวัง วัดเก่าที่มีอยู่แล้วคือวัดบางลำภู วัดสะแก และวัดเชิงเลน รัฐบาลคิดจะบำรุงวัดทั้งสามนี้ให้เจริญขึ้น จึงกะผังให้คลองรอบกรุงผ่านวัดทั้งสาม ด้วยเหตุนี้คลองที่ขุดขึ้นใหม่จึงไม่ขนานกับคลองคูเมือง บางตอนอยู่ใกล้ บางตอนอยู่ห่าง

การย้ายหมู่บ้านจีนไปอยู่ทางใต้ของพระนคร นับได้ว่าเป็นการเสริมรากฐานทางเศรษฐกิจของกรุงเทพฯ ให้แน่นหนามั่นคง เพื่อที่จะรับน้ำหนักของเศรษฐกิจที่จะขยายตัวในวันข้างหน้าได้อย่างไม่

อั้น ทำให้การขยายตัวของธุรกิจและการค้าในกรุงเทพฯ ดำเนินไปอย่างคล่องตัว และทำให้ด้านใต้ของกรุงเทพฯ มีคนอพยพไปอยู่มากขึ้น

หมู่บ้านจีนที่ทางราชการให้ย้ายไปอยู่ใต้พระนคร ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสามเพ็งนั้นได้ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว จนถึงแก่ล้นที่กำหนดให้อยู่ทางด้านเหนือ พวกจีนได้ขยับขยายตีกกว้านร้านโรงข้ามคลองวัดสามปลื้มขึ้นมาจนถึงคลองรอบกรุง ทางใต้ก็ข้ามคลองวัดสามเพ็งลงไปทางบ้านองเชียงสือ ทางตะวันออกขยายจากริมแม่น้ำไปตามแนวคลองวัดสามปลื้ม คลองโรงกระทะ และคลองวัดสามเพ็ง[๒] และเกิดย่านการค้าขึ้นหลายแห่งในท้องที่ของชาวจีน เรียงลำดับแต่ทิศใต้ขึ้นมา มีตลาดน้อย ตลาดวัดเกาะ ตลาดสำเพ็ง ตลาดเก่าและตลาดสะพานหัน ความข้อนี้รู้ได้จากหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ซึ่งกล่าวว่า "ในปีวอก โทศก จุลศักราช ๑๑๖๒ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ เวลา ๕ โมงเศษ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่วัดสามปลื้มตลอดลงไปถึงตลาดน้อยวัดสามเพ็ง"[๓] ประกอบกับจดหมายเหตุโหรซึ่งบันทึกว่า "ปีฉลู จ.ศ. ๑๑๗๙ ณ วันอังคาร แรม ๖ ค่ำ เดือนยี่ ไฟไหม้สพานหัน"[๔] ระยะทางแต่วัดสามปลื้มถึงตลาดน้อยยาวตั้ง ๒๐ เส้นเป็นอย่างน้อย การที่ไฟลุกลามเผาบ้านเรือนไปได้ไกลถึงเพียงนี้ แสดงว่าจะต้องมีบ้านเรือนปลูกติด ๆ กันไปตั้งแต่วัดสามปลื้มจนถึงวัดสามเพ็ง และแสดงว่าหมู่บ้านจีนเป็นย่านที่มีคนอยู่คับคั่งที่สุดย่านหนึ่งในกรุงเทพฯ เมื่อพิจารณาแผนที่กรุงเทพฯ ซึ่งพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ จะเห็นว่าในบรรดาอำเภอที่อยู่นอกพระนคร ไม่มีอำเภอใดคับคั่งด้วยตึกกว้านร้านโรงเท่าอำเภอสำเพ็ง เข้าใจว่าจะเป็นเช่นนี้มาแต่รัชกาลที่ ๑ แล้ว

อาณาเขตของกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๑ เห็นจะไม่เปลี่ยนแปลงผิดไปจากรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช คงเปลี่ยนแปลงแต่ตัวพระนครเท่านั้น เขตแดนของกรุงเทพฯ ด้านใต้จดเขตเมืองสมุทรปราการ ด้านเหนือจดเมืองนนทบุรี ด้านตะวันออกจดเมืองฉะเชิงเทรา ด้านตะวันตกจดเมืองนครไชยศรีและนนทบุรี แม่น้ำเจ้าพระยาแบ่งกรุงเทพฯ ออกเป็นสองภาค ภาคตะวันตกมีเนื้อที่แคบ รู้จากการที่วัดชัยพฤกษ์ในคลองบางกอกน้อยตั้งอยู่ในแขวงเมืองนนทบุรี ส่วนภาคตะวันออกมีเนื้อที่กว้างขวางใหญ่โตมากกว่าภาคตะวันตกหลายเท่า พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นทุ่งบ้างเป็นป่าบ้าง เป็นทุ่งแกมป่าหรือทุ่งป่าอย่างทุ่งสัมฤทธิ์ในแขวงเมืองนครราชสีมาบ้าง[๕] ทุ่งหลวงอันกว้างขวางใหญ่โต ซึ่งบริษัทขุดคลองคูนาสยามจำกัดทำการขุดคลองรังสิตและคลองซอยปรับที่ดินให้เหมาะแก่การทำนาในรัชกาลที่ ๕ ก็ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ภาคตะวันออก เมื่อมีคนมาทำมาหากินในทุ่งหลวงมากแล้ว รัฐบาลจึงได้แยกทุ่งหลวงออกจากกรุงเทพฯ ตั้งเป็นเมืองธัญบุรีขึ้น เมืองมีนบุรีซึ่งตั้งขึ้นพร้อมกับเมืองธัญบุรีในรัชกาลที่ ๕ ก็แยกเอาไปจากกรุงเทพฯ เหมือนกัน[๖] พิจารณาแล้วจะเห็นว่ากรุงเทพฯ ครั้งรัชกาลที่ ๑ มีขนาดใหญ่โตกว้างขวางยิ่งกว่ากรุงเทพฯ ในสมัยปัจจุบันนี้มาก

แต่ประชากรในกรุงเทพฯ เมื่อเกือบสองร้อยปีมาแล้วนั้น มีจำนวนน้อยมากผิดกับสมัยปัจจุบัน สมัยนั้นไม่ว่าคนไทยหรือคนต่างชาติชอบปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ตามริมแม่น้ำริมคลอง เหมือนคนในสมัยอยุธยา เพราะคนสมัยนั้นต้องพึ่งน้ำมากกว่าคนสมัยปัจจุบัน ในการดำรงชีวิต การประกอบอาชีพ การทิ้งของโสโครก และการเดินทาง แม้แต่การทำส้วมก็นิยมทำริมตลิ่ง เพื่ออาศัยกระแสน้ำพัดพาของ

เสียไปให้ห่างไกลบ้านเรือน เมื่อความนิยมเป็นเช่นนี้ ความหนาแน่นของบ้านเรือนจึงมีแต่เฉพาะริมแม่น้ำลำคลอง ห่างแม่น้ำลำคลองออกไปมักเป็นสวนเป็นทุ่งเป็นป่า หาบ้านเรือนและวัดไม่ค่อยได้

เพื่อแก้ปัญหาประชากรเบาบางในกรุงเทพฯ รัฐบาลจึงต้องหาโอกาสกวาดต้อนเชลยศึกเข้ามาอยู่ในเมืองหลวง เนื่องจากด้านตะวันออกของกรุงเทพฯ มีผู้คนน้อยกว่าด้านตะวันตก เชลยศึกที่กวาดต้อนมารวมทั้งคนต่างชาติที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จึงถูกจัดให้อยู่ทางด้านนี้ทั้งหมด เท่าที่ทราบจากหนังสือพระราชพงศาวดารก็มีพวกแขกเมืองตานี พวกทวาย พวกเขมร พวกญวน รัฐบาลให้พวกทวายไปตั้งบ้านเรือนที่ตำบลคอกควาย ข้างวัดคอกควายซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดยานนาวา ตำบลที่พวกทวายอยู่ยังมีชื่อว่าบ้านทวายมาจนทุกวันนี้ พวกเขมรมีเจ้านายชื่อนักองเองเป็นหัวหน้า รัฐบาลให้ไปอยู่ที่ตำบลคอกกระบือ และให้พวกเขมรเข้ารีตจำนวน ๕๐๐ คน ซึ่งเป็นพวกออกญาแบ้นและออกญานวนไปอยู่ที่ตำบลเหนือวัดสมอราย แต่อยู่ใต้บ้านญวนเข้ารีต พวกญวนซึ่งองเชียงสือนำเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น โปรดให้อยู่ที่ริมแม่น้ำใต้ตำบลตลาดน้อย[๗] แต่ภายหลังที่องเชียงสือหนีออกจากกรุงเทพฯ ไปแล้ว รัฐบาลเห็นว่าการที่ให้พวกญวนอยู่ลงไปทางใต้นั้นเป็นช่องทางให้หลบหนีง่าย จึงให้พวกญวนที่อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯภายหลังการหลบหนีขององเชียงสือ ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางโพ ซึ่งอยู่เหนือคลองบางซื่อ[๘] ส่วนพวกแขกตานีนั้น ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าทางราชการให้ไปตั้งบ้านเรือน ณ ตำบลใด จึงสันนิษฐานว่าคงจะให้อยู่รวมกลุ่มกับแขกตานีเก่าที่บ้านแขก หน้าวัดตองปุ หรือที่ริมคลองมหานาค ซึ่งขุดจากคลองรอบกรุง ผ่านวัดสะแกไปทางทิศตะวันออก แห่งใดแห่งหนึ่งหรือให้ไปอยู่ทั้งสองแห่งก็อาจเป็นได้[๙]

เพราะเหตุที่มีคนต่างชาติต่างศาสนาอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมากดังพรรณนามาแล้ว จึงมีวัดของชนชาติเหล่านี้ตั้งขึ้นในท้องที่หลายแห่งหลายตำบล เฉพาะวัดญวนก็มีถึง ๔ วัด สร้างในรัชกาลที่ ๑ สองวัด คือ วัดคั้นเรียงตื่อที่ตลาดน้อย ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นวัดอุภัยราชบำรุงในรัชกาลที่ ๕ กับวัดกว่างเหื้อกตื่อที่บางโพ ทางราชการเรียกว่าวัดอานัมนิกายาราม กับที่สร้างในรัชกาลก่อน ๒ วัด คือวัดกามโล่ตื่อ (วัดทิพยวารีวิหาร) ที่ตำบลบ้านหม้อ และวัดโห่ยค้นตื่อ ที่หลังวังบูรพา แล้วย้ายไปตั้งที่ถนนแปลงนามในรัชกาลที่ ๕ เพราะที่เดิมถูกตัดถนน ได้รับพระราชทานชื่อใหม่ว่าวัดมงคลสมาคม[๑๐]

๒. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑* กล่าวว่า "ผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ ๑ ได้จากภาษีอากรที่เก็บได้ในครั้งนั้น คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด ค่าน้ำ เก็บตามเครื่องมือ อากรสมพัตสร อากรสวน แต่ค่านานั้นเก็บเป็นหางข้าว และเก็บของส่วยสิ่งสินค้าต่าง ๆ เงินที่ได้จากภาษีอากรปีละไม่มากนัก ผลประโยชน์ที่ได้มากในครั้งนั้นในการค้าสำเภา" การค้าสำเภาหมายถึงการค้ากับต่างประเทศ เพราะฉะนั้นเราก็น่าจะรู้ว่าเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ ๑ มีสัมพันธไมตรีกับประเทศใดบ้าง และทำการค้าขายกับประเทศใดมากที่สุด

---

* พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๐๐.

ความสัมพันธ์กับอังกฤษ อังกฤษกับไทยคบค้าสมาคมกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๕๕ อันเป็นปีที่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเข้ามาตั้งห้างในกรุงศรีอยุธยา แต่การค้าของห้างอังกฤษประสบความขาดทุนอยู่เสมอ ถึงแก่ต้องเลิกตั้งห้างในกรุงศรีอยุธยา แล้วก็กลับมาตั้งใหม่ในต้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ แต่ก็ตั้งไปไม่ตลอด เพราะผู้จัดการทุจริต ฝ่ายบริษัทกล่าวโทษรัฐบาลไทยว่ากลั่นแกล้งห้างอังกฤษด้วยเล่ห์เพทุบายต่าง ๆ จนในที่สุดเกิดสงครามระหว่างเมืองไทยกับบริษัทอังกฤษในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ครั้นต่อมาเมื่อมีการเปลี่ยนราชวงศ์กษัตริย์แล้ว บริษัทอังกฤษก็ส่งแต่เรือของบริษัทเข้ามา ไม่มีการตั้งห้างเหมือนแต่ก่อน เรืออังกฤษที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ ได้ช่วยไทยรบกับพม่าอย่างแกล้วกล้าสามารถ แต่ก็ไม่สามารถจะเอาชนะข้าศึกได้

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช รัฐบาลไทยต้องการอาวุธปืนเป็นจำนวนมาก รัฐบาลทราบว่าพ่อค้าอังกฤษมีปืนดี ๆ ขาย จึงขอซื้อด้วยเงินสดบ้างและด้วยเอาดีบุกแลกบ้างดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑

ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเหตุการณ์ทางการเมืองเกิดขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งคงจะกระทบกระเทือนจิตใจของรัฐบาลไทยไม่น้อย เหตุการณ์ที่กล่าวนี้คือ การที่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษส่งคนมาตั้งอาณานิคมที่เกาะหมากหรือเกาะปีนัง เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๒๙ โดยให้กัปตันฟรันซิส ไลท์เป็นเจ้าเมือง[๑๑] เนื่องจากขณะนั้นไทยกำลังถูกพม่ารุกรานอย่างหนัก รัฐบาลจึงต้องทนหวานอมขมกลืนรักษาสัมพันธไมตรีกับอังกฤษ - เพื่อป้องกันมิให้พม่ากับอังกฤษรุมรบเมืองไทย แต่อังกฤษก็สืบรู้ว่ารัฐบาลไทยไม่พอใจอย่างยิ่ง ในการที่อังกฤษตั้งบ้านตั้งเมืองใกล้กับพรมแดนของไทย

มีเอกสารฉบับหนึ่งเป็นสารตราของเจ้าพระยาพระคลัง บอกเล่าให้เรารู้ว่าเรือสินค้าอังกฤษลำหนึ่งซึ่งกัปตันไลท์เป็นผู้บังคับการ ได้เดินทางไปถึงกรุงเทพฯในต้นรัชกาลที่ ๑ มีสินค้าหลายอย่างที่นำไปขาย. พร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการของเจ้าเมืองเกาะหมาก รัฐบาลไทยได้ตอบแทนของบรรณาการด้วย "ดีบุกและภาชนะต่าง ๆ ได้บรรทุกลงบนเรือของกัปตันไลท์ เพื่อมอบให้แก่ พณท่านเป็นการแลกเปลี่ยนกับเครื่องราชบรรณาการเหล่านี้ มีราคา ๒๖ ชั่ง ๕ ตำลึง" สารตราฉบับนั้นยังบอกให้เรารู้ว่ารัฐบาลไทยมีความเสียใจที่ไม่ได้รับปืนคาบศิลาตามที่สั่งซื้อ และบอกว่า "ถ้ามีการนำปืนคาบศิลามาจากยุโรปโดยเรือที่ได้คาดหมายไว้ พณฯ ท่านคงจะไม่ประสบความลำเหลวที่จะจัดหาปืนคาบศิลามาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามจำนวนที่ต้องการ"

ในรายงานที่ฟรันซิส ไลท์ส่งไปยังบริษัทอังกฤษมีความตอนหนึ่งว่า "รายาไทรบุรีทรงมีหนังสือถึงข้าพเจ้าว่า พระองค์ได้รับคำสั่งจากประเทศสยามว่า พระองค์จะต้องจัดเรือ ๒๐๐ ลำแทน ๑๕๐ ลำดังที่ได้สั่งมาแต่ก่อนและราชาเมืองนครพัทลุงและสงขลา จะต้องลงเรือพร้อมกับทหาร ๙๐,๐๐๐ คนที่ไทรบุรีเพื่อไปปราบเมืองมอญ รายาไทรบุรีจะต้องจัดหาอาวุธ กระสุนดินดำและเสบียงให้ด้วย ถ้าไม่ปฏิบัติตามคำสั่งเหล่านี้ทันที ไทยขู่ว่าจะทำลายไทรบุรี.....

ตามรายงานจากประเทศสยาม กัปตันไลท์ได้มาถึงที่นี้โดยเรือแกรมบัส ที่ประเทศสยามได้มีผู้ถามเขา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เกี่ยวกับความแข็งแรงของที่นี้ บาทหลวงฝรั่งเศสร้องขอเขาว่าอย่าเอ่ย

ถึงชื่อบีนังเลย เพราะว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงร้อนพระทัยอย่างยิ่งที่ชาวอังกฤษไปอยู่ ณ ที่นั้น กัปตันไลท์ได้รับคำบอกเล่าเมื่อออกเดินทางว่าพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ส่งหนังสือมาที่นี่ มีพระประสงค์ให้บริษัทยึดเมืองมะริด.....ในขณะที่กัปตันไลท์อยู่ในประเทศสยาม กษัตริย์ญวนใต้ซึ่งได้รับคำเชื้อเชิญจากพลเมืองของพระองค์ได้หนีไปพร้อมกับชาวญวน ๕๐๐ คน และนำเอาเรือรักษาการณ์ อาวุธและสิ่งของอื่นๆ ไปด้วย สิ่งของเหล่านี้กษัตริย์ญวนได้รับมอบหมายให้ใช้ป้องกันปากน้ำ พระเจ้าแผ่นดินสยามโปรดให้ติดตามจับกษัตริย์ญวนองค์นี้ แต่ก็ไร้ผล....."

การเอ่ยถึงกษัตริย์ญวนใต้หนีออกจากกรุงเทพฯ ช่วยทำให้เรารู้ว่าเรือแกรมบัสเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. ๒๓๒๘

รายงานของฟรันซิส ไลท์ ลงวันที่ ๒๘ กันยายน ค.ศ. ๑๗๙๒ เล่าว่า ขุนนางไทยชื่อพระยาชุณฑุทธิ์ (Chunooritt?) มาถึงเกาะหมากเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน นำสารตราของเสนาบดีมาให้เขาแจ้งข่าวเจ้าเมืองทวายกลับมาสวามิภักดิ์ต่อพระองค์ และไทยจะไปตีพม่าในฤดูแล้ง ให้ไทรบุรีเตรียมทัพเรือเสบียงอาหาร โดยขอให้ฟรันซิส ไลท์สนับสนุนไทย โดยจัดเรือ ๒ ลำพร้อมทั้งลูกเรือ อาวุธ เพื่อขนข้าว แต่ไลท์เองได้บ่ายเบี่ยง ขณะเดียวกันเพื่อไม่ให้ไทยโกรธ ก็จัดหาเหล็กและตาปูจำนวนเล็กน้อยให้ไทย ซึ่งไทยสัญญาจะจ่ายเงินให้จากรายได้ของเมืองถลาง พร้อมกันนั้นฟรันซิส ไลท์ได้ส่งสารตราเจ้าพระยากลาโหมลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๙๒ แนบรายงานไปด้วย สารตราฉบับนี้มีสาระสำคัญว่าไทยอยากได้เรือสลุป (Sloop) หรือเรือใบธรรมดา ๒—๓ ลำ เพื่อขนข้าว ๔๐๐—๕๐๐ เกวียน[๑๕]

นโยบายของอังกฤษผู้มาตั้งอาณานิคมในแหลมมลายูนั้น ไม่ต้องการจะเห็นเมืองไทยเข้มแข็ง เพราะกลัวไทยจะขับไล่อังกฤษออกจากเกาะหมาก และกลัวไทยจะแผ่อิทธิพลลงทางใต้ของเมืองไทรบุรี เพราะฉะนั้นจึงบ่ายเบี่ยงที่จะส่งปืนส่งเรือให้ไทย ยุยงสุลต่านเมืองไทรบุรีมิให้ส่งเงินทอง เสบียงอาหารและอาวุธยุทธภัณฑ์ตามที่ถูกไทยกะเกณฑ์[๑๕] ซ้ำยังยุบริษัทอังกฤษให้เข้าอารักขาเมืองไทรบุรีแทนไทยอีกด้วย[๑๖] ข้อที่ร้ายที่สุดก็คือ เกลี้ยกล่อมผู้สำเร็จราชการเมืองถลางให้ยกเกาะถลางให้แก่บริษัทอังกฤษ และยุบริษัทอังกฤษให้ยึดเกาะถลางเป็นอาณานิคมแห่งที่สองในแหลมมลายู[๑๗]

ที่กล่าวมาข้างต้นนี้เป็นนโยบายทางการเมืองของชาวอังกฤษที่เกาะหมาก หาใช่นโยบายของบริษัทอังกฤษผู้เป็นนายจ้างไม่ ขณะนั้นบริษัทอังกฤษมีดินแดนในอนุทวีปอินเดีย ทั้งที่อยู่ในความปกครองโดยตรงกับอยู่ในความอารักขาของตน ใหญ่โตกว้างขวางจนแทบจะสอดส่องดูแลไม่ทั่วถึง ซ้ำยังต้องทำสงครามกับประเทศนั้นประเทศนี้ที่ตั้งอยู่ในอนุทวีปอินเดีย รวมทั้งทำสงครามกับฝรั่งเศสและวิลันดาไม่หยุดหย่อน ไม่มีกำลังและเงินทองพอจะส่งมารบกับเมืองไทย จึงอนุมัติแต่เพียงเช่าเกาะหมากจากสุลต่านเมืองไทรบุรีข้อเดียว และไม่อนุมัติให้ยึดเกาะถลาง หรือให้ความอารักขาแก่เมืองไทรบุรี

ถึงแม้นโยบายทางการเมืองของชาวอังกฤษที่ครองเกาะหมากจะเป็นปฏิปักษ์กับไทย แต่นโยบายทางการค้าไปด้วยกันได้ เพราะต่างก็เห็นว่าการคบกันทางด้านเศรษฐกิจจะช่วยอำนวยผลประโยชน์ให้แก่กัน ดีกว่าที่จะตัดรอน ด้วยเหตุฉะนี้รัฐบาลไทยจึงพยายามรักษาทางไมตรีกับอังกฤษให้ดำเนินไปด้วยดีเหมือนอย่างรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช และทางฝ่ายอังกฤษที่เกาะหมาก

ก็พยายามเอาใจรัฐบาลไทย เช่น ส่งเครื่องบรรณาการไปให้ถึงกรุงเทพ ฯ ดังกล่าวมาแล้ว และต่อมายังได้ฝากเครื่องบรรณาการแก่กรมการเมืองถลางให้ส่งไปยังกรุงเทพฯ ดังปรากฏในจดหมายของออกหลวงเพชรภักดีศรีพิชัยสงคราม ยกกระบัตรเมืองถลาง ลงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๘๕ มีความตอนหนึ่งว่า "มีตรารับสั่งตอบออกมาข้อหนึ่งว่า ได้ส่งอย่างพระกระบวน ให้ท่านพระยาราชกปิตันคุมออกไปทำ ณ เมืองเทศ แลให้เชิญท่านพระยาราชกปิตันมาฟังตรารับสั่ง ณ วัดนาล้าง"[๑๘]

เอกสารเมืองถลางเปิดเผยให้เรารู้ว่า การที่อังกฤษกับไทยมีไมตรีต่อกันนั้น ช่วยให้คนไทยที่อยู่ตามเมืองชายทะเลด้านมหาสมุทรอินเดียรอดพ้นจากความตาย อันจะเกิดจากการอดอาหารเป็นจำนวนไม่น้อย เพราะในตอนต้นรัชกาลที่ ๑ นั้น พม่าได้ยกทัพลงมาตีบ้านตีเมืองในภาคใต้หลายครั้ง เป็นเหตุให้ราษฎรไม่เป็นอันทำมาหากิน เกิดทุพภิกขภัยอย่างร้ายแรงเหมือนอย่างที่เกิดในต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช อาศัยที่ได้ข้าวปลาอาหารจากเกาะหมากและเมืองไทรบุรี คนไทยในภาคใต้จึงไม่ค่อยเดือดร้อนอย่างแสนสาหัสเหมือนเมื่อครั้งกรุงแตก

ความสัมพันธ์กับโปรตุเกส เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ รัฐบาลไทยได้รับเกียรติอันน่าภูมิใจและน่าตื่นเต้น ที่มีราชทูตโปรตุเกสเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระราชินีมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ความจากหมายรับสั่งต้อนรับ "แขกเมืองฝรั่ง ปัศตุกัน" ว่า ราชทูตฝรั่งชื่อองตนวิเสนมาเรือสลุป ได้เข้าเฝ้าเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ เพลาย่ำรุ่ง และถวายบังคมลาในวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เพลาย่ำรุ่ง ทูตมาเจรจาความเมืองเรื่องอันใดไม่ปรากฏ แต่เราได้เรื่องจากเซอร์ยอน เบาริงว่า รัฐบาลโปรตุเกสอาสาจะช่วยไทยรบพม่า และจะสั่งให้เมืองกัวส่งปืนคาบศิลามาให้ ๓,๐๐๐ กระบอก หมายรับสั่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระราชสาส์นตอบ "จะได้เชิญพระราชสาส์น ณ หอมนเทียรธรรมลงไปถึงสลุป ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง จะได้แห่ทางบกไปลงเรือพระที่นั่ง ณ ฉนวนกรมพระราชวังบวรฯ แล้วจะรับแห่ลงไปสลุป"

ได้ความจากเอกสารโปรตุเกสว่า พระราชสาส์นของไทยถึงมืออุปราชเมืองกัว ในวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๒๙ ขอบคุณรัฐบาลโปรตุเกสที่อาสาจะช่วยรบและจะส่งปืนไปให้ รัฐบาลไทยให้คำรับรองว่าจะอุปถัมภ์บำรุงชาวโปรตุเกสที่อยู่ในเมืองไทยเป็นอย่างดี และไม่รังเกียจที่ชาวโปรตุเกสจะตั้งรกรากอยู่ในเมืองไทยตลอดไป[๑๙]

การติดต่อระดับรัฐบาลต่อรัฐบาลดังกล่าวข้างต้น ไม่มีผลคืบหน้าแต่อย่างใด เพราะจู่ ๆ เรื่องก็เงียบหายไปเสียเฉย ๆ เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง ไม่รู้ว่าไทยได้รับปืนจากโปรตุเกสหรือไม่ หรือโปรตุเกสช่วยไทยรบกับพม่าด้วยวิธีอย่างไร

ความสัมพันธ์กับจีน ความสัมพันธ์ของไทยกับจีนมีลักษณะผิดแผกแตกต่างกับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศอื่น ๆ คือ เป็นความสัมพันธ์ฉันข้ากับเจ้า บ่าวกับนาย ไม่ใช่ฉันมิตรที่มีศักดิ์เสมอกัน เป็นเช่นนี้มาตั้งแต่สมัยพญารามคำแหง อันเป็นยุคเริ่มแรกที่เมืองไทยกับเมืองจีนมีความสัมพันธ์กัน ครั้งนั้นพระเจ้าหงวนสีโจ๊วชาติมงโกลได้ชัยชนะขึ้นครองราชสมบัติในกรุงปักกิ่ง แล้วส่งทูตนำราชโองการไปข่มขู่เมืองเอกราชหลายเมือง เช่น ญวน จัมปา กัมพูชา พม่า ไทย ให้เจ้า

แผ่นดินของเมืองเหล่านี้ยอมสวามิภักดิ์เสียโดยดี ปรากฏว่าเจ้าเมืองหลอฮกก๊ก (ละโว้) ให้ทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าจักรพรรดิจีนใน ค.ศ. ๑๒๘๙ และ ๑๒๙๑ เจ้าเมืองเสี้ยมก๊กให้ราชทูตนำราชสาส์นไปยังเมืองกวางตุ้งใน ค.ศ. ๑๒๙๒ แล้วผู้สำเร็จราชการมณฑลกวางตุ้งให้คนส่งพระราชสาส์นไปยังเมืองปักกิ่งในปี ค.ศ. ๑๒๙๓ พระเจ้าจักรพรรดิจีนส่งทูตนำพระราชโองการมายังเสี้ยมก๊ก และในปี ค.ศ. ๑๒๙๔ ก็มีราชโองการอีกฉบับหนึ่งเตือนเจ้าเมืองเสี้ยมก๊กให้เดินทางไปเมืองจีน ถ้าหากมีเหตุขัดข้องอย่างใด ก็ให้ส่งโอรสหรืออนุชา หรือขุนนางไปเป็นตัวจำนำ[๒๐]

ข้อที่จีนเหยียดไทยเป็นเมืองขึ้นนั้น เห็นได้ในจดหมายเหตุเรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน หน้า ๑๔ ซึ่งมีข้อความว่า "พระเจ้าหงวนเสงจงฮ่องเต้รับสั่งกับเสี้ยมก๊กอ๋องกังมกติ๋ง (เห็นจะเป็นกมรเต็งอัญ) ว่า แม้ท่านคิดว่าเปนไมตรีกันแล้ว ก็ควรให้ลูกชายหรือขุนนางมาเปนจำนำไว้บ้าง" ถึงแม้ขุนเจนจีนอักษรจะใช้ถ้อยคำสำนวนกระมิดกระเมี้ยนอย่างไร ก็ไม่สามารถอำพรางความจริงแก่นักศึกษาทั่วทุกคนและอำพรางไปได้ทุกยุคทุกสมัยตลอดกาล เพราะถ้ามี "ไมตรี" ระหว่างไทยกับจีนจริงตามที่แปล ไหนเลยจะมีการทวงให้ส่งลูกหรือขุนนางไปเมืองจีนเพื่อเป็นตัวจำนำ

เมืองหลอฮกก๊ก ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นเมืองละโว้ และข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า เป็นเมืองไทยใต้สมัยราชวงศ์พระยาแกรก[๒๑] ก็ส่งทูตนำราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายฮ่องเต้จีนเหมือนกัน จดหมายเหตุจีนว่าส่งไปเมื่อ ค.ศ. ๑๒๘๙ และ ๑๒๙๑ ก่อนที่จะได้รับราชสาส์นของเจ้าเมืองเสี้ยมก๊ก นี่แสดงว่าหลอฮกก๊กมีความสัมพันธ์กับจีนก่อนเสี้ยมก๊ก แต่ความสัมพันธ์ก็เป็นแบบข้ากับเจ้า บ่าวกับนาย เหมือนอย่างเสี้ยมก๊ก หาใช่ความสัมพันธ์ฉันที่มีไมตรีต่อกันไม่ การที่เมืองไทยรีบปฏิบัติตามราชโองการของฮ่องเต้ก่อนเมืองไทยเหนือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงเป็นด้วยได้ทราบข่าวกองทัพจีนโจมตีประเทศพม่าและประเทศจัมปา เพราะไม่ยอมอ่อนน้อม

ตามประเพณีของจักรพรรดิจีนนั้น เมื่อมีเจ้าเมืองหนึ่งเจ้าเมืองใดมาอ่อนน้อมยอมเป็นเมืองขึ้นของจีน ฮ่องเต้จะแต่งตั้งผู้นั้นให้มียศศักดิ์อย่างจีน (เรียกเป็นภาษาจีนว่าหองหรือฮอง) ยศสูงสุดที่จะให้ไม่เกินชั้นอ๋อง พร้อมทั้งให้ดวงตราประจำตำแหน่งและเสื้อยศด้วย ดวงตรามีอักษรจีนบอกว่าเป็นของเจ้าเมืองอะไร เช่นอย่างพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาองค์หนึ่ง ได้ดวงตรามีอักษรว่า "เสี้ยมหลอก๊กอ๋องจืออิ๋น" แปลว่าตราของเสี้ยมหลอก๊กอ๋อง พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ได้ดวงตราเมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๐[๒๒] เพราะฉะนั้นก็ต้องเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราช ซึ่งครองราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๑๒ ถึง ๑๙๓๑ ตั้งแต่นั้นมาจีนก็เรียกเมืองไทยตามอักษรในดวงตราว่าเสี้ยมหลอก๊ก คงหมายถึงประเทศไทยอันประกอบด้วยเสี้ยมก๊กกับหลอฮกก๊ก หรือไทยเหนือกับไทยใต้เป็นแน่

ความสัมพันธ์ฉันข้ากับเจ้าระหว่างไทยกับจีน ดำเนินมาเป็นเวลาช้านานจนถึงสมัยกรุงเทพฯ ฝ่ายไทยเป็นฝ่ายเสียเกียรติก็จริง แต่ได้กำไรหลายต่อ คือเมื่อเสียเครื่องราชบรรณาการไปเป็นราคาราว ๕๐ ชั่ง จะได้ของตอบแทนจากฮ่องเต้เป็นราคาสูงกว่าของไทยหลายสิบชั่งทุกครั้งไป นอกจากนี้ยังได้กำไรจากการขายสินค้าที่ขนไปจากเมืองไทย แล้วก็ขนสินค้าเมืองจีนมาขายในเมืองไทยหากำไร

ได้อย่างคล่อง ๆ อีก เพราะเหตุนี้รัฐบาลไทยจึงขยันส่งทูตไปเมืองจีนแทบทุกปี จนพระเจ้าไถ่โจ๊วราชวงศ์เหม็งต้องสั่งห้ามว่า "ไม่ต้องมาถวายของทุกปี เพราะเป็นการลำบาก เจ้าพนักงานจงมีราชสาส์นไปให้ประเทศทั้งหลายทราบทั่วกัน เมื่อมีราชสาส์นไปห้ามแล้ว ประเทศทั้งหลายก็ยังมาถวายของเสมอ" การที่ฮ่องเต้มีรับสั่งเช่นนี้ ก็เพราะฝ่ายจีนต้องเสียเงินทองมากมายเป็นค่ารับรองคณะทูต เช่น ค่ายานพาหนะ ค่าจ้างคนหามเกี้ยวและหามบุษบกพระราชสาส์น ค่าจ้างคนคุ้มกันคณะทูต และค่าอาหารเลี้ยงคณะทูต ทั้งยังทำหน้าใหญ่ใจโตให้ของตอบแทนเครื่องราชบรรณาการเป็นมูลค่าสูงกว่าของบรรณาการทุกครั้งทุกคราว[๒๓] เพื่อไม่ให้เมืองเล็กเมืองน้อยดูถูกได้ว่าฮ่องเต้ตระหนี่ถี่เหนียว เป็นอันว่าจีนได้เกียรติ แต่ขาดทุนยุบยับ ส่วนพวกเมืองขึ้นได้ทรัพย์ แต่เสียเกียรติไปบ้างก็ไม่เป็นไร

มีหลักฐานชัดแจ้งว่ารัฐบาลไทยจัดส่งคณะทูตไปยังราชธานีของจีน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗, ๒๓๒๙ ๒๓๓๓, ๒๓๓๕, ๒๓๓๘, ๒๓๔๑ และ ๒๓๔๗ และฝ่ายฮ่องเต้ราชวงศ์ต้าฉิงก็ได้ส่งราชสาส์นมาให้รัฐบาลไทยหลายฉบับ แสดงว่าความสัมพันธ์ฉันข้ากับเจ้าระหว่างไทยกับจีนกระชับแนบแน่นยิ่งกว่ารัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ข้าพเจ้าจะขอกล่าวเฉพาะเรื่องราวใน พ.ศ. ๒๓๒๙ เพียงปีเดียว ในปีนั้นฝ่ายไทยขอซื้อเกราะทองเหลืองไว้ใช้รบกับพม่า ๒,๐๐๐ สำรับ ฝ่าย "สมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิง ผู้ใหญ่หองให้สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาผู้ใหญ่ คงเป็นสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้าครองพิภพแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาสืบไป และให้ตราโลโตสำหรับปิดพระราชสาส์นคำหับเข้ามาด้วยดวงหนึ่ง"[๒๔] ตราโลโตคือตราอูฐ เป็นตราสำหรับเจ้าประเทศราชใช้ประทับหนังสือที่จะส่งไปเมืองจีน

รัฐบาลจีนกำหนดให้ไทยส่งเครื่องราชบรรณาการ (คือส่วยหรือของจิ้มก้อง) เพียงสามปีต่อครั้ง บางทีไทยจะเอาธรรมเนียมจีนมาใช้แก่ประเทศราชของไทยก็เป็นได้ เพราะประเทศราชของไทยต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองและส่วยต่าง ๆ ให้แก่ไทยทุก ๆ สามปี เนื่องจากรัฐบาลไทยได้กำไรในการส่งจิ้มก้อง จึงไม่ค่อยละเลยในการส่งคณะทูตไปเมืองจีนเมื่อถึงกำหนด บางปีก็ส่งไปก่อนที่จะครบกำหนด เข้าใจว่าการส่งจิ้มก้องคงถือเป็นประเพณีติดต่อกันมาทุกรัชกาล เพราะได้พบตราพระนามอักษรจีนบอกชื่อและแซ่เป็นภาษาจีน ๕ ดวง มีพระนามว่าแต้ฮั่วดวง ๑ แต้ฮกดวง ๑ แต้เหม็งดวง ๑ แต้ฮุดดวง ๑ และแต้เจี่ยดวง ๑ เป็นปัญหาแก่คนรุ่นหลังว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดใช้พระนามเป็นภาษาจีนว่ากระไร[๒๕] และเหตุไรจึงใช้แซ่แต้ร่วมสกุลเดียวกันกับสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช

ความสัมพันธ์กับเวียดนาม เมืองไทยกับเมืองเวียดนาม (ซึ่งคนไทยเรียกว่าเมืองญวน) เคยทำศึกกันหลายหนในสมัยอยุธยา พูดตามที่มีหลักฐานแน่นอนก็ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เป็นต้นมา มูลเหตุที่ชักนำให้ทำศึกต่อกันอยู่ที่การเข้าไปคุ้มครองกษัตริย์กัมพูชา ซึ่งบางคราวมีถึงสององค์ ไทยช่วยองค์หนึ่ง เวียดนามช่วยอีกองค์หนึ่ง บางสมัยกัมพูชามีศึกกลางเมืองเนื่องจากเจ้าเขมรแย่งราชสมบัติกัน เจ้าองค์หนึ่งพึ่งไทย อีกองค์หนึ่งก็หันไปพึ่งเวียดนาม ทั้งไทยและเวียดนามต่างก็ส่งกองทัพไปช่วยตามคำขอร้อง เพราะต่างก็อยากได้กัมพูชาเป็นเมืองขึ้น เมื่อได้กัมพูชาเป็นเมืองขึ้นแล้วก็มีโอกาสตักตวงผลประโยชน์ได้เต็มที่ อย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ อาณาจักรไทยใหญ่โตกว่าแต่ก่อน เพราะได้เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราบ และเมืองสวายจิกมาจากกัมพูชา ครั้งนั้นเวียดนามกำลังมี

ศึกกลางเมือง ไม่สามารถจะส่งกองทัพเข้ามาช่วยเหลือกษัตริย์เขมร หรือเจ้าเขมรที่อยากได้เมืองทั้งสามกลับคืน ก็ต้องกล้ำกลืนความเสียดายและความคั่งแค้นไว้ในใจ

ศึกกลางเมืองในเวียดนามประทุขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๕ ไม่ใช่ระหว่างเจ้าต่อเจ้าอย่างเมื่อกัมพูชา แต่เป็นระหว่างรัฐบาลกับราษฎรอย่างที่เกิดในเมืองจีน พวกราษฎรกล่าวหาว่ารัฐบาลกดขี่ข่มเหงพวกตนอย่างไม่ยุติธรรม หัวหน้าพวกกบฏเป็นชาวบ้านไทเซิน ชื่อเวียนหยาก (Nguyen Van Nhac) มีน้องชายสองคนชื่อเวียนลู้ (Nguyen Van Lu) และเวียนเว้ (Nguyen Van Hue) เวียนหยากกับน้องชายชักชวนราษฎรให้กำจัดรัฐบาลเสีย แล้วยกเจ้าองค์หนึ่งชื่อองวางตนขึ้นเป็นกษัตริย์ รัฐบาลใหม่จะต้องกรุณาปรานีแก่ราษฎรยิ่งกว่ารัฐบาลเก่าอย่างแน่นอน พวกชาวนาชาวไร่เชื่อถือ ก็ชวนกันมาเป็นสมัครพรรคพวกของสามพี่น้องมากมาย เวียนหยากจึงชักชวนกษัตริย์เมืองตังเกี๋ยให้ร่วมมือด้วย แล้วกองทัพกบฏกับกองทัพตังเกี๋ยก็ยกมาตีเมืองเว้อันเป็นเมืองหลวงของเวียดนาม กษัตริย์ญวนหนีไปตั้งมั่นที่เมืองไซ่ง่อน พวกกบฏก็ยกทัพตามไปตีเมืองไซ่ง่อน จับกษัตริย์ญวนและเชื้อพระวงศ์ฆ่าเสียเป็นจำนวนมาก แต่ก็มีหลายองค์หนีรอดไปได้ เช่น องเชียงชุนและองเชียงสือเป็นต้น เมื่อเวียนหยากประสบชัยชนะครั้งนี้แล้ว ก็ตั้งตัวเป็นว่างเต้ (ฮ่องเต้) คือ พระเจ้าจักรพรรดิ มีพระนามว่าไทดึ๊ก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ ตั้งเมืองกุยเยินเป็นเมืองหลวง ให้เวียนลู้ครองเมืองไซ่ง่อน และให้เวียนเว้น้องคนเล็กครองเมืองเว้ ต่อมาไม่ช้าเมืองตังเกี๋ยก็ตกอยู่ในความปกครองของเมืองเวียดนาม[๒๖] รัฐบาลจีนส่งกองทัพมาช่วย ก็ช่วยไม่สำเร็จ เพราะถูกเวียนเว้ตีแตกยับเยิน

ฝ่ายองเชียงชุนซึ่งเป็นน้องของกษัตริย์ญวนองค์ที่ถูกพวกกบฏฆ่า หลบหนีมาซ่องสุมผู้คนอยู่ ณ เมืองฮาเตียน ซึ่งไทยเรียกว่าเมืองพุทไธมาศ พวกกบฏรู้ข่าว ก็ส่งกองทัพมาตีเมืองฮาเตียน พระยาราชาเศรษฐีญวนซึ่งเป็นเจ้าเมืองกับองเชียงชุนสู้ไม่ได้ จึงพาครอบครัวและบริวารหนีเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชโปรดให้พวกญวนไปตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพงเมืองฟากตะวันออกใกล้ ๆ กับบ้านหม้อ คนทั้งหลายจึงเรียกท้องที่ที่ชาวญวนตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยว่าบ้านญวน พงศาวดารญวนกล่าวว่าองเชียงชุนขอกองทัพไทยไปกู้ราชบัลลังก์ แต่พระเจ้าแผ่นดินไทยขอผัดให้ทำศึกกับพม่าเสร็จสิ้นเสียก่อน จึงจะช่วยเหลือ แต่พงศาวดารไทยไม่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้เลย ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงเป็นความจริงตามที่พงศาวดารญวนกล่าว และสันนิษฐานว่าองเชียงชุนเห็นว่าไทยกำลังเผชิญศึกหนัก คงจะไม่มีโอกาสช่วยเหลือตนเป็นแน่ จึงคิดจะหนี สมกับพงศาวดารไทยที่ว่า "ฝ่ายองเชียงชุนซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงธนบุรีนั้นมิได้มีจิตต์สวามิภักดิ์ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดชุบเลี้ยง คิดการจะหนีกลับคืนไปเมืองญวน" ก็ญวนกับไทยนั้นขึ้นชื่อว่าเป็นศัตรูกันมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อเข้ามาสวามิภักดิ์แล้วจะหลบหนีออกไป ทางรัฐบาลไทยก็ย่อมระแวงเป็นธรรมดา ว่าเจ้าญวนคงคิดไม่ซื่อแน่ ทำอุบายเข้ามาสืบความลับในเมืองไทย แล้วหาโอกาสจะหลบหนีไปแจ้งความลับที่สืบได้ให้รัฐบาลญวนทราบ เพื่อป้องกันความเสียหายแก่บ้านเมือง รัฐบาล "จึงให้จับตัวองเชียงชุนกับทั้งบุตรภรรยาสมัครพรรคพวกประหารชีวิตเสียทั้งสิ้นด้วยกัน"

ฝ่ายองเชียงสือหรือเวียนอันนั้น หลบหนีพวกกบฏไปอยู่ชายแดนเมืองกัมพูชาหลายปี จนมีชาวญวนและชาวจีนมาเป็นบริวารมากขึ้น แล้วยกทัพไปตีเมืองไซ่ง่อนชิงเมืองไซ่ง่อนมาได้ จึงตั้งตัวเป็นกษัตริย์ แล้วส่งทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ คราวหนึ่ง กับเมื่อ

พ.ศ.๒๓๒๔ อีกคราวหนึ่ง พอถึงกลางปี พ.ศ.๒๓๒๕ เมืองไซ่ง่อนก็ถูกกองทัพรัฐบาลตีแตก องเชียงสือจึงกลายเป็นกษัตริย์ไร้บัลลังก์เที่ยวหลบ ๆ ซ่อน ๆ อยู่ตามเกาะต่าง ๆ ในอ่าวไทย ในที่สุดก็เข้ามาสวามิภักดิ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก[๒๗] และได้รับการช่วยเหลือจากรัฐบาลไทยดีกว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสนับสนุนองเชียงสืออย่างแข็งแรงนั้น เข้าใจว่าพระองค์คงมีกุศโลบายที่จะเอาญวนไว้เป็นพันธมิตรในการสู้รบกับพม่าข้าศึก ด้วยครั้งนั้นพม่ามีกำลังเข้มแข็งมาก จนพระองค์ไม่แน่ใจในความปลอดภัยของกรุงเทพมหานคร การที่พระองค์ทรงเก็บพระบรมอัฐิของสมเด็จพระชนกไว้ในพระราชวัง แทนเก็บไว้ในวัดตามประเพณีโบราณนั้น ก็เพราะหวั่นหวาดว่ากรุงเทพฯ อาจถูกข้าศึกตีแตกเหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา เมื่อถึงคราวหนี จะได้นำพระอัฐิของสมเด็จพระชนกติดพระองค์ไปได้ทันท่วงที[๒๘] ข้อที่ข้าพเจ้าวินิจฉัยเช่นนี้ก็เพราะมีหลักฐานว่า เมื่อคราวเตรียมจะยกทัพไปตีเมืองพม่า รัฐบาลไทย "จะขอกองทัพเรือพระเจ้ากรุงเวียดนาม ๒๐๐ ลำ คิดดูมรสุม ลมเดือนอ้ายมาจากเมืองญวน เดือนยี่ถึงมลากา ปลายเดือนยี่ต้นเดือนสามเป็นลมสำเภาเลี้ยวขึ้นไปทางเกาะหมาก เมืองไทร เมืองถลางได้สะดวก ถึงอังกฤษซึ่งตั้งอยู่เกาะหมากนั้น ก็จะมีหนังสือแต่งคนออกไปบอกเสียแล้วก็จะไม่มีวิวาทสิ่งใด กำหนดจะได้ยกเมื่อใด จึงจะมีพระราชสาส์นไปแจ้งพระราชสาส์นลงวันเดียวกันกับฉบับแรก"[๒๙]

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเวียดนามในรัชกาลที่ ๑ ดำเนินไปอย่างดียิ่ง บังเกิดผลดีแก่เมืองไทยทั้งในด้านการเมืองและการทหาร และความสัมพันธ์นี้ยังสืบต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๒ ด้วย คือเมื่อพระเจ้าปะดุงส่งทูตไปเมืองญวน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ เพื่อชักชวนพระเจ้ามินมางให้ช่วยกันโจมตีประเทศไทย ถึงแม้ว่าส่วนใหญ่ของที่ประชุมขุนนางญวนจะเห็นชอบด้วย แต่กษัตริย์ญวนก็ไม่ยอมร่วมมือกับกษัตริย์พม่า และไม่ยอมให้ทูตพม่าเข้าเฝ้า เพราะ "เห็นแก่ทางพระราชไมตรี" กับรัฐบาลไทย[๓๐]

๓. การค้าขายกับต่างประเทศ

พระเจ้าแผ่นดินไทยสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น มีพระราชกิจผิดแปลกกับพระเจ้าแผ่นดินในยุคปัจจุบันหลายประการ เช่น ทรงบัญชาการทัพศึกด้วยพระองค์เอง ออกรบเอง บริหารราชการแผ่นดินเองวินิจฉัยคดีเอง และทำการค้าขายเหมือนอย่างพ่อค้าแม่ค้าที่เป็นราษฎรสามัญ

ไม่มีใครรู้ว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยองค์แรกที่ริเริ่มการค้าขายกับต่างประเทศเป็นกษัตริย์องค์ใด และทำการค้ากับประเทศใดบ้าง เราได้แต่สันนิษฐานว่าการค้าของพระเจ้าแผ่นดินไทยมีมูลมาจากการส่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายฮ่องเต้เมืองจีน เป็นธรรมเนียมของจีนซึ่งชอบไว้ยศจะต้องให้สิ่งของตอบแทนเป็นมูลค่ามากกว่าของที่ได้รับ สิ่งของตอบแทนที่จีนให้แก่ไทยมักจะเป็นผ้าไหม ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียด และเครื่องถ้วยชามอย่างดี ของเหล่านี้เป็นที่ต้องใจของชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในราชธานี พากันขอซื้อโดยให้ราคาแพง ๆ สันนิษฐานว่าข้อนี้ทำให้พระเจ้าแผ่นดินไทยมองเห็นลู่ทางหาเงินเข้าท้องพระคลัง จึงริเริ่มค้าขายหากำไร โดยขั้นแรกทำควบคู่กันไปกับการส่งจิ้มก้อง คือให้คณะทูตนำสินค้าพื้นเมืองที่ชาวจีนต้องการเอาไปขายในเมืองจีน เมื่อได้เงินตราแล้วก็ใช้เงินนั้นซื้อสินค้า

เมืองจีนบรรทุกเรือกลับมาขายในเมืองไทย ข้างรัฐบาลจีนก็ไม่ว่ากระไร ซ้ำยังทำใจดียกเว้นค่าจังกอบที่เรียกเก็บจากสินค้าให้อีกเป็นกรณีพิเศษ การค้าขายของพระเจ้าแผ่นดินไทยซึ่งแฝงไปกับการส่งเครื่องราชบรรณาการจึงมีกำไรมากกว่าพ่อค้าธรรมดา เป็นการยั่วให้ไทยส่งทูตไปเมืองจีนแทบทุกปี จนฮ่องเต้เห็นเป็นภาวะอันสุดแสนจะทนทานได้ เพราะขาดทุนยุบยับทุกครั้งดังได้กล่าวมาแล้ว จึงออกระเบียบใหม่ ให้บรรดาเมืองขึ้นที่อยู่ไกล ๆ เช่นไทย ส่งเครื่องราชบรรณาการเพียงสามปีต่อครั้ง

เมื่อรัฐบาลจีนมีคำสั่งเช่นนี้ พระเจ้าแผ่นดินไทยก็จำต้องระงับการส่งทูตไปเมืองจีนบ่อย ๆ เสีย แต่เนื่องจากยังติดใจการค้ากับจีนอยู่ไม่วาย จึงแต่งสำเภาไปค้าขายที่เมืองจีนเหมือนอย่างเป็นพ่อค้าธรรมดา และยอมเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เหมือนอย่างพ่อค้าทั่ว ๆ ไป ก็ปรากฏว่าได้กำไรแทบทุกเที่ยว ได้เงินมาใช้จ่ายราชการแผ่นดินและการศาสนาเป็นจำนวนที่น่าพอใจทีเดียว ตั้งแต่นั้นมา พระเจ้าแผ่นดินก็เลยถือเอาการค้าขายเป็นราชกิจที่สำคัญอย่างหนึ่ง และดำเนินการค้าขายให้เจริญยิ่งขึ้น ด้วยการค้าขายกับประเทศอื่น ๆ นอกจากจีนอีกด้วย

วิธีค้าขายของพระเจ้าแผ่นดิน วิธีค้าขายของพระเจ้าแผ่นดินเป็นวิธีที่ผิดแปลกแตกต่างกับของพ่อค้าสามัญชนทั่ว ๆ ไป ท่านเป็นผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่เหนือคนทั้งปวง จะทำการอะไรก็ทำได้ตามชอบใจ ท่านจึงใช้อำนาจให้เป็นประโยชน์แก่การค้าขายของท่านอย่างเต็มที่ ด้วยการผูกขาดสินค้าพื้นเมืองบางอย่างซึ่งขายดีและมีกำไรมาก ท่านเรียกสินค้าผูกขาดว่าสิ่งของต้องห้าม คือ ห้ามมิให้ราษฎรขายแก่พ่อค้าต่างประเทศ ท่านมีสิทธิขายได้แต่ผู้เดียว

สิ่งของต้องห้ามในรัชกาลที่ ๑ มีรายการระบุไว้ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวง ๗ อย่าง คือ ไม้กฤษณา ไม้ฝาง ไม้จันทน์ ไม้หอม นอระมาด (แรด) งาช้าง และดีบุก[๓๑] ในสารตราตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ มีความตอนหนึ่งว่า "อนึ่งนอระมาด งาช้าง ดีบุก ปีกนก เป็นของตอบแทนลูกค้าต่างประเทศ ดินประสิวเป็นกระทู้ราชการ ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราชขวนขวายจัดแจงส่งเข้าไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายจงเนือง ๆ จะได้เป็นความชอบแก่เจ้าพระยานครศรีธรรมราชสืบไป"[๓๒] ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าปีกนกกับดินประสิวคงเป็นสิ่งของต้องห้ามทั้งสองอย่าง อนึ่งสมัยนั้นรัฐบาลนิยมส่งช้างไปขายที่อินเดีย จึงเข้าใจว่าช้างคงเป็นสัตว์ต้องห้าม นอกจากนี้จะมีสินค้าอะไรอีกบ้าง หาทราบไม่ ในสมัยอยุธยานั้น หนังกวางก็เป็นสินค้าต้องห้าม และเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง

เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศเป็นราชการแผ่นดินที่มีความสำคัญมาก พระเจ้าแผ่นดินจึงแยกราชการส่วนนี้มาตั้งเป็นกรม เรียกว่ากรมพระคลังสินค้า และตั้งตำแหน่งจางวางกรมพระคลังสินค้าให้ทำหน้าที่ค้าขายกับต่างประเทศโดยเฉพาะ ผู้เป็นจางวางเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มีชื่อว่าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกศาธิบดี จางวางกรมพระคลังสินค้าคนแรกในรัชกาลที่ ๑ คือ พระยาศรีพิพัฒน์ (กุน) เป็นลูกเศรษฐีจีน และมีความสนใจในเรื่องค้าขายมาก สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชตั้งเป็นขุนนางชื่อพระราชประสิทธิ์ บางทีจะเป็นด้วยเหตุที่พี่สาวของนายกุนรับราชการเป็นเจ้าจอมอยู่งานในพระองค์ก็เป็นได้[๓๓] แต่การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งพระราชประสิทธิ์เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ จางวางกรมพระคลังสินค้านั้น คงเป็นเพราะทรงรู้จักตัว และเชื่อในความสามารถทางการค้าขายของจางวางคนใหม่ยิ่งกว่าเหตุอื่น

กรมพระคลังสินค้าตั้งอยู่ทางท้ายพระราชวังตอนริมแม่น้ำเจ้าพระยา เห็นจะอยู่ตรงที่ที่ตั้งกรมการค้าภายในของกระทรวงพาณิชย์ในปัจจุบันนี้ เราพอจะสันนิษฐานได้ว่าภายในกรมคงจะมีกุดังเก็บสินค้าหลายโรง โรงเก็บสินค้าพื้นเมืองกับโรงเก็บสินค้าต่างประเทศคงจะแยกกัน และจะต้องมีท่าเทียบเรือสำหรับให้เรือเข้ามาจอดใกล้ตลิ่งจะได้ขนสินค้าขึ้นบกหรือลงเรือได้สะดวก ทั้งในเวลาน้ำขึ้นและน้ำลง

สินค้าพื้นเมืองสำหรับขายไปต่างประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินได้มาเปล่า ๆ เกือบทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะท่านเกณฑ์เมืองทุกเมืองที่อยู่ในพระราชอาณาจักรให้ส่งสินค้าพื้นเมืองหรือทรัพยากรธรรมชาติพื้นเมืองเข้ามาถวายทุก ๆ ปี เรียกว่าเกณฑ์ให้ส่งส่วย บางเมืองส่งส่วยดีบุก เช่น เมืองถลาง บางเมืองส่งส่วยขี้ผึ้ง เช่น เมืองสุโขทัย บางเมืองส่งส่วยหลายอย่าง เช่น นครศรีธรรมราช ต้องส่งต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง นอระมาด งาช้าง ดีบุก ปีกนกและดินประสิว การส่งส่วยต้องส่งทุกปี เมืองเล็กที่ขึ้นกับเมืองใหญ่เมืองใด ก็นำส่วยไปส่งยังเมืองนั้น เป็นหน้าที่ของเมืองใหญ่จะต้องนำส่วยส่งเจ้าหน้าที่ในกรุงเทพฯ ส่วยที่ส่งเข้าไปถวายพระเจ้าแผ่นดินนั้นมีมากมายหลายชนิด แม้กระทั่งดอกชมพู่ก็เป็นส่วยอย่างหนึ่ง เพราะมีประโยชน์ในการย้อมผ้าห่มผ้าสะไบให้เป็นสีชมพูอ่อน อิฐก็เป็นส่วยที่สำคัญอย่างหนึ่ง เพราะทางราชการใช้สร้างวัดสร้างวังบ่อยมาก ๆ

สินค้าออกที่สำคัญในรัชกาลที่ ๑ คือสิ่งของต้องห้ามที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ก็มีข้าวสาร หนังสัตว์ เขาสัตว์ ปลาแห้ง ปลาเค็ม และช้างเป็น ๆ เอกสารเมืองถลางแสดงว่ารัฐบาลไทยต้องการจะขายช้างให้แก่พ่อค้าอังกฤษที่เกาะหมาก[๓๔] ช้างที่จะขายเป็นช้างในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช

การดำเนินงานค้าขายของพระเจ้าแผ่นดินไทยนั้น ถ้าหากผู้ซื้อสินค้าอยู่ในกรุงเทพฯ ก็จะได้กำไรเสมอไป ไม่มีทางที่จะขาดทุนเลย เพราะเกือบไม่ต้องลงทุน แต่ถ้าเอาของลงเรือไปขายในต่างประเทศ กรมพระคลังสินค้าอาจขาดทุนก็ได้ ถ้าเรือไปไม่ถึงที่หมายเพราะลมขัดหรือเรือล่ม หรือเรือถูกโจรสลัดปล้น หรือรัฐบาลต่างประเทศไม่ยอมให้เข้าไปขาย หรือเรียกเก็บค่าธรรมเนียมแพงเสียจนขายสินค้าไม่ออก

การขาดทุนอันเกิดจากเรือไปไม่ถึงที่หมายนั้นมีเป็นประจำ เรือเดินทะเลสมัยนั้นเป็นเรือที่ใช้ใบ ไม่ได้ใช้เครื่องจักรหรือเครื่องยนต์กลไกอย่างเรือสมัยนี้ เพราะฉะนั้นก็ต้องอาศัยลม ต่อมีลมพัดไปทางทิศที่มุ่งจะไปเรือจึงจะแล่นไปได้ อย่างจะไปเมืองจีน ก็ต้องอาศัยลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ (ลมตะเภา) ซึ่งพัดไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่เดือนพฤษภาคมไปจนถึงเดือนกันยายน ถ้าจะกลับจากเมืองจีนก็อาศัยลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ (ลมว่าว) ซึ่งพัดไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนจนถึงเดือนมีนาคม ถึงแม้นายเรือจะเดินเรือตามกำหนดที่ว่านี้อย่างเคร่งครัด แต่บางครั้งบางคราว ลมเกิดไม่พัดตามกำหนดเสียก็มี คือหยุดพัดเหมือนคนที่พักเหนื่อยบ้าง พัดอ่อน ๆ เหมือนคนจวนจะสิ้นใจบ้าง และพัดกระโชกกระชากอย่างรุนแรงเหมือนคนบ้าอาละวาดบ้าง ถ้ากรณีแรกเกิดขึ้น เรือเดินทะเลจะลอยเท้งเต้งอยู่กลางทะเลเหมือนกองสวะ ตลอดเวลาที่ลมสงบเงียบ ถ้ากรณีที่สองเกิดขึ้น เรือจะแล่นเอื่อย ๆ ช้า ๆ เหมือนคนไม่รู้ร้อน และถ้าหากเกิดพายุเช่นลมใต้ฝุ่น เรือจะแล่นโคลงเคลงโงนเงนเหมือนคนกินเหล้า รวดเร็วราวกับเหาะไปกลางอากาศและออกนอกเส้นทางที่มุ่งหมายเพราะคนถือท้ายเรือไม่สามารถบังคับเรือได้

นอกจากเหตุดังกล่าวที่ทำให้เรือไปไม่ถึงที่หมาย ยังมีเหตุทางการเมืองอีกอย่างหนึ่ง อย่างเมื่อครั้งรัชกาลพระเจ้าปราสาททองพระราชบิดาของสมเด็จพระนารายณ์ รัฐบาลไทยส่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายโชกุนของญี่ปุ่นหลายครั้ง แต่รัฐบาลญี่ปุ่นไม่ต้อนรับ ต้องขนสินค้าและเครื่องราชบรรณาการกลับโดยไม่ได้อะไรติดมือมาเลย

เรื่องเรือแตกเรือจมก็เป็นสิ่งที่อาจจะเกิดขึ้นได้มากกว่าเรือสมัยนี้ เพราะเรือสมัยนั้นต่อด้วยไม้ ไม่ใช่ต่อด้วยเหล็ก ขนาดก็เล็ก ทั้งแผนที่ทะเลบอกตำแหน่งที่ตื้นและหินโสโครกก็ยังไม่มีใช้ จึงมีเหตุการณ์เรือเกยตื้นและเรือชนหินโสโครกอยู่บ่อย ๆ

เหตุร้ายอันอาจเกิดขึ้นแก่เรือเดินทะเลยังมีอีกอย่างหนึ่ง คือการถูกโจรสลัดปล้น สมัยนั้นโจรสลัดมีอยู่ทั่วไปแทบทุกน่านน้ำ ในอ่าวไทยก็พวกสลัดมลายู สลัดบูกิด (บุหงิด) และสลัดญวน ในทะเลจีนก็พวกสลัดญวนและสลัดจีนที่ขึ้นชื่อลือชาในทางผีมือและความโหดเหี้ยม นอกจากนี้ พวกเจ้าบ้านผ่านเมืองตลอดจนชาวพื้นเมืองยังชอบปล้นสะดมเรือของคนต่างด้าวอีกด้วย เพราะไม่มีกฎหมายห้าม เช่นเรือหลวงของไทยก็ถูกเจ้าเมืองฮาเตียนคุมสมุนเข้าปล้นและฆ่าคนในเรือตายเกือบหมด เมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช

สาเหตุที่ทำให้การค้าขายในต่างประเทศขาดทุนยังมีอีกอย่างหนึ่ง คือการขูดรีดและข่มเหงของเจ้าพนักงานในเมืองต่างประเทศที่เรือไปค้าขาย เช่น เก็บค่าธรรมเนียมสูงกว่าพิกัดอัตราบ้าง ถ่วงเวลาเมื่อไม่ได้ของกำนัล หรือได้น้อยไม่จุใจบ้าง กดราคาสินค้าที่จะขายบ้าง แกล้งหน่วงเวลาในการออกใบอนุญาตให้เดินทางกลับบ้าง ล้วนแต่ก่อความสิ้นเปลืองและความยุ่งยากให้แก่พ่อค้าต่างด้าว

เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศมีอุปสรรคและมีการเสี่ยงภัยเช่นว่ามานี้ ผู้ที่จะดำเนินการได้จึงมีแต่พระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและขุนนางผู้มีอิทธิพลยิ่งใหญ่ กับพ่อค้าต่างด้าวที่มีทุนรอนมากเท่านั้น ราษฎรคนไทยทั้งหลายนั้นทำงานนี้ไม่ได้อย่างแน่นอน เพราะทุนรอนไม่มี พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้เหมาะสมที่สุดที่จะทำการค้าขายกับต่างประเทศ เพราะมีโอกาสคบหาสมาคมกับประมุขของประเทศต่าง ๆ อย่างมีเกียรติ ย่อมจะได้รับการลดหย่อนผ่อนผันค่าธรรมเนียมตามสมควร และไม่ค่อยมีใครกล้าขัดขวางหรือแกล้งหน่วงเหนี่ยว เนื่องจากกลัวจะถูกฟ้อง

การเดินทางไปเมืองจีนในสมัยกรุงเทพฯ หนังสือนิราศกวางตุ้งของพระยามหานุภาพ[๓๕] ดูเหมือนจะเป็นหนังสือเรื่องเดียวที่พรรณนาการเดินทางไปเมืองจีนเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ช่วยให้เรารู้ขนบประเพณีของชาวเรือและเส้นทางเดินเรือในสมัยนั้นพอสมควร ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน จึงรวบรวมข้อความที่น่ารู้ในหนังสือนิราศเรื่องนี้มาเสนอต่อท่านผู้อ่าน

ในเรื่องบรรยายถึงว่าในปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้จัดส่งทูตไทยไปเมืองนั้นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการ (จิ้มก้อง) และของถวายฮ่องเต้เป็นกรณีพิเศษจำนวนมากมาย ต้องใช้เรือบรรทุกถึง ๑๑ ลำ เรือทั้งหมดออกเดินทางในวันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ.๒๓๒๔ เวลา ๗.๑๒ นาฬิกา ถึงปากน้ำเมืองสมุทรปราการในตอนย่ำรุ่ง จอดอยู่ที่ปากน้ำสองวัน จนน้ำท่วมหลังเต่าแล้ว จึงออกทะเล ต้องผจญกับลมสลาตันทำให้ต้องจอดอยู่กับที่บ้าง แล่นก้าวไปช้า ๆ บ้าง พระยามหานุภาพผู้แต่งนิราศถึงต้อง

ภาวนาขอความคุ้มครองปกปักรักษาจากพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในคำกลอนหน้า ๗๑ ว่า "มาช่วยป้องลมขัดอย่าพัดตราน ขอบันดานลมส่งให้ตรงไป อนึ่งเขาในชะลามัจฉาชาติ ทั้งดีศาจพวกพรายอย่ากลายใกล้ ให้ปลอดเหตุสาระพัดกำจัดไภย จำเริญไชยชมชื่นจนคืนมา ครั้นสิ้นคำบรรยายพระภายพัดภอคำตัศส่งท้ายก็ยายหา ได้เห็นเหตุในพระเดชเดชา ก็แล่นไปได้ทวาทศวัน" แล้วก็มาถึงตำบลเขาสามร้อยยอด เจ้าหน้าที่ในเรือจึงจอดเรือเพื่อทำพิธีสังเวยเทวดาตามประเพณี เสร็จแล้วก็ออกเรือข้ามอ่าวไปทางตะวันออก สิ้นเวลาสองวันก็ถึงกลางอ่าวตรงกับเมืองพุทไธมาส เจ้าหน้าที่พิธีเผากระดาษเงินกระดาษทองพร้อมทั้งรินเหล้าลงทะเล เพื่อสังเวยผีน้ำ แล้วออกเดินทางต่อไป สองวันก็ไปถึงเกาะขวาง จากเกาะขวางถึงเกาะมัน กินเวลาเดินทางตลอดคืน จากเกาะมันถึงเกาะกุ่นตุ่นหรือเกาะเขาขนุน กินเวลาสองวัน ผู้แต่งนิราศกล่าวว่าเรือทุกลำไม่ว่าจะเป็นเรือสำเภา เรือสลุปหรือเรือกำปั่น ต้องแล่นเข้าช่องระหว่างเกาะสองเกาะซึ่งมีชื่อว่าเกาะเขาขนุนเหมือนกัน ตอนเข้าช่องระหว่างเกาะ มีการเชือดคอไก่สังเวยเจ้าภูเขาอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาก็เลี้ยวแหลมแห่งหนึ่ง แล้วถึงหน้าเมืองบ่าสัก เข้าเขตเมืองญวน ต่อจากนี้เรือก็แล่นเลียบฝั่งทะเลเมืองญวนเรื่อยไปจนถึงปากน้ำญวน (เห็นจะเป็นแม่น้ำดงไนซึ่งไหลผ่านเมืองไซ่ง่อน) ภายในเวลาสองวันครึ่ง

อีกสี่วันต่อมา เรือไปถึงเขาสูงใหญ่ชื่อเขาอินตั๋งตัวบุตร ณ ที่นี้เรือทุกลำต้องทำพิธีแปลกประหลาดกว่าที่เคยทำ คือต้องทำเรือจำลองเล็ก ๆ บรรทุกของกินเสื้อผ้าและเงินทอง พร้อมทั้งภาพเจ้าหน้าที่ประจำเรือที่เป็นตัวนายทุกคน แล้วปล่อยให้ลอยไปตามน้ำ นัยว่าเพื่อไล่เรือลำจริงให้เดินทางไปจนถึงที่หมาย ต่อจากนี้เดินทางไปอีกสองวันก็ถึงตำบลวาโหล อันเป็นตำบลชายแดนของเมืองญวน

เมื่อสุดเขตแดนเมืองญวน (เวียดนาม) แล้ว เรือก็แล่นออกทะเลลึก ฝ่าคลื่นและเผชิญพายุร้ายน่าหวาดกลัวมาก ผู้แต่งพรรณนาไว้ในหน้า ๗๓ ว่า "จะแลฝั่งที่อยุดก็สุดเนตร จะสังเกตพึ่งพนัศก็ขัดสน แต่นั่งแลดูตากันห้าคน เหนจะจนเสียในท้องชะเลลาน สุดคิดจึงอุทิศถึงพระเดช มาปกเกศช่วยชีพสังขาร เดชะตระบะบุญพระคุณชาญ ลมพานก็ค่อยเพลาบันเทาพลัน"

คนที่ออกทะเลในสมัยนั้นล้วนแต่กลัวผีกลัวเจ้าป่าเจ้าเขากันทั้งนั้น การที่เขาทำพิธีเซ่นสรวงบูชาเจ้าและผีย่อมเป็นของธรรมดาในสมัยนั้น นอกจากไหว้กราบผีและเทวดาแล้ว เขายังกราบไหว้สัตว์ที่มีรูปร่างใหญ่โตซึ่งอาจจะทำอันตรายแก่เรือของเขาด้วย เช่นที่กล่าวไว้ในหน้า ๗๓ "เอาธูปเทียนบวงบนขึ้นลนลาน วันทะนาปลาวารวุ่นวาย"

เรือทุกลำมีศาลเจ้า และมีเจ้าหน้าที่ประจำศาลเจ้า สำหรับจุดธูปเทียนและตีม้าล่อบูชาเจ้าทั้งตอนเช้าและตอนเย็น

หลังจากเดินทางไปได้ ๓๓ วัน ก็ถึงปากน้ำที่จะเข้าสู่เมืองกวางตุ้ง แล่นเรือไปอีกสองวันจึงถึงตัวเมืองซึ่งมีกำแพงล้อมถึงสามชั้น สมุหเทศาภิบาลมณฑลกวางตุ้งเชิญคณะทูตให้พักที่กงก๊วนอยู่นอกกำแพงเมือง แล้วให้ม้าเร็วนำข่าวไปทูลฮ่องเต้ ณ กรุงปักกิ่ง การเดินทางทั้งขาไปและขากลับกินเวลา ๒๗ วัน ฮ่องเต้มีรับสั่งให้คณะทูตนำพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปยังกรุงปักกิ่ง ภายหลังจากทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว ของถวายนอกจากของจิ้มก้องนั้นรับไว้แต่ช้างพลายอย่างเดียว

ของนอกนั้นไม่ยอมรับเพราะผิดธรรมเนียม แต่จะให้ขนกลับเมืองไทยก็จะเป็นการทำให้ไทยขาดทุนย่อยยับ จึงอนุญาตให้จัดการขายชดเชยค่าโสหุ้ยได้โดยไม่ต้องเสียค่าจังกอบ

นอกจากนี้ยังได้ความเพิ่มเติมจากหนังสือพระราชวิจารณ์จดหมายความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวีว่า พระราชสาส์นของสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชมีความสำคัญอยู่ ๓ ข้อ คือ ประการแรกฟ้องย่องเต้ว่าทูตที่ไปเมืองจีนครั้งก่อนถูกเจ้าพนักงานจีนเรียกค่าธรรมเนียมรับบรรณาการถึง ๓๐ ชั่ง และได้ลดจำนวนของบรรณาการลงเพื่อเอาเป็นค่าธรรมเนียม ทั้งยังแกล้งทูตไม่ให้กลับด้วยเรือหลวง ต้องโดยสารเรือลำอื่นกลับเมืองไทย ประการที่สอง บอกรายการของถวายนอกบรรณาการ มีฝาง ๑๐,๐๐๐ หาบ งาช้าง ๑๐๐ หาบ ดีบุก ๑๐๐ หาบ นอระมาด ๑ หาบ พริกไทย ๓,๐๐๐ หาบ และช้างพลาย ๑ เชือก ประการที่สาม เป็นการขอแต่งสำเภาบรรทุกสินค้าออกไปเที่ยวละสามลำ อย่าให้ต้องเสียค่าจังกอบ จะซื้อของที่ไม่ต้องห้าม เช่น อิฐ เข้ามาสร้างพระนคร[๓๖]

หนังสือพระราชวิจารณ์ยังนำเอาหนังสือเจ้าพระยาพระคลังถึงสมุหเทศาภิบาลมณฑลกวางตุ้งมาพิมพ์ไว้ มีความสำคัญว่า พระเจ้าอยู่หัวให้เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชกับคณะคุมสำเภา ๑๑ ลำบรรทุกของไปถวายย่องเต้ และกล่าวถึงรายละเอียดเรื่องของกำนัลที่มอบให้ลิปูต้าทั่ง (เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกวางตุ้ง นายห้าง ๔ ห้าง (ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าของไทย) ว่ามีอะไรบ้าง และลงท้ายด้วยการขอซื้อเตียบทองแดงสำหรับเลี้ยงพระ ๕๐๐ ใบ พานของดาวทองขาว ๒๕๐ ใบ หวาน ๒๕๐ ใบ หม้อทองแดงใส่ไฟ ๑๐๐ ใบ จะขอขายสินค้าจำนวนหนึ่งเพื่อเอาเงินตราของจีนซื้ออิฐและภาชนะที่ทางราชการต้องการ[๓๗]

การต่อเรือเดินทะเลเพื่อการค้าขาย เรือเดินทะเลสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๔ และสมัยก่อนขึ้นไปล้วนแต่เป็นเรือต่อด้วยไม้ทั้งสิ้น เรือต่างประเทศที่คนไทยรู้จักดีมี ๓ ชนิด คือ เรือสำเภาของจีน เรือสลุปของแขก และเรือกำปั่นของฝรั่ง

เรือสำเภาของจีนมีรูปร่างอุ้ยอ้าย แล่นช้า แต่มีดีที่กินน้ำตื้นและบรรทุกสินค้าได้มาก ความแข็งแรงจัดว่าอยู่ในเกณฑ์ดี ข้อเสียอยู่ที่ใบเรือรูปสี่เหลี่ยมใหญ่โตเกะกะก้างก้าง ทำให้การหันใบ ลดใบ กางใบแต่ละครั้งเปลืองแรงเปลืองเวลามาก หางเสือเรือก็เกะก้างเกินไป เรือสำเภาส่วนมากมีเสาใบสามเสา คือ เสาหน้า เสากลางและเสาหลัง ที่ท้ายเรือทำเป็นบาหลีสำหรับกินอยู่หลับนอน จึงทำให้ท้ายเรือดูสูงกว่าตัวเรือมาก

เรือสลุปของแขกส่วนมากเป็นเรือมีเสาใบเสาเดียว ใบเรือไม่เป็นรูปสี่เหลี่ยม ขนาดค่อนข้างเล็กบรรทุกสินค้าได้น้อย

เรือกำปั่นของฝรั่งมีรูปร่างเพรียว แล่นเร็ว ส่วนมากมีเสาใบ ๓ เสา แต่ละเสาใช้ใบเรือขนาดเล็กหลายผืนเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป ซึ่งแตกต่างกับใบเรือของเรือสำเภาอย่างเห็นได้ชัด ที่หัวเรือทำเป็นทวนยื่นยาวออกไป สำหรับขึงเชือกไปโยงกับเสาหัวเรือ เอาไว้ชักใบได้อีกผืนหรือสองผืน เรือกำปั่นมีหลายแบบ ใช้ใบสี่เหลี่ยมล้วน ๆ ก็มี ใช้ใบสามเหลี่ยมล้วน ๆ ก็มี และใช้ปนกันก็มี

เนื่องจากไทยค้าขายกับจีนเป็นส่วนใหญ่ เราจึงนิยมสร้างเรือเดินทะเลแบบของจีน คือ สร้างเป็นเรือสำเภา และเนื่องจากคนไทยยังไม่ค่อยชำนาญในการเดินเรือ รัฐบาลจึงจ้างชาวต่างประเทศเข้ารับราชการเป็นผู้บังคับการเรือหรือนายเรือ ถ้าพิจารณาจากทำเนียบข้าราชการพลเรือน[๓๘] จะเห็นว่ากรมท่ามีขุนนางข้าราชการเป็นคนต่างด้าวมากกว่ากรมอื่น ๆ ผู้บังคับการเรือหลวงล้วนเป็นคนต่างด้าว คือ จีน แขก และฝรั่ง มีศักดินามากน้อยตามขนาดของเรือ ถ้าเป็นเรือปากกว้างแต่ ๔ วาขึ้นไป ผู้บังคับการเรือมีศักดินา ๔๐๐ ถ้าเป็นเรือปากกว้าง ๓ วาเศษ ผู้บังคับการเรือมีศักดินาเพียง ๒๐๐ คือเป็นข้าราชการชั้นขุนหมื่น ตำแหน่งอื่น ๆ นอกจากตำแหน่งผู้บังคับการเรือล้วนเรียกชื่อเป็นภาษาจีนทั้งนั้น คือ จุ้นจู๊ ล้าต้า บั๋นจู๊ ไต้ก๋ง ชินเตงเถา อาบั๋น จงกว้า เต็กข้อ อากึ่ง เอียวก๋ง (บูชาพระ) ตั้วเลียว สำบั๋น ชมภู่ เท่าเต้ง ฮู้เต็ยว อิดเซี่ยร ยี่เซียร สามเซี่ยร จับกะเถา เบ๊ยบั๋นและชินเต่ง แสดงว่าตำแหน่งใหญ่น้อยทั้งปวงได้แก่ชาวจีนทั้งสิ้น ตำแหน่งจุ้นจู๊หรือนายสำเภามีศักดินา ๔๐๐ เป็นสูงที่สุด

การสร้างเรือกำบั๋นอย่างฝรั่งนั้น พระเจ้าปราสาททองเป็นผู้ริเริ่ม โดยใช้ช่างต่อเรือชาววิลันดาเป็นผู้คุมงาน เรือกำบั๋นลำใหม่นี้ใช้คนไทยเป็นลูกเรือ ๑๐๑ คน ส่วนเจ้าหน้าที่ ๑๑ คนเป็นชาวจีน การใช้คนไทยเป็นลูกเรือทั้งลำนี้ก็เห็นจะเป็นความริเริ่มของพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งอยากจะให้คนไทยเจนทะเล เรือลำนี้ไปถึงเมืองนางาซากิในประเทศญี่ปุ่น เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๑๙๙[๓๙]

นับแต่นั้นมา ก็มีการต่อเรือหลวงทั้งแบบสำเภาและกำบั๋นตลอดมาจนถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย "ที่ท้ายบ้านท่าเสือข้ามนั้นมีอู่สำหรับต่อกำบั๋นแลสำเภาหลวงเรียงกันสิบแปดอู่ แลอู่กำบั๋นแลสำเภาที่อยู่ริมกำแพงพระนครมีอยู่สี่อู่ ที่ใต้ประตูไชยสองอู่ ที่บ่าตองสองอู่ เป็นอู่หลวงเก่ามาแต่เดิม"[๔๐]

ที่กรุงเทพ ฯ นั้น อู่ต่อเรือของหลวงตั้งอยู่ระหว่างปากคลองมอญกับวัดบางหว้าใหญ่ มีจำนวนอู่สักเท่าใดหาทราบไม่ ไม่ปรากฏว่ามีการใช้เรือกำบั๋นในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หนังสือพระราชพงศาวดารก็ดี จดหมายเหตุต่าง ๆ ก็ดี ไม่มีฉบับใดเอ่ยถึงเรือกำบั๋นเลย มีแต่พูดกันถึงเรื่องเรือสำเภา สันนิษฐานว่าทางราชการเลิกสร้างเรือกำบั๋น คงสร้างแต่เรือสำเภาประเภทเดียว เห็นจะเป็นเพราะการค้าขายสมัยนั้นมุ่งเอาเมืองจีนเป็นตลาดสินค้าไทย

นอกจากอู่ต่อเรือของหลวง ยังมีอู่ต่อเรือของเอกชนอีกเป็นจำนวนมาก ข้อนี้ไม่ประหลาดแต่อย่างใด เพราะการคมนาคมและการลำเลียงสินค้าสมัยนั้นใช้เรือเป็นพื้น และไม้สำหรับต่อเรือ เช่น ไม้ตะเคียน ไม้สัก และไม้เคี่ยม ก็มีราคาถูกกว่าประเทศอื่น ๆ โดยมาก อาจจะเป็นเพราะมีคนต่อเรือขนาดใหญ่เช่นเรือสำเภาเป็นจำนวนมาก จึงได้มีการออกกฎหมายบังคับให้เจ้าของอู่ "กราบทูลพระกรุณาก่อน ต่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ต่อจึงต่อได้" อนึ่ง กฎหมายฉบับนี้ประกาศใช้ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศเป็นครั้งแรก อ้างเหตุว่า "ไม้ทรุงสักขอนสักไม้ตะเคียนไม้เคี่ยม ไม้อินทนิลแลไม้เบ็ดเสร็จทั้งปวง ต้องการสำหรับจะได้บุรณปฏิสังขรณ สร้างวัดวาอารามแลใช้ราชการเบ็ดเสร็จแต่ละปีเปนอันมาก..... ไม้ทรุงสักแลไม้ขอนสักแลไม้เบ็ดเสร็จซึ่งจะได้จ่ายราชการนั้นเปลืองไป หาเปนประโยชน์แก่กรุงเทพฯ ไม่ ไปเปนประโยชน์แก่ลูกค้า ฝ่ายไม้ทั้งปวงซึ่งจะได้จ่ายราชการ ณ กรุงเทพฯ ขัดสน แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ห้ามอย่าให้ผู้ใดต่อเรือสำเภาแต่อำเภอใจเปนอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดจะต่อสำเภาจำเภาะให้กราบทูลพระกรุณาก่อน"

นอกจากนี้กฎหมายฉบับนี้ช่วยให้เรารู้ว่า ก่อนรัชกาลพระเจ้าบรมโกศขึ้นไป รัฐบาลไม่ได้ควบคุมการต่อเรือสำเภา เพียงแต่เรียกค่าธรรมเนียมเท่านั้น ต่อมาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ รัฐบาลเริ่มรู้สึกขาดแคลนไม้ที่จะใช้ในราชการ จึงออกกฎหมายควบคุมการต่อเรือสำเภา เพื่อสงวนไม้เนื้อดีไม่ให้หมดเปลืองรวดเร็ว และเรียกค่าธรรมเนียมสูงขึ้นกว่าเดิม ถ้าต่อเรือสำเภาปากกว้างแต่ ๓ วาขึ้นไปจนถึง ๓ วา ๓ ศอก ผู้ขออนุญาตต่อเรือต้องถวายทองแท่งหมึก ๑ แท่ง หนัก ๖ ตำลึง ๑ บาท หรือถวายเงิน ๓ ชั่ง ๑๕ ตำลึง และยังจะต้องเสียค่ารับสั่ง ค่าทูลฉลอง ค่าหมาย ค่าเหยียบที่ ให้แก่เจ้าหน้าที่เป็นรายตัวอีกรวม ๑ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ถ้าเป็นเรือขนาดปากกว้างสี่วาขึ้นไป ต้องถวายทองแท่งหมึก ๒ แท่ง ถ้าปากกว้างห้าวาขึ้นไปต้องถวายทองแท่งหมึก ๓ แท่ง เป็นต้น

ครั้นถึงสมัยกรุงเทพฯยุคต้น ปรากฏว่า สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชออกกฎหมายเปลี่ยนแปลงค่าธรรมเนียมต่อเรือสำเภา แต่เปลี่ยนแปลงอย่างไรหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตำหนิว่า "เรียกค่าธรรมเนียมสูง ๆ ต่ำ ๆ ฟั่นเฟือน จะเอาเป็นกฎหมายอย่างธรรมเนียมมิได้" ดังนั้น กฎหมายรัชกาลที่ ๑ ว่าด้วยค่าธรรมเนียมต่อเรือสำเภา จึงมีกำหนดอัตราค่าธรรมเนียมและของถวาย เหมือนเมื่อครั้งรัชกาลพระเจ้าบรมโกศทุกประการ แต่มีแก้ไขบ้างเล็กน้อยเกี่ยวกับขนาดเรือ คือ กฎหมายสมัยอยุธยากำหนดขนาดเรือว่าถ้าปากกว้างแต่ ๓ วาขึ้นไป เจ้าของเรือจะต้องถวายทองแท่งหมึกและชำระค่าธรรมเนียมตามที่กำหนด ส่วนกฎหมายรัชกาลที่ ๑ แก้ไข ๓ วาเป็น ๒ วา ๓ ศอก[๔๑] ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้นทั้งฝ่ายในหลวงและฝ่ายข้าราชการ

๔. รายได้จากภาษีอากรบางอย่าง

เรามีเอกสารสำคัญอยู่ชิ้นหนึ่ง ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อเดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็งเอกศก มีข้อความขึ้นต้นว่า "ข้าพระพุทธิเจ้า พระยาไชยสุรินทรวาที พระยาราชภักดี พระสุนทรพิมล พระไชยยศสมบัติ ขอพระราชทานหางว่าวเงินส่วยสาอากร สุรา บ่อนเบี้ย สมภักษรและอากรตลาด จำนวนผูกขาดขึ้นพระคลังมหาสมบัติกรมพระราชวังบวรและเจ้าต่างกรม จำนวนปีมะเส็งเอกศก" ต่อจากนั้นก็เป็นรายการส่วยสาอากร ซึ่งในปัจจุบันนี้เรียกว่าภาษีอากร รวม ๖ ประเภท เฉพาะที่กรมพระคลังมหาสมบัติเป็นเจ้าจำนวน คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรสมพัตสร อากรตลาด อากรเรือจ้างและอากรค่าน้ำ[๔๒] อากรสุรา บ่อนเบี้ย และอากรสมพัตสร เป็นอากรที่เก็บได้จากกรุงเทพฯและหัวเมือง มีหลักฐานจากสารตราในรัชกาลที่ ๓ ฉบับหนึ่ง สั่งให้กรมการเมืองกรุงเก่าส่งอากรสมพัตสรมาให้กรมพระคลังมหาสมบัติ อากรค่าน้ำนั้นรวมทั้งที่เก็บในกรุงเทพฯ และนอกกรุงเทพฯ รู้ได้จากหลักฐานเป็นสารตราของเจ้าพระยาจักรีเขียนถึงกรมการเมืองต่าง ๆ ๑๙ เมืองเมื่อ จ.ศ. ๑๒๑๔ ส่วนอากรตลาดและอากรเรือจ้าง ไม่ทราบแน่ว่าเก็บเฉพาะในกรุงเทพฯแห่งเดียวหรือเก็บจากหัวเมืองด้วย

อากรเรือจ้าง เก็บได้ทั้งหมด ๘ ชั่ง ๕ ตำลึง ยกให้แก่กรมพระราชวังบวรฯ องค์แรก ๒ ชั่ง ๑๗ ตำลึง ๒ บาท ยกให้องค์ใหม่ ๑ ชั่ง ที่เหลือเป็นของหลวง ๔ ชั่ง ๗ ตำลึง ๒ บาท เข้าใจว่ารัฐบาลคงให้นายอากรรับผูกขาดไป จะมีนายอากรเพียงคนเดียวหรือหลายคนหาทราบไม่

อากรตลาด เก็บได้ ๒๐๖ ชั่งเศษ (แต่หางว่าวลงไว้ ๓๑๒ ชั่งเศษ) รัฐบาลตั้งผู้ประมูลซึ่งให้เงินแก่หลวงมากที่สุดเป็นนายอากร ผ่ายนายอากรก็ตั้งกำนันตลาดเป็นผู้จัดการตลาดทุก ๆ แห่ง มีหน้าที่เก็บค่าวางของขายในตลาด และควบคุมการขายสินค้ามิให้ผ่าฝืนกฎหมายของบ้านเมือง เช่นไม่ให้มีการซื้อขายสิ่งของต้องห้าม และไม่ให้ขายสินค้าเกินราคาที่รัฐบาลกำหนด ในหลวงยกให้กรมพระราชวังบวรฯ องค์แรก ๖๖ ชั่ง ๑ ตำลึง ๒ บาท ๒ สลึง ให้กรมพระราชวังหลัง ๕ ชั่ง ๗ ตำลึง ๓ บาท ๑ เฟื้อง ให้กรมหลวงจักรเจษฎา ๑ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๒ บาท ให้กรมหลวงศรีสุนทรเทพ ๑ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง ๑ เฟื้อง ให้กรมพระราชวังบวร ฯ องค์ใหม่ ๑๑ ชั่ง ๑ ตำลึง ๑ บาท ๑ สลึง ให้กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๑๖ ตำลึง ให้กรมหลวงเทพวดี ๖ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง ให้กรมขุนอิศรานุรักษ์ ๒ ชั่ง ๒ บาท ให้กรมขุนกษัตรานุชิต ๖ ชั่ง ๕ ตำลึง ให้เจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุดารักษ์องค์เก่า ๑ ชั่ง ๑๖ ตำลึง ๑ เฟื้อง องค์ใหม่ ๕ ตำลึง ๒ บาท ที่เหลือเป็นของหลวง

อากรค่าน้ำ เป็นอากรที่เรียกเก็บจากผู้เป็นเจ้าของเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เก็บได้ ๔๕๓ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ยกให้กรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ ๓๐ ชั่ง กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๗ ชั่ง นอกนั้นเป็นของหลวง รัฐบาลให้มีการประมูลค่าน้ำในเขตใดเขตหนึ่งทุกปี ผู้ใดประมูลเงินสูงที่สุด ผู้นั้นก็ได้เป็นนายอากรค่าน้ำในเขตนั้น ๆ

อากรสมพัตสร เก็บได้ ๒๑๑ ชั่งเศษ (ไม่ตรงกับหางว่าวซึ่งมีจำนวน ๒๑๕ ชั่งเศษ) ยกให้กรมพระราชวังบวรฯ องค์แรก ๓๘ ชั่ง ๖ ตำลึง ๓ บาท ให้กรมพระราชวังหลัง ๑๐ ตำลึง ๓ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ให้กรมหลวงจักรเจษฎา ๑ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ให้กรมหลวงศรีสุนทรเทพ ๓ ชั่ง ๑๙ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง ให้กรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ ๑๕ ชั่ง ๓ ตำลึง ๓ บาท ให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ให้กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๔ ชั่ง ๕ ตำลึง ๑ บาท ให้กรมหลวงเทพวดี ๑ ชั่ง ๒ บาท ให้กรมขุนกษัตรานุชิต ๖ ชั่ง ๕ ตำลึง ให้เจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุดารักษ์องค์เก่า ๑ ชั่ง ๒ ตำลึง ๓ บาท องค์ใหม่ ๑ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๒ บาท ๑ เฟื้อง ที่เหลือเป็นของหลวง

สมพัตสรเป็นอากรที่เรียกเก็บจากต้นไม้เสงเพรงหรือต้นไม้ล้มลุก ซึ่งมักจะปลูกในสวนที่มิได้ยกร่อง หรือปลูกตามไร่ มีกล้วย อ้อย ยาสูบ ฝ้าย พริกเทศ มะขาม น้อยหน่า ผักกาด ฟักทอง แตงโม หอม กระเทียม มันเทศ ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วดำ ถั่วแระ งา ข้าวโพด เป็นต้น เช่น ยาสูบ ๑๐๐ ต้น เสียอากร ๑ สลึง กล้วยไร่ละ ๑ สลึง อ้อยไร่ละ ๑ สลึง[๔๓]

อากรบ่อนเบี้ย การตั้งบ่อนการพนันแบบจีนมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนปลาย เข้าใจว่าจะเริ่มมีในรัชกาลพระเจ้าภูมินทรราชาหรือพระเจ้าท้ายสระ อันเป็นยุคในหลวงโปรดปรานชาวจีนมาก ถึงแก่ตั้งจีนคนหนึ่งเป็นพระยาพระคลัง หนังสือพงศาวดารเรียกชื่อท่านผู้นี้ว่าพระยาโกษาจีน สันนิษฐานว่าผู้ขออนุญาตตั้งบ่อนการพนันแบบจีนคงขอเปิดบ่อนเป็นการทดลองในพระนครก่อน เมื่อเห็นว่ามีคนนิยม ก็เปิดบ่อนเพิ่มขึ้นในแขวงกรุงเทพฯ ต่อมาก็มีคนเอาอย่าง ขอเปิดบ่อนขึ้นในหัวเมือง นายบ่อนมีทั้งคนจีนและคนไทย

ได้ความจากหางว่าวเงินส่วยสาอากร พ.ศ. ๒๓๕๒ ว่า ในปีนั้นมีบ่อนการพนันในหัวเมืองต่างๆ ๒๓ เมือง คือ เมืองจันทบุรี ชลบุรี ระยอง บางละมุง นครนายก ฉะเชิงเทรา ปราจีน อ่างทอง ชัยนาท สรรคบุรี พรหมบุรี อุทัยธานี สระบุรี สุพรรณบุรี พิจิตร์ นครราชสีมา นครไชยศรี ราชบุรี กาญจนบุรี ชุมพร ไชยา พัทลุงและสงขลา เมืองที่ได้อากรมากที่สุดคือเมืองจันทบุรี ซึ่งพระยาจันทบุรีผู้ว่าราชการเมืองเป็นนายอากร ประมูลเงินเข้าคลังถึง ๑๐๐ ชั่ง เมืองที่ได้อากรต่ำที่สุดคือเมืองพิจิตร สงขลาและนครนายก เป็นเงินปีละหนึ่งชั่งเท่านั้นเอง น้อยนิดเสียจนไม่น่าจะอนุญาตให้ตั้งบ่อน แต่รัฐบาลคงถือหลักเก็บเล็กผสมน้อยดีกว่าไม่ได้อะไรเสียเลย จึงอนุญาต ปรากฏว่ารัฐบาลได้เงินอากรบ่อนเบี้ยตามหัวเมือง ๒๓๔ ชั่ง ๙ ตำลึง รวมกับเงินอากรที่เก็บในกรุงเทพฯ แล้วเป็นเงิน ๒๔๕ ชั่งเศษ เมื่อคิดคำนวณดูจะเห็นว่ารัฐบาลได้ค่าอากรจากการเปิดบ่อนการพนันในกรุงเทพ ฯ ราว ๒๑ ชั่งเท่านั้นเอง แทบไม่น่าเชื่อ เงินที่ได้มานี้ในหลวงแบ่งให้กรมพระราชวังบวรฯองค์แรก ๑๒ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ให้กรมพระราชวังหลัง ๒ ตำลึง ๑ บาท ๑ สลึง ให้กรมหลวงจักรเจษฎา ๒ ตำลึง ให้กรมพระราชวังบวรฯ องค์ใหม่ ๓ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ให้เจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุดารักษ์องค์เก่า ๒ ตำลึง ๒ บาท

มีข้อน่าสังเกตอยู่อย่างหนึ่งเมื่อพิจารณาหางว่าวบ่อนเบี้ยที่กล่าวมานี้ คือ เมืองชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยมีบ่อนการพนันทุกเมือง ทำเงินให้รัฐบาลไม่น้อยทีเดียว คือ จันทบุรี ๑๐๐ ชั่ง ชลบุรี ๑๕ ชั่ง ระยอง ๒ ชั่ง ๕ ตำลึง และบางละมุง ๒ ชั่ง ตามปรกติคนเข้าบ่อนการพนันของจีนน่าจะเป็นคนจีนมากกว่าคนไทย เพราะฉะนั้นจึงน่าสันนิษฐานว่าชาวจีนได้พากันไปอยู่ตามหัวเมืองชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยเป็นจำนวนมากในรัชกาลที่ ๑ และเมืองที่มีชาวจีนมากที่สุดคือเมืองจันทบุรี ถัดมาก็คือเมืองชลบุรี

อากรสุรา ในพระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๓๒ ซึ่งออกในรัชกาลที่ ๑* ปรากฏในประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๒ หน้า ๕๓๓ แสดงเหตุผลที่รัฐบาลยอมให้มีโรงต้มสุราว่า เพื่อใช้เป็นยารักษาโรคประการหนึ่ง และรัฐบาลจะได้มีเงินแจกแก่ทหารที่ช่วยป้องกันบ้านเมืองอีกประการหนึ่ง เงินที่ได้จากการอนุญาตให้ตั้งโรงสุราเห็นจะเป็นจำนวนสูงยิ่งกว่าอากรประเภทอื่น ๆ มาแต่ไหนแต่ไรแล้ว สันนิษฐานได้จากจำนวนเงินในหางว่าวเงินส่วยสาอากร พ.ศ. ๒๓๕๒ คือ ได้ถึง ๒,๓๘๒ ชั่งเศษ (๒๓๘๑ ชั่งเศษในหางว่าว) ในหลวงแบ่งให้กรมพระราชวังบวรฯองค์แรก ๗๙ ชั่ง ๔ ตำลึง ให้กรมพระราชวังหลัง ๑๘ ตำลึง ๒ สลึง ให้กรมหลวงจักรเจษฎา ๖ ตำลึง ๑ บาท ให้กรมหลวงศรีสุนทรเทพ ๕ ตำลึง ให้กรมพระราชวังบวรฯองค์ใหม่ ๒๖๔ ชั่ง ๘ ตำลึง ๓ บาท ให้กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ๑๐ ชั่ง ให้กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๕๗ ชั่ง ให้กรมหลวงเทพวดี ๓ ตำลึง ให้เจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุดารักษ์องค์เก่า ๑ ตำลึง ๒ บาท

นายอากรในกรุงเทพฯ เป็นจีนชื่อนายลิบเงิน ในหลวงตั้งให้เป็นพระศรีราชอากร ประมูลเงินให้หลวง ๑,๐๐๐ ชั่ง เพื่อให้ได้สิทธิผูกขาดตั้งโรงสุราและเก็บอากรจากโรงต้มสุราของคนอื่นๆ ในกรุงเทพฯ และสมุทรปราการ เงิน ๑,๐๐๐ ชั่งนี้ จำแนกออกเป็นของหลวง ๘๕๐ ชั่ง กรมพระราชวังบวรฯองค์ใหม่

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒, หน้า ๕๓๓.

๑๑๐ ชั่ง กรมหลวงเสนานุรักษ์ ๓๐ ชั่ง และกรมหลวงพิทักษ์มนตรี ๑๐ ชั่ง เข้าใจว่าผู้ยื่นประมูลคงปันเงินเป็นส่วนของหลวงและของเจ้านายไว้ในใบประมูล เพราะฉะนั้นก็เป็นอันเชื่อได้แน่นอนว่าเจ้านายผู้ทรงอำนาจทั้งสามพระองค์คงสนับสนุนผู้ยื่นประมูลอย่างเต็มที่

ตามหางว่าวเงินส่วยสาอากร นายอากรสุราตามหัวเมืองมีจำนวน ๒๐ คนได้สิทธิเก็บอากรแทนรัฐบาลในหัวเมืองต่าง ๆ ๔๐ เมือง นายอากรบางคนเก็บอากรเพียงเมืองเดียว บางคนได้สิทธิเก็บอากรหลาย ๆ เมือง เช่นอย่างหลวงศิริพิรมกับขุนบาลสมบัติรับทำปีละ ๓๘๐ ชั่ง ได้สิทธิเก็บอากรสุราในกรุงเก่า พรหมบุรี อินทรบุรี สิงห์บุรี สระบุรี ลพบุรี สรรคบุรีและอ่างทอง รวม ๘ เมือง

ข้อที่น่าสังเกตในเรื่องอากรสุรานี้ก็คือ เมืองจันทบุรีส่งเงินประมูลสูงที่สุดเป็นเงินถึง ๒๐๐ ชั่ง และนายอากรก็คือ พระยาจันทบุรี ผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยทำรายได้ให้แก่รัฐบาลสูงที่สุดในบรรดาหัวเมืองด้วยกัน เมืองที่ได้เงินน้อยที่สุดคือเมืองปะทิวและเมืองบางตะพาน อากรของสองเมืองนี้รวมกันเป็นเงินเพียง ๒ ชั่ง ๑๒ ตำลึงเท่านั้น

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงส่วยสาอากรที่กรมพระคลังมหาสมบัติเป็นเจ้าจำนวนเท่านั้น ยังมีส่วยสาอากรอย่างอื่น ๆ ที่กรมอื่น ๆ เป็นเจ้าจำนวน แต่ไม่มีเอกสารที่ให้ความรู้แก่เราอย่างชัดแจ้งเหมือนหางว่าวที่กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าจึงจำต้องยุติเรื่องรายได้จากภาษีอากรในรัชกาลที่ ๑ ไว้เพียงนี้

๕. ค่าของเงินตรา

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ปรากฏว่าเงินตราหนึ่งเฟื้องแลกเบี้ยได้ ๘๐๐ เบี้ย เบี้ยเป็นหอยทะเลขนาดเล็ก มีเปลือกแข็งเป็นมันและทนทานไม่ยุ่ยไม่เปื่อย คนจึงนิยมใช้สอยต่างเงินปลีก ใช้กันมาแต่สมัยสุโขทัยทีเดียว เห็นได้จากศิลาจารึกสมัยนั้น ซึ่งเอ่ยถึงเบี้ยในฐานเป็นหน่วยเงินที่มีค่าต่ำกว่าหนึ่งเฟื้อง แต่เนื่องจากเมืองไทยมีหอยเบี้ยไม่พอจับจ่ายใช้สอย รัฐบาลต้องซื้อหอยเบี้ยมาจากต่างประเทศ ส่วนมากได้มาจากพ่อค้าแขกซึ่งไปกว้านซื้อมาจากเกาะต่าง ๆ ในมหาสมุทรอินเดีย

ในสมัยอยุธยาตอนต้น เงินตราหนึ่งเฟื้องแลกเบี้ยได้มากกว่า ๘๐๐ เบี้ย ต่อ ๆ มาก็แลกเบี้ยได้จำนวนน้อยลง ๆ[๔๔] จนเหลือ ๒๐๐ เบี้ย ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเงินตรากับเบี้ยเพิ่มขึ้นไม่ได้ส่วนสัมพันธ์กัน คือเงินตราในท้องตลาดมีมากจนแลกเบี้ยไม่ได้ตามอัตราแลกเปลี่ยนในสมัยโบราณ ในสมัยอยุธยาตอนปลาย รัฐบาลถึงต้องทำกะแปะดินเผาใช้แทนเบี้ย เนื่องจากเบี้ยมีจำนวนไม่พอให้คนแลก

ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ไม่ทราบว่าเงินตราหนึ่งเฟื้องจะมีค่าเท่ากับกี่ร้อยเบี้ย ทราบแต่ว่าเมื่อก่อน พ.ศ. ๒๓๓๕ เงินหนึ่งเฟื้องแตกเป็นเบี้ยได้เพียง ๓๐๐ เบี้ยเท่านั้น ไม่ต้องสงสัยว่าคนสมัยนั้นจะไม่พากันบ่นเรื่องสินค้าทุกอย่างแพงขึ้นกว่าสมัยก่อน นี่ก็แสดงว่าค่าของเงินตราลดลงกว่าสมัยอยุธยากว่าครึ่งหนึ่ง ราษฎรเห็นจะเดือดร้อนในเรื่องค่าครองชีพสูงกันทั่วบ้านทั่วเมือง

ข้าพเจ้าเข้าใจว่ารัฐบาลคงไม่เพิกเฉยต่อการที่ราษฎรแลกเบี้ยได้น้อยกว่าแต่ก่อนเป็นแน่ เห็นจะพยายามจัดการให้มีการนำหอยเบี้ยจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายในกรุงมาก ๆ เพื่อพยุงค่าของเงินตราให้สูงขึ้น จึงได้ปรากฏผลดีในกาลต่อมาว่า "ครั้นปีระกา เอกศก แขกลูกค้าเมืองสุรัต บันทุกหอยเบี้ย

เข้ามาจำหน่าย ณ กรุงเทพมหานคร หนัก ๒๐๐ หาบ แล้วลูกค้าซึ่งออกไปค้าขาย ณ เมืองยะกะตรา เมืองมลกา บันทุกหอยเบี้ยเข้ามาจำหน่ายคราวละ ๒๐–๓๐ หาบเนืองๆ เหนว่าเบี้ยในพระนครแลแขวงจังหวัดหัวเมืองจะค่อยมากกอกันใช้ฟูขึ้นอยู่แล้ว จึ่งให้มีกฎรับสั่งประกาศบ่าวร้องแก่อาณาประชาราษฎรลูกค้าวานิชทั้งปวงให้ซื้อขายเบี้ยแก่กัน ๔๐๐ ต่อเฟื้อง ถ้าผู้ใดมิได้ซื้อขายเบี้ยแก่กัน ๔๐๐ ต่อเฟื้อง แลเก็บเบี้ยกักขังไว้ซื้อขายแก่กันแต่ ๓๐๐ ต่อเฟื้อง จับได้ก็จะให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนแล้วปรับไหมเอาตัวเปนโทษ แลอาณาประชาราษฎรลูกค้าวานิชทั้งปวงก็หากลัวเกรงพระราชอาญาไม่ยังซื้อขายเบี้ยแก่กัน ๓๐๐ ต่อเฟื้องเหมือนอย่างแต่ก่อนอีกเล่า ยังมิหนำ ซ้ำกักขังเบี้ยไว้ขายเมื่อตรุษเมื่อสงกรานต์ ๒๐๐ ต่อเฟื้องก็มีบ้าง ราษฎรผู้ใดขายเบี้ย คิดเอาขี้เบี้ยบาทหนึ่งเป็นเงินเฟื้องหนึ่งบ้างสองไพบ้าง ลางทีราษฎรจะขายเบี้ยเฟื้องหนึ่งไปซื้อของอื่น ก็ขึ้นให้ของที่ไม่ต้องการ ต้องซื้อของครึ่งหนึ่งเบี้ยครึ่งหนึ่ง ราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก แลมรสุมบีชวด จัตวาศก (คือ พ.ศ. ๒๓๓๕) แขกลูกค้า ณะเมืองสุรัดบันทุกหอยเบี้ยเข้ามาจำหน่ายประมาณ ๓๕๐ หาบเสศ เหนหอยเบี้ยเฟื่องฟูขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้ว”

เมื่อเห็นว่าปริมาณหอยเบี้ยมีมากกว่าแต่ก่อนแล้ว รัฐบาลก็ออกกฎหมายกำหนดอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินตราหนึ่งเฟื้องกับเบี้ย “ให้ซื้อขายเบี้ยแก่กัน ๔๐๐ ต่อเฟื้อง แลของจะขายนั้นผ่อนให้คงเฟื้องเหมือนเบี้ย ๓๐๐ ต่อเฟื้อง” กฎหมายฉบับนี้จึงมีประโยชน์สองต่อ คือ กำหนดค่าของเงินเฟื้องเท่ากับเบี้ย ๔๐๐ ตายตัว และควบคุมราคาสินค้ามิให้ขายแพงขึ้นกว่าเดิม กฎหมายลงโทษผู้กระทำผิดดังนี้ คือ “ทำดังนี้เหนว่าผู้นั้นเปนศัตรูแผ่นดิน แกล้งจะกระทำให้บ้านเมืองกันดารมิให้อยู่เย็นเปนศุข จับได้พิจารณาเปนสัตย ก็จะให้ริบราชบาทว์เอาเบี้ย แล้วให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน เอาเบี้ยผูกคอตะเวนรอบเมือง จะเอาตัวเปนโทษไปตะพุ่นหญ้าช้าง แลกำนัลตลาดนั้นก็จะเอาตัวเปนโทษด้วย”[๔๕]

ถึงแม้ค่าของเงินตราจะลดลง และสินค้าต่าง ๆ มีราคาแพงขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ถ้าจะนำมาเปรียบเทียบกับค่าของเงินบาทในสมัยปัจจุบันนี้ เราจะต้องยอมรับว่าเงินบาทสมัยนั้นมีค่ามากกว่าเงินบาทสมัยนี้หลายสิบเท่า พร้อมทั้งยอมรับว่าสินค้าสมัยปัจจุบันราคาแพงกว่าสมัยรัชกาลที่ ๑ มากมายหลายเท่า สมัยนั้น พอฝนแล้ง ข้าวเปลือก “ขึ้นราคาเกวียนละสามตำลึงบ้าง เกวียนละสามตำลึงสองบาทบ้าง” ราษฎรก็ร้องทุกข์ว่าข้าวแพงแล้ว จนรัฐบาลต้องทำพิธีขอฝน “เทพยดาบันดานให้ห่าฝนตกลงมา ต้นเข้าในท้องนาระบัดสัดงามปรกติเป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวง ด้วยกำลังพระราชสัตยาธิษฐาน พระเมตตาบารมี ก็เหนประจักษ์แก่ตาโลกย” เมื่อฝนฟ้าเป็นปรกติแล้ว รัฐบาลก็ออกกฎหมายควบคุมราคาข้าวเปลือกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๕ ถ้าเป็นข้าวนาทุ่ง ให้ขายไม่เกินเกวียนละ ๒ ตำลึง ข้าวนาสวนไม่เกินเกวียนละ ๑๐ บาท[๔๖] ขอให้ผู้อ่านลองเปรียบกับราคาข้าวเปลือกในสมัยปัจจุบัน จะเห็นว่าราคาข้าวสมัยนั้นกับสมัยนี้ผิดกันมากเพียงใด

เมื่อคราวฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ในหลวงเกณฑ์ข้าราชการบางคนให้ทำอาหารคาวหวานเลี้ยงพระในวงเงิน ๑ บาทต่อ ๑ รูป เงินค่าอาหารเป็นของหลวง ผู้ถูกเกณฑ์จะต้องทำของคาวและของหวานรวม ๑๐ อย่าง ทางราชการกะของคาวสำหรับเลือกทำตามถนัดไว้ ๑๒ อย่าง คือ ไส้กรอก ๑ ไข่เป็ด ๕ ฟอง ๑ ไก่พะแนง ๑ หมูผัดกุ้ง ๑ มะเขือชุบไข่ ๑ ไข่เจียว ๑ ลูกชิ้น ๑

กุ้งต้ม ๑ หน่อไม้ ๑ น้ำพริก ๑ ปลาแห้งผัด ๑ แตงโม ๑ ส่วนของหวานมีให้เลือก ๑๐ อย่าง คือ ขนมฝอย ข้าวเหนียวแก้ว ขนมผิง ขนมไส้ไก่ กล้วยฉาบ ล่าเตียง หรุ่ม สังขยา ฝอยทอง และขนมตะไล[๔๗] คิดดูเถิดว่าเงินหนึ่งบาทสมัยนั้นทำของกินได้มากมายหลายอย่าง ช่างผิดกับสมัยปัจจุบันนี้เสียเหลือเกิน

๑. นิจ หิญชีระนันท์, และเฉลิม แก้วกังวาน, "การเพิ่มประชากรกับการขยายตัวของนครหลวง," **วารสารเทศบาลนครกรุงเทพ**, ๙ (กันยายน, ๒๕๑๒), หน้า ๔๐.

๒. คลองวัดสามปลื้มและคลองวัดสามเพ็งเป็นคลองเก่าก่อนตั้งกรุงเทพฯ แต่เดิมปลายคลองคงจะตัน เมื่อรัฐบาลขุดคลองผดุงกรุงเกษมในรัชกาลที่ ๔ เห็นจะมีการขุดคลองทั้ง ๒ ให้ไปออกคลองผดุง เพื่อประโยชน์ในทางคมนาคม เวลานี้ถมเป็นถนนหมดแล้ว ส่วนคลองโรงกระทะจะมีมาแต่สมัยอยุธยาหรือเพิ่งขุดในสมัยกรุงเทพฯ หาทราบไม่ คลองนี้ก็ถมหมดแล้วเหมือนกัน

๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัฒนจาตุรนต์ ที่พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส, ๒๔๗๘), หน้า ๒๓๔.

๔. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘**, หน้า ๑๕.

๕. ทุ่งสัมฤทธิ์เคยเป็นสมรภูมิระหว่างกองทหารลาวกับครัวเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ข้าพเจ้าเคยนั่งรถยนต์ผ่านทุ่งสัมฤทธิ์ไปดูปราสาทหินที่พิมาย ลักษณะเป็นทุ่งเต็มไปด้วยต้นหญ้าสูง ๆ และมีต้นไม้ขึ้นประปราย ส่วนทุ่งหลวงนั้นข้าพเจ้าไม่เคยเห็นสภาพเดิม ทราบแต่ว่าเป็นที่ดอนน้ำไม่ท่วมในฤดูน้ำ เมื่อถึงฤดูนี้สัตว์ป่า เช่น ช้างและกวางจึงหนีน้ำมาหากินในทุ่งหลวงมากมาย แต่ในปัจจุบันนี้ ทุ่งหลวงเป็นท้องนาไปหมดแล้ว จึงไม่มีสัตว์ป่าเหมือนแต่ก่อน

๖. เสถียร ลายลักษณ์, บุญเรือง นาคีนพคุณ และสำราญ เภตรารัตน์, "แจ้งความกระทรวงนครบาล (ประกาศตั้งเมืองธัญญบุรี) พ.ศ. ๒๔๔๔, และประกาศกระทรวงนครบาลตั้งเมืองใหม่ (ประกาศตั้งเมืองมีนบุรี) พ.ศ. ๒๔๔๕," **ประชุมกฎหมายประจำศก**, เล่ม ๑๘, หน้า ๑๖ และ ๔๔๕. แยกท้องที่อำเภอคลองรังสิต อำเภอศีรษะกระดาน อำเภอแสนแสบ อำเภอหนองจอก และอำเภอเจียระดับ ออกจากกรุงเทพฯ ไปขึ้นกับเมืองทั้งสอง

๗. ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อรัฐบาลยอมให้โปรตุเกสตั้งสถานกงสุล ได้ยกบ้านองเชียงสือให้แก่กงสุลโปรตุเกส

๘. ยังมีวัดญวนสองวัดในตำบลบางโพอยู่มาจนทุกวันนี้

๙. ในปัจจุบันนี้ยังมีสุเหร่าแขกและบ้านแขกที่ริมคลองมหานาค

๑๐. นันทา โรจนประดิษฐ์, เรื่องเดิม, หน้า ๓๕—๓๕.

๑๑. L.A. Mills, **British Malaya 1824 - 1867**, (Singapore, 1925), p. 25.

๑๒. ขจร สุขพานิช "เอกสารเมืองถลาง" วารสาร..... ๒:๒ (พฤษภาคม, ๒๕๑๑), หน้า ๘๑—๘๒.

๑๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓—๘๔.

๑๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘.

๑๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗—๘๙.

๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔—๗๕.

๑๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

๑๘. "เอกสารเมืองถลาง" วารสาร ..... ๓ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๑๐๑.

๑๙. Henry Burney, **The Burney Papers**, V.1 (Bangkok : National Library, 1910) ประกอบกับ จาซินโต้ นาสซิเมนตุโมวร่า, "ความสัมพันธ์ของชาวโปรตุเกสกับประเทศสยาม แปลโดย ร.ต. เดโช อุตตรนที, วารสาร ..... ๒ : ๑(มกราคม, ๒๕๑๑).
และ "รับแขกเมืองโปรตุเกส," **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ** เล่ม ๒ (พิมพ์ครั้งที่ ๕, สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕).

๒๐. หนังสือภาษาไทยที่มีเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนครั้งโบราณมีอยู่เพียงเล่มเดียว ชื่อ "จดหมายเหตุเรื่องพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน" ซึ่งขุน (ภายหลังมียศเป็นพระ) เจนจีนอักษร แปลจากหนังสือคิมเต๊ียซกทงจี่ แต่เนื้อความตอนที่เกี่ยวกับพรญารามคำแหงคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับหนังสือหงวนจี่ที่เป็นข้อสำคัญถึง ๒ ข้อ คือ ข้อความที่พรญารามคำแหงไปเฝ้าจักรพรรดิจีนข้อหนึ่ง และข้อที่ว่าจีนชักชวนไทยเป็นไมตรีกันอีกข้อหนึ่ง ข้าพเจ้าเชื่อข้อความในหนังสือหงวนจี่ซึ่งนายปอล เปลโยต์ คัดเอามาลงในเรื่อง "การเดินทาง ๒ คราวจากเมืองจีนไปยังเมืองอินเดียในปลายศตวรรษที่ ๘" พิมพ์ในหนังสือวารสารฝรั่งเศส ซึ่งย่อว่า **BEFEO** เล่ม ๔ ปี ๑๙๐๔ จึงใช้เรื่องนี้เป็นหลักฐานอ้างอิง

๒๑. ชัย เรืองศิลป์, **ประวัติศาสตร์ไทยด้านสังคม พ.ศ. ๒๓๕๒—๒๔๕๓** (พิมพ์ครั้งที่ ๒, สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, ๒๕๑๙), หน้า ๕—๑๙.

๒๒. พระเจนจีนอักษร, เรื่องเดิม, หน้า ๒๑.

๒๓. เสถียร ลายลักษณ์ ..... "ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๓๔๓—๓๕๐.

๒๔. พิมาน แจ่มจรัส (ผู้รวบรวม), "พระราชสาส์นในรัชกาลที่ ๑," **ราชวลี** (พระนคร สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๙), หน้า ๑๔—๔๙.

๒๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ..... เรื่องเดิม, เล่ม ๑๖, หน้า ๗๕ และเล่ม ๒๓, หน้า ๑๑๒ และ ๑๙๐.

พระเจนจีนอักษรชี้แจงแก่พระยาอนุมานราชธน (ยง) ว่า แต้ฮั่วเป็นรัชกาลที่ ๑ แต้ฮกเป็นรัชกาลที่ ๒ แต้เหม็งเป็นรัชกาลที่ ๓ แต้สุดเป็นรัชกาลที่ ๔ แต้เจี่ยเป็นรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ก็คงจะเห็นว่าปัญหาเรื่องนี้เป็นอันยุติได้แล้ว

แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าคำวินิจฉัยของพระเจนจีนอักษรยังเป็นปัญหาอยู่ เพราะปรากฏในพระราชสาส์นของพระเจ้าฮำฮอง ลงวันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๙ ปีฉลู เบญจศก พ.ศ. ๒๓๙๖ ว่า "สมเด็จพระเจ้ากรุงเทพพระมหานครเป็นพระราชโอรสพระอัครมเหสีอันใหญ่สืบสกุลวงศ์ลงมา มีพระทัยโอบอ้อมรักใคร่ในพระบรมวงศานุวงศ์ (จึง) ฮองให้เป็นเชียมโลก๊กอ๋องแต้เบ่งได้ครอบครองเสนาบดีศิริราชสมบัติให้ยั่งยืนเหมือนภูเขาแลแม่น้ำในมหาสมุท อย่าให้รู้สิ้น

สุดเหือดแห้ง ให้ได้ครองข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยอาณาประชาราษฎรในแผ่นดินกรุงเทพพระมหานคร ให้อยู่เย็นเป็นสุขตามพรซึ่งฮองให้มาสืบไป" เป็นอันได้ความแน่นอนว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระนามแต่เบ็ง ไม่ใช่แต่ฮุดอย่างที่พระเจนจีนอักษรบอกแก่พระอนุมานราชธน

เมื่อเป็นเช่นนี้ เราก็เห็นจะต้องขบปัญหากันต่อไปว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าของดวงตราดวงไหนแน่

และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นของพระเจ้าฮ่ำฮอง," **พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ,** ภาค ๒ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงพิสัยสิทธิสงคราม ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม, ๑๓ เมษายน ๒๕๐๑), หน้า ๗๐—๗๑.

๒๖. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๔๖—๕๐. และ Joseph Buttinger, **The Smaller Dragon** (New York : Frederick A. Prayer, 1958), p. 305. และนันทา โรจนประดิษฐ์, เรื่องเดิม. พงศาวดารไทยเรียกหัวหน้ากบฏสามพี่น้องว่า อ้ายหมาก อ้ายบาย และอ้ายดาม

๒๗. Joseph Buttinger, op. cit. p. 233–236, และนันทา โรจนประดิษฐ์, เรื่องเดิม.

๒๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม ..... เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๒๘๓.

๒๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, ภาคเอกสาร, หน้า ๖๒—๖๓.

๓๐. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๐๐—๒๐๑, ราชสาส์นของพม่าอยู่ในหน้า ๑๕๖—๑๖๐.

๓๑. เสถียร ลายลักษณ์ ..... "กฎหมายลักษณะอาญาหลวง," เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๒๒๒ และ ๒๖๒.

๓๒. กรมศิลปากร, รวมเรื่อง....., หน้า ๑๙๐.

๓๓. ประวัติเจ้าพระยารัตนาธิเบศร (กุน) ในหนังสือพิมพ์ "สยามประเภท" ฉบับวันที่ ๒๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ ความสำคัญมีว่า พ่อค้าจีนผู้หนึ่งเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยา แล้วได้เมียเป็นคนไทย มีลูกคนหัวปีเป็นหญิงชื่อเกษร เกษรได้เป็นเจ้าจอมอยู่งานพระเจ้าตาก ลูกคนที่สองเป็นชายชื่อ กุน ชอบค้าขาย สนิทสนมกับพระยาจักรี (ด้วง) เมื่อรัชกาลที่ ๑ ตั้งจีนกุนซึ่งตัดหางเปียแล้ว เป็นเจ้าหมื่นสรรพเทพภักดี หัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์ ต่อมาเลื่อนเป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนโกษาธิบดี จางวางพระคลังสินค้า ทั้งเป็นผู้แต่งสำเภาหลวงไปเมืองจีน ต่อมาเลื่อนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง แทนเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ที่ถึงแก่อสัญกรรม ถึงรัชกาลที่ ๒ ตั้งเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศรที่สมุหนายก เสนาบดีมหาดไทย

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ กล่าวถึงการแต่งตั้งขุนนางในต้นรัชกาลว่า "ให้พระราชประสิทธิ์ ชื่อกุน เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ ภายหลังได้เป็นสมุหนายก"

ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า นายกุนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระราชประสิทธิ์ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ถ้าผิดพลาดก็ขออภัยต่อท่านผู้อ่าน และผู้ใช้นามสกุล "รัตนกุล" ด้วย

๓๔. "เอกสารเมืองถลาง," วารสาร..... ๓:๑ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๑๑๘ จดหมายของผู้ว่าราชการเมืองตรัง ลงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๓๐ ถามฟรันซิส ไลท์ว่าจะซื้อช้างจริงตามที่พระปลัดเมืองตรังบอกหรือไม่ และบอกว่าตนได้รับคำสั่งของเจ้าพระยานครศรีธรรมราชให้จัดแจงดีบุก และจับช้างที่จะขายแก่อังกฤษ

๓๕. "นิราศกวางตุ้งฉบับพระยามหานุภาพ," วารสาร..... ๕:๑ (มกราคม, ๒๕๑๔),หน้า๖๗—๘๒.

๓๖. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๑—๑๓๓.

๓๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔—๑๓๕.

๓๘. เสถียร ลายลักษณ์..... "ศักดินาพลเรือน," เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๑๔๓—๑๔๕.

๓๙. Iwao, Seiji, "Reopening of the Diplomatic and Commercial Relations between Japan and Siam during the Tokugawa Period, **Acta Asiatica,** V. 4 (1963)."

๔๐. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร.....,๓ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๒) หน้า ๖๐.

๔๑. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๐" **ประชุมกฎหมายประจำศก,** เล่ม ๒, หน้า ๔๘๐—๔๘๒.

๔๒. กรมศิลปากร, "เรื่องบัญชีเงินส่วยอากรสุราบ่อนเบี้ยสมภักษรและตลาดในปี จ.ศ. ๑๑๗๑," **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑—๑๑๗๓** เล่ม ๑ (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๑๓), หน้า ๕๘—๖๙.

๔๓. John Crawfurd, **Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China** (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1967), p. 380.

๔๔. เสถียร ลายลักษณ์ ....., เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๑๐๔—๑๐๕.
พระไอยการกรมศักดิ์ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้นกำหนดค่าตัวของเด็กอายุ ๕ เดือนว่ามีค่า ๔๐,๐๐๐ เบี้ย คิดเป็นเงินตราได้หกสลึง พระเจ้าปราสาททองเห็นว่าเงินหกสลึงในสมัยของพระองค์ซื้อเบี้ยได้น้อยกว่า ๔๐,๐๐๐ เบี้ยมากนัก ถ้าจะซื้อเบี้ยให้ได้ ๔๐,๐๐๐ เบี้ย จะต้องใช้เงินหลายบาท จึงแก้ไขค่าตัวเด็กอายุ ๕ เดือนเสียใหม่เป็น ๒ ตำลึง

๔๕. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๒๓," เรื่องเดิม, เล่ม ๒ หน้า ๕๑๑—๕๑๒.

๔๖. เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๒๔," หน้า ๕๑๔—๕๑๕.

๔๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า ๓๗๔—๓๗๕.

บทที่ ๓

สามปีแรกของรัชกาลที่ ๒

๑. การเกณฑ์ที่เป็นการบั่นทอนเศรษฐกิจ

ในช่วระยะเวลา ๔๕ ปีแรกของสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น ซึ่งเริ่มมาแต่ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้นเห็นจะไม่มีปีใดที่ราษฎรได้รับความเดือดร้อนและน้ำตาตกทั่วบ้านทั่วเมืองเท่าเทียมกับปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ในเดือน ๑๐ มีประกาศของทางราชการ "เบ่าร้องอนาประชาราษฎรให้โกนผมให้สิ้นเชิง อย่าให้หลงเหลืออยู่แต่คนหนึ่งใด ถ้าผู้ใดมิได้โกนผม จับได้จะเอาตัวเป็นโทษจงหนัก"* เพื่อไว้ทุกข์ให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๗ กันยายน การโกนผมไว้ทุกข์นี้จะต้องโกนเดือนละครั้งจนถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว[๑] ผู้หญิงสาว ซึ่งรักสวยรักงามก็ต้องโกนผมจนเกลี้ยงศีรษะเหมือนยายชี เพราะฉะนั้นเราก็เห็นจะสันนิษฐานได้ว่าประชาราษฎรได้รับความเดือดร้อน ยิ่งเป็นผู้ที่เคยถูกบังคับให้โกนผมมาครั้งหนึ่งแล้ว เมื่อคราวกรมพระราชวังบวรฯทิวงคตใน พ.ศ. ๒๓๔๖ ก็เห็นจะเดือดร้อนมากขึ้น

เรื่องที่ทำให้ราษฎรเดือดร้อนกันทั่วบ้านทั่วเมืองยังมีอีก ภายหลังจากการรับทราบการประกาศให้โกนผมไม่กี่วัน บรรดาไพร่ทั้งปวงที่มีภูมิลำเนาอยู่ในภาคกลางและภาคเหนือ ก็ถูกเกณฑ์ให้จัดหาสิ่งของสำหรับใช้ในการสร้างพระเมรุ การบำเพ็ญพระราชกุศลและการถวายพระเพลิงพระบรมศพ เป็นต้นว่า ไม้เสา ไม้คาน ไม้กระดาน ไม้หลัก ไม้ไผ่ หวาย น้ำมันยาง แผงไม้รวก ชัน ขี้ผึ้ง ผ้าขาวขนาดสบงพระ ขมิ้นสำหรับย้อมผ้าสบง บ่านใบ กระดาษขาว นุ่น เชือกหนัง หนังวัวควายสำหรับเคี่ยวทำกาวและตับจาก[๒] ไม้เสา ซึ่งทางราชการต้องการมีหลายประเภท ใช้ทำเสาพระเมรุก็มี ทำเสารอกก็มี ทำเสานั่งร้านก็มี ทำเสาระทาก็มี เสาพระเมรุมีหลายขนาด สั้นที่สุดก็ ๑๑ วา ยาวที่สุดก็ ๒๑ วา บรรดาไพร่ที่ถูกเกณฑ์ให้ตัดไม้และหวาย จะต้องเข้าป่าอยู่ในป่าเป็นเวลานาน ๆ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าทางราชการคงไม่ได้ให้ข้าวปลาอาหารแต่อย่างใด เหมือนอย่างตอนเข้าเวร เพราะฉะนั้นพวกไพร่ก็ต้องหาเสบียงอาหารไปกินเอง ค่าจ้างค่าแรงไม่มีวันที่จะได้ เพราะสมัยนั้นรัฐบาลถือหลักว่าพลเมืองที่เป็นชายทุกคนมีหน้าที่รับราชการไพร่ จะต้องทำงานโยธาต่าง ๆ โดยไม่มีสิทธิรับค่าแรง

รัฐบาลกะว่าจะทำการถวายพระเพลิงพระบรมศพในเดือน ๔ ปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ก็ต้องลงมือสร้างพระเมรุเสียแต่ในต้นเดือนอ้าย เพราะฉะนั้นจึงเร่งรัดให้กรมการเมือง จัดการส่งสิ่งของที่เกณฑ์ไปยังกรุงเทพฯ ภายในเดือน ๑๒ สิ่งของที่เกณฑ์นี้รัฐบาลได้เปล่า ไม่ต้องจ่ายเงินตอบแทนเกือบทั้งหมด ยกเว้นผ้าขาวที่จะเอาไปย้อมทำสบงถวายพระเท่านั้นที่ราษฎรได้รับค่าตอบแทน

---

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑—๑๑๗๓ เล่ม ๑, หน้า ๕๖.

ท่านผู้อ่านบางท่านคงพิศวงสงสัยว่างานถวายพระเพลิงใหญ่โตขนาดไหน จึงต้องเกณฑ์ไพร่เกณฑ์ราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนทั่วบ้านทั่วเมือง ข้าพเจ้าจึงขอชี้แจงให้หายสงสัยว่า สิ่งของที่ใช้ในงานนี้มีจำนวนมากอย่างแทบไม่น่าเชื่อทีเดียว เช่น ต้องใช้เสา ๘๙๖ ต้น ไม้นอกจากเสา ๕,๕๐๐ ต้น แผง ๒,๘๐๐ ผืน ไม้ไผ่ ๔๐๐,๐๐๐ เศษ ผ้าขาวขนาดสบง ๘,๐๐๐ ผืน จะซื้อก็ไม่มีขาย จะเกณฑ์เอาจากเมืองใดเมืองหนึ่งก็ไม่มีของเพียงพอ รัฐบาลจึงใช้วิธีเฉลี่ยไปให้เมืองต่าง ๆ รับภาระมากบ้างน้อยบ้างตามกำลังของเมืองนั้น ๆ เช่นอย่างผ้าขาว ทางราชการเกณฑ์เอาจากเมืองต่าง ๆ ๓๒ เมือง คือ เมืองกรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง อินทรบุรี พรหมบุรี สิงห์บุรี สรรคบุรี ชัยนาท อุทัยธานี มโนรมย์ นครสวรรค์ พิจิตร พิชัย พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร ตาก เพชรบูรณ์ หล่มสัก ท่าโรง บัวชุม กำพราน ไชยบาดาล สระบุรี กาญจนบุรี ศรีสวัสดิ์ ราชบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี ปราจีนบุรี และนครนายก

มีข้อสังเกตว่าเมืองต่าง ๆ ในภาคใต้ ภาคอีสานและเมืองชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยไม่ถูกเกณฑ์เลย เห็นจะเป็นเพราะการขนส่งจากภูมิภาคเหล่านี้ไปยังกรุงเทพฯ ไม่สะดวก

แต่การที่รัฐบาลกำหนดจะเริ่มก่อสร้างพระเมรุในต้นเดือนอ้าย และถวายพระเพลิงในเดือน ๔ นั้น ปรากฏว่าต้องเลื่อนออกไป เพราะเกิดศึกขึ้นในปลายปี พ.ศ. ๒๓๕๒ กองลาดตระเวนของไทยพบกองเรือรบพม่ายกออกจากปากจั่นเมื่อต้นเดือน ๑๑ กำลังมุ่งลงมาทางใต้ แล้วก็มีรายงานเข้ากรุงเทพฯ ว่าทัพพม่ากองหนึ่งยึดเมืองตะกั่วป่าไว้ได้แล้ว ตั้งแต่เดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ ต่อมาก็มีรายงานเข้ามาอีกว่าทัพพม่ายกเข้าตีเมืองชุมพรและเมืองถลาง ทางด้านเมืองกาญจนบุรีและศรีสวัสดิ์ก็มีรายงานส่งเข้ามาว่าให้ "พระยาพราม นายไพร่ ๖๐๐ คน ออกไปสืบราชการลับถึง (เมือง) สมิ เห็นค่ายอ้ายพม่า ๓ ค่าย ได้ยินเสียงฆ้องใหญ่น้อยเสียงเกราะเป็นอันมาก ประมาณคนอยู่ในค่าย ๔,๐๐๐ เศษ"* ทางด้านเมืองตากเมืองอุทัยธานีก็ไม่น่าไว้ใจ[๓] รัฐบาลจึงต้องประกาศระดมพลเพื่อสู้ศึกเป็นการใหญ่ เมืองในภาคเหนือภาคกลางและภาคใต้ ได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ไพร่เข้ากองทัพ บ้างยกไปตั้งสกัดข้าศึก บ้างไปรบกับข้าศึก บ้างเตรียมพร้อมอยู่ในเมือง บรรดาไพร่จึงต้องเดือดร้อน และน้ำตาตกอีกครั้งหนึ่ง นับว่า ปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นปีเคราะห์ร้ายของบรรพบุรุษของเรา

ปี พ.ศ. ๒๓๕๓ ก็ยังมีศึกและมีการเตรียมพร้อมเช่นเดียวกับปีก่อน เพราะฉะนั้น การถวายพระเพลิงก็ต้องเลื่อนไปอีกปีหนึ่ง กลายเป็นวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๕๔[๔] เป็นอันว่าพวกราษฎรถูกบังคับให้โกนผมตั้งแต่กลางปี พ.ศ ๒๓๕๒ ไปจนถึงต้นปี พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นเวลานานถึง ๒๐ เดือน ต้องโกนหัว ๒๐ ครั้ง

การเกณฑ์สิ่งของสำหรับใช้ในงานพระบรมศพดังกล่าวมานี้ นับได้ว่าเป็นการกระทบกระเทือนความเป็นอยู่ของราษฎรมิใช่น้อย ทำให้ราษฎรเสียเวลาทำมาหากิน ทำให้ผลิตผลของไร่นาตกต่ำ และแรงงานของราษฎรเสียไปโดยไม่เกิดประโยชน์แก่ชุมชน ยกเว้นแต่การเกณฑ์ผ้าขาวเพียงอย่างเดียว ซึ่งชาวบ้านได้เงินตอบแทนค่าของและค่าแรง แต่จะได้เงินคุ้มหรือไม่เป็นเรื่องที่เราไม่ทราบ

---

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑—๑๑๗๓, หน้า ๓๔—๓๕.

๒. การรังวัดนา

เมื่อรัฐบาลจัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเรียบร้อยแล้ว ก็ดำเนินการรังวัดนา ทั้งในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร ตามธรรมเนียมปฏิบัติของพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ ธรรมเนียมที่ว่านี้ประกอบด้วยการปฏิบัติหลายอย่าง เป็นต้นว่าการเลื่อนยศฐาบรรดาศักดิ์ของเจ้านาย ข้าราชการ และพระสงฆ์ การปล่อยนักโทษแบบล้างคุกเว้นแต่พวกพม่าข้าศึก การเร่งรัดคดีที่คั่งค้างในโรงศาลให้เสร็จไปโดยเร็ว โดยไม่เรียกร้องค่าธรรมเนียมและค่าปรับจากคู่ความ การรังวัดนา รังวัดสวน และการสักเลกไพร่ทั่วราชอาณาจักร

การรังวัดนาในสมัยนั้นมุ่งประโยชน์สองประการ คือ ต้องการรู้เนื้อที่นาแต่ละแปลงเพื่อเก็บค่านาและบังคับซื้อข้าวให้เป็นไปอย่างถูกต้อง เป็นประการแรก และต้องการช่วยเหลือเจ้าของนาให้ได้โฉนดตราแดงเก็บไว้เป็นหลักฐานต่อสู้กับคนอื่นๆ ที่จะเข้ามาครอบครองที่ดินของตน นี่เป็นประการที่สอง การรังวัดนาเป็นประโยชน์ต่อการคลัง ทั้งยังเป็นประโยชน์ต่อการศาลด้วย ที่ช่วยลดคดีวิวาทเกี่ยวกับแย่งที่ทำมาหากินให้น้อยลง พระมหากษัตริย์องค์ใหม่จึงต้องเอาใจใส่ในภารกิจข้อนี้

การรังวัดนาในสมัยโบราณเข้าใจว่าจะปฏิบัติกันเพียงรัชกาลละครั้ง หรืออย่างมากก็สองครั้งเท่านั้น เพราะเหตุที่การรังวัดนานๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง บัญชีนาที่ทำไว้แต่ในรัชกาลก่อนจึงอาจจะไม่ตรงกับความเป็นจริงในรัชกาลใหม่ เช่น นาถูกทอดทิ้งให้ร้างบ้าง นาเปลี่ยนผู้ครอบครองไปแล้วบ้าง นาตำบลนั้นเพิ่มขึ้นแต่นาตำบลนี้ลดลงอย่างนี้เป็นต้น จึงต้องทำบัญชีกันใหม่

เรื่องรังวัดนาในต้นรัชกาลที่ ๒ ที่จะกล่าวต่อไปนี้มีหลักฐานปรากฏในร่างท้องตราถึงหัวเมือง เรื่องข้าหลวงรังวัดนาออกตราจองที่ดิน จ.ศ. ๑๑๗๓[๕] เมื่อรัฐบาลจะดำเนินการรังวัดนา ก็ต้องแต่งตั้งคณะข้าหลวงรังวัดนาขึ้นหลายๆ กอง เพื่อจะได้ออกไปทำการได้หลายท้องที่พร้อมๆ กัน กองหนึ่งๆ มีข้าหลวง ๕ คน ถ้าท้องที่กว้างขวางมากก็ ๖ คน เป็นแม่กองคนหนึ่ง เป็นมหาดเล็กวังหลวงคนหนึ่ง เป็นข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ คนหนึ่ง นอกนั้นเป็นข้าราชการกรมนา กรมมหาดไทย และกรมกลาโหม

จะขอยกตัวอย่างมาให้พิจารณา ๒ กอง

กองพระวิเศษสาลี มีหน้าที่รังวัดนาเมืองสามโคก นนทบุรี สมุทรปราการ นครนายกและกรุงเทพฯ ข้าหลวงประจำกองมี ขุนแผลงสท้าน กรมมหาดไทย พันพรหมศักดิ์ กรมกลาโหม นายเผือก มหาดเล็กเวรเดช และขุนรัตนอักษร ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ

กองหลวงศรีเกษตร มีหน้าที่รังวัดนาเมืองกาญจนบุรี ราชบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี ท่าจีน และนครไชยศรี ข้าหลวงประจำกองมีหมื่นชำนิคชสาร กรมมหาดไทย ขุนพินิจอักษร กรมกลาโหม นายช้าง มหาดเล็กเวรสิทธิ และหลวงจำเริญสาลี ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ

ทางฝ่ายผู้ปกครองท้องที่คือ ผู้ว่าราชการเมืองจะต้องตั้งกรมการเมือง เสนา นายอำเภอ กำนัน และผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ช่วยกองข้าหลวงในการรังวัดนา

เมื่อจะรังวัดนาตำบลใด ก็ต้องทำพิธีรีตองเสียก่อน เจ้าหน้าที่ทุกคนรวมทั้งคนชักเชือกกระแสพยาน ต้องเข้าวัด ทำการสาบานตัวต่อหน้าพระพุทธรูปว่าจะทำการรังวัดนาของราษฎรอย่างซื่อตรง ไม่เบียดบัง "เอานาน้อยให้เป็นมาก นามากเอาเป็นน้อย เป็นอันขาดทีเดียว"* เสนาและกำนันมีหน้าที่ทำบายศรี ๒ สำรับ ไหว้เทพารักษ์เจ้าทุ่งสำรับ ๑ ทำขวัญเชือกกระแสพยานอีกสำรับ ๑ ฝ่ายเจ้าของนาต้องจัดหาผ้าขาวผืน ๑ (หรือเงิน ๓ สลึง) ร่มคัน ๑ (๑ สลึง) ขันล้างหน้าใบ ๑ (๒ สลึง) เสื่อผืน ๑ (๑ เฟื้อง) มาร่วมพิธี กับต้องเสียเงินค่าชักเชือกกระแสพยาน ๑ บาท ค่าเสกน้ำ ๑ เฟื้อง

เวลาทำการรังวัด เสมียนจะต้องเขียนรายการลงในทะเบียน (เข้าใจว่า) ๒ ชุด สำหรับแม่กอง ชุด ๑ และเข้าใจว่าให้เสนาซึ่งเป็นข้าราชการกรมนาในส่วนภูมิภาค ๑ ชุด รายการมีชื่อเจ้าของนา ชื่อบ้านชื่อตำบล ส่วนรุ้ง (กว้าง) ส่วนแวง (ยาว) ของที่ดิน เนื้อที่นา และศักราช เวลาเขียนโฉนด ก็กรอกรายการในทะเบียนลงไป

โฉนดสมัยนั้นไม่เหมือนสมัยปัจจุบัน เพราะยังไม่มีการพิมพ์ด้วยแท่นพิมพ์ เข้าใจว่าคงจะเขียนลงในกระดาษข่อยสีขาว แล้วประทับตราของข้าหลวง แม่กองประทับตราที่รุ้งและแวง และที่ศักราช ข้าหลวงกรมนาประทับตราที่ชื่อเจ้าของนาและเนื้อนา ส่วนข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ ประทับตราที่หลังโฉนด ตราทุกดวงมีสีแดง จึงเรียกโฉนดว่าโฉนดตราแดง โฉนดสมัยนั้นไม่ต้องมีร่ายการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์เหมือนโฉนดสมัยปัจจุบัน เพราะเจ้าของนาแทบทุกคนมีแต่สิทธิครอบครองเท่านั้น

เมื่อกองข้าหลวงทำโฉนดเสร็จแล้ว ก็จะนัดเจ้าของนาให้ไปรับโฉนดตราแดง ท้องตราเรื่องข้าหลวงรังวัดนากล่าวว่า "ค่าโฉนดตราแดงให้เรียกแก่ราษฎรเจ้าของนา ๑๐๐ ไร่ เป็นเงิน ๑ บาท ๒ สลึง"** ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อความตอนนี้เห็นจะหมายความว่า เจ้าของนาต้องเสียค่าธรรมเนียมออกโฉนดฉบับละ ๖ สลึง ถึงแม้ว่าที่ดินจะมีเนื้อที่ไม่ถึง ๑๐๐ ไร่

ข้อความในท้องตรายังมีต่อไปว่า "ถ้าข้าหลวงผู้รังวัดได้จำนวนนาคงเรียกมากน้อยเท่าใด ให้หักสิบลดให้กำนันตามธรรมเนียม เหลือจากสิบลดนั้นให้เรียกเอาข้าวค่านา (และ) ข้าวจัดซื้อ ให้ข้าหลวงผู้กำกับแลเสนาคิดเอาข้าวค่านา ข้าวจัดซื้อแก่ราษฎรตามโฉนดตราแดงแต่ในเรือนไร่กับงาน เศษวาในตราแดงนั้นอย่าให้คิดเอาแก่ราษฎรเลย"*** ข้อความตอนนี้มีปัญหาชวนให้สงสัย ข้าพเจ้าเองก็ไม่เข้าใจดีนัก อาจจะอธิบายคลาดเคลื่อนไปก็ได้ ข้าพเจ้าเข้าใจดังนี้คือ พระเจ้าแผ่นดินท่านถือว่าท่านเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ที่ดินทั่วประเทศ และถือว่าราษฎรเป็นผู้เช่านาของท่าน ท่านจึงมีสิทธิเก็บค่าเช่านา ซึ่งเรียกสั้น ๆ ว่าค่านา ค่านานั้นท่านตั้งอัตราไว้ไร่ละ ๒ ถังเหมือนกันทุก ๆ เมือง เจ้าหน้าที่รังวัดต้องคำนวณว่าที่นาแปลงใดเสียค่าเช่านาเป็นข้าวเปลือกกี่ถัง เมื่อรู้จำนวนแล้ว ก็หักให้แก่กำนันร้อยละ

---

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๐.

** จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๐.

*** จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๐.

สิบ จำนวนที่เหลือเป็นค่านา ซึ่งเจ้าของนามีหน้าที่ขนไปส่งยังฉางหลวง ซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ก็มีตั้งในหัวเมืองบางเมืองก็มี

ข้าวจัดซื้อคือข้าวซึ่งทางราชการบังคับซื้อในราคาถูก ทางราชการไม่ได้บังคับซื้อจากเจ้าของนาทั่วไปทุก ๆ เมือง บังคับเฉพาะแต่เมืองกรุงเทพฯ กรุงเก่า อ่างทอง สุพรรณบุรี นครไชยศรี สามโคก นนทบุรี สาครบุรี สระบุรี เพชรบุรี สมุทรปราการ ปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และชลบุรี รวม ๑๕ เมือง เอาไร่ละ ๒ ถังเท่ากับค่านา เจ้าของนาที่อยู่ในเมืองแปดเมืองแรกต้องขนข้าวค่านาและข้าวจัดซื้อไปส่งฉางหลวงในกรุงเทพฯ เจ้าของนาที่อยู่ในเมืองที่เก้าถึงที่สิบเอ็ดได้รับการผ่อนผันให้ส่งข้าวไปที่ฉางหลวงของแต่ละเมือง ส่วนเจ้าของนาในเมืองที่สิบสองถึงที่สิบห้าส่งข้าวขึ้นฉางเมืองปราจีน

นาแขวงเมืองชัยนาท อุทัยธานี สรรคบุรี สิงห์บุรี อินทรบุรี พรหมบุรี มโนรมย์ และลพบุรี เสียแต่ค่านาอย่างเดียว เจ้าของนามีหน้าที่นำข้าวมาตวงขึ้นฉางที่กรุงเทพฯ

นาเมืองนครสวรรค์ ราชบุรี กาญจนบุรี และกำแพงเพชร คิดเอาแต่ค่านาอย่างเดียว เจ้าของนาไม่ต้องขนไปไกล ตวงขึ้นฉางที่ตั้งอยู่ในเมืองนั้น ๆ

ส่วนเมืองที่อยู่ห่างไกลฉางหลวงมาก จะบังคับเจ้าของนาให้ลำเลียงข้าวค่านาไปส่งยังฉางหลวงก็เป็นการทารุณเกินไป รัฐบาลก็ผ่อนผันให้ส่งเงินแทนข้าว ท้องตรากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "เมืองเพชรบูรณ์ เมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล เมืองคำพราน เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร และเมืองพิษณุโลก เรียกข้าวค่านาเป็นเงินไร่ละ ๑ สลึง ให้เจ้าเมืองและกรมการบอกจำนวนนาและเงิน บีดตราส่งเงินให้ข้าหลวงคุมลงไปส่ง ณ กรุงเทพฯ"*

การกำหนดค่านาเป็นเงินไร่ละ ๑ สลึงนี้ เท่ากับบอกให้เรารู้ว่าทางราชการตีราคาข้าวเปลือก ๒ ถังเป็นเงิน ๑ สลึง เพราะฉะนั้นข้าวเปลือก ๑ ถังก็มีราคา ๑ เฟื้อง ครั้นถึงคราวที่ทางราชการซื้อข้าวจากราษฎร แทนที่จะให้ราคาข้าวถังละเฟื้อง กลับให้ราคาเพียงถังละสองไพเท่านั้น[๖] ต่ำกว่าราคาตลาดครึ่งหนึ่ง เป็นการกดราคาชาวนาอย่างไม่ยุติธรรม จึงเชื่อว่าชาวนาทั้งปวงคงไม่พอใจ

เนื้อความของท้องตราฉบับนี้ยังมีต่อไปว่า "นาข้าราชการในตำแหน่งซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด แลเจ้าเมืองกรมการ นาผู้ซึ่งได้รับพระราชทานตราภูมคุ้มห้าม ถ้าตั้งกองโคกระบือ ให้ผู้คนทาสในเรือนทำนั้น รังวัดให้มีโฉนดตราแดงไว้ ถ้าผู้มีชื่อเช่ายืมทำ ให้เอาข้าวค่านา ข้าวจัดซื้อแก่ผู้ทำ"** ข้อความตอนนี้หมายความว่ารัฐบาลไม่เก็บค่านาจากผู้ครอบครองนาซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมือง หรือกรมการเมือง หรือข้าราชการประจำที่มีเบี้ยหวัด หรือไพร่ที่ได้ตราภูมคุ้มห้าม ถ้าให้บ่าวหรือทาสของตนทำ แต่ถ้าให้คนอื่นเช่าทำหรือยืมทำ ข้าหลวงย่อมจะเอาค่านาและข้าวจัดซื้อจากผู้ทำได้

กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบังคับให้ราษฎรที่ถางป่าทำนาขึ้นใหม่ก็ดี หรือเข้าทำในนาเก่าซึ่งถูกทอดทิ้งก็ดี ไปแจ้งความแก่เสนา นายระวาง นายอากร เพื่อนำเจ้าพนักงานเหล่านี้ไปดูที่ และออกโฉนดที่ดินให้แก่ตน "ถ้าแลผู้ใดลักลอบก่อสร้างเลิกรั้งทำตามอำเภอใจเอง มิได้บอกเสนา นายระวาง นาย

---

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๑.

** จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๑.

อากรจับได้ก็ดี มีผู้ร้องฟ้องพิจารณาเปนสัจไซร้ ให้ลงโทษหกสฐานฯ"[๗] แต่ปรากฏในท้องตราฉบับนี้ว่า "ราษฎรจะเลิกร้างทำขึ้นใหม่นอกตราแดง ถ้าหัวเมือง ให้ราษฎรบอกแก่ยกกระบัตรแลเสนา แล้วให้ไปบอกกรมนาเอาตราจอง ถ้ากรุงเทพฯ ให้มาบอกกรมนาปิดตราจอง จะได้เอาบัญชีนาไว้ ราษฎรจึงไม่วิวาทกัน"* แสดงว่าระเบียบการออกหนังสือสำคัญแสดงการครอบครองที่ดินในรัชกาลที่ ๒ ได้เปลี่ยนแปลงไปจากระเบียบการที่บัญญัติไว้ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จมาก คือ ผู้ทำนาใหม่ได้แต่หนังสือสำคัญแสดงการจองที่เรียกว่า ตราจอง ไม่ได้โฉนดอันเป็นหนังสือสำคัญแสดงการครอบครองทันทีเหมือนอย่างแต่ก่อน การออกโฉนดก็เข้มงวดกวดขันยิ่งกว่าแต่ก่อน เสนา นายระวาง นายอากร ออกโฉนดไม่ได้ กรมนาก็ออกโฉนดไม่ได้ ออกได้แต่ตราจอง ผู้มีอำนาจออกโฉนดคือคณะข้าหลวงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง การที่ต้องเปลี่ยนระเบียบการออกหนังสือสำคัญไปจากวิธีการเดิม สันนิษฐานว่าคงเกิดจากการที่ผู้ได้โฉนดไปแล้วมากรายด้วยกันทอดทิ้งที่นา ไปหาที่ใหม่ทำต่อไป และเมื่อได้โฉนดอีกฉบับหนึ่ง ทำอยู่ไม่กี่ปี ก็ทอดทิ้งอีก เรียกว่าทำนาอย่างทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ รัฐบาลเห็นว่าการทำเช่นนี้เป็นการใช้ที่ดินเปลืองอย่างไม่สมควร และทำให้ราษฎรซึ่งยังไม่มีที่ดินทำมาหากินหาที่ดินได้ยาก จึงดำเนินการแก้ไขระเบียบการออกหนังสือสำคัญเสียใหม่ คือให้ตราจองแก่คนที่ทำนาทำไร่ใหม่ ๆ ต่อเมื่อเห็นว่าเป็นผู้ทำนายั่งยืนไม่ทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ จึงจะให้โฉนดตราแดงยึดถือ

ถ้าเราพิจารณาท้องตราที่เสนาบดีสั่งการไปยังกรมการเมืองต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๒ เปรียบเทียบกับกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ก็จะเห็นว่าหลักการสำคัญเกี่ยวกับที่ดินซึ่งบัญญัติไว้ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด หลักการสำคัญมี ๓ ข้อ ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่ดินทั่วราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์ ต่อพระราชทานให้แก่วัดใดหรือบุคคลใด วัดนั้นหรือบุคคลนั้นจึงจะได้กรรมสิทธิ์ และกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนี้ถือเป็นมรดกตกทอดไปยังทายาทได้

ข้อ ๒ ราษฎรและข้าราชการทั่วไปได้แต่สิทธิครอบครองที่ดินเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงซื้อขายที่ดินไม่ได้ มาตรา ๓๑ ของกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบัญญัติว่า "นาอยู่ในท้องที่แห่งราษฎรร้าง หาผู้รับแก้ส่วยหลวงต่อเจ้าเมืองมิได้ แลเจ้าเมืองเอานานั้นทำ แลมีผู้ออกมาว่าเปนลูกหลานพ่อแม่แลตายายเจ้าของนา จะเอานานั้นทำแลพิจารณาเปนสัจไซ้ ให้คงนาให้แก่เขา แลให้เจ้าเมืองเรียกเอาส่วยเข้าพระคลังท่านแล"[๘] นี่แสดงว่ากฎหมายยอมให้มีผู้รับช่วงสิทธิครอบครองเช่นเดียวกับกรรมสิทธิ์ แต่ผิดกับกรรมสิทธิ์ที่ทำการซื้อขายไม่ได้ ส่วนผู้มีกรรมสิทธิ์นั้นจะขายหรือจำนำหรือโอนให้แก่ผู้ใดก็ทำได้

ข้อ ๓ รัฐบาลไม่ต้องการให้มีการทำนาเลื่อนลอย หรือครอบครองที่ดินไว้เฉย ๆ ถ้าทอดทิ้งนาของตนไป ก็อนุญาตให้ผู้อื่นเข้าครอบครองแทนได้ ถ้ายังไม่มีคนเข้าครอบครอง ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานส่วนท้องถิ่นจะต้องขวนขวายหาคนเข้ามาทำ ท้องตราในรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "อนึ่ง ถ้านาข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน เจ้าต่างกรม หากรมมิได้ กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน เจ้าเมือง กรมการ แลอาณาประชาราษฎร บรรดาทำนาเลี้ยงชีวิตอยู่ในแว่นแคว้นขอบขัณฑเสมากรุงเทพ ถ้าข้าหลวงกรมการผู้กำกับรังวัดนาได้มีโฉนดตราแดงแล้วนั้น ถ้าไม่ทำนานั้นต่อไป ก็ให้เอานานั้นมอบเวนบอกแก่กำนัน

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๓๗.

เสนา ให้บอกกรมนากรุงฯ เมื่อเทศกาลทำนา เสนาจะได้ให้ผู้อื่นทำต่อไป อย่าให้หวงแหนนาไว้ให้รกร้างเปนอันขาดทีเดียว"* นี่เป็นระเบียบการใหม่ใช้บังคับเฉพาะนาที่มีโฉนดแล้ว ผู้ครอบครองมีหน้าที่ต้องแจ้งความแก่กำนันหรือเสนา เพื่อเจ้าพนักงานที่ได้รับแจ้งจะได้แก้ทะเบียนที่ดินที่ตนรักษา พร้อมทั้งแจ้งไปให้กรมนาทราบ

ข้อความตอนท้ายของท้องตรา กำหนดให้แม่กองรังวัดนามอบทะเบียนที่ดินที่รังวัด และออกโฉนดตราแดงเรียบร้อยแล้วแก่กรมนา เพื่อจะได้เป็นหลักฐานสำหรับเก็บค่านาจากเจ้าของนาต่อไป

๓. การรังวัดสวน

เมื่อพูดถึงการรังวัดนาแล้ว ก็ใคร่จะพูดถึงการรังวัดสวน อันเป็นภารกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์องค์ใหม่อีกอย่างหนึ่ง แต่โดยเหตุที่ข้าพเจ้ายังหาหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ที่ทำขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้ ได้พบแต่หลักฐานการรังวัดเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๖* ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าวิธีรังวัดคงจะทำตามขนบธรรมเนียมอย่างที่ทำในรัชกาลที่ ๒ ถ้าจะมีข้อแตกต่างกันไปบ้าง ก็คงจะแตกต่างกันในเรื่องพิกัดอัตราอากร เพราะเงินหนึ่งเฟื้องในสมัยรัชกาลที่ ๔ แลกเบี้ยได้มากกว่ารัชกาลที่ ๒ ตั้งเท่าตัว จึงใคร่จะขอนำวิธีการรังวัดในปี พ.ศ. ๒๓๙๖ มาบรรยายเพื่อให้ติดต่อกันไปกับเรื่องรังวัดนา การรังวัดสวนหรือเดินสวนมุ่งประโยชน์อย่างเดียวกันกับการเดินนา คือ มุ่งจะเรียกเก็บอากรให้ตรงตามความเป็นจริงในปีสำรวจ

รัฐบาลแต่งตั้งข้าหลวงเดินสวน ๓ กอง กองละ ๘ คน เป็นข้าราชการวังหลวง ๖ คน วังหน้า ๒ คน กองที่ ๑ มีหน้าที่เดินสวนแขวงกรุงเทพมหานคร นนทบุรี นครเขื่อนขันธ์ และสมุทรปราการเฉพาะฝั่งเหนือ (เข้าใจว่าฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา) กองที่ ๒ เดินสวนในเมืองที่กล่าวมาแล้วเฉพาะฝั่งใต้ (เข้าใจว่าฝั่งตะวันตก) กองที่ ๓ เดินสวนแขวงเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สมุทรสงคราม นครไชยศรี และสาครบุรี เมื่อกองที่ ๑ เดินสวนแขวงเมืองทั้งสี่เสร็จแล้วให้ออกไปเดินสวนแขวงเมืองฉะเชิงเทราต่อไป นอกจากข้าหลวงสามคณะ รัฐบาลยังตั้งกองบัญชีอีกกองหนึ่งมีหน้าที่ตรวจตราบัญชีที่ข้าหลวงเดินสวนส่งมาให้ และทำโฉนดแจกแก่เจ้าของสวน

การเดินสวนนั้นเป็นงานละเอียดยุ่งยากเสียเวลายิ่งกว่าการเดินนามาก เพราะจะต้องนับต้นผลไม้ที่โตได้เกณฑ์เสียอากรทุก ๆ ต้น ต้องวัดต้นไม้ และต้องดูต้นไม้เป็นว่าอยู่ในประเภทเสียอากรมากหรือน้อย อย่างต้นหมาก ต้องวัดส่วนสูงและต้องแยกเป็นหมากเอก หมากโท หมากตรี เพราะเสียอากรต่างกัน หมากเอกสูง ๓ วา ขึ้นไป เสียต้นละ ๕๐ เบี้ย ๑๐๐ ละ ๓ สลึง ๒๐๐ เบี้ย หมากโทสูงแต่ ๕ วาขึ้นไป เสียต้นละ ๔๐ เบี้ย ๑๐๐ ละ ๒ สลึงเฟื้อง หมากตรีสูงแต่ ๗ วาขึ้นไป เสียต้นละ ๓๐ เบี้ย ๑๐๐ ละสลึงเฟื้อง ๖๐๐ เบี้ย

ต้นไม้ที่เจ้าของสวนต้องเสียอากรมี ๘ ชนิด คือ หมาก มะพร้าว พลู มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด และลางสาด อากรที่เก็บจากต้นไม้เหล่านี้เรียกว่า อากรสวนใหญ่ เป็นอากรคนละอย่างกับอากรสมพัตสร

---

* จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ เล่ม ๒, หน้า ๔๑.

ต้นไม้ที่มีอากรนั้นเอาแต่ที่มีขนาดกำลังออกดอกออกผล ถ้าต่ำกว่าขนาดเล็กน้อย กะว่าอีกปีหนึ่งจึงจะออกผล ก็ให้เจ้าของสวนไปเสียอากรในปีหน้า

ข้าหลวงแต่ละคนมีสิทธิแต่งทนายของตนไปช่วยรังวัด ๘ คน ข้าหลวงกองหนึ่ง ๆ จึงมีบ่าวไพร่ไปด้วย ๖๔ คน

ในการรังวัดนา ทางราชการใช้เสนาและกำนันเป็นผู้นำชี้ที่ แต่ในการเดินสวนนั้น กรมนาไม่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เป็นหน้าที่ของกรมพระคลังสวนเจ้าจำนวนอากรสวนจะต้องให้ข้าราชการตำแหน่งนายระวางไปนำชี้ที่

ก่อนจะออกทำการเดินสวน เจ้าหน้าที่ทุกคนจะต้องเข้าอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันพระ แล้วสาบานตัวต่อหน้าพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต "ว่าจะนับต้นผลไม้ของราษฎรและบัญชีแต่ตามสัจตามจริง อย่าให้เอาของหลวงเป็นของราษฎร ๆ มาเป็นของหลวง มากเป็นน้อย ๆ เป็นมาก ไม้ใหญ่ว่าเล็ก ๆ ว่าใหญ่ และเบียดบังเอาสินจ้างสินบน เป็นอาณาประโยชน์ตนเป็นอันขาดทีเดียว"*

ฝ่ายเจ้าของสวนก็มีพิธีรีตองจะต้องทำเหมือนกัน ในวันแรกที่จะมีการรังวัด "ให้ราษฎรทำบายศรีบวงสรวงพระภูมิเจ้าที่สำรับหนึ่ง กรุงพาลีสำรับหนึ่ง ศีรษะสุกรคู่หนึ่งราคา ๕ สลึง เสื่ออ่อนผืนหนึ่งราคาเฟื้องหนึ่ง ผ้าขาวผืนหนึ่งราคาสลึงเฟื้อง รองเชือกรังวัด ขันล้างหน้าใบหนึ่งราคาเฟื้องหนึ่ง สำหรับเสกน้ำประพรมที่สวน ค่าเสกน้ำเฟื้องหนึ่ง ค่ารังวัดหัวเชือกสลึง ทางเชือกเฟื้อง รวม ๒ บาท สลึงเฟื้อง..... และเงินของซึ่งราษฎรเสียไปกับข้าหลวงนั้น ให้นายระวางหักเงินอากรของหลวงซึ่งจะเรียกในสวนนั้นหักให้แก่ราษฎรผู้เสียของและเงิน คิดเบ็ดเสร็จเงิน ๒ บาทสลึงเฟื้องนั้นแต่ปีเดียว"**

นอกจากนี้ เจ้าของสวนยังจะต้องจ่ายค่าหัวมือสลึงเฟื้อง เบี้ยเลี้ยง ๒ สลึง รวม ๓ สลึงเฟื้องให้แก่ข้าหลวง

"ครั้นเดินสวนเสร็จแล้ว ให้ราษฎรเอาโฉนดป่ามาสอบทานกับโฉนดใหญ่ต้องกันแล้ว ให้กองบัญชีเอาโฉนดป่าเก็บไว้ ส่งโฉนดใหญ่ให้แก่ราษฎร แล้วให้นายระวางเรียกเงินค่าโฉนดไว้ใบละ ๑ บาท ๒ สลึง จงทุกสวนแต่ปีเดียว และเงิน ๑ บาท ๒ สลึงนั้นให้แก่นายระวางเป็นค่าสมุด ค่ากระดาษ ค่าดินสอ สำหรับทำบัญชี ในการเดินสวน ๑ สลึง ให้แก่ผู้ตราทำบัญชีคู่โฉนด ๑ เฟื้อง ให้แก่ผู้เขียนโฉนดเฟื้อง ๑ ยกเป็นค่าตรา ๑ บาท"***

โฉนดป่าคือโฉนดที่มีรายการต้นผลไม้ตามที่คณะข้าหลวงสำรวจ และมีตราของแม่กองประทับที่จำนวนต้น มอบไว้แก่เจ้าของสวนในวันสำรวจพอเป็นหลักฐานว่า ข้าหลวงมาสำรวจแล้ว ส่วนโฉนดใหญ่คือโฉนดที่มีตราของข้าหลวงทั้งแปดประทับ ลงรายการต้นผลไม้และจำนวนเงินเป็นตัวหนังสือ พร้อมทั้งขนาดกว้างยาวของสวน

ค่าหัวมือ เป็นของตอบแทนการได้โฉนดป่า มีมะพร้าว ๔ ผล ใบพลู ๒ กลุ่ม และหมาก ๑ ทะลาย คิดเป็นเงินสลึงเฟื้อง เจ้าของสวนต้องให้เป็นเงิน เพื่อคณะข้าหลวงจะได้เอาไปแบ่งปันกัน

---

* กรมศิลปากร, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒, หน้า ๒๑๙.

** กรมศิลปากร, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒, หน้า ๒๑๗.

*** กรมศิลปากร, ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒, หน้า ๒๑๗.

สะดวก จึงสันนิษฐานได้ว่าข้าราชการทุกคนชอบงานเดินสวน และพวกทนายบ่าวไพร่ที่ไปด้วยก็ชอบมาก ๆ

๔. การสักเลกหมายหมู่

ราษฎรไทยในสมัยปัจจุบันสบายตัวสบายใจยิ่งกว่าบรรพชนเป็นอันมาก เพราะบรรพชนตั้งแต่สมัยโบราณมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ สมัยกรุงเทพฯ ถูกเกณฑ์เป็นไพร่ทำงานให้แก่รัฐบาลเป็นเวลาหลายสิบปี จะพ้นการเกณฑ์ก็ต่อเมื่อมีอายุครบ ๗๐ ปีแล้ว เป็นธรรมดาที่ราษฎรย่อมจะไม่พอใจการเกณฑ์ไพร่ ถ้าหลีกเลี่ยงได้ก็มักหลีกเลี่ยง ถ้าหนีได้ก็มักจะหนี การติดตามราษฎรที่หลีกเลี่ยงและหลบหนีเป็นการยาก เพราะสมัยนั้นยังไม่มีการใช้นามสกุลต่อท้ายชื่อตัวพอให้เป็นที่สังเกตว่าคนชื่อนั้น ๆ เป็นคนละคนกับคนที่มีชื่อซ้ำกัน เพื่อป้องกันการหลีกเลี่ยงหลบหนี รัฐบาลจึงใช้วิธีสักแขนคนที่จะต้องรับราชการไพร่ ระบุว่าสังกัดอยู่ในกรมใด เรียกว่าสักเลกหมายหมู่ คำว่าเลกกับคำว่าไพร่มีความหมายเหมือนกัน การสักนั้น เขาใช้เหล็กแหลมที่มีปลายอุ้มหมึกอย่างปากกา จุ้มหมึกสีน้ำเงินปนดำ ทิ่มแทงลงไปที่แขนเป็นตัวหนังสือบอกชื่อกรมต้นสังกัด เช่น กรมวัง กรมม้า กรมช้าง กรมนา เป็นต้น หมึกที่สักไม่มีทางจะลบออกได้ เพราะฉะนั้นคนที่ถูกสักจะมีเครื่องหมายติดตัวไปจนวันตาย หลบหนีการจับกุมได้ยาก ส่วนคนที่หลีกเลี่ยงการสัก แขนของตนจะไม่มีรอยสัก ก็อาจถูกจับกุมตัวได้โดยง่าย รัฐบาลจึงถือว่าการสักเลกหมายหมู่เป็นวิธีที่มีประโยชน์ และจำเป็นต้องใช้วิธีนี้

ทางราชการถือว่าคนไทยที่เป็นชายฉกรรจ์ต้องรับราชการไพร่ทุกคน ทุก ๆ ปีกรมสัสดีจะเรียกตัวชายฉกรรจ์ที่มีอายุตั้งแต่ ๑๖ ปีขึ้นไป มารับการตรวจคัดเลือกเข้ารับราชการไพร่ ผู้ที่ถูกเรียกตัวส่วนมากเป็นลูกของผู้ที่เคยรับราชการไพร่มาแล้ว เพราะทางราชการถือว่าลูกไพร่ต้องเป็นไพร่ตามพ่อ นอกจากนี้ก็มีสามเณรสึก และภิกษุสึก คนใดมีส่วนสูงถึงไหล่ ๒ ศอกกึ่งจะต้องรับราชการไพร่ เนื่องจากการถือเอาความสูงเป็นเกณฑ์ บางคนพออายุ ๑๖ ปี ก็ถูกส่งตัวไปเป็นไพร่ บางคนเป็นไพร่เมื่ออายุ ๑๘ บางคนเป็นเมื่ออายุกว่า ๒๐ ปี

ราชการไพร่จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ ทำของหรือหาของส่งให้รัฐบาลทุกปี เป็นจำนวนตามที่ทางราชการกำหนด ประเภทหนึ่ง เป็นทหารหรือเป็นคนงานตามกรมกอง ซึ่งขึ้นกับวังหลวง วังหน้า หรือวังหลัง ประเภทหนึ่ง และเป็นบ่าวรับใช้เจ้านายและข้าราชการอีกประเภทหนึ่ง ไพร่ทำงานประเภทที่หนึ่ง ได้ชื่อว่าไพร่หลวงส่วย หรือไพร่ส่วย ไพร่ทำงานประเภทที่สอง ได้ชื่อว่าไพร่หลวง ไพร่ทำงานประเภทที่สาม ได้ชื่อว่าไพร่สมกำลัง เรียกย่อ ๆ ว่า ไพร่สม ไพร่ทั้งสามประเภทต้องรับราชการไปจนอายุครบ ๗๐ จึงพ้นหน้าที่ราชการ หรือมีลูกชายรับราชการไพร่ถึงสามคน ก็พ้นจากราชการเหมือนกัน การพ้นจากราชการนี้เรียกว่าปลดชรา ไทย ลาว เขมร ญวนและจีนตั้งเกณฑ์ปลดชราเมื่ออายุ ๗๐ เหมือนกัน กฎหมายของไทยห้ามมิให้ศาลรับเด็ก ๗ เข้าเฒ่า ๗๐ เป็นพยาน ก็เพราะว่าเด็กที่มีอายุไม่ถึง ๗ ขวบ กับผู้ใหญ่ที่ชรามักจะพูดจาไม่เป็นหลักฐาน

การเกณฑ์พลเมืองเข้ารับราชการเป็นธรรมเนียมของเมืองไทยมาช้านานแล้ว เพราะเป็นความจำเป็นของบ้านเมืองจริง ๆ ในสมัยโบราณ เมืองไทยเป็นเมืองที่ยากจนเงิน เนื่องจากไม่มีแร่เงิน

เป็นทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนึ่ง และยังไม่ค่อยได้ทำการค้าขายกับต่างประเทศ อันเป็นหนทางเดียวที่จะได้เงินเข้ามาใช้ในบ้านเมืองอีกอย่างหนึ่ง เมื่อขาดแคลนเงินที่จะซื้อสิ่งของ และไม่มีเงินจ้างคนทำงานโยธา รัฐบาลก็ต้องใช้วิธีบังคับกะเกณฑ์สิ่งของและแรงงานเอาจากพลเมืองโดยไม่จ่ายค่าตอบแทน คือเอาเปล่า ๆ แต่เอาพอสมควร ไม่ถึงกับทำให้ราษฎรเดือดร้อนจนเกินไป เช่น ส่วยก็เอาแต่ของที่หาได้ทำได้ในพื้นเมืองคนละเล็กละน้อย คิดเป็นเงินก็สัก ๒ บาท ๓ บาท ถึง ๕ บาท ๖ บาท ตามฐานะเศรษฐกิจของราษฎร ถ้าเกณฑ์แรงก็บังคับให้มาทำงานปีละ ๖ เดือน และไม่ได้ให้ทำติดต่อกันไปจนครบกำหนด แต่ผ่อนผันให้ทำ ๑ เดือน หยุด ๑ เดือนสลับกันไป เพื่อจะได้มีเวลาทำมาหากิน ไพร่งานคนใดมีธุระจำเป็นเข้ารับราชการไม่ได้ ทางราชการก็ยอมให้หาคนมาทำแทนได้ หรือจะยอมเสียเงิน ๑ บาทต่อเดือนก็ได้ ทางราชการจะได้เอาเงิน ๑ บาทนี้ไปจ้างคนอื่นมาทำงานแทน สมัยนั้น ค่าแรงคนงานช่างถูกเสียเหลือเกิน เดือนละบาทเท่านั้น

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. ๒๑๙๙—๒๒๓๑) บ้านเมืองเจริญกว่าแต่ก่อน พลเมืองก็มากกว่าแต่ก่อน ข้าวของก็แพงขึ้น คนงานจึงเรียกค่าแรงแพงขึ้น เป็นเดือนละ ๖ สลึงหรือ ๒ บาท เป็นเหตุให้รัฐบาลต้องเพิ่มอัตราหาคนแทนเป็นเดือนละ ๒ บาท ไพร่คนใดอยากทำมาหากินอยู่กับบ้านตลอดปีก็จ่ายเงินให้ทางราชการปีละ ๑๒ บาท เป็นเช่นนี้ตลอดมาจนสิ้นสมัยอยุธยา

มาถึงสมัยกรุงเทพฯ เงินราคาตก เพราะเบี้ยมีจำนวนไม่พอแลกเปลี่ยน ในสมัยอยุธยาเบี้ย ๘๐๐ มีค่าเพียงหนึ่งเฟื้อง แต่ในรัชกาลที่ ๑ ต้องใช้เงินกว่าสลึง จึงจะได้เบี้ยจำนวนดังกล่าว รัฐบาลต้องเร่งเร้าพ่อค้าเบี้ยให้นำเบี้ยเข้ามาขายมาก ๆ เมื่อเห็นว่ามีเบี้ยเข้ามามากพอสมควรแล้ว ก็ออกกฎหมายกำหนดราคาเบี้ยให้ขาย ๔๐๐ เบี้ยต่อเฟื้อง ๘๐๐ เบี้ยต่อสลึง เมื่อเปรียบเทียบค่าของเงินสมัยรัชกาลที่ ๑ กับสมัยอยุธยาตอนปลาย จะเห็นว่าค่าของเงินในรัชกาลที่ ๑ ตกต่ำกว่าสมัยอยุธยามาก จึงไม่เป็นปัญหาแต่อย่างใดว่า เหตุไรข้าวของและค่าแรงจึงขึ้นราคามากกว่าแต่ก่อน รัฐบาลจึงต้องเพิ่มอัตราหาคนแทนเป็นเดือนละ ๔ บาท ๒ สลึง แต่ผ่อนผันลดเวลารับราชการลง ๒ เดือน เหลือปีละ ๔ เดือน

ในสมัยโบราณ ราษฎรไม่ค่อยได้รับการศึกษา ใครจะเรียนก็ได้ไม่เรียนก็ได้ สถานที่เรียนสำหรับลูกราษฎรก็มีแต่วัดเท่านั้น แต่การเรียนที่วัดก็ได้ความรู้เพียงอ่านออกเขียนได้ และรู้เลขนิดหน่อยเท่านั้น มิใช่ได้ความรู้สำหรับการประกอบอาชีพ รัฐบาลสมัยนั้นจึงไม่ได้ถือเอาความรู้ที่เรียนจากวัดเป็นเกณฑ์บรรจุคนเข้ารับราชการ แต่ถือหลักว่าพ่อรับราชการอะไร ลูกก็ควรรับราชการอย่างเดียวกันกับพ่อ เช่น พ่ออยู่กรมหมอ ลูกก็อยู่กรมหมอ พ่อเป็นบ่าวหลวงพล ลูกก็ต้องเป็นบ่าวหลวงพล พ่อเป็นไพร่ส่วย ลูกก็ต้องเป็นไพร่ส่วยตามพ่อ เรียกว่าเอาตระกูลเป็นเกณฑ์

ในสมัยปัจจุบัน กระทรวงกลาโหมเป็นเจ้าหน้าที่เกณฑ์ชายฉกรรจ์เข้ารับราชการทหาร แต่ในสมัยโบราณ หน้าที่เกณฑ์ชายฉกรรจ์เข้ารับราชการไพร่เป็นของกรมพระสัสดี (หรือสุรัสวดี) กรมพระสัสดีเรียกตัวชายฉกรรจ์อายุครบ ๑๕ ปีมาตรวจคัดเลือกทุก ๆ ปี โดยคัดเลือกคนที่สูงเสมอไหล่สองศอกกึ่งเป็นเกณฑ์ เมื่อตรวจทะเบียนเลก รู้ว่าเลกคนใดจะต้องรับราชการเป็นไพร่ส่วย ไพร่หลวงหรือไพร่สมกำลัง สังกัดกรมใดแล้ว ก็ส่งตัวให้ช่างสักสักหมายหมู่ ต่อจากนี้เข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของมูลนาย

จะมารับตัวไปควบคุมดูแล

สำหรับไพร่หลวง มูลนายของไพร่จำพวกนี้คือกรมเจ้าสังกัด ซึ่งมีชื่อกรมแจ้งชัดว่ากรมอะไร เป็นต้นว่า กรมพระนครบาล กรมพระตำรวจ กรมล้อมพระราชวัง

สำหรับไพร่สมกำลัง มูลนายคือบุคคลชั้นสูง ซึ่งได้แก่เจ้าและข้าราชการ รัฐบาลยกย่องบุคคลสองจำพวกนี้ว่าเป็นนายของราษฎร ไม่สมควรทำงานใดๆ อันเป็นงานต่ำหรืองานหนัก กลัวจะเสื่อมเสียเกียรติยศ จึงส่งไพร่สมกำลังไปเป็นบ่าวรับใช้เจ้าและข้าราชการ สำหรับพายเรือบ้าง หามแคร่บ้าง ทำนาทำไร่ในที่ของมูลนายบ้าง ตักน้ำ ผ่าฟืน สีข้าวในบ้านบ้าง และถือเครื่องยศเดินตามหลังมูลนายบ้าง มูลนายจึงเรียกไพร่สมกำลังว่าบ่าวไพร่

ไพร่สมกำลังทำงานสบายกว่าไพร่หลวง เพราะได้กินอยู่หลับนอนในบ้าน ในวังของมูลนาย ส่วนไพร่หลวงต้องหาเสบียงอาหารไปกินเอง เพราะเช่นนี้คนที่เป็นไพร่หลวงบางคนจึงขวนขวายจะย้ายประเภทไปเป็นไพร่สมกำลัง ไพร่หลวงที่มีลูก ก็มักจะปกปิดมิให้มูลนายรู้ เพราะต้องการจะช่วยลูกให้เป็นไพร่ส่วยหรือไพร่สม บรรดาเจ้าและข้าราชการล้วนแต่อยากมีไพร่สมมากๆ กันทั้งนั้น เพราะการรับเลี้ยงไพร่สมมีช่องทางจะหาผลประโยชน์ได้หลายทาง เช่น ปล่อยไพร่สมให้ไปอยู่บ้าน ไพร่สมก็ย่อมจะตอบแทนบุญคุณด้วยเงินด้วยทองหรือของกำนัล เพราะเหตุนี้ จึงมีการแย่งไพร่หลวง ไพร่สมกันวุ่นวายอยู่เสมอ จนรัฐบาลต้องออกกฎหมายบังคับว่า "เจ้าหมู่นายหมวดวิวาทเกี่ยวข้องกันด้วยเลข กรมพระศักดิ์ชำระว่ากล่าว ตัดสินสำเร็จ ในขณะสักครั้งนี้ แลสืบไปเมื่อน่า ถ้าเลขไพร่หลวงแลเลขหัวเมืองเดิมสักก็ดี ลูกหมู่ยังมิได้สักก็ดี หลบหนีโจทจากหมู่ไปอยู่ในหมู่ใด กรมใด นายใหม่เอาไว้โดยพลการ บังอาจล่วงเกินพระราชกำหนดกฎหมาย ฝ่ายนายเดิมก็ละเลยไว้ มิได้มาว่ากล่าวติดตามเอาเลขมาคงหมู่ จะให้ลงพระราชอาญา เจ้าหมู่เดิมแลนายใหม่ ให้ถอดเสียจากถานาศักดิ์ลงเปนไพร่ แลจะให้ลงพระราชอาญา เฆี่ยนตัวเลขซึ่งโจทไปจากหมู่นั้นสามยก ส่งไปให้ตะพุ่นหญ้าช้างหลวง"[๑๐]

เมื่อจะเริ่มการสักเลขหมายหมู่ พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งคณะข้าหลวงกองสักขึ้น ๒ หรือ ๓ กอง ให้มีหน้าที่สักเลกเดิมและเลกใหม่ในเมืองต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร ระบุชัดเจนว่ากองไหนจะทำการสักในเมืองใดบ้าง ให้กรมการเมืองทำทะเบียนไพร่ส่วย ไพร่หลวงและไพร่สมกำลังที่จะต้องสัก ยื่นต่อแม่กอง และให้มูลนายส่งไพร่ในบังคับบัญชาของตนไปให้ข้าหลวงกองสักทำการสักให้ครบถ้วนทุก ๆ คน

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงถึงการสักหมายหมู่ว่า "ถ้ารัชกาลก่อน สักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึงรัชกาลต่อไปกลับไปสักข้างท้องมืออีก ข้าพเจ้าได้เคยพบคนแก่คน ๑ เป็นไพร่หลวงกรมล้อมวัง เคยสักตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ ได้เห็นรอยสักดังกล่าวมานั้น"[๑๑] และยังมีคำชี้แจงในหนังสือ "ไซแอมรีโพซิตอรี" เล่ม ๒ หน้า ๓๖๒ ว่า คนรุ่นหนุ่มอายุแต่ ๑๕ ปีขึ้นไป ถูกเกณฑ์ไปรับการคัดเลือกเป็นไพร่ คนที่ถูกคัดเลือกเป็นไพร่จะถูกนำตัวไปยังโรงสัก เพื่อสักแขนข้างซ้ายหรือข้างขวาแล้วแต่ว่ามูลนายเป็นข้าราชการฝ่ายซ้ายหรือฝ่ายขวา เท่าที่ข้าพเจ้าเคยเห็นรอยสักที่สักในรัชกาลที่ ๕ เห็นแต่คนที่รับราชการทหารบก และทหารเรือ สักที่แขนด้านท้องมือเหมือนกัน แต่เป็นสมัยที่เลิกไพร่แล้ว จึงไม่รู้ว่ารอยสักที่แขนไพร่มีหนังสือว่ากระไร

บรรพชนของเราจะรู้สึกขายหน้าบ้างหรือไม่ ในการที่ถูกลักแขน เราไม่สามารถจะทราบได้ แต่พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ พากันติฉินนินทารัฐบาลไทย ที่สักคนราวกับเป็นวัวเป็นควาย ข้อที่ร้ายยิ่งกว่าการสักก็คือ การเอาคนมาใช้งานจนแก่จนเฒ่า ทำให้ไม่มีเวลาทำมาหากินเต็มที่ เป็นการเสียหายแก่เศรษฐกิจของบ้านเมือง

พวกไพร่สมกำลังนั้น ถ้ามูลนายตาย จะต้องย้ายประเภทเป็นไพร่หลวงทุกคน แต่รัฐบาลก็เปิดโอกาสให้ทายาทของผู้ตายขอคนเหล่านั้นไว้เป็นบ่าวไพร่ของตนต่อไป จะได้มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับฐานันดรของผู้ขอและความโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดิน ดังปรากฏในหมายประกาศฉบับหนึ่งซึ่งออกในรัชกาลที่ ๔ ว่า "ถึงจำนวนเลขสังกัดพัน (คือไพร่สมกำลัง) มีเจ้าหมู่ (เจ้าหมู่) ถึงแก่กรรมลงทุกราย บรรดาที่เป็นชายสักข้อมือแล้วก็ดี ลูกหมู่ (ลูกไพร่สม) ก็ดี ถ้าเจ้าหมู่เดิมยังไม่ได้ยอมยกหักให้แก่ผู้ใดไปก่อนเวลาตัวถึงแก่กรรม ตัวเลขแลลูกหมู่บรรดาซึ่งเป็นชายทั้งปวงนั้น ก็มีพระราชกำหนดให้ตกเป็นไพร่หลวงทั้งสิ้น ถึงกระนั้นบุตรหลานแลญาติของผู้ตายก็เคยกราบทูลพระกรุณาขอพระราชทานทั้งหมดบ้าง แบ่งเอาแต่พอควรบ้างไว้เป็นกำลังราชการ ก็เคยทรงพระกรุณาโปรดให้หักยกพระราชทานให้ แต่ทาสที่มีค่าตัวแท้ก็โปรดให้แบ่งปันไปตามมรดกได้แก่ญาติ แม้นซึ่งไม่ได้เป็นข้าราชการก็มีบ้าง"[๑๒]

ข้อความในหมายประกาศฉบับนี้บ่งว่า มูลนายมีสิทธิยกไพร่สมให้แก่ผู้ใดก็ได้ แต่ผู้นั้นต้องเป็นข้าราชการด้วยกัน

ชีวิตของราษฎรสมัยนั้นอยู่ในกำมือของพระเจ้าแผ่นดิน ท่านจะส่งไปเป็นบ่าวไพร่ของผู้ใดก็ได้ เอามาเป็นไพร่หลวงของท่านก็ได้ ยกให้ใครๆ ก็ได้ แล้วท่านยังส่งเสริมให้มูลนายมีอำนาจยกไพร่สมให้แก่ใครๆ ก็ได้

ชีวิตอันน่าอนาถของราษฎรตามที่กล่าวมานี้เป็นไปตามขนบประเพณีของสมัยนั้น ขนบที่เกี่ยวกับการกะเกณฑ์ราษฎรมาเป็นไพร่ส่วย ไพร่หลวง และไพร่สม ข้าพเจ้าให้ชื่อว่าขนบไพร่ และอยากให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายได้ทราบว่า มิใช่แต่เมืองไทยเท่านั้นที่มีขนบไพร่ เมืองจีน เมืองพม่า เมืองมอญ เมืองลาว เมืองเขมร และเมืองญวน ล้วนแต่มีขนบไพร่กันทั้งนั้น ถึงพวกฝรั่งเองที่ตำหนิขนบไพร่ของไทยเรา ใช่ว่าบ้านเมืองของเขาจะไม่เคยมีขนบประเพณีเช่นนี้ก็หามิได้ บ้านเมืองฝรั่งในทวีปยุโรปต่างก็เคยมีขนบไพร่มาแล้วในสมัยหนึ่ง ไพร่เมืองฝรั่งดูเหมือนจะถูกกดขี่บังคับเป็นการทรมานใจยิ่งกว่าไพร่เมืองไทยเสียอีก จะโม่แป้งก็ต้องไปโม่ที่โรงโม่ของมูลนาย เพื่อมูลนายจะได้เงิน จะแต่งงานลูกสาวก็ต้องขออนุญาตมูลนาย และต้องให้ของกำนัลแก่มูลนายอย่างจุใจ จะอพยพไปอยู่ที่อื่นก็ไม่ได้ แต่ไพร่ฝรั่งสบายกายกว่าไพร่ไทยอยู่อย่างหนึ่ง คือ ปีหนึ่งๆ เขาต้องทำงานไร่นาให้มูลนายไม่กี่วัน

พวกไพร่หลวงและไพร่สมมีทางรอดพ้นจากการเกณฑ์แรงไปได้ช่องทางอยู่ทางหนึ่ง คือ ออกบวชเป็นภิกษุหรือสามเณร สมัยนั้นถือว่าการบวชเป็นภารกิจของลูกผู้ชาย และเป็นการสนองคุณของพ่อแม่ปู่ย่าตายาย ทางราชการจึงไม่ขัดขวางการบวช แต่จะยอมให้บวชนานเท่าใด ยังหาหลักฐานไม่ได้

รู้แต่ว่าคนที่บวชเป็นสามเณรก่อนถูกคัดเลือกเป็นไพร่ มีสิทธิที่จะบวชเป็นภิกษุต่อไปโดยไม่ถูกขัดขวาง จะบวชไปจนกระทั่งอายุครบ ๗๐ หรือบวชไปจนกระทั่งตายก็ได้ ถ้าสึกออกมาก่อนอายุครบ ๗๐ ก็จะต้องถูกเกณฑ์เป็นไพร่หลวงทำงานหลวง จนกว่าจะถูกปลดชรา

๕. สรุปเหตุการณ์ในสามปีแรกของรัชกาลที่ ๒

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของราษฎร ในระยะสามปีแรกของรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีทั้งดีและร้าย เหตุการณ์ที่นับว่าดี คือการที่ศาลเร่งชำระคดีที่คั่งค้างอยู่ในโรงศาล โดยไม่เรียกค่าฤชาธรรมเนียมและค่าพินัยจากคู่ความ และการลดหย่อนเวลารับราชการของไพร่หลวงจากปีละ ๔ เดือนเป็นปีละ ๓ เดือน[๑๓] เหตุการณ์ที่นับว่าดีครึ่งร้ายครึ่งได้แก่การปล่อยนักโทษออกจากคุกทุก ๆ เมืองรวม ๔๔๓ คน เหลือแต่พวกพม่าข้าศึกจำพวกเดียว[๑๔] ผู้ที่ชอบใจมีจำนวนไม่กี่ร้อย แต่คนที่ไม่ชอบใจคือราษฎรชาวเมืองชาวสวนชาวไร่ชาวนา ซึ่งมีจำนวนเป็นแสน ๆ เพราะหวาดหวั่นพวกขี้คุกขี้ตารางจะประกอบมิจฉาชีพ ก่อความเดือดร้อนให้แก่พวกตนอีกตามเคย

เหตุการณ์ที่นับว่าร้ายได้แก่การบังคับให้ราษฎรโกนผมไปจนถึงต้นปี พ.ศ. ๒๓๕๔ การบังคับราษฎรให้ตัดไม้ตัดหวายและส่งสิ่งของที่ใช้ในการพระเมรุให้แก่ทางราชการ การกะเกณฑ์ราษฎรจากหัวเมืองเข้ามาในกรุงเพื่อสร้างพระเมรุ การสักเลกหมายหมู่ทั่วราชอาณาจักร และการระดมไพร่เพื่อทำศึกกับพม่า เมืองหลายเมืองในภาคใต้ถูกพม่าย่ำยีแหลกลาญ บางเมืองเช่นเมืองถลางกลายเป็นเมืองร้างผู้ร้างคนอยู่ช้านาน การเดินสวนเดินนาเป็นการที่ทำให้ราษฎรเสียเงินเสียของแก่พวกข้าหลวงกำนัน และนายระวาง และจะต้องเสียอากรถ้ายังไม่เคยเสีย เพราะฉะนั้นพวกราษฎรก็คงจะถือว่าเป็นเหตุการณ์ร้ายที่เกิดแก่พวกตน

สรุปแล้ว เหตุการณ์ในระยะสามปีแรกของรัชกาลที่ ๒ ทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรมากกว่าให้ความร่มเย็นเป็นสุข

เชิงอรรถบทที่ ๓

๑. กรมศิลปากร, "บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จ.ศ. ๑๑๗๑" **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒**, เล่ม ๑, หน้า ๕๖.

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖—๕๑.

๓. เรื่องเดียวกัน, "กาคาบพ้อง เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ" หน้า ๙ และ "สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองทั้ง ๕ เรื่องพม่ายกทัพมาตีเมืองถลาง จ.ศ. ๑๑๗๑," หน้า ๓๔—๓๕.

๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๒๙.

๕. กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒** เล่ม ๒, หน้า ๓๗—๔๒.

๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานการเก็บค่านา" **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, ภาค ๑๖, เล่ม ๒ พิมพ์ครั้งที่ ๕, พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๑๘๑.

๗. เสถียร ลายลักษณ์..... "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ มาตรา ๓๓," เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๔๑๕.

๘. เรื่องเดียวกัน, มาตรา ๓๑, หน้าเดียวกัน

๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานอากรสวนใหญ่," เรื่องเดิม, หน้า ๒๐๗—๒๒๒.

๑๐. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชบัญญัติตัดสินเลข จ.ศ. ๑๑๗๒," เรื่องเดิม, เล่ม ๔, หน้า ๒๓—๓๔.

๑๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒** (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๙), หน้า ๕๒.

๑๒. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศสักเลขไพร่หลวง," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๓๙๖.

๑๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๔ "กฎว่าด้วยไพร่สมกำลังเลขหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๗๒," หน้า ๓๑. มีความตอนหนึ่งว่า "ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จปราบดาภิเศกใหม่ ทรงพระมหากรุณาจัดลดหย่อนให้เข้ารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ให้ออกไปทำมาหากินอยู่สามเดือน"

๑๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า ๖.

บทที่ ๔

รายได้และรายจ่ายของรัฐบาล

ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีเนื้อหาสมบูรณ์กว่ารัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เพราะเหตุว่าทูตของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ ได้เขียนเรื่องราวทางเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๒ ไว้อย่างละเอียด ในหนังสือที่เขาแต่งขึ้นภายหลังจากการเยือนเมืองไทยและเมืองญวน[๑] เป็นหลักฐานที่หาได้ยากในหนังสือภาษาไทย ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพระราชพงศาวดารหรือกฎหมายหรือจดหมายเหตุต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลนี้

ในการพรรณนาเรื่องรายได้ของรัฐบาล ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า "พระราชทรัพย์" ข้าพเจ้าจะขอตัดภาษีอากรซึ่งขึ้นแก่กรมพระคลังมหาสมบัติออกไป เพราะว่าได้บรรยายอย่างละเอียดมาแล้วในบทที่ ๒ จะขอพูดแต่รายได้ซึ่งขึ้นแก่กรมอื่น ๆ เพื่อจะได้ไม่ต้องพูดซ้ำให้เสียเวลาไปเปล่า ๆ

๑. รายได้ของรัฐบาล

ในสมัยโบราณสืบต่อ ๆ มาจนถึงสมัยกรุงเทพฯ รัชกาลที่ ๕ ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการคลังรัฐบาลยึดหลักเก็บภาษีอากรโดยให้ส่วนราชการแทบทุกกรมมีหน้าที่เกี่ยวข้องด้วย เพื่อจะได้มีผลประโยชน์เป็นกำลังในการทำราชการ พวกข้าราชการจะได้มีน้ำใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณของพระมหากษัตริย์อย่างเข้มแข็งและซื่อสัตย์ สมัยก่อนรัฐบาลไม่ได้ให้เงินเดือนประจำแก่ข้าราชการเหมือนอย่างสมัยปัจจุบัน ก็ต้องสนองการรับใช้ของข้าราชการด้วยการให้มีผลประโยชน์ประจำตำแหน่ง ให้มียศศักดิ์และเครื่องยศ ให้มีบ่าวไพร่ และให้ได้รับเงินเบี้ยหวัดปีละครั้ง ข้าพเจ้าหาตัวอย่างขุนนางรับเบี้ยหวัดในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้ ได้แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ หลวงโยธาบริบาล (ซื่ออยู่) เมื่อยังเป็นมหาดเล็กเวรศักดิ์ได้เบี้ยหวัด ๗ ตำลึง ถึงต้นรัชกาลที่ ๕ ได้รับยศเป็นขุนสกลสารบาญ ปลัดกรมไพร่หลวงในกรมสุรัสวดี (กรมสัสดี) ได้เบี้ยหวัด ๑๐ ตำลึง ต่อมาอีกเก้าปี ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งเป็นหลวงโยธาบริบาลปลัดทูลฉลองในกรมพระสุรัสวดีกลาง เบี้ยหวัดเพิ่มเป็น ๑ ชั่ง จนกระทั่งถึงแก่กรรม[๒] น่าชมข้าราชการสมัยก่อน ซึ่งส่วนมากมีรายได้น้อยกว่าข้าราชการสมัยปัจจุบันอย่างเทียบกันไม่ติด แต่เขาก็ตั้งหน้าตั้งตาทำงานจนบ้านเมืองเจริญยิ่งขึ้น และเมื่อถึงคราวบ้านเมืองมีศึกสงคราม ทั้งข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนต่างก็มีหน้าที่สละชีพเพื่อชาติเหมือนกัน ไม่ได้สบายตัวสบายใจเหมือนข้าราชการฝ่ายพลเรือนในสมัยนี้

ข้าพเจ้าจะบรรยายเรื่องภาษีอากรเป็นอย่าง ๆ ไป ว่าเก็บกันอย่างไร และเป็นหน้าที่ของกรมไหน

๑. **ค่าราชการ** คือ เงินที่เก็บจากไพร่หลวงและไพร่สมที่ไม่มารับราชการเมื่อถึงเวรของตน ในสมัยแต่ก่อน ทางราชการอ้างว่าเงินที่เรียกเก็บสำหรับเอาไปจ้างคนทำงานแทน แต่ในชั้นหลังเมื่อไพร่มีจำนวนเหลือเฟือจนเกินงาน ทางราชการเก็บได้ก็เอาเข้าคลังเลย ในรัชกาลที่ ๖ ทางราชการเปลี่ยนชื่อเงินค่าราชการเป็นรัชชูปการ แปลว่า เงินบำรุงแผ่นดิน

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ค่าราชการเก็บจากไพร่หลวงปีละ ๑๘ บาท เก็บจากไพร่สม ๖ บาท และเก็บจากทาส ๑ บาท ๒ สลึง เวลารับราชการของคนสามประเภทนี้ก็แตกต่างกัน คือ ไพร่หลวงรับราชการปีละ ๓ เดือน ไพร่สมกำลังปีละเดือน ส่วนทาสปีละ ๘ วัน[๓] ข้าพเจ้ายังค้นคว้าหาหลักฐานไม่ได้ว่าเกณฑ์ดังกล่าวนี้ตั้งขึ้นในรัชกาลใด จึงไม่ทราบว่าค่าราชการที่เก็บจากไพร่สมในรัชกาลที่ ๒ เป็นเงินเท่าใด เก็บจากทาสเท่าใด กรุที่ไพร่สมกำลังและทาสรับราชการหลวงน้อยกว่าไพร่หลวงนั้น เป็นเพราะมีภาระต้องรับใช้มูลนาย และนายเงิน

กรมพระสัสดีเป็นเจ้าหน้าที่รักษาทะเบียนไพร่และทะเบียนทาส และสัสดีเป็นเจ้าหน้าที่ที่คัดเลือกราษฎรเข้ารับราชการไพร่ เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงมอบหน้าที่เก็บเงินค่าราชการให้กรมพระสัสดีทำ กรมพระสัสดีก็ตั้งสัสดีไปทำหน้าที่นี้ตามเมืองต่าง ๆ

๒. **ค่านา** คือ ส่วยชนิดหนึ่งซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเรียกจากราษฎรผู้ใช้ที่ดินของท่านทำมาหากิน ค่านามี ๒ อย่าง คือ ส่งข้าวเปลือกเป็นส่วยอย่างหนึ่ง และส่งเงินเป็นส่วยอีกอย่างหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๒ ถ้าส่งเป็นข้าวเปลือกก็ส่งไร่ละ ๒ ถัง ถ้าส่งเป็นเงินก็ไร่ละสลึง

ถ้าเราจะถือสถิติผลิตผลเฉลี่ยต่อไร่ในปี พ.ศ. ๒๕๐๐ ว่าคงไม่แตกต่างกับผลิตผลเฉลี่ยในสมัยรัชกาลที่ ๒ เท่าใดนัก เราก็อาจกล่าวได้ว่าชาวนาสมัยนั้นทำนาได้ข้าวเปลือกไร่ละ ๒๐ ถัง ต้องเสียค่านาให้รัฐบาลไร่ละ ๒ ถัง หรือร้อยละ ๑๐ อัตราร้อยละ ๑๐ นี้ รัฐบาลชอบใช้เสียจริง ๆ เห็นจะเป็นเพราะคิดคำนวณง่าย ค่าจังกอบก็เอาร้อยละ ๑๐ หรือ 'สิบหยิบหนึ่ง' ค่ารังวัดนา 'คงเรียกมากน้อยเท่าใดให้หักสิบลดให้กำนันตามธรรมเนียม'

กรมนาเป็นเจ้าหน้าที่เก็บค่านา เนื่องจากข้าวเป็นพืชที่ปลูกกันแพร่หลายทั่วทุกเมือง จึงปรากฏว่ามีข้าราชการกรมนาอยู่ประจำทุกเมือง ดำรงตำแหน่งเสนา หมื่นนา พันนา คำว่าเสนาเห็นจะเพี้ยนมาจากคำว่าแสนา แสแปลว่าวัด แสนาคือผู้รังวัดนา

๔. **ค่าผูกปี้** เป็นค่าธรรมเนียมเรียกเก็บจากผู้ชายชาวจีน ค่าธรรมเนียมนี้จะมีมาแต่ครั้งใดสมัยใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่ามีในรัชกาลที่ ๒ แน่นอน เพราะนายยอน ครอเฟิด ได้กล่าวถึงเรื่องนี้[๔] ว่าผู้ชายชาวจีนที่มีอายุแต่ยี่สิบปีขึ้นไปต้องเสียค่าธรรมเนียม ๒ บาทสลึงเฟื้อง สลึงเฟื้องนั้นได้แก่เจ้าหน้าที่ผูกปี้ ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่ว่ารัฐบาลเก็บค่าธรรมเนียมทุก ๆ ปี หรือเก็บสามปีต่อครั้งอย่างในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเพิ่มค่าธรรมเนียมเป็น ๔ บาท ถ้าเทียบกับค่าธรรมเนียมในเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเก็บทุกปี ๆ ละ ๘ ดอลลาร์ จะเห็นว่ารัฐบาลไทยเก็บค่าธรรมเนียมถูกมาก

ชาวจีนที่เสียค่าธรรมเนียมแล้ว เจ้าหน้าที่จะเอาเชือกที่มีตราครั่งผูกที่ข้อมือข้างซ้าย เพื่อเป็นหลักฐานว่าเสียค่าธรรมเนียมแล้ว[๕] คนใดไม่มีเชือกติดตราครั่งผูกข้อมือ ก็ย่อมจะจับได้ง่าย ๆ ว่ายังไม่ได้เสียค่าธรรมเนียม คนไทยเรียกตราครั่งว่าปี้ เลยเรียกค่าธรรมเนียมชนิดนี้ว่าค่าผูกปี้

กรมเมืองเป็นเจ้าหน้าที่เรียกเก็บค่าผูกปี้จากชาวจีน นายยอน ครอเฟิด กล่าวว่ารัฐบาลเก็บเงินได้ ๒๐๑,๒๕๐ บาท

๔. จังกอบ คือ ภาษีซึ่งเก็บจากสินค้าพื้นเมืองและสินค้าที่มาจากต่างประเทศตามอัตราที่ทางราชการกำหนด สถานที่เก็บจังกอบเคยเรียกว่าด่านขนอนในสมัยอยุธยา ในสมัยกรุงเทพฯ เรียกว่าด่านภาษี ทางราชการตั้งด่านภาษีตามต้นทางที่จะเข้าสู่ย่านการค้าสำคัญของกรุงเทพฯ เท่าที่รู้ มีที่คลองบางหลวงตรงปากคลองบางขุนเทียน (คลองด่าน) แห่งหนึ่ง ที่ปลายคลองดาวคะนองตอนบรรจบคลองบางขุนเทียนแห่งหนึ่ง ที่วัดด่านภาษีในคลองพระโขนงแห่งหนึ่ง กฎหมายลักษณะอาญาหลวงมีบทบัญญัติว่า "นายพระขนอนธนบุรี ขนอนน้ำ ขนอนบกแห่งใด ๆ ในพระนครศรีอยุธยา แลจะเก็บจังกอบในสำเภานาวาเรือใหญ่เรือน้อยก็ดี หนบกหนเกวียนหนทางอันจะเข้าถึงขนอนใน ท่านให้นับสิ่งของจนถึงสิบ ถ้าถึงสิบไซ้ ท่านจึ่งให้เอาจังกอบนั้นหนึ่ง ถ้ามิถึงสิบไซ้มิให้เอาจังกอบนั้นเลย ถ้าผู้ใดเก็บเอา ท่านให้ไหมเอาหนึ่งเปนสอง, แลให้ตีด้วยไม้หวาย ๑๕ ที ถ้าแลผู้ใดลักลอบเอาส่วนสิ่งของอันจะเปนจังกอบนั้นซุ่มซ่อนหนีไปนายขนอนจับได้ไซ้ ให้เอาผู้นั้นใส่ขื่อไว้ แลให้เอาไหมจังกอบอันหนึ่งเปนสี่ อนึ่งถ้าหนีขนอน นายขนอนไล่ แลต่อตีนายขนอน ๆ ต่อตีมีบาดเจ็บทั้งสองข้าง ให้ยกบาดเจ็บผู้หนีขนอนนั้นเสีย ให้ทวนด้วยลวดหนังแก่ผู้หนีขนอน ๆ ละ ๑๕ ที แล้วให้ไหม ๒ ลา"[๖]

กรมท่ามีหน้าที่เก็บจังกอบและแต่งตั้งนายด่าน เสนาบดีกรมท่ามีราชทินนามว่า เจ้าพระยาศรีธรรมราชเดโชชาติอำมาตยานุชิตพิพิธวรวงษพงษภักดยาธิเบศวราธิบดีศรีรัตนราชโกษาธิบดี คนไทยเรียกชื่อย่อ ๆ ว่า เจ้าพระยาโกษา เช่น เจ้าพระยาโกษาเหล็ก เจ้าพระยาโกษาปาน เป็นตัวอย่าง พวกฝรั่งทั้งโปรตุเกส ฝรั่งเศส อังกฤษ วิลันดา เรียกท่านผู้นี้ว่าพระคลัง เมื่อมีกิจธุระอย่างใดก็ต้องติดต่อกับพระคลัง ซึ่งทำหน้าที่เหมือนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

๕. ค่าฤชาธรรมเนียม คือ ค่าธรรมเนียมขึ้นศาลซึ่งเรียกเก็บจากโจทก์ จำเลยและผู้ร้องในสมัยรัชกาลที่ ๒ รัฐบาลกระจายศาลให้ไปอยู่ในกรมต่าง ๆ เช่น กรมมหาดไทย กลาโหม นครบาล วัง คลัง นา ท่า ธรรมการ สัสดี มรดก แพทยา แพ่งกลาง แพ่งเกษม และศาลหลวง เพื่อสงเคราะห์ข้าราชการให้มีรายได้จากค่าฤชาธรรมเนียม แต่เราไม่ทราบว่าตระลาการผู้พิพากษาและเจ้าหน้าที่ศาลแบ่งปันค่าฤชาธรรมเนียมกันอย่างไร

ถ้าเป็นความฟ้องร้องกันตามหัวเมือง ก็ฟ้องที่ศาลากลาง ซึ่งตั้งอยู่หน้าจวนของผู้ว่าราชการและผู้ว่าราชการต้องออกเงินส่วนตัวสร้างขึ้นเอง มีข้าราชการจำนวนหนึ่งทำหน้าที่รับฟ้อง เช่น ขุนต่างใจราษฎร์ ขุนต่างตาราษฎร์ และขุนไชยอาญา ในทำเนียบข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราชเป็นตัวอย่าง ศาลตามหัวเมืองมีศาลเดียวตั้งอยู่ที่ศาลากลางนั้นเอง[๗] การพิจารณาคดีก็ใช้กรมการเมืองทำหน้าที่ผู้พิพากษาตระลาการและผู้ปรับเป็นส่วนใหญ่ เพราะสมัยนั้นถือว่า ข้าราชการฝ่ายปกครองมีหน้าที่ทาง

ศาลด้วย จับเอง สอบสวนเอง ฟ้องเอง ซักถามเอง และตัดสินเอง ซึ่งเป็นขบวนดำเนินการยุติธรรมที่น่าจะไม่ให้ความยุติธรรมแก่ราษฎรนัก แต่ย่อมเป็นขบวนดำเนินการที่ให้ความสะดวกแก่รัฐบาลสมัยนั้นมากกว่า

๖. **ค่าไถ่โทษ** คือ ค่าธรรมเนียมที่ผู้ต้องโทษจะต้องใช้ให้แก่รัฐบาล เป็นการแลกเปลี่ยนกับการที่รัฐบาลงดเว้นลงโทษตน เช่นอย่างที่บัญญัติในกฎหมายลักษณะผัวเมียมาตรา ๓๕ ว่า "หลานทำชู้ด้วยเมียลุงตาปู่อาน้าพี่ตนเอง มันผู้มิเกรงกลัว มันมิอายแก่บาป ดังนั้นให้เอามันคนร้ายจำใส่ตรวนใส่ขื่อใส่คา เอาน้ำหมึกศักหน้าทั้งหญิงทั้งชาย เอาเชือกหนังผูกคอ เอาฆ้องตี ตเวนรอบตลาด แล้วเอาขึ้นขาหย่าง ยิงด้วยลูกสันโดด แล้วให้ตีด้วยลวดหนังคล ๒๕ ที ๕๐ ที แลให้ทำแพลอยเสียนอกเมืองอย่าให้ดูเยี่ยงกัน ถ้าจะไถ่ลูกสันโดดมิให้ยิง เล่มละ ๓๐,๐๐๐ เบี้ย"[๙] และในกฎหมายพระไอยการกรมศักดิ์ มีอัตราไถ่โทษบอกไว้ชัดเจนในสองมาตราสุดท้าย มาตราหนึ่งกล่าวว่า "หญิงนอกใจผัวจะไถ่โทษนุ่งร่างแห ๒๐๐,๐๐๐ เบี้ย ไถ่โทษสักแก้ม ๕๐๐,๐๐๐ ไถ่โทษโกนตะแลงแกง ๒๕๐,๐๐๐ ไถ่โทษถะเลวปะหน้า ๑๕๐,๐๐๐ ไถ่โทษทัดดอกฉะบาแดงสองหู ๑๕๐,๐๐๐" อีกมาตราหนึ่งกล่าวว่า "จะลงโทษผู้ร้ายถึงตัดตีนสินมือ ทวนด้วยลวดหนัง ไม้หวาย สักอก สักแก้ม สักหน้า ต้นตอให้โดยเบี้ยเลมิดตามบันดาศักดินั้น" ถ้าจะไถ่ "ตัดปาก ๗๕๐,๐๐๐ ไถ่ตัดข้อมือ ๗๕๐,๐๐๐ ไถ่ตัดนิ้วเท้านิ้วมือ ๑๕๐,๐๐๐ ไถ่สักอก ๑๕๐,๐๐๐"[๙]

๗. **ค่าปรับ** คือ เงินที่ศาลเรียกเอาจากผู้ต้องหาหรือคู่ความ ฐานละเมิดกฎหมายข้อใดข้อหนึ่งซึ่งมีบทบัญญัติให้ปรับผู้กระทำผิด เช่น ต้มเหล้าเถื่อน ลักลอบขายฝิ่น และสูบฝิ่น มาตรา ๑๗ ของกฎหมายลักษณะวิวาทบัญญัติว่า "ผัวเมียวิวาทกัน ชายผัวทุบตีฟันแทงหญิงผู้เมียตาย ให้ลงโทษดังฉันผู้อื่น ถ้าหญิงทุบตีฟันแทงชายผู้ผัวตาย ให้ลงโทษดุจกัน ถ้าบแกล้งตีฟันแทงให้ตาย ท่านว่าให้ไหม (ปรับ) โดยศักดิ์ (สัก) มือ ศักไม้ ศักเหล็ก สินไหมเอาเข้าพระคลังหลวงจงสิ้น"[๑๐]

๘. **ค่าภาคหลวงมรดก** คือ ส่วนแบ่งของมรดกซึ่งรัฐบาลจะต้องได้ตามบทบัญญัติของกฎหมายลักษณะมรดก มาตรา ๓ ของกฎหมายฉบับนี้บัญญัติว่า ถ้าเจ้าและข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์ถึงแก่กรรมและมีมรดก ให้ทายาท "เอาเครื่องสรรพาวุธช้างม้าเครื่องพัทยาบ่าวไพร่แลเรือยาวแต่ ๗ วาขึ้นไปยกไว้เปนของหลวง" เอามรดกชำระหนี้ของผู้ตาย มรดกที่เหลือ "แบ่งออกเปนส่วน ให้ทำเปน ๔ ภาค ภาคหนึ่งเข้าพระคลังหลวง ภาคหนึ่งให้แก่บิดามารดา..... แลภาคหนึ่งให้แก่พี่น้องลูกหลานแลญาติกาผู้ถึงแก่มรณภาพ ภาคหนึ่งให้แก่ภริยา ถ้าผู้มรณภาพนั้นหามีเจ้าเรือนมิได้ ให้ยกไว้เปนหลวง"[๑๑] และมาตรา ๓๔ บัญญัติว่า "พระราชทานเมียให้แก่ขุนมุลนายผู้ใด แลเมียพระราชทานนั้นล้มตาย ท่านว่าหญิงผู้ตายนั้นเปนข้าหลวง ท่านให้เอาทรัพย์เดิมแลสินสมรสแห่งหญิงผู้ตายนั้นแบ่งออกเปนสามภาค ภาคหนึ่งยกไว้เปนหลวง ภาคหนึ่งไว้ให้แก่ผัว ภาคหนึ่งไว้แก่ญาติหญิงผู้ตายนั้น"[๑๒]

กรมมรดกเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องมรดกของผู้มีบรรดาศักดิ์ คือ มีศักดินาแต่ ๔๐๐ ขึ้นไป และมีศาลคดีมรดกสำหรับพิจารณาคดีที่ฟ้องร้องกันด้วยเรื่องมรดก

๙. **การริบราชบาตร** ราชบาตรแปลว่าคำสั่งหลวง การริบราชบาตรแปลว่า การเก็บเอาสิ่งของของคนที่ต้องพระราชอาญาเข้าเป็นของหลวง กฎหมายครั้งโบราณบางเรื่องไม่ค่อยยุติธรรม เพราะมีการลงโทษรุนแรงเกินเหตุบ้าง ลงโทษผู้มิได้กระทำผิดบ้าง และลงโทษอย่างไม่สมเหตุสมผลบ้าง เช่น การลงโทษผู้เป็นกบฏในกฎหมายลักษณะขบถศึก "โทษผู้นั้นเปนอุกฎษฐโทษ ๓ สฐาน สฐานหนึ่งให้ริบราชบาทว ฆ่าเสียให้สิ้นทั้งโคตร สฐานหนึ่งให้ริบราชบาทว ฆ่าเสีย ๗ ชั่วโคตร สฐานหนึ่งให้ริบราชบาทวแล้วให้ฆ่าเสีย โคตรนั้นอย่าเลี้ยงสืบไปเลย"[๑๓] ผู้เป็นกบฏมีทาสกี่คน มีช้างม้าวัวควายกี่ตัว มีเงินทองกี่ชั่ง และมีบ้านเรือนที่ดินมากน้อยเท่าใด ทรัพย์เหล่านี้จะถูกริบเอามาเป็นของหลวงทั้งหมด โทษ "ฆ่าเสียให้สิ้นทั้งโคตร" นั้น คำว่าโคตรแปลว่าตระกูล "การฆ่าเสียให้สิ้นทั้งโคตร" ฟังดูรู้สึกว่าจะถูกประหารชีวิตหลายคน มิใช่ประหารแต่ผู้ทำการขบถเพียงผู้เดียว ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเห็นจะฆ่าลูก ๆ ด้วย ส่วนเมียจะพลอยตายไปด้วยหรือไม่ ยังเป็นปัญหา จะต้องพิจารณากฎหมายลักษณะอื่นที่กล่าวถึงการริบราชบาตรเอามาประกอบการวินิจฉัย เมื่อพิจารณากฎหมายลักษณะโจรมาตรา ๕๔ จากประชุมกฎหมายประจำศกเล่มที่ ๑ หน้า ๓๒๑—๓๒๒ ที่บัญญัติว่า "โจรคบพวกเพื่อนไปปล้นบ้านเรือนทับทิมที่ใด ๆ แลสกดสดมภตัดช่องย่องเบา ฆ่าเจ้าบ้านเจ้าเรือนตาย เก็บเอาทรัพย์สิ่งของไป ให้เร่งเอาทรัพยส่งให้แก่เจ้าทรัพยตามตราสิน แล้วให้ริบราชบาทวเอาทรัพยสิ่งของโจรแลพวกโจรเปนหลวง เอาบุตรภริยาเปนคนน้ำร้อน แล้วให้ฆ่าโจรแลพวกโจรซึ่งลงมือตัดศีศะเสียบไว้แตลงแกง" จะเห็นว่าเมียและลูกของโจรต้องรับโทษร่วมกับผัว เพราะฉะนั้นในคดีขบถ เข้าใจว่าเมียต้องถูกประหารชีวิตด้วย

คำว่า "๗ ชั่วโคตร" นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมายถึงคนร่วมตระกูลเดียวกัน ๗ ชั้น เริ่มแต่ชั้นทวด ชั้นปู่ ชั้นพ่อ ชั้นผู้กระทำผิด ชั้นลูก ชั้นหลานและชั้นเหลน เฉพาะที่เป็นผู้ชายเท่านั้น

การฆ่าเสีย ๗ ชั่วโคตรนั้น ในสมัยกรุงเทพฯ ไม่ปรากฏเหตุการณ์เช่นนี้แม้แต่ครั้งเดียว ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อครั้ง "กาคาบพ้อง" ซึ่งปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๒—๑๑๗๓ รัฐบาลก็สั่งประหารแต่ผู้กระทำผิด ๔๐ คน แสดงว่ารัฐบาลคำนึงถึงความยุติธรรมอยู่บ้างเหมือนกัน ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อครั้งประหารชีวิตพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรักษ์รณเรศ ก็ลงโทษเฉพาะตัวผู้กระทำผิดเช่นเดียวกัน

๑๐. **ส่วย** คือ สิ่งของที่รัฐบาลเรียกร้องเอาจากเมืองที่อยู่ใต้ปกครอง หรืออยู่ในความคุ้มครอง เป็นค่าตอบแทนการปกครองหรือคุ้มครอง เมืองที่อยู่ใต้ปกครองต้องส่งส่วย์ทุกปี และถ้าเป็นเมืองเอก เช่น เมืองนครศรีธรรมราชและพิษณุโลก ต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองด้วย ส่วนเมืองที่อยู่ในความคุ้มครอง เช่น เมืองกัมพูชา เมืองไทรบุรี เมืองเชียงใหม่ มีกำหนดส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองพร้อมทั้งส่วยสามปีครั้งหนึ่ง

ส่วยที่รัฐบาลกะเกณฑ์เรียกร้องเอาจากเมืองทั้งสองจำพวกนั้น ถ้าขาดไปไม่ครบจำนวน รัฐบาลยอมให้ส่งเงินแทนได้

เป็นหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมืองและเจ้าเมืองที่จะเกณฑ์ราษฎรชายจำนวนหนึ่งซึ่งสันทัดในการหาหรือการผลิตส่วยที่รัฐบาลต้องการ รับภาระหาหรือทำส่วยให้ได้จำนวนตามที่ต้องการ ราษฎรที่ถูก

เกณฑ์เอาส่วยได้ชื่อว่าไพร่ส่วย สิ่งของที่รัฐบาลกะเกณฑ์มีมากมายหลายอย่าง

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงรายได้ของรัฐบาลที่ได้จากส่วยว่า รัฐบาลได้งาช้างปีละ ๔๐๐ หาบ รง ๔๐๐ หาบ ไม้กฤษณา ๑๐๐ หาบ รังนก ๑๐๐,๐๐๐ บาท ไข่จระเข้ (ไข่เต่าตนุ) ๕,๐๐๐ บาท และบอกราคาส่วยที่กรมพระคลังสินค้าเป็นผู้ขายว่า งาช้างขายหาบละ ๑๐๐ บาท รงหาบละ ๔๕๐ บาท และไม้กฤษณาหาบละ ๔๕๐ บาท[๑๔]

กฎหมายลักษณะพระธรรมนูญกำหนดให้กรมพระตำรวจกลางเป็นเจ้าหน้าที่ตักเตือนเร่งรัดทวงส่วยจากกรมการเมือง การที่ต้องมีการเร่งรัดอยู่เสมอ เป็นเพราะข้าราชการที่เป็นเจ้าหน้าที่เก็บส่วยจากไพร่ส่วย มักกระฉับกระเฉงเฉพาะแต่เวลาเรียกส่วยจากราษฎร พอถึงตอนที่จะส่งหลวงมักเชือนแชส่งขาดจำนวนบ้าง ขอผัดส่งบ้าง

ในกฎหมายฉบับที่กล่าวนี้มีรายชื่อส่วยสาอากรแทบทุกอย่าง มีบางอย่างข้าพเจ้าไม่รู้ว่าเป็นอะไร เช่น หัวบ่า ท่าที่เชิงเรือน และส่วยสมองคนใช้

อนึ่ง กฎหมายลักษณะพระธรรมนูญยังระบุว่ากรมนาเป็นเจ้าหน้าที่ "เร่งเบี้ยหลวง"[๑๕] ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเบี้ยหลวงเห็นจะหมายถึงส่วยหอยเบี้ย เพราะหอยเบี้ยเป็นของจำเป็นที่ราษฎรต้องจับจ่ายซื้อของอยู่ทุก ๆ วัน ท้องที่ชายทะเลที่ขึ้นชื่อลือนามว่าอุดมด้วยหอยเบี้ย คือ ท้องที่เบี้ยซัดในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งในปัจจุบันเป็นอำเภอปากพนัง นายที่มียศศักดิเป็นเมืองรามธานี ศักดินา ๘๐๐ "ได้เรียกส่วยอากรในที่ได้รับพระราชทานค่าคำนับฤชาภาษีส่วย"[๑๖] ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าในสมัยกรุงเทพฯ กรมนาจะยังคงมีหน้าที่เร่งส่วยเบี้ยอย่างในสมัยอยุธยาหรือไม่

๑๑. ค่าธรรมเนียมต่อเรือ คือ เงินที่เรียกเก็บจากผู้ขออนุญาตต่อเรือขนาดปากกว้างแต่ ๒ วา ๓ ศอกขึ้นไป เอาเข้าท้องพระคลังส่วนหนึ่ง และยกให้เจ้าหน้าที่อีกส่วนหนึ่ง รัฐบาลได้กำหนดอัตราค่าธรรมเนียมต่อเรือในรัชกาลที่ ๑ ไว้ดังนี้คือ สำหรับเรือปากกว้าง ๒ วา ๓ ศอกจนถึง ๓ วา ๓ ศอก เป็นทองแท่งหมึกหนัก ๖ ตำลึง ๑ บาท หนึ่งแท่ง หรือเป็นเงินตรา ๓ ชั่ง ๑๕ ตำลึงก็ได้ ถ้าเป็นเรือปากกว้าง ๔ วาขึ้นไป เอาทอง ๒ แท่ง ปากกว้าง ๕ วาขึ้นไป เอาทอง ๓ แท่ง ทองต้องเป็นทองเนื้อหกน้ำเศษสอง ซึ่งคิดเป็นเงินราคา ๑๒ หนัก ท่านผู้อ่านเรื่องสังข์ทองตอนรจนาเลือกคู่เห็นจะยังจำข้อความตอนที่พี่สาวหกคนรุมกันด่าว่านางรจนาว่า "ชะเจ้ารูปทองสิบสองหนัก" ได้ดี ความตอนนี้แสดงว่าทองคำในสมัยรัชกาลที่ ๒ มีราคา ๑๒ เท่าของเงินตรา คำว่า "ปาก" หมายถึงส่วนกว้างที่สุดของลำเรือ วัดจากแคมเรือข้างหนึ่งตอนกลางลำเรือไปยังแคมเรืออีกข้างหนึ่ง

เมื่อพิจารณาถึงข้าราชการซึ่งได้รับผลประโยชน์จากการต่อเรือ จะเห็นว่ารัฐบาลพยายามแบ่งผลประโยชน์ให้ข้าราชการหลาย ๆ แผนก เพื่อพวกข้าราชการจะได้มีกินมีใช้พอจะได้เงยหน้าอ้าปากกับเขาบ้าง เมื่อพระเจ้าแผ่นดิน "ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ต่อ สั่งข้างใน ๆ มาสั่งเถ้าแก่ข้างในให้เรียกค่ารับสั่งสามต่อ ๆ ละตำลึง เป็นเงินสามตำลึง แล้วเถ้าแก่มาสั่งมหาดเลก มหาดเลกเอากราบทูลพระกรุณาฉลอง เรียกเอาค่าทูลฉลองสามต่อ ๆ ละสามตำลึง เปนเงินเก้าตำลึง แล้วผู้รับสั่งมาสั่งชาววังผู้อยู่เวน ผู้อยู่เวนเรียกเอาค่ารับสั่งสามต่อ ๆ ละตำลึง เปนเงินสามตำลึง แล้วมาสั่งมหาดไทย

ผู้อยู่เวน ผู้อยู่เวนเรียกเอาค่ารับสั่งสามต่อ ๆ ละตำลึง เป็นเงินสามตำลึง แล้วมหาดไทยหมายให้สัศดี สัศดีเรียกเอาค่าหมายสามต่อ ๆ ละบาท เปนเงิน ๓ บาท แล้วสัศดีหมายบอกนักการสมุหบาญชีกรมท่า ๆ เรียกเอาค่าหมายสามต่อ ๆ ละ ๑ บาทเปนเงิน ๓ บาท แล้วจึ่งหมายบอกถึงเสมียรเวนกรมท่าเอาว่าแก่โกษาธิบดี โกษาธิบดีเอากราบทูลพระกรุณาฉลอง เรียกเอาค่าทูลฉลองสามต่อ ๆ ละ ๓ ตำลึง เปนเงิน ๙ ตำลึง แล้วจึ่งสั่งเสมียนเวนให้หมายบอกโชดึก แลเสมียนเวนเรียกเอาค่าหมายสามต่อ ๆ ละ ๒ บาท ๒ สลึง เปนเงิน ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง โชดึกจึ่งจัดแจงเหยียบที่ (เห็นจะหมายถึงการประทับตราประจำตำแหน่ง สมัยนั้นไม่มีการเซ็นชื่อ) ให้ผู้มีชื่อต่อสำเภา เรียกเอาค่าธรรมเนียมเหยียบที่ ๖ บาท ..... ศริรวมเปน ๑ ชั่ง ๑๔ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ถ้าต่อสำเภาหัวเมือง ต้องเสียค่าตรา ๓ ตำลึง ๑ บาท เข้ากันเปนเงิน ๑ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๒ สลึง จึงต่อได้"[๑๗]

รัฐบาลเห็นจะใช้นโยบาย "แบ่งกันกินแบ่งกันใช้" ในการเก็บค่าธรรมเนียมใบอนุญาตประเภทอื่น ๆ ทั่ว ๆ ไป คิดดูก็เห็นว่าเป็นการสมควรที่จะทำในสมัยที่ข้าราชการไม่มีเงินเดือนตอบแทน

นายยอน ครอเฟิด ผู้เป็นทูตอังกฤษเข้ามาในรัชกาลที่ ๒ ชมว่าการต่อเรือสำเภาในเมืองไทยสิ้นเปลืองเงินน้อยกว่าในประเทศใกล้เคียงทุก ๆ ประเทศ และยังชมคุณภาพของเรือที่ต่อในเมืองไทยด้วย เขากล่าวว่าเรือสำเภาฮกเกี้ยนลำหนึ่งซึ่งมีระวางบรรทุก ๑,๖๐๐ หาบ (เกือบ ๙๕ ตัน) ต่อในกัมพูชาสิ้นเงิน ๔,๐๐๐ เหรียญสเปน (๓ เหรียญ=๕ บาท) ถ้าหากต่อในเมืองกว้างตุ้ง จะสิ้นเงินถึง ๕,๐๐๐ เหรียญ ส่วนเรือสำเภาที่ต่อในกรุงเทพฯ นั้น ลำหนึ่งมีระวางบรรทุก ๑,๕๐๐ หาบ (ราว ๙๐ ตัน) สิ้นเงินเพียง ๑,๓๕๐ เหรียญเท่านั้นเอง เรือสำเภาจีนต่อด้วยไม้สน ส่วนเรือสำเภาไทยใช้ไม้สักท่อนบนและไม้เนื้อแข็งท่อนล่าง ข้อเปรียบเทียบนี้ทำให้เห็นได้ชัดว่า เรือสำเภาไทยมีคุณภาพแข็งแรงคงทนกว่าสำเภาจีน และค่าต่อเรือถูกกว่าเรือที่ต่อในเมืองจีนมาก นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่าการที่ค่าต่อเรือในเมืองไทยถูกกว่าประเทศใกล้เคียง คงเป็นเพราะอาหาร ไม้ วัสดุก่อสร้างและค่าแรงในเมืองไทยถูกกว่าประเทศอื่น ๆ นายครอเฟิดเปรียบเทียบด้วยการคิดเฉลี่ยตามระวางบรรทุกว่า เรือสำเภาต่อในเมืองไทยด้วยไม้อย่างดี เสียค่าต่อตันละ ๑๕ เหรียญ ถ้าต่อในเมืองฮกเกี้ยนจะสิ้นเงินถึงตันละ ๓๐.๕๘ เหรียญ[๑๘]

นี่แสดงว่าของกินของใช้และค่าแรงในเมืองไทยถูกกว่าเมืองจีนตั้งครึ่งหนึ่ง

๑๒. ภาษีร้านค้า นายยอน ครอเฟิด ซึ่งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษส่งมาเจรจาความเมืองกับรัฐบาลไทยในปลายรัชกาลที่ ๒ ได้บอกเล่าอย่างมีหลักฐานน่าเชื่อว่า รัฐบาลเก็บภาษีร้านค้ามีอัตราเรียกเก็บจากร้านขายข้าวปีละ ๒ บาท ร้านขายผ้า ๔ บาท ร้านขายปลา ๖ สลึง ร้านขายใบยาสูบขายหมาก ขายพลู ๖ สลึง เก็บจากเรือบรรทุกสินค้าเร่ขายลำละ ๒ บาท ภาษีร้านค้าที่เก็บได้ในกรุงเทพฯ มีจำนวน ๖๔,๐๐๐ บาท ส่วนที่เก็บได้ในหัวเมืองนั้น เขาคำนวณโดยยึดเอาอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยซึ่งเขารู้สัดส่วนของเงินที่เก็บได้ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองเป็นหลัก ว่าคงจะเก็บได้ราว ๕๗,๘๘๐ บาท รวมทั้งหมดเป็นเงิน ๑๒๑,๘๘๐ บาท[๑๙]

น่าสงสัยอยู่เหมือนกันที่นายครอเฟิดไม่ได้กล่าวถึงอากรตลาด ชวนให้คิดว่าภาษีร้านค้าคือ

อากรตลาด แต่เมื่อพิจารณาจำนวนเงินอากรตลาดที่เก็บได้ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ เห็นว่าเป็นจำนวนเงินน้อยกว่าภาษีร้านค้ามากมาย จึงยอมเชื่อว่าภาษีร้านค้าไม่ใช่อากรตลาด

๑๓. **อากรสวนใหญ่** อากรสวนใหญ่คืออากรที่เรียกเก็บจากต้นไม้ยืนต้น ๘ ชนิด คือ หมาก มะพร้าว พลู มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุดและลางสาด นายครอเฟิดกล่าวว่าอากรที่เก็บจากไม้ผลมีจำนวน ๕๒๐,๐๐๐ บาท[๒๐] จะรวมอากรสมพัตสรด้วยหรือเปล่าหาทราบไม่ อากรสมพัตสรที่เก็บได้ในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ เป็นเงินไม่ถึงสามหมื่นบาท เพราะฉะนั้นเป็นอันได้ความรู้จากหนังสือที่นายครอเฟิดเขียน ว่าเงินอากรสวนใหญ่มีจำนวนมากกว่าสมพัตสรหลายเท่า

๑๔. **ภาษีสินค้าออก** นายยอน ครอเฟิดให้ความรู้เรื่องนี้แก่เราอย่างน่าพึงใจทีเดียว สินค้าออกที่เสียภาษีแพงที่สุดคือรังนกนางแอ่นกับเขากวางอ่อน เสียร้อยละ ๒๐ ของราคา ถัดไปคือหูปลาฉลามอย่างขาวกับปีกนกกระทุงหาบละ ๖ บาท เอ็นกวางหาบละ ๔ บาท หูปลาฉลามอย่างดำกับหนังปลากระเบนหาบละ ๓ บาท งาช้างหาบละ ๑๐ สลึง กุ้งแห้งหาบละ ๒ บาท น้ำตาลลงเรือฝรั่งหาบละ ๖ สลึง ลงเรือแขกหาบละบาท หนังวัว หนังควาย กระดูกช้าง หาบละบาท ครั่ง พริกแห้ง ปลา (น้ำจืด) แห้ง ฝ้ายที่เอาเมล็ดออกหาบละ ๒ สลึง หมากแห้งและเขากวางแก่หาบละสลึง ฝางหาบละ ๖๗๐ เบี้ย หางนกยูงหาบละ ๖๔๐ เบี้ย ไม้พะยูงหาบละ ๔๕๐ เบี้ย เกลือเกวียนละตำลึง หนังกวางขนาดใหญ่ ๑๐๐ ผืน ๘ บาท ขนาดเล็ก ๓ บาท นี่คือพิกัดภาษีสินค้าออกเมื่อครั้งเขาเข้ากรุงเทพฯ เก็บเงินได้ ๒๖๔,๐๐๐ บาท[๒๑] (เห็นจะในปี พ.ศ. ๒๓๖๔)

๑๕. **ค่าปากเรือ** เป็นค่าธรรมเนียมเก็บจากเรือสินค้าของชาวต่างประเทศที่เข้ามาจอดในเมืองท่าของไทย คิดตามส่วนกว้างที่สุดของเรือ เรือไหหลำเสียวาละ ๑๐ ตำลึง เรือกำปั่นฝรั่งเสียวาละ ๑๑๘ บาท และยังต้องเสียค่าท่าอีกด้วย เรือแขกมลายูเสียลำละ ๑๓๐ บาท[๒๒]

๑๖. **ภาษีสินค้าเข้า** ได้ความจากคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สมัยนั้นมีพิกัดเป็นสองอย่างสำหรับใช้กับเรือของประเทศที่มีสัมพันธไมตรีไปมาหากันเสมออย่างหนึ่ง ใช้กับเรือของประเทศอื่นอีกอย่างหนึ่ง เรือจำพวกแรกเสียภาษีสินค้าเข้าร้อยละ ๓ ส่วนเรือจำพวกหลังเสียร้อยละ ๕ "ถ้าสินค้าที่พาเข้ามาเป็นของต้องพระราชประสงค์ ไม่เก็บภาษีสินค้า เก็บแต่ค่าปากเรือ"[๒๓]

นายครอเฟิดเล่าว่าเรือไหหลำและเรือแขกมลายูไม่ต้องเสียภาษีสินค้าเข้า ส่วนเรือกำปั่นฝรั่งเสียร้อยละ ๘ ของราคาสินค้า[๒๔]

๑๗. **การค้าของรัฐบาล** การที่รัฐบาลทำการค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติในเมืองไทยและในเมืองต่างประเทศนั้น เป็นประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อ ๆ กันมาช้านานแล้ว จะพูดถึงการส่งเรือหลวงไปค้าขายยังต่างประเทศเสียก่อน

ในสมัยอยุธยา เรือหลวงมีท่าต้นทางที่สำคัญอยู่ ๒ แห่ง คือ ที่เมืองหลวงแห่งหนึ่ง และที่เมืองมะริดอีกแห่งหนึ่ง เมืองมะริดเป็นท่าเรือหลวงที่จะข้ามอ่าวบังกะหล่าไปค้าขาย ณ เมืองผังโจพมณฑล เมืองมะชุลิปะตำ และเมืองมัทราส และบางทีก็ไปไกลถึงประเทศอิหร่าน เมื่อได้สินค้าต่างประเทศ

มาก็ขนสินค้าไปเก็บที่เมืองตะนาวศรี เมื่อถึงคราวส่งสินค้าเข้ากรุงศรีอยุธยาก็ใช้เรือขุดท้องแบนลำเลียงสินค้าไปตามลำน้ำตะนาวศรีจนถึงเมืองสิงขร ต่อจากนี้ก็ขนสินค้าไปทางบก เช่นบรรทุกบนหลังช้างข้ามทิวเขาตะนาวศรีที่ช่องสิงขร ตรงไปยังเมืองกุยบุรี แล้วถ่ายสินค้าลงเรือเข้ากรุงศรีอยุธยา ใช้เวลาราว ๆ ๘ วัน ส่วนกรุงศรีอยุธยานั้นเป็นท่าเรือหลวงที่จะไปเมืองชวา เมืองญวน เกาะไหหลำ และเมืองกวางตุ้งในประเทศจีน ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมและรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เรือหลวงเคยไปถึงประเทศญี่ปุ่น เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์แล้ว รัฐบาลญี่ปุ่นไม่ยอมคบค้าสมาคมกับไทย เรือไทยจึงต้องระงับการเดินทางไปประเทศญี่ปุ่น[๒๕]

ครั้นถึงสมัยกรุงเทพฯ เมืองมะริดและเมืองตะนาวศรีตกไปอยู่ในอาณาจักรพม่าเสียแล้ว รัฐบาลจึงต้องหาเมืองท่าแทนเมืองมะริด และตกลงเลือกเอาเมืองถลางเป็นเมืองท่าเอกของไทยทางด้านทะเลหน้านอก (คืออ่าวบังกะหล่า) เรือหลวงจะเคยออกจากเมืองถลางไปยังอนุทวีปอินเดียในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชและรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกบ้างหรือไม่ เป็นปัญหาที่จะต้องสืบสวนค้นคว้ากันต่อไป ที่รู้แน่ก็คือ ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช มีพ่อค้าอังกฤษชื่อกัปตัน ฟรันซิส ไลท์ มาตั้งห้างในเมืองถลาง นำสินค้าอาวุธและเครื่องเหล็กของอังกฤษ ผ้าและฝิ่นที่ผลิตในอินเดียกับข้าวสารเมืองไทรบุรีมาแลกเปลี่ยนกับสินค้าพื้นเมืองปักษ์ใต้ เช่น ดีบุก ไม้ สมุนไพร และต่อมาเมื่อบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษตั้งอาณานิคมขึ้นที่เกาะหมากใน พ.ศ. ๒๓๒๙ และตั้งกัปตันฟรันซิส ไลท์ เป็นเจ้าเมือง ก็มีเรือเมืองถลางไปค้าขายที่เกาะหมากและมีเรือเกาะหมากมาค้าขายที่เมืองถลาง ใช้วิธีเอาสินค้าแลกเปลี่ยนกัน เริ่มต้นมาแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ ทีเดียว

ถึงต้นรัชกาลที่ ๒ เมืองถลางถูกพม่าข้าศึกทำลายย่อยยับจนไม่มีโอกาสฟื้นตัวอยู่นานหลายปี รัฐบาลจึงต้องหาเมืองท่าแทนเมืองถลาง และตกลงใจเอาเมืองตรังภูราหรือเรียกย่อๆว่า เมืองตรัง เป็นเมืองท่าแทนเมืองถลาง เมืองตรังมีทำเลได้เปรียบเมืองถลางอยู่สี่ประการ คือ อยู่ใกล้เกาะหมากของอังกฤษและเมืองมะละกาของวิลันดามากกว่าเมืองถลางประการหนึ่ง ตั้งอยู่ติดกับเมืองนครศรีธรรมราชอันเป็นเมืองเอกพอจะเป็นที่พึ่งได้ในเวลาเกิดศึกประการหนึ่ง สะดวกแก่การลำเลียงสินค้าออก (เช่น ช้าง หมู เป็ด ไก่ ข้าว ปลา) ไปยังเมืองท่าต่างประเทศมากกว่าเมืองถลางประการหนึ่ง และอยู่ห่างไกลชายแดนพม่ามาก จึงปลอดภัยจากการรุกรานของข้าศึกมากกว่าเมืองทุกเมืองบนเกาะถลาง

แต่ถึงเมืองตรังจะดีอย่างไร ก็สู้เมืองมะริดไม่ได้ เพราะอยู่ไกลกรุงเทพฯ มากเหลือเกิน การขนส่งสินค้าเข้ากรุงเทพ ฯ ต้องผ่านเมืองนครศรีธรรมราชทางบก แล้วจึงลำเลียงทางทะเล แต่การลำเลียงสินค้าทางทะเลระหว่างเมืองนครศรีธรรมราชกับกรุงเทพฯ ไม่สะดวกและไม่ปลอดภัยในเวลาที่ลมขัดหรือมีพายุหรือคลื่นจัด ไม่ใช่ทำได้สะดวกตลอดปีเหมือนอย่างลำเลียงจากเมืองกุยบุรี ทางกรุงเทพ ฯ จึงไม่ค่อยส่งสินค้ามายังเมืองตรัง สินค้าที่ส่งออกจากเมืองตรังมักเป็นของพื้นเมืองในปักษ์ใต้นั้นเอง

เช่นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ เป็นตัวอย่าง เรือกำปั่นหลวงลำหนึ่งบรรทุกดีบุกเมืองถลาง ๘๐ ภารา ๑ หาบ ๕๐ ชั่ง ดีบุกเมืองนคร ๒๔ ภารา ๒ หาบ ๖๔ ชั่ง กับช้าง ๑๔ ตัวที่จับได้ในภาคใต้ ออกจากเมืองตรังไปยังเมืองเทศ (คืออินเดีย เห็นจะเป็นทางฝั่งโจฬมณฑล) เมื่อขายสินค้าได้เงินแล้ว ก็เอาเงินซื้อผ้าขาว โดยมอบเงินให้พ่อค้าผ้า ๑๘๔ ชั่งเศษ แต่ได้ผ้าไม่ครบจำนวน ก็จำต้องเดินทางกลับ

เพราะกลัวลมจะเปลี่ยนทิศทาง ถึงเดือน ๓ พ.ศ. ๒๓๖๑ พระยานครจึงส่งเรือกำปั่นลำนี้ออกทะเลไปยังเมืองเทศอีกครั้งหนึ่ง เพื่อขายช้างและดีบุก และเพื่อรับผ้าจำนวนที่ตกค้างจากพ่อค้าผ้า เป็นอันว่ากว่าจะได้ผ้าครบจำนวนที่ต้องการ ต้องส่งเรือไปเอาจากเมืองเทศสองเที่ยว และต้องส่งผ้าเข้ากรุงเทพฯ สองเที่ยวเหมือนกัน[๒๖] ไม่ทราบว่าการค้าสองเที่ยวนี้มีกำไรหรือขาดทุน

คราวนี้จะพูดถึงการค้าขายของรัฐบาลกับพ่อค้าในกรุงเทพฯต่อไป รัฐบาลส่งเรือไปต่างประเทศครั้งใด จะต้องบรรทุกสินค้าไปขายเสมอไป สินค้าส่วนใหญ่เป็นสินค้าพื้นเมือง แต่บางเที่ยวก็คงจะมีสินค้าแปลก ๆ ที่ซื้อจากต่างประเทศติดไปด้วย ขากลับก็ต้องซื้อสินค้าต่างประเทศเอามาขายในเมืองไทย จึงจะมีกำไรดี ถ้าไปอินเดีย สินค้าที่จะขายได้ดีในกรุงเทพฯก็ต้องเป็นผ้า ถ้าไปเมืองจีน สินค้าที่จะขายได้ดีในกรุงเทพฯ ก็ต้องเป็นถ้วยชาม ใบชา ผ้าและแพร เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงมีสินค้าต่างประเทศสำหรับขายให้แก่พ่อค้าต่างชาติในกรุงเทพฯ

นอกจากสินค้าต่างประเทศ รัฐบาลยังมีสินค้าพื้นเมืองขายให้แก่พ่อค้าในกรุงอีกด้วย รัฐบาลมีทางขายได้ถูกกว่าพ่อค้าอื่น ๆ เพราะสินค้าที่รัฐบาลขาย ส่วนใหญ่เป็นส่วยที่รัฐบาลได้มาเปล่า ๆ และส่วนน้อยเป็นสินค้าที่รัฐบาลซื้อแบบกดราคา รัฐบาลกดราคาได้ตามใจชอบ อยากจะซื้อสินค้าอะไรเอาไว้ขายแก่พ่อค้าในกรุงเทพฯ ก็ประกาศให้สินค้านั้น ๆ เป็นสินค้าต้องห้ามเสีย เจ้าของสินค้าขายให้แก่ใครไม่ได้ ก็ต้องเอามาขายให้แก่กรมพระคลังสินค้า ถ้าหากกรมพระคลังสินค้าจะเล่นตัวไม่ตกลงซื้อง่าย ๆ เจ้าของสินค้าจะทำกระไรได้ นอกจากต้องง้อด้วยความจำใจ และในที่สุดก็ต้องขายถูก ๆ

ในการซื้อของที่ตกเข้ามาใหม่ ๆ รัฐบาลก็เอาเปรียบพ่อค้าอื่น ๆ ด้วยการถือสิทธิซื้อได้ก่อนใคร ๆ และให้ราคาตามที่รัฐบาลพอใจ ตราบใดที่กรมพระคลังสินค้ายังไม่อนุญาตให้ขายแก่คนอื่น ผู้นำเข้ามาขาย (มักจะเป็นนายสำเภาหรือนายกำปั่น) จะขายแก่ราษฎรหรือข้าราชการหรือพ่อค้าชาติใด ๆ ไม่ได้เป็นอันขาด พวกพ่อค้าฝรั่งพากันตำหนิติเตียนวิธีค้าของรัฐบาลแบบนี้มาก และมีบางคนกล่าวหารัฐบาลว่าแกล้งโยกโย้ถ่วงเวลา เพื่อจะบังคับซื้อในราคาถูก ๆ ทำให้พวกตนสิ้นเปลืองโสหุ้ยมากและขายสินค้าไม่ค่อยมีกำไร

นี่แหละเป็นมูลเหตุให้บริษัทอังกฤษและรัฐบาลโปรตุเกส และอเมริกาส่งทูตเข้ามาเจรจาขอทำสัญญาการค้าขายกับไทยในรัชกาลที่ ๒ เพื่อขอลดหย่อนผ่อนปรนวิธีค้าขายแบบเอารัดเอาเปรียบของรัฐบาลไทย ให้เป็นวิธีค้าขายแบบเสรี

การค้าของรัฐบาลในรัชกาลที่ ๒ ก้าวหน้ายิ่งกว่ารัชกาลที่ ๑ ในด้านที่มีเมืองลูกค้ามากขึ้น และส่งสินค้าออกได้มากขึ้น ที่ว่ามีเมืองลูกค้ามากขึ้น มีหลักฐานจากการที่เรือหลวงของไทยไปค้าขาย ณ เมืองหมาเก๊า เมืองมะละกาและเมืองสิงคโปร์ ซึ่งไม่เคยปรากฏในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุสมัยกรุงเทพฯ ว่าเรือหลวงเคยไปมาก่อน และที่ว่าไทยส่งสินค้าออกมากขึ้น ก็โดยอาศัยหลักฐานรายงานการค้าระหว่างไทยกับเกาะหมาก ตามรายงานฉบับนี้ ปรากฏว่าการค้าระหว่างไทยกับเกาะหมากเริ่มต้นในราว ค.ศ. ๑๘๑๗ และในรอบ ๑๒ เดือนของปี ค.ศ. ๑๘๒๐–๑๘๒๑ สินค้าที่ซื้อขายกันมีมูลค่า ๒๐๗,๗๕๐ เหรียญ เพิ่มขึ้นเกือบร้อยละ ๓๙ ในชั่วเวลาเพียงสามปี สินค้าสำคัญของไทยคือน้ำตาล

ทราย ส่วนสินค้าสำคัญของเกาะหมากคือฝิ่น และผ้าที่ผลิตในอินเดีย นอกจากค้าขายกับเมืองไทยโดยตรง ยังทำการค้าขายกับเกาะถลาง เมืองเประ เมืองปัตตานี และเมืองประเทศราชอื่น ๆ ของไทยอีกด้วย ตามนัยนี้ คำว่า "เมืองไทย" หาได้รวมเกาะถลาง ปัตตานี และเมืองมลายูอื่น ๆ ที่อยู่ในความปกครองของรัฐบาลไทยเข้าไปด้วยไม่[๒๗] เพราะฉะนั้นเป็นอันได้ความแน่นอนว่าเรือหลวงของไทยเพิ่งไปค้าขายยังเกาะหมากในราว พ.ศ. ๒๓๖๐

มีรายงานในหนังสือภาษาอังกฤษเรื่องหนึ่งว่า เมืองชวาเคยส่งข้าวและเกลือไปขายที่เมืองมะละกา เมืองมลายูมากกว่าประเทศคู่แข่งอื่น ๆ นับแต่รัฐบาลวิลันดาซึ่งพ้นจากตำแหน่งไปแล้วออกกำหนดกฎเกณฑ์เก็บภาษีสินค้าออกเพิ่มขึ้น การส่งข้าวและเกลือไปขายต่างประเทศก็เริ่มลดน้อยลงเป็นลำดับ เปิดโอกาสให้เรือสำเภาของไทยขนข้าวและเกลือเข้าเมืองมะละกาและเมืองมลายูมากกว่าแต่ก่อน[๒๘] เหตุการณ์นี้เข้าใจว่าเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ และสันนิษฐานว่า ผู้ที่สามารถส่งข้าวไทย เกลือไทยไปตีตลาดมะละกาจะเป็นผู้อื่นไปไม่ได้ นอกจากรัฐบาลไทย

อนึ่ง ควรจะกล่าวเสียในตอนนี้ด้วยว่า แต่ก่อนเรือหลวงไทยชักธงสีแดง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๖๐ เมื่อรัชกาลที่ ๒ ได้ช้างเผือกเอกมาจากเมืองน่านอีกเชือกหนึ่ง รวมกับที่เคยได้มาแล้ว เป็นช้างเผือกเอกสามเชือก นับว่าเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ทั้งในเมืองไทยเมืองพม่า เมืองลาว และเมืองกัมพูชา ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา แม้จะปรากฏว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ช้างเผือกในรัชกาลของพระองค์ถึง ๗ เชือก แต่พงศาวดารก็หาได้บอกให้ชัดเจนว่าในจำนวน ๗ เชือกนี้เป็นช้างเผือกเอกจำนวนเท่าใด เพราะฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงกล่าวได้ว่า ท่านเป็นกษัตริย์องค์แรกที่ได้ช้างเผือกเอกมาประดับบารมีถึงสามเชือก เพื่อเป็นที่ระลึกในการมีบุญบารมียิ่งกว่ากษัตริย์องค์ใด ๆ ท่านจึงออกแบบธงประจำเรือหลวงขึ้นใหม่ให้มีภาพช้างสีขาวอยู่กลางวงจักรบนพื้นสีแดง นับแต่นั้นมา เรือไทยทุกลำก็ชักธงช้างขึ้นที่เสาเรือ ธงช้างก็เลยกลายเป็นธงชาติไทยสืบมาจนถึงรัชกาลที่ ๖[๒๙]

รวมยอดรายได้

เพื่อที่จะให้ท่านผู้อ่านมีโอกาสพิจารณาเปรียบเทียบยอดรายได้ของรัฐบาลในสมัยก่อน กับสมัยปลายรัชกาลที่ ๒ ว่าเพิ่มขึ้นหรือลดลงมากน้อยเพียงใดในช่วงเวลา ๖๐ ปี ข้าพเจ้าจึงขอเสนอรายการเปรียบเทียบมาให้ท่านพิจารณา ช่องที่ ๑ เป็นรายการส่วยสาอากรตามที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่า (คิดเป็นบาท)[๓๐] ซึ่งเราไม่ทราบว่ามีความถูกต้องมากหรือน้อยเพียงใด ช่องที่ ๒ เป็นรายการส่วยสาอากรเฉพาะที่ขึ้นกรมพระคลังมหาสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ช่องที่ ๓ เป็นรายการส่วยสาอากรที่นายยอน ครอเฟิดจดไว้ในหนังสือที่เขาแต่ง[๓๑] จะเป็นส่วยสาอากรปีใดหาทราบแน่ไม่

อากรสวน	๒๔๐,๐๐๐	—	๕๒๐,๐๐๐
อากรสุ่นหะสุ่น (หอม, กระเทียม)	๑๖,๐๐๐	—	—
ภาษีหมาก	๔๐,๐๐๐	—	—

อากรสุรา	๒๐๐,๐๐๐	๑๕๐,๕๑๔	๔๖๐,๐๐๐
อากรบ่อนเบี้ย	๒๐๐,๐๐๐	๒๐,๔๑๗	๔๖๐,๐๐๐
จังกอบ	๖๔,๐๐๐	—	—
อากรตลาด	—	๑๖,๕๑๖	—
ค่าน้ำ	—	๓๖,๒๕๒	๖๔,๐๐๐
ค่าปากเรือ	๒๔๐,๐๐๐	—	—
ค่านา	—	—	๒,๒๕๕,๓๓๘
ภาษีโรงร้าน	๒๔,๐๐๐	—	๑๒๑,๘๘๐
ภาษีหม้อน้ำ (เตาหม้อ ?)	๔๐,๐๐๐	—	—
ศุลกากร (เข้าใจว่ารวมค่าปากเรือ ค่าท่าและภาษีสินค้าเข้า)	—	—	๒๖๔,๐๐๐
ค่าผูกปี้ชาวจีน	—	—	๒๐๑,๒๕๐
ส่วยทอง	ไม่ลงจำนวน	—	—

ถ้าท่านผู้อ่านพิจารณารายการส่วยสาอากรที่นายยอน ครอเฟิดจด จะเห็นว่า ค่านาเป็นรายได้สำคัญที่สุดในปลายรัชกาลที่ ๒ มากกว่าอากรสวนซึ่งเป็นรายได้แผ่นดิน ที่มีความสำคัญอันดับรองลงมาหลายเท่า แต่ท่านต้องไม่ลืมว่าอากรค่านาที่รัฐบาลเก็บจากเจ้าของนานั้น ส่วนใหญ่เป็นข้าวเปลือก ที่เก็บเป็นตัวเงินนั้นเก็บจากเมืองที่อยู่ไกล ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว ถ้าหากรัฐบาลเก็บค่านาเป็นเงินทุก ๆ เมือง เงินที่เก็บได้ทั้งหมดอาจมีจำนวนมากกว่าสิบล้านก็เป็นได้

ข้าวเปลือกที่ได้มาจากราษฎรโดยรัฐบาลไม่ต้องลงทุนซื้อนี้ รัฐบาลเก็บไว้ในฉางหลวงในกรุงเทพฯ บ้าง เก็บไว้ในฉางหลวงตามหัวเมืองบ้าง สำหรับขายบ้าง ใช้ในราชการบ้าง และสำรองไว้ในยามเกิดศึกบ้าง

นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่า รัฐบาลเก็บเงินค่าราชการได้ถึงยี่สิบล้านบาท ข้าพเจ้าไม่เชื่ออย่างเด็ดขาด เพราะรายได้ของแผ่นดินรวมกันทุกประเภทใน พ.ศ. ๒๔๑๐ มีเพียง ๔๐,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น และในต้นรัชกาลที่ ๕ ก็มีจำนวน ๔๐,๐๐๐ ชั่งบ้าง ๕๐,๐๐๐ ชั่งบ้าง อย่างมากก็ ๖๐,๐๐๐ ชั่ง หรือ ๔,๘๐๐,๐๐๐ บาท ข้าพเจ้าเชื่อแต่ว่าเงินค่าราชการที่เก็บได้ในรัชกาลที่ ๒ มีจำนวนสูงกว่ารัชกาลที่ ๑ และรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชที่เก็บได้มากกว่ารัชกาลก่อน ๆ เห็นจะเป็นเพราะบ้านเมืองว่างศึกสงครามอย่างหนึ่ง และงานก่อสร้างพระนครตลอดจนวัดวาอารามเพลาลงไปมากอีกอย่างหนึ่ง รัฐบาลเห็นว่าจะเรียกไพร่หลวงไพร่สมเข้ารับราชการเต็มอัตรา คนจะล้นงาน เสียเวลาทำมาหากินไปเปล่า ๆ จึงเปิดโอกาสให้ไพร่เสียเงินค่าราชการแทนการรับราชการมากขึ้นกว่าแต่ก่อน คนยากจนที่ไม่มีเงินเสียค่าราชการจึงจะถูกเกณฑ์ทำงานโยธา และถูกส่งตัวไปเป็นบ่าวของเจ้านายและข้าราชการ

คำให้การชาวกรุงเก่าแยกภาษีหมากออกมาเป็นภาษีประเภทหนึ่ง ไม่รวมกับอากรสวน และว่ารายได้ยอดนี้ไม่ต้องส่งคลัง จะหมายความว่าพระเจ้าแผ่นดินถือว่าเป็นเงินสำหรับใช้สอยส่วนพระองค์

ดอกกระมัง ภาษีสุ่นหะสุ่นนั้น มีผู้แปลว่าเป็นภาษีหอมกระเทียม แต่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพมีความเห็นว่า "เห็นจะหมายความว่าอากรสมพัตสร"

รายได้ที่สำคัญยวดยิ่งอีกอย่างหนึ่ง คือ รายได้จากการที่รัฐบาลทำการค้าขาย น่าเสียดายที่คำให้การของชาวกรุงเก่าไม่ได้กล่าวถึงเสียเลย พงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ฉบับกรมพระยาดำรง ฯ หน้า ๗๒๐ กล่าวเพียงสั้น ๆ ว่า "เงินภาษีอากรทั้งปวงนี้ ที่ได้ในรัชกาลที่ ๑ ไม่ใคร่พอจับจ่ายใช้สอยในราชการ ต้องแต่งสำเภาไปค้าขาย เพื่อหากำไรเพิ่มเติม .....ในครั้งนั้น มีเรือกำปั่นหลวงสองลำ ชื่อมาลาพระนคร ๑ ชื่อเหราข้ามสมุทร ๑ ก็แต่งไปค้าขายเมืองมังกลาแลเมืองเกาะหมาก เมืองสิงคโปร์ เมืองมาเกาบ้าง" หนังสือที่นายยอน ครอเฟิดแต่งให้ความรู้แก่เราดีกว่าหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งเสียอีก เราได้ความจากหนังสือเรื่องนี้ว่า การค้าระหว่างไทยกับจีนมีมาช้านานแต่โบราณกาลทีเดียว แต่เพิ่งจะคึกคักมากในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช รัฐบาลไทยได้อาศัยนโยบายการทูตที่ยอมอยู่ในอารักขาของจีน ทำการค้ากับจีนอย่างเป็นล่ำเป็นสัน จะมีเรือสำเภาหลวงขนาด ๑๕,๐๐๐ หาบ (๙๐๐ ถึง ๑,๐๐๐ ตัน) นำสินค้าไปขายที่เมืองกวางตุ้งทุกปี และทุก ๆ สามปี รัฐบาลไทยจะต้องส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองพร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการไปถวายฮ่องเต้ที่กรุงปักกิ่ง คราวนี้สินค้าทุกชิ้นไม่ต้องเสียจังกอบ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ปีใดไทยจะต้องส่งเครื่องราชบรรณาการปีนั้นเรือหลวง เรือเจ้านาย และเรือขุนนางคงแห่กันไปเมืองจีนเป็นจำนวนมากกว่าปรกติ และเรือเอกชนบางลำคงจะแอบอ้างเป็นเรือหลวงเพื่อจะได้หลบเลี่ยงไม่ต้องเสียค่าปากเรือและค่าจังกอบ

เมื่อพิจารณาถึงวิธีดำเนินการค้าของรัฐบาลแล้ว เราน่าจะลงความเห็นได้ว่าต้องมีกำไรแน่ ๆ แต่ถ้าเที่ยวใดเรือเกิดล่มลงหรือถูกโจรสลัดปล้น เที่ยวนั้นก็ต้องขาดทุน นายยอน ครอเฟิดเล่าเรื่องเรือกำปั่นหลวงลำหนึ่งที่ไปค้าขาย ณ เมืองกัลกัตตาว่า เรือลำนี้เสียเวลาเดินทางทั้งขาไปขากลับ ๑๘ เดือน และมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ การค้าขายเที่ยวนี้ขาดทุน ๒๔,๐๐๐ บาท เหตุที่ขาดทุนยุบยับ เป็นเพราะตอนออกเดินทางจากเมืองสิงคโปร์จะเข้าอ่าวไทย ถูกคลื่นลมซัดลอยไปลอยมาอยู่กลางทะเลตรงปากช่องมะละกาถึง ๔๒ วัน แล้วไปเกยตื้นที่ชายทะเลแห่งหนึ่งใกล้อาณานิคมวิลันดาที่เกาะเรียว เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลวิลันดาเลยฉวยโอกาสบังคับนายเรือกำปั่นไทยให้ชดใช้ค่าเสียหายของเรือวิลันดา ๓ ลำที่เข้ามาซื้อเกลือในกรุงเทพฯ แล้วถูกเจ้าหน้าที่ของไทยเอารัดเอาเปรียบด้วยกลวิธีต่าง ๆ จนพากันขาดทุนไปตาม ๆ กัน[๓๒] เรื่องที่นายครอเฟิดเล่าให้ฟังนี้ชี้ให้เห็นว่า การค้าขายทางเรือในสมัยนั้นไม่ใช่ของง่าย ๆ เพราะมิใช่แต่จะต้องเผชิญกับอันตรายทางธรรมชาติเท่านั้น ยังต้องเสี่ยงต่อการปล้น การจี้ การโกงของมนุษย์ด้วยกันอีกด้วย

๒. รายจ่ายของรัฐบาล

การทำรายการค่าใช้จ่ายของรัฐบาลในรัชกาลที่ ๒ เป็นการยากลำบากและขาดความสมบูรณ์ยิ่งการทำรายการรายได้มาก เพราะหาหลักฐานไม่ค่อยได้ หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องนี้นิด ๆ หน่อย ๆ ในปีนั้นบ้างปีนี้บ้าง ข้างนายยอน ครอเฟิดก็ไม่สนใจกับเรื่องนี้ มีหนังสือเรื่องคำให้การ

ชาวกรุงเก่าเรื่องเดียวที่กล่าวอย่างเป็นเรื่องเป็นราวพอจะยึดเป็นแนวทางได้ แต่เราก็ไม่ทราบว่าจำนวนเงินจะถูกต้องหรือไม่

รายจ่ายของรัฐบาลหรือที่ชาวกรุงเก่าเรียกว่ารายจ่ายพระราชทรัพย์นั้น ข้าพเจ้าขอจำแนกออกเป็นประเภท เพื่อท่านผู้อ่านจะได้เข้าใจง่าย ๆ ดังต่อไปนี้

(๑) เบี้ยหวัด พระราชทานแก่เจ้านายและข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในปีละครั้ง เข้าใจว่าเป็นรายจ่ายประจำที่สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ ยิ่งกว่ารายจ่ายอื่น ๆ ทุกประเภทในยามปรกติ เงินเบี้ยหวัดนี้จ่ายจากเงินพระคลังมหาสมบัติ หรือเงินของรัฐบาล แต่ในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ถ้าปีไหนเงินของรัฐบาลมีไม่พอแจกเบี้ยหวัด พูดง่าย ๆ ก็คือรายได้น้อยกว่ารายจ่าย และเงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังไม่มีเป็นกอบเป็นกำ พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ก็ต้องเอาเงินพระคลังข้างที่ หรือเงินส่วนตัวไปสมทบในปีนั้น ๆ หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ กล่าวถึงรายได้รายจ่ายในรัชกาลนี้ว่า ภาษีอากรก็ยังไม่มีมาก มีอยู่ก็แต่อากรสวน ค่าน้ำ เตาสุรา บ่อนเบี้ย สมพัตสร ขนอน ตลาด ภาษีสินค้าเข้าออก นอกจากนั้นก็ไม่มีสิ่งไร ทรงทะนุบำรุงพระนครด้วยการแต่งสำเภาไปค้าขาย ได้เงินมาใช้สอยราชการแผ่นดินบ้าง ก็ไม่พอจ่ายแจกเบี้ยหวัด บางปีก็ได้เต็ม บางปีสามส่วนลดส่วนหนึ่งบ้าง บางปีลดกึ่งบ้าง บางปีก็เติมผ้าลายให้บ้าง[๓๓] ความตอนนี้บ่งชัดแจ้งทีเดียวว่าในรัชกาลที่ ๒ นั้น เงินสำรองในคลังมักจะไม่พอใช้จ่ายในราชการอยู่เสมอ รายจ่ายสูงกว่ารายได้แทบทุกปี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต้องเอาเงินกำไรในการค้าขาย ซึ่งเป็นเงินพระคลังข้างที่ไปจุนเจือ ถ้าหากการค้ามีกำไรน้อยก็ไม่ค่อยพอแจกเบี้ยหวัด ต้องลดเบี้ยหวัดบ่อย ๆ บางปีก็เอาใจเจ้านายและข้าราชการด้วยการแจกผ้าลายชดเชยเงินที่ขาด หมายประกาศฉบับหนึ่งซึ่งออกในรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า "บางคราวพระราชทานผ้าลายตีให้แทนเงินบ้าง พระราชทานทองคำบางตพานบ้าง ทองคำจีนบ้าง ให้แทนเงินก็มี บาญชีเก่าๆ ยังเปนพยานเห็นอยู่" เป็นเช่นนี้ทั้งสองรัชกาล

การใช้จ่ายส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินนั้น แต่เดิมใช้ปนเปกับเงินของรัฐบาล โดยเรียกเอาเงินจากพระคลังมหาสมบัติมาเก็บไว้ข้างที่ เมื่อใช้หมดแล้ว ก็เรียกเอามาใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่อยากใช้เงินส่วนพระองค์ปนเปกับเงินส่วนรัฐบาล จึงตั้งกรมพระคลังข้างที่ขึ้น ได้กำไรจากการค้าขายเท่าใดก็ส่งเข้าพระคลังข้างที่ จะลงทุนค้าขายเท่าใดก็ใช้เงินพระคลังข้างที่ ถ้าขาดทุนก็เป็นการขาดทุนของพระองค์เอง ไม่เกี่ยวกับเงินของรัฐบาลหรือเงินแผ่นดิน[๓๔]

มีเรื่องเล่าในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า "ครั้น ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงมาเฝ้ากราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า เงินที่พระราชทานขึ้นไปปีละ ๑,๐๐๐ ชั่งนั้นไม่พอแจกเบี้ยหวัดข้าราชการในวังหน้า จะขอรับพระราชทานเงินเติมอีกให้พอแจกจ่ายกัน จึงดำรัสว่า เงินเก็บมาได้แต่ส่วยสาอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัด ก็ไม่ใคร่พอ ต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีก จึงพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังไม่มี กรมพระราชวังบวรฯ ไม่ได้ตามพระประสงค์ก็ขัดเคือง มิได้ลงมาเฝ้าเลย"[๓๕]

เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๙ วังหลวงกับวังหน้าประจันหน้ากันด้วยบืนใหญ่ หวุดหวิดจะเกิดศึกกลางเมืองทีเดียว เหตุเกิดเพราะความผิดเคืองทางเศรษฐกิจ เป็นผลให้ผิดใจกันอย่างรุนแรง เหตุการณ์ทำนองนี้มิใช่แต่มีในรัชกาลที่ ๑ เท่านั้น เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ วังหน้ากับวังหลวงก็หมางใจกันด้วยเรื่องเงินเบี้ยหวัด ข้าพเจ้าเข้าใจว่ากรมพระราชวังบวรฯ คงไม่ได้ขอเงินเพิ่มมากมายเท่าใดนัก เห็นจะขอเพิ่มอย่างมากก็ครึ่งหนึ่ง คือ ๔๐,๐๐๐ บาท เงินเท่านี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ไม่อาจจะหาให้ แสดงว่าฐานะทางคลังของรัฐบาลไม่มั่นคงเลย แต่ก็น่าเห็นใจรัฐบาล เพราะรัชกาลนี้มีการใช้จ่ายเงินในทางสร้างพระนคร สร้างวัด สะสมอาวุธยุทธภัณฑ์ และทำสงครามขับเคี่ยวกับข้าศึกมากเป็นพิเศษ ลำพังปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนและฉลองวัด ก็ต้องใช้เงินถึง ๕,๘๑๑ ชั่ง เสียเวลาปฏิสังขรณ์ถึง ๗ ปี ๘ เดือน ๒๕ วัน[๓๖]

ราชการในวังหน้า คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น แบ่งแยกออกเป็นกรมตามอย่างวังหลวงแทบทุกอย่าง มีกรมวัง กรมคลัง กรมนครบาล กรมนา กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมล้อมพระราชวัง กรมมหาดเล็ก กรมพระสุรัสวดี (สัสดี) กรมคชบาล กรมอัศวรักษ์ กรมธรรมการ กรมอาลักษณ์ ฯลฯ บางกรมมีศาลชำระความอย่างวังหลวง ข้าราชการก็มีทั้งฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน และฝ่ายศาล ตำแหน่งสูงสุด คือ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกเหมือนอย่างวังหลวง มีผิดกันก็ที่จำนวนข้าราชการเท่านั้น คือกรมต่าง ๆ ในวังหน้าเป็นกรมขนาดเล็ก ข้าราชการวังหน้าที่มีตำแหน่งตรงกันกับข้าราชการวังหลวงจะต้องมียศฐาบรรดาศักดิ์ต่ำกว่า เราไม่ทราบว่าข้าราชการวังหน้ามีจำนวนมากน้อยเพียงใด เพราะไม่มีทำเนียบจะตรวจสอบ เรามีแต่ทำเนียบข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราชในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งบอกให้เรารู้ว่าข้าราชการชั้นขุนนางกับชั้นขุนหมื่นมีกว่า ๒๐๐ คน สันนิษฐานว่าข้าราชการวังหน้าคงมีจำนวนมากกว่าข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราชหลายเท่า จะเป็นกี่เท่าข้าพเจ้าจนปัญญาที่จะตอบได้

เบี้ยหวัดสำหรับข้าราชการวังหน้าในรัชกาลที่ ๑ มีจำนวนเพียง ๑,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น ผู้ที่มีสิทธิได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมีทั้งข้าราชการฝ่ายหน้าและข้าราชการฝ่ายใน คนเหล่านี้ได้รับมากบ้างน้อยบ้างตามยศฐาบรรดาศักดิ์ ข้าพเจ้าอยากให้ท่านผู้อ่านใช้วิจารณญาณขบคิดว่า ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้เบี้ยหวัด (เงินปี) เป็นจำนวนมากหรือน้อยเพียงใด และข้าราชการชั้นผู้น้อยได้สักเท่าใด

สำหรับความเห็นของข้าพเจ้า จากหลักฐานที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าเล่าว่า "เบี้ยหวัดพระราชทานข้าราชการฝ่ายหน้า รวมเงินปีละ ๑,๕๐๐ ชั่ง มีอัตราต่างกัน ข้าราชการผู้ใหญ่ได้คนละ ๕๐ ชั่งบ้าง ๔๐ ชั่งบ้าง ๓๐ ชั่งบ้าง ๒๐ ชั่งบ้าง ๑๐ ชั่งบ้าง ส่วนข้าราชการผู้น้อยมีอัตราได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดคนละ ๕ ชั่งบ้าง ๔ ชั่งบ้าง ๓ ชั่งบ้าง ๒ ชั่งบ้าง ๑ ชั่งบ้าง"[๓๗] เข้าใจว่าข้าราชการฝ่ายหน้าในคำให้การชาวกรุงเก่าเห็นจะหมายความถึงข้าราชการฝ่ายหน้าของวังหลวงเท่านั้น ไม่ได้คลุมไปถึงข้าราชการวังหน้า

ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเบี้ยหวัด ๑,๐๐๐ ชั่งนี้ พวกเจ้านายวังหน้าได้รับพระราชทานหรือไม่ ถ้าหากได้รับพระราชทาน จำนวนเงินซึ่งท่านผู้อ่านคิดว่าจะได้แก่ข้าราชการผู้ใหญ่เท่านั้นข้าราชการผู้น้อยเท่านี้ก็จะต้องลดลงไปอีก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสถึงเรื่องเบี้ยหวัดของเจ้าวังหน้า ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยว่า "กรมหมื่นธิเบศรบวร พระองค์เจ้าประชุมวงศ์ ได้รับพระราชทานองค์ละ ๓ ชั่ง นอกนั้นก็ได้น้อย น้อยลงมาจนถึงที่พระเยาว์ยังไม่โสกันต์ได้องค์ละ ๕ ตำลึง โสกันต์แล้วองค์ละ ๑๐ ตำลึง..... ต่อมาถึงปีฉลูสัปตศก ศักราช ๑๑๗๗ กรมพระราชวังบวรไม่มีแล้ว พระองค์เจ้าในพระบวรราชวังจึงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมากขึ้น คือ พระองค์เจ้าประยงค์ เปนพระองค์ใหญ่โปรดให้เปนกรมหมื่นธิเบศร (บวร) แล้วพระราชทานเบี้ยหวัด ๑๐ ชั่ง พระองค์เจ้าหนูปาน ซึ่งเปนกรมหมื่นอมรมนตรีบัดนี้ กับพระองค์เจ้าหญิงใหญ่ประชุมวงศ์ ได้รับพระราชทานองค์ละ ๕ ชั่ง นอกนั้นได้รับพระราชทานองค์ละ ๓ ชั่งบ้าง ๒ ชั่งบ้าง ชั่ง ๑๐ ตำลึงบ้าง ชั่งหนึ่งบ้าง ตามใหญ่แลน้อย"[๓๘]

พวกเจ้านายและข้าราชการวังหลวงคงจะได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดมากกว่าเจ้านายและข้าราชการวังหน้าที่มีตำแหน่งหน้าที่ที่เสมอกัน เนื่องจากมีศักดินาสูงกว่า

เจ้านายและข้าราชการสมัยรัชกาลที่ ๒ ไม่มีเงินใช้เกร่อเหมือนอย่างเจ้านายและข้าราชการสมัยปัจจุบัน เพราะฉะนั้นเราก็สันนิษฐานได้ว่าราษฎรในเมืองไทยจนเงินกันทั้งนั้น แต่เขาก็ดำรงชีวิตอยู่ได้ เพราะเขาไม่จนข้าวปลาอาหาร ข้าพเจ้าคิดว่าร้อยละ ๙๕ ของราษฎรหาเลี้ยงชีพด้วยการผลิตอาหาร คือ ทำนา ทำสวน ทำไร่ ทำการประมง ขาดอาหารอะไรก็เอาอาหารที่ตนผลิตไปแลกเปลี่ยนกันบ้าง หาเอาตามป่าตามท้องน้ำท้องนาบ้าง จึงดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างไม่ค่อยจะแร้นแค้นมากนัก ดีกว่าราษฎรเมืองไทยยุค พ.ศ. ๒๕๑๖ ซึ่งล้วนแต่มีเงินมากกว่าราษฎรยุครัชกาลที่ ๒ แต่เงินไม่พอซื้อข้าวปลาอาหาร สุขภาพของชาวนาชาวไร่ในรัชกาลที่ ๒ ก็คงจะดีกว่าชาวนาชาวไร่สมัยปัจจุบัน เพราะสมัยนั้นเขาออกกำลังกายตำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสารอยู่แทบทุกวัน ข้าวสารสมัยนั้นมียอดอาหาร คือ วิตะมินหลายชนิด ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ร่างกายดีกว่าข้าวสารสมัยนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสอย่างขำขันในประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบวรราชวังว่า "เมื่อราชาภิเษกแล้ว เงิน (ส่วนพระองค์) เหลืออยู่ ๑๐๐ บาท ข้าพเจ้าจึงได้มาร้องแก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทว่า ข้าพเจ้าเปนเจ้าชีวิตมีเงินชั่งเดียว เหมือนชาวนอกว่าเจ้าชีวิตเห็นจะมีเงินถึงชั่ง"[๓๙] ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่า แม้แต่พระเจ้าแผ่นดินก็จนเงิน ชวนให้คิดเห็นว่าชาวนาชาวไร่ส่วนใหญ่ในสมัยโน้นเห็นจะมีเงินติดบ้านเพียงเฟื้องเพียงสลึงเท่านั้น คงใช้แต่เบี้ยกันเป็นพื้น

(๒) ค่าใช้จ่ายในการบำเพ็ญกุศล คำให้การชาวกรุงเก่ากล่าวว่า พระราชทานนิตยภัตและอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์เป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง พระราชทานพระกฐินเป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง พระราชทานค่าข้าวสารเลี้ยงพระทุกวัดรวมปีละ ๑๐๐ ชั่ง (เข้าใจว่าจ่ายข้าวสาร ไม่ใช่จ่ายเงิน) พระราชทานปฏิสังขรณ์พระอารามที่ปรักหักพังปีละ ๑๐๐ ชั่ง ค่าใช้จ่ายในการสมโภชพระพุทธบาท ๗๕ ชั่ง ค่าใช้จ่ายในการสมโภชพระพุทธสิรินทรที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ ๓ วันเป็นเงิน ๖ ชั่ง ถวายในการปฏิสังขรณ์วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลกและเมืองนครศรีธรรมราช แห่งละ ๓ ชั่ง รวม ๙ ชั่ง ค่าปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทปีละ ๑๐๐ ชั่ง

(๓) **พระราชทานแก่บรรดาผู้อนาถาทุพพลภาพปีละ ๑๐ ชั่ง**

(๔) **ค่าใช้จ่ายในการพระราชพิธีต่าง ๆ** "พระราชทานในเวลานักขัตฤกษ์ สงกรานต์ และมีสุริยุปราคา จันทรุปราคา รวมปีละ ๒๕ ชั่ง"[๔๐] พระราชพิธีอื่น ๆ นอกจากนี้จะต้องใช้เงินจ่ายปีละเท่าใด คำให้การชาวกรุงเก่าไม่พูดถึง พระราชพิธีนั้นทำกันทุกเดือน ไม่มีเดือนไหนว่างเลย มีพระราชพิธีแปลกที่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าไม่ได้กระทำกันในสมัยกรุงเทพฯ เช่น พระราชพิธีตุลาการ ทำในเดือน ๗ "พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาเสด็จประทับเหนือสุวรรณราชบัลลังก์ ทรงสะเดาะพระเคราะห์ แล้วทำพระราชพิธีมังคลาภิเษก แล้วเอาเงินบาทชั่งให้หนักเท่าพระองค์พระราชทานแก่พราหมณ์" เดือน ๙ มีพระราชพิธีนารายณ์ประทมสินธุ์ "มีการมหรสพที่พระที่นั่งมหาปราสาทปัญญารัตนา (เบญจรัตนมหาปราสาท) พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาสรงมุรธาภิเษก แล้วเปลื้องเครื่องทรง เมื่อสรงสนานพระราชทานแก่พราหมณ์"[๔๑] การพระราชพิธีทั้งสองอย่างนี้จะบังเกิดคุณประโยชน์แก่ราษฎรอย่างไรบ้างก็มองไม่เห็น เห็นแต่ดวงหน้าอันยิ้มแย้มแจ่มใสของพวกพราหมณ์ทุกครั้งไป

(๕) **เงินสำรองสำหรับใช้ในราชการพิเศษ** ดูจากคำให้การชาวกรุงเก่าเช่นเดียวกันหน้า ๘๓ คือ ราชการทัพศึก ๕,๐๐๐ ชั่ง การพระราชพิธีพิเศษ เช่น การพระเมรุ เป็นต้น ๔,๐๐๐ ชั่ง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าถ้าหากจะมีการขุดคลองหรือปิดกั้นน้ำก็คงใช้เงินงบนี้

รายการใช้จ่ายของรัฐบาลในคำให้การชาวกรุงเก่าจบเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าตรวจพบว่ายังมีรายการอย่างอื่นอีก เช่น

(๖) **เงินเลี้ยงครรภ์** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าว่า "อนึ่ง เมื่อครั้งแผ่นดินก่อน (หมายถึงรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒) เจ้าจอมอยู่งานมีครรภ์ พระเจ้าอยู่หัวท่านประทานเงินเลี้ยงครรภ์รายละ ๑๐ ชั่งบ้าง ๘ ชั่งบ้าง ๗ ชั่งบ้าง แลเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแต่รายละ ๕ ชั่ง แล้วพระราชทานสายสอึ้งทองคำหนัก ๘ บาทบ้าง ๙ บาทบ้างทุกราย ก็เงินที่จ่ายเลี้ยงครรภ์แลทองสายสอึ้งรักษาครรภ์นั้นก็เอาเงินทองในท้องพระคลังจ่ายไปทุกแผ่นดิน มีฎีกาหมายรับส่งเบิกมีบาญชีจดเอกเกริกไป"[๔๒]

(๗) **เงินเดือนเจ้า** ในสมัยอยุธยา บรรดาเจ้านายได้เงินที่จ่ายเป็นเดือน จะเรียกกันว่าเงินเดือนบ้างหรือไม่ หาหลักฐานไม่ได้เลย หลักฐานที่แสดงว่าเจ้านายได้รับพระราชทานเงินเดือนมีในรัชกาลที่ ๑ เป็นเริ่มแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "แต่เงินเดือนในพระบวรราชวังนั้น ต้นแผ่นดินสามปีมีบาญชีว่าเดือนละ ๕ ชั่ง แล้วต่อมาอีกเจ็ดปีมีบาญชีว่าเดือนละ ๑๐ ชั่ง ต่อมาอีกสิบเอ็ดปีมีบาญชีว่าเดือนละ ๒๐ ชั่ง ต่อมาภายหลังเมื่อกรมพระราชวังไม่มีแล้ว เจ้านายในพระบวรราชวังจึงมีบาญชีเบี้ยหวัดองค์ละ ๒ ชั่งขึ้นไป ๑๐ ชั่งลงมาตามใหญ่ ตามน้อย แต่เงินเดือนมีเจ้าฟ้าพิกุลทองที่เป็นกรมขุนศรีสุนทร แลกรมหมื่นเสนีเทพ แลพระองค์เจ้าดุษฎีเท่านั้น ครั้นเมื่อตั้งวังหน้าใหม่ที่พระราชวังเดิม ข้าราชการในพระบวรราชวัง ขุนนางข้างหน้ามารับในพระบรมมหาราชวังหมด เงินรวมทั้งปีมาก ๆ น้อย ๆ ไม่เสมอกัน แต่เจ้านายนั้นได้รับพระราชทานบ้าง ไม่ได้รับพระราช

ทานบ้าง ได้รับพระราชทานแต่ที่ได้เข้ามาเฝ้าในพระราชวัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงรู้จักแล้วรับสั่งให้พระราชทานจึงได้ ไม่ได้รับสั่งแล้วก็ไม่ได้ การเปนดังนั้นมาแต่ครั้งเปนต่างกรม แต่ข้าราชการข้างในนั้นได้รับพระราชทานแต่คุณศรีที่เรียกว่าคุณพี่ผู้เดียว นอกนั้นได้รับพระราชทานแต่จ่าทนายเรือนแลโขลน ที่ยกแบ่งไปจากพระบวรราชวังเก่า..... เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น พระราชทรัพย์ขัดสน เงินท้องพระคลังจะแจกข้าราชการไม่พอ ต้องลดกึ่งแลแบ่งสามให้แต่สองแทบทุกปี..... แต่เงินเดือน (ที่พระราชทานวังหน้า) ๆ ละ ๒๐ ชั่งเสมอ"[๔๓]

น่าสังเกตว่าการบริการแก่ประชาชนด้วยการตั้งโรงเรียน ตั้งโรงพยาบาล ตั้งสถานีตำรวจ ตั้งกรมชลประทาน ตั้งสถานีทดลองเกษตรกรรม ตั้งหน่วยรักษาโรคสัตว์ ตลอดจนการจัดหาสาธารณูปโภคให้ราษฎรใช้สอย รัฐบาลสมัยอยุธยามิได้จัดการให้มีขึ้น

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รูปการณ์ก็เห็นจะเหมือนกันกับสมัยอยุธยาไม่มีการบริการแก่ประชาชนแปลกใหม่กว่าสมัยอยุธยาแต่อย่างใด สังเกตได้จากคำสั่งเสนาบดีถึงผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ ซึ่งมีเนื้อความว่า "ถ้าพระยานครศรีธรรมราชออกมาถึงเมืองนครแล้ว ให้ตรวจตราดูกำแพงแลค่ายคูประตูเมืองพ่วงรอหอรอเชิงเทิน การสิ่งใดซึ่งชำรุดปรักหักพังอยู่นั้น ให้พระยานครศรีธรรมราชว่ากล่าวตักเตือนเร่งรัดแก่กรมการเจ้าพนักงาน ให้เร่งทำแลตกแต่งซ่อมแปลงขึ้นไว้ ให้แน่นหนามั่นคงจงทุกหน้าที่พนักงาน อย่าให้ชำรุดปรักหักพังอยู่แต่หน้าที่หนึ่งได้ ประการหนึ่งให้ตรวจดูสารบัญชีเลขคงสักจำนวนปีเถาะเบญจศก ปีมะโรงฉศก เป็นเลขหมวดใด กองใด แลเลขหัวเมืองนายที่บรรดาแว่นแคว้นแขวงจังหวัดขึ้นแก่เมืองนคร เป็นจำนวนเลขมากน้อยเท่าใด ให้คัดบัญชีมาอ่านจงเนืองๆ ให้จะเจนจำนวนเลขไว้จงมั่นคง มีราชการจะได้กะเกณฑ์สะดวก..... อนึ่งให้ตรวจดูปืนใหญ่น้อยกระสุนดินประสิวเครื่องศัสตราวุธ ให้รู้ว่าดีแลชำรุดมีอยู่มากน้อยเท่าใด ซึ่งชำรุดนั้นพอจะตกแต่งซ่อมแปลงขึ้นใช้เป็นราชการได้ ก็ให้ตกแต่งซ่อมแปลงขึ้นให้ดีไว้สำหรับเมืองสืบไป .....อนึ่งให้ตรวจดูเรือรบเรือไล่ในอัตรานอกอัตราสำหรับเมือง มีจำนวนอยู่มากน้อยเท่าใด ดีแลชำรุดประการใด ซึ่งชำรุดอยู่นั้นก็ให้..... เร่งตกแต่งซ่อมแปลง ลืมยาลาพอนขึ้นไว้ให้ดี..... ถ้าถึงเทศกาลอ้ายสลัดศัตรูแลญวนเหล่าร้ายจะเข้ามากระทำเบียดเบียนจับกุมผู้คนลูกค้าวนิช ข้าขอบขันฑสีมา.....ก็ให้แต่งเรือรบเรือไล่.....ออกลาดตระเวนจงทุกอ่าวทุ่ง บรรจบถึงด่านแดนหัวเมืองต่อกัน จงกวดขันทั้งกลางวันกลางคืน.....ประการหนึ่ง เมืองแขกทั้งปวงยังไม่ราบคาบ ให้แต่งหลวงขุนหมื่นทแกลัวทหารโดยควร ออกไปตรวจการตระเวนด่านปลายแดนหัวเมือง สอดแนมเอาข่าวราชการให้รู้จงได้ .....ทุกวันนี้การณรงค์สงครามยังไม่สงบ ให้พระยานครศรีธรรมราชกรมการ คิดอ่านปรึกษาหารือจัดแจงบำรุงซ่องสุมหมู่โยธาทวยหาญ ให้ชำนิชำนาญในการยุทธไว้จงสรรพ.....อนึ่ง ให้พระยานครศรีธรรมราชปรึกษาหารือด้วยกรมการทั้งปวง จัดแจงชำระดูพระอัยการแลพระราชกำหนดกฎหมายเก่าใหม่บทใดข้อใดซึ่งต้องด้วยขนบธรรมเนียมแผ่นดิน ควรคงเคยพิจารณาว่ากล่าวประการใด ก็ให้คงไว้บังคับบัญชาว่ากล่าว.....ประการหนึ่ง.....ให้ชักชวนกันทำบุญให้ทานจำเริญเมตตาภาวนา สดับตรับฟังพระธรรมเทศนา รักษาศีลห้าเป็นนิจศีล ศีลแปดเป็นอุโบสถศีลจงเนือง ๆ แลควรให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถ โดยพระราชกำหนดซึ่งโปรดพระราชทานออกไปไว้..... อนึ่ง เมืองนครเป็นเมืองใหญ่ ราชการพนักงานมีเป็นอันมาก ถ้ากรมการที่ใดว่างอยู่ยัง

ไม่มีตัว ก็ให้พระยานครศรีธรรมราชปรึกษาด้วยหลวงปลัดกรมการ จัดแจง ได้ผู้ใดเป็นกรมการที่ใด ให้บอกส่งตัวผู้นั้นเข้าไป ให้รับเอาตราตั้งต่อเจ้าพนักงาน ณ กรุง ประการหนึ่ง พึงให้บำรุงพระสงฆ์เถรเณรผู้เล่าเรียนฝ่ายคันถธุระวิปัสสนาธุระจงทุกวัดวาอาราม..... อีกประการหนึ่ง ให้ ..... บุรณปฏิสังขรณ์วัดพระขึ้นให้สุกใสรุ่งเรือง..... อนึ่งข้าวเป็นกระทู้ราชการ ถ้าถึงเทศกาลทำนา ให้ตักเตือนว่ากล่าวแก่อาณาประชาราษฎร ให้ชักชวนกันทำไร่นาจงเต็มภูมิ ให้ได้ผลเมล็ดข้าวจงมาก จะได้เป็นกำลังราชการแลทำบุญให้ทานเป็นการกุศลสืบไป.....อนึ่ง ส่วยสาอากรซึ่งขึ้นในท้องพระคลังหลวง ณ กรุง บรรดามีอยู่ ณ เมืองนคร แขวงหัวเมืองขึ้นแก่เมืองนคร เป็นจำนวนมากน้อยเท่าใด ถ้าถึงงวดถึงจำนวนจะได้ส่ง ก็ให้พระยานครศรีธรรมราชว่าแก่กรมการพนักงาน ให้ว่ากล่าวเร่งรัดแก่นายที่นายอากร ให้เร่งคุมส่วยของหลวงเข้าไปส่งยังเจ้าจำนวน ณ กรุง จงทุกงวดทุกจำนวน.....แลจำนวนเงินทอดเงินปลงของหลวงซึ่งค้างอยู่เก่ามากน้อยเท่าใด ก็ให้พระยานครศรีธรรมราชว่ากล่าวเร่งรัดส่งเข้ามาให้ครบ"[๔๔] ขอให้ท่านผู้อ่านพิจารณาคำสั่งฉบับนี้อย่างพินิจพิเคราะห์ว่า รัฐบาลสั่งผู้ว่าราชการเมืองให้ปฏิบัติงานกี่ข้อ มีอะไรบ้างไหมที่แสดงว่ารัฐบาลมีความห่วงใยในความเป็นอยู่ของราษฎร มีอะไรบ้างไหมที่เป็นการส่งเสริมการอยู่ดีกินดีของประชาชน และมีอะไรบ้างไหมที่มุ่งกำจัดทุกข์บำรุงสุขของอาณาประชาราษฎร์ เห็นจะหาได้ยาก เพราะรัฐบาลสมัยนั้นมีความเห็นว่า รัฐบาลช่วยป้องกันปราบปรามข้าศึกศัตรู ช่วยปราบโจรผู้ร้าย ช่วยชำระคดีพิพาทของราษฎร และทำนุบำรุงพุทธศาสนา สี่ประการนี้ก็เป็นการทำประโยชน์ให้แก่ประชาชนมากอยู่

เชิงอรรถบทที่ ๔

๑. John Crawfurd, op. cit., p. 43.

๒. **ราชกิจจานุเบกษา**, มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗.

๓. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศที่จะหักไพร่ล้มตาย ชรา พิการ พ.ศ. ๒๔๒๐" เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๑๙๕.

๔. John Crawfurd, op. cit., pp. 386–387.

๕. **Siam Repository**, V. 2 (1869), p. 364.

๖. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๒๕๔.

๗. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล** (พระนคร:กรมศิลปากร, ๒๕๐๓),หน้า ๒๘.

เรื่องที่ผู้ว่าราชการเมืองต้องออกทุนทรัพย์เองในการสร้างศาลาและศาลาว่าการตามหัวเมืองนี้ มีข้อความตอนหนึ่งว่า "ตามหัวเมืองสมัยนั้นประหลาดอีกอย่างหนึ่งที่ไม่มีศาลารัฐบาลตั้งประจำ สำหรับว่าราชการบ้านเมืองอย่างทุกวันนี้ เจ้าเมืองตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหนก็ว่าราชการบ้านเมืองของตนเหมือนอย่างเสนาบดีเจ้ากระทรวงในราชธานี ว่าราชการที่บ้านตามประเพณีเดิม บ้านเจ้าเมืองผิดกับบ้านของคนอื่นเพียงที่เรียกกันว่า "จวน" เพราะมีศาลาโถงปลูกไว้นอกรั้ว ข้างหน้าบ้านหลังหนึ่ง เรียกว่า "ศาลากลาง" เป็นที่ประชุมกรมการเวลามีการงาน เช่น รับท้องตราหรือปรึกษาราชการเป็นต้น เวลาไม่มีการงาน ก็ใช้ศาลากลางเป็นศาลชำระความ เห็นได้ว่าศาลากลางก็เป็นเค้าเดียวกันกับศาลาลูกขุนในราชธานีนั้นเอง เรือนจำสำหรับขังนักโทษก็อยู่ในบริเวณจวนอีกอย่างหนึ่ง แต่คงเป็นเพราะคุมขังได้มั่นคงกว่าที่อื่น ไม่จำเป็นจะต้องอยู่กับจวนเหมือนศาลากลาง"

๘. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๒๖๐–๒๖๑.

๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙.

๑๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐.

๑๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๔.

๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๔–๕๙๕.

๑๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๒๗๖.

๑๔. John Crawfurd, op. cit., p. 380.

๑๕. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๕๖–๕๗.

๑๖. กรมศิลปากร, "ทำเนียบข้าราชการนครศรีธรรมราช," **รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช**, หน้า ๑๒๙.

๑๗. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๐," เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๔๘๐–๔๘๒.

๑๘. John Crawfurd, op. cit., p. 49.

๑๙. Ibid., p. 379.

๒๐. Ibid., p. 384.

๒๑. Ibid., pp. 382–383.

๒๒. Ibid., op. 382.

๒๓. กรมศิลปากร, **คำให้การชาวกรุงเก่า**....., หน้า ๒๐๐.

๒๔. John Crawfurd, op. cit.

๒๕. Iwao Seiji, op. cit. pp. 28–31.

๒๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "สารตราสมุหพระกลาโหม ปีเถาะ เอกศก," **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๓๓๖–๓๓๙.

๒๗. L.A. Mills, op. cit., pp. 130-131.

๒๘. C.E. Wurtzburg, **F Raffles of the Eastern Isles,** p. 286 ตามประชุมกฎหมายประจำศกเล่ม ๒ ปรากฏไว้ว่าในรัชกาลที่ ๑ มีกฎหมายห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๓๔๖ เป็นต้นไป เนื่องจากข้าวขาดแคลน ข้าพเจ้าจึงคิดว่าการส่งข้าวและเกลือไปแข่งกับชวาคงเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒

๒๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๔.

๓๐. กรมศิลปากร, **คำให้การชาวกรุงเก่า**....., หน้า ๒๗๙–๒๘๐.

๓๑. John Crawfurd, op,cit., p. 387.

๓๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส** (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพิมพ์แจกในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณในวันคล้ายกับวันสวรรคต ณ วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๓), ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๔–๒๒๘.

๓๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๒, หน้า ๒๐๓–๒๐๔.

๓๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา.....ทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๑, หน้า ๒๒๑–๒๒๔.

๓๕. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๒๕.

๓๖. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชวิจารณ์....., หน้า ๒๙๗–๒๙๙.

๓๗. กรมศิลปากร, **คำให้การชาวกรุงเก่า**....., หน้า ๒๘๒–๒๘๓.

๓๘. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศเรื่องจะพระราชทานเบี้ยหวัดพระโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง บีฉลู สัปตศก," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๑๕๓–๑๕๔.

๓๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

๔๐. กรมศิลปากร, **คำให้การชาวกรุงเก่า**....., หน้า ๒๘๑–๒๘๓.

๔๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖–๒๖๗.
๔๒. เรื่องเดียวกัน, ข้อ ๓๙, หน้า ๑๕๑.
๔๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒–๑๕๓.
๔๔. กรมศิลปากร, รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า ๒๐๓–๒๐๘.

บทที่ ๕

การประกอบอาชีพของราษฎร

๑. เมืองไทยยังย่ำเท้าอยู่กับที่

ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ อันเป็นปีที่นายยอน ครอเฟิด เข้ามาดำเนินงานทางทูตในกรุงเทพฯนั้น ทางประเทศอังกฤษซึ่งเป็นเจ้าโลกในด้านการค้าและการล่าเมืองขึ้น ปรากฏว่าการปฏิวัติทางอุตสาหกรรมและการปฏิวัติทางขนส่งสินค้ากำลังดำเนินไปอย่างได้ผล เป็นแบบฉบับของความเจริญก้าวหน้า ซึ่งประเทศฝรั่งหลายประเทศพยายามลอกเลียนนำไปใช้ในบ้านเมืองของตน

ตัวอย่างการปฏิวัติทางอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษที่ควรนำมาพูดในที่นี้ ได้แก่การเอาใยฝ้ายใยไหมมากรอเป็นด้าย และการเอาด้ายมาทอเป็นผ้า แต่ก่อนนั้นช่างกรอด้ายใช้เครื่องมือกรอด้ายคราวละเส้นเช่นเดียวกับคนไทย ใช้มือหมุนเครื่องกรอเพื่อพันใยเป็นเส้นด้าย เหมือนคนไทยกรอด้ายด้วยไน ต่อมาเขาก็พยายามปรับปรุงไนให้กรอด้ายคราวละหลาย ๆ เส้น และเปลี่ยนเอาแรงน้ำเข้ามาแทนแรงคน จนสามารถกรอด้ายคราวละ ๑๒๐ เส้น คือทำงานได้มากกว่าวิธีโบราณถึง ๑๒๐ เท่า แล้วต่อมาก็มีคนทำเครื่องกรอด้วยเหล็ก ความสำเร็จอันมหัศจรรย์นี้เกิดขึ้นเมื่อต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช การทอผ้าของช่างทออังกฤษครั้งโบราณก็ใช้วิธีการอย่างเดียวกันกับคนไทย คือ ใช้มือจับกระสวยข้ามด้ายยืนและลอดด้ายยืนสลับกันไป เพื่อเอาด้ายพุ่งเข้าขัดกับด้ายยืน เหมือนอย่างการทอเสื่อ ต่อมามีคนหัวแหลมชื่อยอน เค ประดิษฐ์กี่กระตุก ทำให้กระสวยนำด้ายพุ่งเข้าขัดกับด้ายยืนได้รวดเร็วกว่าวิธีโบราณหลายสิบเท่า เมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๖ กี่ซึ่งใช้กันแต่เดิมเป็นกี่กว้างเพียงสุดเอื้อมแขน เนื่องจากต้องใช้มือสอดด้าย ครั้นเมื่อเปลี่ยนวิธีสอดด้ายเป็นกระตุกเชือกให้กระสวยพุ่งไปเอง ก็สามารถทำกี่ให้กว้างกว่าเดิม ทำให้สามารถทอผ้าหน้ากว้างได้สะดวก ต่อมาก็มีคนคิดปรับปรุงการทอผ้าให้ดีขึ้น ๆ เป็นลำดับ เช่น เอาแรงน้ำมาใช้แทนแรงคน เครื่องทอผ้าซึ่งแต่เดิมทำด้วยไม้ ก็เปลี่ยนเป็นทำด้วยเหล็ก

ครั้นต่อมาเมื่อมีคนหัวแหลมรู้จักทำเครื่องจักรไอน้ำ เขาก็เอาเครื่องจักรไอน้ำมาใช้แทนแรงน้ำทั้งในการกรอด้ายและทอผ้า การผลิตด้ายและการทอผ้าในประเทศอังกฤษ ซึ่งแต่ก่อนผลิตด้วยเครื่องมือ ก็เปลี่ยนไปเป็นเครื่องจักรมากขึ้น มีโรงงานกรอด้ายและโรงงานทอผ้าใช้เครื่องจักรเพิ่มขึ้น ๆ ทุกปี สินค้าด้ายและสินค้าผ้าของอังกฤษมีชื่อเสียงไปทั่วโลก ขายได้เป็นกอบเป็นกำเป็นล่ำเป็นสันในทุก ๆ ทวีป ทำให้เขาต้องสร้างโรงงานใหญ่โตขึ้นเรื่อย ๆ บางโรงงานมีคนงานเป็นร้อย ๆ พัน ๆ

ในด้านการขนส่งสินค้า ประเทศอังกฤษก็เจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าประเทศอื่น ๆ ทั่วโลก เพราะเขามีคนคิดประดิษฐ์ยวดยานพาหนะอย่างวิเศษมหัศจรรย์ เช่น รถราง รถไฟ และเรือกลไฟ รถรางนั้นเขาสร้างขึ้นเพื่อขนถ่านหินจากเหมืองแร่ไปยังท่าเรือริมคลองริมแม่น้ำเพื่อถ่ายลงเรือ แต่เดิมใช้แรงคน

ผลักดันหรือฉุดลาก ต่อมาจึงเปลี่ยนเอาม้าไปลากรถแทนแรงคน แล้วเปลี่ยนอีกหน เอาเครื่องจักรไอน้ำไปลากรถแทนม้า เลยเกิดรถไฟขึ้น เมื่อมีรถไฟแล้วก็มีคนเอาเครื่องจักรไอน้ำไปใส่ในเรือ เกิดมีเรือกลไฟแล่นฉิวขึ้นมาอีกอย่างหนึ่ง ในขั้นแรกชาวเรือก็ยังไม่กล้านำเรือกลไฟออกไปแล่นไกล ๆ ได้ แต่แล่นในคลองในแม่น้ำ ต่อมาก็เขยิบขึ้นเป็นแล่นในทะเลแต่เลียบชายฝั่งไปก่อน ภายหลังจึงมีคนกล้านำเรือออกทะเลไปไกล ๆ

ประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นประเทศที่น่าจะนำมาเปรียบเทียบกับเมืองไทย มากกว่าประเทศอังกฤษ เพราะเป็นประเทศที่มีการเกษตรขึ้นหน้าอาชีพอื่น ๆ เหมือนกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ พลเมืองอเมริกันประกอบอาชีพทางทำไร่ทำนาไม่ต่ำกว่าร้อยละ ๙๐ ของคนทั้งประเทศ อเมริกาเพิ่งตั้งเป็นประเทศเอกราชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ ภายหลังสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชตั้งเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวงแปดปี จำนวนพลเมืองของประเทศอเมริกาในปี พ.ศ. ๒๓๑๙ มีเพียงสองล้านครึ่ง น้อยกว่าพลเมืองในเมืองไทย เห็นจะไม่ต่ำกว่าหนึ่งล้าน แต่ถ้าจะเปรียบไทยกับอเมริกาในด้านความเจริญก้าวหน้าทางอุตสาหกรรม ทางสื่อสาร ทางขนส่งสินค้า และทางค้าขายแล้ว อเมริกาขึ้นหน้าไทยไปลิบลับ ชาวอเมริกันมีหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์อ่านตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๔๗ เมื่อครั้งยังอยู่ใต้ปกครองของรัฐบาลอังกฤษ มีเรือกลไฟขนส่งคนโดยสาร และมีธนาคารออมสินสำหรับฝากเงินเอาดอกเบี้ยตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๙ มีนิตยสารลงข่าวเรื่องเกษตรกรรมอ่านเพื่อศึกษาหาความรู้ใหม่ ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีบริษัทรับประกันชีวิตและรับประกันภัยทางทะเลใน พ.ศ. ๒๓๔๓ ถึง ๓๙ บริษัท และมีธนาคารพาณิชย์ ๘๙ แห่งใน พ.ศ. ๒๓๕๔

ในขณะที่โรงงานกรอด้ายและโรงงานทอผ้าในประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ใช้เครื่องจักรผลิตด้ายและผ้าเนื้อละเอียดชั่วโมงละหลายร้อยหลา การกรอด้ายและการทอผ้าในเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ ๒ ก็ยังคงทำตามวิธีโบราณอยู่อย่างเดิม กว่าจะได้ด้ายสักหนึ่งเข็ดหรือได้ผ้าขาวม้าสักหนึ่งผืนก็ต้องนั่งกรอนั่งทอหลังขดหลังแข็งอยู่ตั้งหลายวัน เพราะอะไร ๆ เราก็ทำด้วยมือและเครื่องมือทั้งนั้น เมื่อเครื่องมือของเราไม่ดี เราก็กรอได้แต่เส้นด้ายหยาบ ๆ และเนื่องจากเรากรอได้แต่เส้นด้ายหยาบ ๆ ผ้าที่ทอในเมืองไทยจึงมีแต่ผ้าหนา ๆ สาก ๆ สู้ผ้าแขก แพรจีน สักหลาดฝรั่งไม่ได้ คนไทยก็เลยไม่นิยมผ้าที่ทอในเมืองไทย

ในขณะที่นักประดิษฐ์ในประเทศอังกฤษและประเทศสหรัฐอเมริกาพยายามคิดปรับปรุงวิธีผลิตสิ่งของต่าง ๆ ให้ดีขึ้นเร็วขึ้นและลดโสหุ้ยลงอย่างไม่หยุดยั้ง คนฉลาดในเมืองไทยคือพวกเจ้า ขุนนาง และพระสงฆ์ มีแต่คิดรักษาขนบประเพณีที่บรรพบุรุษของตนเคยถือปฏิบัติกันมาช้านาน เพราะเชื่อในเรื่องบัญจอันตรธาน ซึ่งกล่าวว่าโลกจะเสื่อม ศาสนาจะเสื่อม คนจะเสื่อม[๑] เพราะเหตุนี้อะไรๆ ในเมืองไทยจึงมีแต่ย่ำเท้าอยู่กับที่ หรือมิฉะนั้นก็เสื่อมโทรมลง เช่น อย่างการผลิตเครื่องสังกะโลก ซึ่งเคยใช้กันเกร่อตามบ้านตามวังทุกแห่งทุกหน ทั้งยังเคยส่งไปขายในต่างประเทศปีละมาก ๆ แต่ต่อมาภายหลังไม่รู้ว่าเกิดเหตุเภทพานประการใด อุตสาหกรรมอันลือชื่อของเมืองสวรรคโลกกลับสูญหายไปโดยไม่มีร่องรอยแม้แต่น้อย

๒. ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ

ในสมัยโบราณ ธรรมชาติมีอำนาจเหนือมนุษย์มากกว่าในสมัยปัจจุบัน ใช่แต่เท่านั้น มนุษย์ยังต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติในการทำกิจธุระต่าง ๆ แทบทุกอย่างมากกว่าคนสมัยนี้

ในการดำรงชีวิตของคนเราเป็นต้น ธรรมชาติแวดล้อมมักจะเป็นผู้กำหนดการดำเนินชีวิตของคนส่วนใหญ่ในภูมิภาคใดภูมิภาคหนึ่ง ให้ประกอบอาชีพคล้อยตามธรรมชาติ เช่น คนที่อาศัยอยู่ในป่าทึบ ย่อมจะหาเลี้ยงชีพด้วยการล่าสัตว์และหาของป่า คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมทะเลย่อมหาเลี้ยงชีพด้วยการจับสัตว์น้ำ คนที่อยู่อาศัยในทะเลทรายย่อมหาเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงแกะเลี้ยงแพะ และคนที่อยู่อาศัยในท้องที่ที่มีดินดี ย่อมจะประกอบอาชีพเกษตรกรรม

สมัยนั้นคนที่ประกอบอาชีพฝืนธรรมชาติแวดล้อมมักเอาตัวไม่รอด

ธรรมชาติแวดล้อมที่เข้ามาเกี่ยวข้องพัวพันกับการทำมาหากินของคนมากที่สุดก็คือ ทรัพยากรธรรมชาติ ที่จริงจะว่าทรัพยากรธรรมชาติเข้ามาพัวพันกับคนก็เห็นจะไม่ถูกต้องนัก เพราะคนต่างหากที่เข้าไปพัวพันกับทรัพยากรธรรมชาติ บางทีก็ทำลายทรัพยากรธรรมชาติให้ร่อยหรอลดน้อยลงไป จนคนที่เกิดทีหลังขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติที่ว่านี้

ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของเมืองไทยในยุคนี้พิจารณาตามประเภทต่าง ๆ ได้แก่

ป่าไม้ ต้นไม้ที่มีคุณประโยชน์แก่คนไทยอย่างอเนกอนันต์ และมีอยู่ทั่วไปทั้งในป่าและในทุ่ง คือ ต้นไผ่ ซึ่งมีหลายชนิด ชนิดเล็กที่สุดได้แก่ไผ่เพ็ด ลำต้นเท่าก้านไม้ขีดไฟ สำหรับทำเครื่องจักสาน ชนิดเล็กได้แก่ไม้ซาง สำหรับทำดอกไม้ไฟ ชนิดเขื่องได้แก่ไม้รวก สำหรับทำแพ ชนิดใหญ่ได้แก่ไม้บง สำหรับสร้างบ้าน พวกฝรั่งที่เข้ามาค้าขาย หรือเผยแพร่ศาสนาในกรุงศรีอยุธยาสมัยสมเด็จพระนารายณ์กล่าวว่า บ้านราษฎรทั่วไปทำด้วยไม้ไผ่ เสาไม้ไผ่ บันไดไม้ไผ่ พื้นไม้ไผ่ (ฟาก) ตงไม้ไผ่ กลอนหลังคาไม้ไผ่ ฝาไม้ไผ่ (ฝากระแชง) อะไร ๆ ก็ทำด้วยไม้ไผ่ มาถึงรัชกาลที่ ๒ นายยอน ครอเฟิด แกก็ว่าบ้านราษฎรสร้างด้วยไม้ไผ่เช่นเดียวกับสมัยอยุธยา แสดงว่าคนไทยยังนิยมบ้านไม้ไผ่อยู่อย่างเดิม หรือจะว่ามีความเจริญไม่มากกว่าสมัยอยุธยาก็ถูกเหมือนกัน

นอกจากคุณประโยชน์ในการทำเป็นที่อยู่อาศัย คนไทยยังรู้จักใช้ไม้ไผ่ทำเครื่องมือเครื่องใช้มากมายหลายอย่าง ทำเป็นภาชนะเก็บข้าวเปลือก เช่น พ้อม ทำเป็นภาชนะใส่ข้าวสุก เช่น กระติบ ทำเป็นเครื่องครัว เช่น กระชอน ทำเป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำ เช่น อีจู้ ทำเป็นเครื่องมือจับสัตว์บก เช่น แร้ว ทำเป็นที่เก็บของกินของใช้ติดตัวเวลาเดินทางไกล เช่น โพล่ ทำเป็นเครื่องดนตรี เช่น ขลุ่ย ทำเป็นพลุพุ่งขึ้นไปไกล ๆ เช่น บ้องไฟ ทำเป็นภาชนะใส่น้ำ เช่น กระบอก ทำเป็นภาชนะใส่ของ เช่น กระบุง และกระจาด ทำเป็นเครื่องหาบคอน เช่น ไม้คาน ทำเป็นอาวุธล่าสัตว์และต่อสู้ข้าศึก เช่น หลาว ทำเป็นเครื่องตักน้ำ เช่น ครุ จนกระทั่งรางรับน้ำฝนเขาก็ทำด้วยไม้ไผ่ หน่อไม้ที่คนไทยเอาไปทำกับข้าวและต้มแกงก็คือต้นอ่อนของต้นไผ่ ในยามข้าวยากหมากแพง คนจน ๆ ก็ได้อาศัยขุยไผ่กินต่างข้าวพอประทังชีวิตได้

ต้นไผ่มีคุณวิเศษเหนือต้นไม้อื่น ๆ ที่ขึ้นได้ในท้องที่แทบทุกแห่ง ไม่ว่าจะแห้งแล้งเพียงใด ทั้งยังเติบโตเร็ว ถ้าไม่ขุดแบบถอนรากถอนโคนแล้ว จะมีลำต้นใหม่ ๆ ให้ตัดอยู่เสมอ

ไม่มีต้นไม้อื่นใดมีประโยชน์อย่างอเนกประสงค์แก่คนไทยเท่าเทียมไม้ไผ่ จึงกล่าวได้ว่าต้นไผ่เป็นยอดของบรรดาพืชในเมืองไทย

ไม้ที่เป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น คือ ไม้ฝาง ซึ่งขึ้นเองตามธรรมชาติในป่าที่ค่อนข้างแห้งแล้ง ทางด้านตะวันออกของทิวเขาที่กั้นพรมแดนไทยกับพม่า ตั้งแต่เมืองตากลงมาจนถึงเมืองชุมพร ต้นฝางเป็นไม้ขนาดใหญ่ ต้นและใบคล้ายต้นหางนกยูงไทย แก่นของมันมีสีแดง เมื่อเอาไปต้มจะได้สีแดง ถ้าเอาปูนขาวลงไปผสม จะได้สีม่วงสวยสดไม่มีอะไรเทียบได้ ใช้ย้อมผ้าและทำยา ไม้ฝางของไทยขึ้นชื่อลือชาในต่างประเทศมาก ถึงกับพวกพ่อค้าแย่งกันซื้อทีเดียว รัฐบาลเห็นว่าไม้ฝางเป็นสินค้าที่ต่างประเทศต้องการมาก จึงออกกฎหมายหวงห้ามไม่ให้ราษฎรซื้อขายไม้ฝาง ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวงบัญญัติว่า ไม้ฝางเป็นสิ่งของต้องห้ามเช่นเดียวกับไม้กฤษณา ไม้จันทน์ ไม้หอม นอแรด งาช้างและดีบุก "ถ้าฝางแลสิ่งของเข้าท้องพระคลังแล้ว ลักไปขายต่างเมือง ให้ตัดคอริบเรือนแล้วเอาบุตรภรรยาลงหญ้าช้าง"*

เครื่องราชบรรณาการที่รัฐบาลไทยส่งไปถวายฮ่องเต้ก็ดี ของกำนัลที่ส่งให้ขุนนางจีน เช่น ลิปูตำทั้ง จงเต็กหมูอี๋และนายห้างก็ดี จะต้องมีไม้ฝางรวมอยู่ด้วยเสมอ เพราะไม้ฝางเป็นของโปรดของฮ่องเต้ และเป็นสินค้าที่ซื้อง่ายขายคล่อง คนที่ได้รับเป็นของกำนัลย่อมจะเปลี่ยนไม้ฝางเป็นเงินได้ทันที

มีจดหมายเหตุฉบับหนึ่งกล่าวถึงเรือสำเภาหลวงที่ออกจากกรุงศรีอยุธยาไปยังเมืองญี่ปุ่นในต้นปี พ.ศ. ๒๑๘๗ ว่า บรรทุกไม้ฝางไปในเรือลำนี้ถึง ๕๕๐,๐๐๐ หาบ ทั้งยังมีสินค้าอื่น ๆ อีกหลายอย่าง[๒] ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองไทยอุดมสมบูรณ์ด้วยไม้ฝางอย่างเหลือล้น

แต่ไม้ฝางเป็นไม้เติบโตช้า ผิดกับไม้ไผ่ซึ่งเติบโตเร็ว ทั้งยังเป็นไม้ที่เลือกดินเลือกอากาศ ขึ้นได้งามแต่เฉพาะบางท้องที่เท่านั้น เมื่อถูกโค่นถูกฟันอย่างไม่หยุดยั้งก็เติบโตไม่ทันคนตัด ปริมาณที่ตัดได้จึงลดน้อยลงเป็นลำดับ

ครอเฟิดกล่าวถึงไม้ฝางซึ่งส่งเป็นสินค้าออกว่าถ้าคิดกันเป็นปริมาณแล้ว ไม้ฝางมีปริมาณมากกว่าสินค้าออกอื่น ๆ ทุกชนิด ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าสินค้าไม้ฝางที่ส่งออกในปลายรัชกาลที่ ๒ มีปริมาณเท่าใด รู้แต่ว่าเมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๑ (ม.ค. พ.ศ. ๒๔๑๓–ธ.ค. พ.ศ. ๒๔๑๔) ไทยส่งไม้ฝางออกนอกประเทศ ๔๐,๒๖๑ หาบ ปริมาณที่กล่าวนี้เป็นรองข้าวสาร น้ำตาลทราย งา และไม้แดง[๓] แสดงว่าในต้นรัชกาลที่ ๕ ไม้ฝางตกอันดับทางปริมาณไปเป็นอันดับที่ ๕ ถ้าหากคิดเป็นมูลค่าก็เห็นจะยิ่งตกอันดับมากขึ้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าในปลายรัชกาลที่ ๒ ไทยคงขายไม้ฝางให้แก่ต่างประเทศเป็นปริมาณมากกว่าในต้นรัชกาลที่ ๕ อย่างแน่นอน ครอเฟิดว่ากรมพระคลังสินค้าขายไม้ฝางหาบละ ๔ บาท แต่ไม่รู้ว่าต้องลง

---

*กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ "พระไอยการอาชาหลวงมาตรา ๑๔๒," (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๐๒.

ทุนไปเท่าใด ข้าพเจ้าขอสมมุติว่าลงทุนครึ่งหนึ่ง หลวงก็จะได้เงินราว ๆ หนึ่งแสนบาท

สัตว์บก ในกระบวนสัตว์สี่เท้าของไทย ชาวต่างประเทศรู้จักช้างและกวางมากกว่าสัตว์ชนิดอื่น ๆ ช้างเป็นที่รู้จักกันดี เพราะกษัตริย์เมืองไทยชอบส่งช้างเป็นเครื่องราชบรรณาการถวายกษัตริย์ต่างประเทศ ทั้งยังส่งช้างเป็นสินค้าออกอีกด้วย ส่วนกวางนั้น ชาวต่างประเทศต้องการหนัง เขา เอ็น และกระดูกของมัน ในสมัยอยุธยาสินค้าไทยที่ขายดีที่สุด คือ ไม้ฝาง กับหนังกวาง พ่อค้าอังกฤษชื่อฟารีซึ่งมาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๑๕๘ รายงานให้พ่อค้าอังกฤษซึ่งเป็นผู้จัดการห้างในเมืองญี่ปุ่นทราบว่า เขาซื้อหนังกวางได้ ๘,๒๖๐ ผืน[๔] ขอให้ท่านผู้อ่านลองคิดดูว่าปีหนึ่งๆ กวางเมืองไทยถูกสังหารมากมายเพียงใด เราเชื่อได้แน่นอนว่าจำนวนกวางในป่าเมืองไทยในปลายรัชกาลที่ ๒ นั้นคงจะน้อยกว่าสมัยสมเด็จพระนารายณ์เป็นอันมาก ที่เราเชื่อเช่นนี้เพราะในบัญชีสินค้าออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๑ รายการหนังสัตว์ซึ่งรวมสัตว์หลายชนิดเข้าไว้ด้วยกัน ส่งออกเพียง ๑๕,๗๕๘ หาบ[๕]

กวางเป็นสัตว์เคราะห์ร้ายกว่าสัตว์สี่ขาชนิดอื่น ๆ เพราะว่าเนื้อของมันกินอร่อย เสือก็ชอบ คนก็ชอบ หนังของมันใช้ประโยชน์ได้หลายอย่าง เอ็นของมันใช้ทำกาว เขาอ่อนของมันใช้ทำยา เขาแก่ของมันใช้ทำเครื่องประดับบ้าน แม้แต่กระดูกของมันก็เป็นสินค้าที่ต่างประเทศต้องการ มันจึงเป็นสัตว์ที่นายพรานและนักเลงปืน รวมทั้งสัตว์ที่กินเนื้อเป็นอาหารจ้องเอาเป็นเหยื่อ จำนวนของมันจึงลดลงอย่างฮวบฮาบเป็นลำดับ จนในที่สุดกวางบางชนิดก็คงจะสูญพันธุ์ไปจากเมืองไทย

สัตว์น้ำ ในจำนวนสัตว์น้ำ เมืองไทยขึ้นชื่อลือนามว่าอุดมด้วยปลา กุ้ง และหอยซึ่งมีรสดี มิใช่แต่ชุมมากในสมัยอยุธยาเท่านั้น ในสมัยกรุงเทพฯ ก็ยังชุมอยู่ ข้าพเจ้าเคยไปเที่ยวเมืองลพบุรีทางเรือเมื่อห้าสิบปีก่อนในฤดูน้ำลด จำได้ดีว่ามองเห็นปลาและกุ้งชูหนวดของมันสลอนในแม่น้ำป่าสัก หลายสิบครั้งที่เห็นฝูงปลากระโจนขึ้นมาเหนือน้ำเพื่อหนีเรือที่กำลังแล่นจะเข้าชนมัน มองไปที่บ้านริมน้ำทั้งสองฝั่ง ล้วนแต่มีเครื่องมือจับสัตว์น้ำหลายหลากชนิด ปรากฏให้เห็นที่หน้าบ้าน แต่ในสมัยปัจจุบันนี้ปลาเกิดไม่ทันคนกินเสียแล้ว น่าอิจฉาคนไทยสมัยก่อน แม้เขาจะจนเงิน แต่เขาไม่เดือดร้อนเลยในเรื่องอาหาร

แร่ ในกระบวนทรัพยากรธรรมชาติจำพวกแร่อโลหะ เกลือสินเธาว์และเกลือที่ทำจากน้ำทะเล เป็นของจำเป็นที่สุดและมีประโยชน์มากที่สุด ถ้าขาดเกลือ เขาก็พลอยขาดน้ำปลา ขาดกะปิ ขาดปลาร้า ขาดปลาจ่อม ขาดปลาเจ่า ขาดปลาเค็ม และขาดน้ำพริกไปด้วย ความต้องการเกลือทำให้เกิดการประกอบอาชีพหลายอย่างในเมืองไทย

ในกระบวนแร่โลหะ เหล็กครองความสำคัญอันดับหนึ่งในเมืองไทย คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมบรรยายความว่า "อนึ่ง เรือระแหงแขวงเมืองตาก แลเรือหางเหยี่ยวเมืองเพชบูรณ์นิยมบันทุกครั่ง กำยาน เหลกหางกุ้ง เหลกล่มเลย เหลกน้ำภี ใต้ หวาย ชัน น้ำมันยาง ยาสูบ เขาหนังหน่องา สรรพสินค้าตามเพศบ้านเพศเมือง มาจอดเรือขายตามแถวปากคลองสวนพลู ตลอดมาจนน่าวัดเจ้าพระนางเชิง"[๖] แสดงว่าแร่เหล็กมีอยู่ในภาคเหนือของเมืองไทย เช่น เมืองตาก เมืองเพชร-

บูรณ์ เมืองหล่มสัก เมืองเลย และเมืองพิชัย เหล็กน้ำพี้ดูเหมือนจะขึ้นชื่อเสียงยิ่งกว่าเหล็กเมืองอื่น ๆ หนังสือเรื่องจังหวัดอุตรดิตถ์ ซึ่งพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ กล่าวถึงเหล็กน้ำพี้ว่า "บ่อเหล็กน้ำพี้เป็นบ่อเหล็กกล้า อยู่ที่ตำบลน้ำพี้ อำเภอตรอน ไปทางทิศตะวันออกของเมืองอุตรดิตถ์ประมาณ ๒๕ กม. มีบ่อแร่เหล็กอยู่ในตำบลนี้หลายบ่อ บ่อหนึ่งเรียก "บ่อพระแสง" เห็นจะเป็นเพราะเนื้อเหล็กดีกว่าบ่ออื่น จึงห้ามมิให้ใครขุดแร่เหล็กในบ่อนี้ สงวนไว้เป็นสมบัติหลวงและใช้แต่ทำพระแสงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น"[๗]

นายยอน ครอเฟิด กล่าวว่าในกระบวนแร่โลหะของเมืองไทย แร่ที่มีปริมาณมากที่สุด คือ แร่เหล็ก และว่าบ่อแร่เหล็กของไทยตั้งอยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯมาก เขาไม่รู้ว่าคนไทยเอาแร่เหล็กชนิดใดมาถลุง แต่เขาเชื่อว่าบ่อแร่ของไทยคงมีเหล็กอุดมมาก เพราะเห็นราคาขายที่กรุงเทพฯถูกมาก เหล็กอย่างเลวราคาหาบละไม่เกินเหรียญครึ่ง (เข้าใจว่า เหรียญนกหรือสเปน) เหล็กอย่างดีหาบละไม่เกิน๓ เหรียญ และเขาบอกว่าบ่อแร่ที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดมีอยู่ในแขวงเมืองพิษณุโลก นครสวรรค์ ระแหงและตาก[๘]

เอกสารถลางฉบับหนึ่งบอกให้รู้ว่าเกาะถลางมีเหล็กเป็นสินค้าออก แต่เห็นจะมีไม่มากเหมือนทางเมืองเหนือ เอกสารฉบับนี้มีความตอนหนึ่งว่า "ครั้นถึง ณ เดือน ๓ เดือน ๔ ตูข้าจะเอาดีบุกแลเหล็กส่งให้"[๙]

ดีบุกเป็นแร่โลหะที่ครองความสำคัญอันดับที่สอง นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่า เขาเชื่อว่าแร่นี้เกิดในเทือกเขาหินแกรนิตซึ่งผ่านตลอดแหลมมลายู ที่คนไทยขุดหาได้นั้นไม่ได้กระเทาะเอาจากภูเขา แต่ได้จากลานแร่อันเป็นที่สะสมของแร่ซึ่งหลุดมาจากหิน นายยอน ครอเฟิดกล่าวต่อไปว่า เหมืองดีบุกที่อุดมที่สุดอยู่ในเกาะถลาง พบกระแสแร่อยู่ในชั้นอย่างเดียวกันกับที่เกาะบังกาของวิลันดา เข้าใจว่าความอุดมสมบูรณ์คงพอๆ กัน นอกจากที่เกาะถลาง ยังมีที่เมืองสงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ชุมพร และไชยา

ครอเฟิดกล่าวถึงเหมืองดีบุกที่เกาะถลางว่า กระแสแร่มักจะปะปนกับเศษหินแกรนิตและหินเขี้ยวหนุมาน อยู่ใต้พื้นดินลงไปราว ๑๐ ถึง ๓๐ ฟุต และอยู่บนชั้นดินเหนียว สีขาว ๆ เหมือนอย่างที่พบในเกาะบังกา นายฟรันซิส ไลท์เจ้าเมืองเกาะหมากคนแรกกล่าวในรายงานฉบับหนึ่งว่า ดีบุกที่ขุดได้ในเกาะถลางเมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๗ มีจำนวน ๔,๐๐๐ หาบ หรือ ๒๓๘ ตัน ครอเฟิดลงความเห็นว่าไทยน่าจะได้ดีบุกจากเกาะถลางเป็นจำนวนใกล้เคียงกับที่เกาะบังกา เพราะอุดมสมบูรณ์พอ ๆ กัน เหตุที่ได้น้อยกว่าเป็นเพราะที่เกาะถลางใช้คนไทย (ก็ต้องเป็นพวกขุนนาง) คุมงาน ส่วนที่เกาะบังกาให้คนจีนซึ่งเข้าใจงานดีกว่าและขยันขันแข็งมากกว่าเป็นคนคุม[๑๐]

ท่านผู้อ่านจะเห็นว่านายยอน ครอเฟิดยกย่องคนจีนว่ารู้งานและขยันงานกว่าคนไทย แต่เราก็ไม่น่าจะโกรธเคืองเขา เพราะมันเป็นความจริง ไม่ว่าจะเป็นแห่งหนตำบลใดที่คนจีนเข้าไปทำมาหากินดูเงินทอง และผลิตผลต่าง ๆ มันช่างไหลพรั่งพรูเข้ามาอยู่ในกำมือของคนจีน ทั้ง ๆ ที่คนไทยเคยทำมาหากินในที่นั้นมาตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายาย แต่ไม่เคยรู้จักคำว่า "รวย" สักครั้งเดียว

นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่า ดีบุกเป็นสินค้าอย่างหนึ่งซึ่งรัฐบาลผูกขาด และรัฐบาลได้ดีบุกเข้าคลังปีละ ๔,๐๐๐ หาบ ราคาขายหาบละ ๒๗ บาท ก็จะได้เงิน ๑๐๘,๐๐๐ บาท แต่ตามเอกสารถลาง ทั้งข้าราชการและราษฎรชาวถลางต่างก็พากันเอาดีบุกไปแลกกับสินค้าของกัปตันฟรันซิส ไลท์ ข้าพเจ้าจึงคิดว่าที่เกาะถลางนี้ รัฐบาลเห็นจะขุดเองบ้าง เอาค่าภาคหลวงบ้าง มิใช่หวงห้ามไม่ให้ราษฎรทำตลอดทั้งเกาะ

๓. อาชีพสำคัญของพลเมือง

เมืองไทยเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติประเภทอาหาร ในน้ำมีสัตว์น้ำที่ใช้เป็นอาหารได้ดีหลายจำพวก จำพวกปลาได้แก่ปลาสลิด ปลาช่อน ปลาดุก ปลาหมอ ปลาตะเพียน ปลาสร้อย จำพวกหอยได้แก่หอยขมและหอยกาบ จำพวกกุ้งได้แก่กุ้งนาง และกุ้งก้ามกราม จำพวกปูได้แก่ปูนา ปูแสม ในทะเลยิ่งมีปลา หอย กุ้ง และปู จำนวนมากมายกว่าในน้ำจืด ในป่ามีสัตว์บกทั้งจำพวกสองตีน สี่ตีน และมีปีก ในทุ่งก็มีสัตว์ที่กินได้หลายชนิด เช่น หอยโข่ง หนูนา กบและงูเป็นต้น นอกจากสัตว์ที่คนไทยใช้เป็นอาหาร ยังมีผักผลไม้ ใบไม้ หน่อไม้ เห็ด รากไม้บางชนิดที่เป็นอาหารอย่างดี เพราะฉะนั้นชาวไร่ชาวนาที่จนแสนจนในสมัยนั้น ก็สามารถกระเสือกกระสนหาอาหารธรรมชาติมาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องได้โดยไม่ลำบากนัก

ข้อสำคัญ ขอให้มีข้าวอันเป็นอาหารหลักก็แล้วกัน

บางทีจะเป็นเพราะเหตุนี้ คนไทยจึงนิยมหาเลี้ยงชีพทางทำนา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าราวร้อยละ ๙๕ ของจำนวนพลเมืองทั้งประเทศเป็นชาวนา

(๑) การทำนา ข้าวเจ้าเป็นข้าวที่ปลูกแล้วให้ผลมากกว่าข้าวชนิดอื่น ๆ ทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นข้าวสาลี ข้าวไรย์ ข้าวโอต ข้าวบาเลย์ หรือข้าวโพด ข้าวชนิดนี้แบ่งออกตามอายุได้สามชนิด คือ ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก ข้าวเบาคือข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ภายในสามเดือนครึ่ง ข้าวกลางคือข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ภายในสี่เดือนถึงสี่เดือนครึ่ง ส่วนข้าวหนักเป็นข้าวที่ปลูกนานที่สุด บางพันธุ์นานกว่า ๕ เดือน บางพันธุ์นานกว่า ๖ เดือน ชาวนาที่อยู่ในห้องที่ที่จะปลูกข้าวได้ทั้งสามชนิดมักจะปลูกข้าวทั้งสามชนิด เพื่อจะได้มีเวลาเก็บเกี่ยวทันกาลเป็นรุ่น ๆ ไป ขึ้นต้นก็เกี่ยวข้าวเบา ต่อมาเก็บเกี่ยวข้าวกลาง ในที่สุดจึงเก็บเกี่ยวข้าวหนัก

ในด้านการค้าข้าว พ่อค้าไม่ได้แบ่งข้าวออกเป็นสามชนิดอย่างชาวนา แต่แบ่งแยกเป็นข้าวนาสวน และข้าวนาเมือง ตามวิธีเพาะปลูกข้าว คือถ้าปลูกด้วยวิธีดำ เรียกข้าวที่ปลูกว่าข้าวนาสวน ถ้าปลูกด้วยวิธีหว่าน เรียกข้าวที่ปลูกว่าข้าวนาเมือง "เข้านาเมืองเปนเข้าซึ่งเลือกปลูกเพราะงอกเร็ว แลอาจงอกทันน้ำซึ่งขึ้นเร็ว ในที่นาลุ่มมณฑลอยุธยา คือพระนครเก่า เข้าชนิดนี้เมื่อตั้งตัวเสียก่อนน้ำท่วมมากมาแล้ว เมื่อถึงคราวน้ำขึ้นถึงจะขึ้นเร็วเข้าก็งอกทันน้ำ แลอาจงอกยาวถึง ๓ หรือ ๔ วาก็ได้ ตามลำต้นเข้านั้นมีข้อซึ่งรากงอกทุกข้อ เพราะฉนั้นต้นเข้าชนิดนี้จึงมีทางกินอาหารได้มาก ในท้องที่ซึ่งลุ่มน้ำลึกมาก ๆ นั้น ใช้พรรณ์เข้าอีกชนิดหนึ่ง เข้าชนิดนี้เมื่อขึ้นแข่งน้ำขึ้นไป ก็มีรากเกาะดิน

เหมือนสมออยู่รากเดียวจนน้ำขึ้นสูงสุด ต้นเข้าจึงงอกเป็นกอเกิดรากลอยอยู่ใต้น้ำต้นๆ เลี้ยงชีวิตด้วยตมอันเปนอาหารดีซึ่งลอยมาเกาะอยู่ตามรากเล็กๆ ซึ่งลอยอยู่นั้น เข้ากอหนึ่งก็เหมือนเกาะๆ หนึ่ง ซึ่งมีรากๆ เดียวเป็นสมอยึดไว้กับพื้นดิน แลลมหรือกระแสน้ำอาจชักให้ลอยไปมาได้รอบข้าง จนเมื่อน้ำลงแล้ว ถึงฤดูเกี่ยวบางทีมีปากเสียงแก่งแย่งกันในพวกเจ้าของ เพราะรากสมออาจอยู่ในเนื้อที่ของคนๆ หนึ่ง แต่รวงอยู่ในเนื้อที่ของคนอื่นก็เปนได้

"เข้านาเมืองนี้ก็ใช้วิธีหว่านทั้งหมด แลเมื่อต้นเข้าตั้งตัวงอกแข่งกับน้ำได้แล้ว เจ้าของก็ไม่ต้องทำอะไร จนน้ำลดแลถึงกำหนดเกี่ยว การทำนาเมืองนั้นที่จะเสียทั้งหมดในปีใดนั้นน้อย เจ้าของจึงมักมีอันจะกิน แลดูหมิ่นชาวนาที่ทำนาสวน ต้องดำกร้ำเมื่อยราวกับหลังจะหัก ในฤดูที่น้ำท่วมลึกนั้น ชาวนาที่ทำนาเมืองไม่ต้องทำงานอะไร นอกจากหาอาหารให้ควายกิน แลอาหารนั้นต้องปลูกร้านเปนที่เก็บให้พ้นน้ำ การที่ต้องทำเช่นนี้ก็เพราะในฤดูน้ำนั้นน้ำลึกมาก จนแม้แต่ควายก็เที่ยวหาอาหารกินไม่ได้ การไปมาในเวลานั้นต้องใช้เรือทั้งนั้น แลผู้ใดไม่มีเรือ คนนั้นเป็นยากไร้ที่สุด ในฤดูน้ำเช่นที่กล่าวนี้ มักจะมีแห่เรือไปทำบุญตามวัดทุกวัน แลมีการแข่งเรือกันอย่างเอาจริงเอาจังเปนอันมาก เข้านาเมืองนี้เปนส่วนน้อยแห่งเข้าซึ่งไปขายต่างประเทศ

"ฝนในประเทศนี้คิดถัวตกประมาณปีละ ๖๐ นิ้ว เทียบกับ ๑๐๐ นิ้วหรือกว่า ๑๐๐ นิ้วในพม่าแลอินโดจีน เข้าของเราเป็นเข้าชนิดดีกว่าแลมีรสดีกว่าเข้าพม่าแลอินโดจีน ผู้บริโภคในแถบตะวันออกนี้ชอบมากกว่า แลถึงแม้ว่าเข้าของเราที่ส่งไปขายต่างประเทศนั้นไม่ใช่เข้าอย่างดีที่สุดของเราเสมอ ผู้บริโภคก็ยอมซื้อแพงกว่าเข้าพม่าแลอินโดจีน ทั้งนี้อาจเปนด้วยเมืองเรามีแดดมากกว่าในฤดูที่เข้างอก หรือเปนด้วยรสดินของเราดีกว่าหรือเปนด้วยเหตุทั้งสองอย่างก็เปนได้ ..... ลักษณะทั่วไปของเข้านาเมืองนั้นคือเมล็ดสั้นกว่าข้าวนาสวน ปลอกมีเลื่อมมันน้อย แลเพราะเลือกพรรณไม่ดี จึงมีเข้าแดงมาก ทำให้ไม่น่าดู แลทำให้ราคาต่ำลงไปเป็นอันมาก ..... เข้านาเมืองนี้ถึงเมล็ดจะสั้นคล้ายเข้าพม่าก็ไม่มีรสชืดๆ เหมือนเข้าพม่า มีรสหวานประกอบ ทำให้คนเปนอันมากชอบบริโภคยิ่งกว่าเข้านาสวน เข้านาเมืองนั้นทำในที่ลุ่มน้ำท่วมลึก เมื่อเทียบกับนาสวนจึงทำได้น้อย"[๑๑]

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวถึงแหล่งทำนาของเมืองไทยในสมัยอยุธยาตอนปลายว่า "แถวน่าวัดสมอ วัดขนุน วัดขนานสามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทองแลเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห เมืองสรรค เมืองสุพรรณ เอาเข้าเปลือกบันทุกเรือใหญ่น้อยมาจอดขายที่นั้น ๑ แลชาวบ้านแถวน่าวัดทั้งสามนั้นตั้งโรงสีโรงกระเดื่องสีเข้าซ้อมเข้าขายชาวพระนคร แลขายพวกโรงต้มสุรา ถึงระดูสำเภาเข้าทำเข้าสารขายจีนในสำเภาเป็นเสบียง ๑ บ้านปากเข้าสารพวกจีนตั้งโรงต้มสุรา แลเลี้ยงสุกรขาย ๑"[๑๒]

ขอให้ท่านผู้อ่านสังเกตว่า แหล่งทำนาเพื่อขายที่ใหญ่โตที่สุดในเมืองไทยสมัยอยุธยาตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเหนือกรุงศรีอยุธยาขึ้นไป และการสีข้าวในสมัยนั้นต้องตำด้วยกระเดื่องเอาเปลือกออกเสียก่อนให้เป็นข้าวกล้อง แล้วจึงขัดปลอกข้าวออกจากข้าวกล้องเพื่อให้ข้าวขาวน่ากิน

รัฐบาลนอกจากเก็บค่านาเป็นหางข้าวไร่ละ ๒ ถังแล้ว ยังบังคับซื้อข้าวจากชาวนาบางท้องที่ไร่ละ ๒ ถัง ให้ราคาถังละ ๒ ไพ ท้องที่ที่มีการบังคับซื้อคือบรรดาเมืองอันเป็นแหล่งทำนาเพื่อขาย หรือ

แหล่งที่มีข้าวเหลือกินนั่นเอง รัฐบาลไม่ได้บังคับซื้อข้าวจากแหล่งที่ทำนาแต่พอกิน

ในสมัยกรุงเทพฯยุคต้น แหล่งทำนาเพื่อขายได้ขยายตัวจากแหล่งเดิมลงมาทางใต้ เริ่มแต่กรุงเก่า ปทุมธานี นนทบุรี จนถึงกรุงเทพฯ นาที่ให้ผลดีที่สุดคือนาแขวงกรุงเทพฯ แสดงว่าที่นาซึ่งเพิ่งเปลี่ยนสภาพมาจากทะเลตมไม่นานนัก เป็นที่นาซึ่งต้นข้าวชอบมากที่สุด เห็นจะเป็นเพราะต้นข้าวชอบความเค็มของดินชนิดนี้ เหมือนต้นไม้ผลชอบน้ำที่เจือปนกับน้ำทะเล

ส่วนทางด้านรัฐบาลผู้เก็บอากรจากเจ้าของนานั้นเล่า หาได้คำนึงถึงชนิดข้าวว่าจะเป็นข้าวเบา ข้าวกลาง ข้าวหนัก หรือข้าวนาสวน ข้าวนาเมือง ตามอย่างชาวนาและพ่อค้าไม่ ท่านคำนึงแต่เรื่องเนื้อนาที่ปลูกข้าว ท่านเห็นว่านาบางแห่งอาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียว ถ้าฝนแล้ง หรือฝนมาเร็วมาช้าผิดปรกติ ชาวนาย่อมจะทำนาไม่ได้ผลเต็มที่ และมีนาบางตำบลได้อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า ความเสียหายจึงไม่ใคร่จะมี เพราะฉะนั้น วิธีเก็บอากรจากนาที่อาศัยแต่น้ำฝนจึงควรจะแตกต่างกับนาที่อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า จึงจะเป็นการยุติธรรมแก่ชาวนา ท่านจึงแบ่งนาทั่วราชอาณาจักรออกเป็นสองชนิด คือ นาคู่โคกับนาฟางลอย เจ้าของนาคู่โคต้องเสียอากรตามเนื้อที่นาในโฉนดที่ดิน เช่น โฉนดที่ดินระบุเนื้อที่ว่ามีอยู่ ๒๐ ไร่ เจ้าของนาก็ต้องเสียอากรไร่ละ ๒ ถังเป็น ๔๐ ถัง ส่วนเจ้าของนาฟางลอยนั้นเสียอากรตามเนื้อที่นาที่เก็บเกี่ยวได้ในปีหนึ่ง ๆ ไม่ได้เก็บตามเนื้อที่ในโฉนด เจ้าพนักงานต้องไปตรวจดูทุก ๆ ปี เมื่อเห็นตอซังในที่นาก็รู้ได้ทันที ว่ามีการเกี่ยวข้าวในที่แปลงนั้นแล้ว เจ้าของนาทำเต็มตามหน้าโฉนดหรือไม่ก็รู้ได้จากตอซัง อันเป็นหลักฐานบ่งให้เห็นอย่างชัดเจน

การทำนาที่ได้อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียว ผู้ทำต้องทำงานหลายขั้น ขั้นแรกต้องเอาข้าวงอกไปปลูกในแปลงสำหรับตกกล้า เมื่อได้เวลา จึงถอนกล้าไปปลูกในนาด้วยวิธีดำ และต้องคอยระวังน้ำในนาไม่ให้น้อยไปหรือมากไป ถ้าน้ำน้อยไปต้องชักน้ำจากคลองจากแม่น้ำหรือจากเหมืองฝายให้เข้าไปในนา ถ้าน้ำมากไป ก็ต้องระบายน้ำออกจากท้องนา การปลูกข้าววิธีนี้เรียกว่าทำนาดำ ท่านผู้อ่านจะเห็นว่านาดำก็คือนาฟางลอย ส่วนนาหว่าน คือนาคู่โค พ่อค้าเรียกข้าวที่ได้จากนาดำหรือนาฟางลอยว่าข้าวนาสวน เรียกข้าวที่ได้จากนาหว่านหรือนาคู่โคว่าข้าวนาเมือง

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า ชาวนาเสียค่านาให้แก่หลวงเป็นข้าวเปลือกราวร้อยละสิบของผลิตผล นายยอน ครอเฟิดซึ่งเป็นผู้รู้ดีว่าชาวนาในอินเดียเสียค่านามากน้อยเพียงใด สรรเสริญรัฐบาลไทยว่าเก็บค่านาถูกมาก และว่าชาวนาอินเดียในบางท้องที่เสียค่าเช่านาครึ่งหนึ่งของผลิตผลก็มี ข้าพเจ้าเข้าใจว่าไม่มีชาวนาประเทศใดเสียค่านาถูกเหมือนชาวนาไทย อย่างในเมืองจีนยุคโบราณชาวนาต้องเสียทั้งข้าวเปลือก และผ้าให้แก่หลวงเป็นค่านา ต่อมาถึงสมัยราชวงศ์ไต้เช็ง ชาวนาเสียค่าเช่าให้แก่เจ้าของนาถึงร้อยละ ๕๐ เป็นอย่างต่ำ บางคนต้องเสียค่าเช่าถึงร้อยละ ๘๐[๑๓] ในเมืองญวนเข้าใจว่าชาวนาก็คงจะเสียค่านาสูงกว่าชาวนาไทยมาก จึงได้ปรากฏว่าทั้งชาวนาจีนและชาวนาญวนเป็นกบฏต่อรัฐบาลบ่อย ๆ เช่น การกบฏของชาวนาในประเทศเวียดนามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ อันเป็นเหตุให้เจ้าญวนสององค์ คือ องเชียงชุน และองเชียงสือ ต้องเผ่นหนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทยดังกล่าวมาแล้ว การที่เมืองไทยไม่เคยมีการประท้วงรัฐบาลในเรื่องทำความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรสักครั้งเดียว ไม่เหมือนเมืองจีนและเมืองญวน คงเป็นเพราะเหตุ ๒ ประการประกอบกัน คือ รัฐบาลเก็บค่านาถูกอย่างหนึ่ง

และราษฎรไทยมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มากกว่าชาวจีนและชาวญวนอีกอย่างหนึ่ง หรือมิฉะนั้นอาจเป็นเพราะชาวนาชาวไร่คนไทยไม่รู้จักสิทธิของพลเมืองดีเหมือนคนจีนคนญวนก็เป็นได้

ถึงแม้ชาวนาชาวไร่ในเมืองไทยจะเสียค่านาถูกกว่าชาวนาเมืองจีนและเมืองญวน แต่ในเรื่องการถูกเกณฑ์รับราชการแล้ว ราษฎรไทยต้องรับราชการหนักกว่าชาวจีนมาก และเข้าใจว่าหนักกว่าชาวญวนด้วย เพราะต้องเป็นไพร่ตั้งแต่อายุ ๑๖ ไปจนอายุ ๗๐ ปี ปีละ ๓ เดือน ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๓ ส่วนชาวไร่ชาวนาในเมืองจีนเคยถูกเกณฑ์รับราชการเพียงปีละ ๑ เดือนเท่านั้น แต่ถึงกระนั้นราษฎรก็ไม่พอใจถึงแก่จับอาวุธต่อต้านรัฐบาลบ่อย ๆ จนในที่สุดซ่องเต้ชาวแมนจูองค์แรกของราชวงศ์ไต้เช็งก็ออกประกาศยกเลิกขนบไพร่เพื่อเอาใจราษฎรมิให้เกลียดชังรัฐบาล[๑๔] ขนบไพร่ในเมืองไทยสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร และทำความเสียหายให้แก่เศรษฐกิจของเมืองไทยมากมายเพียงใดนั้น ไม่มีหลักฐานยืนยัน แต่คนสมัยปัจจุบันสันนิษฐานได้ว่าคงจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรอย่างแสนสาหัสทีเดียว และถ้าหากรัฐบาลจะนำขนบไพร่มาใช้บังคับแก่คนไทยอีกครั้งหนึ่ง คนไทยชั้นสามัญคงจะไม่ยอมเป็นแน่

(๒) การทำสวน นายยอน ครอเฟิดเล่าว่า เขาลงเรือออกจากที่พักรับรองทูตไปชมทิวทัศน์ในกรุงเทพฯ หลายแห่ง เห็นแต่สวนผลไม้ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง เขาไม่เห็นท้องนาเลย[๑๕] ความข้อนี้แสดงว่าสภาพของกรุงเทพฯ ในปลายรัชกาลที่ ๒ ผิดแผกแตกต่างกับเมื่อครั้งตั้งกรุงเทพฯใหม่ ๆ ในต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ครั้งนั้นรัฐบาลปรับปรุงสวนให้เป็นท้องนา เพราะบ้านเมืองกำลังประสบทุพภิกขภัยอย่างรุนแรง นอกกำแพงเมืองออกไปถ้าไม่ใช่ที่ริมแม่น้ำลำคลองแล้วจะเห็นท้องไร่ท้องนากว้างใหญ่ไพศาลแทบทุกทิศทุกทาง เหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา คือรอบพระนครศรีอยุธยาเป็นทุ่งไปทั้งนั้น เช่น ทุ่งหันตราทางทิศตะวันออก ทุ่งภูเขาทอง ทุ่งแก้ว ทุ่งขวัญ ทุ่งลุมพลีทางทิศเหนือ และทุ่งประเชตทางทิศตะวันตก ทางกรุงเทพฯ เมืองหลวงใหม่ก็มีทุ่งล้อมรอบพระนครเช่นเดียวกัน คือ ทุ่งสามเสนอยู่ทางด้านเหนือ ทุ่งบางกะปิอยู่ทางด้านตะวันออก ทุ่งวัวลำพองอยู่ทางใต้ ทุ่งวัดแจ้งอยู่ทางตะวันตก

การที่นายครอเฟิดไม่เห็นทุ่งนาในกรุงเทพฯ นั้น แสดงว่าทุ่งนอกกำแพงพระนครระยะใกล้ ๆ ได้แปรสภาพเป็นที่อยู่อาศัย และเป็นสวนไปเสียหมดแล้ว ที่ดินทำเป็นสวนเห็นจะมีเนื้อที่เพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก และเชื่อได้เป็นแน่ว่าที่สวนจะเพิ่มขึ้น ๆ เป็นลำดับ เพราะชาวกรุงเทพฯ รู้ดีว่าท้องที่ในกรุงเทพฯ เป็นทำเลเหมาะที่สุดในการทำสวน เนื่องจากอยู่ใกล้ทะเลในระยะพอสมควร มีน้ำขึ้นน้ำลงทุก ๆ วัน และน้ำทะเลที่เข้ามาปนกับน้ำท่าเป็นปุ๋ยวิเศษซึ่งชาวสวนไม่ต้องซื้อไม่ต้องหา ปลูกต้นไม้อะไร ๆ ลงไปก็เจริญเติบโตให้ผลทันอกทันใจ ไม่ต้องเหนื่อยยากเหมือนอย่างทำนา และได้ผลประโยชน์ดีกว่าทำนามาก

นายยอน ครอเฟิดยกย่องผลไม้บางชนิดที่ปลูกในสวนกรุงเทพฯ มีทุเรียน มังคุด ลิ้นจี่ ส้มมะม่วง และสับปะรด ว่ามีรสอร่อยกว่าผลไม้ของแคว้นบังกะหล่า บอมเบ แหลมมลายู ลังกา และชวา และกล่าวว่าผลไม้ที่ออกชื่อมานี้กำลังชุกในตอนที่เขาอยู่ในกรุงเทพฯ เขาอ้างจดหมายเหตุของ

ชาวฝรั่งเศสว่า เมืองธนบุรีขึ้นชื่อทางผลไม้มาช้านานแล้ว กรุงศรีอยุธยาได้ผลไม้ไปจากเมืองนี้เป็นส่วนมาก เขายังบอกด้วยว่า ทุเรียน และมังคุดเป็นภาษามลายู ส่วนลิ้นจี่นั้นไทยได้พันธุ์เมืองจีนมาปลูก[๑๖]

เมื่อมีการเดินสวนสำรวจต้นไม้ผลที่จะต้องเสียอากรสวนใหญ่ในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลตั้งข้าหลวงไปเดินสวนในเมืองต่าง ๆ รวม ๑๐ เมือง คือ กรุงเทพฯ นนทบุรี นครเขื่อนขันธ์ สมุทรปราการ สาครบุรี สมุทรสงคราม นครไชยศรี ราชบุรี เพชรบุรีและฉะเชิงเทรา ต้นไม้ผลที่สำรวจมี ๘ ชนิด คือหมาก มะพร้าว พลู มะม่วง มะปราง ทุเรียน มังคุด และลางสาด จะต้องเสียอากรตั้งแต่เริ่มมีผลเป็นต้นไป ข้าพเจ้าเข้าใจว่าแหล่งทำสวนไม้ยืนต้นที่ต้องเสียอากรสวนใหญ่ในรัชกาลที่ ๒ คงจะตรงกันกับในรัชกาลที่ ๔ ไม้ยืนต้นที่เสียอากรคงจะมี ๘ ชนิดเหมือนกัน

(๓) **การทำไร่** ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลแต่งตั้งข้าหลวงออกสำรวจพืชไร่แม้แต่ครั้งเดียว เห็นจะเป็นเพราะพืชไร่แทบทุกชนิดเป็นต้นไม้อายุไม่ยืน ไม่ทันถึงปีก็ตายหรือถูกฟันทิ้งแล้ว

นายยอน ครอเฟิดเอ่ยชื่อพืชไร่ไม่กี่ชนิด มีอ้อย พริกไทย กล้วย ยาสูบ และฝ้าย เป็นต้น เขากล่าวว่าการทำไร่อ้อยอย่างขนานใหญ่เพื่อทำน้ำตาลทราย เพิ่งทำกันเมื่อสิบสองปีก่อนหน้าเขาเข้ามาดำเนินงานทางทูต คือ เมื่อต้นรัชกาลที่ ๒ นี่เอง แหล่งปลูกอ้อยที่สำคัญอยู่ในแขวงเมืองชลบุรี (บางปลาสร้อย) นครไชยศรี และฉะเชิงเทรา (บางปะกง) พืชไร่ที่สำคัญอีกชนิดหนึ่ง คือ พริกไทยดำ ปลูกมากในเมืองจันทบุรีและเมืองตราด (ทุ่งใหญ่) ปีหนึ่ง ๆ ได้ผลราว ๘,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ เป็นของหลวงเสียราวสองในสามส่วน หลวงจ่ายเงินให้ชาวไร่ราว ๆ หาบละ ๘ บาท แล้วเอาไปขายให้แก่พ่อค้าราวหาบละ ๑๖ บาท นายครอเฟิดยกย่องพริกไทยเมืองไทย ว่าดีกว่าพริกไทยที่ปลูกในแหลมมลายู แต่ไม่แพร่หลายในตลาดต่างประเทศ นอกจากเมืองจีนเท่านั้น[๑๗]

ข้าพเจ้าคิดว่าพืชไร่ที่ปลูกกันมากที่สุด และปลูกกันแพร่หลายที่สุดคงจะเป็นต้นฝ้าย เมื่อครั้งรัฐบาลเตรียมงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัฐบาลได้ขอแรงราษฎร ให้ช่วยทอผ้าขาวส่งหลวงย้อมทำสบงจีวรถวายพระ ข้าพเจ้าคิดว่าเมืองที่ถูกเกณฑ์ผ้าขาวรวมทั้งสิ้น ๓๒ เมืองจะต้องเป็นเมืองที่มีการทำไร่ฝ้ายทั้งนั้น และเมืองใดถูกเกณฑ์มาก เมืองนั้นจะต้องมีการทำไร่ฝ้ายมาก ถ้าถือตามเกณฑ์นี้ แหล่งปลูกฝ้ายที่ใหญ่ที่สุดอยู่ในแขวงเมืองหล่มสัก (ถูกเกณฑ์ ๒,๐๐๐ ผืน) ถัดมาคือเมืองราชบุรี (๑,๐๐๐ ผืน) เพชรบูรณ์ (๗๐๐ ผืน) พิชัย (๗๐๐ ผืน) และพิษณุโลก (๔๐๐ ผืน)

นายยอน ครอเฟิดกล่าวถึงการปลูกฝ้ายว่า ฝ้ายไม่ชอบขึ้นในท้องที่ที่มีน้ำท่วม ปลูกกันมากในเมืองนครศรีธรรมราช กาญจนบุรี (ปากแพรก) และที่ดอน ๆ "เราเห็นฝ้ายลำเลียงเข้าสู่กรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก แม้ราคาค่อนข้างแพง คือฝ้ายที่ยังไม่ได้เอาเมล็ดออกขายกันถึงหาบละ ๘ บาทขึ้นไปจนถึง ๑๓ บาท แต่ก็ขายให้แก่เมืองไหหลำได้ปีหนึ่ง ๆ ถึง ๒๐,๐๐๐ หาบ เป็นฝ้ายที่เอาเมล็ดออกหมดแล้ว"[๑๘]

รัฐบาลยอมให้นายอากรรับผูกขาดเก็บอากรสมพัตสรจากพืชไร่เป็นเมือง ๆ ไป โดยตั้งพิกัด

อัตราที่จะเรียกเก็บจากพืชต่าง ๆ ไว้ตายตัว บางชนิดเก็บตามจำนวนต้น บางชนิดเก็บตามเนื้อที่เพาะปลูกเป็นไร่ ๆ เหมือนอย่างเก็บค่านา เมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลได้เงินสมพัตสรไม้เสงเพรง จากเมืองต่าง ๆ ๓๔ เมือง และได้เงินสมพัตสรยาสูบ จากเมืองต่าง ๆ ๒๓ เมือง[๑๙] เข้าใจว่าในรัชกาลที่ ๒ จำนวนเมืองที่มีนายอากรเก็บเงินสมพัตสรก็คงจะพอ ๆ กัน

เราได้ความรู้อันน่าภูมิใจจากหนังสือของนายยอน ครอเฟิดว่า "เมื่อไม่กี่ปีมานี้ ไทยต้องสั่งซื้อใบยาสูบจากเมืองชวามากกว่าเมืองใด ๆ แต่ในบัจจุบัน ไทยกลับมีใบยาสูบเป็นสินค้าออก ส่งไปขายที่เมืองญวน และหัวเมืองแขกในแหลมมลายูหลายเมือง" นอกจากนี้เรายังได้ความรู้เกี่ยวกับแหล่งปลูกยาสูบว่า ปลูกกันแพร่หลายทั่วประเทศ แต่ยารสดีที่สุดคือยาที่ปลูกในเมืองจันทบุรี และชลบุรี[๒๐]

(๔) การทอผ้า หนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นหนังสือที่บรรยายความเป็นอยู่ของราษฎรในสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น ละเอียดถี่ถ้วนดีกว่าหนังสือเรื่องใด ๆ ทั้งสิ้น หนังสือเรื่องนี้กล่าวถึงตอนที่นางพิมพิลาไลยชวนบ่าว และข้าทาสของตนไปเก็บฝ้ายเพื่อจะเอามาทอผ้า เป็นการแสดงให้เห็นว่าการปลูกฝ้ายกับการทอผ้าเป็นของคู่กัน มีไร่ฝ้ายที่ไหน ก็ย่อมมีการทอผ้าที่นั่น และการทอผ้ามิใช่กระทำกันแต่ในบ้านคนสามัญเท่านั้น แม้ตามบ้านชนชั้นกลาง และชนชั้นสูงก็มีการทอผ้า แต่ไม่ได้ทำเพื่อขาย เป็นการทำไว้ใช้เอง

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการทอผ้าด้าย และผ้าไหมในเมืองไทยว่าเป็นงานของผู้หญิง แต่ฝีมือไม่ดี และผ้าที่ทอก็มีเนื้อหยาบ สู้ผ้าที่ทอในเมืองชวา และเมืองเซเลเบสไม่ได้ เขาแปลกใจที่ผ้าไทยสีตกง่าย ทั้ง ๆ ที่เมืองไทยอุดมด้วยวัตถุที่ใช้ย้อมผ้า และเขาตั้งข้อสังเกตว่า ช่างทอในเมืองไทยไม่เขียนลายหรือพิมพ์ลายบนผ้า ไม่ว่าจะเป็นผ้าด้าย หรือผ้าไหม[๒๑]

เมื่อเราทอผ้าสู้เมืองอื่นไม่ได้ ก็ไม่มีเมืองต่างประเทศใดสั่งซื้อผ้าของเรา ใช่แต่เท่านั้น คนไทยเองก็ไม่นิยมผ้าไทย พากันเห่อแต่ผ้าต่างประเทศ ต่างก็นุ่งผ้าลายทอในเมืองแขกไปตาม ๆ กัน เพราะดูสง่าผ่าเผยกว่านุ่งผ้าพื้นทอในเมืองไทยมากนัก

(๕) การทำเครื่องดินเผา นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่าคนไทยทำเครื่องดินเผาได้แต่อย่างหยาบ ๆ เครื่องดินเผาอย่างเคลือบน้ำยาต้องสั่งจากเมืองจีน และสั่งเข้ามาเป็นจำนวนมาก

โดยเหตุที่คนไทยส่วนมากเป็นคนยากจน จึงนิยมใช้ภาชนะที่ทำด้วยดินเผาไม่เคลือบน้ำยามากกว่าภาชนะอย่างอื่น เพราะซื้อหาได้ในราคาถูก ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ช่างทำเครื่องดินเผาจึงทำแต่ภาชนะดินเผาที่ไม่เคลือบน้ำยา มีหม้อข้าว หม้อแกง เชิงกราน เตาหุงข้าว ครก ไห และตุ่มใส่น้ำเป็นต้น ในสมัยที่ข้าพเจ้าเป็นเด็ก ตุ่มสามโคกกับหม้อบางตะนาวศรีเป็นที่นิยมของชาวบ้านและชาววัดมาก และสมัยนั้นในกรุงเทพฯ มีหมู่บ้านที่เรียกกันว่าบ้านหม้อสองแห่ง คือ บ้านหม้อที่อยู่ระหว่างวัดอรุณราชวรารามกับวัดเครือวัลย์วรวิหารแห่งหนึ่ง กับบ้านหม้อที่อยู่ระหว่างวัดราชบูรณะกับวัดพระเชตุพนอีกแห่งหนึ่ง แต่ไม่ทราบว่าในรัชกาลที่ ๒ มีการทำตุ่มที่ตำบลสามโคก เมืองปทุมธานี ทำหม้อที่บางตะนาวศรี เมืองนนทบุรี และมีการทำเครื่องดินเผาที่บ้านหม้อทั้งสองแห่งในกรุงเทพฯ ดังกล่าวมาแล้วหรือไม่

(๖) การประดิษฐ์เครื่องโลหะ ของใช้ซึ่งทำด้วยโลหะและเป็นของที่คนไทยใช้กันทั่วบ้านทั่วเมืองมีอยู่ไม่กี่อย่าง ที่สำคัญที่สุด คือ ครกสำหรับตำหมาก ตะบันหมาก พานหมาก ขันน้ำ ถาด และมีด ของเหล่านี้คนไทยทำได้ บ้านไหนทำเป็นก็มักทำเป็นอุตสาหกรรมภายในครอบครัว ช่างที่ประดิษฐ์เครื่องโลหะชอบอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เหมือนอย่างสมัยอยุธยา กลุ่มใดประดิษฐ์ของอะไร คนทั้งหลายก็มักจะเรียกชื่อหมู่บ้านของคนกลุ่มนั้น ตามชื่อสินค้าหรือชื่อประเภทช่างนั้น ๆ เช่น บ้านช่างหล่อ บ้านพานถม บ้านบุ บ้านบาตร เป็นต้น น่าเสียดายที่เราไม่รู้แน่ชัดว่าบ้านช่างเหล่านี้ตั้งขึ้นในกรุงเทพ ฯ เมื่อใด รู้แต่ว่าบ้านช่างหล่อกับบ้านพานถมอยู่ระหว่างคลองบางลำพูกับถนนวิสุทธิกษัตริย์ บ้านบุอยู่ข้างวัดสุวรรณารามริมคลองบางกอกน้อย และบ้านบาตรอยู่ข้างวัดสระเกศ

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการหลอมเหล็ก การทำเครื่องใช้สอยด้วยเหล็ก และการทำภาชนะดีบุกของชาวจีนในกรุงเทพฯ ว่าดำเนินไปอย่างคึกคักในปลายรัชกาลที่ ๒[๒๒] ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าโรงหลอมเหล็กหล่อเหล็กของชาวจีนคงอยู่ในย่านสำเพ็ง ในย่านนี้เคยมีคลองชื่อ คลองโรงกระทะ ขุดจากแม่น้ำเจ้าพระยาตัดถนนสำเพ็งไปทางทิศตะวันออก อยู่ใต้คลองวัดจักรวรรดิลงไปราว ๆ ๑๐ เส้น ที่ปากคลองมีท่าเทียบเรือชื่อ ท่าโรงกระทะ ชื่อคลองบ่งชัดว่าจะต้องมีโรงหล่อกระทะอยู่ริมคลองอย่างแน่นอน ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า โรงหล่อกระทะเห็นจะตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๒ และบางทีจะมีหลายโรง เพราะสินค้าออกสำคัญในรัชกาลที่ ๒ มีกระทะเหล็กรวมอยู่ด้วย ดังปรากฏในหัวข้อ การค้าขายกับต่างประเทศที่จะบรรยายต่อไปในตอนท้ายของบทที่ ๕

บ้านช่างหล่อพระพุทธรูปใกล้วังหลังทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งขึ้นในรัชกาลใดก็ไม่ทรงบอกเหมือนกัน รู้แต่ว่าในรัชกาลที่ ๑ เมื่อกรมพระราชวังหลังยังมีพระชนม์อยู่ ที่แห่งนี้เป็นที่อยู่ของพวกลาว ซึ่งเป็นไพร่หลวง ไพร่สมวังหลัง

(๗) การค้าขายภายในประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ มีชาวอังกฤษผู้หนึ่งเข้ามาเที่ยวในเมืองไทย เขาท่องเที่ยวไปตามหัวเมืองด้านตะวันตกก่อน แวะเมืองเพชรบุรี ราชบุรี แล้วไปกาญจนบุรี ต่อมาเขาก็ขึ้นเหนือไปชมเมืองระแหง นครลำปาง ลำพูน เชียงใหม่ และเชียงราย เขากล่าวถึงการค้าในเมืองระแหงว่า มีทั้งซื้อด้วยเงิน และเอาสินค้าแลกเปลี่ยนกัน ส่วนที่เมืองเชียงรายนั้นเห็นแต่การแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ราษฎรไม่ค่อยได้ใช้เงินซื้อข้าวของ และผู้ขายของเห็นมีแต่พวกผู้หญิงทั้งแก่และสาว[๒๓] ข้อความที่เขาเขียนนี้ช่วยให้เรารู้ลักษณะการค้าขายภายในประเทศในศตวรรษที่สองของรัชกาลที่ ๕ และช่วยให้เราสันนิษฐานได้ว่า การค้าขายภายในประเทศในรัชกาลที่ ๒ คงใช้วิธีแลกเปลี่ยนสินค้ากันแพร่หลายยิ่งกว่าสมัยรัชกาลที่ ๕ มาก เนื่องจากเงินตราของไทยและเงินเหรียญของต่างประเทศไม่แพร่หลายเหมือนในรัชกาลหลัง

นายยอน ครอเฟิด ซึ่งเข้ามาสืบสวนเรื่องการค้าของไทยในรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่า การค้าภายในและการค้าตามฝั่งทะเลนับได้ว่าใหญ่โตทีเดียว ส่วนใหญ่ใช้แม่น้ำเจ้าพระยาและคลองเชื่อมเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าเข้าและออกจากกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าขายของเมืองไทย เขาเล่าว่าเรือเมืองเหนือ และเมืองลาว (หมายถึง ลำปาง ลำพูน ฯลฯ) มักจะออกเดินทางในเดือนสิงหาคมและกันยายน และมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายนและธันวาคม สินค้าที่บรรทุกมามีข้าวเปลือก เกลือ

ฝ้าย ไม้ฝาง น้ำมันยาง และไม้ซุง นอกจากบรรทุกเรือมา ยังใช้แพไม้ไผ่อีกอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นการลำเลียงสินค้าทางบกก็ใช้ช้างเป็นประจำ

เราได้ความจากหนังสือซึ่งนายยอน ครอเฟิด แต่งว่า การลำเลียงสินค้าจากเมืองชายทะเลด้านตะวันตกของปักษ์ใต้มายังกรุงเทพฯ ใช้เส้นทาง ๒ ทาง ทางที่หนึ่งเริ่มต้นจากเมืองตรังมายังเมืองนครศรีธรรมราช ทางที่สองผ่านพุนพินไปยังเมืองไชยา เส้นทางทั้งสองต้องข้ามเขา เสียเวลาลำเลียงทางบก ๕ วันถึง ๗ วัน เมื่อถึงเมืองปลายทางแล้ว ก็ใช้เรือลำเลียงสินค้าเข้าสู่กรุงเทพ ฯ สินค้าสำคัญของปักษ์ใต้มีดีบุก งาช้าง และรังนก[๒๔] ข้าพเจ้าใคร่จะเสริมข้อความที่นายครอเฟิดเขียนอีกเล็กน้อยว่า เส้นทางพุนพิน—ไชยา นั้น เป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากเมืองถลาง เมืองพังงา และเมืองตะกั่วป่าขึ้นต้นมักลำเลียงด้วยเรือไปตามแม่น้ำพังงา เมื่อใกล้จะถึงพรมแดนเมืองไชยาจึงถ่ายสินค้าขึ้นหลังช้างข้ามเขาศกไปยังคลองศก ต่อจากนี้ก็ลำเลียงสินค้าไปทางน้ำจนถึงเมืองไชยา

การลำเลียงสินค้าจากลุ่มแม่น้ำแม่กลอง และลุ่มแม่น้ำท่าจีนไปยังกรุงเทพฯ ใช้เรืออย่างเดียวก็ไปได้ตลอด เพราะมีคลองเชื่อมแม่น้ำแม่กลองกับแม่น้ำท่าจีน และเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเส้นทางเดียวกันกับเส้นทางยกทัพจากกรุงเทพฯไปยังเมืองกาญจนบุรี สินค้าที่ลำเลียงไปตามเส้นทางสายนี้เพื่อความอยู่ดีกินดีของชาวกรุง คือ ไม้ฝาง ไม้ไผ่ และยาปากแพรกของกาญจนบุรี ข้าวเปลือกจากราชบุรีและสุพรรณบุรี ผลไม้ของสวนนอก กับน้ำตาลดิบและน้ำมันมะพร้าวจากสมุทรสงคราม และอาหารทะเล มีปลาสด กุ้งสด กะปี น้ำปลา ปลาเค็ม รวมทั้งพืนแสม และผลจากจากสาครบุรี

การลำเลียงสินค้าจากลุ่มแม่น้ำป่าสักก็ใช้เรือเป็นพาหนะทอดเดียวเหมือนกัน ต่างกันกับการลำเลียงสินค้าจากที่ราบสูงโคราช ซึ่งต้องใช้เกวียน ในสมัยอยุธยา เกวียนที่มาจากนครราชสีมาจะมาชุมนุมกันที่บ้านศาลาเกวียนริมแม่น้ำป่าสัก ในเดือน ๓ เดือน ๔ นำเอาผ้าทอ ผ้าไหม ไหม น้ำรัก ครั่ง กำยาน หนังสัตว์ ขี้ผึ้ง ปีกนก และของป่าต่างๆ มาขายให้แก่ชาวกรุง[๒๕] ข้าพเจ้าเชื่อว่าเมื่อรัฐบาลย้ายเมืองหลวงลงมาทางใต้ การค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมา ก็คงดำเนินไปเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่หาทราบไม่ว่าที่ชุมนุมเกวียนเมืองนครราชสีมาอยู่แห่งหนตำบลใด

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการลำเลียงสินค้าจากเมืองชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยมายังกรุงเทพฯ ว่าดำเนินไปได้เกือบตลอดปี เนื่องจากฝั่งทะเลด้านนี้มีเกาะเล็กเกาะน้อยเป็นที่กำบังคลื่นและลม ช่วยให้การเดินเรือปลอดภัย ดีกว่าฝั่งทะเลด้านตะวันตก ข้าพเจ้าอยากจะเสริมข้อความที่นายครอเฟิดเขียนอีกเล็กน้อย ว่าระยะปลอดภัยของเรือที่แล่นทางชายทะเลด้านตะวันออกของอ่าวไทยนั้น ตรงกับฤดูลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ และระยะค่อนข้างมีภัยตรงกับฤดูลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ขอให้ท่านผู้อ่านใคร่ครวญเอาเองว่า เหตุใดจึงเป็นเช่นว่านี้ ส่วนการเดินเรือทางชายทะเลด้านตะวันตกของอ่าวไทยนั้น มีระยะปลอดภัย และระยะไม่ปลอดภัยตรงกันข้าม เมื่อเป็นเช่นนี้ ระยะเวลาที่เรือปักษ์ใต้เข้ากรุงเทพฯชุก จึงไม่ตรงกันกับระยะเวลาที่เรือเมืองจันท์ เมืองชลบุรีเข้ากรุง

หนังสือของนายยอน ครอเฟิด ช่วยให้เรารู้ว่า สมัยกรุงเทพฯ ยุคต้นเป็นสมัยที่ชาวจีนอพยพจากเมืองจีน เข้ามาทำมาหากินเป็นจำนวนมากมายกว่าสมัยอยุธยามาก ชาวจีนไปทำมาหากินที่เมือง

ใดมาก เมืองนั้นจะมีส่วยสาอากรให้รัฐบาลเรียกเก็บเพิ่มขึ้นกว่าเดิม ทั้งยังมีการประกอบอาชีพแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่คนไทยไม่รู้จัก ทำให้เป็นเงินเป็นทองขึ้นมาอีกด้วย เช่นอย่างในรัชกาลที่ ๒ ตอนที่นายยอน ครอเฟิดเข้ามาเจรจาความเมืองนั้น เมืองจันทบุรีเป็นเมืองที่ปลูกพริกไทยมากที่สุด และเมืองชลบุรีมีโรงงานผลิตน้ำตาลจากอ้อยมากที่สุด เพราะเหตุนี้รัฐบาลไทยสมัยกรุงเทพฯ ทุก ๆ รัชกาลจึงได้ถนอมน้ำใจชาวจีน และให้การสงเคราะห์แก่ชาวจีนมากยิ่งกว่าคนไทยเสียอีก ทั้งนี้เพื่อล่อใจชาวจีนให้เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยมาก ๆ

๔. การค้ากับต่างประเทศ

(๑) พ่อค้า นายยอน ครอเฟิด กล่าวว่ากรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของการค้ากับต่างประเทศ และชมกรุงเทพฯ ว่า เป็นเมืองท่าใหญ่โตกว่าเมืองไซ่ง่อน ของเวียดนาม ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เมืองไทยทำการค้าขายกับเมืองจีนมากกว่าประเทศใด ๆ พ่อค้าเอกชนเป็นคนจีนมากกว่าชาวต่างประเทศอื่น ๆ พ่อค้าคนไทยมีแต่เจ้านาย และข้าราชการผู้ใหญ่ ข้าพเจ้าขอเสริมข้อความที่ทูตอังกฤษกล่าวสักนิดว่า ในสมัยอยุธยา พ่อค้าคนไทยที่ทำการค้าขายกับต่างประเทศ ก็เป็นพวกเจ้านาย และข้าราชการผู้ใหญ่ เหมือนอย่างในสมัยกรุงเทพฯ คนธรรมดาสามัญไม่มีโอกาสหาความร่ำรวยทางนี้ เพราะรัฐบาลไม่เปิดช่องให้ เรื่องนี้เป็นมูลเหตุสำคัญ ที่ทำให้เศรษฐกิจเมืองไทยตกอยู่ในกำมือของชาวต่างประเทศในภายหลัง คือ เมื่อรัฐบาลไทยทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับฝรั่งในรัชกาลที่ ๔ มีข้อสัญญาซึ่งผูกมัดรัฐบาลไม่ให้ใช้อำนาจผูกขาดในการค้าขาย เมื่อรัฐบาลไม่อาจใช้อำนาจเอาเปรียบพ่อค้า รัฐบาลก็ค้าขายสู้เขาไม่ได้ เพราะไม่มีผีมือไม่มีชั้นเชิงในทางนี้ ที่ค้าขายร่ำรวยได้ก็เพราะเอาอำนาจเข้าข่ม ในที่สุดรัฐบาลก็ต้องเลิกค้าขายกับต่างประเทศ พวกเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ที่เคยอาศัยบารมีรัฐบาลทำการค้าขายก็จำต้องเลิกการค้าขายกับต่างประเทศไปด้วย เมื่อรัฐบาลเลิกค้าขาย เจ้านายเลิกค้าขาย ขุนนางเลิกค้าขาย ก็เป็นอันหมดตัวคนไทยที่จะทำการค้าขายกับต่างประเทศ เพราะฉะนั้น การค้ากับต่างประเทศจึงอยู่ในกำมือของพ่อค้าจีน หรือผู้สืบเชื้อสายจากชาวจีนแทบทั้งหมด

ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ พ่อค้าเอกชนคนไทยที่แต่งสำเภาไปเมืองจีนบ่อยที่สุด เห็นจะไม่มีใครเกินพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กับพระยาสุริยวงษ์โกษา (ดิศ) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นั้น เป็นพระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นผู้ที่มีความสามารถยอดเยี่ยมที่สุดคนหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวจึงตั้งให้เป็นผู้กำกับราชการกรมพระคลัง (คือกรมท่า) ตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงกรม ส่วนพระยาสุริยวงษ์โกษานั้นเป็นบุตรคนโตของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) ต้นสกุลบุนนาค เคยรักษาการในตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลัง เมื่อยังเป็นพระยามนตรีสุริวงศ์ พอนายยอน ครอเฟิดเข้ามาก็เลยได้รับตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลัง ในต้นปี พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าและขุนนางทั้งสองคนนี้ร่ำรวยถึงขั้นเป็นเศรษฐีทีเดียว จึงได้สร้างวัดประจำตระกูลตามธรรมเนียมเศรษฐีในสมัยนั้น คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์สร้างวัดจอมทองในคลองด่าน ส่วนพระยาสุริยวงษ์โกษาสร้างวัดประยูรวงศ์ใต้กฎีจีนลงมาเล็กน้อย ตอนที่นายยอน ครอเฟิดเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ นั้น การสร้างวัดจอมทองและวัดประยูรวงศ์ยังไม่เสร็จเรียบร้อยดี แต่ก็มีภิกษุมาจำพรรษาบ้างแล้ว พระยาสุริยวงษ์โกษา

ผู้นี้ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยา เรียกกันว่าเจ้าพระยาพระคลัง เมื่ออายุยังไม่ถึง ๓๗ ปี นับว่าเป็นเจ้าพระยาที่หนุ่มที่สุดในรัชกาลที่ ๒

นอกจากสองคนนี้ ยังมีขุนนางกรมท่าอีกสองคนซึ่งมีช่องทางค้าขายกับพ่อค้าต่างประเทศมากกว่าคนอื่น ๆ คือ พระยาโชฎึกราชเศรษฐีหัวหน้าชาวจีนในเมืองไทย กับพระยาจุฬาราชมนตรีหัวหน้าแขกอิสลามนิกายชิอา คนแรกเป็นเจ้ากรมท่าซ้าย คนหลังเป็นเจ้ากรมท่าขวา ได้อาศัยตำแหน่งหน้าที่ราชการทำการค้าขาย จึงได้เปรียบพ่อค้าที่มิใช่ขุนนางมาก แต่ในสมัยนั้น รัฐบาลคิดแต่จะหาเงินเข้าท้องพระคลัง จึงแต่งตั้งเจ้าภาษีนายอากรเป็นขุนนางและยกย่องขุนนางที่ทำการค้าขายหรือเป็นเจ้าภาษีนายอากร เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่า ผู้ว่าราชการเมืองบางคนในสมัยนั้นเป็นนายอากรบ่อนเบี้ยในเมืองที่ตนปกครองบ้าง เป็นนายอากรสุราบ้าง เป็นนายอากรสมพัตสรบ้าง เป็นนายอากรรังนกบ้าง ขุนนางสมัยนั้นบางคนพูดไทยยังไม่ชัดก็มี และบางคนไว้หางเปียก็มี

พ่อค้าที่มิใช่ขุนนางมักจะเป็นคนต่างชาติเสียโดยมาก เป็นพ่อค้าจีนมากที่สุด พ่อค้าแขกมากเป็นที่สอง ส่วนพ่อค้าอังกฤษ พ่อค้าวิลันดา และพ่อค้าอเมริกันมาหนสองหนแล้วมักจะหายหน้าไปเลย เพราะขาดทุนบ้าง ถูกข่มเหงบ้าง ไม่ชอบใจการที่รัฐบาลค้าขายแข่งกับเอกชนบ้าง

ข้อที่เมืองไทยมีพ่อค้าจีนทำการค้าขายมากกว่าชนชาติอื่น ๆ นั้น เป็นเพราะสมัยนั้นเมืองไทยค้าขายกับเมืองจีนมากกว่าประเทศใด ๆ นอกจากนี้ยังมีสาเหตุอีก ๓ ประการ ประการที่หนึ่ง รัฐบาลอยากให้ชาวจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทย เพราะเห็นว่าไม่มีพิษไม่มีภัย มีแต่จะช่วยสร้างบ้านสร้างเมืองให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น จึงเอาใจและช่วยสงเคราะห์ชาวจีนให้ทำมาหากินสะดวก ประการที่สอง ชาวจีนถือศาสนาพุทธเหมือนคนไทย ทำบุญ และเข้าวัดร่วมกับคนไทยได้สบาย จึงไม่มีใครรังเกียจ ประการที่สาม ชาวจีนไม่ค่อยถือเนื้อถือตัวเหมือนอย่างพวกฝรั่ง รู้จักฝากเนื้อฝากตัวต่อเจ้านายและขุนนาง และถนัดให้ของกำนัลแก่ผู้ที่มีอำนาจให้ผลประโยชน์แก่ตน จึงได้รับความช่วยเหลือจากท่านผู้มีอิทธิพลให้ประสบความสำเร็จในการลงทุนลงรอนอยู่เสมอ

(๒) การค้าขายกับประเทศจีน พ่อค้าจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองไทยได้เปรียบรัฐบาลและคนไทยในการค้าขายกับเมืองจีน ที่มีสิทธินำสินค้าไปขายตามเมืองท่าในประเทศจีนได้ทุก ๆ เมือง ไม่ถูกจำกัดให้ขายที่เมืองกวางตุ้งแห่งเดียวเหมือนคนไทย นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่า เรือสำเภาที่ไปจากเมืองไทยมักจะเข้าเทียบท่าตามเมืองเหล่านี้ คือกวางตุ้ง เคี่ยงมุ้ย จางล้ม ในมณฑลกวางตุ้ง เอ้หมึง ในมณฑลฮกเกี้ยน เลี่ยงโผ ในมณฑลจีเกียง เซี่ยงไฮ้และโซจิวในมณฑลกังหนำ กับเมืองท่าหลายเมืองในเกาะไหหลำ เรือทุกลำต่อในเมืองไทย[๒๖] ใช้ไม้อย่างดีที่สุดที่เหมาะแก่การตรากตรำกับน้ำเค็มจึงทนทานและมั่นคงกว่าเรือเมืองจีนมาก

เรือที่ไปเมืองจีนเป็นเรือสำเภาทั้งนั้น ลูกเรือ และเจ้าหน้าที่ประจำเรือเป็นคนจีน นายยอน ครอเฟิดกล่าวว่า เรือสำเภาใช้ลูกเรือมากกว่าเรือกำปั่นฝรั่ง เพราะมีหางเสือใหญ่โต ใบเรือสี่เหลี่ยมแต่ละใบมีขนาดใหญ่และหนักอึ้ง สมอและสายสมอเก้งก้าง ทำให้ต้องใช้คนมาก เรือขนาด ๘,๐๐๐ หาบหรือราว ๕๐๐ ตันต้องใช้ลูกเรือถึง ๙๐ คน เราได้ความรู้จากทูตอังกฤษว่า การจ่ายค่าจ้างให้แก่

เจ้าหน้าที่และลูกเรือคนสมัยนั้นเขาทำกันอย่างไร จุ้นจู้คือนายเรือ ได้แบ่งผลกำไรร้อยละ ๑๐ ได้ที่ในเรือสำหรับบรรทุกสินค้า ๑๐๐ หาบ ทั้งขาไปขากลับ และได้ค่าเช่าห้องจากคนโดยสารเป็นเงินราว ๑๕๐ ถึง ๒๐๐ เหรียญ ต้นหนได้ค่าจ้าง ๒๐๐ เหรียญกับได้ที่ในเรือสำหรับบรรทุกสินค้า ๕๐ หาบ ล้าต้าหัวหน้าแผนกบาญชีได้ ๑๐๐ เหรียญ กับระวางบรรทุก ๕๐ หาบ ได้กังคือนายท้าย ได้ระวาง ๑๕ หาบ เด็กข้อหัวหน้าแผนกระวางบรรทุกสินค้ากับเท่าเต้งหัวหน้าแผนกสมอ ได้ระวาง ๙ หาบ ลูกเรือได้ระวาง ๗ หาบ อัตราที่ว่านี้สำหรับเรือขนาดมีระวางบรรทุก ๖,๐๐๐ หาบ ถ้าเรือมีขนาดย่อมกว่าหรือใหญ่กว่าอัตราก็ย่อมจะเปลี่ยนแปลงไปบ้างเล็กน้อย

นายยอน ครอเฟิดอุตส่าห์สืบสวนจนได้ความว่า เรือหลวงและเรือเอกชนที่ไปเมืองจีนมีจำนวนดังต่อไปนี้ ที่เข้าเมืองกวางตุ้งเป็นสำเภาใหญ่ขนาด ๑๐,๐๐๐ ถึง ๑๕,๐๐๐ หาบ ๓ ลำ (คงเป็นเรือหลวง) เป็นสำเภาขนาด ๒,๐๐๐ ถึง ๕,๐๐๐ หาบ ๕๐ ลำ ที่ไปเมืองจางลิ้มเป็นเรือขนาด ๗,๐๐๐ หาบ ๒ ลำ ไปมณฑลฮกเกี้ยนเป็นเรือขนาด ๖,๐๐๐ หาบ ๒ ลำ ไปเลี่ยงโผ ๘ ลำ ขนาด ๕,๐๐๐ ถึง ๘,๐๐๐ หาบ ไปเมืองโซจิวในมณฑลกังหนำ ๑ ลำ ขนาด ๕,๐๐๐ หาบ และไปเซี่ยงไฮ้ ๑๕ ลำ ขนาด ๕,๐๐๐ ถึง ๘,๐๐๐ หาบ

สินค้าที่บรรทุกไปจากเมืองไทยมีมากมายหลายชนิด เอาแต่ที่สำคัญ ๆ ก็มี พริกไทยดำ น้ำตาลทรายขาว ดีบุก กระวาน ไม้กฤษณา ไม้ฝาง ไม้โกงกาง ไม้แดง (ทำโต๊ะตู้และเครื่องตกแต่งบ้าน) ฝ้าย งาช้าง ครั่ง ข้าวสาร หมากแห้ง ปลาเค็ม หนังสัตว์ป่าทุกชนิด หนังงู หนังกระเบน กระดองเต่า เขาสัตว์ นอแรด กระดูกสัตว์ เอ็นกวาง ขนนกกระทุง นกยูง นกกระเต็น นกกระสา และรังนก

ตอนขากลับ เรือทุกลำจะบรรทุกสินค้าเมืองจีนเอามาขายในเมืองไทย สินค้าสำคัญมีถ้วยชาม เนื้อหยาบ เครื่องดินเผาเคลือบ สังกะสีแท่ง ปรอท ชา เส้นหมี่ ผลไม้ แห้ว ไหมดิบ ผ้าและแพรหลายชนิด รองเท้า พัด ร่ม กระดาษเขียนหนังสือ กระดาษเงินกระดาษทอง ธูป ฯลฯ ข้าพเจ้าขอเติมสินค้าเมืองจีนที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ กระเทียมดองซึ่งบรรจุในไห เมื่อครั้งสร้างวัดราชประดิษฐ์ในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลขอร้องให้ราษฎรร่วมมือทำบุญด้วยการบริจาคไหกระเทียมเพื่อใช้ในการถมที่ลุ่ม

นายครอเฟิดกล่าวว่า ในตอนขากลับ จะมีคนโดยสารเรือเข้าเมืองไทยเป็นจำนวนมาก ๆ เคยมีบางลำนำคนจีนเข้าเมืองไทยถึง ๑,๒๐๐ คน เขาสอบถามได้ความว่า ปีหนึ่ง ๆ มีคนจีนเข้ากรุงเทพฯ ราว ๗,๐๐๐ คน คนโดยสารเหล่านี้ถ้ามาจากเอ้หมึงเสียค่าโดยสาร ๘ เหรียญ ถ้ามาจากจางลิ้มเสีย ๖ เหรียญ ค่าอาหารในเรือไม่ต้องเสีย

นอกจากเรือเมืองไทย ยังมีเรือเมืองจีนที่บรรทุกคนโดยสารและสินค้าเมืองจีนเข้ามาสู่เมืองไทยปีละหลายลำ ส่วนมากเข้ากรุงเทพฯ มี ๒—๓ ลำที่ไปสงขลาและนครศรีธรรมราช เรือที่มาจากเกาะไหหลำมักจะเข้ากรุงเทพฯ ในเดือนมกราคม และเรือที่มาจากมณฑลกวางตุ้ง ฮกเกี้ยน และจีเกียงมักจะมาถึงกรุงเทพฯ ในปลายเดือนกุมภาพันธ์ เดือนมีนาคม อย่างล่าที่สุดก็ต้นเดือนเมษายน แล้วจะออกจากกรุงเทพฯ ในเดือนมิถุนายน และกรกฎาคม อันเป็นระยะเวลาที่ลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดแรงและแน่นอน

คนไทยกับคนจีนเข้ากันได้ดีเพราะมีรสนิยมตรงกันหลายอย่าง นอกจากทำบุญทำกุศลร่วมกันได้แล้ว ยังนิยมไหว้เจ้าเหมือนกัน อาหารทุกอย่างที่คนจีนชอบกิน เช่น เต้าหู้ยี้ กระเทียมดอง เต้าฮวย เต้าเจี้ยว ซาละเปา และเต้าหู้ ไม่มีอะไรที่คนไทยกินไม่เป็น ยิ่งเป็นหมูเห็ดเป็ดไก่ และเหล้าเอ้หมึงแล้ว ไทยเข้าร่วมวงกับจีนได้อย่างสบาย นอกจากนี้คนไทยยังนิยมภาชนะโลหะ และภาชนะดินที่ส่งมาจากเมืองจีน เช่น อั้งโล่ จับเจี๋ยว (สำหรับต้มยา) กระทะเหล็ก กาต้มน้ำร้อน ป้านน้ำชา หม้อทองแดง พานทองเหลือง เตียบและตะหลิว ของสวยของงามบางอย่างที่ช่างไทยทำไม่ได้ ไทยก็ส่งตัวอย่างไปให้ช่างจีนทำ เช่น ถ้วยเบญจรงค์ และชามเบญจรงค์ ซึ่งพวกเจ้านายและขุนนางนิยมนักหนาในรัชกาลที่ ๒ เพราะเหตุนี้ จึงไม่น่าสงสัยว่าทำไมเศรษฐีในเมืองไทยจึงเป็นคนจีนเสียเป็นส่วนมาก

ถ้าท่านผู้อ่านไปชมวัดจอมทองซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นวัดราชโอรส ท่านจะเห็นวัฒนธรรมของจีนเข้ามาปะปนกับวัฒนธรรมของไทยหลายอย่าง ถ้าท่านแหงนดูหลังคาพระอุโบสถ ท่านจะเห็นมังกรจีนละโลดลิ่วอยู่บนยอดหลังคา ถ้ามองดูที่ลานอุโบสถจะเห็นแท่นหิน ตุ๊กตาหิน และสิงโตหิน ซึ่งเป็นของทำในเมืองจีน นี่แสดงว่าท่านผู้สร้าง คือ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นิยมชมชื่นสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของจีนเป็นอย่างมาก และถ้าท่านผู้อ่านเข้าไปชมวัดพระเชตุพนและวัดอรุณราชวราราม ซึ่งได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์อย่างขนานใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ หรือเข้าไปชมวัดเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างที่เมืองนนทบุรี ท่านจะเห็นได้ในทันทีว่าความนิยมชมชื่นในสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของจีนดูจะแก่กล้ายิ่งกว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ เสียอีก

ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองไทยกับเมืองจีนทางการเมืองและทางเศรษฐกิจอย่างแนบแน่น ย่อมเป็นสื่อชักโยงให้เกิดความสัมพันธ์ทางอื่น ๆ ได้อีกด้วย ไทยเป็นประเทศเล็กและยังไม่เจริญ ส่วนจีนนั้นเป็นมหาประเทศและเจริญมากกว่าไทย ก็เป็นธรรมดาที่คนไทยจะเป็นผู้จดจำวัฒนธรรมของจีนมาลอกเลียนแต่ฝ่ายเดียว

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนยังบังเกิดผลดีแก่ประชาชนชาวไทยอีกอย่างหนึ่งในแง่เศรษฐกิจ คือมีผู้นำผักและต้นไม้เมืองจีนเข้ามาทดลองปลูกในเมืองไทย อย่างไหนที่ขึ้นได้งอกงามก็เลยกลายเป็นพืชเมืองไทยไป บางชนิดยังมีชื่อเป็นภาษาจีนอยู่ก็มี และบางชนิดมีชื่อเพี้ยนไป (เช่นลิ้นจี่) หรือเปลี่ยนเป็นคำไทยก็มี

พืชตระกูลถั่วที่ปลูกในเมืองไทยในสมัยปัจจุบันนี้ มีหลายชนิดที่ได้มาจากต่างประเทศ เช่น ถั่วที่คนสมัยปัจจุบันเรียกว่าถั่วยี่สง เป็นต้น คนแต่ก่อนเรียกถั่วยี่สงว่า ถั่วโลสง มีพยานปรากฏอยู่ในสารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า ว่าด้วยอากรสมพัตสรกรุงเก่า เมื่อจุลศักราช ๑๒๑๒[๒๗] คำว่าโลสงเป็นคำที่ชาวจีนเรียกเกาะลูซอน อันเป็นเกาะใหญ่ที่สุดของประเทศฟิลิปปินส์ ซึ่งอยู่ใต้ปกครองของรัฐบาลสเปน ในสมัยอยุธยาตอนปลาย หนังสือประวัติศาสตร์จีนที่ฝรั่งคนหนึ่งเป็นผู้เรียบเรียงกล่าวว่า จีนได้พืชพรรณซึ่งกำเนิดเดิมอยู่ในทวีปอเมริกาไปจากฝรั่งหลายชนิด เช่น ข้าวโพด มันเทศ และถั่วดิน (ที่ไทยเรียกว่าถั่วโลสง) เป็นต้น[๒๘] ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเมืองไทยได้พืชทั้งสามชนิดมาจากชาวจีนอีกต่อหนึ่ง แต่ได้มาไม่พร้อมกัน คือข้าวโพดได้พันธุ์มาปลูกในรัชกาลสมเด็จพระ

นารายณ์[๒๙] มันเทศและถั่วโลสงเห็นจะได้มาทีหลัง น่าสังเกตว่าถั่วลิสงนั้นเปลี่ยนชื่อเป็นถั่วโลสงในรัชกาลที่ ๔ (พิกัดภาษี จ.ศ. ๑๒๑๖) ต่อมาเปลี่ยนเป็นถั่วลิสง แล้วถูกคณะกรรมการชำระปทานุกรมของราชบัณฑิตยสถานเปลี่ยนชื่ออีกครั้งหนึ่งเป็นถั่วยี่สง ซึ่งผิดเพี้ยนไปจากชื่อเดิมมาก จนไม่รู้ว่าเป็นพันธุ์ไม้ของอเมริกา

บาทหลวงแจเวสซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเมื่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กล่าวความซึ่งดูไม่น่าเชื่อเลย ว่าเมืองไทยไม่มีการปลูกถั่วจำพวก PEAS[๓๐] ถั่วจำพวกนี้ที่เรารู้จักกันดีก็คือถั่วเขียว ถั่วแดง ถั่วดำ ข้าพเจ้าคิดว่าบาทหลวงฝรั่งเศสผู้นี้คงจะย่ำตลาดทั้งในกรุงและนอกกรุงเพื่อเสาะหาความรู้เรื่องเมืองไทยมานักต่อนัก เชื่อแน่ว่าท่านคงพูดไม่ผิด ถ้าเช่นนั้นก็เกิดปัญหาขึ้นว่าเมืองไทยได้พืชเหล่านี้มาจากชนชาติใด ข้าพเจ้าขอสันนิษฐานอีกครั้งหนึ่งว่า ไทยคงได้จากชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ทั้งนี้ก็เพราะเห็นว่าชาวจีนชอบกินอาหารที่ประกอบด้วยถั่วทั้งของคาวและของหวาน เช่น ถั่วงอก เต้าทึง เต้าเลี่ยว เต้าเจี้ยว เต้าฮวย และซาละเปาไส้ถั่ว เชื่อว่าเขาคงนำถั่วเขียว ถั่วแดง ถั่วดำ เข้ามาปลูกในเมืองไทย

การที่คนไทยได้พันธุ์ถั่วยี่สง ถั่วเขียว ถั่วแดง ถั่วดำ มาปลูกในเมืองไทยจนแพร่หลายดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นผลพลอยได้จากการที่เมืองไทยคบค้าสมาคมกับเมืองจีน ประกอบกับการที่รัฐบาลไทยเปิดประตูบ้านให้ชาวจีนเข้ามาทำมาหากิน และอยู่อาศัยในเมืองไทยอย่างเสรี เมื่อคิดถึงว่าอาหารถั่วมีโปรตีนสูงเสมอด้วยเนื้อสัตว์ การกินอาหารถั่วก็ย่อมจะทำให้คนไทยมีพลานามัยสมบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าสมัยที่ไม่มีการปลูกถั่วเหล่านี้ จึงพอจะสรุปผลได้ว่า การคบกับจีนได้ประโยชน์หลายทาง ทางที่รัฐบาลมุ่งมาดปรารถนาคือการค้าขายและการชักชวนให้ชาวจีนเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก ๆ ส่วนทางที่เป็นประโยชน์แก่ราษฎรโดยตรง คือการเอาพืชพรรณธัญญาหารของจีนมาปลูกและกินเป็นอาหาร ทำให้มีรายได้เพิ่มขึ้น และทำให้ร่างกายแข็งแรงทนทานต่อโรคยิ่งกว่าบรรพชน และเมื่อลองคิดถึงปริมาณผลิตผลถั่วชนิดต่าง ๆในสมัยปัจจุบันนี้ เช่นอย่างถั่วยี่สงผลิตได้ ๑๑๘,๐๐๐ เมตริกตัน (ปี พ.ศ. ๒๕๐๐) ถั่วเขียวผลิตได้ ๔๑,๐๐๐ เมตริกตัน (ปี พ.ศ. ๒๕๐๐) ข้าพเจ้าคิดว่าคงจะไม่มีผู้ใดตำหนิติเตียนรัฐบาลสมัยก่อน ๆ ที่ปล่อยให้ชาวจีนเข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยอย่างไม่อั้นเป็นแน่

(๓) การค้าขายกับเมืองมลายูของอังกฤษ ในปลายรัชกาลที่ ๒ การค้าขายระหว่างไทยกับเมืองมลายูของอังกฤษได้เพิ่มพูนขึ้นกว่าแต่ก่อน ๆ เป็นอันมาก นับแต่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมาตั้งอาณานิคมเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่เกาะสิงคโปร์เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๖๑ ไทยเรียกอาณานิคมแห่งใหม่นี้ว่า เมืองใหม่

เมืองสิงคโปร์ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะแก่การค้าขายกับประเทศต่าง ๆ ดีกว่าเมืองปีนัง คืออยู่ใกล้กรุงเทพฯ เมืองท่าเอกของไทย เมืองกำปงโสม เมืองท่าเอกของกัมพูชา เมืองไซ่ง่อน เมืองท่าเอกของเวียดนาม เมืองบัตตาเวีย เมืองท่าเอกของชวา และเมืองกวางตุ้ง เมืองท่าเอกของจีน ยิ่งกว่าเมืองปีนัง จึงปรากฏว่าเมืองสิงคโปร์เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วมากทั้งในด้านพลเมืองและด้านเศรษฐกิจ ชาวมลายูในแคว้นมะละกาของวิลันดา และชาวจีนพากันอพยพมาอยู่ในเมืองสิงคโปร์เป็นจำนวน

มาก พ่อค้าอังกฤษ พ่อค้าสกอต พ่อค้าบูกิต (หรือบุหงิด) และพ่อค้าจีน ต่างก็พากันมาแสวงหาความร่ำรวยในเมืองนี้ เมื่อก่อนที่อังกฤษมาตั้งอาณานิคม เกาะสิงคโปร์มีชาวมลายูอาศัยอยู่เพียงร้อยเศษ พอถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๒ พลเมืองเพิ่มเป็น ๕,๐๐๐ คน อีกสองเดือนต่อมา พลเมืองเพิ่มเป็นหมื่นเศษ มูลค่าสินค้าเข้าและสินค้าออกของเมืองใหม่ถีบตัวสูงขึ้นอย่างน่าอัศจรรย์ ในสองปีแรกมูลค่าของสินค้าเข้าสินค้าออกรวมกันเป็นเงิน ๘,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญสเปน "เฉพาะสินค้าที่บรรทุกเรือมาจากเมืองจีนเมืองไทยและหมู่เกาะอินเดียตะวันออก มีมูลค่าถึง ๕,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญ"* ในปี ค.ศ. ๑๘๒๓ เพียงปีเดียว สินค้ามีมูลค่าเพิ่มขึ้นเป็น ๑๓,๒๖๘,๓๙๗ เหรียญ[๓๑] ไม่ต้องสงสัยว่าสินค้าที่ส่งไปจากเมืองไทยและสินค้าที่ไทยซื้อก็คงจะเพิ่มขึ้นตามส่วน

ภายหลังที่นายยอน ครอเฟิด ดำเนินงานทางทูตในเมืองไทยและเวียดนามเสร็จแล้ว บริษัทอังกฤษได้แต่งตั้งเขาให้มาเป็นเจ้าเมืองสิงคโปร์ เขากล่าวว่า ในบรรดาประเทศที่ตั้งอยู่บนคาบสมุทรอินโดจีน ไม่มีประเทศไหนค้าขายกับเมืองสิงคโปร์มากเท่าประเทศไทย เขากล่าวถึงเรือสำเภาขนาดใหญ่ที่สุดของไทยลำหนึ่ง (เห็นจะเป็นเรือหลวง) ซึ่งนำสินค้าไปขายที่เมืองนี้เมื่อ ค.ศ. ๑๘๒๔ ว่าสินค้าทั้งหมดราคา ๑๖,๗๑๑ เหรียญสเปน ที่สำคัญ คือ น้ำตาลทรายทั้งอย่างละเอียดและอย่างหยาบราคา ๘,๙๘๗ เหรียญ ครั่งราคา ๑,๙๕๐ เหรียญ ข้าวสารทั้งอย่างดีอย่างเลว ๓,๑๓๕ เหรียญ น้ำมันมะพร้าว ๘๔๙ เหรียญ ส่วนสินค้าที่มีมูลค่าไม่มากได้แก่ แพรน่ำกึง ๖๐๐ เหรียญ เกลือ ๕๔๐ เหรียญ ยาสูบ ๔๐๐ เหรียญ และปลาเค็ม ๒๕๐ เหรียญ[๓๒]

นายครอเฟิดยังได้กล่าวถึงเสนาบดีกรมพระคลัง (กรมท่า) ของไทยว่า ในระหว่างที่เขาเป็นเจ้าเมืองสิงคโปร์ เขาได้ติดต่อกับพระยาพระคลังอย่างฉันมิตรอยู่เสมอ และกล่าวด้วยว่าท่านเสนาบดีและขุนนางผู้ใหญ่อื่น ๆ ทำการค้าขายกับเมืองสิงคโปร์อย่างเป็นล่ำเป็นสัน[๓๓]

การตั้งอาณานิคมอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์นั้น ถูกกรมการเมืองปีนังคัดค้านตั้งแต่เริ่มแรกทีเดียว เพราะกลัวจะมีคู่แข่งแย่งการค้าแย่งผลประโยชน์ ทำให้การค้าของเมืองปีนังซบเซา การณ์ก็เป็นจริงดังคาด ยิ่งมาถึงสมัยนายยอน ครอเฟิดเป็นเจ้าเมืองสิงคโปร์ นายครอเฟิดสั่งให้เลิกเก็บค่าท่าที่เคยเรียกเก็บจากเรือต่างประเทศ พร้อมทั้งเลิกการผูกขาดที่จะต้องซื้อน้ำ ซื้อฝืนจากทางราชการ การค้าของเมืองปีนังก็ยิ่งตกต่ำมากขึ้น เพราะพ่อค้าต่างประเทศหันไปค้ากับเมืองสิงคโปร์แทนเมืองปีนัง เข้าใจว่าการค้าระหว่างไทยกับเมืองปีนังก็เห็นจะลดลงไปบ้างเหมือนกัน

เนื่องจากเมืองปีนังกับเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษมีสินค้าผลิตในอินเดีย ซึ่งคนไทยนิยมชมชอบจำหน่ายแก่เมืองไทยอย่างเหลือเฟือ ทำให้พ่อค้าไทยไม่จำเป็นต้องส่งเรือไปซื้อสินค้าถึงอินเดีย ดังนั้นการค้าระหว่างไทยกับอินเดียจึงตกต่ำลงไปกว่าแต่ก่อนมาก ยิ่งเมื่อเรือหลวงที่ไปค้าขายถึงเมืองบังกะหล่าขาดทุนติด ๆ กันสองหน ดังปรากฏตามคำบอกเล่าของนายยอน ครอเฟิด ก็น่ากลัวว่าทั้งรัฐบาลไทยและเจ้าใหญ่นายโตจะไม่กล้าเสี่ยงกับความขาดทุนอีกต่อไป

---

* L. A. Mills, **British Malaya,** p. 60.

(๔) การค้าขายกับประเทศกัมพูชาและเวียดนาม การลำเลียงสินค้าไปมาระหว่างไทยกับกัมพูชา ทำได้สองทาง คือ ทางบก และทางทะเล อาณาเขตเมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ แผ่ลึกเข้าไปจนถึงทะเลสาบ ครอบคลุมดินแดนที่เคยเป็นของกัมพูชาหลายหมื่นตารางกิโลเมตร ความเสียดายดินแดนดังกล่าวนี้ ทำให้รัฐบาลกัมพูชาหันไปพึ่งเวียดนาม และทางรัฐบาลเวียดนามก็ไม่รั้งรอที่จะให้ความคุ้มครองแก่ผู้ยอมสยบต่อความยิ่งใหญ่ของตน เพราะฉะนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่า ความผูกพันฉันข้ากับเจ้า บ่าวกับนายระหว่างกัมพูชากับไทยแทบจะไม่มีเหลืออยู่แล้ว

การค้าขายระหว่างไทยกับกัมพูชาก็เห็นจะตกต่ำกว่าแต่ก่อนเป็นแน่ เพียงแต่ไม่ถึงกับสูญสิ้นไป อย่างการค้าขายระหว่างไทยกับพม่าเท่านั้น

นายยอน ครอเฟิดกล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับกัมพูชาเฉพาะแต่ด้านที่มีการลำเลียงสินค้าทางทะเล เขากล่าวว่าเมืองท่าของกัมพูชาที่ค้าขายกับไทยมี เมืองกำปงโสม บันทายมาศ เตกเซีย และขะเมา สินค้าที่ไทยส่งไปจำหน่ายเป็นผลิตกรรมของจีน ของฝรั่งและของแขก กับเหล็ก ส่วนสินค้าที่เรือไทยบรรทุกกลับเข้ามามี รง กระวาน งาช้าง หนังสัตว์ เขาสัตว์ เนื้อกวางแห้ง และปลาเค็ม ล้วนเป็นสินค้าสำหรับส่งไปขายในเมืองจีน[๓๔]

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเวียดนามในสมัยรัชกาลที่ ๒ หย่อนคลายลงไปมาก เพราะพระเจ้ายาลองก็ดี และพระเจ้ามินมาง ซึ่งรับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์องค์ต่อมาก็ดี ไม่มีความกตัญญูรู้คุณไทยเหลืออยู่ เห็นได้จากการมีนโยบายยึดครองดินแดนของกัมพูชา พอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต พระเจ้ายาลองก็ส่งกำลังเข้ายึดเมืองบันทายมาศ ซึ่งญวนเรียกว่าเมืองฮาเตียน ยึดได้แล้วจึงส่งทูตเข้ามาขอเมืองบันทายมาศต่อรัฐบาลไทย อันเมืองบันทายมาศนี้แต่เดิมก็มีพลเมืองเป็นชาวเขมรแทบทั้งสิ้น ภายหลังมีชาวญวนและชาวจีนอพยพมาอยู่มากขึ้น เป็นโอกาสให้รัฐบาลเวียดนามแผ่อำนาจเข้ามาครอบครองเป็นของตน เหมือนอย่างที่เคยเข้ายึดครองเมืองไซ่ง่อน เมืองล่องโห้ และเมืองสะแดกมาแล้ว ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช กองทัพไทยแย่งเมืองนี้มาได้ และได้ปกครองเรื่อยมาจนตลอดรัชกาลที่ ๑ พอเริ่มต้นรัชกาลที่ ๒ เวียดนามก็แย่งกลับไปครอบครองได้สำเร็จ การแย่งเมืองบันทายมาศครั้งนี้เป็นเหตุให้ทางไมตรีระหว่างไทยกับเวียดนามร้าวฉาน และยิ่งร้าวฉานมากขึ้นในเมื่อประเทศเวียดนามยุยงส่งเสริมรัฐบาลกัมพูชาให้พยายามเอาดินแดนเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และสวายจิกกลับคืน

เพราะฉะนั้น การค้าขายระหว่างไทยกับเวียดนามก็คงจะซบเซาลงกว่าแต่ก่อนอย่างแน่นอน

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับเวียดนามว่า เรือไทยส่วนมากไปแค่เมืองไซ่ง่อนเท่านั้น มีบางลำไปถึงเมืองไฟโฟ และเมืองเว้ เรือไทยที่ไปค้าขายทางด้านนี้มีจำนวนราว ๔๐ ถึง ๕๐ ลำ แต่ละลำเป็นเรือขนาดเล็ก สินค้าออกของไทยมีเหล็กก้อน กระทะเหล็ก ยาสูบ ฝิ่น สินค้าฝรั่งและสินค้าจีน ส่วนสินค้าของญวนมีเครื่องสานสำหรับทำถุงและใบเรือ ไหมดิบ และ ผ้าไหม[๓๕]

นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการค้าขายกับต่างประเทศของอาณาจักรเวียดนามว่า ยังด้อยกว่าประเทศไทยมาก[๓๖] เมืองไซ่ง่อนก็เป็นรองกรุงเทพ ฯ หลุดลุ่ย เราอ่านแล้วก็รู้สึกภาคภูมิใจ แต่พอ

มาเปรียบเทียบกันอีกทีหนึ่งในยุคปัจจุบัน ความภาคภูมิใจของเราก็ต้องเปลี่ยนเป็นความสลดใจ เพราะการค้าขายกับต่างประเทศของเวียดนามขึ้นหน้าเมืองไทยไปลิบลับ และเมืองไซ่ง่อนกลับมีการค้าขายใหญ่โตยิ่งกว่ากรุงเทพฯ มาก

(๕) การค้าขายกับเมืองขึ้นของวิลันดา ในสมัยอยุธยา นับแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมาจนกระทั่งเสียกรุง วิลันดามีบทบาททางด้านการค้าขายในเมืองไทยยิ่งกว่าฝรั่งชาติใด ๆ ห้างวิลันดาในกรุงศรีอยุธยาใหญ่โตและสง่าผ่าเผยยิ่งกว่าห้างชาวต่างประเทศอื่น ๆ เรือวิลันดาเข้าออกในแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจำนวนมากกว่าเรือชาติใด จนคนไทยนับถือฝรั่งวิลันดาว่าเก่งกาจสามารถกว่าฝรั่งชาติอื่น เมื่อจะสร้างเรือกำปั่นใบก็มักจะสร้างเอาอย่างเรือกำปั่นวิลันดา

แต่ฐานะของบริษัทอินเดียตะวันออกของวิลันดาเริ่มทรุดโทรมตกต่ำในสมัยอยุธยาตอนปลาย เปิดช่องให้พ่อค้าจีนเข้ามามีบทบาทในด้านการค้ามากขึ้น ๆ เป็นลำดับ จนห้างวิลันดาในกรุงศรีอยุธยาท่าทำจะไปไม่รอด พอเกิดสงครามระหว่างพม่ากับไทยครั้งสุดท้ายในสมัยอยุธยา นายห้างวิลันดาถูกพม่าฆ่าตาย ห้างวิลันดาถูกพม่าเผาผลาญ การค้าระหว่างวิลันดากับไทยก็เป็นอันยุติลงอย่างสิ้นเชิง

จนกระทั่งสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชกู้บ้านกู้เมืองได้สำเร็จ การค้าขายระหว่างวิลันดากับไทยจึงกลับมีชีวิตชีวาขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ไทยจำต้องพึ่งวิลันดาในการสะสมอาวุธปืนและกระสุนปืนตลอดจนดินดำ เพื่อต่อสู้กับพม่าข้าศึก ได้จากวิลันดาไม่พอแก่ความต้องการก็ต้องหันไปพึ่งพาพ่อค้าอังกฤษ

ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ การค้าขายระหว่างวิลันดากับไทยกลับซบเซาลงไป เนื่องจากเกิดการปฏิวัติครั้งใหญ่ในฝรั่งเศส แล้วเกิดสงครามลุกลามไปทั่วทวีปยุโรป จนในที่สุดประเทศวิลันดา และเมืองขึ้นทั้งหมดตกอยู่ในความปกครองของประเทศฝรั่งเศส อังกฤษกลัวฝรั่งเศสจะมามีอำนาจขึ้นทางหมู่เกาะอินเดียตะวันออกและแหลมมลายู จึงส่งกองทหารเข้ายึดครองเมืองมะละกา เกาะชวา และเมืองขึ้นอื่น ๆ ของวิลันดาในทะเลจีนตอนใต้

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๘ อังกฤษจึงได้คืนบ้านเมืองที่ยึดมาจากวิลันดาให้แก่วิลันดาตามเดิม เป็นโอกาสให้การค้าขายระหว่างไทยกับเมืองขึ้นของวิลันดาเริ่มต้นกันใหม่อีกครั้งหนึ่ง

ถ้าฟังตามเสียงของนายยอน ครอเฟิด การค้าระหว่างไทยกับวิลันดาในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ก็ไม่ค่อยจะราบรื่นนัก เพราะพ่อค้าวิลันดาที่นำเรือเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อซื้อเกลือ กล่าวหาว่าไทยเล่นไม่ซื่อ ทำให้ฝ่ายเขาเสียหายมาก พอได้โอกาสที่เรือหลวงไทยไปเกยตื้นใกล้ ๆ กับเกาะเรียวในช่องแคบมะละกา เจ้าหน้าที่วิลันดาจึงแก้แค้นอย่างสาสม จนได้เงินคุ้มกับที่เสียหายครั้งก่อน

แต่ถ้าเชื่อตามรายงานของเซอร์สแตมฟอด แรฟเฟิล ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งเมืองสิงคโปร์ และเป็นข้าหลวงใหญ่บริหารเมืองขึ้นของวิลันดา การค้าระหว่างไทยกับเมืองมะละกาของวิลันดาอยู่ในเกณฑ์ดีมาก สินค้าน้ำตาลทราย และเกลือของไทยเข้าครองอันดับหนึ่งในตลาดมะละกาแทนชวา

เมื่อพิจารณารายงานของนายยอน ครอเฟิด กับของเซอร์สแตมฟอด แรฟเฟิล โดยประมวลเข้าด้วยกัน เข้าใจว่าสถานการณ์การค้าขายระหว่างไทยกับเมืองขึ้นวิลันดาคงเป็นไปดังนี้คือ ในต้น

รัชกาลที่ ๒ การค้าดำเนินไปเป็นอย่างดี แต่ในตอนปลายรัชกาล มีเรื่องวิวาทบาดหมางระหว่างไทยกับวิลันดาบ่อยครั้ง เลยเป็นเหตุให้การค้าซบเซาลงไปมาก

(๖) การค้าขายกับเมืองมลายู นายยอน ครอเฟิด กล่าวถึงการค้าระหว่างไทยกับมลายูว่า เพิ่งจะคึกคักมากเมื่อสองสามปีก่อนนี้เอง เรือสินค้าที่ไปจากเมืองไทย มักจะส่งสินค้าตามเมืองท่าเหล่านี้คือ ปัตตานี กลันตัน ตรังกานู ปะหัง เรียว สิงคโปร์ มะละกาและบีนัง สินค้าสำคัญของไทยมีน้ำตาลทราย เกลือ น้ำมันมะพร้าว และข้าวสาร สินค้าขั้นรอง ๆ มีครั่ง กระทะเหล็ก เครื่องดินเผา เนื้อหยาบ และน้ำมันหมู ส่วนสินค้าสำคัญของเมืองมลายูมีผ้าอังกฤษ ผ้าอินเดีย ฝืน เครื่องแก้ว พริกไทย ดีบุก หวาย ปลิงทะเล รังนก และการบูร[๓๗]

ที่จริง ยังมีเมืองมลายูอีกเมืองหนึ่ง ซึ่งทำการค้าขายกับไทยไม่น้อยกว่าเมืองปัตตานี กลันตัน และตรังกานู กล่าวคือ เมืองไทรบุรี แต่เมืองนี้ค้าขายกับไทยโดยใช้เส้นทางขนส่งสินค้าทางบกเป็นส่วนมาก เนื่องจากอาณาเขตติดต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช สินค้าของเมืองไทรบุรีที่สำคัญ และถูกรัฐบาลไทยเกณฑ์ให้ส่งอยู่เสมอ คือ ข้าว ปลา และปศุสัตว์ ไทรบุรีตั้งอยู่ใกล้เมืองปีนังและมะละกา เพราะฉะนั้นก็คงจะมีสินค้าของอังกฤษและวิลันดาผ่านเมืองไทรบุรีเข้ามาสู่เมืองต่าง ๆ ในภาคใต้ของไทยมิใช่น้อย

นายยอน ครอเฟิดกล่าวถึงจำนวนเรือในเมืองไทยที่ทำการค้าขายกับประเทศต่างๆ ดังกล่าวมาแล้ว ว่ามีประมาณ ๒๐๐ ลำ และว่าหนึ่งในสี่ของจำนวนทั้งหมดทำการค้าขายกับบ้านเมืองต่าง ๆ ทางแหลมมลายู[๓๘] เขาว่าไทยค้าขายกับเมืองมลายูของอังกฤษ รวมทั้งเมืองมลายูที่ใกล้เคียงมากยิ่งกว่าประเทศใด ๆ ทั้งสิ้น ยกเว้นจีนประเทศเดียว[๓๙]

เชิงอรรถบทที่ ๕

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธี ๑๒ เดือน** (พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๗๗—๓๘๐.

๒. Iwao Seiji, **op. cit.,** p. 14.

๓. **Siam Repository,** V.4, p. 187.

๔. **Letters Recieved by the E. I. C. from its Servants,** V.4, p. 304.

๕. **Siam Repository, op. cit.**

๖. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร....., ๓ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๔๗.

๗. คณะกรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์, **จังหวัดอุตรดิตถ์** (พ.ศ. ๒๕๐๐), หน้า ๑๐—๑๑.

๘. John Crawfurd, **op. cit.,** p. 418.

๙. เอกสารเมืองถลาง, แผ่นที่ ๒๕, วารสาร....., ๒ : ๓ (กันยายน, ๒๕๑๑), หน้า ๑๓๐.

๑๐. John Crawfurd, **op. cit.,** pp. 380, 418.

๑๑. ม.ร.ว. สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, **เรื่องเข้าของประเทศสยาม.** หน้า ๔—๘.

๑๒. คณะกรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์, เรื่องเดิม, หน้า ๕๗.

๑๓. An Outline History of China, ไม่มีชื่อผู้แต่ง (Peking, 1958) กล่าวว่าในสมัยโบราณ ผัวเมียชาวนาเสียค่านาเป็นข้าวเปลือก ๓๐๐ เซ็ง กับแพรยาว ๔๐ ชิ (=๔๓.๗๔๔ ฟุต) ต่อมาฮ่องเต้องค์แรกในราชวงศ์ซุย ลดค่านาลงมาเหลือข้าวเปลือก ๓๐๐ เซ็ง กับแพรยาว ๒๐ ชิ (หน้า ๙๓) ครั้นต่อมาถึงสมัยราชวงศ์ไต้เซ็ง พวกเจ้าของนาเก็บค่าเช่านาร้อยละ ๕๐—๘๐ ของผลิตผล (หน้า ๒๗๐).

๑๔. An Outline History....., p. 191.

๑๕. John Crawfurd, **op. cit.,** p. 140.

๑๖. **Ibid.,** pp. 421—422.

๑๗. **Ibid.,** pp. 422—423.

๑๘. **Ibid.,** pp. 424—425.

๑๙. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ,** เล่ม ๒, หน้า ๑๗๖—๑๗๘.

๒๐. John Crawfurd, **op. cit.,** p. 424.

๒๑. **Ibid.,** p. 323.

๒๒. **Ibid.**

๒๓. Carl Bock, **Temples and Elephants** (London, Samsan Low, Searle & Rivington, 1884), pp. 130—131, 311.

๒๔. John Crawfurd, **op. cit.,** pp. 406—407.

๒๕. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร....., ๓ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗.

๒๖. John Crawfurd, **op. cit.,** pp. 408, 411.

๒๗. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๙, หน้า ๕๗–๖๔.

๒๘. L.C. Goodrich, **A Short History of the Chinese People,** (3d, ed., Ruskin House, Allen & Unwin, 1969), pp. 201–202.

๒๙. Nicolas Gervaise, **op. cit.,** p. 6.

๓๐. **Ibid.,** p. 7.

๓๑. L.A. Mills, **British Malaya 1824–1867**, p. 60.

๓๒. John Crawfurd, **op. cit.,** p. 542.

๓๓. **Ibid.,** p. 304.

๓๔. **Ibid.,** p. 414.

๓๕. **Ibid.**.....,

๓๖. **Ibid.,** p. 510.

๓๗. **Ibid.,** p. 414.

๓๘. **Ibid.,** p. 415.

๓๙. **Ibid.,** p. 414.

บทที่ ๖

ความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของเกษตรกร

๑. นโยบายที่ดินของรัฐบาล

เกษตรกรในสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้นไม่มีที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์เหมือนราษฎรยุคปัจจุบัน และไม่ใคร่มีเงินใช้จ่ายติดบ้าน เมื่อถึงคราวจำเป็นจะต้องใช้เงิน เช่น นาล่ม หรือทำงานศพ ทรัพย์สมบัติที่พอจะเปลี่ยนเป็นเงินได้จึงมีแต่วัวควาย หรือถ้าเสียดายวัวควายซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการประกอบอาชีพทางเกษตรกรรม เขาก็ต้องขายลูกเอาเงินมาใช้ประทังชีวิต ถ้าไม่มีลูกจะขายและหมดทางออก เขาอาจตัดสินใจขายเมียก็ได้

การที่รัฐบาลยอมให้มีการขายคนเป็นทาสในสมัยนั้น จึงควรถือว่าเป็นนโยบายที่เหมาะแก่ภาวะเศรษฐกิจของบ้านเมืองยุคนั้น จะว่าเป็นความจำเป็นของบ้านเมืองก็เห็นจะไม่ผิด

นโยบายเกี่ยวกับที่ดินของรัฐบาลในประเทศต่าง ๆ ทางภาคตะวันออกของทวีปเอเชีย มีแตกต่างกันเป็น ๓ อย่าง คือ อย่างที่หนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินหวงที่ดินไว้เป็นของหลวง เพื่อให้ราษฎรทุกครัวเรือนมีโอกาสใช้ที่ดินทำการเพาะปลูกหรือเลี้ยงสัตว์อย่างพอเพียง ที่จะดำรงชีพอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน ราษฎรไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ต่อเมื่อพระเจ้าแผ่นดินยกกรรมสิทธิ์ให้แก่ผู้ใด ผู้นั้นจึงจะได้กรรมสิทธิ์เอาไปขายได้ โอนให้ผู้อื่นได้ ทิ้งไว้เป็นมรดกของทายาทได้ ผู้ได้รับพระราชทานที่ดินมีน้อยคน แต่ละคนได้ที่ดินอย่างจำกัดจำเขี่ย ไม่มากพอที่จะหาความร่ำรวยได้ อย่างที่สอง พระเจ้าแผ่นดินไม่หวงราษฎร คิดแต่จะเอาใจเจ้านายและขุนนางที่โปรดปราน พระราชทานที่ดินให้แก่คนเหล่านี้คนละมาก ๆ เป็นหมื่นไร่แสนไร่ บางทีก็ยกที่ดินให้ทั้งเมืองทีเดียว เพื่อผู้ได้รับพระราชทานจะได้เอาที่ดินไปขายหรือให้เช่าหาผลประโยชน์ใส่ตัวอย่างอีมหนำสำราญ และอย่างที่สาม พระเจ้าแผ่นดินยอมให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินโดยไม่หวงแหน

พระเจ้าแผ่นดินเมืองไทยถือนโยบายที่ดินอย่างประการแรก นับตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ เป็นต้นมา จนถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทุก ๆ พระองค์หวงที่ดินไว้เป็นของหลวง ไม่ให้ราษฎรได้กรรมสิทธิ์ในที่ดิน และไม่ยอมให้มีการซื้อขายที่ดิน เราไม่ทราบว่าท่านมีเหตุผลอย่างไรจึงดำเนินนโยบายเช่นว่านี้ ได้แต่สันนิษฐานว่า ท่านเกรงว่าถ้าไม่หวงกรรมสิทธิ์เอาไว้ ผู้มีอำนาจวาสนาและคนรวยจะพากันจับจองที่ดินเอาไว้ขายหากำไรคนละมาก ๆ จนราษฎรหาที่ดินสำหรับทำมาหากินเลี้ยงชีพไม่ค่อยได้

นอกจากนี้ ท่านยังหาทางป้องกันมิให้มีการครอบครองที่ดินเอาไว้เฉย ๆ โดยไม่ทำประโยชน์แต่อย่างใด ด้วยการอนุญาตให้ราษฎรเข้ายึดถือครอบครองที่ดิน ซึ่งผู้ครอบครองเดิมปล่อยปละละเลยทิ้งไว้เปล่า ๆ ถึงแม้ผู้ครอบครองเดิม "ปลูกต้นไม้อัญมณีอันมีผลไว้" แต่ "ถ้ามันซัดที่เสียช้านานถึง ๙ ปี ๑๐ ปีไซ้ ให้แขวงจัดให้ราษฎร ซึ่งหาที่มิได้นั้นอยู่ อย่าให้ที่นั้นเปล่าเปนทำเนเสีย"[๑]

ถ้าเราอยากจะรู้ว่านโยบายที่ดินของรัฐบาลไทยเหมาะสมดีหรือไม่ ก็ต้องเปรียบกับนโยบายที่ดินของประเทศอื่น เช่น จีน เป็นต้น รัฐบาลจีนสมัยโบราณบำรุงบำเรอเจ้านายและขุนนางให้อิ่มหมีพีมันด้วยการให้ที่ดินกว้างใหญ่ไพศาล และให้ทาสรับใช้มากมายเป็นกรรมสิทธิ์ ทั้งยังยกเว้นส่วยสาอากรให้แก่คนโปรดปรานบางคนอีกด้วย เมืองจีนจึงมีเจ้าที่ดินมากมาย ราษฎรซึ่งเช่าที่ดินของเจ้าที่ดินคนใดก็ต้องยอมส่งส่วยให้แก่ผู้นั้น ตามแต่จะเรียกร้อง ทั้งยังต้องยอมเป็นไพร่รับใช้อีกด้วย ถ้าเจ้าที่ดินเกณฑ์ไปรบก็ต้องออกรบ บางทีก็รบกับฝ่ายรัฐบาลเสียเอง

การดำเนินนโยบายของรัฐบาลแบบนี้เท่ากับทอดทิ้งราษฎรให้ตกอยู่ใต้อำนาจของเจ้านายและขุนนาง จะกดขี่ข่มเหงขูดเลือดขูดเนื้ออย่างไรก็ได้ ราษฎรซึ่งเช่าที่ดินของเจ้าที่ดินต้องเสียค่าเช่าในอัตราที่แพงกว่าเช่าที่หลวง ทั้งยังถูกเกณฑ์ทำงานโยธาสองต่อ คือทำให้หลวงด้วยและทำให้เจ้าที่ดินด้วย

ราษฎรจีนลำบากยากแค้นกว่าราษฎรไทยมาก เพราะเหตุนี้ ประวัติศาสตร์เมืองจีนจึงมีเรื่องราษฎรสู้รบตบมือกับเจ้าที่ดินและเจ้าแผ่นดินบ่อยครั้ง

๒. ความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจ

ถ้าเราเปรียบเทียบความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของเกษตรกรไทยในรัชกาลที่ ๒ กับเกษตรกรไทยในยุคปัจจุบันนี้ เราจะเห็นข้อแตกต่างกันหลายอย่าง คนไทยในรัชกาลที่ ๒ จนเงินกว่าคนสมัยปัจจุบัน แต่สามารถเสาะหาอาหารจำพวกทรัพยากรธรรมชาติตามทุ่งตามป่าตามแม่น้ำลำคลองได้สะดวกกว่าและเปลืองแรงน้อยกว่า จึงไม่เสียเปรียบคนสมัยนี้ในด้านอาหารการกิน คนไทยในรัชกาลที่ ๒ ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินก็จริง แต่เขาหาที่ดินทำมาหากินได้ง่ายดายกว่าคนสมัยปัจจุบันมาก

(๑) การเสียค่านา ในรัชกาลที่ ๒ นั้น เกษตรกรแทบทุกครัวเรือนอาศัยที่ดินหลวงเป็นที่ทำมาหากิน โดยมากได้ที่ดินหลวงด้วยการใช้น้ำพักน้ำแรงแผ้วถางป่าหรือที่รกร้างจนเป็นที่เพาะปลูกขึ้นมา แล้วก็ครอบครองสืบต่อ ๆ กันมาเหมือนอย่างมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแปลงนั้น ๆ จะเรียกว่ามีที่ดินเป็นของตนเองก็ได้ เกษตรกรส่วนมากมีที่ดินเป็นของตนเอง ไม่ต้องเช่าจากผู้ใด นี่ก็เป็นข้อแตกต่างกับเกษตรกรสมัยปัจจุบันอีกอย่างหนึ่ง

เกษตรกรซึ่งอาศัยที่หลวงทำมาหากินต้องเสียส่วยหรือค่านาให้แก่พระเจ้าแผ่นดินเป็นข้าวเปลือกไร่ละ ๒ ถัง ถ้าเช่าที่ดินก็ต้องเสียค่าเช่าให้แก่เจ้าที่ดินตามแต่จะตกลงกัน ตามปรกติเจ้าที่ดินย่อมจะเอาค่าเช่าเป็นข้าวเปลือกมากกว่าค่านาที่ราษฎรเสียให้แก่หลวงเพียงเล็กน้อย เช่น เอาค่าเช่าไร่ละ ๒ สัด เป็นต้น[๒] สัดหนึ่งจุข้าวเปลือก ๒๕ ทะนาน และถังหนึ่งจุข้าวเปลือกเพียง ๒๐ ทะนาน

การเรียกเก็บค่านาของรัฐบาลไทยได้รับคำสรรเสริญจากนายยอน ครอเฟิด ว่าเป็นอัตราที่ต่ำกว่าในอินเดียมาก ข้าพเจ้าใคร่จะนำอัตราค่าเช่านาในประเทศจีน สมัยพระเจ้าเหี้ยนเต้แห่งราชวงศ์ฮั่นมาเสนอ เพื่อให้ท่านผู้อ่านได้พิจารณาเปรียบเทียบกับค่านาในเมืองไทย ท่านที่เคยอ่านหนังสือสามก๊กคงจะรู้จักบุคคลสำคัญ ๔ คนในหนังสือนวนิยายอันลือชื่อเรื่องนี้เป็นอย่างดี คือ โจโฉ เล่าปี่ ซุ่นกวนและขงเบ้ง ทั้งสี่คนนี้มีตัวจริงในประวัติศาสตร์ของประเทศจีน ในสมัยที่บ้านเมืองแตกแยก

เป็นสามอาณาจักรในพุทธศตวรรษที่แปด โจโฉเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระเจ้าเหี้ยนเต้ซึ่งยังทรงพระเยาว์ ครั้งนั้นบ้านเมืองระส่ำระสายมาก ราษฎรทนการขูดรีดของเจ้าที่ดิน การเบียดเบียนของโจร และการรีดไถของข้าราชการไม่ไหว จึงพากันทิ้งไร่ทิ้งนาไปทำมาหากินทางอื่นทั้งที่เป็นอาชีพสุจริตและอาชีพผิดกฎหมาย จึงเกิดทุพภิกขภัยอย่างใหญ่หลวงในอาณาจักรที่โจโฉปกครอง โจโฉจึงหาทางแก้ไขด้วยการชักชวนชาวนาให้มาทำนาในที่หลวง และให้ความคุ้มครองป้องกันมิให้ใครมาข่มเหงเบียดเบียน ชาวนาทำนาได้ข้าวเท่าใดต้องเสียค่าเช่าให้แก่หลวงครึ่งหนึ่ง แต่ถ้าคนใดเช่าวัวหลวงไปไถนาหรือลากข้าว ต้องเสียค่าเช่านาเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละหกสิบ[๓]

ส่วนชาวนาในเมืองไทยนั้นเสียค่านาไร่ละ ๒ ถัง ถ้านาที่เขาทำให้ผลน้อย เพียงไร่ละ ๒๐ ถัง เขาก็เสียค่านาร้อยละ ๑๐ แต่ถ้าได้ข้าวไร่ละ ๔๐ ถัง เขาจะเสียค่านาร้อยละ ๕ เท่านั้น เมื่อเปรียบเทียบกับค่าเช่านาในเมืองจีนสมัยสามก๊กแล้ว จะเห็นว่ารัฐบาลไทยมีน้ำใจเมตตาต่อราษฎรอย่างน่าสรรเสริญ สมกับความตั้งใจของพระเจ้าแผ่นดินทุก ๆ พระองค์ที่อยากให้ "ผู้อยู่ใต้พระบรมโพธิสมภารร่มเย็นเป็นสุข"

(๒) การเลือกหาที่ดินทำนา หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่า เมื่อต้นรัชกาลพระบรมธรรมิกราชาธิราช เมืองพิษณุโลกอันเป็นเมืองชั้นเอกในภาคเหนือมีไพร่พลเมือง ๑๕,๐๐๐ คน เมืองพิชัยมี ๙,๐๐๐ สวรรคโลกมี ๗,๐๐๐ สุโขทัย ๕,๐๐๐ กำแพงเพชรมี ๓,๐๐๐ เศษ และนครสวรรค์มี ๓,๐๐๐ เศษ คิดว่าไพร่พลเมืองเห็นจะไม่จำกัดแต่เฉพาะชายฉกรรจ์ที่เป็นไพร่เท่านั้น คงจะหมายถึงพลเมืองทั้งชายและหญิง ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ เราไม่ทราบว่าเมืองกำแพงเพชรมีเนื้อที่เท่าใดในครั้งนั้น รู้แต่ว่าเล็กกว่าจังหวัดกำแพงเพชรในยุคปัจจุบัน สมมุติว่าเมืองกำแพงเพชรมีเนื้อที่หนึ่งในสามของจังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งเรารู้เนื้อที่แน่นอนแล้วว่ามีประมาณ ๘,๙๔๗ ตารางกิโลเมตร เมืองกำแพงเพชรก็มีเนื้อที่ตามที่สมมุติ ๒,๙๘๒ ตารางกิโลเมตร พลเมืองครั้งนั้นมี ๓,๐๐๐ เศษ ถ้าคิดเฉลี่ยอย่างคร่าว ๆ ในเนื้อที่ ๑ ตารางกิโลเมตร หรือ ๖๒๕ ไร่มีคนอยู่อาศัย ๑ คนเท่านั้นเอง นับว่าเป็นเมืองที่มีพลเมืองเบาบางมาก รายเฉลี่ยจำนวนพลเมืองในเมืองอื่น ๆ ทั่วราชอาณาจักรไทยก็คงจะใกล้เคียงกับเมืองกำแพงเพชรบ้าง น้อยกว่าบ้าง และมากกว่าบ้าง แต่ถึงจะมากกว่าสักสิบเท่า ก็ตกอยู่ในเกณฑ์เบาบางกว่าสมัยปัจจุบันนี้มาก เพราะฉะนั้นคนไทยสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น ไม่ว่าจะอยู่ในเมืองไหน ย่อมจะมีที่ดินสำหรับทำมาหากินให้เลือกอย่างเหลือเฟือ บรรพชนของเราสบายกว่าพวกอนุชนมากในเรื่องที่ทำมาหากิน เพราะท่านเกิดในสมัยที่ดินเฟ้อ ส่วนพวกเราเกิดในสมัยที่ดินฝืด

ในสมัยที่ดินเฟ้อ รัฐบาลเป็นฝ่ายชักชวนราษฎรให้โค่นป่าถางป่าและบุกเบิกป่า เพราะต้องการจะได้ส่วยบำรุงแผ่นดิน รัฐบาลแต่งตั้งเจ้าหน้าที่กระจายไปตามท้องถิ่นให้มีหน้าที่ช่วยเหลือราษฎรให้มีที่ทำมาหากิน เช่น มีไร่นาแห่งใดถูกทอดทิ้งให้ร้างว่างเปล่า "ให้นายบ้านนายอำเภอร้อยแขวงและนายอากรจัดคนเข้าอยู่ในที่นั้น" คำว่าร้อยแขวง ย่อมาจากคำว่านายร้อยแขวง เห็นจะเป็นหัวหน้าแขวง แขวงนั้นเป็นเขตปกครองย่อยของเมือง ทุกเมืองแบ่งออกเป็นแขวง แขวงแบ่งออกเป็นอำเภอ และอำเภอแบ่งออกเป็นบ้าน บ้านเป็นหน่วยปกครองเล็กที่สุดในสมัยโบราณ หัวหน้าของบ้านคือนายบ้านหรือผู้ใหญ่บ้าน

นอกจากนี้รัฐบาลยังมีนโยบายเชื้อเชิญราษฎรอีกข้อหนึ่ง คือ ในปีแรกที่ราษฎรทำการเกษตรได้ผล "ให้ลดอากรไว้แก่มันปีหนึ่ง พันกว่านั้นเปนอากรหลวงแล"[๔]

การเก็บค่านาถูก ๆ ในสมัยโบราณ เป็นการล่อใจให้ราษฎรที่บุกเบิกป่าเป็นไร่เป็นนานำความมาแจ้งแก่เจ้าพนักงานท้องถิ่น เพื่อเจ้าหน้าที่จะได้ทำบัญชีไว้เป็นหลักฐานในการเก็บอากร ถ้าหากรัฐบาลเรียกค่านาแพง ราษฎรก็คงจะแอบทำนาเถื่อน ทำให้รัฐบาลขาดรายได้ ถึงแม้รัฐบาลจะออกกฎหมายลงโทษผู้ทำนาเถื่อน มีใจความว่า "ถ้าผู้ใดก่นสร้างเลิกรั้งที่ไร่ที่นาเรือกสวนนั้น ให้ไปบอกแก่เสนา นายระวาง นายอากร ไปดูที่ไร่นาเรือกสวนที่ก่นสร้างนั้น ให้รู้มากแลน้อย ให้เสนา นายระวาง นายอากรเขียนโฉนฎให้ไว้แก่ผู้เลิกรั้งก่นสร้างนั้น ให้รู้ว่าผู้นั้นอยู่บ้านนั้น ก่นสร้างเลิกรั้งตำบลนั้นขึ้นในปีนั้นเท่านั้นไว้เปนสำคัญ ถ้าแลผู้ใดลักลอบก่นสร้างเลิกรั้งทำตามอำเภอใจเอง มิได้บอกเสนา นายระวาง นายอากร จับได้ก็ดี มีผู้ร้องฟ้องพิจารณาเปนสัจไซ้ ให้ลงโทษหกสฐาน"[๕] รัฐบาลก็ไม่แน่ใจว่าราษฎรจะเชื่อฟัง สู้ใช้วิธีทำใจดีเก็บค่านาถูก ๆ ไม่ได้

เรือกสวนไร่นาที่จะให้ผลดีแก่เกษตรกรนั้นต้องมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ ดินดี น้ำดี และพันธุ์ดี ดินดีหมายถึงดินซึ่งมีอาหารพืชอุดมสมบูรณ์ ซึ่งได้แก่ที่ดินในป่าซึ่งก่นสร้างเลิกร้างใหม่ ๆ หรือที่ดินริมแม่น้ำซึ่งได้ปุ๋ยจากน้ำที่ท่วมตลิ่งทุก ๆ ปี น้ำดีหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของน้ำฝนหรือน้ำท่า หรือทั้งน้ำฝนและน้ำท่าประกอบกัน พันธุ์ดีหมายถึงพันธุ์พืชที่นำมาปลูกลงบนที่ดินแล้วให้ผลเป็นที่น่าพอใจ เกษตรกรทุกคนปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้ที่ดินซึ่งมีดินดีและน้ำดี

ที่ดินซึ่งแม้จะมีดินดีสักเพียงไร แต่พอใช้ปลูกพืชติด ๆ กันสามสี่ปี ผลิตผลที่ได้จะน้อยลง ๆ เป็นลำดับ จนกระทั่งได้ไม่คุ้มทุน ที่เป็นเช่นนี้เป็นเพราะต้นไม้กินอาหารในดินพร่องไป ๆ ถ้าคนไม่หมั่นหาปุ๋ยมาเติม ดินก็จะหมดปุ๋ยที่ต้นไม้ต้องการ บรรพชนของเราเห็นจะไม่ค่อยรู้จักหาปุ๋ยมาเติมเหมือนอย่างคนสมัยปัจจุบัน พอเห็นว่าดินจืดท่านก็ทิ้งที่เก่าไปก่นสร้างเลิกรั้งที่ใหม่ ท่านทิ้งขว้างที่ดินอย่างไม่อาลัยอาวรณ์ เพราะท่านหาใหม่ได้อย่างง่ายดาย

ที่ดินที่ดีที่สุดคือที่ดินริมแม่น้ำเพราะมีทางได้ปุ๋ยจากน้ำที่ท่วมตลิ่งในฤดูน้ำมาก น้ำท่านั้นว่าที่จริงก็คือน้ำฝนอันเจือปนด้วยตะกอน คือเมื่อน้ำฝนตกลงมาบนพื้นดิน จะชะเอาเศษดินเศษหินและธาตุต่าง ๆ ในดินเจือปนกับน้ำฝนที่ไหลลงสู่ห้วยธารแม่น้ำลำคลอง สิ่งที่เจือปนกับน้ำฝนนี้มีชื่อว่าตะกอน เมื่อน้ำในฤดูน้ำมากท่วมตลิ่ง ตะกอนในน้ำก็จะปกคลุมพื้นดินและแทรกซอนลงไปใต้ดิน ทำให้ดินได้ปุ๋ยเพิ่มเติมอยู่ทุก ๆ ปี เจ้าของที่ดินจึงสามารถใช้ที่ดินปลูกพืชพรรณธัญญาหารได้ตลอดไป โดยไม่ต้องกังวลในการหาปุ๋ยมาใส่ในที่ดินของตน

เมื่อเป็นเช่นนี้ ใคร ๆ ก็อยากได้ที่ดินริมน้ำ ถ้าไม่ได้ที่ดินริมน้ำ ก็มีวิธีแก้ไขอย่างหนึ่ง คือขุดคลองหรือเหมืองให้ผ่านที่ดินในที่ดอน ที่ดินนั้นก็จะกลายเป็นที่ดินริมน้ำสมความปรารถนา

(๓) แหล่งทำนามหาศาลในเมืองไทย ในเมืองไทยไม่มีแม่น้ำสายใดที่เป็นประโยชน์แก่การเกษตรมากมายเท่ากับแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำสายนี้ไหลผ่านที่ราบต่ำอันกว้างใหญ่ไพศาลที่สุดในเมืองไทย จึงเหมาะแก่การที่จะขุดคลองชักน้ำในแม่น้ำไปหล่อเลี้ยงที่ดินดอนอันอยู่ไกล ๆ ถึงจะ

ขุดคลองมากมายเท่าใด ทุก ๆ คลองจะมีน้ำใช้สอยอย่างอุดมสมบูรณ์ เพราะแม่น้ำเจ้าพระยาได้รับน้ำจากแควที่มีน้ำมากหลายแคว เช่น ปิง วัง ยม น่าน ป่าสัก และสะแกกรัง เป็นต้น

อันลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยู่ในเมืองไทยนั้นแบ่งออกได้เป็นสองตอน คือ ตอนเหนือและตอนล่าง ตอนล่างมีที่ราบกว้างใหญ่กว่าตอนเหนือ มีคลองสายยาว ๆ มากกว่า และจำนวนพลเมืองก็หนาแน่นกว่า จึงเป็นของธรรมดาที่ภูมิภาคนี้มีการทำนามากกว่าภาคเหนือ

ภาคเหนือนั้นถึงจะมีน้ำท่วมตลิ่งในฤดูน้ำมาก น้ำก็ขังอยู่ได้ไม่นาน เพราะพื้นที่มีความลาดเทค่อนข้างมาก ส่วนพื้นที่ในตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีความลาดเทน้อย น้ำท่วมตลิ่งอยู่ได้นาน ๆ ช่วยบำรุงต้นข้าวให้ได้น้ำได้บุ๋ยหล่อเลี้ยงจนกว่าข้าวจะสุก ตอนใต้จึงเหมาะแก่การปลูกข้าวทั้งสามจำพวก คือ ข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก ยิ่งกว่าภาคเหนือ

เพราะฉะนั้นแหล่งทำนามหาศาลจึงอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้

ในสมัยอยุธยาตอนปลาย แหล่งทำนาสำคัญที่สุดของเมืองไทยอยู่ในบริเวณเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสรรค์ เมืองสุพรรณบุรี [๖] ถึงสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้นมีเมืองกรุงเก่า ปทุมธานี นนทบุรีและกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นอีก ๔ เมือง

ทางปักษ์ใต้ แหล่งทำนาใหญ่โตที่สุดเห็นจะอยู่ทางเมืองนครศรีธรรมราช เมืองที่มีดีบุกมาก เช่น เมืองถลาง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่งนั้นมีการทำนาน้อย เนื่องจากภูเขาที่ผ่านเมืองเหล่านี้ประกอบด้วยหินแกรนิต หินแกรนิตเป็นหินที่แข็งแกร่งทนทานต่อการทำลายของฝนแดดและลม ไม่กลายเป็นดินง่าย ๆ เหมือนหินปูนและหินทราย ดินในท้องที่ที่มีเทือกเขาหินแกรนิตจึงเป็นดินที่อัตคัดขัดบุ๋ย ไม่เหมาะแก่การเกษตรกรรม

ทางภาคอีสาน แหล่งทำนาใหญ่โตที่สุดคงจะเป็นเมืองนครราชสีมา อันเป็นเมืองใหญ่ที่สุดในภาคนั้น แต่ข้าวที่ปลูกกันแพร่หลายในภาคนี้ เป็นข้าวเหนียว ซึ่งชาวบ้านชอบกินมากกว่าข้าวเจ้า

(๔) การทำนาพอเลี้ยงตัวกับการทำนาเพื่อขาย ในสมัยกรุงเทพ ฯ ยุคต้น ชาวนาส่วนมากทำนาพอเลี้ยงตัวเท่านั้น เขาจะปลูกข้าวแต่พอกินพอใช้ภายในครอบครัว ผลิตผลที่ทำได้จะถูกแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน คือ เอาไว้กินและทำบุญส่วนหนึ่ง เอาไว้เสียค่านาและขายแก่รัฐบาลตามที่ถูกบังคับส่วนหนึ่ง เอาไว้ทำพันธุ์ส่วนหนึ่ง และเอาไว้แลกของกินของใช้อีกส่วนหนึ่ง

จะมีชาวนาที่ทำนาเพื่อขายก็เฉพาะพวกที่ได้ข้าวเหลือเฟือเกินพิกัดพอกินพอใช้ดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น ส่วนใหญ่ของชาวนาพวกนี้เป็นชาวเมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี ฯลฯ ที่ออกชื่อมาแล้ว

คำให้การของขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมทำให้เราเข้าใจว่า ในสมัยอยุธยาตอนปลายผู้นำข้าวเปลือกมาขายให้แก่เจ้าของโรงสีในกรุงศรีอยุธยาเป็นชาวนา หรือมิฉะนั้นก็เป็นพ่อค้าข้าวเปลือกคนไทย ไม่ใช่พ่อค้าคนกลางชาวจีนเหมือนอย่างสมัยปัจจุบันนี้ ถึงสมัยกรุงเทพฯยุคต้น ก็ยังไม่มีพ่อค้าคนกลางชาวจีน ข้าพเจ้าเชื่อเช่นนี้ เพราะเหตุที่รัฐบาลบังคับชาวนาที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ให้นำข้าวเปลือกค่านาและข้าวเปลือกที่ขายให้แก่หลวงมาส่งที่ฉางหลวงในกรุงเทพ ฯ เมื่อเขาต้องเข้ากรุงเทพฯเป็น

ประจำอยู่แล้ว เขาก็ไม่จำเป็นจะต้องลดกำไรของเขาให้น้อยลงโดยการขายข้าวแก่พ่อค้าคนกลางที่เป็นคนต่างชาติ

พวกชาวนาที่ทำนาเพื่อขายย่อมจะมีเงินทองใช้สอยเกร่อกว่าพวกชาวนาที่ทำนาพอเลี้ยงตัวอย่างไม่ต้องสงสัย เมื่อมีเงิน เขาก็ย่อมจะใช้เงินหาความสุขความสบายใส่ตัว เช่น เอาเงินไปซื้อเสื้อผ้าจะได้ไม่ต้องทรมานกายดีดฝ้าย กรอด้าย ย้อมด้าย ทอผ้า และตัดเย็บผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่ม อย่างที่ปู่ย่าตายายเคยทำมาแต่ก่อน หรือเมื่ออยากได้ของสิ่งใด ก็มุ่งหน้าไปยังตลาด เอาเงินซื้อของที่ต้องการ เป็นการสะดวกสบายกว่าการที่จะตรากตรำทำงานเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เพื่อให้ได้ผลิตผลสำหรับเอาไปแลกเปลี่ยนกับเสื้อผ้าอาหาร ทั้งยังไม่เสียเวลาอีกด้วย

พวกชาวนาที่ทำนาเพื่อขายย่อมจะมีความเป็นอยู่ผิดแผกแตกต่างกับพวกชาวนาที่ทำนาพอเลี้ยงตัว คือพวกเขาตั้งหน้าทำนาแต่อย่างเดียว เลิกยุ่งกับการปลูกต้นหม่อนหรือต้นฝ้าย เลิกยุ่งกับการเลี้ยงตัวไหมและการดีดฝ้าย เลิกยุ่งกับการนำผลิตผลเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปแลกเปลี่ยนกับเสื้อผ้าอาหาร เลิกยุ่งกับการเข้าป่าเข้าทุ่งเพื่อหากับข้าว และเลิกยุ่งกับการใช้ฝีมือทำอะไร ๆ ด้วยตนเอง เพราะเขามีเงินแล้ว เงินเป็นแก้วสารพัดนึก อยากได้อะไรเป็นต้องได้ทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะฉะนั้น เขาก็ไม่จำเป็นต้องเสียเวลาสานกระบุงสานตะกร้าด้วยตนเอง ไม่จำเป็นต้องเสียเวลาไปหาเห็ดหรือหน่อไม้ให้เหนื่อยกาย และไม่จำเป็นจะต้องปลูกพริกปลูกมะเขือสำหรับเอาไปแลกเปลี่ยน

การมีเงินทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางทัศนคติของสังคมชาวนา คือ แต่ก่อนนั้นสังคมชาวนาถือคติพึ่งตัวเองให้มากกว่าพึ่งผู้อื่น พวกชาวนาจึงต้องฝึกปรือตนเองให้มีความรู้ความชำนาญในการประดิษฐ์ของใช้ที่จำเป็นด้วยตนเอง ต้องขยันออกป่าออกทุ่ง เพื่อจับกบจับแย้จับแมลง และขุดหัวขุดหน่อต้นไม้ เพื่อจะได้แลกเปลี่ยนกับของอย่างอื่นของเพื่อนบ้าน จะทำการงานอะไรก็อุตส่าห์ทำเสียเอง เพื่อจะได้ไม่ต้องจ้างผู้อื่นให้เสียเงินเสียทองอันเป็นของหายาก แต่พวกชาวนาที่มีเงินด้วยการขายข้าวไม่ถือทัศนคติเช่นนั้น แต่ถือคติว่าสังคมต่าง ๆ จำต้องพึ่งพาอาศัยกันและกันจึงจะมีความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป อย่างพวกชาวนาถ้าจะหาความสบายก็ต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานของทาสและกรรมกร ต้องจ่ายเงินจ้างคนอื่นทำการที่ตนไม่ถนัด หรือเอาเงินไปซื้อสิ่งของเครื่องใช้ตลอดจนเสื้อผ้าอาหารจากร้านค้า ไม่ควรจะทำอะไร ๆ ด้วยตนเองไปทั้งหมด ชาวนาพวกนี้ที่รวย ๆ จึงซื้อทาสมาใช้งาน และจ้างคนรับราชการไพร่แทนตน

เพราะเหตุที่ชาวนาซึ่งทำนาเพื่อขายมีทัศนคติเช่นว่านี้ การปลูกฝ้าย การเลี้ยงไหม การทอผ้า การทำสวนครัว การจักสาน การประดิษฐ์ของใช้สอยต่าง ๆ จึงค่อย ๆ มลายหายสูญไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง อันเป็นแหล่งทำนาใหญ่โตที่สุดของเมืองไทย ยังมีเหลืออยู่ก็แต่ในภูมิภาคอื่น ๆ ซึ่งชาวนาส่วนมากยังทำนาพอเลี้ยงตัว

การที่เกิดทุพภิกขภัยอย่างใหญ่หลวงขึ้นในสองสามปีสุดท้ายของสมัยอยุธยา และสืบต่อมาจนถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ก็เป็นเพราะแหล่งทำนาใหญ่โตที่สุดของเมืองไทยแห่งนี้ถูกข้าศึกทำลายย่อยยับ ประกอบกับพวกชาวนาในแหล่งนี้ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพเสียมากต่อมาก

การส่งข้าวสารจำนวนมากเป็นสินค้าออกอย่างสม่ำเสมอ เริ่มตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าท้ายสระเป็นต้นมาจนตลอดรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ข้าวสารส่วนใหญ่ส่งไปยังประเทศจีนซึ่งทำนาได้ข้าวไม่พอกิน ในรัชกาลพระเจ้าเอกทัศ การส่งข้าวเป็นสินค้าออกเห็นจะได้รับความกระทบกระเทือนจากสงครามมาก และเมื่อถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เข้าใจว่ารัฐบาลคงห้ามขายข้าวออกนอกประเทศตลอดรัชกาล เพราะมีข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า ข้าว เกลือ นอแรด งาช้าง เนื้อไม้ (คือกฤษณา) เป็นสิ่งของต้องห้าม และมีการ "ประหารชีวิตจีนลูกค้าแปดคน" จีนลูกค้าที่ถูกประหารชีวิตคงทำผิดกฎหมายฐานลอบซื้อข้าวสารจะขนออกนอกประเทศ

รัชกาลที่ ๑ เป็นยุคที่เมืองไทยทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านบ่อยครั้ง เช่นเดียวกับรัชกาลก่อน เชื่อแน่ว่ารัฐบาลจะต้องปิดข้าวไม่ให้ส่งออกนอกประเทศตลอดรัชกาล พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๔๓ ซึ่งประกาศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ เป็นหลักฐานยืนยันความข้อนี้เป็นอย่างดี

รัชกาลที่ ๒ เป็นสมัยที่บ้านเมืองว่างศึกมากกว่าสองรัชกาลก่อน เชื่อได้ว่าการค้ากับต่างประเทศจะต้องเจริญก้าวหน้ากว่าแต่ก่อน และเริ่มมีการส่งข้าวออกนอกประเทศในบางปีที่ข้าวเหลือเพื่อเป็นเหตุให้พวกชาวนาที่ทำนาเพื่อขายขยายเนื้อที่เพาะปลูกมากขึ้น และจูงใจให้พวกชาวนาที่ทำนาพอเลี้ยงตัวเปลี่ยนใจมาทำนาเพื่อขายมากขึ้นเป็นลำดับ ใครเล่าจะไม่อยากทำนาเพื่อขาย ในเมื่อมีความสุขสบายใจยิ่งกว่าแต่ก่อน

เมื่อชาวนามีเงิน ก็ย่อมจะเข้าตลาดเข้าร้านค้าบ่อยขึ้น มีความต้องการสินค้าต่าง ๆ มากขึ้น พลอยทำให้การค้าขายคึกคักขึ้นในท้องที่ทุกแห่งที่มีชาวนาพวกนี้เป็นขาประจำ เลยเป็นโอกาสดีของพวกจีนที่จะไปตั้งร้านค้าตามบ้านนอกมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อน ๆ

(๕) ความสามัคคีของชาวนา ในทุก ๆ ประเทศที่มีที่ดินเหลือเฟือ มักจะหากรรมกรรับจ้างไม่ค่อยได้ เพราะใคร ๆ ก็อยากมีไร่มีนาเป็นของตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ชาวนาจึงต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานของเพื่อนบ้าน เมื่อถึงคราวที่จะต้องระดมแรงงานทำการที่สำคัญเป็นการด่วน เช่นอย่างการเกี่ยวข้าวเป็นต้น เพื่อนบ้านที่ได้รับการขอแรงจะพากันไปช่วยทำงานโดยไม่คิดค่าแรง เพราะหวังจะได้การตอบแทนเช่นเดียวกัน เมื่อถึงคราวที่ตนจะระดมแรงบ้าง การขอแรงเพื่อนบ้านดังกล่าวเรียกว่าการ "ลงแขก"

การช่วยเหลือกันและกันในสังคมชาวนาเป็นสิ่งจำเป็นและเป็นวัฒนธรรมที่ก่อประโยชน์ขึ้นหลายอย่าง เช่น ทำให้เกิดความสามัคคีขึ้นในสังคม ทำให้เกิดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่เพื่อนบ้าน และทำให้เกิดความรักความภักดีต่อสังคมของตน การลงแขกมิใช่จำเพาะมีแต่ในเมืองไทยปรากฏว่ามีอยู่ทั่วไปในชุมชนชาวนาที่ขาดแคลนกรรมกรของทุกประเทศ ไม่ว่าจะเป็นเมืองจีนเมืองแขกหรือเมืองฝรั่ง และยังปฏิบัติกันอยู่จนทุกวันนี้

ความสามัคคีของชาวนาชาวไร่ในการประกอบอาชีพ เป็นเครื่องจูงใจให้เกิดความสามัคคีในด้านอื่น ๆ เช่น การทำบุญ การขุดเหมือง การสร้างวัด และการทำศพ ถึงแม้ชาวนาชาวไร่จะเป็นคนยากจนโดยมาก แต่เขาก็รวยน้ำใจและศรัทธายิ่งกว่าชาวกรุง ยึดถือความสามัคคีมากกว่าชาวกรุง

(๖) ตลาดนัด ชุมชนบ้านนอกมักจะไม่มีตลาดประจำ เพราะมีผู้คนเบาบาง แต่มีตลาดนัดสำหรับเป็นสถานที่แลกเปลี่ยนและซื้อขายสินค้าต่าง ๆ อาชีพหลักของชาวบ้านนอกคือการทำไร่ทำนา ส่วนมากทำเพียงให้ได้ผลิตผลพอกินพอใช้เท่านั้นเพื่อให้ได้อาหารอย่างอื่นนอกจากข้าว เช่น เกลือ น้ำปลา กะปิ ปลาร้า ปลาเค็ม และของใช้อันจำเป็นอย่างเพียงพอ พวกเขาจึงต้องทำงานพิเศษ เช่น ปลูกฝ้าย ทำสวนครัว เลี้ยงปศุสัตว์ เลี้ยงไหม กรอด้าย ทอผ้า สานเสื่อ สานตะกร้าและกระบุง เพื่อจะได้มีผลิตผลนำไปแลกเปลี่ยนและขายที่ตลาดนัด การติดตลาดนัดจึงเป็นของจำเป็นที่ชุมชนจะต้องจัดให้มีขึ้น ส่วนวันนัดติดตลาดก็แล้วแต่ความเห็นดีเห็นชอบของชาวบ้าน อาจจะเป็นเดือนละครั้ง ปักษ์ละครั้ง สัปดาห์ละครั้ง หรือห้าวันต่อครั้งก็ได้

(๗) การรับราชการไพร่ ความเป็นอยู่ของเกษตรกรในสมัยโบราณแตกต่างกับคนสมัยปัจจุบันหลายอย่าง ความแตกต่างที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ภาระหน้าที่อันพึงมีต่อรัฐบาล คือ คนผู้ชายสมัยโบราณต้องรับราชการไพร่ตั้งแต่มีอายุ ๑๕–๑๖ ไปจนถึง ๗๐ ปี ส่วนผู้ชายสมัยปัจจุบันมีภาระหน้าที่รับราชการทหารเพียงสองปีเท่านั้น

การที่ต้องรับราชการไพร่ทุก ๆ ปีเป็นการเสียเวลาทำมาหากินของราษฎร และเป็นการบั่นทอนผลิตผลทางเกษตรให้ลดน้อยลงอย่างไม่มีที่สงสัย แต่รัฐบาลก็ไม่มีทางเลือกทางอื่น ที่ดีกว่าการเกณฑ์ราษฎรให้รับราชการไพร่โดยไม่จ่ายค่าแรง เพราะรัฐบาลก็จนเหมือนกัน เหตุที่รัฐบาลจนก็เพราะเก็บส่วยสาอากรได้ไม่ค่อยพอกับรายจ่ายของรัฐ และเหตุที่เก็บส่วยสาอากรได้ไม่ค่อยพอใช้ก็เพราะราษฎรส่วนมากยากจน การที่ราษฎรส่วนมากยากจนจึงกลายเป็นโทษแก่ตนเอง คือถูกรัฐบาลเกณฑ์ไปทำงานโดยไม่ได้อะไรตอบแทน

ไพร่นั้นแบ่งออกเป็นสามพวก คือไพร่ส่วย ไพร่หลวง และไพร่สมกำลัง พวกไพร่ส่วยมีชื่อต่าง ๆ กันตามชนิดของส่วย เช่น ไพร่ส่วยมาศ (ทอง) ไพร่ส่วยดีบุก ไพร่ส่วยฝาง ไพร่ส่วยเหล็ก มีขุนนางเป็นมูลนายบังคับบัญชาให้ทำงานขุดแร่หาของป่า หรือสิ่งของให้ได้จำนวนหรือปริมาณตามที่รัฐบาลกำหนด ไพร่หลวงรับราชการตามกรมของรัฐบาล หรือในวังหน้าและวังหลัง (ถ้ามี) แบ่งเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนตามกรมที่ตนสังกัด ส่วนไพร่สมกำลังรับราชการตามกรมของเจ้านายที่ทรงกรมและตามบ้านข้าราชการ ในรัชกาลที่ ๒ กำหนดเวลารับราชการลดลงกว่าแต่ก่อน เหลือปีละ ๓ เดือน ถึงแม้จะลดเวลาลงมาแล้ว ราษฎรก็คงจะเห็นว่าการเกณฑ์ไพร่เป็นการทารุณแก่ตนอยู่ตามเดิม

รัฐบาลก็คงเห็นใจในความลำบากของราษฎรที่ต้องจากบ้านจากลูกจากเมีย และทิ้งการทำมาหากินปีละหลายเดือน (๖ เดือนในสมัยอยุธยา ๔ เดือนในรัชกาลที่ ๑) จึงอนุญาตให้ไพร่ไม่ต้องเข้ารับราชการ ถ้ายอมเสียเงินค่าราชการตามที่ทางราชการกำหนดอย่างหนึ่งหรือหาคนมาทำงานแทนอีกอย่างหนึ่ง เงินค่าราชการในสมัยอยุธยาตอนต้นเก็บคนละ ๖ บาท (เดือนละ ๑ บาท) ถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เพิ่มเป็น ๑๒ บาท และถึงรัชกาลที่ ๑ เพิ่มเป็น ๑๘ บาท

ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อไพร่ได้ลดเวลารับราชการเหลือเพียงปีละสามเดือน ถ้าไม่อยากเข้ารับราชการ ต้องเสียเงิน ๑๘ บาท คือ เดือนละ ๖ บาท

นายลาลูแบร์ผู้เป็นราชทูตของรัฐบาลฝรั่งเศสเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๐ ได้ชี้แจงถึงมูลเหตุที่รัฐบาลเรียกค่าราชการบีละ ๖ บาทว่า "แต่ครั้งโบราณนั้น การเข้าเดือนรับราชการไถ่กันได้เป็นอัตราเงินสดเดือนละ ๑ บาท เพราะเงินบาท ๑ นั้นพอที่จะเลี้ยงชีพคน ๆ ๑ ไปได้เดือน ๑ และการกำหนดบาท ๑ ต่อเดือน ๑ นั้นก็คิดตามกึ่งค่าสินจ้างจ้างคนมาทำงานเดือนหนึ่ง เพราะค่าจ้างคนสามัญอย่างต่ำที่สุดก็เดือนละ ๒ บาท ที่เอาแต่บาทเดียวก็เพราะคิดว่า ใน ๖ เดือนไพร่คนนั้นก็พอหาเลี้ยงชีพได้ ตลอดปี ทั้งเห็นว่าใน ๖ เดือนที่เข้ารับราชการนั้น อีกเดือนละบาท ๑ จะได้ไว้เลี้ยงบุตรภรรยาข้างบ้าน แต่แผ่นดินนี้ทวีขึ้นเป็นเดือน ๒ บาท จึงจะยอมให้พ้นจากต้องเข้าเดือน รับราชการ ๖ เดือนได้"[๗]

ในสมัยกรุงเทพฯ ค่าครองชีพถีบตัวสูงขึ้นกว่าสมัยอยุธยา รัฐบาลก็ต้องเรียกค่าราชการเพิ่มขึ้น ในรัชกาลที่ ๑ ไพร่รับราชการบีละ ๔ เดือน ค่าราชการบีละ ๑๘ บาท ตกเดือนละ ๔ บาท ๒ สลึง มาถึงรัชกาลที่ ๒ ลดเวลารับราชการลง ๑ เดือน แต่ค่าราชการไม่ลด ก็แปลว่าเพิ่มค่าราชการจากเดือนละ ๔ บาท ๒ สลึง เป็น ๖ บาท

พวกเราที่อยู่ในสมัยปัจจุบันอาจจะเข้าใจว่า ราษฎรเห็นจะพากันยอมเสียค่าราชการบีละ ๑๘ บาทแทบทุกคน เพื่อแลกกับความสบายใจสบายกายที่ได้นั่ง ๆ นอน ๆ อยู่กับบ้าน แต่ที่จริงนั้นราษฎรที่ยอมเสียค่าราชการเดือนละหกบาทนั้นมีจำนวนน้อย ส่วนมากยอมรับราชการ เพราะไม่มีเงินจะเสียให้แก่รัฐบาล

พวกเขาจะเอาเงินที่ไหนมาเสียถ้าเขาเป็นชาวนาที่ทำนาพอเลี้ยงตัว ถึงพวกชาวนาที่ทำนาเพื่อขายก็เห็นจะเสียดายเงินมากกว่าเสียดายแรง เพราะสมัยนั้นข้าวเปลือกราคาเกวียนละ ๕ ตำลึง ข้าวสารเกวียนละ ๑๐ ตำลึง[๘] ถ้าขายเป็นถังก็เห็นจะราวสองสลึง ไม่ใช่ถังละ ๕๐ บาทอย่างเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๖

จดหมายเหตุโหรฉบับหนึ่งมีข้อความว่า "ปีมเสง จ.ศ. ๑๑๘๓ เข้าเกวียนละ ๗ ตำลึง เข้าสารถังละ ๓ สลึงเฟื้อง"[๙] ที่โหรจดบันทึกเช่นนี้ อย่าเข้าใจว่าเป็นราคาปรกติ โหรไม่จดเหตุการณ์ธรรมดาสามัญลงในปูมให้เสียเวลาดอก เรื่องที่เขาจดล้วนแต่เป็นเหตุการณ์สลักสำคัญหรือน่าตื่นเต้นทั้งนั้น เช่น เจ้าใหญ่นายโตสิ้นพระชนม์ ดาวหางขึ้น แผ่นดินไหว ผีห่าลงกินคน และ "ลมหอบเรือสำปั้นลอยขึ้นไปสูงกว่ายอดพระปรางค์"

นายลาลูแบร์กล่าวถึงความขยันทำงานของผู้หญิงไทยว่า "เมื่อฝ่ายชายต้องไปเข้าเดือนรับราชการของพระพุทธเจ้าอยู่หัว ๖ เดือนในปีหนึ่งทุก ๆ ปีนั้น ก็เป็นหน้าที่ของภรรยา มารดา และลูกเต้าที่จะเลี้ยงตัวเอง แล้วมิหนำซ้ำต้องส่งเสบียงเลี้ยงคนที่ไปเข้าเดือนอีกด้วย และเมื่อรับราชการของพระพุทธเจ้าอยู่หัวถ้วนกำหนดแล้วออกเดือนกลับมาบ้าน ก็เป็นธรรมดามักมิใคร่จะรู้จักที่จะทำการงานอย่างไร ด้วยตนไม่ใคร่เคยมีวิชาความรู้สำหรับตัวอย่างไร ด้วยเหตุพระผู้เป็นเจ้าโปรดจ่ายใช้เลขเข้าเดือนให้ทำการแปลก ๆ กันต่าง ๆ สุดแท้แต่จะพอพระราชหฤทัย อนึ่ง ต้องอาจจะวินิจฉัยได้ว่าชาวสยามสามัญเลี้ยงชีพอย่างเกียจคร้านปานใดบ้าง ชายจึงเลยอืดไม่ทำการงานอะไรเสียเลย ถ้าไม่ใช่เวลาเข้าเดือนรับราชการของพระมหากษัตริย์ เดินเหินไปข้างไหนก็ไม่ใคร่พอใจไป การไล่เนื้อถีกพี่แกก็ไม่ปรารถนา พี่แกเกือบจะไม่ทำการงานอะไรเสียเลย นอกจากนั่ง ๆ นอน ๆ กิน ๆ เล่น ๆ สูบบุหรี่และหลับ นางเมียคงจะปลุกพี่แกขึ้นมาโมงเช้า แล้วก็หาข้าวปลายกมาให้รับประทาน พออิ่มอุตุแล้วพี่แก

ก็ออกจะจับหาวนอนอีก เลยหลับ ตกตอนกลางวันพี่แกก็จะตื่นขึ้น กินข้าวอีก และถึงเวลาเย็นพี่แกก็กินข้าวเย็น ในระหว่างเวลากินข้าวกลางวันและข้าวเย็นนั่นแหละเป็นเวลากลางวันของพี่แกละ พี่แกก็ผลาญเวลาให้ล่วงไปด้วยคุยอ้อแอ้ หรือเล่นหัวพอเพลินๆ ใจ ตลอดไปวันหนึ่งวันหนึ่ง ผู้หญิงดอกเป็นตัวถากไร่ไถนา เป็นตัวซื้อขายในเมือง"[๑๐]

ที่ลาลูแบร์บรรยายพฤติกรรมของผู้ชายดังกล่าวมาข้างต้นนี้ แม้เป็นเรื่องแต่ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ก็จริง แต่ข้าพเจ้าเชื่ออย่างสนิทใจว่าผู้ชายในสมัยกรุงเทพฯ ไม่ว่ารัชกาลใดๆ ก็คงจะมีนิสัยลงรอยเดียวกันกับผู้ชายสมัยอยุธยา คือ ยินดีให้พวกผู้หญิงได้หน้าได้ตายิ่งกว่าตนในเรื่องความขยันขันแข็ง โดยไม่มีจิตริษยาหรือคิดช่วงชิงเกียรติยศข้อนี้มาจากเพศตรงกันข้าม ดูเหมือนจะชอบอกชอบใจเสียด้วยซ้ำ ถ้าหากพวกผู้หญิงจะพร้อมใจกันแย่งเอางานของผู้ชายไปทำเสียให้หมด จนผู้ชายไม่มีงานอะไรจะทำ และถ้าจะมีฝรั่งอย่างนายลาลูแบร์ปรักปรำว่าผู้ชายเมืองไทยขี้เกียจกว่าผู้หญิง หรือเอาเปรียบผู้หญิงอย่างน่าละอาย "พี่แก" ก็คงไม่สะทกสะท้านหวั่นไหวหรือโมโหโกรธาอย่างแน่นอน

การที่ผู้ชายไทยถูกรัฐบาลเกณฑ์ให้รับราชการโยธาบีละหลายเดือน จะเป็นมูลเหตุให้ผู้หญิงไทยต้องตรำแดดตรำฝนทำงานกลางแจ้งแทนผู้ชายหรือไม่ ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่สามารถจะตอบได้ ใจหนึ่งคิดว่าน่าจะเป็นเช่นนั้น แต่อีกใจหนึ่งก็กริ่งเกรงไปว่า ถึง "พี่แก" จะไม่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเลย ผู้หญิงก็คงจะถูก "พี่แก" เกี่ยงให้ทำนาร่วมกันในฐานเป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุข ซ้ำยังต้องทำงานอย่างอื่นมีตักน้ำตำข้าว เลี้ยงไหม ปั่นฝ้าย ทอผ้า ซักเสื้อผ้า จ่ายตลาด และขายของ อันเป็นงานต่ำต้อย ซึ่งผู้ชายไม่สมควรจะทำให้เสียศักดิ์ศรี

ข้อที่นายลาลูแบร์กล่าวว่า "พระผู้เป็นเจ้าโปรดจ่ายใช้เลขเข้าเดือนให้ทำการแปลกๆ กันต่างๆ สุดแท้แต่จะพอพระราชหฤทัย" นั้น เป็นความจริงทีเดียว เพราะรัฐบาลไม่ได้กำหนดตายตัวว่าเลกเข้าเดือนจะต้องทำงานอย่างนั้นอย่างนี้ แบบเดียวกับเลกส่วย แต่รัฐบาลถือว่ามีสิทธิ์จะใช้เลกเข้าเดือนให้ทำงานได้ทุกชนิด จะให้ขุดคลองหรือทำถนนก็ได้ จะให้ออกป่าล่าช้างล่าเสือก็ได้ หรือจะให้สร้างกำแพงเมืองที่ไหนก็ได้

ราชการที่พวกไพร่กลัวกันเป็นที่สุด คือ การเข้าป่าล่าช้างอย่างที่ปรากฏในพงศาวดาร หรือล่ากระทิงมหิงสาอย่างที่ปรากฏในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ที่กลัวการเข้าป่าก็เพราะจะต้องเผชิญกับความเจ็บไข้ได้ป่วย เผชิญกับความยากลำบากในการเดินป่า เผชิญกับสัตว์ร้าย เช่น งูพิษ เสือลายพาดกลอน และสัตว์ที่ตามล่า และที่ร้ายที่สุดคือเผชิญกับความโหดเหี้ยมทารุณของมูลนาย ไม่ชอบใจก็เฆี่ยนตีจนหลังลาย อย่างที่เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนพรรณนาตอนพระพันวษาล่ากระทิง บางคนตายในหน้าที่ราชการ โดยไม่ได้รับการเหลียวแลเอาใจใส่ของมูลนายเลย และไม่ได้รับค่าทำขวัญหรือค่าอะไรๆ ทั้งสิ้น

ถ้าไพร่ถูกเกณฑ์เข้าป่าเพื่อความหรรษาของเจ้านายดังว่ามาข้างต้นก็ดี หรือเพื่อการกุศลอย่างไปพระพุทธบาทเมืองสระบุรีก็ดี เขาจะต้องประสบกับความลำบากตรากตรำ และต้องเผชิญกับผองภัย

ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว อย่างแทบจะเอาตัวไม่รอด เพราะฉะนั้น เมื่อเขากลับบ้านอย่างเหนื่อยอ่อน และขอนอนพักเหนื่อยนาน ๆ โดยไม่ทำการงานอะไร ก็เป็นเรื่องที่ลูกเมียน่าจะเห็นใจและให้อภัยเป็นอย่างยิ่ง

(๘) ความทุกข์ยากของชาวไร่ชาวนา การทำมาหากินของชาวไร่ชาวนาในสมัยโบราณแทบจะไม่ได้พึ่งอะไรอื่นนอกจากธรรมชาติเท่านั้น ธรรมชาติมีอิทธิพลต่อการประกอบอาชีพของเขาอย่างเหลือล้น พืชพรรณที่เขาปลูกจะได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วยก็ต่อเมื่อธรรมชาติอำนวย เช่น ฝนตกตามฤดูกาล มากน้อยตามฤดูกาล และหยุดตกตามฤดูกาล พวกเขาจะหน้าชื่นตาบานในปีที่ธรรมชาติเป็นไปตามที่ว่ามานี้

ถ้าเราพิจารณาความเป็นไปของธรรมชาติในเมืองไทยจากจดหมายเหตุโหร จดหมายเหตุของทางราชการ และหนังสือพงศาวดารเท่าที่มีอยู่ เราจะเห็นได้ว่าธรรมชาติบางปีก็ดี บางปีก็อาเพศปรวนแปรไม่เป็นไปตามความปรารถนาของเกษตรกร เช่น ฝนตกล่าไปบ้าง ฝนแล้งบ้าง ฝนตกมากเกินไปบ้าง ฝนหยุดเร็วเกินไปบ้าง น้ำท่วมบ้าง น้ำน้อยเกินไปบ้าง ปู หนูและแมลงยกทัพเข้าทำลายพืชพรรณเสียหายย่อยยับบ้าง วัวควายเป็นโรคล้มตายมากมายบ้าง ว่าเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ รัชกาลเดียว ความอาเพศของธรรมชาติเกิดขึ้นใน จ.ศ. ๑๑๘๐, ๑๑๘๒, ๑๑๘๓ และ ๑๑๘๔ หลักฐานปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุโหรอย่างชัดแจ้ง[๑๑] แสดงว่าการทำไร่ทำนาของราษฎรไม่ใช่จะราบรื่นตลอดไปทุกปี ๆ

นี่เป็นเหตุหนึ่งซึ่งก่อความทุกข์ยากแก่ชาวไร่ชาวนาอย่างแสนสาหัส ตราบใดที่เกษตรกรยังต้องพึ่งธรรมชาติอย่างเดียวในการทำมาหากิน พวกเขาก็หลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะต้องผจญกับภัยธรรมชาติซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่ตลอดไป

โรคภัยไข้เจ็บเป็นอีกเหตุหนึ่งซึ่งสร้างความระกำลำบากแก่ชาวไร่ชาวนาเมืองไทย เมืองไทยตั้งอยู่ในเขตร้อนของโลกซึ่งมีอากาศชุ่มชื้น ความร้อนผสมด้วยความชุ่มชื้นช่วยบำรุงให้บัคเตรี และเยิมร้าย ๆ เจริญและขยายพันธุ์ได้รวดเร็วยิ่งกว่าในเขตหนาวมากมายหลายเท่า นอกจากนี้ ความร้อนและความชุ่มชื้นยังเหมาะแก่ความเจริญเติบโตของแมลงร้าย ๆ เช่น ตั๊กแตน แมลงวัน และยุงก้นปล่อง ด้วยเหตุฉะนี้เมืองไทยจึงชุมไปด้วยแมลงร้าย ๆ รวมทั้งบัคเตรีและเยิม ซึ่งมีพิษมีภัยทั้งในดินในน้ำและในอากาศ ในสมัยโบราณทั้งรัฐบาลและราษฎรไทยไม่มีความรู้ถึงความเป็นพิษเป็นภัยของบัคเตรีและเยิม ไม่มีใครรู้ว่ายุงก้นปล่องเป็นพาหะของเชื้อโรคมาลาเรีย ไม่มีใครรู้ว่าแมลงวันเป็นพาหะของเชื้อโรคอหิวาต์ ไม่มีใครรู้ว่าน้ำคลองมีเชื้อโรคมากมายหลายชนิด เมื่อไม่รู้จึงมิได้คิดจะหาทางป้องกันเชื้อโรคไม่ให้เข้าปากเข้าจมูกหรือเข้าทางผิวหนัง บรรดาชาวไร่ชาวนาต่างก็ดื่มน้ำดิบกันทุก ๆ วัน กินอาหารที่แมลงวันตอมอย่างไม่รังเกียจ และนอนไม่กางมุ้ง เพราะฉะนั้นชาวไร่ชาวนาจึงเจ็บไข้ได้ป่วยอยู่เสมอ เมื่อเจ็บไข้ก็จะต้องเสียเงินค่าหมอสิ้นเปลืองเงินทองอย่างน่าเสียดาย ชาวไร่ชาวนาจึงสะสมเงินทองไม่ใคร่ได้

นอกจากความอาเพศของธรรมชาติ และโรคภัยไข้เจ็บที่คอยบั่นทอนสุขภาพของเกษตรกรแล้ว เกษตรกรยังมีศัตรูร้ายที่คอยทำลายพืชพรรณธัญญาหาร ให้พินาศฉิบหายตั้งแต่ยังไม่ทันผลิดอกออกผลบ้าง และเมื่อเป็นผลแล้วบ้าง ศัตรูร้ายมีทั้งที่มองไม่เห็นตัวและมองเห็นตัว ที่มองไม่เห็นตัว

คือบัคเตรีบางชนิด ที่มองเห็นตัวมีเพลี้ย ตั๊กแตน ปูนาและหนู ความร้ายกาจของมันยังคงมีอยู่แม้ในสมัยปัจจุบันนี้ ดังปรากฏเป็นข่าวในหนังสือพิมพ์รายวันบ่อย ๆ น่าแปลกอยู่เหมือนกันที่ทุพภิกขภัยกับการระบาดของศัตรูพืชมักจะมาพร้อม ๆ กัน เช่น ปีใดฝนแล้งทำนาไม่ค่อยได้ หนูยิ่งชุม ยกพวกเข้ากินข้าวรวงในท้องนาและข้าวเปลือกในยุ้ง ดังที่ปรากฏในพงศาวดารรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช

เมื่อถึงคราวทำนาไม่ได้ผลเพราะภัยธรรมชาติ และศัตรูพืชรังควานก็ดี หรือเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยนาน ๆ ก็ดี เกษตรกรก็จำเป็นต้องใช้เงินซื้อข้าวเอาไว้กินเอาไว้ปลูก หรือใช้เงินในการเยียวยารักษาโรคภัยเป็นเงินก้อนใหญ่ ถ้าไม่มีก็ต้องกู้เงินจากมูลนาย หรือคนรวยโดยยอมเสียดอกเบี้ยแพง ๆ สมัยนั้นเงินเป็นของหายาก คนให้กู้จึงคิดดอกเบี้ยแพง กฎหมายยอมให้คิดดอกเบี้ยตำลึงละเฟื้องต่อเดือน เทียบเป็นร้อยต่อปีจะได้ร้อยละ ๓๗ ½ ต่อปี แต่คนให้กู้บางคนก็ยังไม่จุใจ เรียกดอกเบี้ยตำลึงละสลึงบ้าง สลึงเฟื้องบ้าง สองสลึงบ้าง ถ้าค้างดอกเบี้ย ๒ ปี ๓ ปี ดอกก็ท่วมต้นแล้ว จึงเป็นการยากที่คนกู้จะหาเงินมาชำระหนี้ได้ ถ้าผู้กู้ไม่สามารถชำระหนี้ได้ ก็จะถูกยึดทรัพย์ (รวมทั้งลูกชายลูกสาวด้วย) ถ้าหากไม่มีทรัพย์สินสิ่งใดที่จะใช้หนี้ได้ ตัวผู้กู้นั้นเองจะถูกศาลขาย เพื่อเอาเงินชำระแก่เจ้าหนี้

สมัยนั้นคนต้องตกเป็นทาสเพราะไม่มีเงินชำระหนี้มีจำนวนมากต่อมาก และไม่เฉพาะแต่ตัวผู้กู้เท่านั้นที่ต้องตกระกำลำบาก ลูกเต้าของผู้นั้นก็พลอยถูกยึดและถูกขายด้วย

ถ้าหากชาวไร่ชาวนาไม่สมัครใจจะกู้เงิน เพราะสู้ดอกเบี้ยไม่ไหว ก็มีทางให้เลือกอีกทางหนึ่ง คือขายวัวควายหรือขายลูกสาวลูกชาย กฎหมายยอมให้พ่อแม่ขายลูกได้ไม่ว่าลูกจะยินยอมหรือไม่ ทั้งยังยอมให้ผัวขายเมียได้อีกด้วย ดังปรากฏในมาตราแรกของกฎหมายลักษณะทาส ซึ่งมีความสำคัญว่า "ถ้าผัว แลพ่อแม่ นายเงินเอาซื้อลูกเมียข้าคนใส่ในกรมธรรมขาย ท่านว่าเป็นสิทธิ์ แม้ว่าเจ้าสินบอกก็ดี มิได้บอกก็ดี แก่ตัวเรือนเบี้ยซึ่งมีชื่ออยู่ในกรมธรรมนั้น ท่านว่าเปนสิทธิ์ได้โดยกระบิลเมืองท่านเหตุว่าเจ้าผัวพ่อแม่นายเงินนั้นเปนอิศระภาพแล"[๑๒] ตามกฎหมายนี้นายเงินขายทาสของตนได้ ผัวขายเมียได้ และพ่อแม่ขายลูกได้

การขายคนเป็นทาสมี ๒ อย่างต่างกัน คือ ขายขาดอย่าง ๑ กับขายฝากอีกอย่าง ๑ การขายขาด ให้สิทธิแก่นายเงินที่จะขายทาสให้แก่คนอื่นได้ ส่วนการขายฝากให้สิทธิ์แก่ผู้ขายที่จะนำเงินมาไถ่ตัวทาสภายในกำหนดที่ตกลงกัน กับให้สิทธิ์แก่นายเงินที่จะขอคืนตัวและขอรับเงินคืนก่อนกำหนด อนึ่งการขายฝากย่อมจะมีดอกเบี้ยเสมอ ผู้ขายกับผู้ซื้อมักจะตกลงกันให้ถือว่าการได้ตัวทาสไว้ใช้สอยในบ้านเป็นการที่ผู้ขายจ่ายดอกเบี้ยประจำเดือน

ราคาซื้อขายทาสในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะถือตามพิกัดค่าตัวลูกทาสในกฎหมายลักษณะกรมศักดิ์ คือ ผู้ชายอายุ ๒๑ ปีถึง ๔๐ ปี มีค่าตัวสูงสุด ๑๔ ตำลึง ผู้หญิงอายุ ๒๑ ปีถึง ๓๐ ปี มีค่าตัวสูงสุด ๑๒ ตำลึง[๑๓] จะเห็นว่าค่าตัวผู้ชายแพงกว่าผู้หญิง แต่ทางเมืองเชียงใหม่และเมืองใกล้เคียงซึ่งเป็นเมืองประเทศราชของไทยเลยภาคเหนือขึ้นไปนั้น ค่าตัวผู้หญิงสูงกว่าผู้ชาย ข้อนี้ทราบจากหนังสือซึ่งฝรั่ง

เขียนไว้แต่ไม่ได้พบเห็นในกฎหมาย ผู้แต่งเล่าว่าทาสเชลยผู้ชายมีราคา ๕๔ รูปี ส่วนทาสเชลยผู้หญิงมีค่าตัวถึง ๗๒ รูปี[๑๔] ทำไมค่าตัวทาสในเมืองไทยกับเมืองเชียงใหม่จึงไม่ลงรอยเดียวกัน ข้าพเจ้าหารู้เหตุผลไม่ ถ้าคิดในแง่ที่นายเงินใช้งานทาสผู้หญิงได้มากอย่างกว่าทาสผู้ชายแล้ว คตินิยมของชาวเชียงใหม่น่าจะถูกต้องและยุติธรรมดีกว่าคนไทย แต่คนไทยอาจจะคิดในแง่ศักดิ์ศรีละกระมัง ค่าตัวของผู้ชายจะต่ำกว่าผู้หญิงไม่ได้เป็นอันขาด เพราะผู้ชายเป็นผู้นำของครอบครัว

(๕) ความสงเคราะห์ของรัฐบาล เนื่องจากเกษตรกรเป็นตัวเงินตัวทองของรัฐบาล ทั้งยังเป็นกำลังของบ้านเมืองด้วย รัฐบาลจึงเอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของเกษตรกรมากกว่าราษฎรที่ประกอบอาชีพอย่างอื่น เห็นได้จากพระราชกรณียกิจประจำวันของพระเจ้าแผ่นดินเมื่อถึงฤดูทำนา พระเจ้าแผ่นดินจะหมั่นไต่ถามเรื่อง "รายงานน้ำฝนต้นข้าว" ของเมืองต่าง ๆ ในภาคกลางอยู่เสมอ เพื่อจะได้ดำเนินการช่วยเหลือเกษตรกรได้ทันท่วงที ในเมื่อเกิดอาเพศทางธรรมชาติขึ้น ความเอาใจใส่ของพระเจ้าแผ่นดินจะเห็นได้จากสารตราของสมุหนายกเจ้าพระยาจักรีฉบับหนึ่ง ลงวัน เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๐๔ ซึ่งมีความสำคัญตอนหนึ่งว่า "นาสวนแขวงกรุงเทพฯ แขวงเมืองนนท์ กับนาแขวงเมืองเพชรบุรี พระยาศรีพิพัฒน์กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ได้ให้ไปตรวจดูนาทุกอำเภอ น้ำที่เลี้ยงต้นข้าวในนานั้นเห็นจะพอกันกับข้าวจะออกรวงสุกได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเป็นวางพระทัยอยู่แล้ว ทรงพระราชวิตกแต่นาแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองอ่างทอง แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองสระบุรี แขวงเมืองนายก หัวเมืองทั้งนี้เนื้อนามีมาก น้ำที่กรุงเก่า ที่เมืองอ่างทอง ก็ลดอยู่แล้ว การปิดน้ำต้องรีบเร่งทำอย่าให้ทันน้ำในท้องทุ่งไหลบ่าออกได้ การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ ให้เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนาตรวจตราดูแลกำชับกำชาข้าราชการ เจ้าเมือง กรมการ ให้ตั้งใจช่วยราษฎรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลองลงทำนบถมดิน ยกคันคลอง บรรจบที่สูง ที่ทำยังไม่แล้ว ก็ให้เร่งรัดทำให้แล้ว ที่แห่งใดตำบลใดจะต้องไขน้ำ ปิดน้ำ ยกคันกั้นน้ำ ก็ให้ทำให้ทั่วทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราทุกหน้าที่ และบัดนี้น้ำเคลื่อนลดอยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำช้าไป น้ำในท้องนาจะไหลออกเสียให้เร่งรีบทำให้แล้วโดยเร็ว ทำให้มั่นคง ขังน้ำไว้ในท้องนาให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่จนกว่าจะออกรวงสุก และที่เนื้อนามีน้ำอยู่น้อยนั้น จะเห็นว่าน้ำจะไม่เลี้ยงต้นข้าวอยู่จนออกรวง ก็อย่าได้ทอดอาลัยเสีย ถ้ามีที่ปิดกั้นน้ำควรจะทำก็อย่าให้ละความเพียร ให้ปิดกั้นขังน้ำในท้องนาไว้ ให้ราษฎรเจ้าของนามีความเพียรวิดสาดน้ำเข้าในนา และเอาถ่อแทงท้องนาให้เป็นช่องเป็นหลุมให้น้ำขังอยู่ได้ เมื่อฝนตกเพิ่มเติมลง น้ำไม่ไหลออกได้ ก็พอจะได้ผลบ้าง ผลเมล็ดข้าวจะได้มากขึ้น ด้วยอำนาจพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้ขึ้นมาช่วยกันปิดน้ำไว้ จนข้าวออกรวงสุกได้ ข้าวไม่สู้มีราคาแพงมากแล้ว สมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ไม่ได้รับความเดือดร้อน ก็จะเป็นพระเกียรติยศในใต้ฝ่าละอองสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว "[๑๕]

ในเมืองไทยนั้น ฝนที่ตกต้องตามฤดูกาลเป็นยอดปรารถนาของชาวไร่ชาวนา ถ้าฝนยังไม่ตกเมื่อถึงฤดูปลูกข้าว พวกชาวไร่ชาวนาย่อมจะเป็นทุกข์เป็นร้อนนอนตาไม่หลับ เพราะหวั่นเกรงว่าพวกตนจะประสบความหายนะในไม่ช้า และพยายามแก้ไขความอาเพศของธรรมชาติด้วยประการต่าง ๆ

เช่นทำพิธีแห่นางแมวเป็นต้น ถ้าหากสภาพฝนแล้งเกิดขึ้นในแหล่งทำนาใหญ่ที่สุดของไทย และเป็นไปอย่างกว้างขวาง รัฐบาลมักจะดำเนินการช่วยเหลืออยู่เสมอ วิธีช่วยเหลือในสมัยที่ยังไม่มีการทำฝนเทียมก็มีอยู่วิธีเดียวเท่านั้น คือเอาอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยเข้าสู้กับศัตรูที่สกัดฝนไม่ให้ตกในแหล่งทำนาใหญ่โตของเมืองไทย รัฐบาลทำอย่างไรจึงจะให้ฝนตก มีเรื่องปรากฏอยู่ในสารตราฉบับที่กล่าวแล้วดังนี้

"ณ กรุงเทพฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เผดียงพระสงฆ์ราชาคณะ เจ้าอธิการวัดในกรุง นอกกรุงเทพฯ ให้ตั้งพิธีสวดพระพุทธมนต์ขอฝนทุกวัดวาอาราม เดชอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยเจ้า กับทั้งอำนาจพระสงฆ์ประชุมพร้อมกัน แลพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ทรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐ กอปรไปด้วยพระราชศรัทธา แลทรงพระเมตตาทวีคูณเปนอันยิ่ง ฝนตกตั้งแต่ ณ วัน เดือน ๑๑ แรม ๙–๑๐–๑๑ ค่ำ ได้จดหมายอาการน้ำฝนให้หมื่นชาญณรงค์ถือขึ้นมาแต่ก่อนแล้ว ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ฝนตกหนักแต่เพลาพลบค่ำไปจนเพลา ๔ ทุ่ม ณ วันเดือน ๑๑ แรม ๑๓ ค่ำ เพลาบ่ายฝนตกมาก ตกไปจน ๓ ชั่วโมงเศษ ฝนตกคราวนี้ทั่วแขวงกรุงเทพฯ แขวงเมืองนนทบุรี แขวงเมืองปทุมธานี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ มีน้ำขังท้องนาลึก ศอกเศษ ศอกหนึ่งคืบหนึ่งคืบเศษ ไม่ถึงคืบบ้าง ทั่วกันทุกอำเภอ ราษฎรเจ้าของนาที่มีต้นกล้ายังปักดำเพิ่มเติมลงอีก จะทำไปจนเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ขึ้น ๖ ค่ำ ราษฎรที่มีเนื้อนาอยู่ ๑๐–๒๐–๓๐–๔๐–๕๐–๖๐–๗๐ ไร่ มีต้นกล้าอยู่ ได้ปักดำสิ้นเนื้อนา แต่นาเจ้าต่างกรม นาเจ้าหากรมมิได้ นาข้าราชการ ที่มีนามาก ๑๐๐–๒๐๐–๓๐๐ ไร่ สิ้นต้นกล้าเสียปักดำหาสิ้นเนื้อนาไม่ ต้นเข้าในนา เข้าเบาที่ได้ทำลงไว้แต่ก่อนได้บ้าง ออกรวงเปนลูกหวาย เข้ากลางปีต้นกลมกลัดยอด เข้าหนักได้ฝนคราวนี้ต้นเข้างามบริบูรณ์ทั่วกัน"[๑๖]

การพระราชพิธีจรดพระนังคัล ถือได้ว่าเป็นการสงเคราะห์ชาวไร่ชาวนาอีกอย่างหนึ่งของรัฐบาล การทำพิธีที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่ามีดังนี้ "พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาโปรดให้พระภิกุมาร (พระจันทกุมาร) แรกนาต่างพระองค์ ส่วนพระมเหสีนั้นก็จัดนางเทพีต่างพระองค์เหมือนกัน ผู้แรกนานั่งเสลี่ยงเงิน มีกระบวนแห่เป็นเกียรติยศ แห่ไปยังโรงพิธีซึ่งตั้งที่ตำบลวัดผ้าขาว ครั้นถึงเวลามงคลฤกษ์ พระภิกุมารถือคันไถอันเทียมด้วยโคอุศุภราช (ออกญา) พลเทพจูงโคไถ ๓ รอบ นางเทพีหว่านพันธุ์ข้าว เสร็จแล้วจึงปลดโคอุศุภราชออกให้กินน้ำและถั่วงา ข้าวเปลือก ถ้ากินสิ่งใดก็มีคำทำนายต่าง ๆ ภายในเวลาการพระราชพิธีจรดพระนังคัล ๓ วันนี้ ยกพระราชทานภาษีค่าท่า และอากรขนอนตลาดแต่พระภิกุมาร เมื่อได้ทำพระราชพิธีจรดพระนังคัลแล้ว ราษฎรจึงลงมือไถหว่านทำนาได้"[๑๗]

เพราะความเอาใจใส่ของรัฐบาลดังกล่าวมา ชาวไร่ชาวนาจึงได้มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินอย่างแน่นแฟ้น ต่างก็เทิดทูนว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์เดียวเท่านั้นที่พอจะเป็นที่พึ่งของพวกเขาในยามยาก ยามฝนแล้ง ท่านก็ช่วยทำพิธีขอฝน ยามน้ำน้อย ท่านก็ระดมคนมาช่วยทำทำนบปิดกั้นน้ำ ยามน้ำมาก ท่านก็สั่งให้คนมาช่วยระบายน้ำออกจากนา เป็นที่น่ายินดีที่ประวัติศาสตร์ของไทยไม่เคยมีเรื่องราษฎรก่อการกบฏต่อรัฐบาลเนื่องจากความคับแค้นในการทำมาหากิน ผิดกันกับประวัติศาสตร์เมืองจีน ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะประชาราษฎรซาบซึ้งในน้ำใจของรัฐบาลที่เป็นห่วงพวกเขา และไม่เคยทอดทิ้งพวกเขาให้เผชิญกับความอาเพศของดินฟ้าอากาศแต่ตามลำพัง

เชิงอรรถบทที่ ๖

๑. เสถียร ลายลักษณ์..... "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ," เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๔๑๘.

๒. นาย ก.ศ.ร. กุหลาบ, ลงแจ้งความในหนังสือสยามประเภทให้เช่าที่นาของเขา ๑,๐๐๐ ไร่ เอาค่าเช่าไร่ละ ๒ สัด

๓. K.S. Latourette, **The Chinese : Their History and Culture** (3d. ed. New York:Macmillan, 1957) pp. 145–154.

๔. เสถียร ลายลักษณ์....."กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ," เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๔๑๙.

๕. เรื่องเดียวกัน, มาตรา ๓๓, หน้า ๔๑๕.

๖. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร.....๓ : ๑ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗.

๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (ผู้แปล), **จดหมายเหตุลาลูแบร์**, เล่ม ๒ (องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๙๖.

๘. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, หน้า ๔๑๕. เป็นราคาข้าวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ เชื่อว่าในปลายรัชกาลที่ ๒ ข้าวคงมีราคาถูกกว่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๗ เป็นแน่

๙. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘**, หน้า ๑๖. ในจดหมายเหตุโหร ข้าวสารขึ้นราคาเป็นถังละ ๓ สลึงเฟื้อง พวกชาวกรุงซึ่งต้องซื้อข้าวสารเห็นจะโอดครวญไปตาม ๆ กันจนโหรเห็นเป็นเรื่องสำคัญต้องบันทึกไว้

๑๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เรื่องเดิม, เล่ม ๑ หน้า ๒๑๖–๒๑๗.

๑๑. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘**, หน้า ๑๕–๑๖.

๑๒. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๑. หน้า ๓๗๒.

๑๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖–๑๐๗.

๑๔. Carl Bock, op.cit., p. 155.

๑๕. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๙**, หน้า ๒๔–๒๖.

๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒–๒๓.

๑๗. กรมศิลปากร, **คำให้การชาวกรุงเก่า**....., หน้า ๒๖๕.

บทที่ ๗

เหตุการณ์ด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๓

๑. มาตรการในการปราบโจรผู้ร้าย

ในบทที่ ๖ ตอนที่ว่าด้วยเรื่องความทุกข์ยากของชาวไร่ชาวนานั้น ข้าพเจ้าได้พรรณนาว่าความทุกข์ยากของผู้หาเลี้ยงชีพทางเกษตรเกิดแต่ความอาเพศของธรรมชาติอย่างหนึ่ง เกิดแต่บัคเตรี เยิม และแมลงร้าย ๆ ซึ่งทำให้ชาวไร่ชาวนาเจ็บป่วยด้วยโรคภัยต่าง ๆ อย่างหนึ่ง และเกิดแต่การรังควานของศัตรูพืช มีบัคเตรี เพลี้ย ตั๊กแตน ปูนาและหนูอีกอย่างหนึ่ง ว่าที่จริง ที่พรรณนามานี้ยังขาดศัตรูร้ายกาจของชาวไร่ชาวนาไปจำพวกหนึ่ง ซึ่งก่อความเดือดร้อนให้แก่พวกเขาไม่แพ้ศัตรูสามจำพวกที่กล่าวมาแล้ว ศัตรูจำพวกที่สี่ คือ โจรผู้ร้าย ซึ่งหาเลี้ยงชีพด้วยการกระทำอันผิดกฎหมายลักษณะโจร เช่น ขโมยหรือปล้นช้างม้าวัวควายของราษฎร เป็นการบั่นทอนสมรรถภาพของราษฎรในการประกอบอาชีพ ทำให้ทำมาหากินไม่ได้เต็มที่ บางทีก็สมคบกับพรรคพวกหลาย ๆ คนเข้าปล้นบ้านราษฎร เก็บกวาดทรัพย์สินเงินทองของเจ้าบ้านซึ่งหามาได้ด้วยความลำบากยากนาน ในบางครั้งมีการทำร้ายคนในบ้านถึงแก่บาดเจ็บล้มตายก็มี

รัฐบาลถือว่าโจรผู้ร้ายเป็นผู้ทำลายเศรษฐกิจของบ้านเมือง จึงพยายามปราบปรามอยู่เสมอ

วิธีปราบปรามประกอบด้วยองค์สาม คือ ตั้งเจ้าหน้าที่จับโจรผู้ร้ายอย่างหนึ่ง ลงโทษโจรผู้ร้ายที่จับได้อย่างหนึ่ง หาทางป้องกันมิให้โจรผู้ร้ายกระทำผิดอย่างหนึ่ง

ในสมัยอยุธยา กรมพระนครบาลมีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายในเมืองหลวง กรมการเมือง กรมการแขวง นายอำเภอ และนายบ้าน มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้ายในบ้านนอก นอกจากเจ้าหน้าที่ที่กล่าวมานี้ รัฐบาลยังกะเกณฑ์ให้มูลนายมีหน้าที่จับโจรที่เป็นไพร่ในสังกัดของตนอีกด้วย ดังที่ปรากฏในมาตราที่ ๔ ของกฎหมายลักษณะโจรว่า "ท่านจะให้ห้ามขุนมูลนายผู้เปนโจรอย่าให้เฝ้าพระบาทผู้เปนเจ้าอยู่หัว แลอย่าให้อยู่เรือน แลเร่งให้ไปหาเอาคนจงได้ เอามาเวนแก่ตระลาการในพระนครบาลแล้ว จึ่งให้ขุนมูลนายเฝ้าพระบาทผู้เปนเจ้า อนึ่งเมื่อมูลนายจะไปหาโจรนั้น ท่านให้ผัดวันคืนไว้แก่ตระลาการโดยใกล้แลไกลนั้น จึ่งให้ไปหา ถ้าไปหาว่าไม่ภบโจร ท่านให้อาญัดไว้แก่ขุนมูลนายนั้น ถ้าวันใด ๆ ได้ตัวโจรนั้น ให้ขุนมูลนายเอามาถวาย ถ้าภบโจรนั้นแล้ว แลมิเอามาถวาย แลยังประเวนไปมา ท่านให้ลงโทษไถต้นคอโดยยศถาศักดิ์"[๑]

นอกจากนี้ กฎหมายลักษณะโจรยังมีบทบัญญัติให้ชาวบ้านที่อยู่ห่างบ้านที่ถูกปล้นไม่เกิน ๓ เส้น ๑๕ วา มีหน้าที่จับโจรเช่นเดียวกับเจ้าพนักงาน ดังปรากฏในมาตราที่ ๑๕ ว่า "อนึ่ง โจรปล้น อยู่ในสามเส้นสิบห้าวา มิได้ช่วยตามโจรให้ได้ ท่านว่าให้ลงโทษทวนด้วยลวดหนังโดยใกล้แลไกล อนึ่ง ผู้ตามโจรได้รบพุ่งฟันแทงมีบาดเจ็บ ท่านว่าคุ้มโทษ ถ้ามีห้วยบางน้ำภุก ก็พ้นรางวัด"[๒]

ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ รัฐบาลได้ออกกฎหมายใหม่ฉบับหนึ่งเมื่อ จ.ศ. ๑๑๐๕ เพื่อปราบโจรผู้ร้ายให้ได้ผลดียิ่งกว่าแต่ก่อน เลิกเฆี่ยนชาวบ้านที่อยู่ห่างบ้านถูกปล้นไม่เกิน ๓ เส้น ๑๕ วา ซึ่งไม่ช่วยจับโจร เปลี่ยนเป็นปรับในกรณีไม่ได้ตัวคนร้าย "ให้เอาทรัพย์ซึ่งอ้ายผู้ร้ายปล้นเอาไปนั้นตั้งเป็นสามส่วน ให้เจ้าทรัพย์ยกเสีย เพราะมิได้ระวังระไวนั้นส่วนหนึ่ง ให้นครบาลใช้เพราะมิได้สอดแนมจับผู้ร้ายนั้นส่วนหนึ่ง ให้ชาวบ้านในสามเส้นสิบห้าวาใช้ เพราะมิได้ออกจับกุมอ้ายผู้ร้ายให้ได้นั้นส่วนหนึ่ง แลในส่วนชาวบ้านจะได้ใช้นั้นส่วนหนึ่ง ให้แบ่งออกเป็นหกส่วน ให้ผู้อยู่ในเส้นหนึ่งนั้นใช้สามส่วน ผู้อยู่ในสองเส้นนั้นใช้สองส่วน ผู้อยู่ในสามเส้นสิบห้าวาให้ใช้ส่วนหนึ่ง เจ้าทรัพย์กรมพระนครบาล ชาวบ้าน จึ่งจะได้เปนใจกันสอดแนมจับกุมเอาตัวอ้ายผู้ร้าย"[๓]

ในการลงโทษโจรผู้ร้ายนั้น ถ้าลักขโมยวัวควายที่ปล่อยอยู่ในทุ่งหรืออยู่ในคอก "มันเปนโจรลักสัตวมีคุณ ให้เอาพิกัดโคกระบือตั้งไหม โคผู้ค่าตัวละสามตำลึง นางโคค่าตัวละสี่ตำลึงสองบาท ลูกตามแม่ผู้ ค่าตัวละตำลึงสองบาท ตัวเมียค่าตัวละสองตำลึงบาท กระบือผู้ค่าตัวละหกตำลึง นางกระบือค่าตัวละเก้าตำลึง ลูกตามแม่ผู้ค่าตัวละสามตำลึง ตัวเมียค่าตัวละสี่ตำลึงสองบาท ได้ตัวคืนไหมสองต่อกึ่ง มิได้ตัวคืนไหมสามต่อกึ่ง ให้ศักสิงอันลักไว้ณะอก ให้รู้ว่าโจร เอาตัวจำไส่คุกไว้ ให้เอาบุตรภรรยามาเร่งเอาสินไหมพิไนย"[๔]

ทางราชการถือว่าช้างและม้ามีค่ามากกว่าวัวควาย โจรลักช้างลักม้าจึงมีโทษหนักกว่า คือ "โจรลักช้างหลวงม้าหลวงไป ให้ฆ่าผู้ร้ายนั้นเสีย ถ้าโจรลักช้างม้าของราษฎร ให้ใช้ทุน แล้วให้ลงโทษดังโจรปล้น ให้เฆี่ยนสามยก เอาตัวจำไว้ ณ คุกกว่าจะตาย"[๕]

การยกพวกเข้าปล้นบ้านนั้น กฎหมายถือว่าเป็นความผิดอย่างมหันต์ มาตรา ๕๕ บัญญัติว่า "โจรปล้นสกฎ ปล้นสดมภ ฟันแทง เจ้าทรัพย์บาดเจ็บ แลเก็บทรัพย์สิ่งสินไป ให้เร่งเอาทรัพย์จงถ้วน แล้วให้ริบราชบาทวโจรแลพวกโจรให้สิ้นเชิง เอาบุตรภริยาเปนคนน้ำร้อน แลให้ตัดนิ้วมือโจรแลพวกซึ่งได้ลงมือนั้นเสียทั้งสิบนิ้ว อย่าให้กุมสาตราวุธได้ แล้วให้ตัดหูโจรปล้นพวกโจรปล้นได้ลงมือนั้นข้างหนึ่งด้วย และไปด้วยมิได้ลงมือ ให้ทวน ๖๐ ที อนึ่งโจรปล้นเอาแต่ทรัพย์สิ่งของท่านไป ให้เร่งเอาทรัพย์แลริบราชบาทวเอาบุตรภริยาเปนคนน้ำร้อน แล้วให้ตัดนิ้วมือเสียสิบนิ้ว นาบท้าวทั้งสองข้าง ถ้าโจรสกฎสดมภเอาแต่ทรัพย์สิ่งของท่านไป ให้เร่งเอาทรัพย์ แลริบราชบาทวเอาบุตรภริยาเปนคนน้ำร้อน แล้วให้ทวนโจรพวกโจรโดยขนาด ถ้าสกฎสดมภมิได้เอาทรัพย์ท่านไป ให้ทวนโจรแลพวกโจรคล ๖๐ ที ให้เอาตัวจำไว้ ณ คุก"[๖]

ส่วนการป้องกันมิให้โจรผู้ร้ายกระทำความผิดนั้น มีวิธีกำหนดไว้ในพระราชกำหนดฉบับหนึ่งซึ่งประกาศเมื่อจุลศักราช ๑๑๑๔ ว่า "ให้นายบ้านว่ากล่าวแก่ชาวบ้านทั้งปวง ทำจำหล่อ แลกองเพลิงน่าบ้านหลังบ้าน แล้วให้ผลัดเปลี่ยนกันนั่งยาม กระเวนบันจบกันพิทักษรักษาป้องกัน ซึ่งอ้ายผู้ร้ายจะมาทำร้าย ณ บ้านนั้น แลให้มีกลองสัญญาไว้ด้วยจงทุกบ้าน..... ให้ผู้ใหญ่บ้านทำสารบาญชีให้รู้จำนวนระคนอยู่ ณะ บ้านนั้นไว้แล้ว ให้กำชับว่ากล่าวแก่ชาวบ้านทั้งปวง อย่าให้ผู้ใดคบหากันเปนโจรผู้ร้ายได้ แลให้เอาใจใส่ตรวจตราลูกบ้านทั้งปวง อยู่จงเนือง ๆ ถ้าแลเห็นว่าผู้ใดน้ำใจกักขะละอยาบช้า ไปมาผิดเวลา ปรากฏเหนกิริยานั้นจะเปนผู้ร้ายอยู่ไซ้ ก็ให้เอาตัวมาสะบถษาบาลเฉภาะพระพุทธิเจ้าพระธรรมเจ้าพระสงฆเจ้าจงหนักหนา แล้วให้เรียกเอาทานบนไว้ครั้งหนึ่งก่อน"[๗]

การปราบปราม การลงโทษ และการป้องกันโจรผู้ร้ายตามที่กล่าวข้างต้นนี้ เป็นวิธีที่รัฐบาลเห็นว่าดีที่สุดและยุติธรรมที่สุดแล้ว แต่จะบังเกิดผลดีแก่ราษฎรจริง ๆ ก็ต่อเมื่อมูลนาย เจ้าหน้าที่ปกครอง และราษฎร ปฏิบัติงานและร่วมมือกันอย่างเข้มแข็ง รัฐบาลสมัยกรุงเทพฯ ก็คงจะเห็นดีเห็นชอบกับวิธีนี้ จึงคงยึดถือพระราชกำหนดของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยอยุธยาเป็นหลักปฏิบัติในการปราบปรามโจรผู้ร้ายสืบมา

จนถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อบีรัชกาลล่วงไปแล้วสิบปีเศษ ปรากฏว่า "(การ) สกดสดมปล้นบ้านเรือนชุกชุมขึ้นมากหนักหนา เพราะกรมพระนครบาล กรมพระตำรวจ ละเลยให้อ้ายผู้ร้ายหนี อ้ายผู้ร้ายจึงไม่เข็ดหลาบ ชักชวนพวกเพื่อนไปเที่ยวปล้นสดมย่องเบากระทำโจรกรรมอีก บิดามารดาพี่น้องอ้ายผู้ร้ายก็หากำชับกำชาว่ากล่าวสั่งสอนห้ามปรามกันไม่..... อ้ายผู้ร้ายจึงกำเริบคบหากันเที่ยวปล้นบ้านเรือน ร้อยแขวง กรมการกำนันพันนายบ้าน พระยา พระหลวง ขุนหมื่น ชาวบ้านที่อยู่เรือนใกล้เคียง ก็หาช่วยกันจับเอาตัวอ้ายผู้ร้ายไม่ กลับแก้ตัวว่าอ้ายผู้ร้ายปีกขวากรายทาง แลถือเครื่องสาตราวุธ เอากระสุนยิง ร้องสำทับกันโชกว่า ถ้าผู้ใดมาช่วย จะฟันแทงเสียให้ตาย เพื่อนบ้านกลัวจึงมิได้มาช่วย"* รัฐบาลเห็นว่าถ้าปล่อยไปตามเคย ราษฎรจะไม่เป็นอันทำมาหากิน จึงประกาศใช้พระราชบัญญัติใหม่ฉบับหนึ่งเมื่อ จ.ศ. ๑๑๙๙ ชื่อพระราชบัญญัติลักษณะโจรห้าเส้น สำหรับใช้แทนพระราชบัญญัติฉบับจุลศักราช ๑๑๐๕ มีบทบัญญัติแตกต่างกับกฎหมายสมัยอยุธยาหลายประการที่สำคัญ คือ (๑) เพิ่มเจ้าหน้าที่ปกครองท้องถิ่นอีกตำแหน่งหนึ่ง เรียกว่า กำนัน (๒) เพิ่มจำนวนชาวบ้านที่จะต้องจับกุมโจรผู้ร้ายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน คือกฎหมายเก่าบัญญัติให้คนที่อยู่ห่างบ้านถูกปล้นไม่เกินสามเส้นสิบห้าวามีหน้าที่จับผู้ร้าย ส่วนกฎหมายใหม่กำหนดว่าชาวบ้านที่อยู่ห่างบ้านถูกปล้นไม่เกินห้าเส้นต้องช่วยกันติดตามจับกุมโจร (๓) ให้พ่อแม่พี่น้องของโจรมีหน้าที่เช่นเดียวกันกับมูลนายของโจร คือต้องออกติดตามนำตัวโจรมาส่งเจ้าหน้าที่ให้ได้ และ (๔) แก้ไขการปรับเสียใหม่ คือไม่ปรับกรมพระนครบาล ปรับแต่พวกชาวบ้าน "ถ้าจับอ้ายผู้ร้ายมิได้ ท่านให้ไหมชาวบ้านชายสกรรธสมสัก อยู่ในที่รังวัดห้าเส้นโดยถานเลมิดตั้งแต่นา ๑๕ ไร่ขึ้นไปถึง ๑๕๐ ไร่ คนหนึ่งเปนเงินห้าตำลึง ถ้าสูงนา ๒๐๐ ไร่ขึ้นไปถึงนา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ให้ปรับไหมโดยถานเลมิดตามบันดาศักดิ์ ผู้ต่ำนา ๑๐ ไร่ลงมาถึงนา ๕ ไร่ อย่าให้ปรับไหมเลย ให้แต่ทวนมันคนละ ๑๕ ที..... เอาทรัพย์ในตราสินที่อ้ายผู้ร้ายลักเอาไปนั้นทำเปนสามส่วน ยกเปนภัพไปกับเจ้าทรัพย์ส่วนหนึ่ง เพราะมิได้ระวังระไว ยังสองส่วนนั้นให้เอาเงินปรับไหมชาวบ้านมาใช้ ถ้าไม่ภอให้ตระลาการเบิกเอาเงินหลวงมาใช้ ให้เจ้าของทรัพย์จงครบ ถ้าเปนเงินปรับไหมในรางวัด ๕ เส้น ใช้ทุนทรัพย์ให้แก่เจ้าของทรัพย์แล้ว ยังเหลืออยู่มากน้อยเท่าใด ให้ส่งไว้แก่พระคลังมหาสมบัติ สำหรับจะได้พระราชทานให้เปนบำเหน็จแก่ผู้จับผู้ร้ายได้"**

นอกจากนี้ พระราชบัญญัติลักษณะโจรห้าเส้นยังหาทางป้องกันมิให้โจรผู้ร้ายเบียดเบียนราษฎรด้วยการเอาผิดแก่พ่อแม่พี่น้องบ้านน้าอาลูกหลานเหลนลื่อของโจร คือบัญญัติว่า "อย่าให้บิดามารดาญาติพี่น้องปกปิดอำพรางไว้ ให้เอาความมาว่ากล่าวบอกนายเวนศาลาลูกขุนใน ให้นายเรียนลูกขุน ณ

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒, "ลักษณะโจรห้าเส้น," หน้า ๓๐–๓๑.

** ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒, "ลักษณะโจรห้าเส้น," หน้า ๔๐–๔๒.

ศาลา สั่งเจ้าพนักงานให้เอาตัวผู้นั้นมาจำจองให้มั่นคง กว่าจะมีผู้รับรอง บิดามารดาญาติพี่น้องจึ่งจะพ้นโทษ ถ้าบิดามารดาญาติพี่น้องหาได้มาว่ากล่าวบอกศาลาเปนคำนับไม่ สืบไปเมื่อน่า บุตรหลานญาติพี่น้องผู้นั้นเปนผู้ร้ายปล้นสดม โทษถึงริบราชบาทวเอาบุตรภรรยาทรัพย์สิ่งของเปนหลวง ..... ให้เอาทรัพย์ที่อ้ายผู้ร้ายปล้นไปนั้น ตั้งปรับไหมบิดามารดาญาติพี่น้องบ้านอาบุตรหลานเหลนลื่อ ซึ่งได้รับราชการแลมิได้รับราชการ เรียงตัวไปตามกฎหมายที่ได้ส่วนแบ่งปันทรัพย์มรดกตามสนิทแลห่างเปนพิไนยหลวง เหตุว่าบิดามารดาญาติพี่น้องมิได้สั่งสอนห้ามปราม ละเลยให้บุตรหลานกระทำความชั่ว มิได้เอาความมาบอกศาลาเปนคำนับ แลเงินซึ่งปรับไหมญาติพี่น้องนั้น ให้ตระลาการเรียกเอาเงินค่าปรับมอบไว้คลังมหาสมบัติ สำหรับจะได้พระราชทานผู้บำเหน็จความชอบพิจารณาได้ตัวโจรผู้ร้าย แลใช้แทนเงินหลวงที่จะต้องใช้ทุนทรัพย์ ซึ่งปรับคนในรังวัดไม่ภอนั้นต่อไป"[๙]

๒. ประวัติการตั้งตำแหน่งกำนัน

ถ้าเราพิจารณากฎหมายซึ่งประกาศใช้ในสมัยอยุธยา เพื่อหาตัวเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองส่วนท้องถิ่นว่ามีใครบ้าง เราจะเห็นว่าเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองมีหัวหน้าแขวง หัวหน้าอำเภอ และหัวหน้าบ้าน หัวหน้าบ้านนั้นทางราชการเรียกสั้น ๆ ว่านายบ้าน เรียกยาว ๆ ว่าผู้ใหญ่นายบ้าน แต่ราษฎรนิยมเรียกว่าผู้ใหญ่บ้าน รัฐบาลถือว่าตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจำเป็นต้องให้มีประจำทุกบ้าน จึงกำชับผู้รักษาเมืองและผู้รั้งเมืองว่า "แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ให้ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการ เอาคนที่สัตย์ซื่อมั่นคงดีซึ่งเปนผู้ใหญ่ภอจะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านทั้งปวงได้นั้น ให้ตั้งเปนนายบ้านจงทุกบ้าน ..... แล้วให้เขียนกฎหมายให้ไว้แก่ชาวบ้านทั้งปวง ให้ฟังบังคับบัญชานายบ้าน ให้ทำตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลเนื้อความที่ชอบด้วยราชการนั้น แลให้นายบ้านว่ากล่าวแก่ชาวบ้านทั้งปวง ทำจำหล่อแลกองเพลิงน่าบ้านหลังบ้าน"* จะเห็นได้ว่านายบ้านเป็นผู้ได้รับการแต่งตั้งจากผู้รักษาเมืองและผู้รั้งเมือง จึงมีฐานะเป็นข้าราชการ เมื่อเป็นข้าราชการก็ย่อมจะมีศักดินาสูงกว่าราษฎร ในกฎหมายสมัยอยุธยา เมื่อจะเอ่ยชื่อนายบ้าน มักจะเรียกว่า "พันนายบ้าน" บางทีก็เรียกว่า "พันทนายบ้าน" สันนิษฐานว่าทางราชการให้นายบ้านมียศศักดิ์เป็นพัน

ในสมัยอยุธยา มีพนักงานตำแหน่งกำนันนาเกี่ยวข้องในการรังวัดนา ออกโฉนด และเก็บค่านาในเขตท้องที่ของตน เข้าใจว่ากำนันนาคงเป็นข้าราชการเหมือนนายบ้าน แต่ได้ผลประโยชน์ดีกว่านายบ้าน เพราะได้ข้าวเปลือกเป็นบำเหน็จรางวัลร้อยละสิบของค่านา บางทีทางราชการก็เรียกกำนันนาว่ากำนัน ละคำว่า "นา" เสีย เช่นที่ปรากฏในพระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๓๑ ว่า "กรมสารพากรในขุนวิสูทธโกษาได้พิจารณานายรวางกำนันพันที่เชิงเรือน สมพัจษร ขนอนตลาด ซึ่งที่วิวาทแก่กัน"[๙] นายรวางเป็นเจ้าพนักงานเก็บอากรสวนใหญ่ ส่วนกำนันคือกำนันนา เป็นเจ้าพนักงานเก็บอากรค่านา หาใช่กำนันซึ่งทำหน้าที่ปกครองราษฎรอย่างในสมัยปัจจุบันนี้ไม่

---

* กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระราชกำหนดเก่า ฉบับ ๑๒," (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๓๗–๓๓๘.

หรือประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒, "พระราชกำหนดเก่าฉบับ ๑๒," หน้า ๓๒๖.

ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า ตำแหน่งกำนันซึ่งมีหน้าที่บริหารราชการส่วนท้องถิ่นยังไม่มีในสมัยอยุธยา

ในรัชกาลที่ ๑ กฎหมายที่ออกในรัชกาลนี้ บ่งว่าลักษณะการปกครองท้องถิ่นยังคงเป็นรูปเดิมเหมือนสมัยอยุธยา เช่น กฎหมายที่ประกาศใน จ.ศ. ๑๑๔๗ มีความตอนหนึ่งว่า "แต่นี้สืบไป ให้กรมพระนครบาล แลเจ้าเมืองกรมการจัดแจงตรวจตระเวนตามอำเภอ คอยจับตัวผู้ร้าย ซึ่งทำอันตรายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดียจงได้ แลอารามใดใกล้บ้าน ให้พันทนายบ้านจัดแจงลูกบ้านซึ่งใกล้อารามนั้น ให้ผลัดกันไปตรวจตระเวนป้องกันสอดแนมที่อารามนั้น คอยจับกุมเอาตัวผู้ร้ายซึ่งทำอันตรายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดียจงได้ แลอารามใดใกล้บ้าน ให้พันทนายบ้านจัดแจงลูกบ้านซึ่งใกล้อารามนั้น ให้ผลัดกันไปตรวจตระเวนป้องกันสอดแนมที่อารามนั้น คอยจับกุมตัวผู้ร้ายซึ่งทำอันตรายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย เอาตัวมาส่งยังกรมพระนครบาล แลเจ้าเมืองกรมการกระทำโทษตามพระอัยการ"[๑๐] และกฎหมายที่ประกาศใน จ.ศ. ๑๑๖๗ ห้ามราษฎรมิให้นำอัฐิของพ่อแม่ญาติพี่น้องเข้าไปเก็บหรือทิ้งไว้ "ในกุฎีวิหารการเปรียญตี้ ใต้ธรรมาศน์อาศน์สงฆ แลอุปจารพระ-พุทธบัฏิมากร, พระเจดีย พระศรีมหาโพธิ เหมือนอย่างแต่ก่อนนั้น" รัฐบาลก็มอบหมายหน้าที่ตรวจตราจับกุมผู้กระทำผิดให้แก่ "กรมพระนครบาล ผู้รั้ง กรมการ นายบ้าน นายอำเภอ"[๑๑] ถ้าหากมีตำแหน่งกำนันอันเป็นพนักงานปกครองในรัชกาลนี้ กฎหมายก็คงระบุให้กำนันมีหน้าที่ตรวจตราและจับกุมผู้กระทำผิดอย่างแน่นอน นอกจากนี้ยังมีอีกข้อหนึ่งที่ทำให้ข้าพเจ้าบักใจเชื่อว่า ตำแหน่งกำนันทำหน้าที่ปกครองยังไม่มีในรัชกาลที่ ๑ คือ มีกฎหมายฉบับหนึ่งออกประกาศเมื่อ จ.ศ. ๑๑๕๔ ห้ามกักตุนข้าวและกำหนดราคาข้าวนาทุ่งให้ขายเกวียนละ ๒ ตำลึง ข้าวนาสวนเกวียนละ ๑๐ บาท ตอนท้ายพระราชกำหนดเป็นพระราชโองการ "ให้ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรมการ นายบ้าน นายอำเภอ เสนา กำนันนา สาระภาการ กำนัลตลาด ประกาศป่าวร้องในกรุงเทพฯ นอกกรุงเทพฯ แลหัวเมือง"[๑๒] กฎหมายฉบับนี้ระบุตำแหน่งกำนันนา เป็นการแสดงว่ารัฐบาลยังมิได้ยุบเลิกตำแหน่งนี้

มีกฎหมายที่ประกาศใช้ในรัชกาลที่ ๑ ฉบับหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตมาก เพราะมีข้อความว่า "ถ้าเจ้าเบี้ยนายเงินผู้จะช่วยถ่าย กับผู้ขายนาประกันเรือนเบี้ย ตั้งบ้านเรือนอยู่ไกลพระนคร แลบ้านไกลเจ้าเมืองกรมการ ยากที่จะไป ไกลที่จะมา จะช่วยถ่ายกันไว้ก็ให้ช่วย ผู้ช่วยถ่ายภาผู้ขายนายประกันเรือนเบี้ย ไปให้เถ้าแก่กำนันพันทนายบ้าน นายอำเภอ ให้ลุกนั่งรู้เหนเป็นคำนับ แล้วจึงให้ช่วยถ่ายกันไว้ สืบไปภายน่า ถึงว่าลูกนี่จะต่อสู้เจ้านี่ สู้ตระลาการพิจารณาว่ากล่าว ก็จะได้ความจริงโดยสดวก"[๑๓] ข้าพเจ้าเข้าใจว่ากำนันในที่นี้ไม่ใช่กำนันอย่างที่คนสมัยนี้รู้จัก แต่เป็นกำนันนา ข้อที่น่าสังเกตก็คือ รัฐบาลมอบหมายหน้าที่แก่กำนันนาเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือให้เป็นพยานในการซื้อทาส แต่หน้าที่อันนี้ก็หาใช่หน้าที่ปกครองไม่

กฎหมายในรัชกาลที่ ๒ มีอยู่ฉบับหนึ่งซึ่งระบุตำแหน่งกำนัน ข้อความสำคัญมีดังต่อไปนี้ "ให้ข้าหลวง ผู้กำกับ แลกำนันพันนายบ้าน กฎหมายรุ้งแวง ไร่งาน ชื่อคน ตำบลบ้าน ไว้คนละบาญชอบบาญชีให้ถูกต้องกัน แล้วให้เขียนโฉนดตราแดงไว้แก่ราษฎร"[๑๔] คำว่ากำนันในกฎหมายนี้ต้องเป็นกำนันนาอย่างไม่มีที่สงสัย

พอเริ่มรัชกาลที่ ๓ เราก็เห็นชื่อตำแหน่งพนักงานซึ่งแปลกหูแปลกตาตำแหน่งหนึ่ง คือ กำนันบ้าน หน้าที่ของกำนันบ้านตรงกันกับหน้าที่ของกำนันนา คือเรียกเก็บค่านา ตำแหน่งกำนันบ้านปรากฏในพระราชบัญญัติให้เรียกข้าวค่านาบีวอก นักษัตรศก ความสำคัญอยู่ในตอนต้นของพระราชกำหนดซึ่งมีความว่า "กฎให้ไว้แก่พระสุรัศวดีซ้ายขวาในนอกให้กฎหมายบอกแก่..... กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน ผู้รักษาเมืองครองเมือง กรมการ แขวง นายบ้าน นายอำเภอ กำนันบ้าน แลนายน้ำ เสนา อากรขนอน ตลาดราษฎรชายหญิงทั้งปวง"[๑๕] กฎหมายที่ประกาศในรัชกาลนี้ไม่มีฉบับใดเลยระบุตำแหน่งกำนันนา จึงเข้าใจว่ารัฐบาลเปลี่ยนชื่อตำแหน่ง "กำนันนา" เป็น "กำนันบ้าน"

พระราชบัญญัติลักษณะโจรห้าเส้นที่ข้าพเจ้าเคยกล่าวถึงมาแล้วในตอนต้นของบทที่ ๗ กล่าวถึงหน้าที่และอำนาจของกำนันในอันที่จะจับกุมผู้ร้ายที่มีลายสัก (ผู้ร้ายหนีคุก) จับกุมผู้ร้ายที่ละเมิดกฎหมายฉบับนั้น และบอกประกาศให้ชาวบ้าน "ทำเกราะไว้สำหรับบ้านสำหรับเรือนจงทุกเรือน" พระราชบัญญัติฉบับนี้ออกประกาศเมื่อ จ.ศ. ๑๑๙๙ จึงทำให้เราเข้าใจว่า ทางราชการคงจะเปลี่ยนชื่อ "กำนันบ้าน" เป็น "กำนัน" และการตั้งตำแหน่งกำนันให้มีหน้าที่ปกครองเพิ่งจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นี้เอง

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งกำนันซึ่งทำหน้าที่ปกครอง ได้เข้าสวมตำแหน่งกำนันนาซึ่งทำหน้าที่เก็บค่านาในสมัยก่อนนั้นเอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่ากำนันในสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่จำเป็นต้องเป็นผู้ใหญ่บ้าน อย่างที่บัญญัติในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ และคงจะเป็นหัวหน้าของตำบลมียศศักดิ์สูงกว่าผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นหัวหน้าของบ้าน

เมื่อมีการตั้งกำนันเป็นหัวหน้าของตำบล ก็แสดงว่ารัฐบาลได้ดำเนินการแบ่งท้องที่เสียใหม่ คือแต่ก่อน รัฐบาลได้แบ่งเมืองออกเป็นแขวง แบ่งแขวงออกเป็นอำเภอ แล้วแบ่งอำเภอออกเป็นบ้าน ถึงรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลได้แบ่งอำเภอออกเป็นตำบล มีกำนันเป็นผู้ปกครอง แล้วจึงซอยตำบลออกเป็นบ้าน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครองตามขนบธรรมเนียมเดิม เจตนาของรัฐบาลคงไม่มีอะไร นอกจากให้มีพนักงานปกครองเพิ่มขึ้น เพื่อช่วยคุ้มครองราษฎรให้ทำมาหากินอย่างร่มเย็นเป็นสุขทั่วหน้ากัน

๓. การสงเคราะห์ชาวไร่ชาวนา

พระราชบัญญัติให้เรียกข้าวค่านา บีวอก นักษัตรศก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศใช้ในปีแรกที่พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เปิดโปงเล่ห์เหลี่ยมต่างๆ ของเสนา และข้าหลวงกรมนา ซึ่งทำการฉ้อโกงเบียดเบียนชาวไร่ชาวนาอย่างไม่ละอายต่อบาปกรรม วิธีฉ้อโกงที่ทำกันอย่างแพร่หลายได้แก่ การใช้ถังหรือสัดซึ่งมีความจุมากกว่าถังหรือสัดธรรมดา ตวงข้าวเปลือกค่านาและข้าวเปลือกจัดซื้อ แทนที่ราษฎรจะเสียค่านาไร่ละสองถัง ก็ต้องเสียมากขึ้น ข้าวเปลือกที่ขายในราคาถูก (ถังละ ๒ ไพ) ให้แก่รัฐบาลไร่ละสองถัง ก็ถูกโกงเช่นเดียวกัน พอถึงตอนตวงขึ้นฉาง พวกข้าราชการทุจริตก็เอาถังหรือสัดที่มีขนาดถูกต้องมาตวงข้าว จึงได้ข้าวเปลือกที่เหลือเอาไปกินเอาไปขายอย่างสบายใจ ราษฎรคนใดคัดค้าน จะถูกแกล้งถูกข่มเหงถูกทำร้าย จนต้องยอมสงบปากสงบคำ เพราะเช่นนี้ราษฎรจึงมีความรู้สึกทั้งเกลียดทั้งกลัวพวกข้าราชการ

เงินที่รัฐบาลจ่ายเป็นค่าซื้อข้าวเปลือกจากราษฎรไร่ละสองถัง ถังละสองไพนั้น เจ้าของข้าวบางรายไม่ได้รับเลย เพราะถูกเสนาข้าหลวงเสนอหน้าเข้ามารับจ้างขนข้าวค่านาและข้าวจัดซื้อไปส่งฉางหลวง จะไม่ยอมจ้าง ก็กลัวอำนาจกลัวถูกข่มเหงกลัวถูกใส่ร้าย ผลที่สุดเงินหลวงก็เข้าพกเข้าห่อพวกข้าราชการทุจริต ไม่ตกถึงมือชาวไร่ชาวนาเจ้าของข้าว

พวกเสนาข้าหลวงมีหน้าที่เขียนใบนำให้ราษฎรเอาข้าวไปตวง การออกใบนำให้แก่ราษฎรก็มีช่องทางรีดเงินจากราษฎรอีกเหมือนกัน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะทรงทราบเรื่องทุจริตต่าง ๆ ของข้าราชการกรมนาเป็นอย่างดี และคงตั้งพระทัยจะปราบปรามการทุจริตมาตั้งแต่ก่อนได้รับราชสมบัติแล้วเป็นแน่ พระราชบัญญัติฉบับใหม่ของพระองค์จึงได้มีข้อความบังคับเจ้าพนักงานว่า "ให้เอาขนาดถังหลวงซึ่งตวงเข้าขึ้นฉาง ๒๑ ทะนานทองนั้น ตวงเอาเข้าค่านาของราษฎรไร่ละ ๒ ถัง อย่าให้เอาขนาดถังแลสัดใหญ่เหลือเกินจากถัง ๒๑ ทะนานทองไปตวงเอาเข้าค่านาแก่ราษฎรเปนอันขาดทีเดียว"* อีกตอนหนึ่งบังคับว่า "เมื่อแลราษฎรเจ้าของนาไม่จ้าง จะเอาเข้ามาตวงส่งฉางก็ตามใจราษฎร อย่าให้เกียดกันกักขังหน่วงเหนี่ยวไว้"** และยังบังคับด้วยว่า "ให้เสนาข้าหลวงกรมนาเร่งทำใบนำให้ราษฎรให้เอาเข้าไปตวง อย่าให้เรียกเอาพัศดุทองเงินค่าใบนำแก่ผู้ตวงเสียเข้าค่านา"*** กฎหมายฉบับนี้ยกเลิกการบังคับซื้อข้าวเปลือกจากราษฎร และลงท้ายด้วยการกำชับข้าราชการว่า "ให้กำนัน เสนา ข้าหลวง ผู้เรียกเงินเข้าค่านาแก่ผู้ทำนารายคด (ราย) คง ให้เรียกเอาแต่โดยสัจโดยธรรม ตามพระราชบัญญัติซึ่งโปรดเกล้าฯ ครั้งนี้ อย่าเบียดบังค่านาของหลวง และกระทำคุมเหงเบียดเบียนฉ้อราษฎรให้ได้ความยากแค้นเดือดร้อนเปนอันขาดทีเดียว ถ้าผู้ใดไม่กระทำตามพระราชบัญญัติ มีผู้มาร้องฟ้องว่ากล่าวพิจารณาเปนสัตย์ จะเอาตัวผู้ซึ่งผิดลงพระราชอาญาอเนกจักรเปนโทษโดยบทพระอัยยการ"[๑๖]

๔. การให้ความเสมอภาคในการเสียค่านา

ก่อนรัชกาลที่ ๓ ขึ้นไป รัฐบาลไม่เก็บค่านาจากเจ้าของนา ซึ่งเป็น "ข้าราชการในตำแหน่งซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และเจ้าเมือง กรมการ (แล) ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานตราภูมคุ้มห้าม ถ้าตั้งกองโคกระบือ (หรือ) ให้ผู้คนทาสในเรือนทำ"[๑๗] ข้าราชการจะเสียค่านาต่อเมื่อเอานาของตนไปให้คนอื่นเช่า เมื่อมีการสำรวจนาเพื่อออกโฉนดตราแดงให้แก่เจ้าของนา "กรมนาตั้งบาญชีนาข้าราชการไว้เป็นรายคด ราษฎรเป็นนารายคง"**** นารายคดไม่ต้องเสียค่านา ส่วนนารายคงต้องเสียค่านา ปรากฏว่าพวกข้าราชการและราษฎรบางคนสมคบกันเบียดบังค่านาที่ทางราชการควรจะได้ เช่น ข้าราชการให้ราษฎรเช่านา แต่โกหกว่าผู้ทำนาเป็นบ่าวไพร่หรือทาสของตน รัฐบาลก็ต้องขาดรายได้ไป พระบาท

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, "พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านารายคด ๒ ถัง รายคง ๒ ถัง," หน้า ๖๒—๖๓.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓.

*** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

**** ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, "พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านารายคด ๒ ถัง รายคง ๒ ถัง," หน้า ๖๐.

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นว่า "นารายคดรายคงระคนเปนกันผื่นเพื่อนอยู่"* และเห็นว่า "ราษฎรเหล่านี้ก็ไปการณรงค์สงครามทำราชการแผ่นดิน หาได้เปล่าอยู่ไม่ ทำไร่นาหากินด้วยพักแรง ต้องเสียเข้าค่านา แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งทำราชการฉลองพระเดชพระคุณนั้น ทำไร่นาหากินโดยสติกำลังบ่าวไพร่ตามควรกับยศถาบรรดาศักดิ์ ไม่สู้ลำบากยากเหนื่อย หาต้องเสียหางเข้าค่านาไม่"** ออกจะเป็นการไม่ยุติธรรม จึงเลิกให้เอกสิทธิ์แก่ข้าราชการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๗ เป็นต้นไป "แต่นี้สืบไป..... ให้เรียกแต่ค่านารายละ ๒ ถัง ทั้งนารายคดรายคงให้ทัวเสมอกัน แต่พอได้เอาเม็ดเข้ามาจ่ายราชการสำหรับแผ่นดิน"[๑๘]

การรอนเอกสิทธิ์ของข้าราชการครั้งนี้เห็นจะเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์เมืองไทย ต้องนับว่าเป็นความห้าวหาญชาญชัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างน่าชม ที่กล้าเสี่ยงต่อความไม่พอใจของผู้ค้ำราชบัลลังก์ของพระองค์ แต่ข้าพเจ้าคิดว่าท่านคงปรึกษาหารือกับเจ้านายชั้นสูงและขุนนางผู้ใหญ่มาแล้ว ก่อนที่จะตัดสินใจประกาศโผงผางออกมา

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมืองไทยของเราผิดแปลกกับเมืองฝรั่งในเรื่องการปกครองราษฎร คือ ในเมืองฝรั่งนั้น ฝ่ายราษฎรมักจะเป็นฝ่ายเรียกร้องให้พระเจ้าแผ่นดินตัดทอนเอกสิทธิ์ของเจ้านายและขุนนางหรือยกเลิกขนบธรรมเนียมกดขี่ราษฎร เช่น ขนบไพร่ เป็นต้น แต่ในเมืองไทยของเรานั้น พระเจ้าแผ่นดินมักจะเป็นผู้ริเริ่มแก้ไขอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ที่ไม่เป็นการยุติธรรมแก่ราษฎรเสียเอง ไม่รอให้ราษฎรมาถวายฎีการ้องทุกข์ต่อพระองค์ เช่นอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกลดเวลารับราชการไพร่เสียสองเดือน แล้วพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยลดให้อีกเดือนหนึ่ง ไม่นิยมชมชอบการที่คนอื่น ๆ จะกดขี่ราษฎร เพราะสงสารราษฎรจะถูกกดขี่เกินควร จนไม่เป็นอันทำมาหากิน ท่านจึงเอาโทษผิดแก่ข้าราชการ และผู้ถืออำนาจเป็นธรรมทั้งหลาย ที่เบียดเบียนข่มเหงไพร่ฟ้าประชาชน เช่น กฎหมายลักษณะอาญาหลวงมาตรา ๑๖ บัญญัติว่า "ผู้ใดรุกรานกันโชกราษฎร แลตรัสถามคนๆ อำพรางพระเจ้าอยู่หัว มิได้กราบทูลตามสัตยตามจริงก็ดี แลทูลป้องกันปกปิดผู้ไปกันโชกไว้ก็ดี ท่านว่าผู้นั้นอำพราง แลต้องในรวางอำพราง ให้ลงโทษ ๖ สฐาน สฐานหนึ่งคือพันศอริบเรือน สฐานหนึ่งคือให้ริบราชบาทวเอาสรรพทรัพย แล้วเอาตัวลงหญ้าช้าง สฐานหนึ่งคือให้ไหมจัตุรคูณ สฐานหนึ่งคือให้ไหมทวีคูณ สฐานหนึ่งคือให้ไหมลาหนึ่ง สฐานหนึ่งคือให้ภาคยทัณฑ์ไว้"[๑๙] มาตรา ๑๓๕ บัญญัติว่า "ขุนมูลนายอาณาพยาบาล ท่านตั้งให้รักษาหมู่ไพร่หลวง อย่าให้ไพร่หลวงขาด ให้กรุณาแก่ไพร่หลวงจงหนัก อย่าให้ไพร่หลวงท่านได้ความเดือดร้อน"[๒๐]

๕. อากรสมพัตสรกรุงเก่า

หนังสือพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามของคำ "สมพัตสร" ว่า อากรสวนใหญ่เก็บจากต้นไม้ยืนต้นเป็นรายปี แต่เมื่อเราพิจารณาสารตราของเจ้าพระยาจักรี ลงวันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๒ ซึ่งเขียนไปถึงพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า ว่าด้วยเรื่องอากรสมพัตสร

---

* เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

กรุงเก่า เราจะเห็นว่าสมพัตสรเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นอากรที่เรียกเก็บจากต้นไม้ล้มลุก เช่น กล้วย อ้อย ถั่วลิสง แมงลัก ขิง ข่า แตงกวา แตงโม มันเทศ คราม ถั่วดำ กระเทียม หอม ฯลฯ ไม่ใช่เรียกเก็บจากต้นไม้ยืนต้นอย่างทุเรียนและมังคุด การที่ราชบัณฑิตยสถานให้คำนิยามของคำสมพัตสรแตกต่างตรงกันข้ามกับความเข้าใจของคนโบราณ ก็คงจะเป็นด้วยคนโบราณไม่เข้าใจความหมายที่แท้จริงของคำสมพัตสร หรือมิฉะนั้นก็เป็นเพราะคนสมัยใหม่ไม่เข้าใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ข้าพเจ้าไม่มีความรู้เชี่ยวชาญพอที่จะตัดสินว่าใครผิดใครถูก แต่มีความเห็นว่าเรื่องอากรสมพัตสรเป็นเรื่องที่ท่านผู้อ่านทั้งหลายน่าจะรู้เป็นอย่างยิ่ง

สารตราของเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาไชยวิชิตที่กล่าวข้างต้น เป็นเอกสารที่ข้าพเจ้านับถือว่ามีค่ามาก โดยที่ช่วยทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจดีขึ้นว่าอากรส่วนใหญ่กับอากรสมพัตสรแตกต่างกันอย่างไร ถ้าหากข้าพเจ้าไม่ได้อ่านเอกสารฉบับนี้ ข้าพเจ้าอาจจะยังเชื่อถือพจนานุกรมของราชบัณฑิตยสถานอยู่ก็ได้

เอกสารเรื่องนี้ขึ้นต้นว่า "เดิมอากรสมพัตสรกรุงเก่า ขุนเทพอมกร จอก แต่งให้จีนกลิ่นเปนที่หมื่นวิเศษสมบัติรับทำจำนวนปีละ ๒๖ ชั่งนั้น นายแย้มเหนว่าเงินอากรจำนวนปีกุญตรีศกนี้มีภาษี ขอประมูลเงินอากรขึ้นพระคลังมหาสมบัติ ๑๐ ตำลึง เข้ากัน เดิม ๒๐ ชั่ง ประมูล ๑๐ ตำลึง (รวม) ๒๖ ชั่ง ๑๐ ตำลึงก่อน ถ้าทำอากรครบปีเงินอากรมีภาษี จะบอกทูลเกล้า ฯ ถวายขึ้นอีก จึ่งนำเอาเรื่องราวนายแย้มขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ซึ่งนายแย้มประมูลเงินอากรขึ้นอีก ๑๐ ตำลึง เข้ากันเดิม ประมูลเป็นเงิน ๒๖ ชั่ง ๑๐ ตำลึงนั้น ก็ให้นายแย้มเป็นนายอากร ไปทำอากรตามเรื่องราวให้กราบบังคมทูลพระกรุณานั้นเถิด แลเจ้าจำนวนได้เรียกเอานายประกันนายแย้มไว้มั่นคงสมควรด้วยเงินอากรอยู่แล้ว จึงตั้งให้นายแย้มเป็นที่หมื่นวิเศษสมบัติ"*

ต่อจากนี้เป็นการแบ่งเงิน ๒๖ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ให้กรมพระคลังมหาสมบัติได้ ๑๕ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๓ บาท ๑ สลึง ๕๔๙ เบี้ย (เพิ่ม ๑๐ ตำลึง) กรมพระราชวังบวร ๖ ชั่ง ๑๑ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ๖๗๘ เบี้ย พระคลังข้างใน ๓ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง ๑ เฟื้อง ๒๔๓ เบี้ย กรมหลวงเทพวดี ๖ ตำลึง ๑ บาท ๓ สลึง ๑๕๙ เบี้ย กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๓ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ๔๙๒ เบี้ย หม่อมไกรสร ๑๗ ตำลึง ๒ สลึง..... กรมขุนกัลยาสุนทร.....๑ สลึง ๔๘๘ เบี้ย กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ ๕ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ๑๘๒ เบี้ย เจ้าฟ้าในกรมพระศรีสุดารักษ์ ๔ ตำลึง ๑๖๐ เบี้ย เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ๙ ตำลึง ๑ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ๓๖๐ เบี้ย กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๕ ตำลึง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ๑๘๒ เบี้ย พระองค์เจ้าบุตรี ๔ ตำลึง ๑ บาท ๓ สลึง ๑ เฟื้อง ๓๕๕ เบี้ย พระองค์เจ้าโสมนัศ ๔ ตำลึง.....เจ้าในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์เจ้าหญิง ๒ ตำลึง ๒ บาท ๓ สลึง ๕๓ เบี้ย"**

ต่อไปเป็นพิกัดอัตราอากร "กล้วยใด (?) ปลูกใหม่ไร่ละบาท กล้วยตอไร่ละ ๒ สลึง กล้วยหักมุกปลูกใหม่ไร่ละบาท กล้วยตอไร่ละ ๒ สลึง อ้อยปลูกใหม่ไร่ละบาท อ้อยตอไร่ละ ๒ สลึง ครามปลูกใหม่ไร่ละบาท ครามตอไร่ละ ๒ สลึง ถั่วเขียวไร่ละ ๒ สลึง ถั่วดำไร่ละ ๒ สลึง ถั่วแระไร่ละ ๒ สลึง ข้าว

---

* ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๙ "เรื่องอากรสมพัตสร," (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๓) หน้า ๕๗–๕๘.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘–๕๙.

โพดไร่ละ ๒ สลึง งาไร่ละ ๒ บาท หอมไร่ละบาท กะเทียมไร่ละบาท ดอกคำไร่ละบาท พลูไม้ล้มลุก ๑๒ ค้างต่อ ๑ เฟื้อง มันเทศไร่ละ ๒ สลึง ถั่วโลสงไร่ละบาท กลวยเสงเพรงไร่ละ ๓ สลึง แตงโมไร่ละบาท แตงกวาไร่ละ ๒ สลึง ขิงไร่ละบาท ข่าไร่ละ ๓ สลึง ฝ้ายไร่ละบาท ขมิ้นไร่ละบาท กันชาไร่ละ ๒ สลึง กะเจาไร่ละ ๒ สลึง กะจับไร่ละ ๑ สลึง พริกเทศไร่ละ ๑ สลึง มะขาม ๒ ต้น ๑ เฟื้อง ต้นน้อยหน่าวัดแต่โคนต้นขึ้นไปสูงศอกหนึ่ง โอบรอบ ๔ นิ้วเรียก ๒๐ ต้น ๑ เฟื้อง ต้นป่านใบเรียกไร่ละ ๒ สลึง ผักกาดเรียกไร่ละ ๑ สลึง ผักเขียวเรียกไร่ละ ๒ สลึง ผักทองเรียกไร่ละ ๑ สลึง ต้นเมงลักเรียกไร่ละ ๒ สลึง มะม่วงต้นใหญ่แต่ ๒ ต้นขึ้นไปถึงย่อมลงมานิ้วหนึ่งสองนิ้ว เรียกอากร ๒ ต้น ๑ เฟื้อง ถ้าต้นระยะห่างกันชั่วโคลอดได้ ให้เรียกอากรเรียงต้น ถ้าต้นชิดกัน ๒—๓—๔ ต้นโคลอดไม่ได้ ให้เรียกอากรแต่ต้นหนึ่ง ถ้ามะม่วงมีแต่ต้น ๑—๒—๓ ต้นแห่งหนึ่งก็ดี แลต้นเปนโพรงยอดด้วนมีแต่กึ่งหนึ่งสองกึ่งก็ดี อย่าให้เรียกเอาอากรเลย.....”*

ตอนท้ายของสารตรามีคำกำชับนายอากรว่า “ให้หมื่นวิเศษสมบัติเรียกอากรสมพัตสรตามพิกัดอัตรา อย่าให้เรียกอากรล่วงแขวงล่วงอำเภอ ให้ล้ำเหลือผิดด้วยพิกัดอัตราแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ถ้าแลราษฎรผูกแก้อากรแล้ว ให้หมื่นวิเศษสมบัติทำใบฎีกาปิดตราประจำบีประจำเงิน ให้ไว้แก่ราษฎรเปนสำคัญ อย่าให้เกิดวิวาทกัน.....ถ้าคดีต้องตัวหมื่นวิเศษสมบัติ ก็ให้หมื่นวิเศษสมบัติแต่งทนายไปว่าไปแก้ต่าง อย่าให้ขัดขวางคดีของราษฎรไว้.....แลให้หมื่นวิเศษสมบัติกำชับห้ามปรามว่ากล่าวแก่พรรคพวกบ่าวและทาส อย่าให้กระทำข่มเหง ฉกชิง ฉ้อ ตระบัด ทำกรรโชกราษฎร เปนโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์เอาพัศดุทอง พัศดุเงิน เครื่องอัญญมนี ของสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎรไพร่บ้านพลเมืองลูกค้าวาณิช แลสูบฝิ่น กินฝิ่น ซื้อฝิ่น ขายฝิ่น ทำลายพระพุทธรูป พระสถูป พระเจดีย พระศรีมหาโพธิ พระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญ วัดวาอาราม ฆ่าช้าง เอางาแลขนาย ฆ่าสัตว์อันมีคุณ ซื้อขายสิ่งของต้องห้าม ทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย”[๒๑]

ข้อที่น่าสังเกตในสารตราฉบับนี้มีหลายข้อ

ข้อแรกคือ วิธีเสนอตัวเป็นนายอากร ทางราชการต้องการเงินให้ได้มากที่สุด จึงเปิดโอกาสให้คนอื่นๆ เข้าประมูลแย่งตำแหน่งนายอากรทุกปี ผู้ใดเสนอเงินอากรสูงที่สุด และมีนายประกันที่ไว้ใจได้ ผู้นั้นจะได้รับการแต่งตั้งเป็นนายอากรเฉพาะปีที่เปิดประมูล และจะได้ยศฐาบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นวิเศษสมบัติศักดินา (เข้าใจว่า) ๔๐๐ ไร่ แทนนายอากรคนเก่าที่พ้นจากตำแหน่ง สมัยนั้นยศฐาบรรดาศักดิ์เป็นสิ่งที่ราษฎรเคารพและกลัวเกรง รัฐบาลจึงแต่งตั้งนายอากรทุกคนเป็นหมื่นเป็นขุน เป็นหลวง เพื่อราษฎรจะได้รู้ว่าเป็นตัวแทนของรัฐบาลอันแท้จริง มีอำนาจเรียกเก็บอากรจากพวกตนไปส่งคลัง

ข้อสังเกตข้อที่สองก็คือ จำนวนเงินที่แบ่งแยกออกเป็นส่วนๆ ให้แก่เจ้านายมีเศษของบาทเป็นสลึงเป็นเฟื้องเป็นเบี้ยทุกจำนวน ข้าพเจ้าไม่เข้าใจเสียเลยว่าเหตุใดคนโบราณจึงได้แจกแจงเงินเป็นเศษเล็กเศษน้อยเช่นนี้ ซึ่งน่าจะเสียเวลาคำนวณไม่ใช่น้อย ทั้งยังเสียเวลานับเงินอีกด้วย อยาก

*เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙—๖๐.

จะตำหนิว่าคนโบราณโง่กว่าคนสมัยใหม่ แต่ก็ตำหนิไม่ถนัด เพราะเราไม่รู้เหตุผลของเขา

ข้อสังเกตข้อที่สามก็คือ มีไม้ยืนต้นเข้ามาปนกับไม้ล้มลุก ๓ ชนิด คือ มะม่วง มะขาม และน้อยหน่า มะม่วงนั้นเป็นไม้ยืนต้นที่เสียอากรสวนใหญ่ จึงทำให้คิดเห็นว่ามะม่วงที่เสียอากรสมพัตสรกับมะม่วงที่เสียอากรสวนใหญ่จะต้องมีข้อแตกต่างกัน ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งเป็นแน่ เขาจึงเก็บอากรต่างกัน ถ้าเป็นอากรสวนใหญ่เก็บต้นละเฟื้อง ถ้าเป็นอากรสมพัตสรเก็บ ๓ ต้น ๑ เฟื้อง ข้อแตกต่างกันเห็นจะอยู่ที่ผลิตผลมากน้อยกว่ากัน ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่ามะม่วงที่ปลูกตามสวนยกร่องเสียอากรสวนใหญ่ ส่วนมะม่วงที่ปลูกตามไร่ หรือตามสวนที่ไม่มีการยกร่อง เสียอากรสมพัตสร

ส่วนมะขามและน้อยหน่าคงเป็นต้นไม้ผลที่เพิ่งจะปรากฏว่าผลของมันมีราคาค่างวดพอที่จะเก็บอากรได้ และปลูกกันแพร่หลายกว่าแต่ก่อน รัฐบาลจึงเอามารวมไว้กับพวกต้นไม้ล้มลุก เก็บอากรถูก ๆ เพื่อล่อใจให้คนปลูกมากขึ้น

ที่จริง ต้นไม้ที่ต้องเสียอากรสมพัตสรนั้น ยังมีไม้ผลที่อายุไม่ค่อยยืนนานอย่างอื่นอีก เท่าที่ทราบมีเงาะ กระท้อน ขนุน ส้ม มะไฟ สาเก และสับปะรด ซึ่งชาวสวนมักจะปลูกระคนกับไม้ผลที่เสียอากรสวนใหญ่ในสวนยกร่อง ทางราชการเรียกไม้ผลเจ็ดชนิดนี้ว่าไม้พลากร เรียกเก็บอากรสมพัตสรมีพิกัดดังนี้คือ ขนุน ๑๐ ต้นเฟื้อง กระท้อน ๕ ต้นเฟื้อง เงาะ ๕ ต้นเฟื้อง ส้มต่าง ๆ ๑๕ ต้นเฟื้อง มะไฟ ๑๒ ต้นเฟื้อง ฝรั่ง ๑๒ ต้นเฟื้อง สาเก ๑๕ ต้นเฟื้อง สับปะรด ๑๐๐ ต้นสลึงเฟื้อง[๒๒] ต้นสับปะรดนั้นพันธุ์เดิมอยู่ในอเมริกากลาง มีผู้นำเข้ามาปลูกในเมืองไทยแต่ครั้งใดหาทราบไม่ นายยอน ครอเฟิด ยกย่องสับปะรดเมืองไทยว่ามีรสน่ากินกว่าที่ปลูกในประเทศใกล้เคียง

ต้นยาสูบก็เป็นไม้ล้มลุกที่ปลูกตามไร่ น่าจะเสียอากรสมพัตสรเช่นเดียวกับไม้ล้มลุกอื่นๆ แต่โดยเหตุที่การปลูกยาสูบไม่แพร่หลาย มีที่ทำเป็นล่ำเป็นสันอยู่ไม่กี่เมือง รัฐบาลจึงแยกต้นยาสูบออกไปจากต้นไม้ล้มลุกอื่น ๆ และเก็บอากรต่างหาก เรียกว่าอากรยาสูบ

ในสารตราเจ้าพระยาจักรีลงวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ที่ส่งไปถึงพระยาสวรรคโลกและพระยาสุโขทัย มีข้อความน่าสนใจตอนหนึ่งว่า "เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราษฎรบางพวกก็บ่นว่าร้อนด้วยภาษีอากรสมพัตสร ในครั้งนั้นคิดปรารถนาไปต่าง ๆ บางพวกจึงรำพึงหวังพระเดชพระคุณต่อมาก็มีบ้าง เพราะเห็นแลเชื่อถือว่าทรงประพฤติในศิลสัตย์กอปด้วยเมตตากรุณาคุณแลทรงทราบในทางอรรถทางธรรมมาก หวังใจแลเล่าลือกันว่าถ้าได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว เห็นจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เลิกภาษีอากรสมพัตสรต่าง ๆ แลลดหย่อนผ่อนปรนไปให้น้อยลงกว่าแต่ก่อน"[๒๓]

ข้อความในสารตราฉบับนี้แสดงว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มพิกัดภาษีอากรสมพัตสรสูงขึ้นกว่าแต่ก่อน หรือมิฉะนั้นก็เพิ่มภาษีอากรสมพัตสรมากชนิดขึ้นกว่าแต่ก่อน ถ้าเราอ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง เราจะเห็นว่ามีภาษีอากรที่ตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้กว่า ๓๐ ชนิด รัฐบาลรวยขึ้นแยะ เจ้าภาษีนายอากรก็ร่ำรวยไปตาม ๆ กัน แต่ราษฎรกรอบ เพราะเป็นผู้ที่จะต้องเสียภาษีอากรต่าง ๆ

คะแนนนิยมในองค์เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์จึงเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ส่วนคะแนนนิยมในองค์พระมหากษัตริย์กลับตกต่ำลง พูดกันตรง ๆ ก็คือ ราษฎรบางกลุ่มไม่ค่อยชอบพระเจ้าแผ่นดินของตน

๖. การเลิกอากรค่าน้ำและอากรฝองตนุ

มีกฎหมายสมัยอยุธยาฉบับหนึ่ง ออกประกาศในรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ ห้ามราษฎรมิให้ตกเบ็ดทอดแหดักลอบดักตุลดักลัน ในกรุงเทพฯ (และ) นอกกรุงเทพฯ ในวันแปดค่ำ และสิบห้าค่ำ "ถ้าผู้ใดมิได้ทำตามรับสั่ง นครบาลจับตัวได้ ให้ไหมปรับเอาเงินซื้อพืน เผาอิฐเผาปูนทำกำแพงรอบกรุง ถ้าอนาถาหาเงินจะเสียมิได้ ให้เอาตัวมาทำกำแพงกว่าจะแล้ว"[๒๔] และมีกฎหมายอีกฉบับหนึ่งประกาศใช้ในรัชกาลเดียวกัน ห้ามมิให้ราษฎร ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาฆ่าเบ็ดและไก่เพื่อขายแก่คนอื่น[๒๕] การออกกฎหมายสองฉบับนี้แสดงถึงน้ำใจของรัฐบาลที่เมตตาปรานีแก่สัตว์เล็กสัตว์น้อยทั้งหลาย แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงว่ารัฐบาลไทยใช้อำนาจขัดขวางการทำมาหากินของราษฎรอย่างไม่เข้าท่า ทำให้คนไทยท้อใจที่จะเลี้ยงเบ็ดเลี้ยงไก่ เพราะเมื่อถูกห้ามไม่ให้ฆ่าเบ็ดฆ่าไก่ขาย ได้แต่เลี้ยงไว้ดูเล่น หรือขายแต่เมื่ออายุยังเป็น ๆ โอกาสที่จะหาผลประโยชน์ให้คุ้มทุนก็ไม่ค่อยมี คนที่เคยเลี้ยงเป็นอาชีพก็ต้องเลิกเลี้ยง ชาวจีนเลยถือโอกาสยึดครองอาชีพนี้อย่างสะดวกดาย การที่รัฐบาลห้ามปรามคนไทย ไม่ให้ฆ่าเบ็ดไก่ขายก็เลยกลายเป็นการสงวนอาชีพเลี้ยงปศุสัตว์ไว้ให้เฉพาะคนต่างด้าวทำ นับว่าคนไทยถูกตัดอาชีพอย่างหนึ่งไป เพราะความเขลาของรัฐบาล

ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลสมัยกรุงเทพฯ ได้ยกเลิกเพิกถอนหรือแก้ไขกฎหมายสองฉบับนี้แต่ประการใด จึงสันนิษฐานว่าคนไทยสมัยกรุงเทพฯ ก็ยังถูกจำกัดสิทธิเหมือนคนในสมัยอยุธยา หรืออาจถูกจำกัดสิทธิมากกว่าก็เป็นได้ เพราะรัฐบาลได้เอาเสาหินไปปักไว้ริมแม่น้ำลำคลองตรงที่สุดเขตพระนคร "เป็นอาถรรพ์กันปีศาจทุกทิศในเขตพระนคร ถ้าใครทำปาณาติบาตในเขตพระนครแล้ว ให้กรมเมืองจับปรับเอาทรายทำวัด"[๒๖] เสาที่ปักนี้ นายยอน ครอเฟิดก็เคยเห็น เมื่อคราวเที่ยวคลองบางกอกใหญ่ คลองหลวงและคลองด่าน แต่เขาว่าเป็นเสาไม้ทาสีขาว ปักคู่กันคนละฝั่งคลอง คนนำเที่ยวชี้แจงให้เขาฟังว่า เป็นหลักเขตหวงห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ราษฎรจะฆ่าสัตว์หรือจับกุ้งปลาภายในเขตหวงห้ามไม่ได้เป็นอันขาด[๒๗]

ส่วยสาอากรในรัชกาลที่ ๒ นั้นมีอากรค่าน้ำรวมอยู่ด้วย เป็นเงินหลายร้อยชั่ง และมีผู้ประมูลเพิ่มเงินขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง ๗๐๐ ชั่ง ต่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดสงสารปลาขึ้นมา เมื่อ "ทรงสืบทราบว่านายอากรไปเก็บอากรค่าน้ำ แล้วตัดตอนขายหนองคลองบึงบาง เปนคลองเขินให้แก่ราษฎรเปนเจ้าของที่ต่าง ๆ จึ่งผู้ซึ่งซื้อตอนทั้งปวงนั้น ปิดพนบลงกระบังรังเผือกกั้นคลองบึงบาง รุกรวมเอาปลากักขังไว้ในส่วนของตัว ๆ ปลาจะว่ายไปมาตลอดไปในที่มีน้ำทั้งปวงตามธรรมดาก็ไม่ได้ คนที่มีประโยชน์จะเดินเรือก็เดินไม่ได้ จึ่งทรงพระมหากรุณากับปลาว่าเปนสัตว์มีชีวิตร อย่าให้ต้องติดกักขังจำตายเลย แลจะให้คนที่มีประโยชน์เดินเรือไปมาได้คล่อง ไม่ต้องเข็น ข้ามพนบแลเผือก เปนเหตุให้มีเฉลาะวิวาทกันนั้นด้วย จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าหลวงไปเปิดพนบแลกระบังรังเผือกที่กั้นหนองคลองเข้าบึงบางเปนคลองเขินทั้งปวงนั้นเสีย แลห้ามปรามราษฎรไม่ให้ลง

กระบังรังเผือกดังนั้นต่อไป แล้วให้ประกาศแก่นายอากรว่า บัดนี้ให้เลิกการบีดกระบังรังเผือกเสียทุกแห่งแล้ว ตั้งแต่นี้ไปให้นายอากรเก็บค่าน้ำต่อไปแต่โดยพิกัดตามเครื่องมืออย่างเดียว อย่าตัดทอนขายต่อไปเลย เมื่ออากรจะขาดสักเท่าไร ก็ให้นายอากรมาร้องขาดเถิดจะลดให้ ฝ่ายนายอากรก็มาร้องขาด ให้ลดเงินอากรลงปีหนึ่ง ๓๐๐ ชั่งเสศ คงเงินอากรอยู่ปีละ ๔๐๐ ชั่งเสศ ครั้นภายหลังมา ยังทรงรังเกียจกลัวบาปต่อไป ด้วยทรงแคลงว่าเพราะมีค่าน้ำ คนจึงหาปลามากขึ้น จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมอีกครั้งหนึ่ง ให้ยกอากรค่าน้ำที่เคยเรียกได้เป็นเงินอากรเพียงปีละ ๔๐๐ ชั่งเสศนั้นเสียทีเดียว เพราะว่าครั้งนั้นภาษีอากรได้ตั้งขึ้นใหม่มากหลายราย ได้เก็บเงินภาษีอากรรายใหม่ ๆ นั้นมาจับจ่ายใช้ในราชการแผ่นดินแทนเกินมากกว่าเงินอากรค่าน้ำ ๗๐๐ ชั่งเสศ ซึ่งเลิกเสียทั้งสองครั้งนั้นอีก ไม่ขาดจำนวนพระราชทรัพย์ในท้องพระคลังซึ่งจะจ่ายใช้ราชการเลย"[๒๘]

เมื่อยกเลิกอากรค่าน้ำแล้ว ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๗๘ รัฐบาลก็ยกเลิกอากรไข่จะละเม็ดอีกอย่างหนึ่ง อ้างเหตุว่า "ด้วยทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานชีวิตสัตว์หลายจำพวกแล้ว แต่เต่าตนุ ฟองจันละเม็ด ซึ่งนายอากรรับผูกขาดทำเป็นอากรอยู่นั้น ยังหาได้ทรงพระราชศรัทธาพระราชทานชีวิตด้วยไม่ พร่องบุญโกฏฐาสทัดทางพระราชกุศลอยู่ไม่เข้าการ.....จึงห้ามมิให้ผู้ใดขุดฟองจันละเม็ด ฟองตนุ และจับตัวเต่าซึ่งขึ้นถ่ายฟองมากิน แลซื้อขายเปนอณาประโยชน์ ถ้าผู้ใดละเมิดล่วงพระราชบัญญัติ.....ให้ปรับไหมผู้กระทำผิดคนหนึ่งเปนเงิน ๑๐ ตำลึง"[๒๙]

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงมูลเหตุซึ่งดลใจรัฐบาลให้ยกเลิกอากรค่าน้ำว่า "พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.....มีพระบวรสันดานเพลิดเพลินในการพระราชกุศล ทรงสดับเรื่องราวโบราณนิทานชาดกแลอื่น ๆ มาก แล้วมีพระราชประสงค์จะให้ภิกษุสงฆ์แลสัปบุรุษในพระพระพุทธศาสนาสร้องสรรเสริญนับถือว่า เป็นมหาสัพพัญญูโพธิสัตว์มหัศจรรย์กว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ จึงทรงพระราชดำริตริตรองจะทรงปฏิบัติให้เหมือนพระโพธิสัตว์ ที่มีเรื่องราวในชาดกซึ่งกล่าวด้วยพระโพธิสัตว์เปนกษัตริย์เสวยสมบัติ ในเมืองพาราณสีแลเมืองอื่นๆในมัชฌิมประเทศ ที่มีประชาชนกินนมเนยแลถั่วงาเปนกับข้าวนั้น เอามาเปนพระอารมณ์ว่า พระโพธิสัตว์แต่ก่อนได้เสวยสมบัติแล้ว พระราชทานอภัยให้แก่สัตว์ในป่า นกบินอยู่บนฟ้า ปลาในน้ำทั้งสิ้น ไม่ให้ใครทำปาณาติบาตเลยทีเดียวได้อย่างไร การอย่างนั้นจะทรงปฏิบัติได้บ้าง..... จึงโปรดให้เลิกอากรฟองจะละเม็ดในชเล แลค่าน้ำเสียให้หมด แต่ครั้งปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ มา"[๓๐]

แต่เหตุการณ์ที่ปรากฏต่อมาภายหลังการยกเลิกค่าน้ำและอากรฟองจะละเม็ด กลับเป็นการตรงกันข้ามกับความปรารถนาของรัฐบาล คือเมื่อราษฎรจับสัตว์น้ำได้โดยไม่ต้องเสียอากร ก็เร่งจับกันเป็นการใหญ่ จนเหลือกินเหลือเก็บ ถึงแก่ต้องขายออกนอกประเทศเป็นปริมาณมากมายกว่าแต่ก่อน ส่วนเต่ากระและเต่าตนุก็ยิ่งมีคนล่าเอาเนื้อและไข่มากขึ้น การที่รัฐบาลตั้งใจช่วยสัตว์น้ำให้รอดชีวิตก็เลยกลายเป็นการเร่งให้สัตว์น้ำตายมากขึ้น

๗. การเพิ่มอากรค่านาที่จ่ายเป็นตัวเงิน

ในรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ รัฐบาลเก็บค่านาเป็นตัวเงินจากไร่นาที่อยู่ห่างไกลฉางหลวง ไร่ละ ๑ สลึง แต่ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลเห็นว่าข้าวเปลือกมีราคาสูงกว่าแต่ก่อน จึงเพิ่มค่านาที่คิด

เป็นตัวเงินเป็นไร่ละสลึงเฟื้อง "พอควรกับราคาเข้า จะได้เอาเงินมาจัดซื้อเข้าไว้จ่ายราชการ แลให้กำนันเสนาข้าหลวงผู้เรียกเงินเข้าค่านาแก่ผู้ทำนารายคด (ราย) คง ให้เรียกเอาแต่โดยสัจโดยธรรมตามพระราชบัญญัติซึ่งโปรดเกล้าฯ ครั้งนี้ อย่าเบียดบังค่านาของหลวง แลกระทำคุมเหงเบียดเบียนฉ้อราษฎรให้ได้ความยากแค้นเคืองร้อนเปนอันขาดทีเดียว"[๓๑]

เมืองซึ่งจะต้องปฏิบัติตามพระราชบัญญัติฉบับนี้มี ๑๓ เมือง คือ "เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองเพ็ชร์บูรณ์ เมืองบัวชุม เมืองท่าโรง เมืองไชบาดาล เมืองกำพราน เมืองชลบุรี เมืองระยอง เมืองบางละมุง"*

๘. การทำหนังสือสัญญากับอังกฤษ

ตั้งแต่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมาตั้งอาณานิคมขึ้นที่เกาะปีนังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ แล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษซึ่งเคยมีแต่เรื่องค้าขาย ก็เริ่มผันแปรเป็นมีการเมืองเข้ามาแทรก เวลายิ่งล่วงไป เรื่องการเมืองก็ยิ่งทวีมากขึ้น จนบดบังความสำคัญของเรื่องการค้าแทบหมดสิ้น

รัฐบาลไทยคาดการณ์ล่วงหน้าได้ถูกต้อง ว่าเมื่ออังกฤษปักหลักบนเกาะปีนังได้แล้ว ก็คงจะแผ่อำนาจเข้าครอบครองเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรมลายูต่อไป เหมือนอย่างที่กระทำในอนุทวีปอินเดีย จึงไม่พอใจเป็นอย่างยิ่งที่สุลต่านเมืองไทรบุรียกเกาะปีนังให้แก่อังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็หวาดหวั่นว่ารัฐบาลไทยคงจะหาทางกำจัดอังกฤษมิให้ยึดครองเกาะปีนัง ทั้งยังมีใจริษยาไทยที่แผ่อำนาจอิทธิพลลงมาในคาบสมุทรมลายูอีกด้วย

ความริษยาของชาวอังกฤษเพิ่มพูนยิ่งขึ้นเมื่อสุลต่านเมืองไทรบุรียกทัพลงมาตีเมืองเประ บังคับให้เประยอมเป็นประเทศราชของไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕[๓๒] แล้วต่อมาก็แปรเปลี่ยนความรู้สึกเป็นศัตรูกับไทยอย่างรุนแรง เมื่อเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ยกทัพมาตีเมืองไทรบุรีในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๓๖๔ สุลต่านเมืองไทรบุรี ลูกสุลต่านคนเก่าที่ยกเกาะปีนังให้อังกฤษ ต้องทิ้งเมืองหนีไปอาศัยอังกฤษที่เกาะปีนัง ขณะที่กองทหารไทยไล่ติดตามชาวไทรบุรีที่หนีไปทางเมืองแปรไหรซึ่งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับเกาะปีนัง ก็เผชิญหน้ากับทหารอังกฤษซึ่งตั้งรับอยู่ที่เมืองนี้ สกัดทหารไทยมิให้ล่วงล้ำข้ามเขตไปประชิดอาณานิคมของเขา[๓๓] ทำให้ทหารไทยต้องถอยกลับเพราะไม่ต้องการจะรบกับอังกฤษ

เราไม่ทราบว่ารัฐบาลไทยมีนโยบายอย่างไรในการที่ตั้งคนไทย (ลูกเจ้าพระยานคร) เป็นผู้ว่าราชการเมืองไทรบุรี แต่คณะกรมการเมืองปีนังมีความเห็นว่ารัฐบาลไทยมุ่งจะเข้าครองเมืองไทรบุรีเป็นการถาวรเหมือนอย่างเมืองปัตตานี แล้วแผ่อำนาจต่อไปยังเมืองเประและสลังงอ นโยบายเช่นนี้เป็นภัยต่ออังกฤษ (กลัวไทยจะไม่ส่งเสบียงอาหารไปยังเกาะปีนัง) และขัดต่อผลประโยชน์ของอังกฤษ (ที่จะเข้าครองแหลมมลายูเสียเอง) ซึ่งอังกฤษจะยอมไม่ได้อย่างเด็ดขาด

เมื่อรัฐบาลอินเดียของอังกฤษตัดสินใจส่งนายยอน ครอเฟิดไปยังกรุงเทพฯ เพื่อขอแก้ไขประเพณีการค้าของรัฐบาลไทยนั้น กองทัพไทยยังไม่ได้ลงมือตีเมืองไทรบุรี ต่อเมื่อครอเฟิดเดินทาง

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔, "พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านารายคด ๒ ถัง รายคง ๒ ถัง," หน้า ๖๑.

มาถึงเกาะปีนังในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๓๖๔ เหตุการณ์ดังกล่าวก็อุบัติขึ้นพอดี คณะกรมการเมืองปีนังจึงขอให้ครอเฟิดเจรจากับไทย ให้สุลต่านเมืองไทรบุรีได้กลับไปครองเมืองดังเดิม

นายยอน ครอเฟิดไม่ประสบความสำเร็จในการเจรจาทั้งด้านเศรษฐกิจและการเมือง แต่เขาก็ทำประโยชน์ให้พวกอังกฤษได้พอสมควร คือ เขาสืบรู้ว่าเมืองไทยนั้นใหญ่แต่ตัว แต่กำลัง (ทหาร) บ๊อแบ๊มาก พลเมืองขี้ขลาด และเมืองไทยไม่คิดจะขับไล่อังกฤษออกจากเกาะปีนัง ความสามข้อนี้ทำให้พวกอังกฤษสบายใจ ทั้งกำเริบใจที่จะขัดขวางไม่ให้ไทยเข้าครองเมืองอื่น ๆ ในคาบสมุทรมลายูที่ไม่เคยเป็นเมืองขึ้นของไทยมาแต่ก่อน

นับแต่นายยอน ครอเฟิดเดินทางออกจากกรุงเทพฯ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ อังกฤษกับไทยก็มิได้ติดต่อกันอีกในทางทูต แต่ไม่ช้าก็มีเหตุบังเอิญเกิดขึ้นหลายอย่าง ซึ่งทำให้รัฐบาลอินเดียต้องส่งทูตมายังเมืองไทยอีกหนหนึ่ง เหตุที่ว่านี้ได้แก่การที่อังกฤษได้เมืองมะละกาจากวิลันดาตามหนังสือสัญญาลงวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๖ อย่างหนึ่ง และอังกฤษเริ่มทำการรบกับพม่า แต่เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๓๖๖ ต่อมาอีกสองเดือนจึงได้ประกาศสงครามกับพม่าตามธรรมเนียมฝรั่ง เมื่อวันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๖ อีกอย่างหนึ่ง

การที่อังกฤษได้เมืองมะละกานั้น ทำให้อาณานิคมของอังกฤษในคาบสมุทรมลายูเพิ่มขึ้นเป็นสามแห่งด้วยกัน คือ เมืองปีนัง (พ.ศ. ๒๓๒๙) เมืองสิงคโปร์ (พ.ศ. ๒๓๖๑) และเมืองมะละกา (พ.ศ. ๒๓๖๖) ถ้าดูแผนที่คาบสมุทรมลายู จะเห็นว่าดินแดนทั้งสามแห่งนี้ไม่ติดต่อเป็นผืนเดียวกัน คือ มีเมืองเประกับเมืองสลังงอคั่นระหว่างปีนังกับมะละกา และมีเมืองยะโฮคั่นระหว่างมะละกากับสิงคโปร์ ชาวอังกฤษจึงหวงแหนเมืองเประกับเมืองสลังงอ ไม่ยอมให้ไทยเข้าไปยุ่งเกี่ยว แต่ตราบใดที่กองทัพไทยยังยึดครองเมืองไทรบุรีอยู่ รัฐบาลไทยย่อมมีโอกาสเข้าครองเมืองทั้งสองในไม่ช้าก็เร็วเป็นแน่ อังกฤษจึงอยากให้กองทัพไทยถอนตัวไปเสียจากเมืองไทรบุรี และให้สุลต่านเมืองไทรบุรีกลับไปครองเมืองไทรบุรีเสียโดยเร็ว

ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ เมืองปีนังได้เจ้าเมืองคนใหม่ชื่อ รอเบิต ฟุลเลอตัน เจ้าเมืองคนใหม่เป็นคนชิงชังไทย ต้องการจะขับไล่ไทยออกไปจากเมืองไทรบุรีเสียโดยเร็ว เขาจึงเขียนรายงานถึงรัฐบาลอินเดียของอังกฤษ ขอให้ส่งทูตไปยังเมืองไทยอีกครั้งหนึ่ง เพื่อบังคับรัฐบาลไทยให้ล้มเลิกแผนการณ์แผ่อำนาจเข้าไปในเมืองมลายูทุกเมืองที่อยู่ใต้เมืองปัตตานีและเมืองไทรบุรีลงไป นี่เป็นสาเหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลอินเดียต้องส่งทูตมายังเมืองไทยเป็นครั้งที่สอง

ในการทำสงครามกับพม่าครั้งแรกนั้น ภายหลังที่อังกฤษยึดเมืองย่างกุ้งไว้ได้แล้ว ปรากฏว่าการรบไม่ค่อยคืบหน้าตามแผนการ ทหารอังกฤษบ่วยเจ็บล้มตายเนื่องจากความเจ็บไข้มากมาย แม่ทัพอังกฤษจึงอยากจะให้ไทยช่วยอังกฤษรบกับพม่าเพื่อจะได้เบาแรงทหารอังกฤษ รัฐบาลอินเดียก็เห็นชอบด้วย และคิดจะแบ่งดินแดนที่ตีได้ให้แก่ไทยบ้างเป็นบำเหน็จ นี่ก็เป็นสาเหตุสำคัญอีกข้อหนึ่ง

ประจวบกับรัฐบาลอินเดียได้รับคำร้องฟ้องจากพ่อค้าอังกฤษที่มาค้าขายในเมืองไทยหลายรายว่าไม่ได้รับความเป็นธรรม รัฐบาลอินเดียจึงแต่งตั้งนายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี เป็นทูตมาเจรจากับไทย

ทั้งเรื่องการเมืองและการค้าขาย ในทางการเมืองนั้น อังกฤษต้องการให้รัฐบาลไทยส่งกองทัพออกรบกับพม่า และส่งยานพาหนะทางบกทางเรือให้แก่กองทัพอังกฤษ ต้องการให้สุลต่านเมืองไทรบุรีกลับไปครองเมือง และต้องการให้ไทยระงับการแผ่อำนาจไปยังเมืองเประ เมืองสลังงอ และเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ใต้เมืองปัตตานี ส่วนในทางค้าขายนั้น อังกฤษอยากให้รัฐบาลไทยลดหย่อนผ่อนปรนการผูกขาดและการเรียกเก็บภาษีอากรต่าง ๆ เพื่อพ่อค้าอังกฤษจะได้มีเสรีภาพในการค้าขาย เหมือนอย่างที่คนไทยได้รับเมื่อไปค้าขายในเมืองปีนัง มะละกา และสิงคโปร์

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงการเจรจาด้านการเมืองระหว่างทูตอังกฤษกับผู้แทนรัฐบาลไทย เพราะเป็นเรื่องนอกประเด็นของการเขียนหนังสือประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจ ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะแต่การเจรจาทางด้านการค้าขายเท่านั้น

ในขั้นแรกนายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี ตรงไปหาเจ้าพระยานคร (น้อย) ที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน เพื่อหยั่งเสียงดูว่า การที่อังกฤษจะชักชวนไทยให้รบพม่าก็ดี การที่จะขอร้องรัฐบาลไทยให้ลดหย่อนภาษีและระเบียบผูกขาดก็ดี และการที่จะขอให้ไทยถอนทหารออกจากเมืองไทรบุรีก็ดี จะมีทางสำเร็จหรือไม่ นอกจากนี้เบอร์นียังต้องการทำหนังสือสัญญาลำลองกับเจ้าพระยานคร เพื่อทั้งสองฝ่ายจะได้รู้ความจริงใจของกันและกัน ในการที่จะเจรจากันในกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพระยานครได้รับอนุญาตจากรัฐบาลไทยแล้ว จึงตกลงทำหนังสือสัญญาลำลองกับทูตอังกฤษ มีใจความว่า (๑) เจ้าพระยานครให้สัญญาว่า จะไม่ส่งกำลังทหารเข้าไปเขตแดนเมืองเประและสลังงอ ไม่ว่าจะเป็นทางบกหรือทางเรือ ส่วนบริษัทอังกฤษก็ให้สัญญาว่าจะไม่ยึดครองเมืองเประ หรือเข้ายุ่งเกี่ยวกับการปกครองของเมืองนี้ ทั้งให้สัญญาว่าจะย้ายรายาหะซัน (แม่ทัพของเมืองสลังงอ ที่ตั้งอยู่ในเมืองเประ) ออกไปจากเมืองเประ และจะไกล่เกลี่ยให้เมืองเประกับเมืองสลังงอเลิกวิวาทบาดหมางกัน (๒) บริษัทอังกฤษไม่ประสงค์จะเข้ายุ่งเกี่ยวกับการปกครองเมืองไทรบุรี ถ้าหากสุลต่านเมืองไทรบุรีได้กลับไปครองเมือง อังกฤษจะให้เจ้าเมืองไทรบุรีส่งต้นไม้เงินทองของบรรณาการถวายพระเจ้าแผ่นดินไทยทุก ๆ สามปี พร้อมทั้งเงินปีละ ๔,๐๐๐ เหรียญสเปน ฝ่ายเจ้าพระยานครก็ให้สัญญาว่า ถ้าสุลต่านเมืองไทรบุรีกลับไปครองเมือง เขาจะไม่ขัดขวางและจะไม่รุกรานเมืองไทรบุรีทั้งทางบกทางเรือ และ (๓) เจ้าพระยานครจะช่วยอังกฤษปราบโจรสลัดในท้องทะเลด้านตะวันตกของคาบสมุทรมลายู และเต็มใจช่วยอังกฤษในการที่จะเจรจากับรัฐบาลไทยที่กรุงเทพฯ[๓๔]

แล้วนายร้อยเอกเบอร์นีก็นำหนังสือสัญญาลำลองไปให้รัฐบาลอินเดียพิจารณา เมื่อรัฐบาลอินเดียพิจารณาเห็นว่ารัฐบาลไทยยินยอมที่จะเจรจาทั้งเรื่องการเมืองและการค้าขายตามแนวที่ตนต้องการแล้ว จึงสั่งให้เฮนรี เบอร์นีเดินทางเข้ากรุงเทพฯ พร้อมกับเจ้าพระยานคร

แต่บังเอิญลูกชายเจ้าพระยานครป่วย เจ้าพระยานครจึงขอตัวให้เบอร์นีเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ตามลำพังก่อน ต่อเมื่อลูกชายหายป่วยแล้ว เขาจึงจะตามไปภายหลัง การเห็นแก่เรื่องส่วนตัวมากกว่าเรื่องผลประโยชน์ของบ้านเมืองนี้ เฮนรี เบอร์นีกล่าวว่า เขารู้สึกแปลกใจมาก แต่เมื่อเขามาอยู่ในกรุงเทพฯ แล้วจึงได้รู้ว่าเป็นนิสัยของคนไทยทั่วไป เช่น อย่างเจ้าพระยาพระคลังบวชลูกชาย ก็ละทิ้งงานบ้านงานเมืองเสียหลายวัน ตอนลูกสาวไม่สบายก็ไม่เป็นอันทำราชการทีเดียว พระเจ้าแผ่นดิน

ก็เหมือนกัน ถึงแก่งดออกว่าราชการแผ่นดินเมื่อพระสนมเจ็บไข้ไม่สบาย[๓๕] ถ้าท่านผู้อ่านทั้งหลายไม่เชื่อคำตำหนิติฉินของทูตอังกฤษผู้นี้ ข้าพเจ้าก็ใคร่จะขอให้ท่านทั้งหลายอ่านหนังสือพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาตอนพม่าตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง ตรงที่พงศาวดารกล่าวว่า "ขณะนั้นเจ้าพระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูลพระกรุณาถวายบังคมลากลับขึ้นไปปลงศพมารดา จะขอพระราชทานให้หลวงมหาดไทย หลวงโกษา หลวงเทพเสนา อยู่คุมกองทัพ ณ วัดภูเขาทองแทนตัว ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้กลับไปเมือง"[๓๖] ท่านจะเห็นว่าคนสมัยนั้นเขาเห็นว่าเรื่องราชการเป็นเรื่องเล็ก เรื่องส่วนตัวเป็นเรื่องใหญ่ เพราะฉะนั้นเมืองไทยจึงเจริญก้าวหน้าช้ากว่าเมืองฝรั่งมาก

การเรียกร้องของทูตอังกฤษมีอยู่ในบันทึกฉบับที่ ๑๙ ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๒๖ ข้าพเจ้าจะคัดเรื่องที่เกี่ยวกับการเมืองออกไปเสีย ให้เหลือแต่เรื่องที่เกี่ยวกับการค้าขายเท่านั้น

ทูตอังกฤษอ้างว่า เวลาเรือสินค้าของไทยเข้าไปค้าขายในเมืองสิงคโปร์ เมืองมะละกาและเมืองปีนัง พวกอังกฤษมิได้เรียกเก็บค่าธรรมเนียมแต่อย่างใดทั้งสิ้น และพ่อค้าก็ได้รับอนุญาตให้ขาย และซื้อสินค้าต่าง ๆ อย่างอิสระ จะซื้อจากใครหรือขายให้ใคร เป็นราคาเท่าใด เจ้าหน้าที่อังกฤษจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวหรือขัดขวางเลย เมื่อเป็นเช่นนี้ รัฐบาลไทยก็น่าจะปล่อยให้พ่อค้าอังกฤษมีสิทธิมีเสรีภาพในการค้าขายเป็นการตอบแทน ฝ่ายพ่อค้าอังกฤษยินดีจะเสียค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ตามที่รัฐบาลต้องการ แต่ขอให้รัฐบาลไทยประกาศพิกัดอัตราอย่างเปิดเผย ไม่ใช่ปิดบังมิให้พ่อค้ารู้ ให้รู้แต่เจ้าพนักงานฝ่ายเดียวเท่านั้น

ทูตอังกฤษประท้วงว่า ไม่มีพ่อค้าคนใดในกรุงเทพ ฯ กล้าซื้อสินค้าจากพ่อค้าอังกฤษ หรือนำสินค้าใด ๆ มาขายให้ เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากเจ้าพระยาพระคลัง และเท่าที่รู้ เจ้าพระยาพระคลังไม่เคยอนุญาตให้ผู้ใดซื้อสินค้าจากพ่อค้าต่างชาติ หรือขายสินค้าให้แก่พ่อค้าเหล่านี้ ในเมื่อเสนาบดีกรมท่า หรือข้าราชการที่อยู่ในบังคับบัญชา หรือกรมพระคลังสินค้าอยากจะซื้อหรืออยากจะขายสินค้านั้น ๆ เสียเอง

ทูตอังกฤษยกตัวอย่างสินค้าน้ำตาลทราย ราคาในท้องตลาดหาบละ ๘–๙ บาท รวมทั้งค่าภาษี ๖ สลึง ใคร ๆ ก็ซื้อได้ในราคานี้ แต่ฝรั่งเท่านั้นซื้อไม่ได้ ฝรั่งต้องขอซื้อจากกรมพระคลังสินค้า ฝ่ายกรมพระคลังสินค้าก็โก่งราคาขายถึงหาบละ ๑๘ บาท ไม้ฝางก็เมือนกัน ตามท้องตลาดไม้ฝางราคาหาบละ ๒ บาทรวมทั้งค่าภาษี แต่กรมพระคลังสินค้าขายให้ฝรั่งถึงหาบละ ๔ บาท

ทูตอังกฤษประท้วงอีกข้อหนึ่งว่า พ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าสุหรัดจะขายสินค้าใด ๆ ให้แก่พ่อค้าเอกชนไม่ได้ ต้องรอให้เสนาบดีกรมท่า ข้าราชการกรมท่า และกรมพระคลังสินค้าเลือกซื้อเสียก่อน ข้าราชการเหล่านี้จะเกี่ยงให้ราคาถูก ๆ ถ้าพ่อค้าอังกฤษหรือพ่อค้าแขกไม่ยอมตกลง ก็จะทำกระบิดกระบวนถ่วงเวลาให้ยืดเยื้อออกไปเป็นเวลาเดือนหนึ่งหรือเดือนครึ่ง เพื่อจะบีบพ่อค้าให้จำใจขายตามราคาที่ตนกำหนด ถ้าไม่ยอม พ่อค้าก็ต้องนำสินค้ากลับ เพราะไม่มีใครกล้ามาซื้อสินค้านั้น ๆ เนื่องจากกลัวอำนาจขุนนางและเจ้าแผ่นดิน

เบอร์นีกล่าวถึงความไม่เป็นธรรมในการเก็บค่าธรรมเนียมต่าง ๆ จากพ่อค้าฝรั่งและพ่อค้าแขก เขากล่าวว่าพวกเจ้าพนักงานกรมท่าเรียกเก็บตามใจชอบ โดยไม่แสดงรายละเอียดให้พ่อค้ารู้ว่าเป็น

ค่าธรรมเนียมอะไร เป็นเงินเท่าใด และไม่มีพิกัดอัตราเปิดเผยให้พ่อค้ารู้เห็น นอกจากเสียภาษีสินค้าขาเข้าร้อยละ ๘ ยังจะต้องเสียค่าปากเรือ ค่าจอดเรือและภาษีสินค้าขาออก ซึ่งไม่ได้กำหนดพิกัดอัตราตายตัว อย่างเรือกำบั่นสามเสาของอังกฤษลำหนึ่งเสียค่าปากเรือ และค่าจอดเรือ ๒,๓๕๗ บาท อีกลำหนึ่งเป็นกำบั่นสองเสา และมีขนาดเล็กกว่าเรือลำแรกกว่าครึ่งหนึ่ง ต้องเสียค่าปากเรือและค่าจอดเรือถึง ๑,๗๒๖ บาท ๑ สลึง ภาษีสินค้าออกก็เก็บรุนแรงเกินสมควร อย่างต่ำร้อยละ ๒๐ และสินค้าบางอย่างต้องเสียภาษีถึงร้อยละ ๕๐

นอกจากนี้ ถ้าพ่อค้าอังกฤษนำเรือกำบั่นข้ามสันดอนไม่ได้ จำเป็นต้องว่าจ้างเรือลำเล็กลำเลียงสินค้าไปส่งเรือใหญ่ เขาจะต้องเสียค่าเบิกร่องลำละ ๒๘ บาท ๒ สลึง บางคราวต้องเสียลำละ ๓๒ บาท ๒ สลึงก็เคยมี พวกพ่อค้าบ่นว่าไทยเรียกค่าเบิกร่องแพงเกินไป

อีกเรื่องหนึ่งที่พวกพ่อค้าเห็นว่าเป็นการไม่ยุติธรรม คือ เมื่อมีการซื้อข้าว ซื้อเกลือ ทางราชการจะส่งเสมียนมาจดบัญชีคราวละ ๔๐ คน คนหนึ่งทำงานเพียงวันละ ๒ ชั่วโมงเท่านั้น และงานจดบัญชีนั้นเพียงคนเดียวก็ทำได้ พ่อค้าจะต้องจ่ายค่าจ้างให้เสมียนทั้ง ๔๐ คน ๆ ละ ๒ สลึง ไม่ว่าจะทำงานหรือไม่ทำงาน

ข้อสุดท้ายที่ทูตอังกฤษประท้วงก็คือ พระยาปากน้ำได้เรียกค่าธรรมเนียม (เห็นจะเป็นค่าขนปืนและกระสุนปืน) เพิ่มจาก ๘๐ บาทเป็น ๑๒๔ บาทเมื่อเร็ว ๆ นี้ โดยไม่ชี้แจงเหตุผลหรืออ้างคำสั่งของผู้ใดให้พวกพ่อค้าทราบ

ทูตอังกฤษอ้างธรรมเนียมเมืองท่าอื่นๆ ให้ฝ่ายไทยทราบว่า เมืองท่าอื่นๆ นั้นเก็บค่าธรรมเนียมแพง ๆ เฉพาะเรือที่ไม่เคยไปมาค้าขาย ถ้าเป็นเรือที่เคยเสียค่าธรรมเนียมแล้ว เขาจะลดค่าธรรมเนียมลงเป็นลำดับไป ไม่ใช่เก็บค่าธรรมเนียมแพงทุกเที่ยวเรือ อย่างในเมืองไทย และบางเมืองเก็บหนเดียวภายในกำหนดครึ่งปีบ้าง เต็มปีบ้าง เขาจึงอยากให้รัฐบาลไทยเอาอย่างเมืองท่าอื่น ๆ บ้าง[๓๗]

เพื่อให้การค้าขายระหว่างไทยกับอังกฤษเจริญก้าวหน้าเจริญยิ่งขึ้น ทูตอังกฤษได้ยื่นข้อเสนอ ๘ ข้อให้รัฐบาลไทยพิจารณา

ข้อ ๑ เมื่อเรืออังกฤษหรือเรือสุหรัดมาถึงท่ากรุงเทพฯ ให้นายเรือยื่นรายการสินค้าทั้งหมดกับรายชื่อคนในเรือทั้งหมด รวมทั้งเครื่องสรรพาวุธ ต่อเสนาบดีกรมท่า ถ้าปรากฏว่ารายการที่ยื่นไม่ถูกต้อง ให้เจ้าพนักงานกรมท่าริบสินค้าทุกอย่างที่ไม่ปรากฏอยู่ในบาญชี

ข้อ ๒ ให้เจ้าพนักงานวัดส่วนกว้างของเรือ แล้วเรียกเก็บค่าธรรมเนียมเป็นวาละเท่านั้นเท่านี้ โดยรวมค่าธรรมเนียมทุก ๆ อย่าง ตลอดจนภาษีสินค้าเข้าและสินค้าออก เหมือนอย่างที่เรืออังกฤษเสียให้แก่รัฐบาลจีน ทูตอังกฤษเห็นว่าควรเรียกค่าธรรมเนียมเหมาเสร็จทุกอย่างวาละ ๑,๕๐๐ บาท

ข้อ ๓ ขอให้รัฐบาลไทยลดค่าธรรมเนียมเหมาให้แก่เรือที่มาค้าขายครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ หรือครั้งที่ ๔ ภายในเวลาหนึ่งปี ให้น้อยลงไปตามลำดับ และไม่ควรเรียกค่าเบิกร่องจากเรือใบที่ออกไปลำเลียงสินค้าจากเรือใหญ่ที่จอดอยู่นอกสันดอน

ข้อ ๔ เมื่อเสียค่าธรรมเนียมเหมาเสร็จแล้ว ขอให้พ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าสุหรัดมีเสรีภาพอย่างเต็มที่ในการขายสินค้าหรือซื้อสินค้า ถ้าพระเจ้าแผ่นดินอยากซื้ออยากขายสินค้าอะไร ก็ขอให้กรมพระคลังสินค้าไปซื้อไปขายตามห้างร้านเหมือนพ่อค้าคนอื่น ๆ เนื่องจากกรมพระคลังสินค้ามีสินค้าอย่างดีมากกว่าใคร ๆ และมีทุนรอนมากกว่าพ่อค้าทั้งปวง ทูตอังกฤษเชื่อมั่นว่า ถ้ากรมพระคลังสินค้าเอาจริงเอาจังกับเรื่องค้าขาย ก็คงจะสามารถหากำไรในการซื้อการขายดีกว่าพ่อค้าเอกชนคนอื่น ๆ เขามีความเห็นว่า ระบบปัจจุบันที่บังคับพ่อค้าอังกฤษให้จำต้องขายสินค้าในราคาถูก ๆ แก่กรมพระคลังสินค้า หรือไม่ให้ขายแก่พ่อค้าอื่น ๆ หรือไม่ให้ซื้อสินค้าจากคนอื่น ๆ เป็นระบบที่ไม่ยุติธรรม เป็นระบบที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่พ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าสุหรัดเป็นอย่างยิ่ง

ข้อ ๕ ขอให้รัฐบาลไทยแต่งตั้งเจ้าพนักงานสักคนหนึ่ง ให้มีหน้าที่ตรวจนับการตวงข้าวและเกลือ พ่อค้าจะต้องเสียค่าจ้างสักเท่าใด ก็ขอให้กำหนดพิกัดอัตราให้แน่นอนว่าจะต้องเสียเกวียนละเท่าใด

ข้อ ๖ เมื่อเรือเข้ามาถึงปากน้ำ ขอให้ขนขึ้นบกเฉพาะกระสุนปืนและดินดำ ส่วนปืนไม่ต้องขนขึ้นบก

ข้อ ๗ เมื่อคนในบังคับอังกฤษจะฟ้องเรียกหนี้สินจากคนในบังคับของพระเจ้าแผ่นดินไทย ขอให้เขานำคดีพิพาทไปยื่นต่อเจ้าพระยาพระคลัง และข้าราชการคนอื่นซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่งตั้ง เมื่อไต่สวนได้ความจริงตามข้อกล่าวหา ขอให้ข้าราชการผู้นั้น จับตัวลูกหนี้มาบังคับให้ชำระหนี้แก่คนในบังคับอังกฤษ

ข้อ ๘ ขอให้เรือที่ชักธงอังกฤษ และพ่อค้าอังกฤษมีสิทธิเสรีภาพที่จะไปค้าขายตามเมืองท่าของไทยได้ทุก ๆ เมือง คนในบังคับอังกฤษจะต้องปฏิบัติตามข้อกำหนดกฎหมายของไทยทุกประการในขณะที่พักอาศัยอยู่ในดินแดนของไทย

ภายหลังการยื่นบันทึกฉบับที่ ๑๙ ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๒๖ เพียง ๑๑ วัน ทางกรุงเทพ ฯ ก็ได้ข่าวว่ารัฐบาลพม่ายอมแพ้อังกฤษ ยอมเสียดินแดนและเสียค่าปรับให้แก่อังกฤษมากมาย แสดงว่าอังกฤษรบเก่งจริง ๆ ไม่ใช่เก่งแต่ปากอย่างที่คนไทยคิด ทูตอังกฤษก็เลยกลายเป็นคนสำคัญขึ้นมาทันที และการที่รัฐบาลไทยจะบิดพลิ้วไม่ทำหนังสือสัญญาทางการเมืองและการค้า ตามที่รัฐบาลอินเดียปรารถนา ก็ดูท่าจะไม่เหมาะเสียแล้ว พวกเจ้านายและขุนนางคนสำคัญ ๆ จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "อังกฤษมาขอทำสัญญาถึง ๒ ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือด้วยแล้วก็เห็นจะไม่ได้เปนไมตรีกัน ทูตกลับไปแล้ว ก็คงจะหาเหตุพาโลต่าง ๆ ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อใกล้เคียงเข้ามาทั้งทางทะเลและทางบกแล้ว จะระวังยาก"*

หนังสือพงศาวดารกล่าวต่อไปว่า "จึ่งทรงพระราชดำริเห็นด้วย ยอมให้ทำหนังสือสัญญา เจ้าพนักงานจึ่งได้เชิญกัปตันหันตรีบารนีขึ้นอยู่เรือนพัก (หน้าวัดประยูรวงศ์)"[๓๘]

---

*เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** เล่ม ๑, (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๓๑.

ตามที่หนังสือพงศาวดารกล่าวมานี้ชวนจะให้เข้าใจว่า เหตุการณ์ตอนนี้เกิดขึ้นในวันแรกที่ทูตอังกฤษเดินทางมาถึงกรุงเทพฯ แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นภายหลังที่รู้ข่าวว่าพม่ายอมแพ้อังกฤษแล้ว พอรู้แน่ชัดว่าอังกฤษมีฤทธิ์เดชมาก สามารถเอาชนะพม่าซึ่งไทยปราบไม่ลงอย่างง่ายดาย ไทยก็รีบกุลีกุจอเจรจากับทูตอังกฤษอย่างเป็นการเป็นงาน ไม่กล้าทำโอ้เอ้แบะแงะเหมือนเมื่อตอนเบอร์นีมาถึงกรุงเทพฯ ใหม่ ๆ พอถึงวันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๙ ก็ได้ลงชื่อร่วมกันในหนังสือสัญญา ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งเป็นหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี อีกฉบับหนึ่งเป็นข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขาย "กัปตันหันตรีบารนีอยู่ได้ ๙ เดือน ครั้น ณ วันพุธเดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ กัปตันหันตรีบารนีก็กราบถวายบังคมลากลับไป สัญญาว่าจะกลับมาเปลี่ยนหนังสือด้วยเจ้าพระยานครที่เมืองตรัง แล้วจึ่งมีพระราชดำรัส ให้มีท้องตราให้หาพระยาชุมพร (ซุย) เข้ามาถอดเสียจากที่ ให้ลงพระราชอาชญาจำไว้ เพราะมีความผิดไปตีครัวมะริดของอังกฤษ ๆ เข้ามาตามขอดี ๆ ก็ไม่ให้ ได้สู้รบกันก็แพ้เขา ทำให้เสียพระเกียรติยศ"[๓๙]

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีมีข้อความ ๑๔ ข้อ ที่เกี่ยวกับการค้าขาย คือ ข้อ ๕ ซึ่งให้สิทธิแก่ลูกค้าทั้งสองฝ่ายที่จะเข้าไปค้าขายตามเมืองต่าง ๆ ของอีกฝ่ายหนึ่งได้ แต่จะต้องทำตามกฎหมายขนบธรรมเนียมของเมืองที่เข้าไปค้าขาย ข้อ ๖ บัญญัติให้ลูกค้าเสียค่าธรรมเนียมในการค้าขายตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง ข้อ ๗ ให้สิทธิแก่ลูกค้าที่จะขอตั้งห้าง ตั้งเรือน และเช่าที่โรงเรือนเก็บสินค้าในบ้านเมืองของอีกฝ่ายหนึ่ง กรมการเมืองจะอนุญาตหรือไม่อนุญาตก็ได้ ต่อท้ายหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีมีข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายอีกฉบับหนึ่ง

ข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายเป็นเรื่องที่น้อยคนจะเคยอ่าน เพราะมีอยู่แต่ในหนังสือภาษาอังกฤษที่นายร้อยเอกเฮนรี่เบอร์นีแต่งเท่านั้น หนังสือประชุมกฎหมายประจำศกก็มีแต่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี หาได้มีข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายไม่ โดยเหตุที่เป็นเรื่องหาอ่านได้ยากมาก ข้าพเจ้าจึงขอนำมาลงโดยไม่ตัดทอนข้อความแม้แต่คำเดียว

"ข้อ ๑ ว่า สลุบกำปั่นฝรั่งแขกซึ่งเปนพวกอังกฤษ จะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงไทย ต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียม ณ กรุงไทยทุกสิ่ง แล้วลูกค้าเข้ามา ณ กรุง ห้ามมิให้ลูกค้าซื้อเข้าเปนสินค้าออกไป แลลูกค้าเอาปืนกระสุนดินดำเข้ามาขาย ห้ามมิให้ขายแก่ลูกค้าในกรุง ให้ขายในหลวง ถ้าในหลวงไม่ต้องการ ก็ให้ลูกค้าเอาปืนกระสุนดินดำกลับคืนออกไป แต่สินค้านอกจากปืน กระสุนดินดำเข้าเปลือก เข้าสาร ณ กรุงไทย จะให้ลูกค้าพวกอังกฤษ แลลูกค้า ณ กรุงได้ซื้อได้ขายเองในกรุงโดยคล่องสดวก แล้วลูกค้าผู้เข้ามาค้าขายจะเสียค่าธรรมเนียม ให้รวมเสร็จด้วยกันตามปากสลุบกำปั่นเล็กใหญ่ ถ้ามีสินค้าเข้ามาขาย ให้เรียกเอาวาละ ๑๗๐๐ บาท ถ้าไม่มีสินค้าเข้ามาขาย ให้เรียกเอาวาละ ๑๕๐๐ บาท ไม่เรียกจังกอบ ไม่เรียกภาษี ไม่เรียกค่าธรรมเนียมแก่ผู้ซื้อ ผู้ขายกับพวกอังกฤษ

ข้อ ๒ สลุบกำปั่นลูกค้าพวกอังกฤษมาถึงนอกหลังเต่า ให้ทอดสลุบกำปั่นอยู่นอกหลังเต่าก่อน นายสลุบนายกำปั่นต้องใช้คนเอาบาญชีรายสิ่งของสินค้า แลบาญชีคน ปืนใหญ่ กระสุน ดินดำ เข้ามาแจ้ง

แก่เจ้าเมืองปากน้ำ เจ้าเมืองปากน้ำจะให้คนนำร่อง กับล่ามเอากฎหมายอย่างธรรมเนียมออกไปให้นายสลุบกำบั่น แล้วคนนำร่องจะนำสลุบกำบั่นข้ามหลังเต่าเข้ามา สลุบกำบั่นต้องทอดสมอหยุดอยู่ใต้ด่านที่ล่ามบอกให้

ข้อ ๓ กรมการเจ้าพนักงานลงไปตรวจสลุบกำบั่นให้สิ้นเชิง แล้วเอาบั่นใหญ่กระสุนดินดำขึ้นไว้ ณ เมืองปากน้ำ แล้วเจ้าเมืองปากน้ำจึงจะปล่อยให้สลุบกำบั่นขึ้นมา ณ กรุง

ข้อ ๔ สลุบกำบั่นขึ้นมาทอด ณ กรุงแล้ว เจ้าพนักงานลงไปตรวจในลำสลุบกำบั่น ทำบาญชีเปิดระวางสิ่งของสินค้า มีมากน้อยเท่าใด แลวัดปากสลุบกำบั่นเสร็จแล้ว จึงให้ลูกค้าซื้อขายตามสัญญาไว้ในข้อ ๑ นั้น ถ้าสลุบกำบั่นจะบรรทุกสินค้ากลับไป บรรทุกเต็มลำข้ามหลังเต่าไม่ได้ ต้องเช่าเรือลำเลียงเอาสิ่งของออกไปส่ง เจ้าพนักงานด่านทางจะไม่เรียกค่าธรรมเนียมที่เรือลำเลียงอีก

ข้อ ๕ ถ้าสลุบกำบั่นแลเรือลำเลียงบรรทุกสิ่งของเสร็จ ก็ให้นายสลุบ นายกำบั่นขอเบิกล่องต่อเจ้าพระยาพระคลัง ถ้าไม่มีความสิ่งใดเกี่ยวข้อง เจ้าพระยาพระคลังก็จะให้เบิกล่องโดยเร็ว ถ้าสลุบกำบั่นล่องลงไปถึงเมืองปากน้ำ ต้องทอดอยู่น่าด่านที่เคยทอด กรมการเจ้าพนักงานลงไปตรวจในสลุบกำบั่นเสร็จแล้ว จึงรับเอาบั่นใหญ่ กระสุน ดินดำ ล่องสลุบกำบั่นไป

ข้อ ๖ ลูกค้าแขกฝรั่งจีน ซึ่งเปนพวกอังกฤษที่เข้ามาค้าขาย ณ กรุง นายสลุบ กำบั่น คนงาน กลาสี ลูกเรือ ทั้งสิ้น ต้องทำตามกฎหมายอย่างธรรมเนียมสำหรับกรุงไทย แลคำสัญญานี้ทุกประการ ถ้าลูกค้าทั้งปวงมิทำตามข้อสัญญานี้ แลทำข่มเหงแก่ไพร่บ้านพลเมือง แลเปนโจรผู้ร้าย แลฆ่าคนตาย แลหยาบช้าเหลือเกินต่อขุนนาง เจ้าพนักงานผู้ใหญ่ผู้น้อย เปนข้อใหญ่แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง เจ้าพนักงานสำหรับทำโทษแต่ผู้กระทำผิดจะทำโทษ ถ้าโทษฆ่าคนตาย เจ้าพนักงานชำระ เห็นว่าทำโดยใจร้าย จะเอาโทษถึงตาย ถ้าโทษอื่น เปนนายกำบั่น เปนต้นหนแลลูกค้า ให้ปรับไหม ถ้าเปนผู้น้อย ให้เฆี่ยนจำตามกฎหมาย ณ กรุงไทย อังกฤษจะเข้ามาค้าขาย ณ กรุงเจ้าเมืองมังกล่า จะห้ามปรามมิให้พวกอังกฤษพูดจาหยาบช้า ณ กรุง ถ้าคน ณ กรุงทำข่มเหงแก่พวกอังกฤษ ก็จะเอาโทษตามความผิดเหมือนกัน

แลคำสัญญา ๖ ข้อนี้ ให้เจ้าพนักงาน ณ กรุงพระมหานครศรีอยุธยา แลลูกค้าพวกอังกฤษ ทำตามจงทุกประการ”[๔๐]

ข้าพเจ้าใคร่จะขอให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายพิจารณาหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี และข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายอย่างพินิจพิเคราะห์ ถึงความได้เปรียบเสียเปรียบของไทยในการทำสัญญาครั้งนี้ ข้าพเจ้าคิดว่าท่านทั้งหลายคงจะเห็นพ้องต้องกัน ว่าคณะผู้แทนของรัฐบาลไทยได้ทำหน้าที่รักษาเกียรติศักดิ์ของชาติไทย และรักษาผลประโยชน์ของบ้านเมืองเป็นอย่างดีที่สุด ท่านไม่ยอมลดลาวาศอกให้แก่ทูตอังกฤษ ที่จะขอตั้งกงสุล และที่จะเอากฎหมายอังกฤษมาใช้ในเมืองไทย เพราะมันเป็นการลดศักดิ์ศรีของพระเจ้าแผ่นดิน และของคนไทยทั้งชาติ เมื่อทูตอังกฤษดึงดันจะให้คนในบังคับอังกฤษทั้งฝรั่งและชาวเอเชียมีสิทธิ์อยู่อาศัยในเมืองไทย เหมือนอย่างพวกจีนพวกมลายู ท่านก็วางเงื่อนไขควบกับการให้สิทธิว่า “ถ้าขุนนางไทยแลเจ้าเมืองกรมการไม่ยอมให้อยู่ ก็อยู่ไม่ได้ ถ้ายอมให้อยู่จึงให้ลูกค้าขึ้นอยู่ตามสัญญาว่ากล่าวกัน” ท่านเหล่านี้ไม่เคยเรียนวิชาการทูต ไม่เคยเรียนกฎหมาย

ระหว่างประเทศ และไม่เคยเรียนวิชาเศรษฐศาสตร์ ไม่มีคนใดเคยได้รับปริญญาของมหาวิทยาลัยต่างประเทศ แต่ท่านก็สามารถทำหนังสือสัญญากับฝรั่ง อย่างมีชั้นเชิงเล่ห์เหลี่ยมแพรวพราวไม่แพ้ข้าราชการสมัยปัจจุบันนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นสมควรที่จะระบุชื่อคณะผู้แทนรัฐบาลไทย ว่าประกอบด้วยเจ้าพระยาอภัยภูธร (สมุหนายก) เจ้าพระยาอัครมหาเสนา (สมุหพระกลาโหม) เจ้าพระยาพระคลัง (เสนาบดีกรมท่า) เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสนาบดีกรมวัง) เจ้าพระยาพลเทพ (เสนาบดีกรมนา) และเจ้าพระยายมราช (เสนาบดีกรมพระนครบาล) ผู้แทนทั้งหกนี้เป็นผู้ประทับตราในหนังสือสัญญา แต่ยังมีคนสำคัญที่ทำหน้าที่กำกับ หรือเป็นที่ปรึกษาของคณะผู้แทนอีกท่านหนึ่ง คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ผู้กำกับกรมท่าและกรมมหาดไทย ท่านผู้นี้ไม่ได้ประทับตราในหนังสือสัญญาทั้งสองฉบับก็จริง แต่ทั้งทูตอังกฤษและเสนาบดีไทยต่างก็รู้ดีกัน ว่าความเห็นของท่านผู้นี้คือความเห็นของรัฐบาลนั่นเอง

หนังสือสัญญาว่าด้วยการค้าฉบับนี้ ถ้าว่าตามความเห็นของคนสมัยปัจจุบัน เป็นสัญญาที่ให้โทษแก่เศรษฐกิจเมืองไทยมากกว่าให้คุณ เพราะห้ามการส่งข้าวเป็นสินค้าออก จริงอยู่ มีกฎหมายห้ามส่งข้าวเป็นสินค้าออกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ ในปลายรัชกาลที่ ๑ และในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช ก็คงจะมีกฎหมายเช่นว่านี้เหมือนกัน ด้วยเหตุกลัวไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะไม่มีข้าวพอกินในกรณีเกิดสงคราม แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ ๒ อันเป็นสมัยว่างศึกเกือบตลอดรัชกาล รัฐบาลก็ยอมผ่อนผันให้ส่งข้าวออกได้เป็นครั้งเป็นคราว เมื่อเห็นว่ามีข้าวเหลือเกินต้องการ คนสมัยปัจจุบันจึงเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ควรจะห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศอย่างเด็ดขาด ควรจะอนุญาตให้พ่อค้าส่งข้าวออกได้ แต่สงวนสิทธิ์ที่จะสั่งห้าม ในกรณีขาดแคลนข้าว

เหตุผลที่ยกขึ้นอ้างว่าข้าวจะแพง ถ้าปล่อยให้ส่งไปยังต่างประเทศ หรือข้าวจะขาดแคลนจนไม่พอคนกิน คนจะเดือดร้อนทั่วบ้านทั่วเมือง คนสมัยปัจจุบันก็เห็นว่าฟังไม่ขึ้น สู้เหตุผลของทูตอังกฤษไม่ได้ คือ เขาอ้างว่าเมืองไทยยังมีที่ดินเหมาะแก่การทำนาอีกมากมาย เมื่อมีช่องทางขายข้าวให้แก่ต่างประเทศได้ราคางาม ราษฎรก็จะพากันประกอบอาชีพทางทำนามากขึ้น ผู้ที่ทำนาอยู่แล้วก็จะพากันขยายเนื้อที่เพาะปลูกมากขึ้น เมืองไทยจะมีข้าวอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่าสมัยปิดข้าวไม่ให้ออกนอกประเทศเสียอีก เงินต่างประเทศจะหลั่งไหลเข้าเมืองไทย ราษฎรจะมีเงินใช้จ่ายมากกว่าแต่ก่อน รัฐบาลจะได้ค่านามากขึ้น และมีเงินทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้น

พึงสังเกตว่าหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งพ่วงท้ายด้วยข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายรวมสองฉบับนี้ นับว่าเป็นหนังสือสัญญาฉบับแรกที่รัฐบาลสมัยกรุงเทพฯ ยินยอมทำกับต่างประเทศ และน่าสังเกตด้วยว่า การทำหนังสือสัญญาครั้งนี้ รัฐบาลทำด้วยความไม่เต็มใจเลย ที่ไม่เต็มใจก็เพราะรัฐบาลมีรายได้ไม่ค่อยพอใช้จ่าย เมื่อถูกฝรั่งอ้อนวอนแกมบังคับให้เลิกการค้าแบบผูกขาดก็เท่ากับตัดหนทางหากินของรัฐบาล อันจะทำให้รัฐบาลและขุนนางกรมท่าขาดรายได้ที่เคยได้คล่อง ๆ ไปไม่น้อย ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ถ้าหากพวกอังกฤษเอาชนะพม่าไม่ได้ในการทำสงครามครั้งแรก รัฐบาลไทยคงไม่ยอมทำหนังสือสัญญากับอังกฤษอย่างแน่นอน

ในการทำหนังสือสัญญากับไทยครั้งนี้ นายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีถูกพวกกรมการเมืองปีนังและ

ชาวอังกฤษที่อยู่ในแหลมมลายูดำหนิติเตียนเป็นอันมาก ที่ทำสัญญาเสียเปรียบไทยทั้งด้านการเมืองและด้านการค้า มีคนหนึ่งโกรธเคืองมากถึงแก่ส่งหนังสือท้าเบอร์นี ให้ทำการดวลกับเขา แต่รัฐบาลอินเดียยกย่องว่านายร้อยเอกเฮนรี เบอร์นีได้ทำหน้าที่เป็นอย่างดีแล้ว จึงปูนบำเหน็จความชอบให้แก่เขาด้วยการตั้งให้เป็นเจ้าเมืองตะนาวศรี

นายร้อยเอกเบอร์นี น่าจะดีใจ ที่เขาสามารถเคี่ยวเข็ญให้รัฐบาลไทยยอมให้สิทธิเสรีแก่คนในบังคับอังกฤษที่จะซื้อขายกับใคร ๆ ก็ได้ เป็นผลสำเร็จ แต่เขาสารภาพว่าเขาเป็นห่วงเหลือเกินว่ารัฐบาลไทยคงหาทางบิดพลิ้วหลีกเลี่ยงไม่ปฏิบัติตามหนังสือสัญญาและข้อตกลง มิใช่แต่เขาคนเดียวที่รู้สึกวิตกเช่นนี้ นายฟุลเลอตันเจ้าเมืองปีนังก็คิดเห็นเช่นเดียวกัน ส่วนรัฐบาลไทยมีเจตนาที่จะปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาหรือไม่ จะปรากฏท่าทีให้เห็นชัดในหัวข้อต่อไปนี้

๕. การทำหนังสือสัญญากับสหรัฐอเมริกา

ความสำเร็จในการที่อังกฤษทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี รวมทั้งข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายกับรัฐบาลไทย ทำให้สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นประเทศที่ทำการค้าขายทางทะเลมากที่สุดในโลกประเทศหนึ่ง สนใจที่จะเอาอย่างบ้าง ในคริสต์ศักราช ๑๘๓๒ ท่านประธานาธิบดีแอนดรู แจ๊กสัน จึงแต่งให้นายเอดมันด์ รอเบิตเป็นทูต เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขาย ทูตอเมริกันเข้ามาถึงพระนคร "ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลาเช้า กำหนดฝรั่งจะได้ขึ้นมาอยู่ตึกฝรั่งหน้าวัดประยูรวงศ์อาวาสนั้น ให้สี่ตำรวจเอาเตียงมุ้งไปตั้งให้เอมินราบัต ๑ ขุนนางรอง ๒ รวม ๓ เตียง ให้พระคลังวิเศษเอามุ้งแพรไปผูกให้เอมินราบัต ๑ ขุนนางรอง ๒ รวม ๓ หลัง ให้พระคลังในซ้ายเอาฟูกไปปูเตียง ๓ เอาผ้าขาวปูฟูก ๓ เอาหมอนหนุนศีรษะ ๓ หมอนข้าง ๖ ให้เอมินราบัต ๑ ขุนนางรอง ๒ ให้รักษาพระองค์เอาอ่างเขียวไปจ่ายให้ฝรั่ง ๓ ใบ ให้กลาโหมจ่ายตุ่มน้ำให้กรมเมือง ๔ ใบ ให้กรมเมืองรับเอาตุ่มน้ำต่อกรมพระกลาโหมไปให้ฝรั่ง ๔ ใบ ให้กรมนาเอาเข้าสารซ้อมไปจ่ายให้ฝรั่ง ๑๐วันครั้งหนึ่ง ครั้งละ ๘ ถัง (สำหรับฝรั่งขุนนางและคนใช้รวม ๑๕ คน) กว่าฝรั่งจะกลับไป ให้พระคลังราชการเอาพืนหุงเข้า น้ำมันมะพร้าวไปจ่ายให้พอ แลให้เจ้าพนักงานทั้งนี้เร่งเอาสิ่งของไปจัดแจงเตรียมตึกฝรั่งแต่ ณวันเดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ เพลาเย็นให้พร้อม"[๔๑] ข้อความที่อยู่ในอัญประกาศได้จากหมายรับสั่ง ซึ่งเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้รับพระราชโองการ ขอให้ท่านผู้อ่านสังเกตว่าไม่เพียงแต่เป็นหน้าที่ของกรมท่าเท่านั้นที่ต้องวุ่นวายกับการต้อนรับแขกเมือง กรมอื่น ๆ ก็พลอยมีงานเกี่ยวกับการรับแขกเมืองด้วยเหมือนกัน คือ กรมพระตำรวจจัดเตียง กรมพระคลังวิเศษจัดมุ้ง กรมพระคลังในซ้ายจัดฟูก ผ้าขาว หมอนหนุน และหมอนข้าง กรมรักษาพระองค์จัดอ่าง กรมกลาโหมจัดตุ่มน้ำ กรมพระนครบาลรับตุ่มน้ำไปตั้ง กรมนาจ่ายข้าวสาร กรมพระคลังราชการจ่ายพืนและน้ำมันจุดตะเกียง นอกจากนี้กรมนายังจะต้อง "เอานมโคมาจ่ายให้ฝรั่งเมืองมริกันวันละ ๒ ทะนาน เสมอทุกวันกว่าฝรั่งจะไป.....ให้พระคลังวิเศษเบิกเงินต่อพระคลังมหาสมบัติไปพระราชทานให้ฝรั่งเปนเงิน ๑ ชั่ง ให้ฝรั่งซื้อ เก็บเข้าสิ่งของกินวันละ ๑ ตำลึง ๒ บาท..... ให้พระคลังมหาสมบัติจ่ายเงินพระคลังวิเศษเปนเงิน ๒ ชั่ง ๒ ตำลึง ๒ บาท อย่าให้ขาดตามรับสั่งได้"* เมื่อทูตฝรั่งเข้าพักในตึกฝรั่งเรียบร้อยแล้ว เป็น

*ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒, (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๒๗๘–๒๗๙.

หน้าที่ของกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมวัง กรมนา กรมพระนครบาล และกรมท่า จะต้องนำสิ่งของไป "ทักแขกเมืองฝรั่ง ๓ วันครั้งหนึ่ง กว่าแขกเมืองจะกลับไป แลสิ่งของซึ่งไปทักนั้นราคาเปนเงิน ๑ ตำลึงจงทุกครั้ง แล้วให้ทำหางว่าวยื่นเสมียนตรากรมท่าจงทุกครั้ง อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง"*

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอเมริกาตลอดจนข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายก็ทำตามแบบอย่างที่ไทยกับอังกฤษเคยทำไว้แล้ว มีข้อพิเศษอยู่ข้อเดียวที่อเมริกาได้มากกว่าอังกฤษเป็นข้อที่ ๑๐ ในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งมีเนื้อความว่า "นานไปเบื้องน่าฝรั่งชาติใด ภาษาใดนอกจากชาติโปรตุเกศ จะขอเข้ามาตั้งกงสุล ณ กรุงเทพฯ ถ้ากรุงเทพฯโปรดให้ตั้ง ชาติอเมริกันจะตั้งกงสุลตามฝรั่งชาติซึ่งโปรดนั้น"** หนังสือสัญญาได้ตกลงทำกันเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ.๒๓๗๕

๑๐. ภาษีอากรใหม่ ๆ ที่สำคัญ

เมื่อได้ทำหนังสือสัญญาผูกมัดตนเอง ว่าจะยอมให้คนในบังคับอังกฤษและอเมริกามีสิทธิ์เสรีในการค้าขายอย่างเต็มที่ รัฐบาลไทยซึ่งเป็นฝ่ายขาดผลประโยชน์ จึงหาทางแก้ไขที่จะไม่ให้รายได้ตกต่ำกว่าแต่ก่อน การที่จะไม่ให้รายได้ตกต่ำก็มีอยู่ทางเดียว คือ เมื่อรายได้ทางการค้าผูกขาดลดลงก็ต้องเพิ่มรายได้ทางภาษีอากรให้มากขึ้น จะได้พอชดเชยกับที่ขาดไป

หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ กล่าวว่า "ภาษีอากรซึ่งไม่มีแต่ก่อนเกิดมีในแผ่นดินนั้น คือ อากรบ่อนเบี้ยจีน อากรหวย ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา ภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง ภาษีพริกไทย ๒ อย่าง เรียกแต่ผู้ซื้ออย่าง ๑ เรียกแต่ชาวไร่อย่าง ๑ ภาษีไม้ฝาง ภาษีไม้แดง เรียกแต่ผู้ซื้อลงเรือ ภาษีไม้แดง ๑๐ ลด เรียกแต่ผู้ขาย ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่างๆ ภาษีกระทะ ภาษียางต้น ภาษีไต้ชัน ภาษีฝืน ภาษีจาก ภาษีกระแชง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีกอไม้สีสุก ภาษีไม้ค้างพลู ภาษีไม้กง กระดาน จงกูด สมอ พังงา ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ ภาษีคราม ภาษีเนื้อแห้งปลาแห้ง ภาษีเยื่อเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีน้ำตาลหม้อ ภาษีน้ำอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีจันอับ ไพ่ เทียนไข เนื้อ ขนมต่าง ๆ ภาษีปูน ภาษีเกวียนต่าง เรือจ้างทางโยง"๔๒

ภาษีอากรใหม่ ๆ เกือบ ๔๐ อย่างนี้ เข้าใจว่ารัฐบาลตั้งขึ้นก่อนทำหนังสือสัญญากับอังกฤษก็มีและตั้งขึ้นในภายหลังก็มี ที่ตั้งขึ้นภายหลัง มีอากรหวยซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ภาษีน้ำตาลทรายตั้งขึ้นก่อน พ.ศ.๒๓๘๒ และภาษีน้ำมันมะพร้าว ซึ่งตั้งขึ้นก่อน พ.ศ.๒๓๘๖ นอกจากนี้ข้าพเจ้าจนปัญญาไม่สามารถแยกแยะได้ว่า ภาษีอากรที่รัฐบาลตั้งขึ้นก่อนทำสัญญากับอังกฤษมีอะไรบ้าง และที่ทำขึ้นภายหลังมีอะไรบ้าง แต่ข้าพเจ้าคิดว่า ส่วนมากของภาษีอากรที่ระบุชื่อข้างต้นนี้ ตั้งขึ้นภายหลังการทำหนังสือสัญญากับอังกฤษ

ข้าพเจ้าจะพยายามชี้แจงเรื่องภาษีอากรใหม่ ๆ เหล่านี้เฉพาะที่สำคัญ หรือที่มีประวัติน่ารู้เท่านั้น

---

* เรื่องเดิม, หน้า ๒๗๘.

** Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, (Kuala Lumpur. Oxford University Press, 1969), p. 207.

๑. อากรหวย หวยเป็นการพนันของจีน เริ่มแรกมีโรงหวยเมื่อรัชกาลพระเจ้าเตากวาง (พ.ศ. ๒๓๖๔—๒๓๙๔) พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่หกในราชวงศ์ไต้เช็ง แล้วชาวจีนนำเข้ามาเผยแพร่ในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๘ ด้วยความเห็นชอบของรัฐบาลไทย

การที่รัฐบาลอนุญาตให้ตั้งโรงหวยขึ้นในกรุงเทพ ฯ นั้น จะว่าเป็นเพราะมีความโลภอยากได้เงินก็มีส่วนถูก แต่ไม่ถูกทั้งหมด ยังมีเหตุอีกอย่างหนึ่งที่ดลใจรัฐบาลให้เห็นดีเห็นชอบกับข้อเสนอของนายอากรหวยคนแรกของเมืองไทย เหตุอันนั้นคือ รัฐบาลอยากแก้ไขภาวะเศรษฐกิจที่กำลังทรุดหนัก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องกำเนิดหวยในเมืองไทยว่า "เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ. ๒๓๗๕) น้ำน้อย เข้าแพง ต้องซื้อเข้าต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อเข้ากิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาเข้าเปนค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจีนผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ามารับทำงานในกรุงฯ จึงทรงพระราชดำริแคลงไปว่าเงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราปราสาท ได้ทำใช้ออกไปก็มาก หายไปเสียหมด ทรงสงไสยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝืนมาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับฝืน เผาฝืนเสียเปนอันมาก ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา แล จีนหงพระศรีไชยบาน (นายอากรสุรา) จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มาก ไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนี้ ที่เมืองจีนตั้งหวยขึ้น จึงมีเงินมา จึงโปรดให้จีนหงตั้งหวยขึ้น"[๔๓]

เมื่อเราลองพิจารณาความคิดของรัฐบาลที่จะแก้ไขเงินฝืด ด้วยการยุให้ราษฎรเอาเงินมาเล่นการพนัน ซึ่งเป็นการมอมเมา แต่เราก็เห็นใจท่าน ที่ท่านมีเจตนาบริสุทธิ์หวังจะแก้ไขภาวะเศรษฐกิจอันตกต่ำ ท่านเองรู้ดีว่าการพนันจะทำให้ราษฎรฉิบหาย ท่านจึงจำกัดขอบเขตการตั้งโรงหวย ให้ตั้งได้เฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น

ข้าพเจ้าเข้าใจว่ารัฐบาลคงกำชับห้ามปรามเจ้านาย และข้าราชการมิให้เล่นหวยเป็นแน่ เพราะมีกฎหมายซึ่งประกาศใช้ในรัชกาลที่ ๑ บัญญัติว่า "แต่ก่อนก็มีพระราชกำหนดห้ามไว้ว่า ถ้าผู้ใด (หมายถึงข้าราชการ) เสพสุราเหล้นเบี้ยบ่อน ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนสามยก ถอดออกเสียจากราชการ เอาตัวเปนไพร่ ฝ่ายข้าทูลลอองฯ คนเก่าก็มิฟังพระราชกำหนดห้าม ข้าราชการคนใหม่ยังมิได้แจ้ง จึงทรงพระกรุณาตรัสสั่งว่าตั้งแต่นี้สืบไปเมื่อน่า ถ้าผู้ใดยังเสพสุราเหล้นเบี้ยบ่อนแทงกำในสถานที่แห่งใด ๆ ก็ดี มีผู้ร้องฟ้องว่ากล่าว พิจารณาเปนสัจ จะให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนสามยก เพิ่มโทษเข้าอีกจะสักกะถัวไว้ที่หน้าผาก ฝ่ายนายบ่อนหัวเบี้ยไทจีนเปนใจให้เขาเหล้นแลทดรอง จะเอาตัวนายบ่อนหัวเบี้ยลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๓๐ ทีตามโทษานุโทษ"[๔๔]

การห้ามข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในมิให้เล่นการพนันตามบ่อนนั้น ห้ามได้ง่ายกว่าห้ามแทงหวย เพราะการเข้าโรงบ่อนเป็นการประเจิดประเจ้ออยู่ในสายตาของประชาชน และพวกผู้ดียังมีความรังเกียจที่จะมั่วสุมอยู่กับพวกไพร่สารเลว ความกระดากผสมกับความรังเกียจชนชั้นต่ำ ช่วยเหนี่ยวรั้งข้าราชการบางคนมิให้ฝ่าฝืนกฎหมาย แม้กระนั้นก็ยังมีข้าราชการแอบเข้าบ่อนอยู่เสมอ ส่วนการแทงหวยนั้นห้ามยาก เพราะผู้เล่นหวยไม่ต้องไปแทงเอง มอบเงินให้ข้าทาสบริวารไปเล่นแทนก็ได้ แล้ว

ก็ได้ใบรับเงิน (โพยหวย) เก็บไว้เป็นหลักฐาน เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในภายหลังว่า ทั้งราษฎรและข้าราชการนิยมเล่นหวยกันทั่วทั้งกรุง จนนายอากรต้องขออนุญาตเพิ่มที่รับแทงหวยมากแห่งขึ้นเป็นลำดับ รัฐบาลก็ได้เงินอากรมากขึ้น ยิ่งได้มากเท่าใด ก็ยิ่งติดใจยิ่งโลภมากขึ้น จนต่อ ๆ มาถึงแก่มีการอนุญาตให้ตั้งโรงหวยตามหัวเมืองในรัชกาลที่ ๔

เมื่อแรกตั้งโรงหวย รัฐบาลได้เงินอากรไม่มากเท่าใด ว่ากันว่าได้ ๒๕๐ ชั่ง (๒๐,๐๐๐ บาท) เท่านั้น ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ อากรหวยเพิ่มขึ้นเป็น ๒๐๐,๐๐๐ บาท ถึงรัชกาลที่ ๕ เพิ่มเป็น ๔๘๐,๐๐๐ บาท และเพิ่มสูงสุดเป็น ๓,๘๔๙,๖๐๐ บาท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ต้นรัชกาลที่ ๖[๔๕]

๒. ภาษีน้ำตาลทราย น้ำตาลทรายขาวของไทยเป็นสินค้าออกที่ต่างประเทศต้องการมาก ถึงแก่มีพ่อค้าอเมริกันนำเรือกำปั่นเข้ามาซื้อน้ำตาลทรายในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ แต่เนื่องจากราคาน้ำตาลแพงเกินไป จึงไม่ตกลงซื้อ สาเหตุที่น้ำตาลมีราคาแพงผิดปรกติ ทางพ่อค้าอเมริกันกล่าวหาว่าเป็นเพราะเจ้าภาษีน้ำตาลตั้งราคาแพงมาก "ผู้ทำน้ำตาลทรายมิอาจจะขายผิดคำสั่งเจ้าภาษี"

เมื่อครั้งรัฐบาลอเมริกัน และรัฐบาลอังกฤษส่งราชทูตมาขอแก้ไขหนังสือสัญญาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ ทั้งราชทูตอเมริกาและอังกฤษได้ยกเอาเรื่องรัฐบาลไทยตั้งเจ้าภาษีน้ำตาล ขึ้นมาเป็นข้อกล่าวหารัฐบาล ว่าละเมิดข้อสัญญา ที่ว่าจะยอมให้คนของคู่สัญญาค้าขายได้อย่างเสรี ปราศจากการแทรกแซง

ความที่กล่าวนี้ทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า รัฐบาลคงให้อำนาจเจ้าภาษีตั้งราคาน้ำตาลทรายได้ตามที่เห็นสมควร และบังคับให้พ่อค้าน้ำตาลในกรุงขายตามราคาที่เจ้าภาษีกำหนด นอกจากนี้ข้าพเจ้ายังคิดว่า รัฐบาลคงมอบอำนาจให้เจ้าภาษีเป็นผู้เก็บภาษีน้ำตาลทรายที่ส่งออกนอกประเทศอีกด้วย

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ เจ้าภาษีน้ำตาลทรายชื่อเจ๊สัวยัง รัฐบาลตั้งเป็นหลวงพิทักษ์ทศกร และตามบัญชีเงินภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๓๘๘ หลวงพิทักษ์ทศกรก็ยังเป็นเจ้าภาษีน้ำตาลทรายอยู่ตามเดิม รัฐบาลได้เงินภาษีในปีนี้ ๖๑๘ ชั่ง พวกเจ้านายได้ ๔๒ ชั่ง รวมเงินประมูล ๖๖๐ ชั่ง

๓. ภาษีน้ำตาลกรวด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในสมัยอยุธยา โรงงานทำน้ำตาลกรวดเห็นจะยังไม่มี มีแต่โรงงานทำน้ำตาลทราย น้ำตาลทรายของเมืองไทยจัดว่าเป็นสินค้าออกสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งชาวยุโรปรู้จักกันดี เพราะมีพ่อค้าวิลันดาซื้อเอาไปจำหน่ายในทวีปนั้น ฝรั่งเรียกน้ำตาลไทยว่าน้ำตาลดำ และถือว่าเป็นน้ำตาลชั้นเลว สู้น้ำตาลเมืองจีนไม่ได้[๔๖] ข้อนี้แสดงว่าโรงงานน้ำตาลในเมืองไทยผลิตน้ำตาลทรายขาวบริสุทธิ์ยังไม่ได้ เมื่อผลิตน้ำตาลทรายขาวอย่างดีไม่ได้ การที่จะผลิตน้ำตาลกรวดที่ใสเหมือนแก้วก็คงจะเป็นการสุดวิสัยอย่างแน่นอน

นายยอน ครอเฟิด ชมน้ำตาลทรายขาวที่ผลิตในเมืองไทยว่ามีคุณภาพเยี่ยม ข้อนี้แสดงว่า ในเมืองไทยมีโรงงานน้ำตาลทรายขาวแล้วในรัชกาลที่ ๒ นายครอเฟิดกล่าวด้วยว่าความสำเร็จในการผลิตน้ำตาลทรายขาวเป็นฝีมือของชาวจีน ซึ่งเพิ่งตั้งโรงงานก่อนหน้าเขามากรุงเทพฯ เพียงสิบปีเศษ จึงน่าเชื่อว่าโรงงานน้ำตาลทรายขาวแรกมีขึ้นในรัชกาลที่ ๒

เมื่อทำน้ำตาลทรายขาวได้แล้ว การที่จะทำน้ำตาลกรวดก็ไม่เป็นของยาก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าโรงงานที่ทำน้ำตาลทรายอยู่แต่เดิมนั้นเอง ทำน้ำตาลกรวดเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เมื่อครั้งรัฐบาลส่งทูตไปคำนับพระศพพระเจ้ายาลองในเดือนเก้า พ.ศ. ๒๓๖๓ ปรากฏว่าได้ส่งน้ำตาลกรวดไปช่วยงานสิบหาบ แสดงว่าการทำน้ำตาลกรวดได้มีมาแล้วแต่ครั้งรัชกาลที่ ๒ เข้าใจว่าน้ำตาลกรวดเพิ่งจะเป็นสินค้าแพร่หลายในรัชกาลที่ ๓ พวกเจ๊สัวเห็นท่าจะหากำไรได้จากการรับเป็นนายอากร จึงเสนอตัวเป็นผู้ผูกขาดเก็บอากรน้ำตาลกรวด รัฐบาลไทยก็ยินดีอนุญาต และแต่งตั้งนายอากรน้ำตาลกรวดคนต้นคิดเป็นหมื่นมธุรสวาณิช ปรากฏว่าได้เงินอากรเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ เป็นจำนวนเงิน ๑๐๐ ชั่ง ขึ้นกรมพระคลังสินค้า ๙๕ ชั่ง และขึ้นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ๕ ชั่ง[๔๗]

โรงงานน้ำตาลคงจะตั้งอยู่ตามหัวเมืองที่มีการทำไร่อ้อยอย่างเป็นล่ำเป็นสัน เช่น ชลบุรี ฉะเชิงเทรา และนครไชยศรี

๔. ภาษีน้ำตาลโตนด ตามบัญชีเงินภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๓๘๘ มีเจ้าภาษีสามคน คนหนึ่งชื่อจีนเกียดเป็นขุนวิเทศทศกร เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลโตนดที่ทำในเมืองเพชรบุรี เงินประมูล ๙๔ ชั่ง คนที่สองชื่อจีนนิ่ม เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลโตนดที่ทำในเมืองนนทบุรี เงินประมูล ๔ ชั่ง คนที่สามชื่อนายอยู่เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลโตนดที่ทำในเมืองสุพรรณบุรี เงินประมูล ๒ ชั่ง ภาษีเมืองเพชรบุรีนั้นขึ้นกรมพระคลังสินค้า ๗๕ ชั่ง ขึ้นกรมพระราชวังบวรฯ ๕ ชั่ง ขึ้นกรมพระศรีสุลาไลย ๖ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๑ ชั่ง ขึ้นกรมหลวงรักษรณเรศ ๑ ชั่ง และขึ้นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ๕ ชั่ง ส่วนภาษีเมืองนนทบุรีและสุพรรณบุรี ขึ้นกรมพระคลังสินค้ากรมเดียว*

๕. ภาษีน้ำอ้อย ตามบัญชีภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๓๓๘ เงินประมูล ๑๖๐ ชั่ง หลวงพิทักษ์ทศกรเป็นเจ้าภาษี เงินขึ้นกรมพระคลังสินค้า ๑๔๐ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ๒๐ ชั่ง**

๖. ภาษีกอไม้ไผ่สีสุก ตามบัญชีภาษีอากรที่กล่าวมาแล้ว มีเจ้าภาษี ๒ ราย รายแรกทำภาษีเมืองกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองอินทรบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองสรรคบุรีและเมืองชัยนาท เจ้าภาษีชื่อหลวงแพ่งและหมื่นทิพย์ เงินประมูล ๑๐๐ ชั่ง ขึ้นพระคลังสินค้า ๗๘ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ขึ้นกรมพระราชวังบวรฯ ๖ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ขึ้นกรมพระศรีสุลาไลย ๗ ชั่ง ขึ้นกรมหลวงรักษรณเรศ ๔ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ๔ ชั่ง รายที่ ๒ ทำภาษีเมืองสุพรรณบุรี เมืองนครไชยศรีและเมืองปทุมธานี เงินประมูล ๘ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ส่วนไม้ไผ่สีสุกเมืองราชบุรีเมืองเพชรบุรีและเมืองสมุทรสงคราม สามเมืองนี้ รัฐบาลให้ข้าหลวงกรมการแต่ละเมืองเก็บภาษีเอง ได้ภาษี ๑๒ ชั่ง ๑ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง***

---

* ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒, "บัญชีเงินภาษีอากร จ.ศ. ๑๒๐๗," (พระนคร : บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖๖–๑๖๗.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

*** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘–๑๖๙.

๗. ภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง ของต้องห้าม คือ สินค้าต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลผูกขาดเอาไว้ซื้อขายเสียเอง ของต้องห้ามแบ่งออกเป็น ๒ จำพวก คือสินค้าเข้าและสินค้าออก สินค้าเข้าที่เป็นของต้องห้ามได้แก่ฝิ่นและอาวุธ ส่วนสินค้าออกที่เป็นของต้องห้ามในรัชกาลที่ ๓ นอกจากที่ระบุไว้ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวงแล้ว ยังมีข้าวเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

ที่พงศาวดารว่ารัฐบาลตั้งภาษีของต้องห้าม ๖ อย่างนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่ารัฐบาลโอนสิทธิผูกขาดซื้อขายของต้องห้ามไปให้แก่เจ้าภาษี เพื่อเลี่ยงข้อสัญญา ไม่ให้อังกฤษต่อว่าได้ ว่ารัฐบาลยังผูกขาดสินค้าบางอย่างอยู่ตามเดิม สินค้าที่กรมพระคลังสินค้าเลิกผูกขาดเห็นจะเป็นสินค้าตามที่บัญญัติในกฎหมายอาญาหลวง คือ ไม้กฤษณา นอแรด งาช้าง ไม้จันทน์ ไม้หอม รวม ๕ อย่าง ยังขาดอีกอย่างหนึ่ง เข้าใจว่าจะเป็นดีบุก

ภาษีของต้องห้าม ๖ อย่างนี้ จีนชินรับทำ เงินประมูล ๑๗๐ ชั่ง กรมพระคลังสินค้าได้ ๑๕๐ ชั่ง กรมพระราชวังบวรฯได้ ๑๕ ชั่ง กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ได้ ๒ ชั่ง กรมหลวงรักษรณเรศได้ ๑ ชั่ง เจ้าคุณวัง (เจ้าจอมมารดากรมหมื่นสุรินทรรักษ์) ได้ ๒ ชั่ง*

๘. ภาษีไม้ฝาง ในกระบวนสินค้าที่รัฐบาลผูกขาดเอาไว้ซื้อเองขายเอง ไม่มีสินค้าอะไรสำคัญเท่าไม้ฝาง ไม้ฝางเป็นสินค้าออกสำคัญของไทยมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว และรัฐบาลได้ประกาศให้เป็นสิ่งของต้องห้ามมาแต่สมัยอยุธยาตอนต้นทีเดียว จะเห็นได้จากกฎหมายลักษณะอาญาหลวงตอนที่ประกาศใช้ในปีมะโรงนักษัตรโทศก (พ.ศ. ๑๙๐๓) มาตรา ๑๔๒ ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า "ถ้าฝ่างแลสิ่งของมาถึงหน้าชั่ง แล้วลักขายลงสำเภา พิจารณาเปนสัจ ให้เอาฝางทำขาหย่างประจานแล้วให้ปลงลงทวนด้วยลวดหนัง ๕๐ ที แล้วเอาตัวลงหญ้าช้าง ถ้าฝางแลสิ่งของเข้าท้องพระคลังแล้วลักไปขายต่างเมือง ให้ตัดคอริบเรือน แล้วเอาบุตรพรรยาลงหญ้าช้าง"**

การที่รัฐบาลตั้งภาษีไม้ฝาง ตามที่ปรากฏในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ นั้น สันนิษฐานว่าตั้งขึ้นภายหลังที่ทำหนังสือสัญญากับอังกฤษ ด้วยเจตนาเช่นเดียวกันกับการตั้งภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง คือต้องการแสดงให้อังกฤษเห็นว่า รัฐบาลเลิกผูกขาดไม้ฝางแล้ว

ตามบัญชีเงินภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๓๘๘ รัฐบาลให้พระสวัสดิวารี (เจ๊สัวฉิม) เป็นเจ้าภาษี พระสวัสดิวารีจ่ายเงินประมูลให้พระคลังสินค้า ๖๕๐ ชั่ง ถวายกรมพระราชวังบวรฯ ๗๐ ชั่ง ถวายกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๑๐ ชั่ง ถวายกรมรักษรณเรศ ๑๐ ชั่ง รวมทั้งสิ้น ๗๔๐ ชั่ง*** เมื่อเปรียบเทียบกับเงินประมูลภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง จะเห็นได้ว่าไม้ฝางเป็นสินค้าขายดีที่สุด นายยอน ครอเฟิดกล่าวถึงไม้ฝางว่า ถ้าคิดตามปริมาณของสินค้าออกแล้ว ไม่มีสินค้าอย่างใดพอจะเทียบกับไม้ฝางได้เลย

---

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

** กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, "พระไอยการอาญาหลวงมาตรา ๑๔๒" (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๐๒.

*** ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒, "บัญชีเงินภาษีอากร จ.ศ. ๑๒๐๗," (พระนคร : บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖๓.

๙. ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา แต่ก่อนนั้นเมื่อพ่อค้าส่งสินค้าใด ๆ ออกนอกประเทศ จะมีเจ้าหน้าที่กรมท่าไปตรวจสอบนับสินค้า แล้วเก็บภาษีสินค้าเหล่านั้น แต่ต่อมาภายหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีเหตุผลอย่างไรหาทราบไม่ ได้โอนอำนาจการเก็บภาษีสินค้าออกให้แก่เจ้าภาษีไป แต่ไม่ได้มอบอำนาจให้แก่เจ้าภาษีคนเดียว ท่านแบ่งแยกสินค้าออกเป็นหลายกลุ่ม แต่ละกลุ่มมีเจ้าภาษีรับมอบอำนาจให้เป็นผู้ควบคุมเก็บภาษีแทนรัฐบาล เท่าที่รู้จากหนังสือพงศาวดารก็มีเจ้าภาษีไม้แดงคนหนึ่ง เจ้าภาษีพริกไทยคนหนึ่ง และเจ้าภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภาคนหนึ่ง

สินค้าที่เรียกรวม ๆ ว่า สินค้าเบ็ดเสร็จนั้น จะมีอะไรบ้างหาทราบไม่ ได้หลักฐานแต่เพียงว่า จีนชินเป็นเจ้าภาษี เงินประมูล ๒๗๕ ชั่ง ขึ้นกรมพระคลังสินค้า ๒๕๕ ชั่ง ขึ้นกรมพระราชวังบวรฯ ๑๕ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๒ ชั่ง ขึ้นกรมหลวงรักษรณเรศ ๑ ชั่ง ขึ้นเจ้าคุณวัง ๑ ชั่ง*

การที่รัฐบาลโอนอำนาจผูกขาดสินค้าออกหลายอย่างให้แก่เจ้าภาษีไปทำแทน เห็นจะเกิดภายหลังที่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษและอเมริกาแล้ว ทั้งนี้ก็เพื่อไม่ให้ฝรั่งต่อว่าได้ว่ารัฐบาลละเมิดข้อตกลงข้อนั้นข้อนี้ การณ์ปรากฏในภายหลังว่า พวกพ่อค้าอังกฤษและอเมริกันยังซื้อขายสินค้าไม่สะดวกอยู่ตามเดิม จะซื้อสินค้าอะไร ก็มักเป็นสินค้าผูกขาดของเจ้าภาษี ซื้อจากพ่อค้าใด ๆ ไม่ได้ ต้องซื้อจากเจ้าภาษี ฝ่ายเจ้าภาษีก็โก่งราคาลิ่วจนซื้อไม่ลง พวกฝรั่งจึงกล่าวหารัฐบาลไทยว่าละเมิดข้อตกลง คือ ยังมีการผูกขาดสินค้าอยู่อย่างเดิม เป็นแต่เปลี่ยนมือจากรัฐบาลไปให้เอกชนผูกขาดเท่านั้น

ถึงแม้จะมีการโอนสิทธิผูกขาดสินค้าต้องห้ามหลายอย่างไปให้เจ้าภาษีดังกล่าวมาแล้ว กรมพระคลังสินค้าก็ยังไม่เลิกค้าขายเสียทีเดียว ปรากฏตามคำยืนยันของทูตอังกฤษและทูตอเมริกาที่เข้ามาขอแก้ไขหนังสือสัญญาว่า กรมพระคลังสินค้าซื้อน้ำตาลนอกเอาไว้ขาย นอกจากน้ำตาล จะมีสินค้าอะไรอีกบ้าง ยังหาหลักฐานไม่พบ การค้าของรัฐบาล ประกอบกับการเพิ่มภาษีอากรใหม่ ๆ เกือบ ๔๐ อย่าง ทำให้รัฐบาลมีรายได้มากกว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ เป็นอันมาก ถึงแก่สามารถตั้งเงินเดือนให้แก่เจ้านายทุก ๆ เดือน และสามารถเพิ่มเบี้ยหวัด (เงินโบนัส) ให้แก่เจ้านายและข้าราชการมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

๑๑. อเมริกาและอังกฤษขอแก้ไขหนังสือสัญญา

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี และข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายที่ไทยทำกับฝรั่งอังกฤษและอเมริกานั้น ไม่เป็นที่พอใจของพวกพ่อค้าฝรั่งเลย เพราะพวกเขารู้สึกว่าต้องเสียค่าธรรมเนียมเรือแพงเกินสมควร และต้องอยู่ใต้บังคับของกฎหมายและขนบธรรมเนียมของไทย นอกจากความไม่พอใจในหนังสือสัญญาแล้ว พวกฝรั่งยังไม่พอใจที่รัฐบาลไทยไม่ปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาอีกด้วย

เช่นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ มีเรืออเมริกันลำหนึ่งเข้ามาซื้อน้ำตาลทราย แต่หาซื้อในท้องตลาดไม่ได้ พ่อค้าอเมริกันขอซื้อจากคลังสินค้ารัฐบาล ก็ไม่ยอมขายให้ เกี่ยงให้ซื้อจากเจ้าภาษี พ่อค้าอเมริกัน

---

* เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓—๑๖๔.

"ต้องไปหาจีน ๒ คน ชื่อเจ๊สัวฉิมผู้ใหญ่ ๑ เจ๊สัวยง ๑ คน ๒ คน นั้นตีราคาน้ำตาลทราย.....แพงกว่าเจ้าของโรงน้ำตาล เจ้าของโรงน้ำตาลขายราคาน้ำตาลทรายถูกกว่าที่กรุงฯ ก็ยังมีกำไรอยู่ และน้ำตาลทรายที่ลูกค้าบรรทุกเข้ามาขาย ณ กรุงฯ นั้น เก็บเข้าในคลังหลวงเสียเกือบหมด ถึงเวลาเจ้าภาษีจะต้องการขาย ก็เอาออกขาย"* พ่อค้าอเมริกันเห็นว่าเจ้าภาษีโก่งราคาสูงเกินไป จึงไม่ซื้อ ต้องยอมเสียเวลาไปซื้อน้ำตาลทรายในประเทศฟิลิปปินส์

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ราคาน้ำมันมะพร้าวในท้องตลาดตกหาบละ ๕ บาท ๒ สลึง ถึง ๖ บาท ๒ สลึง พอรัฐบาลตั้งเจ้าภาษีน้ำมันมะพร้าว เจ้าภาษีก็กักตุนน้ำมัน ปล่อยออกขายเพียงเล็กน้อย ทำให้ราคาน้ำมันเพิ่มขึ้นเป็นหาบละ ๑๒ บาท ถึง ๑๕ บาท การที่น้ำมันมะพร้าวมีราคาแพงเป็นเพราะรัฐบาลไทยไม่ปฏิบัติตามสัญญา ที่ว่าจะให้พ่อค้าอเมริกันซื้อขายได้อย่างเสรี

พ่อค้าอเมริกันยังมีเรื่องกล่าวหารัฐบาลไทยว่าไม่ปฏิบัติตามสัญญาอีกเรื่องหนึ่ง คือ เมื่อเอาเหล็กกล้า และเหล็กอื่นๆ เข้ามาขาย รัฐบาลเก็บภาษีจากลูกค้าที่ซื้อเหล็กเหล่านั้นหาบละ ๑ บาท "เพราะอย่างนั้นราคาเหล็กจึงสูงขึ้นหาบละ ๑ บาท"[๔๘]

รัฐบาลสหรัฐอเมริกาเห็นใจพวกพ่อค้าที่ร้องทุกข์ ว่าไม่ได้รับความเป็นธรรมในการค้าขายกับเมืองไทย จึงส่งทูตชื่อ โจเซฟ บัลเลสเตีย มาเจรจาแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือสัญญาและข้อตกลงที่ทำไว้ต่อกันเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๗๕ ที่เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งคือ จะขอตั้งกงสุลในกรุงเทพฯ เพื่อช่วยเหลือพ่อค้าอเมริกันที่ไม่ได้รับความยุติธรรม และจะขอลดหย่อนค่าธรรมเนียมเหมาให้ต่ำลง แต่การเจรจาไม่ได้ผลแม้แต่นิดเดียว เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) นายโจเซฟ บัลเลสเตีย ทูตอเมริกันหาใช่คนชั้นขุนนางไม่ เป็นพ่อค้าอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ใกล้ ๆ กับเมืองไทย (๒) เครื่องราชบรรณาการที่ทูตอเมริกันนำเข้ามาถวายเป็นของซื้อในเมืองจีนแทบทั้งสิ้น[๔๙] และ (๓) นายบัลเลสเตียทำตัวไม่เหมาะสมกับฐานะทูต คือ เข้ากรุงเทพฯ ตามลำพังคนเดียว ไม่มีขบวนเกียรติยศติดสอยห้อยตามให้ดูสง่าผ่าเผยเหมือนทูตฝรั่งคนอื่นๆ มีแต่มิชชันนารีในกรุงเทพฯ เดินตามหลังเพียงคนเดียว "ขุนนางไปทันพร้อมกันที่รับแขกตามธรรมเนียมไทย โยเซฟบัลเลสเตียขึ้นจากเรือ เห็นมิชชันนารีสมิทบุตรเลี้ยงมิชชันนารียอนถือหีบหนังสือที่ว่า เปนราชสาส์น ปิดตราเจ้าเมืองอเมริกันมามือหนึ่ง ถือร่มของโยเซฟบัลเลสเตียมามือหนึ่ง เดินตามหลังมา ขุนนางไทยได้เห็นดังนั้นก็มีความเสียใจ ว่าพระราชสาส์นเจ้าเมืองอเมริกันมาถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ณ กรุงฯ พระนามทั้งสองฝ่ายอยู่ในหนังสือ เอาถือเดินตามหลังมาดังนี้ ไม่สมควรตามอย่างธรรมเนียมไทย เมื่อครั้งเอดแมนรอเบต พาพระราชสาส์นเจ้าเมืองอเมริกันเข้ามาครั้งก่อน ขุนนางเจ้าพนักงานได้จัดแจงเรือเชิญนทองไปรับพระราชสาส์นขึ้นมาแปลตามอย่างธรรมเนียม เมื่อเอดแมนรอเบตไปหาท่านเสนาบดี ก็มีทหาร มีฝีพาย มีปี่มีกลอง เป่านำหน้าสมเกียรติสมยศดูงาม"[๕๐]

การที่รัฐบาลสหรัฐอเมริกาส่งคนปอนๆ เป็นทูตเข้ามาก็ดี ให้ของที่ไม่สมควรตามขนบธรรมเนียมของไทยก็ดี ย่อมจะทำให้คนไทย ซึ่งเป็นคนเห่อยศเห่อศักดิ์และถือตัวอย่างยิ่ง หาว่าฝรั่งดูถูก

---

* ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒, (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๕๔–๕๕.

คนไทย ไม่เคารพพระเจ้าแผ่นดินของไทย จึงทำให้เกิดปฏิกิริยาชิงชังฝรั่งขึ้นทันที ยิ่งเมื่อทูตอเมริกันไม่ยอมมอบราชสาส์นของท่านประธานาธิบดีซาคารี เทเลอร์ให้แก่ไทย เพื่อดำเนินการแปลเป็นภาษาไทยเสียก่อนตามธรรมเนียมไทย ฝ่ายไทยเลยไม่ยอมให้ทูตอเมริกันเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ในที่สุดทูตอเมริกันก็ออกจากเมืองไทยด้วยความโมโหโกรธา ในปลายเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๙๓ พร้อมทั้งขู่ว่าจะไปฟ้องรัฐบาลอเมริกันว่าคนไทยดูหมิ่นท่านประธานาธิบดี

ยังไม่ทันที่คนไทยจะหายตระหนกตกใจในท่าทีอันก้าวร้าว และคำขู่ของทูตอเมริกัน ราชทูตของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษก็เดินทางเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนสิงหาคมปีเดียวกัน โดยมีวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันกับทูตอเมริกัน แต่รัฐบาลอังกฤษทำพลาดไปมาก ที่ให้ราชทูตถือหนังสือของอัครมหาเสนาบดีมาให้เสนาบดีกรมท่า จึงไม่ได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติ และพลอยทำให้การเจรจาล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง ถ้าหากรัฐบาลอังกฤษให้ราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการให้เกียรติแก่พระเจ้าแผ่นดินไทยว่ามีศักดิ์สูงพอ ๆ กัน ข้าพเจ้าคิดว่ารัฐบาลไทยคงยินยอมให้มีการแก้ไขหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเป็นแน่ เพราะการตั้งทูตคราวนี้รัฐบาลอังกฤษตั้งขุนนางผู้ใหญ่เป็นทูตเข้ามา ไม่ใช่ตั้งพ่อค้าต่ำศักดิ์เป็นทูตอย่างรัฐบาลอเมริกา และเครื่องราชบรรณาการที่นำมาถวายก็ล้วนเป็นของเมืองฝรั่งทั้งนั้น ทั้งตัวราชทูตคือ เซอร์เยมส์ บรุ๊ก ก็เป็นคนมีอัธยาศัยใจคอดี ไม่เป็นคนขี้โมโหกิริยาวาจาทรามเหมือนนายบัลเลสเตีย แสดงว่ารัฐบาลอังกฤษไม่ดูหมิ่นศักดิ์ศรีของชนชาติไทย ก็ย่อมจะเป็นที่พอใจของคนไทยเป็นธรรมดา

แต่ถ้าจะให้คนไทยพอใจเป็นที่ยิ่งแล้ว รัฐบาลอังกฤษจะต้องแสดงให้เห็นชัดด้วยว่า มีความเคารพนับถือพระเจ้าแผ่นดินไทย การแสดงนี้ย่อมทำได้ด้วยการเชิญพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษมาถวาย

รัฐบาลอังกฤษทำผิดพลาดในเรื่องนี้ บางทีจะคิดว่าเรื่องนี้ไม่สำคัญก็เป็นได้ แต่ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินเมืองไทยนั้นถือว่าเรื่องถวายพระราชสาส์นเป็นเรื่องสำคัญที่สุด เพราะเป็นการให้เกียรติแก่ท่าน ถ้าไม่มีพระราชสาส์นมาถวายก็เท่ากับไม่ให้เกียรติ เมื่อไม่ให้เกียรติแก่ท่าน ท่านก็เลยไม่ให้เกียรติแก่ราชทูต คือไม่ยอมให้เข้าเฝ้า โดยอ้างว่าเจ็บไข้ไม่สบาย ทั้งท่านยังแคลงใจด้วยว่า เซอร์เยมส์ บรุ๊ก จะไม่ใช่ราชทูตจริง ดังปรากฏจากกระแสพระราชดำริตอนหนึ่งว่า "ให้ตรึกตรองเสียก่อนว่า ซึ่งเซมสับรุกเข้ามาพูดจาครั้งนี้ เจ้าวิลาศก็เปนเจ้าผู้หญิง จะคิดราชการให้เข้ามาพูดจาหาเหตุพาลวิวาทเถิงเพียงนี้ได้เจียวหรือ หรือจะเปนแต่ขุนนางเขาปฤกษาหารือพร้อมกันให้เข้ามา หรือจะเปนการของเซมสับรุกรับธุระลูกค้าเข้ามาพูดจาขู่เล่นตามสบายใจดอกกระมัง ถ้าเห็นว่าเปนการของขุนนางเขาให้เข้ามาก็จะต้องเปนการของขุนนางฝ่ายเราบ้าง ถ้าผู้ใดคิดเห็นการแล้ว ก็อย่าให้ทำคมในฝักไว้ ประหนึ่งว่าเกรงใจเจ้าเกรงใจนาย จึงไม่พูดให้แจ่มแจ้งตามใจของตัวเห็นของตัวรัก ถ้าคิดดังนี้ คนผู้นั้นถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ก็นึกว่าเหมือนหนึ่งน้ำที่ตักไว้กินเหมือนกันเถิด"[๕๑]

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงการแก้ไขสัญญาทางด้านการเมือง จะกล่าวแต่การแก้ไขสัญญาทางด้านการค้าขายเท่านั้น เซอร์เยมส์ บรุ๊กได้เสนอร่างสัญญาพิกัดสินค้าสำหรับ

ใช้แทนข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขายมาให้ฝ่ายไทยพิจารณา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

"ข้อ ๑ ฝิ่นเป็นของต้องห้าม มิให้ซื้อขายเลยในแว่นแคว้นกรุงเทพฯ ถ้าใครเอาฝิ่นมา จับได้ ให้ริบฝิ่นนั้นเป็นของหลวง และผู้เอามา ไหมเสียเป็นเงินเหรียญร้อยแผ่น ถ้ามิได้ใช้เงิน ให้เอาตัวจำไว้กำหนด ๖ เดือน

ข้อ ๒ สินค้าทั้งเจ็ดสิ่งนี้ คือ น้ำมัน ๑ ปืน ลูกปืนแลดินปืน รวมไว้เป็น ๑ เหล็ก ๑ กะทะเหล็ก ๑ เหล็กกล้า ๑ สุรา ๑ ไม้สัก ๑ เป็น ๗ ประการด้วยกัน ทั้งเจ็ดสิ่งนี้ยอมให้ไว้แก่กรุงเทพฯ ฝ่ายเดียว จะคิดพิกัดค่าภาษีไม่พิกัดตามแต่จะเห็นชอบในกรุงเทพฯ เรือแลกำปั่นลำใดที่ใช้ธงอังกฤษ จะเอาของเหล่านี้บรรทุกเข้ามาขาย หรือจะบรรทุกเอาไปก็มิได้ ห้ามเสีย เว้นไว้แต่มีบัตรหมายของขุนนางไทย อันเป็นเจ้าพนักงานยอมให้ จึงจะทำได้

ข้อ ๓ ข้าวสารก็ดี ข้าวเปลือกก็ดี แลของอื่นทั้งปวงที่เป็นสินค้า อย่าให้ต้องเสียค่าภาษี เว้นไว้แต่ตามที่กำหนดไว้ในคำสัญญาใบนี้

ข้อ ๔ เว้นไว้แต่สินค้า ๗ ประการที่ยอมให้ไว้แก่กรุงเทพฯ ฝ่ายเดียว คนใต้บังคับอังกฤษก็ดี คนใต้บังคับแห่งกรุงเทพฯ ก็ดี จะซื้อจะขายกันในกรุงบางกอกก็ดี ในเมืองอื่นอันมีท่าจอดก็ดี จะทำได้คล่องมิให้ขัดข้องประการใด เมื่อว่าดังนี้เข้าใจว่าเว้นแต่ค่าภาษีที่กำหนดไว้แล้ว เจ้าภาษีจะมาพิกัดคาดค่ามิได้ จะตั้งภาษีสินค้าว่าเป็นของขายไปนอก เป็นของเข้ามาแต่นอก มาขายนี้มิได้ ผู้ใดอื่นเว้นแต่ผู้ซื้อผู้ขายจะแทรกตัวเข้าทัดทานมิให้ซื้อขายกันคล่องง่าย อย่าให้ทำได้

ข้อ ๕ ค่าภาษีในน้ำตาลทรายขาว บัดนี้เป็นหาบละ ๒ สลึง คำสัญญานี้จะได้ว่าให้แปลกเปลี่ยนกันก็หามิได้ ด้วยสินค้าที่เขียนลำดับกันไว้ข้างหน้านี้ก็เหมือนกัน แต่สินค้าอื่นอันมิได้คิดเป็นแทนภาษีที่ใช้ในของเข้ามา แลของที่เอาไปข้างนอกจดลงที่นี้ให้ถือว่าหามีค่าภาษีไม่เลย

ข้าวสารนั้นให้เป็นภาษีหาบละสลึง		
น้ำตาลทรายขาว	,,	,, ๒ สลึง
ครั่ง	,,	,, ๒ สลึง
เขาสัตว์	,,	,, สลึง
น้ำตาลทรายแดง	,,	,, สลึง
เกลือ	,,	เกวียนละ ๒ บาท
ไม้ฝาง	,,	หาบละเฟื้อง

คิดเป็นแทนภาษีที่ใช้ในของเข้ามาแลของที่เอาไปข้างนอก

ข้อ ๖ ถ้ากำปั่นอังกฤษบรรทุกของเข้ามาขาย บรรทุกของไปขายข้างนอกหรือบรรทุกของเข้ามาทั้งบรรทุกออกไปด้วย ต้องใช้ค่าปากเรือวาละ ๕๐๐ บาท วานั้นคิดเป็น ๗๘ นิ้วอังกฤษ เมื่อจะวัดปากเรือ ให้วัดบนดาดฟ้าชั้นบนก็ได้ ชั้น ๒ ก็ได้ ให้วัดตามที่กว้างมาก ค่าปากเรือดังนี้ให้คิดเอาแทนภาษีของเข้าออก ค่าท่าจอด ค่าร่องน้ำสารพัด ครั้นกำปั่นลำใดใช้ค่าปากเรือดังนี้แล้ว ถึงจะขนของขึ้นที่ ๒ แห่ง หรือจะบรรทุกของที่ ๒ แห่ง ๓ แห่งในแว่นแคว้นกรุงเทพฯ มิต้องใช้อะไรอีกในเที่ยวนั้น

อนึ่ง ถ้าเรือกำปั่นอังกฤษลำใดจะเข้ามาในแดนกรุงเทพฯ ปรารถนาแต่จะซ่อมแปลงเรือที่เสีย หรือจะซื้อเสบียงอาหาร หรือจะใคร่ถามข่าวรู้ราคาสินค้าเท่านั้น ก็ยอมอย่าให้เสียค่าปากเรือเลย

ยังมีเหตุอื่นข้อเล็กน้อย จะคิดอ่านกันต่อภายหลังได้"[๕๒]

ฝ่ายไทยปฏิเสธไม่ยอมรับสัญญาพิกัดสินค้าที่ราชทูตอังกฤษเสนอมาทุก ๆ ข้อ โดยให้เหตุผลประกอบคำปฏิเสธอย่างยืดยาวแต่นุ่มนวล จะขอยกตัวอย่างมาให้พิจารณาสักข้อหนึ่ง คือ เรื่องห้ามขายข้าวเพื่อท่านทั้งหลายจะได้เห็นสำนวนโวหารของขุนนางไทยสมัยรัชกาลที่ ๓

"ซึ่งเซอร์เชมสบัรุก.....ว่าสินค้าซึ่งเกิดในกรุงพระมหานครศรีอยุธยานี้ เหมือนเข้าเปลือกเข้าสารที่เปนของต้องห้ามแต่โบราณมา ก็ว่าให้มีภาษีเสียให้ลูกค้าได้ซื้อขายกันเราจะยอมตามใจให้นั้นไม่ได้ ถ้าฉวยทำไร่ทำนาไม่ได้ผล ไพร่บ้านพลเมืองก็จะได้ความอดหยากซวดโซเสียเปล่า ๆ ของที่ไม่ต้องห้าม ลูกค้าเคยซื้อขายกันมาแต่ก่อน ให้ยกเปนของต้องห้ามเอาไว้สำหรับแผ่นดิน พูดจาแต่ตามใจชอบดังนี้ สมที่เปนผู้มีสติปัญญาฉลาด คิดอ่านมาจัดแจงในการซื้อขายให้เปนประโยชน์เสมอกันทั้งสองฝ่าย ช่างมีอุตสาหะพากเพียรแต่งหนังสือมาแต่ต้นจนปลาย ว่ากล่าวยืดยาวทบทวนวนเวียนไม่รู้สิ้นรู้จบ จะมาลบล้างเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีพระนครใหญ่ อันตั้งไว้ได้หลายร้อยปีมาแล้ว ให้พ้นเพื่อนผันแปรไปเสียนั้น ก็ควรจะยกย่องว่าเซอร์เชมสบัรุกเปนผู้มีสติปัญญาเจรจามาก ตั้งแต่เราเปนขุนนางทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมาได้ ๗๐ ปีก็มี ๖๐ ปีก็มี ๕๐ ปีก็มี ๔๐ ปีก็มี ๓๐ ปีก็มี ๒๐ ปีเศษก็มี จะได้เคยพบเคยเห็นผู้ใดมาเจรจาความบ้านเมือง ประดุจดังครูบาอาจารย์มาสั่งสอนบังคับบัญชา เหมือนน้ำท่วมบ่าท่วมทุ่งเช่นนี้หามีไม่ เผ้าแต่ตั้งใจหลงคิดว่ากล่าวจัดแจงในการซื้อขาย จะให้ลูกค้าพาณิชเกิดผลเกิดประโยชน์เพลิดเพลินไป ไม่คิดปรานีกับเราทั้งหลายเจ้าของบ้านเจ้าของเมืองบ้างเลย"[๕๓]

เมื่อราชทูตอังกฤษถูกไม้ดื้อของไทยเข้า ก็สุดที่จะระงับความอดกลั้นข่มโทสะไว้ได้ ถึงแก่พูดขู่ว่าจะไปบอกรัฐบาล ว่าเมืองไทยไม่ชอบปลอบ ต้องเอาอำนาจมาบังคับจึงจะแก้ไขหนังสือสัญญาได้สำเร็จประสงค์

เมื่อสิงโตคำราม ผู้ที่ได้ฟังเสียงคำรามและรู้ฤทธิเดชของสิงโตมาแล้วก็ขวัญผ่อ พวกมิชชันนารีอเมริกันต่างวุ่นวายหาเรือโดยสารเพื่อจะเดินทางออกจากเมืองไทย ก่อนที่สงครามระหว่างไทยกับอเมริกา หรือไทยกับอังกฤษ จะอุบัติขึ้น

๑๒. ภาวะเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๓

การทำหนังสือสัญญาทางไมตรี และการค้าขายกับอังกฤษและอเมริกา เป็นการยอมเลิกขนบผูกขาดที่รัฐบาลตั้งขึ้นไว้ เพื่อหาเงินเข้าคลังสำหรับใช้จ่ายบำรุงบ้านเมืองและการศาสนา ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะมีค่าปากเรือมาชดเชยความสูญเสียที่ต้องเลิกค้าขาย แต่รัฐบาลก็กลัวว่ารายได้ของแผ่นดินจะตกต่ำกว่าแต่ก่อน จึงใช้วิธีโอนสิทธิ์ผูกขาดสินค้าต้องห้ามไปให้แก่เจ้าภาษีดังกล่าวมาแล้ว

ในรัชกาลที่ ๓ การทำศึกสงครามมีบ่อยครั้งกว่าในรัชกาลที่ ๒ จึงทำให้รัฐบาลจำต้องหาเงิน

รายได้เอาไว้ใช้สอยมากกว่ารัชกาลก่อน เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น แต่รัฐบาลไม่เก็บภาษีเอง มอบอำนาจให้เจ้าภาษีนายอากรเก็บเงินแทน

การมอบอำนาจให้เจ้าภาษีนายอากรเก็บภาษีจากราษฎร ก็เท่ากับเพิ่มเสือนอนกินให้มากขึ้น แต่ก่อนมีรัฐบาลเป็นผู้กินกำไรคนเดียว เมื่อมีเจ้าภาษีนายอากรคนกินกำไรก็เพิ่มขึ้นเป็นหลายคน ทำให้สินค้าทุกอย่างที่มีเจ้าภาษีนายอากรมีราคาแพงขึ้น เช่น น้ำมันมะพร้าวเคยขายหาบละ ๕ บาท ๒ สลึง ถึง ๖ บาท ๒ สลึง พอมีเจ้าภาษีน้ำมันมะพร้าวเท่านั้น ราคาน้ำมันขึ้นพรวดเป็นหาบละ ๑๒ ถึง ๑๕ บาท ทันที (ดูหน้า ๑๖๕)

รัฐบาลเก็บภาษีอากรใหม่ ๆ เกือบ ๔๐ ชนิด คิดดูก็แล้วกัน ว่าการทำเช่นนี้จะทำให้สินค้าแทบทุกอย่างขึ้นราคาไปตาม ๆ กันหรือไม่

ไม่มีปัญหาว่าราษฎรจะเดือดร้อนหรือไม่

พวกชาวไร่ชาวนาเห็นจะย่ำแย่กว่าเพื่อน เพราะรัฐบาลไม่ยอมให้ส่งข้าวเป็นสินค้าออก เลยทำให้ราคาข้าวเปลือกตกต่ำกว่ารัชกาลก่อน ๆ "เกวียนละตำลึงบ้าง ห้าบาทบ้าง ตำลึงกึ่งบ้าง"[๕๔] เมื่อชาวนาทำนาได้เงินน้อยไม่พอกินก็ย่อมเดือดร้อนเป็นธรรมดา ครั้นสินค้าแทบทุกอย่างแพงกว่าแต่ก่อน ชาวนาก็ยิ่งเดือดร้อนมากขึ้น บางคนทนทำนาอยู่ไม่ไหว "เวร (คือเวนคืน) นาเสียหลายหมื่นไร่ไปหากินอย่างอื่น"[๕๕]

คนรวยที่สุดมีไม่กี่คน รัฐบาลมีรายได้ปีละหลายล้านบาท[๕๖] นับว่าเป็นมหาเศรษฐีขั้นที่หนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังน่าจะครองตำแหน่งมหาเศรษฐีชั้นที่สอง เศรษฐีรอง ๆ ได้แก่เจ้านาย และขุนนางชั้นสูงบางคน รวมทั้งพวกเจ๊สัวไว้หางเปียและไม่ไว้หางเปียด้วย

เมื่อรัฐบาลเพลามือในการค้าขาย แล้วตั้งเจ๊สัวจีนเป็นเจ้าภาษีนายอากรการค้าขาย และการประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่ใช้ทุนรอนมากในเมืองไทยก็ตกอยู่ในกำมือของชาวจีนมากยิ่งกว่าแต่ก่อน

แต่รัฐบาลก็ไม่วิตกกังวลในเรื่องนี้ เพราะรัฐบาลมีที่ดินให้ราษฎรทำมาหากินอย่างเหลือเฟือ ได้ช่วยขุดคลองใหม่ และขุดลอกคลองเก่าที่ตื้นเขินหลายสาย แล้วยังช่วยยกเลิกเอาหางข้าวค่านาเปลี่ยนเป็นเก็บเงินไร่ละสลึงเฟื้องแทน[๕๗] เพื่อชาวนาจะได้ไม่ต้องเดือดร้อนในการนำข้าวเปลือกมาส่งฉางหลวง ช่วยถึงเพียงนี้แล้ว ราษฎรก็น่าจะคิดถึงบุญคุณของรัฐบาล ที่มีใจเมตตากรุณาแก่พวกตนตลอดมา

เชิงอรรถบทที่ ๗

๑. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๑, บทที่ ๔, หน้า ๓๐๓.
๒. เรื่องเดียวกัน, บทที่ ๑๕, หน้า ๓๐๗.
๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๒, "พระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๑๑," หน้า ๓๒๓—๓๒๔.
๔. เรื่องเดียวกัน, บทที่ ๘๐, หน้า ๓๒๙.
๕. เรื่องเดียวกัน, บทที่ ๗๔, หน้า ๓๒๗.
๖. เรื่องเดียวกัน บทที่ ๕๕, หน้า ๓๒๒.
๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๖—๓๒๘. "พระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๑๒.
๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙—๔๖.
๙. เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ ๓๑, หน้า ๓๕๖.
๑๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๑. "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๓."
๑๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๓. "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๔๕."
๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๔. "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๒๔."
๑๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๕. "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๙."
๑๔. กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒**, เล่ม ๒, หน้า ๓๙.
๑๕. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, หน้า ๕๙.
๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒—๖๓.
๑๗. กรมศิลปากร, "ร่างท้องตราถึงหัวเมืองเรื่องข้าหลวงรังวัดนาออกตราจองที่ดิน จ.ศ. ๑๑๗๓," **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒**, เล่ม ๒, หน้า ๔๑.
๑๘. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๔, หน้า ๖๐—๖๑.
๑๙. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๒, บทที่ ๑๖, หน้า ๒๑๒.
๒๐. เรื่องเดียวกัน, บทที่ ๑๓๕, หน้า ๒๕๘.
๒๑. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๕**, หน้า ๕๗—๖๔.
๒๒. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๑, "เรื่องสวนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์," หน้า ๑๘๐.
๒๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ "ตำนานอากรยาสูบ," **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, หน้า ๒๔๔—๒๕๕.
๒๔. เสถียร ลายลักษณ์....."กฎสามสิบหกข้อ," เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๖๑.
๒๕. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" วารสาร....., ๓ (พฤษภาคม, ๒๕๑๒), หน้า ๒๓.
๒๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานอากรค่าน้ำ" **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒. หน้า ๑๙๙.
๒๗. John Crawfurd, op. cit., pp. 129—130.
๒๘. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศว่าด้วยกลับตั้งอากรค่าน้ำและลดค่านาคู่โค," เรื่องเดิม, เล่ม ๕, หน้า ๒๒๑—๒๒๒.

๒๙. เรื่องเดิม, เล่ม ๔, หน้า ๖๘. "พระราชบัญญัติห้ามไม่ให้ประทุษฐร้ายตนุ"

๓๐. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒** "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," หน้า ๑๙๖–๑๙๗.

๓๑. เรื่องเดิม เล่ม ๔, หน้า ๖๓. "พระราชบัญญัติให้เรียกเข้าค่านารายคดรายคง"

๓๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๓๑๖.

๓๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๐. และ L.A. Mills, op. cit., pp. 130–131.

๓๔. Ibid. p. 144.

๓๕. Henry Burney, The Burney Papers, V.1, pp. 398–400.

๓๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๒๙๐.

๓๗. Henry Burney, op. cit., pp. 167–171.

๓๘. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๓๑.

๓๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖. ข้อความในพงศาวดารมีความคลาดเคลื่อนไปบ้าง ที่จริงพระยาชุมพรตายในคุกขณะที่เบอร์นี่ยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๔๐. Henry Burney, op. cit., pp. 398–400.

๔๑. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๒**, "หมายรับสั่งว่าด้วยนายเอดมันด์ รอเบิต ทูตอเมริกันเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี, หน้า ๒๗๖–๒๗๗.

๔๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร..... รัชกาลที่ ๓, หน้า ๑๘๒–๑๘๓.

๔๓. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๗**, (ตำนานเรื่องเลิกหวยบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม), หน้า ๕๒.

๔๔. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๒," เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๔๖๑.

๔๕. เงินอากรหวยในรัชกาลที่ ๓, ที่ ๔, และที่ ๖ ได้จากตำนานเรื่องเลิกหวยบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม (อ้างอิงจาก Siam Repository V. 5, p. 23).

๔๖. Krist of Glamann and Astrid Eriis, "Dutch Asiatic Trade," **A History of Prices and Wages in Denmark** : (Capenhagen : Longmans, Green, 1958), น้ำตาลไทยที่ว่านี้ส่งไปขายในเมืองอัมสเตอดัมระหว่างปี ค.ศ. ๑๖๓๕ กับ ค.ศ. ๑๖๓๗ ราคาขายในท้องตลาดปอนด์ละ ๐.๒๖, ๐.๓๑ และ ๐.๓๓ ฟลอริน

๔๗. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, "บัญชีเงินภาษีอากรปี จ.ศ. ๑๒๐๗," หน้า ๑๖๖.

๔๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

๔๙. Sir John Bowring, **The Kingdom and People of Siam** V. 2 (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1969), pp. 210–211.

๕๐. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๒**, หน้า ๔๐–๔๑.

๕๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘–๙๙.

๕๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙–๑๔๒.

๕๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๘–๑๙๙.

๕๔. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร," เรื่องเดิม, หน้า ๒๘๓–๒๘๔.

๕๕. เรื่องเดียวกัน

๕๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, หน้า ๑๗๐.

๕๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

บทที่ ๘

ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๔

๑. ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๓ ได้ดำรงอยู่ในสมณเพศตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๕๒ ระหว่างนั้นท่านได้สดับตรับฟังเรื่องเจ้านายและขุนนางข่มเหงราษฎรอย่างไม่เป็นธรรม และเรื่องที่ราษฎรเดือดร้อนด้วยสาเหตุต่างๆ นานาอยู่เสมอ จึงเตรียมตัวเตรียมใจที่จะขจัดบัดเป่าความเดือดร้อนของราษฎรให้บรรเทาเบาบางลงไป หากท่านมีบุญวาสนาจะได้ครองราชสมบัติในกาลภายหน้า

เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ เป็นเจ้านายที่เปรื่องปราดในวิชาความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม ในทางโลกทรงรอบรู้ทั้งวิทยาการสมัยเก่าและวิทยาการสมัยใหม่ เพราะได้ศึกษาภาษามคธและภาษาอังกฤษจนแตกฉาน สามารถเรียบเรียงเรื่องต่าง ๆ เป็นภาษามคธและภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว ดีกว่าคนสมัยปัจจุบันซึ่งใช้เวลาเรียนภาษามคธหรือภาษาอังกฤษภาษาใดภาษาหนึ่งตั้งสิบกว่าปีเสียอีก นับว่าพระองค์มีอัจฉริยะพิเศษในทางศึกษาภาษาต่างประเทศอย่างหาตัวจับยาก

เจ้าฟ้ามงกุฎฯ มิใช่เก่งแต่ในทางเรียนเท่านั้น ยังเก่งในทางปฏิรูป คือคิดที่จะทำอะไร ๆ ให้ดีกว่าที่มีอยู่แล้ว มิใช่ยึดถือแต่ขนบประเพณี ขณะดำรงสมณเพศอยู่ที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ได้ปฏิรูปวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในวัดนั้น เพื่อให้ดำเนินไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ อันปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างแท้จริง จึงเกิดนิกายสงฆ์ที่มีชื่อในบัดนี้ว่าธรรมยุติกนิกายขึ้นที่วัดสมอรายเป็นแห่งแรก การปฏิรูปของท่านได้รับความนิยมและความศรัทธาจากสัปบุรุษและภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวาง จนเกิดวัดธรรมยุติกนิกายแพร่หลายไปทั่วเมืองไทย

การตั้งพระนามพระเจ้าแผ่นดินในพระราชวงศ์จักรีอันเป็นพระนามจำเพาะรัชกาลนั้น เจ้าฟ้ามงกุฎฯ ก็เป็นผู้คิดขึ้นเป็นคนแรก ท่านมีพระนามเดิมว่ามงกุฎเมื่อก่อนได้รับราชสมบัติ จึงทรงขนานพระนามใหม่ว่าพระจอมเกล้าเมื่อขึ้นครองราชย์ และได้ขนานพระนามพระเชษฐาต่างมารดาของท่านซึ่งมีพระนามว่าทับ ให้มีพระนามใหม่ว่า พระนั่งเกล้า โดยถือตามคำแปล ทับ ก็คือนั่ง เช่น นั่งทับ เป็นต้น การตั้งชื่อจำเพาะเช่นว่านี้เป็นที่พออกพอใจของคนทั่วไป เพราะเห็นว่าดีกว่าการตั้งชื่อตามแบบโบราณซึ่งขึ้นต้นว่า “พระบาทสมเด็จเอกาทศรุธอิศวรบรมนารถ บรมบพิตร ฯลฯ” เหมือน ๆ กันทุก ๆ รัชกาล

เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็เริ่มคิดหาทางแก้ไขภาวะการครองชีพของราษฎรให้ดีขึ้นในด้านเศรษฐกิจ ทรงมีความคิดความเห็นตรงกันข้ามกับพระเชษฐาหลายอย่าง ที่สำคัญที่สุดก็คือเรื่องข้าว พระองค์มีความเห็นว่าการเปิดข้าวให้ส่งออกนอกประเทศจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างมหาศาล เมื่อมีคนต้องการซื้อข้าวไทยมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ข้าวก็จะมีราคาสูงขึ้น ทำให้ชาวนามีกำลัง

ใจที่จะขยายเนื้อที่ทำนาออกไป เพื่อจะได้มีเงินมาใช้สอยมากขึ้น เมืองไทยจะมีข้าวเป็นสินค้าออกมากกว่าแต่ก่อน แล้วรัฐบาลก็จะได้ภาษีที่เก็บจากข้าวที่ส่งออกเป็นกำไร ยิ่งส่งออกมากเท่าใด รัฐบาลก็ยิ่งได้กำไรมากเท่านั้น คนที่เดือดร้อนเพราะข้าวแพงจะสักแต่คนที่ไม่ได้ทำนา ซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อย เมื่อเทียบกับชาวนาซึ่งมีจำนวนมากกว่าหลายสิบเท่า เมื่อราษฎรกลุ่มน้อยมีผลประโยชน์ขัดกันกับราษฎรกลุ่มใหญ่ รัฐบาลที่ดีควรเห็นแก่ราษฎรกลุ่มใหญ่ จึงจะถูกต้องทำนองคลองธรรม ท่านเห็นว่านโยบายปิดข้าวของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีประโยชน์แต่เฉพาะคนกลุ่มน้อย แต่ให้โทษแก่ราษฎรซึ่งประกอบอาชีพทางทำนา อันเป็นกระดูกสันหลังของบ้านเมือง "แต่ก่อนในหลวงห้ามปิดเข้าไว้ไม่ให้เอาออกไปขายนอกประเทศ ยอมให้เอาไป แต่ภอเปนเสบียง คนทั้งปวงที่มิใช่ชาวนาแลพ่อค้าเรือต่างประเทศก็มีความสบาย ด้วยเข้าถูกเกวียนละตำลึง ห้าบาทบ้าง ตำลึงกึ่งบ้าง แต่ชาวนาไม่ชอบใจ เพราะขายเข้าได้น้อย ไม่ภอกิน ต้องทิ้งนาให้เปนป่ารก แลเวรนาเสียหลายหมื่นไร่ ไปหากินอย่างอื่น ถึงพ่อค้าก็ไม่ชอบใจ ด้วยอยากจะขายเข้าออกไปนอกประเทศ ต้องลักลอบเอาไป ครั้นเจ้าพนักงานจับได้ก็ต้องปรับ จึ่งต้องเปนทุกข์รวังตัว คนที่ซื้อเข้าเกบไว้มากกินหมดไปช้า เข้าก็ผุก็เหมนเสียไปใช้ไม่ได้ จึ่งภากันซื้อไว้แต่น้อย"[๑]

ในด้านภาษีอากร ทรงเห็นว่าควรจะลดหย่อนผ่อนปรนลงไปบ้าง "ย่อมทรงพระราชดำริห์ตริตรองอยู่เปนนิตย ทรงพิจารณาเลือกสันค้นคว้า ว่าภาษีอากรควรจะมีแต่ที่ใด ไม่ควรจะมีในที่ใด เมื่อพิเคราะห์ไปด้วยเหตุต่าง ๆ ถ้าทรงพระราชดำริห์เห็นว่าแต่ที่ใดภาษีอากรไม่ควรจะเรียกแต่ราษฎรถึงที่นั่นแต่ก่อนมือย่างธรรมเนียมเคยให้เรียกมา ก็ทรงพระมหากรุณาแก่ราษฎร ทรงปฤกกษาด้วยท่านเสนาบดีแล้ว ก็ได้ให้เลิกถอนเสียเปนหลายเรื่องหลายรายมาแล้ว ฤๅภาษีอากรแต่สิ่งใดที่มีกำไรมีผลแก่ผู้ทำนั้นน้อย พิกัดแรงเกินอยู่ ก็โปรดให้ลดพิกัดนั้นลงเสียให้สมควรก็หลายรายแล้ว แลเมื่อพระราชทรัพย์สำหรับใช้ราชการแผ่นดินตกน้อยไป ไม่ภอแก่การจับจ่าย ก็ทรงปฤษาเสนาบดีแลลูกค้าผู้ใหญ่ให้เห็นพร้อมกันว่าสิ่งใดมีผลแก่ผู้ทำมาก ยังไม่มีภาษีอากรมาแต่ก่อน ควรจะเรียกภาษีอากรขึ้นท้องพระคลังใช้แทนส่วนที่เลิกเสียลดเสียนั้นได้ ก็ให้เสนาบดีแลลูกค้าผู้ใหญ่ปฤกษาพร้อมใจกันตั้งพิกัดอัตราที่ควร แล้วให้มีภาษีอากรแต่สิ่งนั้นขึ้นบ้าง ภอได้ใช้ส่วนที่ตกที่ขาดไปได้ คงเปนกำลังรักษาแผ่นดินมิให้เสื่อมซามลง ก็แลการทั้งปวงต่าง ๆ ที่เปนที่ทำกินของราษฎรย่อมยักย้ายแปรปรวนไปตามเวลานั้น ๆ ไม่ยืนอยู่ บางสิ่งราคาขึ้น บางสิ่งราคาตก บางสิ่งมีคนตื่นกันทำมาก บางสิ่งผู้ที่เคยทำละเลยเสียโดยมาก เพราะฉนั้นการตั้งขึ้นใหม่ แลเลิกฤๅลดภาษีอากรตามการนั้น เหตุนั้น ๆ ก็ต้องจำเปนยักย้ายเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไป ซึ่งจะให้ยืนอยู่ด้วยสักว่าถือสิทธิว่า ให้ทำให้คงอยู่ตามอย่างเก่าอย่างเดิมนั้นไม่ได้เป็นแท้ ถึงว่าทรงพระราชอุสาหจะทรงพระอนุเคราะห์แก่ราษฎรอยู่ดังนี้ ราชการต่าง ๆ มีมาก จะทรงพระราชดำริห์ให้เลอียดลออตระหลอดไปสิ้นไปทุกอย่างทุกสิ่งทุกสถานในขณะเดียวก็ไม่ได้ ต้องค่อยทรงพระราชดำริห์แลไต่ถามเจ้าพนักงานแลข้าราชการผู้ใหญ่เก่า ๆ ไล่เลียงทราบพระราชหฤไทยได้แน่นอนแล้วจึ่งทรงตัดสินไปได้ แต่เวลาละเรื่องหนึ่งสองเรื่องรายหนึ่งสองรายเสมอไป ฤๅลางสิ่งเล็กน้อยเคลือบแฝงอยู่ในกรม ว่าอย่างธรรมเนียมเก่าก็ยังไม่ประจักษ์ง่าย ต่อเหตุบังเกิดมีจึ่งได้ทรงพระปรารภขึ้น แล้วทรงตัดสินให้ยักย้ายเสียใหม่ หันเข้าหาการที่ควรแก่กาลประจุบันนี้"[๒]

การลดหย่อนอากรสมพัตสร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่ยังดำรงสมณเพศเห็นจะได้ฟังคำปรับทุกข์ของชาวไร่ชาวสวนอยู่เสมอ จึงคิดจะแก้ไขความเดือดร้อนของผู้ประกอบอาชีพสองจำพวกนี้ก่อน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในปีแรกที่ครองราชสมบัตินั้นเอง รัฐบาลได้ประกาศลดหย่อนอากรสมพัตสรจากพิกัดที่ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ "เดิมไร่ละ ๑ บาท เลิกเสีย เก็บเอาไร่ละสลึงเฟื้อง"[๓] ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าพืชที่เสียอากรต่ำกว่าไร่ละบาท เช่น ถั่วเขียว ข้าวโพด งา มันเทศ กล้วยเสงเพรง แตงกวา ข่า กัญชา กระเจา กระจับ พริกเทศ บ่านใบ แมงลัก ผักกาด ฟักเขียว ฟักทอง จะลดอากรลงเหลือเท่าใด ต่ำกว่าสลึงเฟื้อง หรือลดเหลือไร่ละสลึงเฟื้องเสมอกันไปหมด

การลดหย่อนอากรส่วนใหญ่ เมื่อได้ลดอากรสมพัตสรให้แก่ชาวไร่ชาวสวนตามที่ตั้งปณิธานไว้ก่อนที่จะได้ราชสมบัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จับพิกัดสวนใหญ่มาพิจารณาต่อไป เข้าใจว่าพวกเจ้าของสวนทุเรียนในกรุงเทพฯ คงจะร้องทุกข์ว่าที่รัฐบาลเก็บอากรต้นทุเรียนต้นละบาทนั้นแพงไป ท่านพิจารณาแล้วเห็นจริงตามคำร้องทุกข์ จึงขอให้พวกเสนาบดีปรึกษาหารือกันเสียก่อน เมื่อไม่มีผู้ใดคัดค้าน ท่านจึงลดอากรต้นทุเรียนให้เหลือเพียงต้นละสลึงเฟื้อง[๔]

นอกจากต้นทุเรียน จะมีต้นผลไม้อะไรอีกบ้างที่ได้รับการลดหย่อนอากรในคราวเดียวกันนี้ หามีหลักฐานอย่างหนึ่งอย่างใดบอกให้เรารู้ไม่

การลดหย่อนค่านา นาที่ทำกันในเมืองไทยแบ่งออกเป็นประเภทตามลักษณะที่ทำได้ ๒ ประเภท คือนาปีกหรือนาคู่โคประเภทหนึ่ง กับนาหว่านหรือนาฟางลอยอีกประเภทหนึ่ง การทำนาปีกเสียเวลามากกว่าการทำนาฟางลอย ชาวนาต้องปลูกในแปลงตกกล้าเสียก่อน เมื่อต้นข้าวโตพอสมควรแล้วจึงถอนเอาไปปลูกในที่อีกแปลงหนึ่ง การพิถีพิถันเช่นนี้ช่วยให้ต้นข้าวเจริญเติบโตจนออกรวงแทบทุกต้น ได้ผลเต็มเม็ดเต็มหน่วย ส่วนการทำนาหว่านนั้นงานสบายกว่าทำนาปีก แต่เมล็ดข้าวที่หว่านอาจถูกนกหนูปูนากิน หรือไม่งอกก็ได้ รัฐบาลเก็บค่านาทั้งนาปีกและนาหว่านเสมอกัน คือ ไร่ละ ๒ ถัง แล้วมาเปลี่ยนเป็นเงินเอาไร่ละสลึงเฟื้องในรัชกาลที่ ๓ แต่ใช้เกณฑ์คำนวณเนื้อที่ผิดกัน คือถ้าเป็นนาปีก เจ้าของนาต้องเสียตามเนื้อที่ในโฉนด ถ้าเป็นนาหว่าน เจ้าของนาเสียค่านาตามเนื้อที่ที่ปลูกข้าวแต่ละปี (สังเกตได้จากตอฟาง)

ครั้นเมื่อมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลอยากหาทางลดหย่อนค่านาเพื่อเอาใจราษฎร ซึ่งหาเลี้ยงชีพทางทำนาเป็นส่วนใหญ่ พอเกิดฝนแล้งน้ำน้อยใน พ.ศ. ๒๓๙๕ รัฐบาลก็ส่งข้าหลวงเสนาออกไปประเมินนาปีก ให้รู้จำนวนว่าทำได้เท่าไร ทำไม่ได้เท่าไร แล้วเรียกเก็บค่านาจากเจ้าของนาปีกเฉพาะส่วนที่ทำนา ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๙๖ เมื่อจะมีการเดินสวนเดินนาครั้งแรกในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลก็สำแดงความกรุณาแก่ราษฎรเจ้าของนาปีกอีกขั้นหนึ่ง คือลดอากรค่านาให้ไร่ละเฟื้องหนึ่ง คงเก็บเพียงไร่ละสลึงเท่านั้น[๕]

การตั้งภาษีฝิ่น ฝิ่นเป็นพืชที่ปลูกกันมาในมณฑลบังกะหล่า แล้วพ่อค้าอังกฤษนำมาขายให้แก่คนไทยและคนจีนในเมืองไทย ในขั้นแรกคนไทยถือว่าฝิ่นเป็นยารักษาโรคภัยไข้เจ็บ เข้าใจว่าจะนำฝิ่นไปผสมกับเครื่องยาหรือน้ำกระสายสำหรับดื่ม ต่อมามีชาววิลันดาที่อยู่ในเกาะได้หวันริเริ่มเอาฝิ่น

เข้าผสมกับบุหรี่สำหรับสูบแก้ไข้จับสั่น พวกจีนจำอย่างเอาไปทำบ้าง แล้วเปลี่ยนแปลงเป็นสูบฝิ่นล้วน ๆ เพื่อให้แก้ไข้ชะงัดขึ้น

เราไม่ทราบว่ารัฐบาลสมัยนั้นอนุญาตให้พ่อค้านำฝิ่นเข้ามาขายในราชอาณาจักรไทยหรือไม่ แต่เรารู้แน่ชัดว่าฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้ามในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ดังปรากฏในกฎหมายห้ามไม่ให้ซื้อฝิ่น ขายฝิ่น สูบฝิ่น จ.ศ. ๑๑๗๓ ว่า "สมเด็จพระมหาบรมกษัตราธิราชแต่ก่อนตั้งพระราชกำหนดกฎหมายไว้ ห้ามมิให้ผู้ใดสูบฝิ่น กินฝิ่น ซื้อฝิ่น ขายฝิ่น จับได้ให้ลงพระราชอาญาทันทีกำ กระทำโทษถึงทวนทเวนริบราชบาทจำใส่ตรุไว้ ผู้สูบฝิ่นกินฝิ่นหาฟังไม่ จนเกิดความเดือดใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกษฐ์ ก็ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมใช้แจกกฎหมายประกาศบ่าวร้องห้ามปรามไปอีกครั้งหนึ่ง เพื่อจะให้คนชั่วรู้โทษตัวละพยศอันร้าย พระราชฤไทยหมายจะทรงสงเคราะห์สรรพสัตว์ตามบุราณราชประเพณี ทุกวันนี้ผู้สูบฝิ่นหากลัวพระราชกำหนดกฎหมายไม่ ล่วงพระราชอาญาดบหากันสูบฝิ่นกินฝิ่นชุกชุมขึ้นเปนอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝิ่นกินมิได้ ใจเกิดกำเริบเปนพาล คบหาพากันกระทำโจรกำสกฎสดมตัดช่องย่องเบาล้วงลักตีชิงวิ่งราวเอาทรัพย์สิ่งของเครื่องอันมณีมีค่า มาขายจำหน่ายเอาเงินซื้อฝิ่น พอจะได้กินได้สูบรักษาชีวิตไว้"[๖]

บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเป็นเจ้าของฝิ่นสุกที่ทำในมณฑลบังกะหล่าทั้งหมด ได้กำไรจากการส่งฝิ่นไปขายในประเทศที่อยู่ทางตะวันออกของอินเดียบีละมากมาย ผู้ที่นิยมสูบฝิ่นมากที่สุดคือ ชาวจีน ประเทศจีนจึงเป็นแหล่งซื้อฝิ่นใหญ่ที่สุดในโลก ส่วนประเทศทางใต้ของจีนที่มีชาวจีนอพยพเข้าไปทำมาหากินเป็นจำนวนมาก เช่น ญวน ชวา มลายูและไทยเป็นแหล่งซื้อฝิ่นอันดับรองจากประเทศจีน

ส่วนแหล่งจำหน่ายฝิ่นที่ใหญ่ที่สุดในโลก คือ อินเดีย แหล่งรองลงมา คือ อาณานิคมอังกฤษในคาบสมุทรมลายู อาณานิคมนี้ในขั้นแรกก็มีแต่เมืองปีนังเมืองเดียว ต่อมาจึงมีอาณานิคมเพิ่มขึ้นอีกสองเมือง คือเมืองสิงคโปร์และเมืองมะละกา บริษัทอังกฤษได้จัดการรวมการปกครองอาณานิคมทั้งสามแห่งนี้ให้เป็นอาณานิคมแห่งเดียวเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ให้ชื่อว่าสเตทเซตเติลเมนท์

เนื่องจากฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้ามในเมืองไทย การนำฝิ่นเข้ามาขายในเมืองไทยจึงเป็นการผิดกฎหมาย แต่เมื่อมีคนอยากซื้อ พวกพ่อค้าขายฝิ่นจึงใช้วิธีลักลอบนำเข้ามาขาย

พ่อค้าอังกฤษคนแรกที่เข้ามาตั้งห้างในกรุงเทพฯ มีชื่อว่ารอเบิต ฮันเตอร์ (มิศหันแตร) "เมื่อแรกเข้ามาอยู่ (พ.ศ. ๒๓๖๗) มิสเตอร์หันแตรเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ ณ กรุง ..... ก็ซื้อขายกับลูกค้าพานิชเรียบร้อยเปนอันปกติหามีถ้อยความเกี่ยวข้องสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์บีนใหญ่น้อย ก็อุตส่าห์หาเข้ามาจำหน่าย ..... ครั้นนานมาคุ้นเคยกันเข้ากับพวกจีนคนร้าย ก็เอาฝิ่นซึ่งเปนของต้องห้ามเข้ามา ลักลอบซื้อขายกัน"[๗] ความประพฤติของพ่อค้าอังกฤษผู้นี้เป็นสาเหตุอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้รัฐบาลไทยไม่อยากให้ชาวอังกฤษเข้ามาตั้งห้างและอยู่อาศัยในเมืองไทย

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ รัฐบาลอังกฤษได้เพิกถอนสิทธิ์ผูกขาดของบริษัทอินเดียตะวันออก ที่ให้ทำมาค้าขายในทวีปเอเชียได้แต่ผู้เดียวเสีย เปิดโอกาสให้พ่อค้าอังกฤษทุกคนทุกบริษัทมาค้าขายได้อย่างเสรี นับแต่นี้ก็มีการลักลอบนำฝิ่นเข้ามาในเมืองไทยชุกชุมขึ้นกว่าแต่ก่อน "ทุกวันนี้ข้างฝั่งชเลตะวันตก จีนเรือพู่กัดก็ยังบรรทุกฝิ่นเข้ามาในเขตแดนเนืองๆ มาคราวละ ๔ ลำ ๕ ลำ ๖ ลำ เที่ยวจอดซื้อขายตามเกาะทุ้งอ่าวชเล พบปะเรือไทยเล็กๆ ซึ่งไปมาตามริมฝั่ง ก็ลงเรือช่วง เอาปืนคาบศิลาไล่ยิงให้คนหนีขึ้นบก เก็บเอาทรัพย์สิ่งของไป แล้วกระทุ้งเรือจมน้ำเสีย กระทำเนืองๆ ต้องให้กำปั่นตระเวนและเรือรบเรือไล่ออกไปประจำรักษา คอยระวังปราบปรามอยู่มิได้ขาด"[๘]

พอถึงรัชกาลที่ ๔ ในปีแรกนั้นเอง ก็มีขุนนางหกคนเข้าชื่อกัน "ทำเรื่องราวมายื่นแก่เจ้าพนักงานขอได้นำขึ้นกราบบังคมทูลแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า แต่ก่อนห้ามปรามมิให้ผู้ใดซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่น ถ้าผู้ใดมิฟัง จับได้ให้ปรับไหม แล้วลงพระราชอาญา ผู้ซึ่งลอบลักซื้อฝิ่น ขายฝิ่น สูบฝิ่น ลูกค้าไทย ลูกค้าจีนก็ลักลอบซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นก็มีอยู่เปนอันมาก แลผู้ซึ่งลักลอบซื้อฝิ่นขายฝิ่นสูบฝิ่นนั้น เปนพวกจีนมากกว่าภาษาอื่นๆ หลวงเสน่ห์วาณิช หลวงอนุรักษ์วาณิช ขุนศรีสมบัติ ขุนเทพอากร จะขอรับพระราชทานเปนเจ้าภาษี หลวงพิทักษ์ทศกร ขุนวิเศษภักดี เปนผู้เข้าส่วนทำภาษีฝิ่น ซื้อขายกันสูบแต่ตามพวกจีน ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองปากใต้ฝ่ายเหนือ พวกไทย แลมอญ ลาว เขมร แขก ญวน พม่า ทวาย พราหมณ์ พุทธเกตเดิม จะไม่ขายให้ ..... ทำภาษีทูลเกล้าฯถวายในแขวงกรุงเทพฯ แลหัวเมืองปีหนึ่งเปนเงินขึ้นเจ้าจำนวนในพระบรมมหาราชวัง ๑๘๐๐ ชั่ง ขึ้นในพระบวรราชวัง ๑๐๐ ชั่ง ขึ้นต่างกรม ๑๐๐ ชั่ง เข้ากันเปนเงินภาษีปีละ ๒๐๐๐ ชั่ง ทำภาษีครบปีมีกำไร จะบวกภาษีทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นอีก"[๙]

พวกขุนนางผู้ใหญ่และเจ้านายชั้นสูงมีความเห็นร่วมกันว่า รัฐบาลควรตั้งภาษีฝิ่น เพื่อจะได้ป้องกันเงินตราของไทยไม่ให้ออกนอกประเทศ "จนเงินในบ้านในเมืองร่อยหรอน้อยไปทุกที .... ฝิ่นมีภาษีขึ้นแล้ว เจ้าภาษีเอาสินค้าแลกผ่านกัน เงินตราในบ้านในเมืองก็จะได้คงอยู่"

ทั้งวังหลวงและวังหน้าปรึกษากันแล้ว "มีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ซึ่งหลวงเสน่ห์วาณิช หลวงอนุรักษ์วาณิช หลวงพิทักษ์ทศกร ขุนศรีสมบัติ ขุนเทพอากร ขุนวิเศษภักดี ขุนทิพสมบัติ ทำเรื่องราวยื่นแก่เจ้าพนักงาน จะขอรับทำภาษีฝิ่น ตั้งโรงกงสีซื้อขายกันแต่พวกจีน พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีผู้ใหญ่ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าจะไม่เกี่ยวข้องเปนโทษกับแผ่นดินแล้ว ก็ให้ตั้งหลวงเสน่ห์วาณิช.....เปนผู้เข้าส่วนเข้ารับทำภาษีฝิ่น ตั้งแต่ ณ วันเดือนยี่ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุน ตรีนิศกสืบไป"[๑๐]

การตั้งภาษีถั่วงาปลาทู เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลได้ตั้งภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภาขึ้นใหม่ ให้เจ้าภาษีเป็นผู้เก็บภาษีสินค้าออกเบ็ดเตล็ด เช่น ถั่ว, งา กุ้งเค็ม ปลาทูเค็ม เป็นต้น สินค้าเหล่านี้ส่วนมากส่งไปยังประเทศจีน ต่อมาประเทศจีนมีเรื่องวิวาทกับพวกฝรั่งถึงแก่ทำสงครามต่อกัน เริ่มต้นแต่สงครามฝิ่นซึ่งอุบัติขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๘๕ การค้าขายระหว่างไทยกับเมืองจีนก็ติดขัด "ผู้ที่จะแต่งสำเภาออกไปค้าก็น้อยลง เจ้าภาษีซึ่งเคยเก็บภาษีปากสำเภามาแต่ก่อน ก็ทำเรื่องราวมาขอร้อง ขาดเงินภาษีลงเปนหลายราย"[๑๑]

จึงเป็นเหตุให้จีนเนียมกับจีนเชยขอรับทำภาษีภายในเฉพาะสินค้า ๙ อย่าง คือ ถั่วต้นตาย ถั่วเขียว ถั่วทอง ถั่วขาว ถั่วดำ ถั่วลิสง งา กุ้งเค็ม และปลาทูเค็ม โดยยอมถวายเงินภาษีปีละ ๑๒๖ ชั่ง ขึ้นพระคลังสินค้าในพระบรมมหาราชวัง ๑๐๖ ชั่ง ขึ้นพระคลังสินค้าในพระบวรราชวัง ๑๐ ชั่ง ขึ้นพระคลังเดิม ๒ ชั่ง ขึ้นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ ๒ ชั่ง ขึ้นพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าชาย (จุฬาลงกรณ์) ๒ ชั่ง ขึ้นหม่อมเจ้าพรรณราย ๔ ชั่ง ทั้งเจ้านายชั้นสูงและขุนนางผู้ใหญ่เห็นสอดคล้องกันว่าควรอนุญาตตามคำขอ แล้วให้ยกเลิกภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภาเสีย รัฐบาลจึงตั้งภาษีถั่วงา ปลาทูขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ.๒๓๙๗ และแต่งตั้งจีนเนียมเป็นขุนปัญจพีชากร ถือศักดินา ๔๐๐ ไร่ ตำแหน่งเจ้าภาษี และอนุมัติให้จีนเชยเป็นผู้เข้าส่วน ให้มีอำนาจเรียกเก็บภาษีสินค้าทั้งเก้าอย่าง ซึ่งมีผู้บรรทุกเรือแพเลื่อนเกวียนหาบคอนมาค้าขาย ตามพิกัดดังนี้คือ ปลาทูเค็มที่ลูกค้าซื้อขายกันภายในประเทศ เก็บภาษี ๑๓ ชัก ๑ ถ้าลูกค้าจะส่งออกนอกประเทศ ให้เรียกภาษีเพิ่มอีก ๑ สลึงต่อจำนวนปลา ๑๐,๐๐๐ ตัว ส่วนสินค้าอีก ๘ อย่างนั้นเสียภาษีภายใน ๑๒ ชัก ๑ แล้ว ไม่ต้องเสียภาษีสินค้าออก๑๒

การรื้อฟื้นอากรค่าน้ำ การเลิกเก็บอากรค่าน้ำในรัชกาลที่ ๓ ดังที่ปรากฏในหนังสือลัทธิธรรมเนียม หน้า ๑๙๘ นั้น รัฐบาลเห็นว่าไม่สมควร "หากมีผู้ใดเป็นเจ้าของพิทักษ์รักษาบ่อ ห้วย หนอง คลอง บึงบางไม่ ราษฎรทุกภาษาพากันทำป่าณาติบาตทุกแห่งทุกตำบล ตั้งปิดทำนบบ่อ วิดน้ำบ่อ ห้วย หนอง คลอง บึงบาง ปลาเล็กน้อยก็พลอยตายสูญพันธุ์ไปเสียโดยมาก ราคาปลาซึ่งราษฎรซื้อขายกันทุกวันนี้จึงได้แพงกว่าแต่ก่อน แล้วก็ไม่เป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน" พระศรีชัยบานจึงขอให้รัฐบาลรื้อฟื้นอากรค่าน้ำให้เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๒ เขาขอรับทำอากรน้ำจืดน้ำเค็มในแขวงกรุงเทพฯ กับหัวเมือง ๓๗ เมือง ๘ ตำบล เก็บค่าน้ำตามพิกัดเดิม โดยส่งเงินอากรแก่พระคลังมหาสมบัติ ๓๑๔ ชั่ง ถวายพระคลังเดิม ๒๐ ชั่ง พระบวรราชวัง ๓๐ ชั่ง กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง กรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ๑ ชั่ง กรมพระพิทักษ์เทเวศร ๑ ชั่ง กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ๑๐ ตำลึง กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ ชั่ง กรมขุนสรรพศิลป์ปรีชา ๑๐ ตำลึง พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้านพวงศ์ ๑๐ ตำลึง รวม ๓๗๐ ชั่ง พระศรีชัยบานจะแบ่งเขตให้พรรคพวกอีกสี่คนช่วยกันทำ

รัฐบาลเห็นชอบในข้อเสนอของพระศรีชัยบาน จึงตั้งพระศรีชัยบานเป็นนายอากรค่าน้ำ เริ่มทำแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นต้นไป

๒. การทำหนังสือสัญญาทางไมตรีฉบับใหม่กับอังกฤษ

เหตุการณ์สำคัญที่สุดที่บังเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นจะไม่มีเรื่องใดเท่าเทียมกับการทำหนังสือสัญญาทางไมตรีฉบับใหม่กับอังกฤษ อเมริกา และฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๓๙๘ เพราะการทำหนังสือสัญญาฉบับใหม่กับต่างประเทศทั้งสามเป็นมูลเหตุทำให้รัฐบาลไทยยกเลิกขนบประเพณีที่ล้าสมัยทิ้งไปหลายอย่าง แล้วนำแบบแผนสมัยใหม่ของฝรั่งเข้ามาใช้แทน อันเป็นปัจจัยให้เมืองไทยก้าวหน้าไปรวดเร็วยิ่งกว่าสมัยก่อนมาก

สถานการณ์อันตึงเครียดใน พ.ศ. ๒๓๙๓ เนื่องจากรัฐบาลไทยไม่ยอมแก้ไขหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีและข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขาย ซึ่งก่อความวิตกกังวลให้แก่คนไทยและชาวต่างประเทศ

ที่อยู่ในกรุงเทพฯ เป็นอันมากนั้น ได้หย่อนคลายลงไปจนเกือบเป็นปรกติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ ประกาศเจตนาว่ายินดีจะทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่กับอังกฤษและอเมริกา บรรณาธิการหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ฟรีเปรสได้นำจดหมายของเรเวอเรนด์ ยอนเทเลอโยนส์ (หมอยอน) ซึ่งส่งไปจากกรุงเทพ ฯ ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ฉบับนั้น มีข้อความว่า "เจ้าฟ้ามงกุฎได้ตรัสอย่างชัดเจน ว่าทางการที่ปฏิบัติต่อคณะทูตเมื่อปีก่อนนั้นทั้งหมดเป็นไปด้วยความเห็นผิดเป็นชอบของคน ๆ เดียว และถ้าคณะทูตจะกลับมาอีก ก็คงจะได้รับความต้อนรับโดยเมตตา ไม่ต้องระแวงว่าความประสงค์อันสำคัญยิ่งของคณะทูตจะไม่สำเร็จดังปรารถนา..... วันที่ ๑๒ เมษายน ได้มีการประชุมในพระราชวังหลายครั้ง ๆ ละนาน ๆ เพื่อหารือราชการที่จะเปลี่ยนแปลงในรัฐบาลใหม่ ในจำพวกข่าวลือนั้นมี เช่นว่า.....จะลดภาษีสินค้าบางอย่าง และยอมให้ส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ"[๑๓] แล้วต่อมารัฐบาลได้เชิญชวนให้พวกบาทหลวงฝรั่งเศส ๘ รูป ที่ถูกขับไล่ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๒ กลับเข้ามาสอนศาสนาในกรุงเทพฯ ดังเก่า

ฝ่ายรัฐบาลอังกฤษจึงให้ เซอร์ยอน เบาริง เป็นราชทูตเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ การส่งทูตเข้ามายังกรุงเทพฯ ครั้งนี้ รัฐบาลอังกฤษได้แก้ไขความผิดพลาดครั้งก่อน ด้วยการให้ทูตเชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียเข้ามาถวายพระเจ้าแผ่นดินของไทย เป็นการยกย่องให้เกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านราชทูตอังกฤษจึงได้รับการต้อนรับจากไทยอย่างมโหฬาร วิเศษกว่าราชทูตและทูตอังกฤษคนก่อน ๆ ทุกคน

การเจรจาทางการทูตครั้งนี้ อังกฤษประสบความสำเร็จอย่างมาก ในด้านการเมืองรัฐบาลไทยยอมให้อังกฤษตั้งสถานกงสุล ยอมให้คนในบังคับอังกฤษเข้ามาอยู่ในเมืองไทย ยอมให้กงสุลชำระคดีที่คู่ความเป็นคนในบังคับอังกฤษทั้งคู่ และยอมให้กงสุลพิจารณาคดีร่วมกับเจ้าหน้าที่ของไทยในกรณีคนในบังคับอังกฤษกับคนในบังคับไทยพิพาทกัน ในด้านการค้าขาย ไทยยอมเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือ ยอมเก็บสินค้าเข้าเพียงร้อยละ ๓ ส่วนสินค้าของไทยนั้น ถ้าเก็บภาษีชั้นในแล้ว ไม่ว่าจะเป็นอากรสมพัตสรหรือจังกอบ หรือภาษีป่า หรือภาษีปากเรือ เมื่อส่งออกนอกประเทศ จะไม่ต้องเสียภาษีสินค้าออกอีก ข้าว เกลือ และปลา จะไม่เป็นสินค้าต้องห้ามอีกต่อไป เว้นแต่ในบางครั้งที่เกิดขาดแคลน นอกจากหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ยังมีหนังสืออีกสองฉบับซึ่งพ่วงท้ายหนังสือทางพระราชไมตรี คือข้อกำหนดที่พ่อค้าอังกฤษจะต้องปฏิบัติ ๖ ข้อ กับพิกัดภาษีนอกภาษีใน พิกัดฉบับนี้แยกสินค้าของไทยออกเป็น ๒ จำพวก จำพวกหนึ่งไม่เสียภาษีชั้นใน เสียแต่เมื่อบรรทุกลงเรือ เช่น งาช้างเสียหาบละ ๑๐ บาท นอแรดหาบละ ๕๐ บาท รงหาบละ ๖ บาท ข้าวสารเกวียนละ ๔ บาท (เปลี่ยนเป็น ๒ บาท เมื่อตอนทำคำไขหนังสือสัญญาในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๙) บึกนกกระเต็นร้อยละ ๖ บาท ไม้ฝางหาบละ ๒ สลึงเฟื้อง ปลาแห้งหาบละ ๖ สลึง กำยานหาบละ ๔ บาท สินค้าอีกจำนวนหนึ่งเสียแต่ภาษีชั้นในเมื่อบรรทุกลงเรือไม่ต้องเสีย เช่น น้ำตาลทรายขาวหาบละ ๒ สลึง น้ำตาลทรายแดงหาบละสลึง พริกไทยหาบละ ๑ บาท ปลาทูเค็มหมื่นละ ๑ บาท เกลือเกวียนละ ๖ บาท งา ๑๒ ชัก ๑ กุ้งแห้ง ๑๒ ชัก ๑ ถั่วทุกชนิด ๑๒ ชัก ๑ [๑๔]

เซอร์ยอน เบาริง กล่าวยกย่องชมเชยผู้แทนรัฐบาลไทยสองท่าน ว่ามีความคิดเห็นสอดคล้องกับตนเองแทบทุกเรื่อง คนที่เขายกย่องมากที่สุด คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) ว่าที่ (รักษาการใน

ตำแหน่ง) สมุหพระกลาโหม ขุนนางผู้นี้ตำหนิระบบผูกขาดของรัฐบาลและความทุจริตของคนชั้นสูงอย่างรุนแรง ทั้งลั่นวาจาว่าจะช่วยราชทูตอังกฤษในการแก้ไขหนังสือสัญญาอย่างเต็มที่ เพื่อชาติบ้านเมืองจะได้ก้าวหน้าเทียมทันประเทศฝรั่ง จนทำให้ราชทูตอังกฤษแคลงใจว่าเขาพูดปากอย่าง ใจอย่าง หรือปากกับใจตรงกัน และแล้วในที่สุดราชทูตอังกฤษก็ยอมรับว่าเขาเป็นคนพูดจริงทำจริง[๑๕] สรรเสริญว่าเขาเป็นบุคคลที่ฉลาดเฉลียวยิ่งกว่าคนอื่น ๆ ที่เคยพบปะมาแล้ว ผู้แทนรัฐบาลอีกท่านหนึ่งที่ได้รับคำสรรเสริญของราชทูตอังกฤษ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ส่วนคนที่เขาตำหนิคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ผู้พี่ชาย ซึ่งเป็นประธานของผู้แทนรัฐบาล กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติน้องชาย เจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์อายุ ๖๘ ปี ไม่ค่อยแข็งแรง เป็นเจ้าของเรือเดินทะเลห้าลำซึ่งไปมาค้าขายกับเมืองจีน เมืองสิงคโปร์และเมืองชวา ส่วนเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ มีคนบอกเล่ามาว่าขุนนางผู้นี้ฝังหัวอยู่กับการค้าผูกขาด มักจะคัดค้านข้อเสนอของราชทูตอย่างตรงไปตรงมาเสมอ ตัวเซอร์ยอน เบาริงเองยังเห็นด้วยว่า พี่น้องสองคนนี้แหละเป็นตัวการทำให้เซอร์เยมส บรุ๊ก และนายบัลเลสเตีย ประสบความล้มเหลวในการเจรจาขอแก้ไขหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในปลายรัชกาลที่ ๓

การที่รัฐบาลไทยยอมเก็บภาษีสินค้าเข้าเพียงร้อยละ ๓ ตามข้อเรียกร้องของราชทูตอังกฤษนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับจีนและญี่ปุ่นแล้ว จะเห็นว่าไทยเสียเปรียบมากกว่า ตามหนังสือสัญญาสงบศึกระหว่างจีนกับอังกฤษซึ่งกระทำเมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๕ รัฐบาลจีนถูกบังคับให้เก็บภาษีขาเข้าเพียงร้อยละ ๕ และตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างอังกฤษกับญี่ปุ่น ซึ่งลงชื่อคู่สัญญาเมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ อังกฤษยอมให้ญี่ปุ่นเก็บภาษีขาเข้าร้อยละ ๕ บ้าง ร้อยละ ๒๐ บ้าง และร้อยละ ๓๕ บ้าง ต่อมาภายหลัง ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกา และวิลันดาจึงรวมหัวกันบังคับรัฐบาลญี่ปุ่นให้ทำสัญญาใหม่เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๙ โดยเก็บภาษีขาเข้าตามพิกัด เช่น เหล็กแท่งและตะปู ๑๐๐ ชั่ง เก็บ ๓ เหรียญครึ่ง (เหรียญญี่ปุ่น) ด้าย ๑๐๐ ชั่ง เก็บ ๗ เหรียญครึ่ง ส่วนสินค้านอกพิกัดให้เก็บร้อยละ ๕[๑๖]

เมื่อครั้งรัฐบาลญี่ปุ่นยอมทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับแรกกับสหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ สหรัฐฯ ไม่ได้บังคับญี่ปุ่นเรื่องการเก็บภาษีขาเข้า และเมื่ออังกฤษขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับญี่ปุ่นบ้างใน พ.ศ. ๒๓๙๗ ก็มิได้พูดถึงเรื่องภาษีขาเข้าเช่นเดียวกับสหรัฐฯ[๑๗]

นายเทาเซนด์ แฮริส ราชทูตอเมริกาซึ่งเป็นผู้เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอเมริกาใน พ.ศ. ๒๓๙๘ เล่าว่า เจ้าพระยาพระคลังขอดูหนังสือสัญญาระหว่างญี่ปุ่นกับอเมริกา แต่นายเทาเซนด์ไม่อยากให้ไทยเห็นหนังสือสัญญาฉบับนั้น จึงบ่ายเบี่ยงว่าไม่ได้นำหนังสือสัญญาติดตัวมา เมื่อกลับไปถึงเมืองจีนจะส่งมาให้ดู[๑๘] ความข้อนี้แสดงว่ารัฐบาลไทยและชนชั้นสูงของไทยไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นหนังสือสัญญาที่ประเทศจีนและญี่ปุ่นยอมทำกับต่างประเทศเสียเลย จึงเสียเปรียบในการทำสัญญากับต่างประเทศมาก

ถ้าหากมีการทำหนังสือสัญญาระหว่างไทยกับอเมริกาก่อนที่ไทยจะทำกับอังกฤษ ข้าพเจ้าคิดว่า

อเมริกาคงยอมให้ไทยเก็บภาษีขาเข้าสูงกว่าร้อยละ ๓ เป็นแน่ แต่ประเทศของเราต้องทำสัญญากับอังกฤษก่อนฝรั่งชาติอื่น เราจึงเก็บภาษีขาเข้าได้เพียงร้อยละ ๓ ต่ำกว่าพิกัดอัตราร้อยละ ๘ ที่เคยเก็บจากพ่อค้าฝรั่งกว่าครึ่ง

การเก็บภาษีขาเข้าในอัตราที่ต่ำมาก เป็นเหตุให้รัฐบาลมีรายได้จากการค้ากับต่างประเทศไม่สูงเท่าที่ควร มีผลทำให้การทะนุบำรุงบ้านเมือง ซึ่งต้องใช้เงินจำนวนมหาศาลดำเนินไปอย่างเชื่องช้าไม่ทันกับความต้องการของรัฐบาลและพวกหัวใหม่ ซึ่งเห็นประเทศญี่ปุ่นก้าวหน้ารวดเร็วกว่าไทยมาก

๓. การทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับประเทศอื่น ๆ

เมื่อรัฐบาลไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศอังกฤษแล้ว ก็ปรารถนาจะทำหนังสือสัญญาแบบเดียวกันนี้กับประเทศอื่นๆ เพื่อจะได้มีพ่อค้านานาชาติแข่งขันกันในทางการค้า เป็นการทำให้สินค้าของไทยมีราคาสูง และทำให้สินค้าของต่างประเทศมีราคาต่ำ

ประเทศที่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับไทยในเวลาต่อมา มีสหรัฐอเมริกา (๒๙ พ.ค. ๒๓๙๙) ฝรั่งเศส (๑๕ ส.ค. ๒๓๙๙) เดนมาร์ก (๒๑ พ.ค. ๒๔๐๑) แฮนซิแอติกริปับลิก (๒๕ ต.ค. ๒๔๐๑) โปรตุเกส (๑๐ ก.พ. ๒๔๐๑) เนเธอร์แลนด์ (วิลันดา ๒๑ ธ.ค. ๒๔๐๓) และเยอรมนี (ปรัสเซีย ๗ ก.พ. ๒๔๐๔) โดยประเทศเหล่านี้ส่งทูตมาติดต่อทำสัญญาที่กรุงเทพฯ

จากนั้นเพื่อให้ประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปเปิดการค้าขายกับเมืองไทยให้มากที่สุด รัฐบาลไทยจึงตั้งเซอร์ยอน เบาริงเป็นพระสยามานุกูลกิจสยามมิตรมหายศ มีอำนาจทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศต่าง ๆ แทนรัฐบาลไทย โดยประจำที่กรุงลอนดอน อันเป็นเมืองหลวงของประเทศอังกฤษ ไม่ต้องส่งทูตส่งเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ ให้เสียเวลาและเงินทอง

ดังนั้น เมืองไทยจึงได้มิตรประเทศเพิ่มขึ้นอีก ๔ ประเทศด้วย วิธีลัดดังกล่าวข้างต้น มีประเทศสวีเดน นรไว (นอรเว) ทำสัญญาเมื่อ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ ประเทศเบลเดียม (เบลเยียม) ทำสัญญาเมื่อ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ ประเทศอิตาลี ทำสัญญาเมื่อ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ และประเทศออสเตรีย--ฮังการี ทำสัญญาเมื่อ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๒

๔. รัฐบาลเลิกค้าขาย

นับแต่ไทยเสียเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดแก่พม่าเป็นต้นมา การค้าขายระหว่างไทยกับอินเดียก็เสื่อมทรามลงเป็นลำดับ ถึงแม้รัฐบาลจะยกเมืองถลางขึ้นมาเป็นประตูถ่ายเทสินค้าจีน และสินค้าอินเดีย แทนเมืองมะริด ก็แก้ไขสถานการณ์ไม่สำเร็จ เพราะบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษมาได้เกาะปีนังเป็นแหล่งถ่ายเทสินค้าจีนและสินค้าอินเดีย พวกพ่อค้านานาชาติก็พากันไปชุมนุมเสียที่เมืองปีนัง

รัฐบาลเคยส่งเรือบรรทุกสินค้าไทยและสินค้าจีนไปขายที่อินเดีย แต่ปรากฏว่าขาดทุนอย่าง

มากหลายครั้งในรัชกาลที่ ๒ จึงสันนิษฐานว่ารัฐบาลไม่กล้าส่งเรือหลวงไปค้าขาย ณ ประเทศนั้นอีกต่อไป เปลี่ยนมาค้าขายกับอาณานิคมอังกฤษในคาบสมุทรมลายูแทนอินเดีย และเข้าใจว่าการที่รัฐบาลต่าง ๆ ในอินเดียเลิกใช้ช้างในการรบกัน คงจะเป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลไทยระงับการส่งเรือหลวงไปค้าขายในอินเดีย เพราะช้างเป็นสินค้าออกสำคัญอย่างหนึ่งของไทย

ส่วนการค้าขายกับจีนมีกำไรดีมาก แต่บังเอิญเมืองจีนมีข้อพิพาทบาดหมางกับพวกฝรั่งบ่อย ๆ ถึงแก่ทำสงครามต่อกันหลายครั้ง ทำให้การค้าขายกับจีนดำเนินไปไม่สะดวก กำไรจากการค้าขายของรัฐบาลจึงลดน้อยลง

ครั้นเมื่อมีการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษในรัชกาลที่ ๓ การค้าขายของรัฐบาลก็ยิ่งติดขัดมากขึ้น กำไรลดน้อยลง จนรัฐบาลต้องหาเงินมาชดเชยด้วยการตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ เกือบ ๔๐ อย่างดังกล่าวมาแล้ว

ในต้นรัชกาลที่ ๔ มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งเกิดขึ้น ซึ่งเป็นชนวนให้รัฐบาลไทยเลิกคบกับรัฐบาลจีน คือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันมาช้านานหลายร้อยปีแล้ว ที่พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ของไทยจะต้องส่งพระราชสาส์นพร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการ ไปถวายกษัตริย์จีน ณ กรุงปักกิ่ง พระราชสาส์นมีใจความย่อ ๆ ว่าพระองค์ได้ราชสมบัติโดยชอบด้วยกฎหมาย จึงขอให้อ่องเต้รับรองพระองค์ว่าเป็นเสี่ยมก๊กอ๋อง พร้อมทั้งขอตราตั้งและเครื่องยศตามธรรมเนียม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชสมบัติ จึงส่งพระราชสาส์นพร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการไปถวายอ่องเต้ตามประเพณี เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๙๔ เรือพระราชสาส์นออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ ๓ กรกฎาคม ไปถึงเมืองกวางตุ้ง แต่ไม่ได้เข้าเฝ้า เพราะประจวบกับมีการผลัดแผ่นดิน ถึง พ.ศ. ๒๓๙๕ รัฐบาลจึงแต่งทูตไปเมืองปักกิ่งอีกครั้งหนึ่ง ตอนคณะทูตไทยเดินทางกลับจากกรุงปักกิ่ง พอมาถึงแขวงเมืองเอียงเซี่ยงกุ้ย ก็ถูกโจรปล้นเอาทรัพย์สินเงินทองไปได้มาก "ผู้ร้ายฆ่าจีนหงท่อง สื่อใหญ่ตายคนหนึ่ง ทูตมาถึงเมืองกวางตุ้งจงตักขำระเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ ก็ได้ใช้แต่ของทรงยินดีครบบริบูรณ์ แต่ของทูตนั้นหาได้ใช้ไม่ ทูตกลับเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่นั้นมา ที่กรุงก็มิได้แต่งทูตออกไปจิ้มก้องจนทุกวันนี้"[๑๙] ส่วนการส่งเรือหลวงไปค้าขายที่เมืองจีนนั้นจะพลอยระงับไปด้วย หรือยังส่งไปตามเคย ยังหาหลักฐานไม่พบ รู้แต่ว่าเมื่อตอนออกประกาศโปรดยกค่าไม้ปะกำใบและค่าเฉลี่ยน้ำมันมะพร้าวใน พ.ศ. ๒๔๐๓ "สำเภาจีนในหลวงก็ไม่ได้ตกแต่งไปค้าขายแล้ว ค่าไม้ปะกำใบแลค่าเฉลี่ยน้ำมันควรจะให้เลิกเสีย"

เมื่อรัฐบาลไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งดังกล่าวมาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าหากจะส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนตามประเพณี ก็เท่ากับยอมรับว่าเมืองไทยเป็นเมืองขึ้นของจีน ซึ่งเป็นการเสียหายแก่ชื่อเสียงของเมืองไทย และจะเป็นเหตุให้ประเทศฝรั่งสิ้นความนับถือเมืองไทย พระองค์จึงออกประกาศล้มเลิกประเพณีส่งบรรณาการถวายพระเจ้ากรุงจีนทุก ๆ สามปีอย่างเด็ดขาด[๒๐] ประกาศฉบับนี้ ไม่ปรากฏวันเดือน ปี จึงไม่รู้ว่าออกประกาศในปีใด รู้แต่ว่าออกประกาศภายหลังที่มีการตั้งสถานกงสุลในกรุงเทพฯ แล้ว เพราะในประกาศมีข้อความตอนหนึ่งว่า "ดำรัสสั่งเจ้าพระยาวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ผู้ว่าราชการกรมท่า ว่าการต่างประเทศ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระราชทานพระราชนิพนธ์นี้ ประกาศแก่ผู้

ซึ่งเป็นกงสุลแลขุนนาง ผู้ว่าการกงสุลนั้นด้วย ฤๅกงสุลต่างเมืองทั้งหลายบรรดาที่มีหนังสือสัญญารักษาทางพระราชไมตรีอยู่กับแผ่นดินสยามนั้น ที่มาอยู่ในกรุงเทพฯ บัดนี้แล้วก็ดี แลซึ่งจะมาในเบื้องหน้าก็ดี อนึ่ง ให้ประกาศแก่กงสุลฝ่ายสยามแลผู้ช่วยราชการกงสุล ซึ่งไปตั้งรักษาทางพระราชไมตรีอยู่ที่เมืองต่าง ๆ ห่างแลชิดนั้น ในบัดนี้ก็ดีฤๅเบื้องหน้าก็ดี ให้ทราบพระราชดำรัสดังนี้ทั่วกัน"

ข้าพเจ้าขอนำข้อความตอนหนึ่งในประกาศฉบับนี้มาเสนอให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายพิจารณา ว่าจะเป็นความจริงควรเชื่อถือหรือไม่ คือตอนที่ว่า "ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยในเวลานั้นหลงใหล เชื่อคำพวกจีนเหล่านั้นกราบทูลหลอกลวงต่าง ๆ ช่างโง่เง่าทั้งพระเจ้าแผ่นดินแลเสนาบดี จึงยอมให้จีนพวกเหล่านั้นแต่งพระราชสาส์นเปนหนังสือจีน แต่ว่ารับสั่งว่าให้ล่ามจีนพวกนั้นแต่งตามฉบับสำเนาความในพระราชสาส์นซึ่งเปนอักษรไทยและความไทย ฝ่ายพวกจีนทั้งนั้นก็แต่งยักย้ายเสียใหม่ตามชอบใจของตัว ไม่ให้ไทยทราบด้วย ครั้นแต่งเปนหนังสือจีน ก็กลับความเสียอย่างอื่น เขียนใจความว่าพระเจ้าแผ่นดินไทยลุกขึ้นยืนกุยไปถึงพระเจ้าแผ่นดินกรุงปักกิ่ง ขออ่อนน้อมยอมตัวถวายเป็นข้าขอบขันธเสมาอาณาจักรของพระเจ้ากรุงปักกิ่ง แลขอถวายเมืองเปนเมืองก้อง ๓ ปีครั้งหนึ่ง พอพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ซึ่งเป็นเอกอุดมยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวงทั่วโลก จะขอให้พระเจ้ากรุงปักกิ่งทรงพระมหากรุณาอนุญาต ให้สำเภาของพระเจ้าแผ่นดินไทยได้ไปมาค้าขายที่เมืองจีน เหมือนได้โปรดให้ซื้อสิ่งของบนสวรรค์มาใช้ในเมืองไทยไกลทะเลกันดารนั้นเถิด"[๒๑]

เมื่อได้ประกาศตัดรอนทางไมตรีระหว่างไทยกับจีนไปเช่นนี้แล้ว ทางไมตรีระหว่างไทยกับจีนซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ พยายามรักษาและทะนุถนอมให้ยั่งยืนตลอดมา ก็เป็นอันถึงที่สุด นับแต่นี้เป็นต้นไป เมืองไทยก็ไม่ส่งจิ้มก้องไปถวายพระเจ้าแผ่นดินจีนอีกต่อไป มูลเหตุสำคัญที่ไทยตัดไมตรีกับจีน ก็คือการที่พระเจ้าแผ่นดินเลิกค้าขายนั่นเอง

มีคำที่น่าสังเกตอยู่คำหนึ่งในประกาศฉบับนี้ คือ คำว่า "สยาม" ซึ่งเอามาใช้ควบกับคำ "แผ่นดิน" เป็น "แผ่นดินสยาม" บอกชัดทีเดียวว่าสยามเป็นชื่อประเทศ

หนังสือสัญญาที่ทำกับอังกฤษในรัชกาลที่ ๓ ไม่มีคำสยามเลย เมื่อจะเอ่ยถึงประเทศของชาวไทยก็เรียกว่ากรุงไทยบ้าง เมืองไทยบ้าง หนังสือสัญญาที่ทำกับอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ก็ยังไม่ใช้คำ "สยาม" คำว่าสยามเพิ่งเริ่มใช้ในไขข้อสัญญาฮาริปาร์ก ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ในเอกสารฉบับนี้มีคำว่า "พระเจ้าแผ่นดินสยาม" และ "พระเจ้าประเทศสยาม" นับแต่นี้ทางราชการก็ใช้คำสยามเป็นชื่อประเทศของคนไทยในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำกับประเทศต่าง ๆ แต่คนไทยส่วนมาก ไม่เห็นด้วยกับรัฐบาล ยังคงเรียกชื่อบ้านเมืองของตนว่า เมืองไทยอย่างแต่ก่อน

ข้าพเจ้าชอบคำ "เมืองไท" ซึ่งปรากฏในศิลาจารึกของพรญารามคำแหงมากกว่าคำ "ประเทศสยาม" เพราะเห็นว่า "เมืองไท" เป็นคำไทแท้อย่างหนึ่ง และเป็นคำกะทัดรัดอีกอย่างหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยที่เปลี่ยนชื่อเมืองไทเป็นประเทศสยาม เพราะไม่รู้ว่าสยามแปลว่ากระไร จนบัดนี้การถกเถียงกันถึงความหมายของคำ "สยาม" ก็ยังไม่จบไม่สิ้น ว่าที่จริง คำว่า "ไท" นั้น พรญารามคำแหงท่านก็เขียนถูกต้องอยู่แล้ว ก็ยังมีคนสู่รู้เติมตัว "ย" เข้าข้างท้าย ทำให้คนเข้าใจว่าเป็นคำมคธหรือสันสกฤต หรือมิฉะนั้นก็เป็นคำแผลงมาจากภาษานั้น

ในรัชกาลที่ ๓ มีเรือกำปั่นหลวงที่ต่อใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ลำหนึ่ง พระราชทานชื่อว่า "สยามภพ" จะมีความหมายว่ากระไรหาทราบไม่ แต่ดูเหมือนจะยังไม่มีใครเข้าใจว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้คำสยามเป็นชื่อประเทศ เข้าใจเพียงว่าตั้งชื่อให้คล้องจองกับเรือกำปั่นรุ่นเก่า คือ วิทยาคม อุดมเดช เวทชะงัด วัฒนานาม เรือลำใหม่จึงได้ชื่อว่า สยามภพ การใช้คำว่า สยามในทางที่มีความหมายเป็นชื่อประเทศ เพิ่งปรากฏชัดแจ้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๙ แล้วใช้สืบต่อ ๆ กันมาจนถึงยุคจอมพลแปลก พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลจึงประกาศให้เรียกชื่อประเทศว่า "ไทย" ตามเดิม

๕. การทำเงินแปในรัชกาลที่ ๔

การที่รัฐบาลไทยยอมทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่ง โดยยอมเสียสละสิทธิ์อันน่าหวงแหนในการค้าขาย ในการเก็บภาษีอากร และในการพิจารณาพิพากษาคดีนั้น ก็เห็นจะมีผู้สงสัยว่าจะได้ประโยชน์เพียงพอหรือไม่เป็นจำนวนไม่น้อย ข้าพเจ้าคิดว่าแม้รัฐบาลเองก็ไม่แน่ใจเหมือนกัน แต่พอเวลาล่วงไปเพียงปีเดียวเท่านั้น รัฐบาลก็พอใจ เพราะ "ตั้งแต่เซอยอนโบวริง เข้ามาทำหนังสือสัญญาแล้ว มาจนถึงเดือนอ้ายปีมโรงนักษัตรอัฐศก มีเรือลูกค้าต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ณ กรุงมหานครถึง ๑๐๓ ลำ เรือลูกค้ากรุงเทพมหานครตกแต่งออกไปค้าขายเมืองต่างประเทศ ถึง ๓๗ ลำ มีแต่เงินเหรียนเข้ามาขอซื้อสินค้าลำละสองหมื่นบ้าง หมื่นหนึ่งบ้าง ห้าพันบ้าง เงินเหรียนจะใช้ซื้อสินค้ากับลูกค้าที่ในกรุงเทพมหานคร ก็ไม่มีผู้ใดจะรับเอาเงินเหรียนไว้ ด้วยการไม่เคยใช้มาแต่เดิม นายห้างอังกฤษ ฝรั่งเศส อเมริกัน ซึ่งเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ต้องเอาเงินเหรียนเข้าไปวานช่างในคลังมหาสมบัติทำเงินตรา ก็ได้โปรดให้เจ้าพนักงานรับช่วยทำให้ โดยทรงพระมหากรุณากับลูกค้าพานิชทั้งปวง.....ได้ทำไปแล้วถึง ๒๖๘,๘๒๗ เหรียน เงินยังคับคั่งอยู่ข้างนอกอีกก็หลายหมื่นเหรียน ลูกค้าเอาเงินเข้าไปวานทำแล้วจะเร่งเอาเงินตราออกมาซื้อสินค้าโดยเร็ว เจ้าของเงินหลายรายต่างคนก็รบกวนจะเอาเงินก่อน ช่างทำเงินก็มีน้อยตัว ตามเคยใช้เตาหนึ่งทำได้แต่วันละสามชั่ง มีนายเตาอยู่สิบนาย ทำได้แต่วันละสิบชั่งเศษ การทำพดด้วง (หรือคดด้วง—ผู้เขียน) ตีตรานั้นทำด้วยเครื่องมือไทย ไม่ได้ทำสำเรทธิ์ด้วยเครื่องมือเหมือนอย่างชาวประเทศยุรบ การจึ่งช้าไม่ทันใจลูกค้าทั้งปวง ครั้นจะหาคนช่างเงินทำให้มาก คนที่ทำเงินสันทัดก็มีน้อย จะให้ได้การเรว ๆ ก็ไม่ได้.....จึงมิศแบลผู้ว่าการแทนกงซุนอังกฤษทำหนังสือทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ว่าลูกค้าพานิชทั้งปวงเอาเงินไปให้ทำแล้วไม่ใคร่จะได้เงินตราออกมา ป่วยการในทางค้าทางขาย ขอให้ประกาศให้ใช้เงินเหรียนกันเสียในบ้านในเมือง จะไม่ได้ยากลำบากแก่ลูกค้าทั้งปวง แลเงินซึ่งจะใช้นั้น ถ้ามากกว่าสิบชั่งขึ้นไป จะขอให้เงินเหรียน ถ้าต่ำกว่าสิบชั่งลงมา ผู้รับเปนราษฎรลูกค้าบ้านนอกไม่รู้จักเงินเหรียน จะให้เปนเงินตราบาท.....ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า เงินเข้ามาในบ้านในเมือง ก็มีคุณกับแผ่นดินเปนอันมาก ด้วยราษฎรจะได้มั่งมีทรัพย์สินเงินทองบริบูรณ์ขึ้น แลแผ่นดินเมืองจีน เมืองพราหม เมืองแขกเทศแขกมลายู เมืองพม่า เมืองมอญ ที่ลูกค้าชาวยุรบไปค้าขายถึง ก็ได้ใช้เงินเหรียนกันทั่วไปแล้ว แลเมืองสงขลา เมืองถลาง เมืองพังงา เมืองตกั่วทุ่ง เมืองตกั่วป่า ซึ่งขึ้นกับกรุงเทพมหานคร ที่ค้าขายกันกับประประเทศที่ขึ้นแก่อังกฤษ ก็ใช้เงินเหรียนอยู่บ้างนานมาแล้ว แลที่กรุงเทพมหานครทุกวันนี้ ลูกค้าพานิชเข้ามาค้าขายจำเริญมากขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายสิบเท่า ควรที่จะให้ใช้เงินเหรียนกันได้แล้ว"

เพื่อช่วยเร่งรัดให้การซื้อการขายระหว่างคนไทยกับฝรั่งดำเนินไปอย่างสะดวกและรวดเร็ว รัฐบาลจึงประกาศให้ "ใช้เงินเหรียนซื้อสินค้าได้ เงินเหรียนร้อยหนึ่งจะแลกเงินตราบาทสองชั่งตำลึงกึ่งนั้นชอบอยู่แล้ว ลูกค้าจะไม่ได้บ่วยการซื้อขาย..... ซึ่งลูกค้าพานิชแลราษฎรทั้งปวงจะซื้อขายใช้เงินเหรียนกันข้างนอกก็ตามใจ แต่ให้คิดสามเหรียนเปนเงินตราตำลึงบาท ชั่งหนึ่งเปนเงินเหรียนสี่สิบแปดเหรียน เงินตรา ๑๐ ชั่งเปนเงินเหรียน ๔๘๐ เหรียน"[๒๒]

แต่ปรากฏว่าราษฎรไม่นิยมใช้เงินเหรียญ รัฐบาลจึงประกาศซ้ำอีกเป็นหนที่สอง ให้ราษฎรรับเงินเหรียญไว้ใช้สอยต่างเงินพดด้วง ราษฎรก็ยังไม่เต็มใจที่จะใช้เงินเหรียญอยู่ตามเดิม รัฐบาลถึงต้องใช้วิธีบังคับ ดังปรากฏในประกาศพระราชบัญญัติให้ใช้เงินเหรียญนอก มีความตอนหนึ่งว่า "ตั้งแต่นี้ไป ถ้าข้าราชการก็ดี ลูกค้าในประเทศนอกประเทศ แลราษฎรคนใดที่มีเงินเหรียน จะใช้ถ่ายค่าตัวทาสแลใช้นี่เงินกู้เงินยืม แลใช้เงินค่าสินค้าซึ่งเกี่ยวค้างกันมาแต่ก่อน ก็ให้ผู้เจ้านี่นายเงินรับเงินเหรียนคิดสามเหรียนเปนเงินตราห้าบาท ตามพิกัดซึ่งหมายมาแก่ก่อน"[๒๓]

ถึงแม้รัฐบาลจะออกพระราชบัญญัติเป็นเชิงบังคับให้ราษฎรใช้เหรียญนอก "ก็ยังมีผู้เถียงเกี่ยงเลี่ยงไปต่าง ๆ ว่าอย่างนั้นก็เสียเปรียบด้วยเหตุนั้นเหตุนี้ ตามแต่จะว่าไป ทั้งผู้ให้เงินก็ว่าเสียเปรียบ ผู้จะรับเงินก็ว่าเสียเปรียบ จนจะฟังเอามิได้ ครั้นจะคิดเปนหุน เปนเซน เปนสลึง เปนเฟื้อง และปลายเบี้ยก็เปนที่จะให้คิดกันยาก จึ่งตัดสินมาว่าสามเหรียนเปนเงินห้าบาทขาดตัวลง ถึงกระนั้นราษฎรฝ่ายไทยก็ยังเข้าใจยาก ซึ่งเปนทั้งนี้ก็เพราะมาตราเงินเหรียนเงินรูเบียไม่ต้องกับมาตราของไทย"[๒๔]

นอกจากความขัดข้องดังว่ามานี้ ยังมีเรื่องทำให้ประชาชนเดือดร้อนเพราะเงินบาทหายไปจากท้องตลาด เนื่องจาก "เงินบาทที่ราษฎรขายของได้ ก็เอาไปเสียหัวเมืองแลบ้านนอก แล้วก็พากันตื่นว่ามั่งมี เอาเงินซ่อนฝังดินเสีย เพราะวิสัยเมืองไทยแต่ก่อนมีเงินน้อย ไพร่ ๆ ไม่ใคร่มีเงิน ครั้นมีขึ้นตื่นว่ามั่งมี เก็บซ่อนสำสมเสีย ถึงจะส่งภาษีอากร ก็ส่งเปนเงินเหรียนเสียโดยมาก เพราะฉะนั้น ผู้ครองแผ่นดินก็มีเงินบาทน้อยไป มีแต่เงินเหรียน ถึงเบี้ยหวัดก็จะต้องแจกกันด้วยเงินเหรียน ช่างทำเงินบาทก็ไม่ใคร่ทันคนต้องการใช้ เพราะกงสุลรบกวน ที่กรุงก็ได้จัดช่างทำเงินให้มากขึ้น จนถึงทำได้วันละ ๘๐–๙๐ ชั่งแล้ว ก็ยังไม่ใคร่จะพอประสงค์ของลูกค้าผู้จะแลกใช้"[๒๕]

ปี พ.ศ. ๒๓๙๙ และ พ.ศ. ๒๔๐๐ จัดว่าเป็นปีที่เกิดความขลุกขลักในการซื้อขาย อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน เงินตราของไทยขาดตลาด ทำให้การค้าขัดข้อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชหัตถเลขาเล่าว่า "ราคาเข้าเปลือกกรุงเก่าเกวียนละ ๔ ตำลึง ๒ บาทบ้าง ๔ ตำลึง ๓ บาทบ้าง บัดนี้ราคาเข้าก็ตกลงแล้ว เรือก็เข้ามาจะบันทุกเข้ามามากถึงวันละ ๒ ลำ ๓ ลำทุกวัน ในเดือน ๑๒ ปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๐๐) รำคาญอยู่แต่กงสุลอังกฤษแลกงสุลอเมริกันรบกวนนัก ด้วยเรื่องราษฎรที่เอาของสินค้ามาขายไม่รับเงินเหรียน จะเอาเงินบาท ถึงมีหนังสือพิมพ์ประกาศ ก็ไม่ใคร่เชื่อฟัง อยากได้แต่เงินบาทตามเคย"[๒๖] พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งเล่าว่า "ปีนี้แจกเบี้ยหวัดในจำนวนเงินใหญ่ ๆ แจกเปนเงินเหรียน ที่ ๑๐ ตำลึงให้ ๒๕ เหรียน ที่ ๑๒ ตำลึงให้ ๓๐ เหรียน.....ฝ่ายเจ้านาย กรมหลวงวงศาธิราชสนิทปีนี้ให้ ๒๐๐๐ เหรียน สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ให้ ๒๐๐๐ เหรียน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้ ๑๕๐๐ เหรียน เจ้าพระยาวิวงศ์โกษาธิบดีให้ ๑๐๐๐ เหรียน เจ้าพระยายมราช (นุช

บุณยรัตพันธุ์) ให้ ๖๐๐ เหรียน เพราะมีความชอบที่ได้คิดอ่านเจรจากับอังกฤษ อเมริกา แลฝรั่งเศส จัดแจงการแผ่นดินให้มีผลประโยชน์มากขึ้น"[๒๗]

การที่รัฐบาลจะทำเงินพดด้วงอย่างเดิมย่อมจะไม่สามารถขจัดวิกฤตทางการเงินได้ เพราะทำได้ช้าผลิตเงินได้ไม่พอให้ฝรั่งแลกเปลี่ยน จะใช้เครื่องจักรทำ ก็ไม่มีชนิดที่ทำเงินพดด้วง มีแต่เครื่องจักรทำเงินเหรียญแบน ๆ รัฐบาลจึงคิดจะทำเงินเหรียญด้วยเครื่องจักร เพื่อแก้ไขวิกฤติการณ์ทางการค้าขาย

เมื่อได้โอกาสที่รัฐบาลจะส่งคณะทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลอังกฤษและรัฐบาลฝรั่งเศสในต้นปี พ.ศ. ๒๔๐๐ รัฐบาลจึงสั่งคณะทูตให้ซื้อเครื่องจักรทำเงินเหรียญ และให้ผู้ขายเครื่องจักรส่งพนักงานที่ชำนาญมาช่วยตั้งเครื่องจักรในกรุงเทพฯ ให้ด้วย พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "ถึงจะทำได้เพียงวันละ ๑๐๐๐๐ บาท ๒๐๐๐๐ บาทเท่านั้นก็เป็นดีอยู่แล้ว ถึงจะต้องลงทุนเงิน ๒๐๐ ชั่ง ๓๐๐ ชั่งก็ตาม แต่อย่าตื่นเครื่องกลไฟกลพืนไปนัก จะยากหลายอย่างไป ถึงจะหนักแรงคนบ้างก็ตาม คิดอ่านการข้างต้น ๆ ไปก่อน อย่าเพ่อตื่นการปลายพิศวงการปลาย..... จะไม่คิดทำเล่าก็คิดอายแก่เจ้าเวียดนามมินมาง เขายังคิดทำเงินเหรียนมังกร มีชื่อเขา ใช้ในเมืองญวนได้ แลองค์พระบริรักษรามมหาอิศราธิบดีเขาก็ได้ทำเงินเหรียนเขมรใช้ในเมืองเขา ถึงเขาเป่นแต่เมืองขึ้นแก่เรา..... เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าขอกำชับมาแก่ท่าน ทูตานุทูต ให้เอาใจใส่หาเครื่องมือเครื่องจักรสำหรับทำเงินเหรียน ทั้งทำตราตามอย่าง ซึ่งได้ให้มาแก่พระนายสรรเพธภักดีมานั้น"[๒๘]

เมื่อเครื่องจักรทำเงินเหรียญมาถึงกรุงเทพฯแล้ว ยังไม่ทันติดตั้งในโรงงานให้เรียบร้อย วิศวกรชาวอังกฤษที่คุมเครื่องจักรมากันสองคนก็เจ็บป่วย แล้วตายลงอย่างกะทันหัน เป็นโอกาสให้รัฐบาลได้เห็นฝีมือของชายหนุ่มผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของมิชชันนารีอเมริกัน เขาผู้นี้คือ นายโหมดลูกชายของพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ รับราชการเป็นมหาดเล็กรายงานกำกับราชการกรมช่างสิบหมู่ ต่อมาถูกกริ้วที่เอากฎหมายตราสามดวงที่เขียนในสมุดข่อยไปให้หมอบรัดเลพิมพ์จำหน่าย ด้วยเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่ราษฎรมาก แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเห็นตรงกันข้าม ท่านเห็นว่าถ้าหนังสือกฎหมายแพร่หลายไปถึงมือราษฎร จะเป็นโอกาสให้พวกเจ้าถ้อยหมอความยุยงราษฎรให้โต้แย้งตระลาการและผู้พิพากษา ทำให้การพิจารณาคดียืดเยื้อเสียเวลา จึงริบหนังสือที่พิมพ์ขึ้นทั้งหมด นายโหมดเลยตกอับตลอดรัชกาลที่ ๓[๒๙] ต่อถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้ดีมียศศักดิ์เป็นหลวงวิสูตรโยธามาตย์ เจ้ากรมทหารในขวา ครั้นเมื่อวิศวกรฝรั่งที่คุมเครื่องจักรทำเงินเหรียญตาย คุณหลวงวิสูตรโยธามาตย์จึงรับอาสาทำงานติดตั้งเครื่องจักรในโรงกระษาปณ์จนสำเร็จ รัฐบาลจึงปูนบำเหน็จเลื่อนยศขึ้นเป็นพระวิสูตรโยธามาตย์ เจ้ากรมกระษาปณ์สิทธิการ ใน พ.ศ. ๒๔๐๓

รัฐบาลเรียกเงินตราอย่างแบนแบบเงินเหรียญว่าเงินแป เงินแปมีหลายราคา คือ บาทหนึ่ง สองสลึง สลึงและเฟื้อง แต่มีตราเหมือนกัน คือหน้าหนึ่งมีรูปพระมหาพิไชยมงกุฎอยู่กลาง มีฉัตรกระหนาบอยู่สองข้าง มีกิ่งไม้เป็นเปลวแทรกอยู่ในท้องลาย อีกหน้าหนึ่งมีรูปจักร ใจกลางจักรมีรูปช้าง รอบวงจักรชั้นนอกของเหรียญบาทมีดาว ๘ ดวง หมายถึง ๘ เฟื้อง แปสองสลึงมีดาว ๔ ดวง หมายถึง ๔ เฟื้อง แปสลึงมีดาว ๒ ดวง และแปเฟื้องมีดาวดวงเดียว นอกจากทำเหรียญด้วยเงิน

รัฐบาลยังทำเหรียญด้วยทองคำอีกชนิดหนึ่ง มีราคาสิบสลึง (๑ ตำลึงจีน) รัฐบาลประกาศว่า "แปเช่นนี้ ราคาสิบแปดหนัก เปนราคาแปละสิบสลึงที่เรียกว่าตำลึงจีน แปเช่นนี้ผู้ได้ไปเมื่อต้องการทอง แล้วจะยุบทำรูปพรรณก็ได้ ไม่เสียเปรียบนัก เพราะสิบแปดหนักนั้นก็ใกล้ราคาทองอย่างสูงอยู่แล้ว แต่ถ้าว่าเมื่อไม่ชอบใจ ก็ให้เอาแปทองนั้นมาเปลี่ยนเอาเงินสิบสลึง ที่เจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติ .....ถึงเงินเหรียนบาทแลแปกึ่งบาท แปสลึงแปเฟื้องที่ใครๆ ได้ไป ถ้าใช้ไม่คล่อง ไม่ชอบใจ ก็ให้มาเปลี่ยนเอาเงินบาท เงินกึ่งบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง ตามกำหนดนั้นเถิด ก็จะได้เงินพดด้วงซึ่งเปนเงินบาท เงินกึ่งบาท เงินสลึง เงินเฟื้อง ตามรูปไปในทันที เหมือนกระดาษหมายแทนเงินเหมือนกัน"

ขอให้ท่านผู้อ่านสังเกตประโยคสุดท้ายในเนื้อความที่ตัดตอนมาจากหมายประกาศแรกออกเงินแปให้ดี ท่านจะเห็นว่ารัฐเคยพิมพ์ธนบัตรใช้ก่อนทำเงินแป แต่ไม่ได้เรียกว่าธนบัตรอย่างทุกวันนี้ คือเรียกว่ากระดาษหมายแทนเงิน ธนบัตรสมัย พ.ศ. ๒๔๐๐ เศษมีหลายราคา ตั้งแต่ราคาเฟื้องหนึ่งขึ้นไปจนถึงหนึ่งบาท

เมื่อรัฐบาลทำเงินแปออกมาใช้แล้ว ปรากฏว่าราษฎรนิยมใช้ทั่วบ้านทั่วเมือง ทำให้วิกฤตในการซื้อขายสูญหายไปอย่างสิ้นเชิง ต่อมารัฐบาลอยากจะเลิกใช้เบี้ยเป็นเศษของเงินเฟื้อง เพราะขายหน้าชาวต่างประเทศที่ถือคติว่าการเอาหอยเบี้ยมาใช้เป็นเงินนั้นเป็นธรรมเนียมของบ้านป่าเมืองเถื่อน เมืองที่เจริญแล้วจะไม่มีใครเอาเบี้ยมาใช้เป็นเงินเป็นอันขาด นอกจากเหตุดังกล่าว ยังเห็นว่าราคาเบี้ยไม่แน่นอน และปริมาณที่ต่างประเทศสั่งเข้ามาก็ไม่แน่นอนอีกด้วย "ครั้งกรุงเก่า ราษฎรซื้อขายแลกเปลี่ยนเบี้ยแปดร้อยต่อเฟื้องจริง ครั้นเมื่อยกบ้านย้ายเมืองมาตั้งกรุงเทพมหานครอยู่ในฝ่ายสวนนี้ หอยเบี้ยสาบสูญมีน้อยไป เงินเฟื้องหนึ่งแตกเปนเบี้ยได้แต่เพียงสองร้อย คนที่เที่ยวไปมาเห็นเบี้ยตกที่ไหน เบี้ยหนึ่งสองเบี้ยก็เก็บ เมื่อผู้มีศรัทธาโปรยเบี้ยให้เป็นทาน ก็กรุ้มรุมแย่งชิงกัน ลูกค้าต่างประเทศเห็นว่ามีผู้ต้องการเบี้ยมาก ก็เก็บหอยอย่างนั้นในทะเลใส่กระสอบเข้ามาซื้อขายทุกปี เบี้ยมีมากขึ้น ราษฎรซื้อจ่ายแตกเปนปลีกจากเงินเฟื้องมากขึ้นไป เปนสองร้อยยี่สิบห้าต่อเฟื้อง แล้วสองร้อยห้าสิบต่อเฟื้อง แล้วขึ้นไปแปดร้อยต่อเฟื้อง เมื่อเบี้ยยังแพงอยู่ไม่ถึงแปดร้อยต่อเฟื้องนั้น คนสูงอายุเปนอันมาก บ่นว่าบ้านเมืองเราเดี๋ยวนี้ขัดสน เงินเฟื้องหนึ่งแตกเบี้ยไม่ได้ถึงแปดร้อยเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า ครั้นเมื่อเบี้ยขึ้นถึงแปดร้อยต่อเฟื้องแล้ว ท่านทั้งปวงที่รู้พระราชกำหนดกฎหมายแลการโบราณก็ชื่นชมยินดีว่า บัดนี้บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้นจนเบี้ยขึ้นไปถึงแปดร้อยต่อเฟื้อง ต้องตามกฎหมายเหมือนกับการก่อน ครั้นลูกค้านำหอยที่เรียกว่าเบี้ยมาขายมากขึ้นไป ราคาเบี้ยก็ถูกมากขึ้นไป ราคาเบี้ยก็ถูกมากไปถึงพันต่อเฟื้อง พันสองร้อย พันสามร้อย ต่อเฟื้อง ก็เมื่อเบี้ยถูกมากไปถึงแปดร้อยต่อเฟื้องก็ดี เบี้ยแพงไม่ถึงแปดร้อยต่อเฟื้องก็ดี การคิดเบี้ยปรับไหมในการพิพากษาความตามพระราชกำหนดกฎหมาย ก็คงคิดเบี้ยแปดร้อยต่อเฟื้องยืนเสมออยู่ ไม่ยักย้ายทั้งในกรุงเทพมหานครและหัวเมือง ก็เมื่อเวลาเบี้ยพันหนึ่ง พันสองร้อย พันสามร้อย ต่อเฟื้องนั้น มีผู้บ่นว่า แต่ก่อนมีเบี้ยห้าสิบเบี้ย ก็ซื้อของกินได้อิ่มหนึ่ง บัดนี้มีถึงร้อยเบี้ย ซื้อกินก็ไม่ใคร่จะได้เต็มอิ่ม ของแพงไป กว่าจะซื้อกินได้ ต้องทนแสบท้องนับเบี้ยอยู่นาน ในบ่อนถั่วย่อยเมื่อเวลาเบี้ยแพง นับเบี้ยแทงถั่วกัน ครั้นเวลาเบี้ยถูกเกียจคร้านที่จะนับ เอาชามตวงแทงถั่วกันบ้าง บอกเบี้ยละร้อยเบี้ยละห้าสิบ แทงถั่วกันเปนคแนนบ้าง ก็

ในแผ่นดินประจุบันนี้ ลูกค้านำของสิ่งอื่นมาค้าขายเสียมาก ไม่เก็บเบี้ยมา เบี้ยเก่าแตกตกหกหายสูญไป ราคาเบี้ยลดลงมา จนบัดนี้คงแปดร้อยต่อเฟื้อง เหมือนอย่างที่ว่าในกฎหมาย ก็เมื่อราคาเบี้ยได้ดังกฎหมายที่คิดเบี้ยปรับอยู่ดังนี้ นักปราชที่ถือกฎหมายก็เหนว่าดีอยู่แล้ว แต่คนบางพวกก็ยังบ่นว่าเอาเงินไปแตกเบี้ยบัดนี้ได้น้อยไป ก็คำบ่นของคนที่ไม่คิดน่าคิดหลังนั้น ไม่เปนประมาณ เบี้ยมากก็บ่นว่ามาก ลำบากที่ต้องนับซื้อขายกันช้าไป มีเบี้ยน้อยก็ซื้อของอิ่มท้องไม่ได้ ครั้นเมื่อเบี้ยแพงขึ้นก็กลับบ่นเล่า ว่าเงินปลีกไปแตกเบี้ยได้น้อยไป ราษฎรบ่นทั้งเมื่อเบี้ยมาก เบี้ยน้อย เบี้ยแพง ดังนี้จะเอาเปนประมาณก็ไม่ได้[๓๐] อาศัยเหตุสองอย่างนี้ประกอบกัน รัฐบาลจึงทำกะแปะดีบุก ผสมด้วยทองแดงและดีบุกดำออกมาใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ขนาดใหญ่มีค่า ๑๐๐ เบี้ย เรียกว่า อัฐ (หนึ่งในแปดของเฟื้อง) หน้าหนึ่งมีตราจักร ในวงจักรมีรูปช้าง มีอักษรไทย อังกฤษและจีนบอกราคากระหนาบอยู่สองข้าง อีกข้างหนึ่งมีตราประจำแผ่นดิน ขอบกะแปะมีริ้ว ขนาดเล็กมีค่า ๕๐ เบี้ย เรียกว่า โสฬศ (หนึ่งในสิบหก) มีตราเช่นเดียวกับอัฐ "หอยเบี้ยที่เคยใช้อยู่แต่ก่อนก็คงใช้กันอยู่ตามเคยเถิด ไม่ห้าม เพื่อจะได้ใช้ในปลายในเสศต่ำกว่าห้าสิบเบี้ยลงมา"[๓๑]

ครั้นต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๐๘ รัฐบาลก็ทำกะแปะทองแดงออกมาใช้อีก ๒ ชนิด ชนิดใหญ่เรียกว่าซีก มีค่าเป็นครึ่งหนึ่งของเฟื้อง ชนิดเล็กเรียกว่า เสี้ยว มีค่าเป็นหนึ่งในสี่ของเฟื้อง

๖. การปรับปรุงภาษีอากร

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงความสมบูรณ์มั่งคั่งของเมืองไทยในรัชกาลนี้ว่า "ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวานิชมาตั้งห้างค้าขาย สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายซื้อเข้าออกไปปี ๑ ก็ถึง ๓๐๐ ลำ บางปีก็ถึง ๔๐๐ ลำ ราษฎรก็ได้ขายเข้าไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนเข้าออกไปปี ๑ ก็ถึง ๘๐๐๐๐ เกวียนบ้าง ๘๐๐๐๐ เกวียนเศษบ้าง และภาษีฝืนก็ได้เงินปีละ ๖๐๐๐ ชั่ง ๗๐๐๐ ชั่ง เงินค่านาก็ถึง ๔๐๐๐ ชั่ง ๕๐๐๐ ชั่ง ราษฎรก็ได้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล จนชั้นแต่ลาวเป็นคนเกียจคร้านไม่ใคร่จะทำไร่ไถนา ยากจนทรพลยิ่งกว่าภาษาอื่น ๆ หาเช้ากินค่ำ ตำเข้ากรอกหม้อขอทานเขากิน ทุกวันนี้มีเงินซื้อกิน ไม่เหมือนแต่ก่อน"[๓๒]

และพูดถึงภาษีอากรว่า "ภาษีอากรก็บวกขึ้นทุกสิ่ง สิ่งไรที่ยังไม่มีภาษี จีนก็ผูกทำเป็นภาษีขึ้น คือ อากรการพนันต่าง ๆ ภาษีงิ้วละครการเล่นต่าง ๆ ภาษีสุกรและเนื้อสด ภาษีปลาสดน้ำจืดน้ำเค็ม ภาษีปลาทู ภาษีไหมขี้ผึ้ง ภาษีผัก ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง เตารูปพรรณ ภาษีเรือมาดโกลน แจวโกลน พายโกลน..... ภาษีน้ำมันมะพร้าวแก้เป็นภาษีต้นมะพร้าว เก็บ ๓ ต้นต่อ ๑ สลึง ไม่มีผู้ใดปลูกมะพร้าว มะพร้าวแพง ต้องเลิกภาษีต้น กลับเรียกภาษีน้ำมันดังเก่า ภาษีตลาดเลิกเสีย เอาภาษีค่าเช่าเรือโรงร้านเข้าแทน อากรสมพัตสรเดิมไร่ละ ๑ บาท เลิกเสีย เก็บเอาไร่ละสลึงเฟื้อง ภาษีเกวียน ภาษีเรือจ้าง เลิกเสีย อากรทุเรียนเดิมต้นละ ๑ บาท ลดเสียเก็บต้นละสลึงเฟื้อง ของสิ่งไรที่เหลืออยู่ไม่ได้เรียกภาษีก็น้อยทีเดียว กับเข้าของกินก็แพงขึ้นทุกสิ่ง จะเป็นเหตุด้วยเกิดภาษีขึ้น หรือจะว่าด้วยคนมากขึ้น หรือจะเป็นด้วยพระบารมีที่จะให้คนยากคนจนทำมาหากินได้ผลประโยชน์มีกำไรมากขึ้น"[๓๓]

ที่ผู้แต่งพงศาวดารไม่ชี้ขาดลงไปว่าข้าวของแพงขึ้นทุกสิ่งเป็นเพราะเหตุใดในเหตุสามประการนั้น เข้าใจว่าท่านผู้อ่านทั้งหลายคงเข้าใจและเห็นใจเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้ตามรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าท่านจะชี้ชัดลงไปว่าข้าวของแพงเพราะรัฐบาลเก็บภาษีอากรหยุมหยิม ท่านก็คงเกรงที่จะถูกพระเจ้าแผ่นดินกริ้ว การที่ท่านแถมเหตุพระบารมี ก็เพราะเป็นธรรมเนียมของขุนนางสมัยนั้นจะต้องเทิดทูนพระเกียรติของพระเจ้าแผ่นดิน ว่ามีความศักดิ์สิทธิ์สามารถจะบันดาลให้เกิดโชคเกิดสิริมงคลต่าง ๆ เช่น ไปทัพมีชัยแก่ข้าศึกก็เพราะพระบารมีช่วยสนับสนุน หนีข้าศึกเอาตัวรอดมาได้ก็เพราะพระบารมีช่วยปกป้อง

ในรัชกาลที่ ๔ ภายหลังที่รัฐบาลได้ตกลงทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลอังกฤษในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ แล้ว ยังได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมข้อความบางข้อในหนังสือสัญญา โดยทำเป็นหนังสือสัญญาย่อยต่อท้ายหนังสือสัญญาเดิม เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๙ หนังสือสัญญาย่อยนี้มีพิกัดอากรและสมพัตสรรวมอยู่ด้วยฉบับหนึ่ง (ดูหน้า ๑๙๗) หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ อันรวมทั้งพิกัดภาษีสินค้าเข้าออกกับพิกัดอากรสวนและอากรสมพัตสร จึงเปรียบเหมือนโซ่ที่รัดรึงตรึงตรารัฐบาลไทยมิให้ทำอะไร ๆ ก็ได้ตามใจชอบเหมือนอย่างแต่ก่อน เช่น ค้าขายโดยเอาอำนาจเข้าข่ม หรือเพิ่มค่าธรรมเนียมและภาษีอากรต่าง ๆ ตามชอบใจ เป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้รายได้ของรัฐก็ย่อมจะตกต่ำลง

รัฐบาลจึงต้องปรับปรุงภาษีอากรเสียใหม่ ด้วยการตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ เพื่อเพิ่มพูนรายได้ของรัฐบาลบ้าง เพิ่มและลดภาษีอากรเก่าเพื่อให้สอดคล้องกับหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำกับอังกฤษบ้าง และปรับปรุงวิธีเก็บภาษีอากรเนื่องจากสินค้าพื้นเมืองผลิตได้มากกว่าแต่ก่อนบ้าง ข้าพเจ้าจะขอกล่าวถึงภาษีอากรที่ปรับปรุงใหม่ในรัชกาลที่ ๔ แต่เฉพาะบางอย่างเท่านั้น โดยเลือกเอาเฉพาะภาษีอากรที่ท่านผู้แต่งพงศาวดาร รัชกาลที่ ๔ ละเลยไม่กล่าวถึงจำพวกหนึ่ง กับภาษีอากรที่มีประวัติน่าศึกษาอีกจำพวกหนึ่ง เพื่อท่านผู้อ่านจะได้เข้าใจดีขึ้น ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปลี่ยนแปลงนโยบายต่างประเทศไปจากรัชกาลก่อน ๆ มีผลดีผลเสียแก่เมืองไทยอย่างไรบ้าง

๑. ภาษีสินค้าออก ในรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลได้แต่งตั้งเจ้าภาษีสินค้าออกหลายคน เท่าที่ทราบมีเจ้าภาษีไม้ฝาง เจ้าภาษีไม้แดง เจ้าภาษีพริกไทย และเจ้าภาษีเบ็ดเสร็จ สินค้าออกอย่างใดที่ไม่มีเจ้าภาษีรัฐบาลก็ให้กรมท่าควบคุมและเก็บภาษีเหมือนอย่างเดิม

เมื่อมีการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่กับอังกฤษ ฝรั่งเศส และอเมริกาในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว รัฐบาลก็ตั้งโรงภาษีหรือศุลกสถานขึ้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้กับสถานกงสุลของอังกฤษ เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงข้อที่ ๘ ใน "ไขข้อสัญญาฮาริกปากศักราช ๑๒๑๘" และจัดเจ้าพนักงานอยู่ประจำโรงภาษี สำหรับเก็บเงินภาษี ตั้งแต่สามโมงเช้าจนถึงบ่ายสามโมงทุกวัน ถ้าหากมีการขนสินค้าขึ้นจากเรือก็ดี หรือลงในเรือก็ดี ก็มีเจ้าพนักงานคอยกำกับตั้งแต่สว่างจนมืด ทั้งนี้เป็นไปตามข้อตกลงข้อ ๑ ของ "กฎหมายเรื่องเก็บภาษีเสนาบดียอมไว้"

ข้าพเจ้าไม่ทราบแน่นอนถึงการเก็บภาษีก่อนรัชกาลที่ ๓ คือข้าราชการกรมท่าเป็นผู้เก็บภาษีทุก ๆ อย่างแต่ฝ่ายเดียว หรือมีเจ้าภาษีมาทำการควบคุม และเก็บสินค้าบางอย่างที่ตนเป็นผู้ประมูล

ได้อย่างที่ทำกันในรัชกาลที่ ๓ ตามหลักฐานในหนังสือ "บางกอกกาเลนดา" ปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ปรากฏว่านอกจากข้าราชการโรงภาษีเป็นผู้เก็บภาษีสินค้าออกแล้ว ยังมีเจ้าภาษีสินค้าออกอีก ๖ คน คือ

๑. เจ๊สัวโปเล็ก เป็นเจ้าภาษีสินค้าเหล่านี้ คือ งาช้าง รง นอแรด กระวาน หอยแมลงภู่แห้ง ขนนกกระทุง หมากแห้ง กรักซี หูปลาฉลาม เมล็ดกระเบา หางนกยูง กระดูกวัวควาย หนังแรด หนังสัตว์ กระดองเต่า ปลิงทะเล ปีกนกกระเต็น กระเพาะปลา เมล็ดเบจี๋ สีเสียด เมล็ดพุงทะลาย กำยาน เปลือกหางไหล ไม้หอม หนังปลากระเบน เขากวาง หนังกวาง เอ็นเนื้อ กระดูกช้าง หนังเสือ หนังลิ่น ครั่ง ป่าน ปลาแห้ง ปลาสลิด และเนื้อเค็มแห้ง เห็นจะตรงกับภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา ซึ่งตั้งในรัชกาลที่ ๓

๒. เจ๊สัวบึง เป็นเจ้าภาษีปลาเค็ม ปลาทู ถั่วทุกชนิด งา และกุ้งแห้ง นี่ก็ตรงกันกับภาษีถั่วงา ปลาทู ซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓

๓. เจ๊สัวจิ๊นฮก เป็นเจ้าภาษีไม้แดง

๔. เจ๊สัวกิม เป็นเจ้าภาษีน้ำตาลทราย

๕. จีนโปจิ๊นลือ เป็นเจ้าภาษีเกลือ

๖. เจ๊สัวโปเล็ก เป็นเจ้าภาษีฝ้าย หวาย และพลอย[๓๔]

๒. ภาษีสินค้าเข้า ปรากฏหลักฐานในหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๘ ว่ารัฐบาลอนุมัติให้มีเจ้าภาษีสินค้าเข้า ๓ คน คือ

๑. จีนโลโปยิม เป็นเจ้าภาษีฝิ่น และสินค้าเข้าจำพวกที่เสียภาษีร้อยละ ๓ เจ้าภาษีผู้นี้ได้รับยศเป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ คนทั่วไปเรียกว่าเจ๊สัวยิ้ม

๒. จีนอากุนเกีย เป็นเจ้าภาษีเสื่อ ถุง หวาย หอม กระเทียม พริกแห้ง ไหมดิบ และขี้ผึ้ง

๓. จีนตัดสือ เป็นเจ้าภาษีรังนก

ดังนั้น สินค้านอกจากที่มอบให้เจ้าภาษีเป็นผู้เก็บ เข้าใจว่าเจ้าพนักงานโรงภาษีคงเป็นผู้เก็บเองทุกอย่าง

๓. ภาษีน้ำตาลทราย แต่เดิม "น้ำตาลทรายทุกเมืองในพระราชอาณาเขตร แต่ก่อนมีเจ้าภาษีเก็บภาษีอยู่คนเดียว" เพราะโรงน้ำตาลทรายมีไม่มาก ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาทางไมตรีฉบับใหม่กับฝรั่ง "น้ำตาลทรายมีราคาขึ้น โรงน้ำตาลทรายตั้งขึ้นอีกเป็นหลายโรง ในงวดปีมเสงนพศก (พ.ศ. ๒๔๐๐) เงินภาษีก็จะขึ้นได้อีกมาก เหนว่ามีเจ้าภาษีอยู่คนเดียวนั้น เงินจะมากนัก" รัฐบาลจึงแบ่งโรงงานน้ำตาลทรายออกเป็นสามเขต ให้มีเจ้าภาษีเขตละคน เขตที่ ๑ เป็นที่รวมของเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา "ตั้งแต่เมืองสมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ ขึ้นไปจนถึงเมืองพิไชย เมืองสวรรคโลกย์ เมืองกำแพงเพชร (รวม) ๑๙ หัวเมือง" เขตที่ ๒ เป็นที่ตั้งหัวเมืองฝ่ายตะวันออก ได้แก่ "เมืองฉเชิงเทรา เมืองนครนายก เมืองปราจิณบุรี เมืองพนัศนิคม เมืองชลบุรี เมืองบางลมุง เมืองรยอง เมืองตราษ เมืองจันทบุรี รวมกัน ๙ หัวเมือง" เขตที่ ๓ เป็นที่ตั้งหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ได้แก่ "เมืองสาครบุรี

เมืองนครไชยศรี เมืองสุพรรณบุรี เมืองสมุทสงคราม เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองปรานบุรี รวมกัน ๘ หัวเมือง"

เมื่อเปิดประมูล ได้ตัวเจ้าภาษีครบทั้งสามเขต เป็นจีนทั้งสามคน ชื่อจีนสิน จีนเกงหยู และจีนเล็ก รับทำภาษีเขต ๑ เขต ๒ และเขต ๓ เรียงตามลำดับ แต่ขอทำสองปีจึงจะมีกำไร รัฐบาลก็อนุญาตให้ทำตั้งแต่วันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเส็งนพศก ไปจนถึงวันพฤหัสบดี เดือนสิบสอง แรมสิบห้าค่ำปีมะแมเอกศก ปีมะเมียมี ๑๓ เดือน รัฐบาลผ่อนผันให้เสียภาษี ๑๒ เดือน ยกเดือนอธิกมาส (เดือนแปดเดือนที่สอง) ให้เดือนหนึ่ง เมื่อตั้งเป็นเจ้าภาษี ก็ต้องตั้งยศศักดิ์ให้ตามธรรมเนียม จีนสินเป็นขุนพิสุทธสินีภาษี จีนเกงหยูเป็นขุนภักดีสินยากร จีนเล็กเป็นขุนสุนทรสินิพิทักษ[๓๕]

กรมพระคลังสินค้าเป็นเจ้าจำนวนภาษีน้ำตาลทราย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ เงินภาษีมีจำนวน ๖๖๐ ชั่ง ขึ้นพระคลังสินค้า ๖๑๘ ชั่ง ขึ้นพระราชวังบวรฯ ๑๕ ชั่ง ขึ้นสมเด็จพระศรีสุลาไลย ๓ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๓ ชั่ง ขึ้นกรมหลวงรักษรณเรศ ๒ ชั่ง ขึ้นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ๑๗ ชั่ง และขึ้นเจ้าคุณวัง ๒ ชั่ง หนังสือเรื่องเมืองไทยของสังฆราชปาละกัวซ์กล่าวว่า ภาษีน้ำตาลทรายในต้นรัชกาลที่ ๔ ได้เงิน ๒๕๐,๐๐๐ บาท สูงกว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ หลายเท่า เห็นได้ชัดจากจำนวนเงินภาษี ว่ามีโรงงานน้ำตาลทรายเพิ่มขึ้นมากในรัชกาลที่ ๔ การที่อุตสาหกรรมน้ำตาลทรายเจริญ จะต้องเกิดจากตลาดต่างประเทศสั่งซื้อมากกว่าแต่ก่อน และราคาน้ำตาลทรายสูงขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย

๔. **ภาษีที่ซื้อขาย** ในรัชกาลที่ ๒ มีภาษีอย่างหนึ่งซึ่งนายยอน ครอเฟิด เรียกว่า ภาษีร้านค้า ยกตัวอย่างว่าร้านขายข้าวเสียภาษีปีละ ๒ บาท ร้านขายผ้า ๔ บาท ร้านขายปลา ๖ สลึง เรือเร่ ๒ บาท และประมาณภาษีที่เก็บได้ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองแสนสองหมื่นบาทเศษ ส่วนอากรตลาดนั้น นายยอน ครอเฟิดไม่กล่าวถึงเลย ค้นดูตำนานภาษีอากรในพระราชกำหนดกฎหมายก็ไม่ปรากฏว่ามีภาษีร้านค้า มีแต่อากรตลาด สันนิษฐานว่า ภาษีร้านค้าที่ยอน ครอเฟิดกล่าวถึงอาจเป็นอากรตลาด แต่เงินอากรตลาดเท่าที่เก็บได้ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ มีจำนวนเพียง ๑๖,๐๐๐ บาทเศษ น้อยกว่าภาษีร้านค้าเฉพาะที่เก็บได้ในกรุงเทพฯ ตามที่นายครอเฟิดอ้างไว้

เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ อันเป็นสมัยที่ผู้ปกครองบ้านเมืองห่วงใยทุกข์สุขของราษฎรที่ยากจนมากกว่าสมัยก่อนๆ "ทรงพระมหากรุณาสงสารแก่ราษฎรที่มีทุนรอนน้อย จะใคร่ให้เลิกการเกบตลาดเลกน้อยแต่ราษฎรที่ขายของ ซึ่งทำขึ้นแล้วหามาแล้ว เมื่อขายไม่หมดจะพึงเหน้าบูดเหี่ยวแห้งไปเสียต้องขาดทุนเปล่า เพราะของเกบไว้นานไม่ได้ทั้งปวงนั้นเสีย จะคิดผ่อนผันฉันใดจะดี จะให้ราษฎรที่ยากจนต้องเสียเงินอากรแต่น้อย ให้ท่านเสนาบดีปฤกษาหาฤๅกัน ท่านเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันให้ยกเลิกอากรตลาดนั้นเสีย เปลี่ยนเรียกเปนภาษีที่ซื้อขาย"

รัฐบาลจึงตกลงตั้งภาษีใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ เรียกเก็บภาษีจากเจ้าของโรง เจ้าของร้าน เจ้าของเรือนแพ และเรือ ที่ใช้อาคารหรือเรือในการประกอบการค้า ไม่ว่าจะทำเองหรือให้คนอื่นเช่า ในอัตราค่าเช่าหรือค่าจ้าง ๑๒ ชัก ๑ แต่ยกเว้นภาษีให้แก่ "ราษฎรที่มีทุนรอนค้าขายเลกน้อย ในแผงลอยแลเร่ขาย แลเรือเร่ขายของ ราคาต่ำกว่าตำลึงลงมา"[๓๖]

๕. **อากรตลาด** "เปนธรรมเนียมแต่โบราณมา ให้เรียกเปนค่าที่แต่ผู้ที่ลูกค้านั่งเดินเที่ยวค้าขายของต่าง ๆ ในแผ่นดินขึ้นแก่แผ่นดิน ได้ชื่อเรียกกันว่าเสียค่าเบิกตลาดนั้น มาจับจ่ายใช้การบ้านเมืองทุกปีมาแต่ก่อนตามเคย แต่กาลบัดนี้ราษฎรที่ทุนรอนน้อยเสียค่าตลาดแพงนัก"[๓๗]

ข้อความข้างต้นนี้ให้ความรู้แก่เราว่า อากรตลาดคือค่าที่เก็บจากคนค้าขาย ไม่ใช่เก็บจากเจ้าของที่ และได้ความจากพระราชกระแสเลิกเก็บอากรตลาดว่า "อากรเก็บตลาดกรุงเทพมหานครแลเมืองนนทบุรี เปนนายอากรเดียวกันมาก่อน แต่ครั้งท้าวเทพทากรท้าวเงินทำมา ครั้นท้าวเทพทากรท้าวเงินถึงแก่กรรมลงในปลายแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีกราบทูลในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้นิ่มบุตรพระพิทักษ์ทศกรทำต่อมาได้สองปี ครั้นล่วงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดีนั้นได้สมมัตยาภิเษกเปนสมเด็จพระนางเธอ เปนใหญ่ในฝ่ายข้างใน สมเด็จพระนางเธอทรงขัดเคืองแก่นิ่มมาตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว นิ่มหานับถือในพระเดชพระคุณไม่ จึงได้กราบทูลขอถอดนิ่มออกเสียจากที่กำนันตลาด แล้วทูลขอตั้งท่านจันภรรยาศรีไชยบานเปนที่กำนันตลาดต่อมา ทำจำนวนเงินอากรตลาดกรุงเทพมหานครแลอากรตลาดเมืองนนทบุรี ตามจำนวนซึ่งท้าวเทพทากรท้าวเงินทำมาแต่ก่อนนั้น ไม่มีจำนวนเงินประมูลเลยทั้งสองครั้ง ท่านจันภรรยาศรีไชยบานทำอากรมาตั้งแต่ปีชวดจัตวาศก จนปีมะเสงนพศก หกปีเงินอากรค้างทับงวดทับปีมาเปนอันมาก"[๓๘]

พระราชกระแสข้างต้นให้ความรู้แก่เราว่า ผู้เก็บอากรตลาดมีตำแหน่งว่ากำนันตลาด และกำนันตลาดมักจะเปนผู้หญิงที่สนิทสนมกับเจ้านายฝ่ายในซึ่งมีอำนาจวาสนา บางคนเป็นข้าราชการฝ่ายในอย่างท้าวเทพทากรและท้าวเงินเป็นต้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าการทำอากรตลาดในกรุงเทพฯ เห็นจะไม่ใคร่มีการประมูลอย่างเปิดเผย ผิดกับภาษีอากรอื่น ๆ ผู้ที่อยากเป็นกำนันตลาดคงใช้วิธีกระซิบกระซาบต่อเจ้านายผู้หญิงที่เป็นคนโปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเจ้านายองค์นั้นก็จะกระซิบต่อภายในเวลาไม่ช้า ก็มีประกาศแต่งตั้งผู้ที่วิ่งเต้นเข้าหาเจ้านายในวังเป็นกำนันตลาดกรุงเทพฯ กับเมืองนนทบุรี จะมีกำหนดเวลาเหมือนอย่างภาษีอากรอื่น ๆ หรือไม่ ไม่พบหลักฐานเลย เข้าใจว่าคงมีกำหนดเวลาปีหนึ่งหรืออย่างมากก็สองปี เพื่อให้โอกาสคนอื่นเสนอเงินสูงกว่าคนเก่า รัฐบาลจะได้มีรายได้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ไป

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๐๐ มีเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ปลดท่านจันกำนันตลาดกรุงเทพฯ ออกจากตำแหน่ง เพราะไม่ส่งเงินอากรหลายปี ขอให้ตั้งผู้หญิงคนหนึ่งชื่อเขียนเป็นกำนันตลาดแทน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเขียนเปนกำนันตลาด..... แต่ ณ วันจันทร์ เดือนห้า ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเมีย..... ครั้นเสด็จกลับแต่พระปฐมเจดีย์แล้ว วันหนึ่งเวลาบ่าย เสด็จทรงม้าพระที่นั่งประพาสลงไปถึงที่ตลาดประตูท่าพา ทอดพระเนตรเห็นตลาดออกขายของอยู่ มีพระบรมราชโองการดำรัสถามชาวร้านที่ขายของเล็กน้อยอยู่ในที่นั้น ว่าเสียค่าตลาดอยู่เท่าใด เสียเปนรายเดือนฤๅรายวัน ชาวตลาดกราบทูลว่าเสียวันละสองร้อยเบี้ย จึงทรงระฤกตรวจดูตามพิกัดในท้องตราตั้งกำนันตลาดก็ได้ความว่า แผงลอยเช่นนี้

ควรจะเสียแต่เพียงร้อยเบี้ย กำนันตลาดเก็บเกินพิกัดเป็นสองเท่าหากำไรมากเกินอยู่ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสประกาศแก่ชาวตลาดในที่นั้นว่า จะใคร่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกอากรตลาดเสียทั้งสิ้น แต่เมื่อถึงวันพระแปดค่ำสิบห้าค่ำต้องพระราชประสงค์จะให้ชาวตลาดมีอุตสาหหาดอกไม้ธูปเทียนไปนมัสการพระพุทธปฏิมากรแก้ว ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกวันพระจะได้ฤามิได้ ชาวตลาดกราบทูลรับว่าได้ จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ รับแก่ราษฎรชาวตลาดว่าจะให้เลิกอากรตลาดเสียในเร็ว ๆ เมื่อปฤกษาเสนาบดีตกลงแล้ว"[๓๙]

สาเหตุที่รัฐบาลจะยกเลิกอากรตลาดดูเหมือนจะมีหลายอย่างประกอบกัน สาเหตุสำคัญที่สุดเห็นจะเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสงสารราษฎรที่หาเช้ากินค่ำ สาเหตุอย่างที่สองเห็นจะเป็นเพราะทรงรำคาญพระทัยที่กำนันตลาดซึ่งสมเด็จพระราชเทวีทูลขอให้แต่งตั้ง โกงเงินอากร และสาเหตุสุดท้าย คือ การที่กำนันตลาดเก็บค่าตลาดเกินพิกัด การเลิกอากรตลาดเปลี่ยนเป็นเก็บภาษีที่ซื้อขาย ถือได้ว่าเป็นการผลักภาระเสียภาษีอากรจากคนยากคนจนไปให้แก่เจ้าของที่เจ้าของอาคาร เจ้าของเรือซึ่งเป็นคนมีฐานะดี ซึ่งคงจะทำให้รัฐบาลมีรายได้สูงขึ้นกว่าเมื่อเก็บอากรตลาดอย่างไม่ต้องสงสัย ทั้งยังเป็นการริเริ่มที่แสดงให้ราษฎรยากจนทั้งปวงเห็นว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่คำนึงถึงความทุกข์ยากของพวกตน และคงจะเป็นที่พึ่งพิงของพวกของตนดีกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อนเป็นแน่

อากรตลาดทำรายได้ให้แก่รัฐบาลถึง ๑๐๐,๐๐๐ บาท จึงเชื่อว่าภาษีที่ซื้อขายคงจะทำรายได้มากกว่าแสนบาทอย่างแน่นอน

๖. อากรมหรสพ พงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่ารัฐบาลเก็บ "ภาษีงิ้ว ละคร การเล่นต่าง ๆ" คำว่า "การเล่นต่าง ๆ" เห็นจะหมายถึงการเล่นที่ก่อให้เกิดความบันเทิงแก่ผู้ชม เช่น โขน หนัง หุ่นกระบอก เพลง เป็นต้น ที่เราเรียกกันในสมัยนี้ว่ามหรสพ

ภาษีมหรสพในรัชกาลที่ ๔ นอกจากที่ระบุชื่อมานี้ ก็ไม่มีปรากฏในประกาศหรือกฎหมายเก็บภาษีที่ออกในรัชกาลนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านมีนิสัยผิดแปลกกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเชษฐาของท่านมาก คือพระเชษฐาของท่านไม่ชอบดูละครในและละครนอก ท่านสั่งห้ามตามตำหนักเจ้านายและพระสนมที่อยู่ในวังไม่ให้ตั้งคณะละคร แต่ท่านไม่ห้ามเจ้านายและขุนนางเพียงสาปแช่งคนที่ผ่าผืนพระราชนิยม สันนิษฐานว่าบทละครที่ท่านแต่งทุกเรื่อง เช่น เรื่อง สังข์ศิลปไชย คงจะแต่งในรัชกาลที่ ๒ ทั้งสิ้น เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนบางตอนที่ว่าเป็นงานของท่าน คิดว่าท่านคงแต่งก่อนที่ท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พอท่านขึ้นครองราชสมบัติแล้ว เข้าใจว่าท่านคงเลิกสนใจกับการรื่นเริงบันเทิงใจทุกอย่าง มุ่งหน้าทำแต่งานราชการแผ่นดิน งานบำรุงพระศาสนา และงานก่อสร้างบ้านเมืองให้รุ่งเรืองเหมือนกรุงศรีอยุธยา เวลากลางคืนตอนเสด็จออกว่าราชการแผ่นดินรอบค่ำซึ่งเริ่มแต่ ๒๑ นาฬิกา "ถ้าอย่างเร็วไม่มีราชการ เสด็จขึ้น ๒ ยาม ถ้ามีราชการขึ้น ๘ ทุ่มโดยมาก ถ้ามีราชการสำคัญที่ดับขันเสด็จออกทุ่ม ๑ เสวยในฉาก แล้วขึ้นพระแท่น อยู่จนกระทั่งเวลาตี ๑๑ (๕ นาฬิกา) จึงเสด็จขึ้น ตามปรกติเข้าที่อยู่ใน ๘ ทุ่ม ๓ ยาม" ท่านตื่นบรรทมราวสองโมงเช้า มีราชการแต่สามโมงเช้าทุก ๆ วัน[๔๐]

ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ท่านชอบดูละคร และรื้อฟื้นการตั้งคณะละครในวังให้คงมีเหมือนอย่างรัชกาลที่ ๒ ท่านยุเจ้านายและขุนนางให้ตั้งวงดนตรี คณะละคร จะได้เลือกเอามาแสดงให้แขกเมืองชม เป็นการเผยแพร่วัฒนธรรมไทย พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ชอบส่งเสริมการมหรสพต่าง ๆ เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งยังฝึกหัดเบ่าแคนและแอ่วลาว จนมีชื่อเสียงมาก เข้าใจว่าการมหรสพในรัชกาลที่ ๔ เห็นจะครึกครื้นแพร่หลายยิ่งกว่าในรัชกาลที่ ๓ มาก

กฎหมายที่ออกในรัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับมหรสพต่าง ๆ ที่จะต้องเสียอากรนั้นปรากฏว่ามีรายชื่อมหรสพกว่า ๒๐ ชนิด รวมทั้งลิเกและสวดคฤหัสถ์ด้วย นอกจากลิเกซึ่งเป็นมหรสพเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ มหรสพอื่น ๆ ราว ๒๐ ชนิด เป็นของมีมาก่อนรัชกาลที่ ๕ เรารู้จากหนังสือพงศาวดารว่าจ้วและละครเป็นมหรสพที่เสียภาษีในรัชกาลที่ ๔ แต่ไม่ทราบว่าเก็บภาษีได้จำนวนเท่าใด ส่วนมหรสพอื่นนอกนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่าต้องเสียภาษีเป็นเงินแต่อย่างใด

๗. อากรการพนัน คนไทยมีนิสัยไม่ดีอยู่อย่างหนึ่ง ที่ทำความเสียหายให้แก่เศรษฐกิจครอบครัวเป็นอย่างยิ่ง คือ มีนิสัยชอบเล่นการพนัน พวกหัวการพนันจึงคิดวิธีเล่นการพนันให้ราษฎรติดอกติดใจหลายชนิด เช่น กัดปลา กัดจั้งหรีด ชนไก่ ชนนกคุ้ม แทงห่วง ทายเม็ดขนุน ทายกลีบมังคุด กำตัด ปั่นแปะ และไพ่งาเป็นต้น รัฐบาลออกกฎหมายห้ามปรามมิให้ราษฎรเล่นการพนันเหล่านี้ ถ้าอยากเล่นให้ไปเล่นในโรงบ่อนซึ่งเสียอากรแก่รัฐบาล แต่ก็ไม่ใคร่ได้ผล ราษฎรยังลักลอบเล่นการพนันนอกบ่อนเป็นจำนวนมาก

จะเป็นการคิดริเริ่มของนายทุนจีนหรือของเสนาบดี หรือของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็หาทราบไม่ ที่เสนอความเห็นอันแยบคายว่า เมื่อห้ามราษฎรไม่ให้เล่นการพนันไม่สำเร็จก็ควรอนุญาตให้เล่นโดยเรียกเงินจากผู้ขออนุญาตเป็นครั้งคราว รัฐบาลก็จะได้เงินมาจับจ่ายใช้สอยบ้าง เรื่องตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ จะต้องผ่านที่ประชุมเสนาบดีเสมอไป ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายหรือบุคคลอื่นเป็นผู้เสนอความเห็น เมื่อพวกเสนาบดีเห็นดีด้วยรัฐบาลจึงออกประกาศตั้งอากรการพนันและตั้งนายอากร น่าเสียดายที่เราไม่ทราบว่ารัฐบาลตั้งอากรการพนันในปีใด ใครเป็นนายอากร การพนันที่ต้องเสียอากรมีอะไรบ้าง และเงินอากรที่ได้ในปีแรกมีจำนวนเท่าใด

๘. อากรรักษาเกาะ เกาะในอ่าวไทยเป็นบ่อเกิดของทรัพยากรธรรมชาติที่มีค่าหลายอย่าง เช่น รังนก ซึ่งมีมากตามเกาะทางฝั่งตะวันตก และไข่เต่าตนุซึ่งมีมากตามเกาะทางฝั่งตะวันออก เช่น เกาะคราม เป็นต้น จึงมีนายทุนเสนอตัวเป็นเจ้าภาษีนายอากรรังนกและนายอากรฟองเต่าตนุ รัฐบาลพิจารณาเห็นว่าเกาะในทะเลเป็นที่เปลี่ยว ถ้าหากไม่มีคนตรวจตราดูแลพวกโจรสลัดก็จะได้โอกาสพำนักอาศัยคอยทำร้ายเรือราษฎรและเรือลูกค้าต่างประเทศ จึงตั้งนายอากรรักษาเกาะขึ้นสองคน คนหนึ่งรักษาเกาะทางฝั่งตะวันตก อีกคนหนึ่งรักษาเกาะทางฝั่งตะวันออก

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความเมตตากรุณาสัตว์น้อยใหญ่ และรังเกียจเงินรายได้ที่ได้จากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต จึงสั่งให้ยกเลิกอากรค่าน้ำและอากรฟองเต่าตนุเสีย

ทั้งสองอย่าง "ตั้งแต่นั้นมา เกาะในทะเลฝั่งตะวันออกไม่มีผู้ใดระวังรักษา พวกสลัดศัตรูกำเริบเข้าอาศัยตีเรือลูกค้าได้ไปเนือง ๆ ตัวเต่าที่อาศัยขึ้นถ่ายฟองในเกาะนั้น พวกจีนไหหลำมาตั้งกองจับ ฆ่าเอาเนื้อทำเค็มออกไปซื้อขายจนเปนสินค้าได้ แลคนในกรุงเทพ ฯ คนหัวเมืองก็พากันเอาอย่าง จับตัวเต่าตัวกระฆ่ากินแลซื้อขายบ้าง จนตัวเต่ากระในเกาะสาบสูญไปเกือบจะหมดอยู่แล้ว การก็ไม่เปนประโยชน์สิ่งใดกับแผ่นดิน"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "จึงโปรดเกล้าฯให้ปรึกษาท่านเสนาบดีทั้งปวงว่า เกาะในทะเลจะทิ้งไว้ให้เปนที่เปลี่ยวดี หรือจะให้มีเจ้าของคอยระวังรักษาอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อนดี ท่านเสนาบดีทั้งปวงก็ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า มีผู้รักษาเปนเจ้าของนั้นดี มีคุณหลายประการ ทิ้งไว้ไม่มีเจ้าของระวังรักษานั้น ไม่มีคุณแลประโยชน์สิ่งใด" รัฐบาลเห็นชอบด้วย จึงกลับตั้งอากรรักษาเกาะอีกครั้งหนึ่ง ผู้ประมูลได้เป็นนายอากรชื่อจีนกิมตุ่น เงินประมูลมีจำนวน ๑๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง รัฐบาลจึงตั้งจีนกิมตุ่นเป็นขุนรักษาสมุทรคีรี เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๑๐ มีหน้าที่ตรวจตราดูแลเกาะต่าง ๆ ทางฝั่งตะวันออกของอ่าวไทย เว้นแต่ "เกาะสีชังเป็นเกาะหน้าด่าน มีผู้คนระวังรักษามากอยู่แล้ว ให้ยกเสียแลไม้กฤษณา หวายพัศเดา ซึ่งเกิดในเกาะต่าง ๆ เปนของสำหรับไพร่ส่วยตัดส่งส่วยทูลเกล้าฯ ถวายแลใช้ราชการเบ็ดเสร็จ จะห้ามเสียไม่ได้ ไพร่ส่วยจะร้องขาด แลของอื่น ๆ ที่มีในเกาะให้เปนสิทธิ์แก่ผู้รักษาเกาะนั้น ..... ถ้าราษฎรคนใดจะไปทำมาหากินในเกาะ ทำไร่ทำสวนแลตัดฟืนซื้อขายเปนอาณาประโยชน์ ก็ให้ไปว่ากล่าวต่อขุนรักษาสมุทรคีรีให้รู้ ก่อนขุนรักษาสมุทรคีรียอมให้ทำจึงทำได้ ถ้าไม่ได้บอกกล่าวขุนรักษาสมุทรคีรีให้รู้ก่อน ไปลักลอบตัดฟืนแลหาสิ่งของซึ่งเกิดในเกาะ แลจับตัวเต่าตัวกระ แลขุดฟองเต่าไปซื้อขาย ขุนรักษาสมุทรคีรีพบปะจับได้ ก็ให้เอาตัวมาส่งยังผู้ว่าราชการเมือง กรมการคดีเช่นนี้ ฝ่ายจำเลยจะแก้ตัวว่าขุดฟองเต่ามาได้ที่หาดที่ฝั่ง แลจับตัวเต่ากระในน้ำในหาดนั้นไม่ได้ ต้องปรับไหมให้แก่ขุนรักษาสมุทรคีรี เพราะเหตุนี้จะตัดสินไปเปนอันยาก ไม่มีพยาน ต้องเอาสิ่งของที่จับได้เปนสำคัญ ขึ้นตั้งปรับ ๑๐ ต่อ แลค่าสินบนด้วย"[๔๑]

๕. อากรยาสูบ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ผู้ปลูกต้นยาสูบต้องเสียอากร ๑,๐๐๐ หลุมต่อ ๑ บาท รัฐบาลแบ่งเขตเก็บอากรยาสูบออกเป็นหลายเขต เท่าที่ทราบก็มีเขตเมืองกรุงเก่า–อ่างทอง และเขตเมืองสวรรคโลก–สุโขทัย เขตแรกมีนายอากรชื่อขุนอินทรสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ ขุนอินทรสมบัติส่งเงินแก่กรมพระคลังในขวาซึ่งเป็นเจ้าจำนวน ๔ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ส่งกรมพระราชวังบวรฯ ๘ ตำลึง เขตหลังมีนายอากรชื่อขุนภักดีสมบัติ ส่งเงินอากรเท่าใดหาทราบไม่ รู้แต่ว่าในตอนต้นรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลได้เงินอากรจากเขตนี้ ๕ ชั่ง ๕ ตำลึง แสดงว่าการทำไร่ยาสูบในเขตเมืองกรุงเก่า–อ่างทอง กับเขตเมืองสวรรคโลก–สุโขทัย ให้ผลก้ำกึ่งกัน

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๙๙ "โปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีผู้ใหญ่ปรึกษาตัดรอนยกเงินภาษีอากรซึ่งเรียกเปน ๒ ชั้น ๓ ชั้นอยู่นั้น จะให้เรียกแต่ชั้นเดียว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แลซึ่งราษฎรปลูกยาสูบลงในไร่ในขนัดขึ้นเปนต้น ได้ผลปีหนึ่งคราวเดียวเหมือนต้นเข้าเปลือก ให้เรียกเปนค่าที่ไร่ละสลึงเฟื้อง ห้ามมิให้เรียกเรียงหลุมเปนพันหลุมต่อ ๑ บาท อย่างแต่ก่อน ได้นำคำปรึกษาเสนาบดีผู้ใหญ่ ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า

ซึ่งเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้ช่วยทำนุบำรุงแผ่นดินเห็นพร้อมยอมกันแล้ว ก็ให้เจ้าพนักงานพระคลังในขวาหานายอากรมาว่ากล่าว เจ้าจำนวนได้เรียกหาตัวจีนสอนผู้เป็นที่หมื่นภักดีสมบัติ นายอากรคนเก่ามาหารือว่าเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย อากรยาสูบเดิม ๕ ชั่ง ๕ ตำลึง ครั้งนี้โปรดเกล้าฯ จะให้เรียกเงินอากรกับราษฎรเปนค่าที่ ตามพิกัดใหม่ ไร่ละสลึงเฟื้อง หมื่นภักดีสมบัติจะรับทำได้สักเท่าใด หมื่นภักดีสมบัติว่า เดิมรับทำอากรยาสูบผูกขาดเรียกกับราษฎรพันหลุมต่อ ๑ บาท ณ แขวงเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เปนเงินอากรปีละ ๕ ชั่ง ๕ ตำลึง ครั้นถึงปีมะโรงอัฐศก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้เรียกเงินอากรยาสูบแก่ราษฎรเปนค่าที่ ตามพิกัดใหม่ไร่ละสลึงเฟื้องนั้นๆ เงินอากรตกลงมากทำต่อไปได้ปีละ ๙ ตำลึง ๓ บาท"

รัฐบาลยอมขาดทุนด้วยความเมตตากรุณาแก่ราษฎรซึ่งยากจน เงินอากร ๙ ตำลึง ๓ บาทนั้น ให้ส่งพระคลังในขวา ๙ ตำลึง ๒ สลึงเฟื้อง ๕๓๗ เบี้ย ส่งพระคลังเดิมพระบวรราชวัง ๒ สลึงเฟื้อง ๗๕๔ เบี้ย ถวายกรมขุนกัลยาสุนทรเฟื้องหนึ่งกับ ๓๓๕ เบี้ย และถวายกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ ๒ สลึงเฟื้องกับ ๒๐ เบี้ย[๔๒]

การที่รัฐบาลยอมขาดทุนอาจจะเกิดจากหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำกับอังกฤษก็เป็นได้ ตามพิกัดอากรและสมพัตสรต่อท้ายหนังสือสัญญาฉบับนี้ มีข้อความว่า "ข้อ ๓ ของปลูกขึ้นเป็นต้นได้ผลคราวเดียวเหมือนต้นข้าวเปลือก ให้เรียกเอาเป็นค่าที่เหมือนนา ราคาไร่ละสลึงเฟื้อง"

๑๐. ภาษีไม้ขอนสักและไม้เสา ภาษีไม้ขอนสักเป็นภาษีตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๓ มูลเหตุที่จะตั้งภาษีเกิดจากกรมพระคลังในขวาซึ่งมีหน้าที่ซื้อไม้สัก "หาไม้จ่ายไม่ทันพระราชประสงค์ จึงโปรดเกล้าฯ สั่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาให้ตั้งเจ้าภาษีเก็บภาษี จัดซื้อไม้ขอนสักส่ง เจ้าพระยาบดินทรเดชากราบทูลให้พระยาสีหเทพ (เพ็ง) เป็นเจ้าภาษี เก็บภาษีไม้ขอนสักกับราษฎรผูกช่วงมาซื้อขาย ๑๐ ชัก ๒ พระยาศรีสหเทพตั้งให้นายเข็มเป็นที่ขุนจำเริญสมบัติขึ้นไปเก็บภาษีอยู่ ณ เมืองชัยนาท เงินภาษีปีหนึ่งทั้งวังหลวงวังหน้าเป็นเงิน ๒๐๐ ชั่ง ถ้าไม้จ่ายราชการไม่พอ ก็ให้เจ้าภาษีซื้อส่ง แล้วเบิกเงินหลวงให้กับเจ้าภาษี"

การทำภาษีไม้ขอนสักดำเนินต่อมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ คือ เพิ่มเติมภาษีไม้ขอนสักให้รวมทั้งเสาไม้แก่นและเสาหุ้มเปลือกซึ่งได้จากไม้เนื้อแข็งอีกด้วย รัฐบาลเห็นว่าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเคยเป็นแม่ทัพใหญ่ ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อ พ.ศ.๒๓๙๕ คงเข้าใจในการเก็บภาษีไม้ขอนและไม้เสาเป็นอย่างดี จึงตั้งเจ้าองค์นี้เป็นเจ้าภาษีแทนคนเก่า[๔๓]

ข้อที่น่าสังเกตในเรื่องภาษีไม้ขอนสักก็คือ เจ้าภาษีล้วนแต่เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งมีอำนาจวาสนาสูงและเป็นคนไทยโดยกำเนิด เคยมีเจ๊สัวผู้หนึ่งชื่อพระศรีชัยบาน (จีนหง) ขอรับทำภาษี แม้จะขึ้นเงินภาษีให้แก่รัฐบาลสูงขึ้นกว่าคนเก่า แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อนุญาต เพราะมีความเห็นสอดคล้องกับความเห็นของเจ้าพระยาบดินทรเดชา

การตั้งพระเจ้าน้องยาเธอเป็นเจ้าภาษีจัดว่าเป็นเรื่องที่น่าสังเกตอีกเรื่องหนึ่ง เพราะแต่ก่อนๆ มาไม่เคยปรากฏว่ามีเจ้านายองค์ใดได้รับการแต่งตั้งเช่นนี้เลย

เมื่อพิจารณาถึงตัวบุคคล ที่เข้ารับหน้าที่เป็นเจ้าภาษีตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓ และ รัชกาลที่ ๔ แล้ว พอจะลงความเห็นได้ว่าภาษีไม้ขอนสักและไม้เสาเป็นภาษีพิเศษ ซึ่งรัฐบาลไม่ไว้วางใจให้เอกชนเข้าทำ เป็นภาษีชนิดเดียวที่ทางราชการทำเสียเอง

๗. พิกัดอากรสวนและสมพัตสรตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ

ในการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ นั้น มีข้อตกลงกันว่าทั้งสองฝ่ายจะต้องนำหนังสือสัญญาให้รัฐบาลรับรองเสียก่อน แล้วจึงนำมาแลกเปลี่ยนกัน ทางฝ่ายเซอร์ยอน เบาริงให้นายแฮริปากส์นำหนังสือสัญญากลับไปยังกรุงลอนดอน เมื่อรัฐบาลอังกฤษพิจารณาข้อความในหนังสือสัญญาแล้ว เห็นว่าข้อความในหนังสือสัญญาบางข้อคลุมเครือ จึงสั่งให้แฮริปากส์เดินทางไปเมืองไทยเพื่อทำข้อไขสัญญาอีกฉบับหนึ่ง อธิบายข้อความที่คลุมเครือให้เป็นที่เข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง จะได้ไม่มีข้อโต้เถียงกันในภายหลัง นายแฮริปากส์จึงขอร้องให้รัฐบาลอังกฤษลงชื่อรับรองหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีเสียให้เรียบร้อย ถ้าไทยยอมทำข้อไขสัญญา ก็จะได้แลกเปลี่ยนกับหนังสือสัญญาซึ่งพระเจ้าแผ่นดินไทยประทับตราเสียเลย เขารับรองว่าจะสามารถเจรจากับฝ่ายไทยให้ทำข้อไขสัญญาจนเป็นที่พอใจรัฐบาลอังกฤษทุกประการ รัฐบาลอังกฤษเชื่อว่านายแฮริปากส์คงทำสำเร็จตามที่รับรอง จึงให้สัตยาบันแก่หนังสือสัญญา

ทางฝ่ายไทยก็อยากจะให้การทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษลุล่วงไปด้วยดี จึงผ่อนปรนตามคำขอของนายแฮริปากส์เกือบทุกอย่าง เช่น ราชทูตอังกฤษขอร้องให้รัฐบาลไทยตั้งพิกัดอากรสวนผลไม้ที่เป็นสินค้าสำคัญ กับพิกัดอากรสมพัตสร ต่อท้ายหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี รัฐบาลไทยก็ยินยอมโดยดี (เพราะได้อากรเพิ่มขึ้น) ข้าพเจ้าขอชักตัวอย่างอากรใหม่โดยเปรียบเทียบกับอากรเก่า มาให้พิจารณาเพียงบางอย่างเท่านั้น

ข้อ ๑ ว่าด้วยอากรสวนใหญ่

			เก่า		ใหม่
หมากเอกสูง ๓–๔ วาขึ้นไป	ต้นละ	๕๐	เบี้ย	๑๓๘	เบี้ย
หมากโทสูง ๕–๖ วาขึ้นไป	„	๔๐	„	๑๒๘	„
หมากตรีสูง ๗–๘ วาขึ้นไป	„	๓๐	„	๑๑๘	„
หมากผการายออกดอกประปราย	„	๔๐	„	๑๒๘	„
มะพร้าวสูง ๘ ศอกขึ้นไป	„	๑๐๐	„	ทั้งเล็กและใหญ่	
มะพร้าวเล็กสูง ๑ ศอกขึ้นไป	„	๕๐	„	๓ ต้นสลึง	
ทุเรียน	„	บาท		บาท	
มะม่วง	„	เฟื้อง		เฟื้อง	
มังคุด	„	เฟื้อง		เฟื้อง	
ลางสาด	„	เฟื้อง		เฟื้อง	

ข้อ ๒ ว่าด้วยพลากร

			เก่า	ใหม่
ส้มต่าง ๆ	๑๐	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง
เงาะ	๕	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง
กระท้อน	๕	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง
ฝรั่ง	๒๑	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง
สาเก	๑๕	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง
สับปะรด	๑๐๐	ต้น	สลึงเฟื้อง ๑๐๐๐ ต้น	สลึงเฟื้อง
ขนุน	๑๐	ต้น	เฟื้อง	เฟื้อง

ข้อ ๓ ว่าด้วยสมพัตสร

"ของปลูกขึ้นเป็นต้นได้ผลคราวเดียวเหมือนต้นเข้าเปลือกให้เรียกเอาเปนค่าที่เหมือนนา ราคาไร่ละสลึงเฟื้อง"

ส่วนไม้ผลที่ให้ผลยืนนาน ๖ ชนิด คือ มะม่วง มะขาม น้อยหน่า กล้วย พลูปลูกบนค้างและพริกไทย เสียสมพัตสรดังนี้ คือ มะม่วงต้นละเฟื้อง มะขาม ๒ ต้นเฟื้อง พริกไทย ๑๒ ค้างเฟื้อง พลู ๑๒ ค้างเฟื้อง น้อยหน่า ๒๐ ต้นเฟื้อง และกล้วย ๕๐ กอเฟื้อง[๔๔]

เชิงอรรถบทที่ ๘

๑. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร," เรื่องเดิม, หน้า ๒๘๓–๒๘๔.

๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๖ "ประกาศยกค่าไม้ปะกำใบ ค่าเฉลี่ยน้ำมัน," หน้า ๑๙๘–๑๙๙.

๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**, หน้า ๑๔๒.

๔. เรื่องเดียวกัน, เมื่อรัฐบาลตั้งข้าหลวงเดินสวนใน พ.ศ. ๒๓๙๖ อากรทุเรียนยังเป็นต้นละบาท เพราะฉะนั้น ถ้ามีการลดอากรทุเรียนจริงตามที่ปรากฏในตำนานภาษีอากรบางอย่าง ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะต้องเป็นภายหลัง พ.ศ. ๒๓๙๖ และคงจะก่อน พ.ศ. ๒๓๙๘ อันเป็นปีที่ไทยทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ

๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานการเก็บค่านา," **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, หน้า ๑๒๘–๑๘๔. ปีที่ลดค่านาในหนังสือนี้ ที่ว่าเป็นปีเถาะสัปตศกอันเป็นปีเดินนาทำตราแดงใหม่ ไม่ตรงกับพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ พงศาวดารว่า เดินนาในปีฉลูเบญจศก ลองสอบปีเดินสวนในตำนานอากรสวนใหญ่ ในลัทธิธรรมเนียมเล่ม ๒ ก็ปรากฏว่ามีการเดินสวนในปีฉลูเบญจศกตรงกันกับการเดินนา ข้าพเจ้าจึงถือว่ารัฐบาลลดค่านาใน พ.ศ. ๒๓๙๖.

๖. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๔, หน้า ๓๒–๓๓.

๗. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๒**, หน้า ๑๖๖–๑๖๗.

๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

๙. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, "ตำนานภาษีผืน," หน้า ๒๓๓–๒๓๔.

๑๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕–๒๓๖.

๑๑. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, "ตำนานภาษีถั่วงาปลาทู," หน้า ๒๕๗.

๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗–๒๕๘.

๑๓. **ข่าวในตอนต้นรัชกาลที่ ๔ ตามหนังสือข่าวในเมืองสิงคโปร์ พ.ศ. ๒๓๕๔**, (พิมพ์ในงานทำบุญหน้าพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร, พ.ศ. ๒๔๗๔), หน้า ๔–๕.

๑๔. เสถียร ลายลักษณ์.....**ประชุมกฎหมายประจำศกเล่มเพิ่มเติม**, หน้า ๘–๒๑. หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกฎหมายอย่างพ่อค้าอังกฤษซึ่งมาค้าขายในกรุงเทพฯ ต้องใช้พิกัดภาษีนอกแลในที่จะเรียกเอาความหนังสือสัญญานี้

๑๕. Sir John Bowring, op. cit., pp. 282, 287, 304.

๑๖. Centre for East Asian Cultural Studies, **The Meiji Japan trough Contemporary Sources** (Tokyo, 1969), p. 52.

๑๗. Ibid.

๑๘. Townsend Harris, **The Complete Journal of Townsend Harris** (Rev. ed. Tokyo: Tuttle, 1959) pp. 113–115..

๑๙. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔, หน้า ๔๕—๔๖ และ ๘๗.

๒๐. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๓๓๕—๓๕๗.

๒๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๙—๓๔๐.

๒๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๕, "ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอก," หน้า ๒๒๙—๒๓๓.

๒๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๙ กฎหมายฉบับนี้ประกาศเมื่อวันพุธ เดือนอ้าย แรมค่ำหนึ่ง ปีมเสงนพศก ได้ความจากประกาศให้ใช้เหรียญนอก จ.ศ. ๑๒๒๖ ว่า เงินเหรียญนอกที่รัฐบาลตั้งอัตราแลกเปลี่ยน ๓ เหรียญเป็นเงิน ๕ บาทนั้น หมายเฉพาะเหรียญสเปนซึ่งคนไทยเรียกว่าเหรียญนก เพราะมีตราเป็นรูปนกอินทรีประทับที่หน้าเหรียญข้างหนึ่ง

๒๔. เรื่องเดิม, เล่ม ๖, "ประกาศการแรกออกเงินแป," หน้า ๒๑๓.

๒๕. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาในรัชการที่ ๕ พระราชทานถึงคณะทูตรวมกัน ลงวันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ (พ.ศ. ๒๔๐๐) ฉบับที่ ๑๖ ดู **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๓**, (พิมพ์ครั้งที่ ๑ พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๒.

๒๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑.

๒๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

๒๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓—๕.

๒๙. ตรี อมาตยกุล, **ประวัติบรรพบุรุษ และสกุลวงศ์อมาตยกุล** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาปฏิภาณพิเศษ (อาเล็กแซนเดอร์ อมาตยกุล) ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส, ๓๐ มีนาคม ๒๕๐๗), หน้า ๒๓. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในประวัติของพระยาอภิรักษ์ราชอุทยานว่า "นายโหมดไม่ได้มีตำแหน่งราชการเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ด้วยเกิดระแวงผิดเพราะเหตุอย่างหนึ่งซึ่งอาจจะเห็นกันว่าน่าหัวเราะในเวลานี้ คือเอาหนังสือพระราชกำหนดกฎหมายส่งให้หมอบรัดเลพิมพ์เกิดความ ต้องเก็บหนังสือทั้งหมด ด้วยถือกันเวลานั้นว่า ทำโดยไม่ได้รับอนุญาตรัฐบาลก่อน เป็นการล่วงละเมิด"

๓๐. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศออกอัฐโสพศ" เรื่องเดิม, เล่ม ๖, หน้า ๓๔๘—๓๕๐.

๓๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๐—๓๕๑.

๓๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, เล่ม ๒, หน้า ๑๔๑.

๓๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑—๑๔๒.

๓๔. **Bangkok Calendar.** Annually, 1868, p. 60. หนังสือนี้เป็นหนังสือออกเป็นรายปี เล่มแรกออกเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๒ เล่มสุดท้ายออกเมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๒ ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าออกชื่อพวกเจ้าสัวถูกต้อง ถ้าออกชื่อผิดก็ขออภัยด้วย

๓๕. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศภาษีน้ำตาลทราย," เรื่องเดิม, เล่ม ๕, หน้า ๒๙๑—๒๙๓.

๓๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๖, "ประกาศยกอากรเก็บตลาด," หน้า ๗๒—๗๓.

๓๗. เรื่องเดียวกัน

๓๘. เรื่องเดิม, เล่ม ๖, "พระราชกระแสเลิกเก็บอากรตลาด," หน้า ๓.

๓๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔—๗.

๔๐. King Mongkut, **op. cit.**

๔๑. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, เล่ม ๒, "ตำนานอากรรักษาเกาะ," หน้า ๒๒๒—๒๒๖.

๔๒. เรื่องเดิม, "ตำนานอากรยาสูบ," หน้า ๒๔๔—๒๔๘.

๔๓. เรื่องเดิม, "ตำนานภาษีซุง," หน้า ๒๒๙—๒๓๑.

๔๔. เสถียร ลายลักษณ์....."พิกัดอากรแลสมภักษร," **ประชุมกฎหมายประจำศก,** เล่มเพิ่มเติม, หน้า ๓๓—๓๖. และเปรียบเทียบพิกัดสมพัตสรในรัชกาลที่ ๓, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๗๐.

บทที่ ๕

ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจในรัชกาลที่ ๔ (ต่อ)

เซอร์ยอน เบาริงกล่าวถึงความสำเร็จในการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษว่า จะก่อการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่แก่จักรกลทางการคลังของรัฐบาลไทย เนื่องจากเอกสิทธิ์และสิทธิผูกขาดการหาผลประโยชน์ซึ่งตกอยู่ในมือของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ถูกเพิกถอนเสียมากมายหลายอย่าง[๑] เหตุการณ์ที่ปรากฏต่อมาภายหลังเป็นพยานอย่างดี ว่าความคิดเห็นของเขามีส่วนถูกต้องมากทีเดียว

๑. ราษฎรได้ประโยชน์จากการทำหนังสือสัญญา

หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษผูกมัดรัฐบาลมิให้ทำการผูกขาดการค้าอย่างแต่ก่อน เมื่อผูกขาดการค้าไม่ได้ รัฐบาลฝืนทำการค้าต่อไปก็มีแต่จะขาดทุน รัฐบาลจึงตัดสินใจเลิกค้าขาย เมื่อเลิกค้าขาย การที่ห้ามหวงสินค้าขายดีมีราคา เช่น ไม้ฝาง ไม้กฤษณา งาช้าง ก็ไม่มีประโยชน์อันใดแก่รัฐบาล เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงเลิกผูกขาดสินค้าเสียเลย เปิดโอกาสให้ราษฎรและชาวต่างประเทศค้าขายได้อย่างอิสระ

คนไทยจึงมีอิสรภาพสมบูรณ์ในการค้าขาย ไม่ถูกกดขี่กีดกันเหมือนอย่างแต่ก่อน นี่คือความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง

๒. ความเปลี่ยนแปลงในพระคลังข้างที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวถึงพระคลังข้างที่ว่า "มีมาแต่รัชกาลที่ ๑ คือเงินกำไรค้าสำเภา ซึ่งมีกำไรมาก เพราะห้ามไม่ให้ราษฎรบรรทุกสินค้า ซึ่งมีราคามาก มีงาช้างเปนต้น ออกไปจำหน่ายต่างประเทศ บรรทุกได้แต่สำเภาหลวง ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ เงินแผ่นดินไม่พอจ่ายราชการ จึงได้เอาเงินกำไรการค้าขายนี้จ่ายราชการ มีเจือเงินเบี้ยหวัดเปนต้น ครั้นรัชกาลที่ ๓ บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้น จึงตั้งภาษีขึ้นใหม่ ได้เงินพอใช้ราชการ เงินส่วนค้าขายจึงยกไว้เปนพระคลังข้างที่ ท่านทรงขวนขวายมาก เพราะสันทัดแต่งสำเภาแต่เดิมมา จึงได้จำนวนเงินมากขึ้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเริ่มแต่งกำปั่นไปค้า ก็ไม่สู้ได้ดีเหมือนรัชกาลที่ ๓ เพราะตัวบุคคล แต่ไม่กี่เที่ยวก็ทำหนังสือสัญญากับฝรั่ง สัญญานั้นขัดกับรัฐบาลค้าขายอย่างแต่ก่อน จึงกลายเปนภาษีร้อยชักสาม ภาษีเบ็ดเสร็จ ครั้นจะยกมาเปนพระคลังข้างที่ แทนการค้าขายก็ไม่มีฤๅไม่ได้ จึงได้ปฤกษาเสนาบดี ยกเงินภาษีอากรทุกอย่างถวายเปนร้อยละห้าในเงินที่ขึ้นใหม่ ที่กว่าร้อยละ ๕ ก็แต่เงินค่านา เงินที่ได้มาเหล่านี้ไม่เท่าใด

เพราะค้างมาก ที่ได้ทรงใช้ก็แต่พระราชทานลูกเธอ สร้างนันทอุทยานแลวังสราญรมย์ กับพระราชทานใหญ่ครั้งบรมบรรพตที่ท้องสนามหลวง ราชการอื่นนอกนั้นไม่ได้ใช้อันใด ใช้เงินคลังไม่มีกำหนดอย่างแบบเก่านั่นเอง การเปนดังนี้

"ถ้าจะว่าด้วยข้อนี้ กลัวจะไปเข้าหมวดภาษี ข้อที่ดีนั้นก็แต่เพียงการไม่ค้าขายบีดประโยชน์คนทั้งปวง ปล่อยให้คนอื่นค้าขายได้ดีกว่าแต่ก่อน"[๒]

พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งกล่าวถึงพระคลังข้างที่ต่อไปว่า "ผลประโยชน์พระคลังข้างที่ในรัชกาลที่ ๔ ยังมีอีกส่วนหนึ่ง คือเงินภาษีอากร เวลานั้นแบ่งขึ้นเจ้านาย เงินขึ้นเดิมของทูลกระหม่อมมีอยู่บ้างเล็กน้อยนั้น ยกขึ้นเรียกว่าพระคลังเดิม เมื่อประมูลเงินภาษีอากรขึ้นใหม่ เงินพระคลังเดิมมีอยู่ในอากรรายใด นายอากรอยากจะหาความชอบเฉพาะพระองค์ ก็ประมูลขึ้นถวายบ้างตามชอบใจ แต่คงอยู่ในประมาณไม่เกินร้อยละ ๕ ของเงินแผ่นดิน ซึ่งเรียกว่าเงินงวด แต่มีส่วนแบ่งไปแจกตรงเฉพาะเจ้านายลูกเธอเสียบ้าง ในร้อยละ ๕ นั้น เงินพระคลังข้างที่จึงขึ้นได้น้อย รวมเงินแผ่นดินในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะนพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) หมดด้วยกันปีละ ๔๐,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น.....

"เงินค่านาซึ่งเคยได้กว่าร้อยละ ๕ เปนปีละ ๒๐๐๐ ชั่งนั้น ควรจะเปนส่วนของเจ้าพระยาพลเทพ แต่หากเจ้าพระยาพลเทพคิดถึงพระเดชพระคุณทูลกระหม่อม ที่ได้ยกขึ้นเปนเสนาบดี จึงส่งมาถวายปีละ ๒๐๐๐ ชั่งคราวเดียวทุก ๆ ปี เมื่อส่งมาถวายคราวใด ก็มีพระราชหัตถ์ขอบคุณ ยกย่องว่ามีบุญคุณแก่พระองค์แลบุตรภรรยา เมื่อเจ้าพระยาพลเทพได้รับคำยกย่องอย่างนี้เสมอ ก็เข้าใจผิดเสียเหมือนเสนาบดีทั้งปวงเข้าใจ ว่าภาษีอากรที่ขึ้นกระทรวงใด กระทรวงนั้นจำต้องส่งแต่เพียงเท่าที่กะให้ส่งฤๅตามเคย เหลือนอกนั้นเท่าใดเปนของเสนาบดี เงินที่มีขึ้นลงอยู่แต่เฉพาะในคลังสินค้าแลคลังมหาสมบัติ

"ที่แท้เงินที่ได้ในรัชกาลที่ ๔ เปนล่ำสัน แต่เงินพระคลังที่ในคลังมหาสมบัติซึ่งกรมวิศณุนารถกรมมเหศวร แลหม่อมฉัน เปนผู้ตรวจตราต่อกันมา คลังสินค้าก็ไปอยู่ในมือกรมหลวงวงษา ซึ่งถือตัวว่าเปนเสนาบดีองค์หนึ่ง เพราะฉะนั้นเงินพระคลังข้างที่ที่ได้ในส่วนอื่น ๆ นอกจากเงินค่านา จึงมีจำนวนปรากฏว่าปีละ ๒๐๐๐ ชั่ง แต่ที่แท้ไม่แน่นักเพราะหักขาดแลบวกขึ้นพอชดเชยกัน เงินค่านา ๒๐๐๐ ชั่งนั้นจึงเปนสำคัญ เพราะได้ตัวเงินมาจริงทันที"[๓]

๓. รายฎรมีเงินทองใช้เกร่อกว่าแต่ก่อน

เมืองไทยเป็นเมืองที่อุดมด้วยทรัพยากรธรรมชาติมากมายหลายอย่าง ที่เป็นอาหาร หยูกยา สินค้าและของใช้สอย จำพวกแร่ธาตุก็มีหลายอย่าง แต่เสียอย่างหนึ่งที่ไม่มีแร่เงิน อันเป็นแร่ที่ใช้ทำเงินตรา เมื่อรัฐบาลจะผลิตเงินตรา ก็จำต้องอาศัยเงินแท่งหรือเงินตราของต่างประเทศ การที่จะได้เงินแท่งหรือเงินตราต่างประเทศก็มีอยู่ทางเดียว คือขายสินค้าของไทยให้ได้มากกว่าซื้อสินค้าของต่างประเทศ

ภายหลังการทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ อเมริกาและฝรั่งเศส ข้าวสารของไทยได้กลายเป็นสินค้าออกสำคัญที่สุดของเมืองไทย ตลาดต่างประเทศที่ค้าขายกับไทยเกือบทุกแห่งต้องการซื้อข้าวไทยมากกว่าสินค้าอย่างอื่น เพราะข้าวไทยมีรสชวนกินมากกว่าข้าวของประเทศข้างเคียงเช่นพม่าและญวน "เรือลูกค้าต่างประเทศก็เข้ามาค้าขายทวีมากขึ้นทุกปี จนถึงในปีที่ ๗ ที่ ๘ แห่งราชกาลประจุบันนี้ เรือลูกค้าต่างประเทศมาในปีหนึ่งก็นับด้วยร้อยลำขึ้นไปแล้ว"* นอกจากนี้ "ลูกค้าในกรุงเทพมหานครก็สร้างเรือใบใหญ่ ๆ ขึ้นมาก"** เพื่อบรรทุกข้าวและสินค้าอื่น ๆ ไปขายที่เมืองจีน เมืองฮ่องกง และเมืองสิงคโปร์ ถึงแก่รัฐบาลคุยได้เต็มปากว่า "ด้วยตั้งแต่ได้ทำหนังสือสัญญากับชาติอังกฤษ อเมริกัน ฝรั่งเสศ ทั้งสามเมืองแล้ว มีเรือลูกค้าต่างประเทศเข้ามาค้าขาย ในท่ากรุงเทพมหานครมากกว่าแต่ก่อนหลายส่วน มีแต่เงินเหรียนเข้ามาซื้อสินค้าลำละสองหมื่นบ้าง หมื่นบ้าง โดยน้อยก็มีมากกว่าห้าพัน"[๔] ในหมายประกาศออกทองทศพิศพัดดึงส์จุลศักราช ๑๒๒๕ ก็คุยว่า "ในพระราชอาณาจักรนี้ แต่ก่อนทองคำมีน้อย เปนแต่ใช้ทำรูปพรรณต่าง ๆ เปนเครื่องยศและเครื่องประดับ ก็บัดนี้ทองคำใบของจีนบ้าง ทองแท่งจีนบ้าง ทองคำกาลฟอเนียบ้าง ทองเหรียนเมืองยุโรปเมืองอเมริกาบ้าง มีเข้ามามากในพระราชอาณาจักร จนเกินการที่จะใช้สอยทำรูปพรรณและเครื่องประดับ ผู้มีทรัพย์เก็บทองไว้มาก ร้องขอขายและขอส่งแทนภาษีอากรก็มี ด้วยเหตุนี้จึงทรงพระราชดำริห์ว่าตามอย่างเมืองอื่นที่เปนเมืองแผ่นดินใหญ่นั้น ๆ หลายเมือง เมื่อทองคำมีมากขึ้น ผู้ครองแผ่นดินเมืองนั้น ๆ ก็คิดทำเปนทองเหรียนมีตราหลวงเปนสำคัญ ให้ราษฎรใช้ในกำหนดราคานั้น ๆ ไม่ต้องเถียงน้ำหนักและเนื้อทองตีราคากัน"[๕] เป็นอันว่าคนไทยในรัชกาลที่ ๔ โชคดีกว่ารัชกาลก่อน ๆ ที่ได้ใช้เบี้ยใช้เงินพดใช้เงินแปและทองแปทั้งสี่ประเภทในคราวเดียวกัน ทองแปมี ๓ ราคา คือ สิบสลึง ตำลึง และ ๒ ตำลึง

เมื่อพ่อค้าต่างประเทศเข้ามาซื้อข้าวและสินค้าอื่น ๆ ในกรุงเทพฯ แม้ว่าเขาจะมีเสรีภาพที่จะซื้อสินค้าจากเอกชนตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีก็จริง แต่เนื่องจากครั้งนั้นยังไม่มีธนาคารรับแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศเป็นเงินไทย หรือรับซื้อทองแท่งจำนวนมาก ๆ เขาก็ต้องเข้าหารัฐบาลไทย ขอเอาเงินตราต่างประเทศแลกเป็นเงินไทย เพื่อจะได้นำไปชำระค่าสินค้าแก่ผู้ขาย หรือเอาทองแท่งมาแลกกับเงินไทย เพราะเหตุนี้ จึงมีเงินทองต่างประเทศหลั่งไหลเข้ามาสู่ท้องพระคลังมากมาย ดังปรากฏในประกาศทำทองแปที่กล่าวมาแล้วว่า "ตั้งแต่เปิดเข้า (ข้าว) มาแปดปีนี้ เงินเมืองอื่นเข้ามาในกรุงเทพฯ นี้หลายหมื่นชั่ง ทองคำเข้ามาในกรุงเทพฯ นี้หลายสิบหาบ"[๖]

การที่มีเงินตราทองตราหมุนเวียนอยู่ในมือของราษฎรเป็นจำนวนมากอย่างไม่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ถือว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจที่สำคัญมากอีกอย่างหนึ่ง กล่าวได้ว่าราษฎรมีเงินมีทองใช้กันเกร่อทั่วบ้านทั่วเมืองทีเดียว

---

* ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑–๒๔๐๔, "พระราชบัญญัติกฎหมายท้องน้ำ, บุกรุก, ห้ามยิงปืน, และการเที่ยวอาละวาดของพวกกลาสี," (พระนคร : คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๑๙.

** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

๔. การทำนาแพร่หลายยิ่งกว่าแต่ก่อน

ในประกาศทำทองแปยังมีข้อความที่น่าสนใจอีกตอนหนึ่ง คือ ตอนที่ว่า "ในเวลาเมื่อในกรุงมีธรรมเนียมบีดเข้า ไม่ให้มีผู้เอาออกไปค้าขายนานาประเทศเปนนิตย เมื่อนั้นชาวนาเมื่อทำนาได้เข้ามากจะขายราคาแพงไป ก็ขายไม่ใคร่ได้ จะเก็บไว้กลัวจะผุเสีย ต้องขายไปราคาต่ำๆ เพียงเกวียนละ ๕ บาท ๔ บาท ๓ บาท ถึงกระนั้นไม่ใคร่มีผู้ซื้อต้องเอาเข้าออกแลกของต่าง ๆ บันดาที่จะใช้จะกิน เมื่อขายดังนี้ ก็ไม่ได้ทรัพย์สินมากเปนกำไรสมกับแรงเหนื่อย ที่ชาวนาคู่โคกลัวต้องเสียค่านาเปล่า เว้นนาเสีย นาน้ำฝนฟางลอยก็ทิ้งเสีย ไม่ทำ ชาวนาที่ทำอยู่ก็คอยจ้องมองหาเวลาที่จะกดราคาเข้าให้สูงขึ้น เมื่อเวลาคนตื่นกันซื้อ ก็เมื่อใดฝนแล้งสักเดือนหนึ่งครึ่งเดือน ฤๅมีข่าวศึกเสือเหนือใต้อะไรมา คนที่มีครอบครัวบุตรภรรยาทาษชายหญิงมาก ก็เกิดสดุ้งตกใจกลัวเข้าจะแพง ตื่นกันเที่ยวซื้อเข้ามาไว้ ตื่นอย่างนั้นหลายสิบแห่งเข้าด้วยกัน ราคาเข้าก็แพงขึ้นไปในสองวันสามวัน ก็เพราะนามีน้อย ตัวเข้าก็มีน้อย เมื่อตื่นกันซื้อมาก เอาไปกักเสีย เข้าก็ไม่พอประสงค์ของคนที่ตื่นนั้น ต้องขอซื้อขอบ่นกัน ผู้ที่มีเข้ามากอยากได้กำไร ก็ยิ่งกดราคาเข้าให้สูงขึ้นไป จนเงินของคนบางจำพวกจะใช้ราคาเข้าไม่มี ต้องเอาทองออกตีให้แทนราคาเข้า ฝ่ายผู้จะรับเอาทองไว้ ก็เกี่ยงให้ลดราคาทองต่ำลงไป ด้วยเหตุนี้ เมื่อไรเข้าแพง ราคาทองจึงต่ำลง ก็เพราะตื่น ความที่ปีหลังฝนน้อยน้ำน้อยก็ดี ฝนมากน้ำมากเกินไปก็ดี ครั้นระดูทำนาปีใหม่ ชาวนาเหนว่าเข้าแพง อยากจะขายเข้าให้มีกำไร ตื่นกันทำนามากทุกแห่งทุกตำบล คนที่ทิ้งนาไปทำมาหากินอย่างอื่นแล้ว ก็กลับมาทำนา ฝ่ายผู้ซื้อเข้าไว้เกินประมาณ เหนว่าปีใหม่เข้าใหม่จะมีมาก เข้าที่ตัวตื่นซื้อไว้แพง ๆ จะเก็บไว้กลัวจะผุเสีย ฤๅจะขายต่อเมื่อเข้าใหม่มีมามาก ก็กลัวว่าราคาเข้าจะตกลงนัก จะขาดทุนมากไป ก็รีบร้อนเร่งขายเข้าของตัวที่เก็บไว้เสียโดยเร็ว สู้ขายขาดทุนแต่น้อย ด้วยเหนว่าดีกว่าจะขายเมื่อเวลาเข้าใหม่มีมา ราคาจะตกมากนั้น ก็เมื่อขายขาดทุนไปดังนี้แล้ว ก็กลับไปคิดหากำไรในทองซึ่งตัวได้เอาเข้าแลกไว้ ฤๅเอาเงินซื้อไว้ด้วยราคาต่ำ ๆ ดังว่าแล้วนั้น ก็พากันกดราคาทองให้สูงขึ้นไป ก็ทองนั้นเปนของเก็บไว้ไม่ผุ เมื่อราคายังต่ำอยู่ไม่ขาย เมื่อราคาทองกลับสูงขึ้นไปจึ่งขาย ก็ด้วยเหตุนี้ เมื่อไรราคาเข้าถูก ทองจึ่งแพง คำที่ว่ามาก่อนนั้นก็ชอบด้วยเหตุบ้างโดยจริง

"แต่บัดนี้ เพราะเบิดเข้าให้นานาประเทศขนเข้าไปจำหน่ายเมืองอื่น ไม่ห้ามก็มีผู้ทำนามากเต็มที่ แลนาเกิดขึ้นใหม่ ๆ ทุกปี เม็ดเข้ามีในบ้านในเมืองล้นเหลือเฟือฟาย คนต่างประเทศเอาเรือเข้ามาบันทุกเข้าไปขายเมืองอื่นมากมายหลายลำ ปีหนึ่งขนเข้าไปหลายหมื่นเกวียน ราษฎรก็กดราคาเข้าให้แพงอยู่เปนนิตย ด้วยคิดจะขายเอาเงินให้มาก ฝ่ายลูกค้านานาประเทศเมื่อเหนเข้าในกรุงเทพฯ ราคาแพงเพียงพอจะซื้อเอาไปขายมีกำไรได้ ก็เอาเงินมาบ้าง เอาทองมาบ้าง แต่เมืองอื่นมาซื้อเข้าไป ก็เอาเงินทองมาเมื่อเข้ามาในบ้านในเมือง ก็ไม่หมดไม่สูญไปเหมือนดังเข้าที่คนกินเสีย เงินทองในพื้นบ้านพื้นเมืองก็มากขึ้นทุกปี.....เพราะฉะนั้นถึงเข้ามีมาก ราคาก็คงแพงอยู่ คือเกวียนละสี่ตำลึง ห้าตำลึงเสมอไป เหมือนกับของสิ่งอื่น ๆ ราษฎรขายอยู่ถูก ๆ ราคาก็แพงขึ้นหมดทุกอย่าง เพราะเงินทองมีเข้ามามาก..... ก็เมื่อการเปนดังนี้อยู่ จะว่าอย่างเก่าว่า เมื่อไรเข้าถูกทองแพง เมื่อไรเข้าแพงทองถูก เหนจะหาชอบไม่แล้ว ด้วยเข้าเบิดเสียแก่นานาประเทศ แล้วราษฎรทำนาเต็มมืออยู่เสมอ ผู้ที่ไม่ได้ทำนาก็

ไม่ได้ตื่นชิงกันซื้อเข้าอย่างแต่ก่อน มานานแล้วมิใช่ฤๅ เพราะฉะนั้นจะต้องว่าใหม่ ว่าเมื่อไรชาวต่างประเทศเอาทองเข้ามาใช้เปนราคาสินค้าในกรุงเทพฯ มาก เมื่อนั้นราคาทองก็จะตก เมื่อใดลูกค้าชาวต่างประเทศเอาเงินเข้ามาใช้เปนราคาสินค้าในกรุงเทพฯ มาก เมื่อนั้นราคาทองก็จะกลับขึ้นไป"[๗]

จะเห็นได้จากข้อความในประกาศข้างต้น ว่าราคาข้าวเปลือกในรัชกาลที่ ๔ สูงกว่าในรัชกาลที่ ๓ หลายเท่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ข้าวเปลือกราคาเกวียนละ ๓ บาท ถึง ๕ บาท พอมาถึงรัชกาลที่ ๔ กลายเป็นเกวียนละ ๑๖ บาท ถึง ๒๐ บาท เพราะฉะนั้น ชาวนายุคนี้จะต้องมีเงินทองใช้มากกว่าชาวนายุคก่อน ๆ อย่างไม่ต้องสงสัย และชาวนาส่วนมาก คงจะขยายเนื้อที่นาอย่างเต็มที่ เพื่อจะได้ร่ำรวยมากขึ้น

๕. ราคาทาสแพงขึ้นและทาสไถ่ตัวมากขึ้น

เมื่อชาวนามีเงินมีทอง คนที่เอาลูกเอาเมียไปขายฝากแก่ชนชั้นกลาง และพวกขุนนาง ก็มีโอกาสไถ่ลูกไถ่เมียของตนให้กลับมีอิสรภาพตามเดิม แต่การไถ่ทาสไม่ใช่จะสำเร็จได้ง่าย ๆ ไม่ใช่ว่านึกจะไถ่เมื่อใดก็ไถ่ได้ทันที เพราะมีกฎหมายบัญญัติว่า "เข็ญใจเอาบุตรภริยาญาติพี่น้องพ้องพันธุทาษชายทาษหญิงไปขายฝากแก่ท่าน ให้ใช้ประจำเชิงกระยาเบี้ย ครั้นอยู่จำเนียรการนานมาถึงเทศกาลไถนาเกี่ยวเข้าของท่าน แลมันผู้ทาษก็ดี ผู้ขายก็ดี จะเอาเงินค่าตัวมาส่งแก่ท่านเมื่อในเทศกาลนั้น ท่านว่าทำน้ำจะเอาปลา ทำนาจะเอาเข้า ท่านมิให้รับเงินเลย แลเมื่อใดพ้นเทศกาลแล้ว ให้รับเงินตามมากแลน้อย ถ้ามันผู้ทาษผู้ขายนั้นจะไปร้องฟ้องว่ากล่าว จะวางเงินในกลางสุภาตระลาการเมื่อในเทศกาลทำนาอยู่นั้น ท่านมิให้สุภาตระลาการโรงศาลกรมใด ๆ รับเอาฟ้องมันว่ากล่าวเลย"[๘] นอกจากมีอุปสรรคในเรื่องระยะเวลาที่ขอไถ่แล้ว เจ้าเงินบางคนยังบิดพลิ้วไม่ยอมรับเงินค่าไถ่โดยอ้างเหตุต่าง ๆ นานา บางคนก็ท้าให้ไปฟ้องที่ศาล เมื่อคดีถึงศาลแล้ว นายเงินก็ใช้เงินใช้อุบายถ่วงคดีให้เนิ่นนาน ทำให้การไถ่ทาสเปลืองเงินเปลืองเวลาแก่ฝ่ายโจทย์ ท้อออกท้อใจไปตาม ๆ กัน นายเงินที่ใจร้ายก็หาเหตุเฆี่ยนตีจองจำทาษให้ได้รับความเดือดร้อนและความระทมใจหนักขึ้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องที่ว่านี้ ก็มีความสงสารราษฎรที่ไม่ได้รับความเป็นธรรม จึงดำเนินการช่วยเหลือทาส ให้ไถ่ตัวได้โดยสะดวกและรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงเรื่องไถ่ทาสว่า "ข้อวิเศสของรัชกาลที่ ๔ นั้น คือเปนพระราชธุระไม่ให้ผู้ดีข่มเหงไพร่ นายข่มเหงทาษ ศาลแพ่งกระเษมมีอำนาจมากขึ้นในครั้งนั้น ทาษฟ้องส่งค่าตัวมีหมายไป นายเงินไม่มาแก้คดี ให้วางเงินต่อศาล ทาษนั้นหลุดเปนไทย ดังนี้เปนต้น"[๙]

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านว่า "ของสิ่งอื่น ๆ ราษฎรขายอยู่ถูก ๆ ราคาก็แพงขึ้นหมดทุกอย่าง เพราะเงินทองมีเข้ามามาก"* ข้าพเจ้าเองก็อยากจะช่วยเสริมเติมต่อว่า มิใช่แต่สินค้าพื้นเมืองแพงขึ้นทุกอย่างเท่านั้น ราคาซื้อขายทาสในสมัยเงินทองเกร่อก็พลอยแพงขึ้นกว่าสมัยก่อนด้วย เรื่องนี้รู้จากหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษปี ค.ศ. ๑๘๖๙ ว่าเมื่อฝรั่งผู้หนึ่งซื้อทาสผู้หญิง ชื่ออีหุ่น ในปลายรัชกาลที่ ๔ เป็นเงิน ๓๕๐ บาท ผัวเป็นคนขาย[๑๐]

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗, "ประกาศออกทองทศพิศพัดดึงค์," หน้า ๓๕.

แต่ถ้าเราเอาราคาทาสเมืองไทยไปเปรียบกับราคาทาสนิโกรในสหรัฐอเมริกาแล้ว เราจะเห็นว่าคนไทยมีค่าตัวถูกเหลือเกิน พวกทาสนิโกรในภาคใต้ของเมืองอเมริกานั้น มีราคาสูงมาก เช่น เด็กเกิดมาวันเดียวก็มีค่าตัวถึง ๑๐๐ ดอลลาร์แล้ว ยิ่งโตยิ่งมีราคาแพง ราคาตั้งแต่ ๕๐๐ ไปจนถึง ๑,๐๐๐ ดอลลาร์ ถ้าทำครัวเก่งหรือเย็บเสื้อผ้าเก่ง ก็มีค่าตัวตั้งแต่ ๒,๐๐๐ จนถึง ๕,๐๐๐ ดอลลาร์ ส่วนทาสเมืองไทยนั้นมีพิกัดค่าตัวลูกทาสผู้ชายในกฎหมายลักษณะกรมศักดิ์ เริ่มต้น ๖ บาท เมื่ออายุเดือนหนึ่ง แล้วทวีขึ้นเป็นลำดับจนถึง ๑๔ ตำลึงในวัยฉกรรจ์ ต่อจากนี้ก็ลดลงเรื่อยจนเหลือ ๓ บาทเมื่ออายุ ๙๑ ถึง ๑๐๐ ปี น่าสังเกตว่าค่าตัวทาสไม่มีวันหมดสิ้น แม้จะมีอายุถึง ๑๐๐ ปี ถ้าไม่มีเงินไถ่ตัว ก็จะต้องเป็นทาสนายเงินเรื่อยไปจนกว่าจะตาย

๖. ค่าแรงงานสูงขึ้น

เมื่อเดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๙ รัฐบาลได้ออกหมายประกาศฉบับหนึ่ง มีเนื้อความสำคัญว่า"พระเจ้ากรุงอังกฤษ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส และปริศเดนเจ้าเมืองอเมริกา แต่งให้ทูตคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ขอทำหนังสือสัญญาค้าขาย ให้มีผลประโยชน์ทั้งสองฝ่าย จึ่งได้ทรงปฤกษากับท่านเสนาบดี เห็นพร้อมกันยอมทำหนังสือสัญญา เพราะทรงพระราชดำริห์เหนว่า บ้านเมืองฝ่ายประเทศสยามนี้ ไม่มีที่เกิดแร่เงินจะร่อนถลุงใช้ได้เอง ต้องอาไศรยใช้เงินมาแต่ประเทศอื่นแต่เดิมมา แลบัดนี้เมื่อได้ทำหนังสือสัญญากับประเทศใหญ่ที่มีลูกค้ามาก แล้วเรือลูกค้าต่างประเทศก็มีเข้ามามาก ถึงจะบันทุกสินค้าเข้ามาขายก็ขายได้บ้างไม่มากนัก เหนจะต้องเอาเงินนอกประเทศเข้ามาซื้อสินค้าในประเทศสยามนี้ บันทุกเรือให้เต็มออกไป ตัวเงินก็จะตกอยู่ในประเทศนี้ ราษฎรก็จะได้มั่งมีบริบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะจะได้หาสินค้าต่าง ๆ มาขายแลจะได้รับจ้างทำการงานทั้งปวง บัดนี้เรือลูกค้าคนขาวชาวประเทศนอก ที่เรียกว่าฝรั่ง เข้ามาค้าขายก็มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เอาเงินมาซื้อสินค้าในกรุงเทพมหานครบ้าง ลางลำก็มีสินค้าเข้ามาขายบ้าง แต่ที่เอาเงินมาซื้อสินค้าในกรุงเทพมหานครนั้นก็มาก ได้ใช้เงินมาแต่นอกประเทศอยู่ไม่ได้ขาด แลจ้างคนในประเทศนี้เปนลูกจ้างทำการงานต่าง ๆ ก็มาก บัดนี้โปรดให้ประกาศให้ราษฎรทั้งปวงมีความเพียรอุตสาหหาสิ่งของแลสินค้าต่าง ๆ ไปขายกับคนชาวนอกประเทศให้มีผลประโยชน์ตามชอบใจ ฤๅจะรับทำการจ้างสิ่งใด ๆ ในที่บ้านเรือนคนนอกประเทศก็ดี ก็ให้รับจ้างทำโดยสดวกสบาย ไม่ห้ามปราม แต่เมื่อแรกจะไปรับจ้างนั้นให้พูดจาว่ากล่าวกับเจ้าหมู่มูลนายนัดหมายเสียให้ตกลงกัน ด้วยราชการแลการของนาย ให้รู้กันไว้แต่เดิม ภายหลังอย่าให้มีเกี่ยวข้องต้องทุ่งเถียงกัน ให้เสียผลประโยชน์ทั้งสองฝ่าย"[๑๑]

พวกฝรั่งนั้นเคยชินกับการจ้างลูกจ้างและคนใช้โดยให้ค่าจ้างเป็นรายเดือน คนไทยที่ไปรับจ้างทำงานอยู่กับฝรั่งจึงได้เงินเดือนกันโดยมาก นายจ้างฝรั่งบางคนยังให้เงินโบนัสเป็นรางวัลเมื่อทำงานครบปีอีกด้วย ดีกว่าข้าราชการซึ่งสมัยนั้นยังไม่ได้รับพระราชทานเงินเดือน ได้แต่เงินเบี้ยหวัดอย่างเดียว เมื่อคิดเทียบกันแล้ว พวกข้าราชการได้เงินน้อยกว่าลูกจ้างฝรั่งมาก เช่น นายอยู่ เมื่อเป็นมหาดเล็กเวรศักดิ์ในรัชกาลที่ ๔ ได้เบี้ยหวัดปีละ ๗ ตำลึง คิดเฉลี่ยเป็นเงินเดือนได้เดือนละ ๒ บาทเศษ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นปลัดกรมไพร่หลวง มียศศักดิ์เป็นขุนสกลสารบาญ

ได้เบี้ยหวัด ๑๐ ตำลึง คิดเฉลี่ยเป็นเดือนได้เดือนละ ๓ บาทเศษ ก่อนตายได้ยศศักดิ์เป็นหลวงโยธาบริบาล มีตำแหน่งเป็นปลัดทูลฉลองในกรมพระสุรัสวดีกลาง ท่านผู้อ่านลองทายซิว่า คุณหลวงโยธาฯ ได้เบี้ยหวัดเท่าใดจึงจะสมกับตำแหน่งใหญ่โต ถ้าทายไม่ถูก ข้าพเจ้าจะบอกให้ก็ได้ว่า ท่านปลัดทูลฉลองได้เบี้ยหวัด ๑ ชั่ง เฉลี่ยเป็นเดือนก็เดือนละ ๖ บาท ๒ สลึง ในสมัยนั้น คนทั่วไปเห็นจะพากันยกย่องสรรเสริญคุณหลวงโยธาบริบาลว่าร่ำรวยมาก เพราะได้เบี้ยหวัดตั้งชั่งหนึ่ง

การที่นายจ้างฝรั่งให้เงินเดือนแก่ลูกจ้างในอัตราที่ค่อนข้างสูงเมื่อเทียบกับการว่าจ้างของรัฐบาล ดูเหมือนจะช่วยกระตุ้นรัฐบาลให้เพิ่มเบี้ยหวัด และค่าแรงแก่ข้าราชการและคนงานมากขึ้นกว่าที่เคยให้ สังเกตได้จากเงินเบี้ยหวัดที่เพิ่มขึ้นเป็นหมื่นชั่งเศษในปลายรัชกาลที่ ๔[๑๒] พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้าง ซึ่งออกในรัชกาลที่ ๕ กำหนดค่าจ้างไว้ดังนี้ คือ ถ้ามีอาหารของหลวงเลี้ยง วันละ ๑๖ อัฐ ถ้ามีอาหารของตนมากินเอง วันละ ๓๒ อัฐ แต่มณฑลนครศรีธรรมราชให้ ๒๔ อัฐ* ๓๒ อัฐเท่ากับ ๔ เฟื้อง หรือเท่ากับ ๒ สลึง ข้าพเจ้าคิดว่าค่าจ้างที่รัฐบาลกำหนดให้นี้ แม้จะต่ำกว่าค่าจ้างที่ฝรั่งให้ แต่ก็คงสูงกว่าค่าจ้างตามเกณฑ์ของรัฐบาลในรัชกาลที่ ๔ และค่าจ้างในรัชกาลที่ ๔ จะต้องสูงกว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ อย่างไม่ต้องสงสัย เมื่อคำนึงถึงแนวโน้มของค่าแรงว่า จะต้องเป็นไปอย่างแนวโน้มของราคาของกินของใช้อยู่เสมอ

๗. การตัดถนนและสร้างตึกแถวในกรุงเทพฯ

การมีฝรั่งเข้ามาอยู่อาศัยในกรุงเทพ ฯ เกิดประโยชน์แก่ราษฎรอย่างไม่นึกไม่ฝัน คือ ได้ถนนตรง (ถนนหัวลำโพง) ถนนเจริญกรุง และถนนสีลม รวม ๓ สาย กับได้คลองถนนตรง และคลองสีลม ๒ สาย แต่ละถนนที่สร้างขึ้นในครั้งนั้นกว้าง ๕ ศอก

เรื่องเป็นดังนี้คือ "ในปีมะเส็ง (พ.ศ. ๒๔๐๐) นั้น พวกกงสุลนายห้างต่างประเทศ เข้าชื่อกันทำหนังสือยื่น ว่าเรือลูกค้าจะมาค้าขายถึงกรุงเทพมหานครทางไกลนัก หน้าฤดูน้ำ ๆ ก็เชี่ยวแรงนัก กว่าจะขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครได้ ก็บ่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายใต้ปากคลองพระโขนง ตลอดถึงบางนา จะให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนามาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ปรึกษาท่านเสนาบดี ๆ ปรึกษาเห็นพร้อมกันให้กราบทูลว่า ถ้าชาวยุโรปยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ ก็จะห่างไกลออกไปก็มีคุณอย่างหนึ่ง ด้วยความหยุกหยิกนั้นน้อยลง ถึงจะขุดคลองให้เดินเป็นทางลัด ก็ควร จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีที่พระคลัง จ้างจีนขุดคลอง (คลองหัวลำโพง) ตั้งแต่หน้าป้อมผลาญไพรีราบ ตัดทุ่งลงไปถึงคลองพระโขนง และตัด (แก้) คลองพระโขนงออกไปทะลุออกแม่น้ำใหญ่ เป็นคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา ๓ ศอก เอามูลดินขึ้นถมเป็นถนนฝั่งเหนือ (คือถนนหัวลำโพง) ตลอดลำคลอง ราคาค่าจ้างจีนขุดคลองและถมถนนเป็นเส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง คิดรวมทั้งค่าขุดคลองตอไม้ เป็นเงิน ๒๐๗ ชั่ง ๑๘ ตำลึง ๑ บาท พระราชทานชื่อว่าคลองถนนตรง ครั้นคลองแล้ว พวกชาวยุโรปก็ไม่ลงไปอยู่ที่บางนา ท่าน

*ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, "ประกาศให้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์จ้างในมณฑลต่าง ๆ," หน้า ๕๔๓.

เจ้าพนักงานต่อว่า ก็ว่าไกลนัก จะขออยู่ตามเดิม"[๑๓] คืออยู่ริมแม่น้ำแถวบางรัก

ครั้นต่อมาถึงปลายปี พ.ศ.๒๔๐๔ "พวกกงสุลเข้าชื่อกันมีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยขี่รถขี่ม้าเที่ยวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถขี่ม้าไปเที่ยว พากันเจ็บไข้เนืองๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกๆ ปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่นสะอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่รกเรี้ยว หนทางก็เป็นตรอกเล็กซอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปรอะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตาขายหน้าแก่ชาวนานาประเทศ เขาว่าเข้ามาเป็นการเตือนสติ เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ ฯพณฯ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง จึงให้พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายงาน ได้จับการทำตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๖ ค่ำ และทำทางก่อถนนที่สะพานเหล็กริมวังเจ้าเขมรออกไป ๒ สาย สาย ๑ ตัดตรงไปข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ต่อถนนตรงต่อไปคลองพระโขนงสาย ๑ แยกไปข้ามคลองข้างวัดแก้วฟ้า ตลอดลงไปทะลุออกแม่น้ำตาวคะนองสาย ๑ อีกสาย ๑ ตัดตรงหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศส ตลอดมาถึงคลองถนนตรง ริมศาลาเจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีสร้างไว้ ขุดคลองตั้งแต่คลองบางรักมาตลอดถึงคลองถนนตรง เอามูลดินขึ้นถมเป็นถนน ไม่ต้องหามูลดินที่อื่นมาถม ถนนกว้าง ๕ ศอก สูง ๑ ศอกคืบ รวมทั้ง ๓ สายเป็น ๒๘๑ เส้น ๕ วา ค่าจ้างจีนถมทางเส้นละ ๑๕ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ค่าถมนั้นเป็นเงิน ๒๑๙ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๒ บาท ค่าถมร่อง ค่าขุดตอไม้อีกเป็นเงิน ๑๓๐ ชั่ง ๔ ตำลึง ๓ บาท รวมกันเป็นเงิน ๓๕๐ ชั่ง ๙ ตำลึง ๒ บาท ค่าขุดคลอง (คลองสีลม) กว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๖๘ เส้น ๑๖ วา เส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง เป็นเงิน ๘๖ ชั่ง ค่าขุดตอไม้เงิน ๑๖ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง รวมเป็นเงิน ๑๐๒ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง"[๑๔]

หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงเรื่องสร้างถนนสามสายเพียงเท่านี้ แต่ข้าพเจ้าอยากให้ท่านผู้อ่านรู้เรื่องการสร้างถนนนอกเหนือไปจากพงศาวดาร เพื่อท่านจะได้ทราบว่าถนนในกรุงเทพฯ ที่เราเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้มีลักษณะแตกต่างกับถนนในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างไรบ้าง และจะได้รู้ว่ากว่าถนนแต่ละสายจะเป็นถนนลาดยางหรือถนนคอนกรีตนั้น ต้องผ่านการปรับปรุงหลายขั้นหลายวิธี มิใช่ทำอย่างได้มาตรฐานตั้งแต่แรกทีเดียว

ถนนในกรุงเทพฯ ที่สร้างก่อนปลายปี พ.ศ.๒๔๐๔ อยู่ภายในกำแพงพระนครทั้งสิ้น เว้นแต่ถนนที่ผ่านพระราชวังเดิมไปทางวัดระฆัง และวัดอมรินทร์สายเดียว ทุกถนนปูด้วยอิฐแบบเดียวกับถนนในกรุงศรีอยุธยา คือวางตะแคงเอาสันอิฐขึ้นตั้ง เพื่อความคงทนไม่แตกหักง่ายๆ เมื่อถูกคนเหยียบย่ำ การวางอิฐนั้นเขาไม่ได้วางขนานกับขอบถนน แต่วางทแยงไปทางซ้ายบ้างทางขวาบ้าง การทำถนนในรัชกาลที่ ๔ ตอนก่อนปลายปี พ.ศ.๒๔๐๔ ก็ยังใช้อิฐแผ่นอยู่อย่างเดิม ดังปรากฏในหมายประกาศฉบับหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "จึ่งโปรดเกล้าฯให้จ่ายเงินภาษีเข้าจัดซื้ออิดขนาดใหญ่พันละห้าตำลึง แล้วให้กรมเมืองก่อแลส้อมแซมถนนหนทางในพระนคร แลยังจะให้สร้างตพานข้ามคลองในพระนครแลรอบพระนคร ให้แน่นหนาแขงแรง ให้คนเดินไปมาสดวกสบายด้วยกัน"[๑๕]

ได้ความจากเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถนนเจริญกรุงที่เริ่มสร้างใน พ.ศ.๒๔๐๕ รัฐบาลทำไปสุดทางที่ตำบลบางรักเท่านั้น[๑๖] และมีชาวอเมริกันผู้หนึ่งซึ่งมา

เที่ยวเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ กล่าวถึงถนนเจริญกรุงว่า "ภายหลังที่เที่ยวทางเรือในกรุงเทพฯอย่างโชกโชนแล้ว ก็มีเพื่อนสองสามคนมาชวนข้าพเจ้า ให้ขี่ม้าไปชมพระบรมมหาราชวัง พวกเราขี่ม้าไปตามถนนโรยหิน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ล่วงลับไปแล้วเป็นผู้สร้าง จนกระทั่งถึงประตูทางเข้าวัง"[๑๗] ความตอนนี้แสดงว่าถนนเจริญกรุงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ มีสภาพเป็นถนนลงหิน แต่เมื่อแรกสร้างนั้นเข้าใจว่าจะยังใช้อิฐขนาดใหญ่ปูถนนอย่างที่เคยทำมา เพราะมีข่าวในหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษว่า เวลาควบม้าไปตามถนนเจริญกรุงซึ่งปูถนนด้วยอิฐ บางคราวก็มีแผ่นอิฐหลุดออกจากผิวถนนทำให้ม้าและรถม้าสะดุดแผ่นอิฐบ่อย ๆ[๑๘] ถึงแม้ถนนใหม่จะปูด้วยอิฐเหมือนถนนเก่า ๆ ก็ตาม แต่ก็มีข้อแตกต่างกันอยู่บ้าง คือ รัฐบาลเอาทรายและกรวดมาโรยถนน[๑๙] ทำให้ถนนมีผิวจราจรเรียบกว่าถนนแบบเก่า

เจตนาในการสร้างถนนเมื่อก่อนรัชกาลที่ ๔ กับการสร้างถนนสามสายใน พ.ศ. ๒๔๐๔ นั้น แตกต่างกัน คือ เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลมุ่งสร้างเพื่อใช้ถนนสำหรับกระบวนแห่ เช่น แห่ศพ แห่เลียบเมือง แห่กฐินและแห่โล้ชิงช้า เพราะฉะนั้นก็ต้องสร้างถนนรอบพระราชวังก่อนสายอื่น ๆ แล้วจึงสร้างถนนต่อจากถนนรอบวังไปสู่สถานที่ที่กระบวนแห่จะต้องผ่าน เช่น วัดพระเชตุพน และโบสถ์พราหมณ์เป็นต้น ส่วนการสร้างถนนสามสายใน พ.ศ. ๒๔๐๔ นั้น รัฐบาลมีเจตนาสร้างสำหรับให้พวกฝรั่งขี่ม้าและนั่งรถม้าตากอากาศโดยเฉพาะ จึงสร้างไว้ข้างนอกกำแพงพระนคร

รัฐบาลเอาเงินที่ได้จากการผูกปี้จีนในปีระกา ตรีศก (พ.ศ. ๒๔๐๔) มาใช้จ่าย ในการทำถนนเจริญกรุง และถนนตรง เงินผูกปี้จีนนี้ รัฐบาลเก็บจากชาวจีนเฉพาะผู้ชายสามปีครั้งหนึ่ง เป็นเงิน ๔ บาท ชาวจีนไม่ต้องรับราชการใด ๆ อีก สบายกว่าคนไทยมากมาย

เมื่อสร้างถนนสามสายนี้เสร็จแล้ว เห็นจะมีคนร่ำร้องให้รัฐบาลดำเนินการสร้างถนนทั้งในพระนครและนอกพระนครต่อไป รัฐบาลจึงตัดถนนเจริญกรุงสายใน เริ่มแต่มุมวัดพระเชตุพนผ่านสะพานมอญไปบรรจบถนนเจริญกรุงสายนอกที่สะพานข้ามคลองรอบกรุง ถนนกว้าง ๔ วา ยาว ๒๕ เส้นเศษ และมีท่อระบายน้ำ สร้างเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๐๕ ต่อมาอีกปีหนึ่ง ก็ทำการปรับปรุงถนนเสาชิงช้าให้ดีขึ้นกว่าเดิม แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เป็นถนนบำรุงเมือง ถนนสายนี้ยาว ๒๙ เส้นเศษ กว้าง ๓ วา มีท่อระบายน้ำเกือบตลอดสาย ใช้เงินพระคลังข้างที่ทั้งสิ้น แล้วปรับปรุงถนนบ้านหม้อและถนนบ้านญวนขยายเส้นทางมาตัดถนนเจริญกรุง และบำรุงเมือง และทำต่อออกไปจนถึงวัดบวรนิเวศ เป็นถนนยาว ๕๐ เส้น กว้าง ๑๐ ศอก ให้ชื่อว่าถนนเฟื่องนคร

ต่อมาอีกปีหนึ่ง รัฐบาลก็สร้างถนนใหม่อีกสองสาย ในพระนครสายหนึ่ง และนอกพระนครอีกสายหนึ่ง ถนนในพระนครเริ่มแต่หน้าวัดพระเชตุพนไปยังสะพานหัน ส่วนถนนนอกพระนครเริ่มแต่สะพานหันไปตามถนนสำเพ็งเก่า จนถึงวัดสัมพันธวงษาราม และวัดประทุมคงคา แล้วทำไปบรรจบถนนเจริญกรุง รัฐบาลเอาเงินค่าผูกปี้จีนในปี พ.ศ.๒๔๐๗ มาทำถนนใหม่ทุกสาย เว้นแต่ถนนบำรุงเมืองเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพื่อ "ให้จีนทั้งปวงบรรดาซึ่งได้เสียเงินผูกปี้เข้ามาในหลวงทั้งปวง จงยินดีว่าได้เรี่ยไรกันสร้างหนทางเจริญกรุง แลหนทางถนนสำเพ็งเปนประโยชน์แก่คนทั้งปวงนั้นเถิด อย่าคิดเสียใจว่าต้องเสียเงินเข้ามาในหลวงเปล่า ๆ เลย ให้คิดว่าได้เรี่ยไรกันสร้างถนนใหญ่แล้ว จะสร้างขึ้นทำนุบำรุงบ้านเมืองซึ่งเปนที่อยู่ด้วยกัน จีนต้องเสียเงินเมื่อปีระกาตรีศกแลปีชวดฉอศกนี้คนละสี่บาท ฤๅสอง

คราว รวมเปนคนละแปดบาท สร้างถนนใหญ่ ในหลวงก็ได้เสียพระราชทรัพย์ของพระคลังในที่สร้างถนนบำรุงเมืองขึ้น เหมือนเข้าเรี่ยไรกับจีนฉันนั้น ให้จีนทั้งปวงชื่นชมยินดีเถิด"[๒๐]

เมื่อสร้างถนนอย่างดีขึ้นหลายสายในพระนครแล้ว ก็มีพวกพ่อค้าจีนแขกฝรั่ง เรียกร้องรัฐบาลให้สร้างตึกแถวสองข้างถนน เพื่อพวกตนจะได้ขอเช่าตั้งร้านค้าขายเหมือนอย่างในประเทศที่เจริญทั้งหลาย รัฐบาลเห็นเป็นการสมควร จึงสร้างตึกแถวสองชั้นขึ้น ตามริมถนนสายสำคัญ ๆ เช่น ถนนสนามไชย ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนเจริญกรุงตอนใน นับว่าเป็นของแปลกของชาวกรุงได้อย่างหนึ่ง

ของแปลกของใหม่ที่ชาวกรุงเพิ่งจะเคยเห็นในรัชกาลที่ ๔ ยังมีอีกอย่างหนึ่ง คือ สะพานทำด้วยเหล็ก เรียกกันว่าสะพานเหล็ก มีอยู่ ๒ สะพาน คือ สะพานเหล็กข้ามคลองรอบกรุงตอนถนนเจริญกรุงสายในบรรจบกับถนนเจริญกรุงสายนอก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นคนออกเงินสร้าง สิ้นเงิน ๑๖๐ ชั่ง อีกสะพานหนึ่งทำข้ามคลองรอบกรุงที่สะพานหันเก่า เป็นของหลวงสร้าง[๒๑] สะพานข้ามคลองนอกจากนี้เป็นสะพานสร้างแบบเก่า คือ ทำด้วยไม้ทั้งตัวสะพานและคอสะพานบ้าง คอสะพานทำด้วยอิฐและปูนบ้าง และเป็นสะพานหันบ้าง

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ คลองและสะพานข้ามคลองในกรุงเทพฯ มีมากมายยิ่งกว่าในสมัยปัจจุบันหลายเท่า เพราะคนสมัยนั้นนิยมการขุดคลอง ไม่ใช่นิยมถมคลองอย่างในยุคปัจจุบัน การที่บรรพชนของเรานิยมการขุดคลองก็เพราะคลองอำนวยความสะดวกในการสัญจร และน้ำในคลองเป็นประโยชน์แก่เขาอย่างไม่มีอะไรเทียบเทียม ในการระบายของโสโครกและสิ่งปฏิกูลทั้งหลายไปให้พ้นจากเหย้าเรือน ทั้งยังเป็นน้ำดื่ม น้ำอาบ น้ำซักผ้า น้ำล้างชาม และน้ำรดต้นไม้ของเขาอีกด้วย ทุกคนในสมัยนั้นจึงร่ำร้องที่จะปลูกบ้านเรือนริมคลอง วัดก็ต้องการคลอง ถ้าหากไม่ได้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ผู้สร้างวัดหรือประชาชนก็จะช่วยกันขุดคลองจากแม่น้ำและคลองใหญ่เข้าไปจนถึงวัด เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ภิกษุสามเณรในวัด ให้มีน้ำดื่มและน้ำอาบอย่างบริบูรณ์ เช่น คลองวัดสามปลื้ม คลองวัดสุทัศน์ คลองวัดสามจีน คลองวัดเกาะ คลองวัดประยูรวงศ์ คลองวัดอนงค์ เป็นต้น

๘. โฉมหน้ากรุงเทพฯ เริ่มเปลี่ยนแปลง

ท่านนักกลอนสมัยรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ เมื่อแต่งหนังสือนิราศ มักจะกล่าวถึงแพค้าขายที่พบเห็นตามระยะทางที่ผ่านไป เช่น โคลงบทที่ ๑๗๕ ในนิราศกรุงเก่า กล่าวว่า

ชาวแพขายแผ่นผ้า พรรณแพร
เครื่องมาศขาวเหลืองแล เลื่อมพร้อย
ขายเพ็ชรเม็ดพลอยแถง ถงาดเงื่อน งามเอย
ฤๅเทียบแหวนเพ็ชรก้อย ก่องนิ้วนางกราย

เพราะเมื่อเดินทางทางน้ำไปตามบ้านเมืองที่เจริญด้วยการค้าขาย คนเดินทางจะต้องมองเห็นแพค้าขายสะดุดตา เหมือนอย่างคนสมัยปัจจุบันมองเห็นห้างร้านขายของ เมื่อเดินไปตามถนนในเมือง

มีฝรั่งคนหนึ่งชื่อ เฟรเดริก อาเทอนีล เข้ามารับราชการในเมืองไทย แล้วเขียนหนังสือเรื่อง ราชธานีของประเทศสยาม พิมพ์ออกเผยแพร่ในกรุงลอนดอนเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๒ (พ.ศ. ๒๓๙๕) หนังสือเรื่องนี้บรรยายโฉมหน้ากรุงเทพฯ ว่า เต็มไปด้วยแพริมแม่น้ำลำคลอง และกล่าวว่า มีแพบ้าน และแพค้าขายในกรุงเทพฯตั้ง ๗๐,๐๐๐ แพ นายเทาน์เซนด์ แฮริส ราชทูตอเมริกา ที่เข้ามาในกรุงเทพ ฯ เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๙๙ เห็นจะสนใจเรื่องนี้มาก จึงทำการสอบสวนหาความจริง ในที่สุดก็รู้ว่านายนีล เขียนเกินความจริงมาก เพราะแพในกรุงเทพ ฯ เท่าที่เขาเห็นมีอยู่ราว ๗,๐๐๐ แพเท่านั้น[๒๒] ต่อจากนี้ไม่กี่ปี หมอบรัดเลได้เขียนเรื่องแพในกรุงเทพฯ ลงในหนังสือพิมพ์บางกอกคาเลนดารายปี จะเป็นปีใดไม่ทราบ ว่าแพในกรุงเทพ ฯ มี ๗๐๐ แพ[๒๓]

เมื่อครั้งข้าพเจ้าเป็นเด็กอยู่วัดอรุณราชวรารามในสมัยปลายรัชกาลที่ ๕ นั้น เคยนั่งเรือไปกับท่านพระครูผู้เป็นอาจารย์หลายสิบหน เคยไปตามคลองบางกอกใหญ่ และคลองบางกอกน้อยหลายต่อหลายครั้ง จำได้ว่าเห็นแพค้าขายอยู่ริมคลองทั้งสองนี้ชั่วแต่ตอนปากคลองเท่านั้น แพทางคลองบางกอกน้อยกลุ่มใหญ่ที่สุดอยู่ริมฝั่งด้านเหนือที่มีมัสยิดของนิกายสุหนี่ตั้งอยู่ เจ้าของแพเห็นจะเป็นชาวไทยอิสลามแทบทั้งหมด ส่วนแพทางคลองบางกอกใหญ่นั้น กลุ่มใหญ่อยู่ทางฝั่งใต้ด้านวัดกัลยาณมิตร และกฎีจีน เจ้าของแพเป็นจีนและคนไทยเชื้อจีนแทบทั้งหมด เพราะกฎีจีนเป็นหมู่บ้านชาวจีนเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอยุธยา

ส่วนตามริมแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นแพเลย ถ้าหากยังมีก็เห็นจะมีอยู่หร็อมแหร็มมาก

นี่แสดงว่าแพค้าขายลดจำนวนลงไปจากสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างฮวบฮาบทีเดียว

การที่มีเรือกำปั่นไฟเข้ามาแล่นในแม่น้ำเดือนละหลายๆลำ ทำความเสียหายให้แก่แพริมแม่น้ำที่ใช้เป็นร้านค้าขายเป็นอันมาก ถึงแพจะไม่แตกหักพังทะลาย แต่สินค้าที่วางขายก็ดี และเรือลูกค้าที่มาติดต่อกับแพก็ดี เป็นอันตรายยับเยินเสียมากต่อมาก เพราะโต้คลื่นไม่ไหว คนที่นอนในแพก็ไม่มีความสุขเหมือนแต่ก่อน เพราะคลื่นซัดแพให้โคลงเคลงราวกับแผ่นดินไหว เพราะเหตุดังนี้ คนที่ค้าขายตามแพจึงย้ายไปค้าขายตามริมถนนมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อคนอยากค้าขายริมถนน พวกเจ้าของที่ดินริมถนนจึงปลูกห้องแถว ตึกแถว และร้านค้าสนองความต้องการ ถนนและตรอกที่เปลี่ยว ๆ ก็ค่อยมีคนพลุกพล่านมากหน้าหลายตายิ่งกว่าแต่ก่อน

เมื่อครั้งแพค้าขายเกลื่อนกลาด ก็มีโรงบ่อนตั้งตามแพมากมาย พร้อมทั้งที่รับแทงหวย ก.ข. ด้วย ราชทูตแฮริสกล่าวว่า โรงบ่อนที่ตั้งตามแพในกรุงเทพฯ มีจำนวนกว่า ๓๐๐ โรง เมื่อแพลดจำนวนลงเป็นลำดับ คนตั้งโรงบ่อนและคนรับแทงหวยก็ต้องย้ายสถานที่จากริมน้ำไปอยู่ตามริมถนน

พวกหญิงโสเภณีที่ประกอบอาชีพขายตัวตามแพ ก็ทะยอยกันย้ายวิมานจากริมน้ำไปอยู่ริมถนนเหมือนกัน

เมื่อถนนเพิ่ม แพก็หด และเมื่อถนนเจริญ ความวิบัติก็มาสู่แพอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ที่กล่าวมาในตอนนี้ ควรถือได้ว่า เป็นความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งในรัชกาลที่ ๔

๕. กำเนิดของโรงงานสมัยใหม่

ในรัชกาลที่ ๓ คนในเมืองสมุทรปราการ เมืองนครเขื่อนขันธ์ และกรุงเทพฯ ได้มีโอกาสเห็นของแปลกประหลาดอย่างหนึ่งซึ่งไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน คือ มีเรือกำปั่นซึ่งไม่ติดใบแต่แล่นฉิว เข้ามาสู่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๖[๒๔] เรือลำนี้เป็นเรือกำปั่นใช้เครื่องจักรไอน้ำลำแรกที่เข้ามาในกรุงเทพฯ ผู้คนแตกตื่นกันมาดูเรือประหลาดกันอย่างเนืองแน่น และโจษกันถึงเรื่องนี้อยู่หลายวัน ต่างก็แปลกใจที่มีควันไฟพลุ่งออกมาจากปล่องกลมๆ จึงพากันเรียกเรือมีปล่องว่าเรือกำปั่นไฟ

ถึงรัชกาลที่ ๔ ชาวกรุงยิ่งมีโอกาสได้พบได้เห็นของแปลกๆ ใหม่ๆ มากกว่าในรัชกาลที่ ๓ หลายเท่า เช่น เห็นพระเจ้าแผ่นดินของตนถือแส้ขับรถม้าไปตามถนน เห็นของใช้แปลกๆ เช่น นาฬิกาและจักรเย็บผ้า วันที่น้ำแข็งซึ่งส่งจากเมืองสิงคโปร์มาถึงวังหลวงเป็นครั้งแรกนั้น เป็นวันที่พวกชาววังเอาแต่โจษกันถึงสิ่งมหัศจรรย์ที่สุด จนแทบจะไม่ได้ทำงานทำการทีเดียว แปลกประหลาดอะไรเช่นนั้นก็ไม่รู้ เกิดมาไม่เคยพบเคยเห็น ฝรั่งมันช่างฉลาดจริงๆ เอาน้ำมาปั้นเป็นก้อนก็ได้ เย็นเชียบยิ่งกว่าน้ำในคนโทดินหลายเท่า และเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ ก็มีฝรั่งนำของแปลกอีกอย่างหนึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ คือ ไฟแก๊ส ผู้ที่นำเข้ามาใช้ คือ นายสก๊อตเจ้าของโรงสีไฟสก๊อต[๒๕]

ของแปลกประหลาดที่สุดอีกอย่างหนึ่งคือ โรงสีข้าว ซึ่งมีปล่องกลมสูงพ้นหลังคาหลายวา เวลาสีข้าว จะมีควันไฟพวยพุ่งขึ้นมาจากปล่องไม่ขาดสาย ชาวบ้านจึงเรียกโรงสีแบบใหม่นี้ว่าโรงสีไฟ โรงสีไฟโรงแรกที่ตั้งขึ้นในกรุงเทพฯ ชื่อ โรงสีอเมริกันสตีมไรซมิล เป็นของชาวอเมริกันชื่อนายไมเคิล เกอวีกับนาย ส.พ. กูเดล ตั้งขึ้นเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ ต่อมาเมื่อการค้าข้าวสารเจริญมากขึ้น ก็มีคนตั้งโรงสีไฟเพิ่มขึ้นอีก ๕ โรง คือ โรงสีไฟของบริษัทอ๊อดแมน โรงสีไฟสก๊อตไรซมิล โรงสีไฟบางกอกไรซมิล โรงสีไฟโมเดลไรซมิล และโรงสีไฟของบริษัทมาควัลด์ (คนไทยเรียกว่าโรงสีไฟมากัว)[๒๖] วิศวกรชื่อดังในทางติดตั้งเครื่องจักรสีข้าว ชื่อ นายเนลสัน เพิ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๖๕ เขาเป็นคนติดตั้งเครื่องจักรโรงสีสก๊อต และโรงสีโมเดล ต่อมาก็มีคนจ้างเขาให้ไปตั้งโรงสีไฟในเมืองไซ่ง่อน ซึ่งกำลังเป็นคู่แข่งขันกับกรุงเทพฯ ในทางจำหน่ายข้าวสาร แล้วในที่สุดก็ขึ้นหน้ากรุงเทพฯ ไปลิบลับ เมื่อได้รัฐบาลที่ฉลาดเข้ามาจัดการสร้างบ้านสร้างเมืองให้เจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว

แต่ก่อนนั้น เรือลำเลียงที่ไปถ่ายสินค้าจากเรือเดินทะเลขนาดใหญ่ ซึ่งจอดอยู่ที่นอกสันดอนหรือที่เกาะสีชัง เป็นเรือสำเภาขนาดย่อม ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๔ ก็มีชาวอเมริกันกลุ่มหนึ่งนำเรือกลไฟเข้ามารับจ้างลากเรือลำเลียง ลากคราวละหลายๆ ลำ เรือกลไฟแต่ละลำมีชื่อเป็นภาษาอังกฤษ เช่น เรือแย็กวอเตอร์ เรือวิคคอฟ และเรือแฟรี เรือลำเลียงจึงไม่จำเป็นต้องมีเสาใบให้เปลืองเนื้อที่เป็นเรือโล่งๆ ก็ใช้ได้ เมื่อคนไม่นิยมใช้เรือสำเภา เรือแบบนี้ก็ลดจำนวนลงไปเป็นลำดับ

ใน ค.ศ. ๑๘๖๗ นายเนลสันกับนายเอลเดอได้ร่วมทุนกันตั้งโรงหล่อสมัยใหม่ ใช้เครื่องจักรไอน้ำ ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก[๒๘] เข้าใจว่าโรงหล่อแห่งนี้เป็นโรงหล่อใช้เครื่องจักรโรงแรกในเมืองไทย

ในปลายรัชกาลที่ ๔ มีการตั้งโรงสีเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนมากมาย ส่วนมากตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ใต้ปากคลองสานและปากคลองผดุงฯ ลงไป อันเป็นเขตจอดเรือกำปั่นไฟที่ตั้งอยู่ในคลองใหญ่ ๆ ก็มี คลองผดุงกรุงเกษมอันเป็นคลองที่ขุดในรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะมีโรงสีตั้งอยู่มากกว่าคลองอื่น ๆ การที่พวกเจ้าของโรงสีชอบตั้งโรงสีในคลองผดุงกรุงเกษม หรือริมแม่น้ำใต้คลองผดุงกรุงเกษม ก็เห็นจะเป็นเพราะต้องการประหยัดเวลาในการขนข้าวขึ้นเรือเดินทะเล

โรงงานที่มีจำนวนมากเป็นที่สองรองจากโรงสีคือโรงงานน้ำตาลทรายหรือโรงหีบ ผลิตน้ำตาลจากอ้อยด้วยวิธีการแบบโบราณ ตัวโรงงานทำด้วยไม้ไผ่ มุงหลังคาด้วยตับจาก เครื่องมือหีบอ้อยทำด้วยไม้เนื้อแข็ง เป็นลูกหีบที่มีสัณฐานยาวกลมสามอัน วางห่างกันพอที่จะสอดลำอ้อยเข้าไปได้ ใช้ควายเดินเครื่องให้ลูกหีบบีบอ้อย แล้วเอาน้ำอ้อยเทลงในกระทะเคี่ยวน้ำตาล โรงงานแห่งแรกที่ติดตั้งเครื่องจักรตั้งอยู่ริมแม่น้ำท่าจีน เป็นของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (เจ๊สัวยิ้ม) ซึ่งเป็นผู้รับทำภาษีอากรมากมายหลายอย่าง และเป็นทั้งนักอุตสาหกรรมด้วยด้วย รัฐบาลตั้งพระภาษีสมบัติบริบูรณ์เป็นผู้อำนวยการขุดคลองภาษีเจริญเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ตั้งแต่ริมวัดปากน้ำในคลองบางกอกใหญ่ ไปทะลุออกแม่น้ำท่าจีนที่เมืองนครไชยศรี "ยาว ๖๒๐ เส้น กว้าง ๗ วา ลึก ๕ ศอก เป็นราคาค่าจ้างขุดคลองแลตอไม้ รวมเปนเงิน ๑๔๐๐ ชั่ง"* ขณะนั้นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์เป็นเจ้าภาษีฝิ่น รัฐบาลจึงให้เอาเงินภาษีฝิ่นมาจ่ายเป็นค่าขุดคลอง ท่านผู้อ่านเห็นจะยังจำได้ว่า ภาษีฝิ่นเมื่อแรกตั้งใน พ.ศ. ๒๓๙๔ ผู้ทำภาษีจ่ายเงินให้รัฐบาล ๒,๐๐๐ ชั่ง เวลาล่วงมา ๑๕ ปี เงินภาษีฝิ่นคงจะสูงกว่า ๒,๐๐๐ ชั่งอย่างแน่นอน

อู่ต่อเรือสมัยใหม่ก็เพิ่งมีคนตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นี้เหมือนกัน เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๔ การต่อเรือต้องทำกันชิดตลิ่งที่น้ำขึ้นถึง เพื่อจะได้เอาเรือลงน้ำได้สะดวก แต่วิศวกรฝรั่งที่เข้ามาสร้างอู่ "ไคลด์" ในกรุงเทพฯ เมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๕ แสดงความอัศจรรย์ให้คนไทยเห็นด้วยการต่อเรือบนบก แล้วปล่อยเรือไปตามรางจนลงไปลอยอยู่ในน้ำได้อย่างสะดวกสบาย วิศวกรผู้นี้คือนายแดเนียล แมลิน ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นทั้งเจ้าของและผู้สร้างอู่[๒๙] เรือกำปั่นที่ต่อในอู่เรือแห่งนี้มีทั้งเรือกำปั่นใบและกำปั่นไฟ ไม่ทราบว่าต่อเรือเหล็กได้หรือไม่

เข้าใจว่ารัฐบาลคงปรับปรุงอู่เรือหลวงให้ทันสมัยตามอย่างอู่เรือ "ไคลด์" เป็นแน่ หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงการต่อเรือกลไฟหลายลำ เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นไป ลำแรกเป็นเรือไม้ยาว ๗๕ ฟุต กว้าง ๒๐ ฟุต ชื่อ "สยามอรสุมพล" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้อำนวยการสร้าง รัฐบาลจัดเป็นเรือพระที่นั่ง ต่อมาก็สร้างเรือกลไฟสำหรับเป็นเรือประเทียบอีก ๒ ลำ ชื่อ เวหนชลเดช กับ นทีเทพธิดา

---

* พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๖๙๑.

เรือกลไฟทำด้วยเหล็กลำแรกของรัฐบาลเป็นเรือซื้อจากประเทศอังกฤษ เดิมชื่อลิตเติลอีสเทิน ตั้งชื่อเป็นไทยว่า เสพย์สหายไมตรี มีความยาว ๖๐ ฟุต กว้าง ๑๕ ฟุต ซื้อเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๘ ต่อจากนี้ไม่กี่เดือนก็มีเรือกลไฟเหล็กเพิ่มขึ้นในกรุงเทพฯ อีกลำหนึ่ง ชื่อ "เจ้าพระยา" ยาว ๒๐๕ ฟุต กว้าง ๒๘ ฟุต เป็นของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์[๓๐] เจ้าของทำเป็นเรือเมล์รับส่งจดหมายและสินค้าระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์

ใน พ.ศ. ๒๔๐๙ มีอู่ต่อเรือทันสมัยเพิ่มขึ้นอีกอู่หนึ่ง ชื่ออู่บางกอก อยู่ใต้วัดยานนาวา และยังอยู่มาจนทุกวันนี้

เนื่องจากต่างประเทศต้องการซื้อไม้กระดานจากเมืองไทยมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงมีผู้ตั้งโรงเลื่อยจักรขึ้นในกรุงเทพฯ ในปลายรัชกาลที่ ๔ มีชื่อว่าโรงเลื่อยจักรของบริษัทออดแมน ต่อมาก็มีคนตั้งโรงเลื่อยจักรเพิ่มขึ้นอีกโรงหนึ่งชื่อไคลด์ เป็นของบริษัทแมกลีน[๓๑]

เพราะเหตุที่เมืองไทยในรัชกาลที่ ๔ มีอะไรใหม่ ๆ หลายอย่าง แตกต่างกับสมัยก่อน ๆ เช่น นโยบายเปิดประตูบ้านให้ฝรั่งเข้ามาทำมาหากินอย่างสะดวกสบาย และการปรับปรุงตัวให้ทันสมัย พวกฝรั่งจึงยกย่องเมืองไทยยุคนี้ว่าเป็นเมืองไทยยุคใหม่

๑๐. ความก้าวหน้าในการทำมาหากินของชาวจีน

การที่รัฐบาลไทยเลิกค้าขายอย่างเด็ดขาด ปล่อยให้การค้าขายดำเนินไปอย่างอิสระนั้น มิใช่แต่คนไทยเจ้าของประเทศจะได้รับผลประโยชน์เท่านั้น พวกฝรั่ง จีน และแขกซึ่งเป็นคนต่างชาติต่างภาษาก็พลอยได้ดีไปด้วย

ในขั้นแรกดูเหมือนว่าพวกฝรั่งซึ่งมีทุนรอนมาก และมีความรู้ความสามารถในการใช้เครื่องจักรเครื่องกลดีกว่าชาวเอเชีย จะแย่งเอาการค้าขายและการอุตสาหกรรมที่เคยอยู่ในกำมือของชาวจีน และลูกจีนมาช้านานไปเป็นของตนได้สำเร็จ แต่เมื่อเวลาผ่านไปยังไม่ทันสิ้นรัชกาลที่ ๔ ก็เป็นที่ตระหนักชัดว่า แทนที่การทำมาหากินของชาวจีนจะตกต่ำผิดเคือง กลับเจริญรุ่งเรืองยิ่งกว่าแต่ก่อน

เพราะพวกฝรั่งนั้นก็ดีแต่ในทางลงทุนตั้งโรงสีใหญ่ ๆ โรงเลื่อยใหญ่ ๆ บริษัทสั่งสินค้าใหญ่ ๆ แต่ไม่รู้จักไม่คุ้นเคยกับพ่อค้าข้าวพ่อค้าไม้รายย่อย ๆ ไม่คุ้นเคยกับเจ้าของร้านเล็ก ๆ น้อย ๆ เขาจึงต้องหาคนที่กว้างขวางในทางค้าขายมาเป็นกัมประโด (นายหน้าซื้อขาย) โดยมีค่านายหน้าเป็นเครื่องล่อใจและให้เงินเดือนอย่างงาม คนที่กว้างขวางในทางค้าขายและรู้จักพ่อค้ามากก็มีแต่คนจีนเท่านั้น หาคนไทยไม่ได้เลย เพราะฉะนั้น พวกกัมประโดตามห้างร้านและโรงงานของฝรั่งจึงเป็นคนจีนหรือลูกจีนทั้งนั้น

คุณสมบัติของกัมประโดมีดังนี้คือ ๑. มีฐานะดี ๒. เป็นคนกว้างขวาง ๓. ชำนาญในการค้าขาย ๔. รู้ภาษาอังกฤษและภาษาจีน ส่วนอำนาจหน้าที่นั้น ฝรั่งมอบให้เขาเป็นคนบรรจุเสมียนพนักงานและกุลี เป็นคนสั่งของจากพ่อค้าย่อย เป็นคนพิจารณาร้านค้าย่อยที่จะให้เชื่อในการซื้อของ กัมประโดต้องรับผิดชอบในการใช้อำนาจเหล่านี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องวางเงินประกันตัวไว้กับนายจ้าง

เมื่อกัมประโดเป็นจีน เขาก็บรรจุแต่คนสัญชาติเดียวกับเขาเป็นเสมียน พนักงานและกุลี สั่งสินค้าจากพ่อค้าจีน และขายสินค้าให้พ่อค้าจีน พวกจีนจึงยิ้มย่องผ่องใสไปตาม ๆ กัน

พวกพ่อค้าจีนที่มีโอกาสขายสินค้าให้แก่ฝรั่ง ก็สั่งให้พวกพ่อค้าจีนชั้นรอง ๆ ออกไปกว้านสินค้าที่ต้องการตามหัวเมือง ด้วยการซื้อบ้าง และเอาสินค้าไปแลกเปลี่ยนบ้าง จึงมีชาวจีนออกไปหากินอยู่ตามหัวเมืองมากกว่าแต่ก่อน บางคนที่มีทุนรอนน้อยก็ใช้วิธีซื้อสินค้าอันเป็นของต้องใจของคนบ้านนอกใส่เรือ แล้วเข้าคลองเล็กคลองน้อยเพื่อเอาสินค้าเหล่านี้ไปแลกเปลี่ยนกับสินค้า ซึ่งพ่อค้าในกรุงเทพฯ ต้องการ เช่น ข้าวเปลือก หนังสัตว์ ของป่า กระวาน และครั่ง เป็นต้น ได้มาแล้วก็ขายต่อให้แก่พ่อค้าที่ตั้งร้านในหัวเมือง แล้วพ่อค้าตามหัวเมืองก็ส่งมาขายพ่อค้าใหญ่ในกรุงเทพฯ

สินค้าที่ชาวบ้านนอกต้องการมากที่สุดคือเสื้อผ้า รองลงมาคือของใช้ต่าง ๆ เช่น ถ้วยชามและของประดับบ้าน ของเหล่านี้เป็นของต่างประเทศเสียโดยมาก เพราะคนไทยนิยมเสื้อผ้าที่มาจากอินเดีย ถ้วยชามต้องเป็นของจีน และของประดับบ้านต้องเป็นของแปลกตากว่าที่ทำในเมืองไทย เพราะเหตุนี้สินค้าต่างประเทศจึงแพร่หลายไปตามหัวเมืองอย่างรวดเร็ว ราคาก็ถูกเมื่อเทียบกับของที่ทำในเมืองไทย จึงถูกอกถูกใจประชาชนซึ่งเป็นคนยากจนโดยมาก

ในกรุงเทพฯ มีการสร้างห้องแถว และตึกแถวริมถนนและในตลาดมากกว่ารัชกาลก่อน ๆ ผู้รับเหมาก่อสร้างมักจะเป็นฝรั่งหรือจีนกวางตุ้ง ซึ่งมีชื่อเสียงในทางนี้ยิ่งกว่าพวกจีนภาษาอื่น ผู้รับเหมาก็มักจ้างแต่ชาวจีนเป็นคนงาน คนไทยจึงได้แต่ดูความเจริญรุ่งเรืองของคนต่างชาติที่เข้ามาทำมาหากินในเมืองไทย

พวกจีนที่อพยพจากเมืองจีนเข้ามาทำมาหากินในเมืองไทยนั้น แทบทั้งหมดเป็นชาวนาชาวสวนชาวไร่ที่ยากจนข้นแค้น น่าประหลาดที่พวกเขาไม่ใคร่ทำไร่ทำนาอันเป็นอาชีพเดิมของเขา แต่มักจะหาเลี้ยงชีพด้วยการเป็นกุลีตามโรงสี โรงเลื่อย โรงน้ำตาล ผู้ที่มีทุนรอนหรือได้คนแซ่เดียวกันอุปถัมภ์มักตั้งหน้าค้าขายบ้าง ทำธุรกิจอย่างอื่นบ้าง ที่เป็นเช่นนี้เห็นจะเป็นเพราะพวกเขาเห็นว่าการทำไร่ทำนานั้น ทำจนแก่ตายก็ไม่มีวันรวย

แต่ก็มีจีนบางคนเลือกอาชีพเกษตรเป็นทางทำมาหากิน ถึงกระนั้นก็ไม่สมัครใจที่จะทำนาทำไร่ เห็นทำแต่สวนผักสวนพลูและเลี้ยงปศุสัตว์เป็นพื้น สวนที่พวกจีนทำในรัชกาลที่ ๔ คงอยู่ในย่านห่างผู้คนพลเมืองในสมัยนั้น เนื่องจากชาวสวนจีนถนัดใช้ปลาเน่า และขี้เป็ดขี้ไก่บำรุงต้นไม้ แต่ในปัจจุบันนี้สวนเหล่านั้นได้กลายเป็นที่สร้างบ้านสร้างตึกแถวไปเกือบหมดแล้ว

ปศุสัตว์ที่ชาวจีนชอบเลี้ยงมีหมู เป็ด และไก่ อาชีพนี้ต้องเป็นคนใจแข็งจึงจะทำได้ เพราะบางคราวก็อาจจะต้องเชือดคอสัตว์ที่ตนเลี้ยงมา คนไทยนั้นมีกฎหมายห้ามปรามมิให้ฆ่าสัตว์ดังกล่าวมาแล้ว จึงหลีกทางให้คนจีนประกอบอาชีพนี้โดยสะดวก

รวมความว่าคนจีนจะค้าขายก็สะดวก จะเป็นกุลีก็สะดวก จะทำสวนก็สะดวก จะเลี้ยงปศุสัตว์ก็สะดวก พวกจีนจึงทำมาหากินเจริญก้าวหน้าไปตาม ๆ กัน ส่วนคนไทยนั้นก็ตั้งหน้ารับราชการและทำนาทำไร่ทำสวนผลไม้ โดยสะดวกเหมือนกัน

๑๑. การตั้งด่านและโรงภาษี

ในสมัยปัจจุบัน คนไทยที่เคยเห็นด่านและโรงภาษีตามริมแม่น้ำริมคลองเห็นจะมีเหลืออยู่น้อยคน เพราะว่ารัฐบาลสั่งเลิกเสียหมดแล้ว แต่เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ นั้นทั้งด่านทั้งโรงภาษีมีเยอะแยะจนพ่อค้าแม่ค้าพากันรำคาญ

หนังสือจำพวกนิราศที่แต่งในสมัยนั้นหรือแต่งก่อนรัชกาลที่ ๔ ให้ความรู้แก่คนรุ่นหลังว่า ตามด่านตรวจตราสินค้าต้องห้ามทุกแห่งมีเฉลวปักไว้ให้เป็นที่สังเกต เช่นที่กล่าวในนิราศวัดเจ้าฟ้า ของสุนทรภู่ว่า

ถึงด่านทางบางไทรไขว่เฉลว เห็นไพร่เลวหลายคนอยู่บนด่าน
ตุ้งก่าตั้งนั่งชักควักน้ำตาล คอยว่าขานขู่คนลงค้นเรือ
ไม่เห็นของต้องห้ามก็ลามขอ มะละกอกุ้งแห้งแตงมะเขือ
ขอส้มสุกจุกจิกทั้งพริกเกลือ จนชาวเรือเหลือระอาด่าในใจ

ฟังคำบรรยายของท่านสุนทรภู่ที่ว่าถึงการคอร์รัปชั่นของพนักงานด่านในสมัยของท่านแล้ว อดนึกถึงพนักงานด่านชั่งน้ำหนักรถกับตำรวจตรวจรถยนต์ในสมัยปัจจุบันไม่ได้เลย ช่างถอดแบบกันทีเดียว นับว่าเลือดบรรพบุรุษไม่ได้จืดไม่ได้จางลงไปแม้แต่น้อย

ยังมีคำบรรยายเรื่องด่าน และโรงภาษีในหนังสือนิราศอีกเรื่องหนึ่ง ท่านกวีกล่าวถึงด่านที่ตั้งอยู่ปากคลองปากเตร็จแขวงเมืองนนทบุรีว่า

ดลตำบลด่านตั้ง ตะเหลวปัก
ขุนด่านเรียกเรือพัก พี่พร้อง
บอกขุนว่าเรือรัก ริงโศก มาพ่อ
มีแต่ทุกข์ ประทุกท้อง เพียบท้องเรือมา

พอเรือออกจากคลองปากเตร็จ ก็เจอโรงภาษีที่ตั้งดักอยู่ตรงริมแม่น้ำปากคลอง

ออกคลองลุแหล่งเจ้า ภาษี
จีนเรียกเบิกเรือตี แต่ฆ้อง
รันทรวงพี่โสภี คงคู่ ฆ้องแฮ
จะใคร่เบิกทุกข์ร้อง เรียกเจ้าในใจ[๓๒]

ในรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลตั้งภาษีใหม่ ๆ ขึ้นเกือบ ๔๐ อย่าง ถึงรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลตั้งภาษีใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นอีกกว่า ๑๐ อย่าง โรงภาษีจึงมีจำนวนมากมาย ตั้งอยู่ใกล้ด่านบ้าง ไกลด่านบ้าง เวลาเรือแพจะผ่านโรงภาษี ทางโรงภาษีจะตีฆ้องแผ่ง ๆ เป็นสัญญาณเรียกเรือแพให้จอด เพื่อจะได้ตรวจของที่บรรทุกเรือแพมา การที่ต้องจอดบ่อย ๆ ย่อมทำให้เสียเวลา ราษฎรจึงไม่ค่อยชอบ ทั้งยังถูกพนักงานด่าน

และบริวารของเจ้าภาษีขูดรีดอีกด้วย ดังปรากฏในหมายประกาศฉบับหนึ่ง มีเนื้อความว่า "ราษฎรมาถึงด่าน ขุนหมื่นชาวด่านเรียกเรือให้จอด ตรวจดูสิ่งของต้องห้าม ครั้นไปถึงโรงภาษี เจ้าภาษีก็เรียกดูสิ่งของบันดาที่ต้องตามพิกัดภาษี ถ้าแม้นเรือขึ้นลงพ้นด่านแลโรงภาษีไป ชาวด่านว่าราษฎรชาวเรือหนีด่าน จับเอาตัวราษฎรมาบังคับให้ทำขวัญด่าน ราษฎรไม่ทำ กักเรือและเก็บเอาแจวเอาหางเสือไว้ ราษฎรต้องเสียค่าไถ่ จึงได้ไป ลางทีชาวด่านกับราษฎรเกิดวิวาทชกตีกันก็มี ฝ่ายเจ้าภาษีนั้น ถ้าเรือไม่แวะโรงภาษีไป ก็แต่งคนไปเอาเรือราษฎรมาตรวจดูสิ่งของในลำเรือต้องตามภาษี พาลว่าราษฎรหนีภาษี ปรับไหมเอาสิ่งของไว้จนสิ้น ก็บัดนี้ด่านกับโรงภาษีแยกย้ายกันตั้ง ราษฎรไปมาทางวันหนึ่งต้องจอดด่านจอดโรงภาษีถึงเก้าแห่งสิบแห่ง ถ้าแม้นราษฎรกับชาวด่านเจ้าภาษีมีความวิวาท ไม่มีพยานแล้ว ยากที่จะชำระได้ความจริง"[๓๓]

เพื่อระงับความเดือดร้อนของราษฎรในเรื่องที่ว่ามานี้ รัฐบาลจึงออกกฎหมายบังคับว่า "ตั้งแต่นี้สืบไป ให้บังคับเจ้าภาษีให้ยกโรงภาษีบันดาตั้งเก็บเรียกอยู่ ณ แขวงหัวเมืองให้มารวมตั้งติดอยู่กับด่านจงทุกแห่งทุกตำบล ราษฎรจอดด่านแล้ว ให้เจ้าภาษีมาตรวจดูสิ่งของต้องตามภาษี ก็ให้เจ้าภาษีเก็บเรียกเอาแต่ราษฎรตามพิกัดท้องตรา เมื่อเจ้าภาษีมีความวิวาท ราษฎรจะได้อ้างชาวด่านเป็นพยาน ถ้าชาวด่านจับสิ่งของต้องห้ามได้ ฤๅชาวด่านจะวิวาทกับราษฎร จะได้อ้างเจ้าภาษีเป็นพยาน ห้ามไม่ให้ภาษีแยกย้ายตั้งอยู่ต่างหากจากด่านเหมือนแต่ก่อน เจ้าภาษีขึ้นไปตั้งโรงภาษีแห่งอื่น พ้นด่านไปหลายเส้นจนราษฎรจะต้องแวะเป็นหลายแห่งไปนั้น จะมาร้องว่าราษฎรไม่จอดโรงภาษีนั้นไม่ได้ จะต้องให้เป็นภัพอยู่แก่เจ้าภาษี เมื่อเจ้าภาษีกับด่านตั้งอยู่แห่งเดียวกันได้ดังนี้ เห็นว่าราษฎรจะได้ความสุขยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน"*

๑๒. การถือครองที่ดิน

การที่ฝรั่งเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับไทยนั้น ทำให้คนไทยมีสิทธิเสรีภาพมากขึ้นกว่าสมัยก่อนๆ เช่น มีสิทธิและเสรีภาพในการค้าขายดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ ยังได้สิทธิและเสรีภาพที่จะขายหรือให้เช่าที่ดินอีกด้วย

เมื่อครั้งมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในกรุงเทพฯใหม่ๆ ในรัชกาลที่ ๓ พวกมิชชันนารีได้รับความลำบากมากในการเช่าที่ดิน เช่าแพหรือเช่าบ้าน เพราะราษฎรไม่ใคร่กล้าให้ฝรั่งเช่า ด้วยกลัวในหลวงจะกริ้ว มีราษฎรคนหนึ่งชื่อนายกลิ่น ให้พวกมิชชันนารีเช่าที่ที่ข้างวัดสัมพันธวงศ์เช่าอยู่ได้ไม่นาน นายกลิ่นก็เลิกให้เช่า การที่เลิกให้เช่านี้ว่ากันว่าเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกริ้ว เนื่องจากไม่อยากให้ฝรั่งอยู่ใกล้กับพวกจีนย่านสำเพ็ง กลัวฝรั่งจะยุชาวจีนให้กระด้างกระเดื่อง ในที่สุดพวกมิชชันนารีอเมริกันต้องย้ายบ้านไปอยู่ทางกฎีจีน โดยเช่าที่ริมน้ำของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) พวกฝรั่งกลัวจะเจอแบบนี้อีกในเวลาข้างหน้า จึงทำสัญญาผูกมัดรัฐบาลไทยให้

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗, "ประกาศเรื่องชาวด่านกักเรือ และพระราชบัญญัติให้ตั้งภาษีอยู่กับด่านทุกตำบล," หน้า ๑๖๓.

ยินยอมให้ฝรั่งมีสิทธิเช่าบ้านเช่าที่ดิน รวมทั้งมีสิทธิซื้อบ้านและซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ได้ด้วย

รัฐบาลไทยนั้นหวงกรรมสิทธิ์ที่ดินเป็นนักเป็นหนามาแต่โบราณมาแล้ว รัฐบาลยินยอมให้ราษฎรถือครองที่ดิน เพื่ออยู่อาศัย และเพื่อใช้ทำมาหากิน และยอมให้เป็นมรดกตกแก่ทายาท แต่ห้ามขาย ห้ามซื้อห้ามโอน คือ ท่านหวงกรรมสิทธิ์ที่ดิน ไม่ยอมให้กรรมสิทธิ์แก่ผู้เข้าจับจอง

ฝ่ายพวกฝรั่งคงจะโต้แย้งว่า ถ้ารัฐบาลไทยยังยึดถือกฎหมายที่ดินแบบเก่าไม่ยอมให้พวกเขาเช่าที่ดิน และซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ พวกเขาก็ไม่กล้ามาตั้งโรงงานในเมืองไทย เพราะกลัวถูกรัฐบาลไล่ออกจากที่ดินที่เช่า เหมือนอย่างที่พวกมิชชันนารีอเมริกันเคยโดนมาแล้ว รัฐบาลอยากให้พวกฝรั่งมาตั้งโรงงานสมัยใหม่ เพื่อเมืองไทยจะได้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น และคนไทยจะได้ฉลาดขึ้น จึงจำใจต้องยอมตามคำขอร้องของฝรั่ง โดยตั้งเงื่อนไขไม่ปล่อยให้ฝรั่งซื้อที่ดินได้ทุกแห่งตามชอบใจ

รัฐบาลแบ่งที่ดินออกเป็น ๓ เขต

ที่ดินในพระนคร และห่างกำแพงพระนครออกไปสองร้อยเส้นทั้งสี่ทิศ เป็นเขตที่หนึ่ง ยอมให้ฝรั่งเช่าบ้านเช่าที่ดิน แต่ไม่ยอมให้ซื้อ เว้นแต่เป็นผู้ที่อยู่ในเมืองไทยครบ ๑๐ ปีแล้ว ฝรั่งที่อยู่ในเมืองไทยไม่ถึง ๑๐ ปี ถ้าจะซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ ต้องได้รับอนุญาตจากเสนาบดี เขตที่ ๑ นี้ รัฐบาลปักเสาหินไว้เป็นที่สังเกต

เขตที่ ๒ อยู่ระหว่างเขตที่ ๑ กับเขตที่ ๓ เจ้าของที่และเจ้าของบ้านมีสิทธิให้ฝรั่งเช่า และมีสิทธิ์ขายกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แก่ฝรั่งโดยปราศจากเงื่อนไข

เขตที่ ๓ ตั้งแต่เลยปากน้ำบางพุทรา และท่าพระงามขึ้นไปทางเหนือ ตั้งแต่ท่าพระงามถึงบางขนากเลยไปทางตะวันออก ตั้งแต่เกาะศรีราชาไปถึงกำแพงเมืองเพชรบุรีเลยลงไปทางใต้ และตั้งแต่ฝั่งทะเลเมืองเพชรบุรี และกำแพงเมืองราชบุรี เมืองสุพรรณบุรี จนถึงปากน้ำบางพุทราเลยไปทางตะวันตก เป็นที่ไกลหูไกลตา รัฐบาลไม่สามารถให้ความคุ้มครองป้องกันแก่ฝรั่งได้ จึงห้ามมิให้ฝรั่งเช่าซื้อบ้านและที่ดินเป็นอันขาด[๓๔]

ประกาศของรัฐบาลในเรื่องนี้นับว่าเป็นกฎหมายฉบับแรกเท่าที่มีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ที่รับรองว่าราษฎรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน และมีสิทธิ์ขายกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แก่ฝรั่งชาติอังกฤษ อเมริกัน และฝรั่งเศสได้โดยชอบด้วยกฎหมาย ปัญหามีอยู่ว่าการให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดินมีมาแต่ครั้งใด และราษฎรขายกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แก่ราษฎรด้วยกันได้หรือไม่

โดยเหตุที่ข้าพเจ้าไม่เคยพบเห็นกฎหมายฉบับใดอนุญาตให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดินหรืออนุญาตให้ราษฎรขายกรรมสิทธิ์ที่ดิน นอกจากประกาศที่ออกในรัชกาลที่ ๔ สองฉบับ คือ ประกาศกำหนดที่ให้ขายให้เช่าแก่คนนอกประเทศฉบับที่หนึ่ง กับประกาศฝรั่งทำหนังสือสัญญาอีกฉบับหนึ่ง ออกประกาศในเดือนเจ็ด ปีมะโรง นักษัตรอัฐศกทั้งสองฉบับ จึงขอสันนิษฐานว่าการอนุญาตให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดินเพิ่งจะมีในต้นรัชกาลที่ ๔ ข้อสันนิษฐานของข้าพเจ้าอาจจะผิดก็ได้ ถ้าหากผิด ก็ต้องเป็นรัชกาลที่ ๓ การที่ข้าพเจ้าไม่ค่อยแน่ใจ ก็เพราะเห็นว่าได้มีผู้รวบรวมกฎหมายที่ประกาศในรัชกาล

ที่ ๔ ไว้มากมาย แทบจะเรียกได้ว่าเกือบครบถ้วนทีเดียว ถ้าหากท่านออกกฎหมายเปลี่ยนแปลงสิทธิ์ถือครองที่ดิน นอกจากประกาศสองฉบับที่กล่าวแล้ว ก็น่าจะมีคนรวมไว้แล้ว แต่เรื่องนี้ก็ไม่แน่อีกเหมือนกัน ข้าพเจ้าเคยเห็นประกาศในรัชกาลที่ ๔ ฉบับหนึ่ง ลงพิมพ์ในหนังสือสยามประเภท แต่หาจากประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ไม่ได้ แสดงว่ายังคงมีประกาศรัชกาลที่ ๔ หลงหูหลงตาคนรวบรวมหรือมิฉะนั้นก็สูญหายไปบ้าง

ส่วนปัญหาข้อที่ ๒ ข้าพเจ้าขอสันนิษฐานว่า เมื่อรัฐบาลยินยอมให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดินแล้ว ก็ต้องยินยอมให้ราษฎรขายกรรมสิทธิ์แก่ราษฎรได้ สิทธิข้อนี้น่าจะมีมาก่อนประกาศให้ราษฎรขายที่ดินแก่ฝรั่ง

การอนุญาตให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดิน นับว่าเป็นการช่วยสงเคราะห์ราษฎรให้มีทางหาเงินมาลงทุนทำมาหากินเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง แต่ก่อนนี้เมื่อยังมีกฎหมายห้ามราษฎรมิให้ขายที่ดิน ราษฎรมีทางหาเงินอยู่สามทาง คือ ขายวัวควายทางหนึ่ง ขายบ้านทางหนึ่ง และขายลูกเมียหรือตนเองอีกทางหนึ่ง เมื่อรัฐบาลอนุญาตให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ที่ดิน ราษฎรก็ย่อมกู้ยืมเงินโดยเอาที่ดินไปจำนองไว้ได้สะดวก หรือจะขายฝากขายขาดที่ดินของตนก็ได้

๑๓. การผลิตและการค้าดีบุกเจริญขึ้น

เนื่องจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่บังเกิดขึ้นในประเทศฝรั่ง เริ่มแต่ประเทศอังกฤษเป็นประถม แล้วขยายวงกว้างออกไปเป็นลำดับ ปรากฏว่าเหล็กแผ่นและเหล็กท่อน เหล็กแท่งเป็นสินค้าที่คนต้องการทั่วโลก เอาไปต่อเรือกลไฟและรถไฟบ้าง เอาไปทำรางรถไฟบ้าง เอาไปทำเครื่องเหล็กและเครื่องจักรกลบ้าง ธรรมชาติของเหล็กนั้นเมื่อกระทบความชุ่มชื้นก็เกิดสนิม พอเป็นสนิม เหล็กก็ผุกร่อนเสื่อมโทรม แต่ถ้าเคลือบเสียด้วยดีบุก เหล็กเคลือบดีบุกก็จะไม่เป็นสนิม จึงมีคนต้องการซื้อดีบุกมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อคนต้องการมาก ราคาดีบุกก็สูงขึ้น

"ครั้นถึงสมัยเมื่อดีบุกขึ้นราคาด้วยขายดีในยุโรป มีพวกฝรั่งและจีนพากันทำการขุดแร่ดีบุกในเมืองมลายูแดนอังกฤษมากขึ้น พระพิเทศพานิช (กงสุลสยามที่เมืองสิงคโปร์) สืบทราบว่า ที่เมืองกระบุรีมีแร่ดีบุก จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทำเหมืองขุดหาแร่ดีบุกที่เมืองนั้น ประจวบเวลามีเหตุสำคัญในทางการเมืองเกิดขึ้น ด้วยเมื่อฝรั่งเศสขุดคลองสุเอช เห็นว่าจะสำเร็จได้ คิดจะขุดคลองลัดแหลมมลายูที่เมืองกระอีกคลอง ๑ เอมปเรอร์นโปเลียนที่ ๓ ให้มาทาบทามรัฐบาลสยาม พอรัฐบาลอังกฤษทราบข่าว ก็ให้มาทาบทามจะขอเกาะสองแขวงเมืองระนอง เป็นเกาะเปล่าไม่มีบ้านเรือนผู้คน แต่อยู่ตรงทางเข้าลำน้ำ "ปากจั่น" อันจะเป็นต้นคลองที่ขุดใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ถ้ายอมให้ฝรั่งเศสขุดคลองกระ อังกฤษก็คงพาลชิงเอาหัวเมืองในแหลมมลายู หรือมิฉะนั้นฝรั่งเศสก็คงพาลชิงเอาเป็นอาณาเขต จะอย่างไรไทยก็ไม่มีกำลังพอจะรบพุ่งป้องกันได้ มีทางที่จะรอดแต่อย่าให้ขุดคลองกระได้ จึงโปรดฯอนุญาตให้เกาะสองเป็นของอังกฤษ ๆ เปลี่ยนชื่อเรียกกันว่าเกาะวิกตอเรียอยู่บัดนี้ แต่ยังทรงพระราชวิตกเกรงว่าฝรั่งเศสจะใช้อุบายอย่างอื่น

มาตั้งหลักแหล่งที่เมืองกระ จึงโปรดฯให้ยกเมืองกระขึ้นเป็นหัวเมือง และทรงตั้งพระพิเทศพานิชเป็นพระยาอัษฎงคตทิศรักษา ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี เข้าใจว่าเพราะทรงพระราชดำริว่าเป็นคนในบังคับอังกฤษ ถ้าพวกฝรั่งเศสบังอาจมาข่มเหงประการใด ก็คงต้องกระเทือนถึงอังกฤษ แต่จะเป็นเพราะเหตุใดก็ตาม การที่ฝรั่งเศสจะมาขุดคลองกระในครั้งนั้น สงบไปได้ดังพระราชประสงค์

"เมืองระนองนั้น เดิมก็เป็นเมืองขึ้นของเมืองชุมพร เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีจีนฮกเกี้ยนคน ๑ แซ่คอ ชื่อซูเจียง (ผู้เป็นต้นสกุล ณ ระนอง) มาจากเมืองเอหมึงด้วยความขัดสน มารับจ้างเป็นกรรมกรอยู่ที่เมืองบีนัง พอมีทุนขึ้นบ้าง ก็ย้ายไปตั้งร้านขายของอยู่ที่โรงแถวในตลาดที่เมืองพังงา ไปได้ภรรยาและมีบุตรที่นั่นหลายคน พอตั้งตัวได้ ก็ค้าขายขยายธุระต่อออกไปในหัวเมืองไทย ไปได้อาศัยทุนของเศรษฐีนีเมืองตะกั่วป่าคน ๑ (ซึ่งได้ยศเป็นท้าว ในรัชกาลที่ ๔) ต่อเรือใบขึ้นลำ ๑ เที่ยวค้าขาย ไปเห็นที่เมืองระนองมีแร่ดีบุกมาก จึงเข้ามากรุงเทพฯ คิดอ่านหาผู้พาเข้าหาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ แต่เมื่อยังเปนเจ้าพระยาพระคลังฯ ที่สมุหพระกลาโหม ขอประมูลผูกอากรดีบุกเมืองระนอง เจ้าพระยาพระคลังฯ จึงทำประทวนตั้งให้เป็นหลวงรัตนเศรษฐี ตำแหน่งนายอากรดีบุกเมืองระนองมา แต่ในรัชกาลที่ ๓ จึงย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองระนอง ทำเหมืองแร่และเดินเรือในระหว่างเมืองระนองกับเมืองบีนังมาจนมั่งมี สามารถตั้งห้างใช้ยี่ห้อโกหงวนที่เมืองบีนัง และบำรุงเมืองระนองเจริญเกินเมืองชุมพร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ตั้งเมืองระนองเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพฯ และพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนหลวงรัตนเศรษฐีขึ้นเป็นพระยาผู้ว่าราชการเมือง.....

"เมืองภูเก็ตนั้น เดิมเป็นเมืองขึ้นของเมืองถลาง แต่เป็นที่มีแร่ดีบุกมากทั้งอยู่ใกล้ตลาดที่เมืองบีนัง ขายดีบุกง่ายกว่าหัวเมืองอื่นๆ มีกรมการเมืองถลางคน ๑ ชื่อทัต เป็นที่หลวงมหาดไทย ไปตั้งขุดแร่ดีบุกที่เมืองภูเก็ตจำหน่าย ได้กำไรรวยจนเป็นเศรษฐี และได้เป็นเจ้าเมืองภูเก็ตแต่เมื่อยังเป็นเมืองขึ้นเมืองถลาง ในรัชกาลที่ ๔ นั้น..... โปรดฯ ให้ตั้งเมืองภูเก็ตเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงเทพฯ และพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนพระภูเก็ต (ทัต) ขึ้นเป็นพระยาภูเก็ตโลหเกษตรารักษ์"[๓๕]

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น รัฐบาลมีความปรารถนาแต่ที่จะได้ส่วยได้ภาษีอากรมากๆ ไม่รังเกียจการที่ผู้ว่าราชการเมืองจะเอาเวลาไปหาประโยชน์ส่วนตัวพัวพันกับหาประโยชน์แก่รัฐบาล ขอแต่อย่าให้ทอดทิ้งประโยชน์ของทางราชการเสียหมดสิ้นเท่านั้น ผู้ว่าราชการเมืองกระ เมืองระนอง และเมืองภูเก็ต เคยทำงานขุดแร่ดีบุกมาแล้วตั้งแต่ก่อนได้รับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้ตำแหน่งเจ้าเมืองก็มีอำนาจระดมไพร่มาขุดแร่ดีบุกอย่างเต็มที่ จึงผลิตดีบุกได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน รัฐบาลก็ได้ผลประโยชน์มากขึ้น

๑๔. ยอดเงินรายได้ของรัฐบาล

ปัญหาที่ผู้สนใจในประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ยังหาคำตอบอันมั่นใจว่าถูกต้องแน่นอนไม่ได้จนกระทั่งบัดนี้ก็คือ รัฐบาลครั้งนั้นมีรายได้ทั้งหมดเป็นจำนวนเงินเท่าใดในปีหนึ่ง

ท่านหัวหน้าบาทหลวงในเมืองไทยชื่อปาละกัวซ์ ผู้แต่งหนังสือเรื่องเมืองไทย กล่าวว่าเมื่อต้นรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลมีรายได้ทั้งหมดในปีหนึ่ง (ไม่บอกว่าปีอะไร) ๒๖๗,๖๔,๑๐๐ บาท รายได้สำคัญ

ที่สุดคือค่าแรงแทนรับราชการ ซึ่งได้ถึง ๑๒ ล้านบาท อากรสวน ๕,๕๔๕,๐๐๐ บาท ค่านา ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท ภาษีอากรนอกจากนี้ไม่มีอย่างใดเกิน ๕๐๐,๐๐๐ บาท[๓๖]

แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านบอกแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ตอนจะแต่งเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๖ ว่า "รวมเงินแผ่นดินในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะนพศก (พ.ศ. ๒๔๑๐) หมดด้วยกันปีละ ๔๐,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น"[๓๗]

๔๐,๐๐๐ ชั่งเท่ากับ ๓,๒๐๐,๐๐๐ บาท น้อยกว่ายอดเงินที่ท่านปาละกัวซ์ บอกเล่าแก่ผู้อ่านหนังสือหลายเท่า

ลองเปรียบเทียบยอดเงินค่านาดูบ้าง ท่านปาละกัวซ์ว่ารัฐบาลได้ค่านา ๒ ล้านบาท แต่เมื่ออ่านพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ส่งไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ได้ความว่าเสนาบดีกรมนาส่งค่านาเป็นเงินรายได้ของแผ่นดินปีละ ๔,๐๐๐ ชั่งมาช้านานแล้ว ต่อมาถึงสมัยที่เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) เป็นเสนาบดี "เจ้าพระยาพลเทพคิดถึงพระเดชพระคุณทูลกระหม่อม ที่ได้ยกขึ้นเป็นเสนาบดี จึงส่งมาถวาย (เป็นเงินพระคลังข้างที่) ปีละ ๒,๐๐๐ ชั่วคราวเดียว ทุก ๆ ปี"[๓๘]

เมื่อปรียบเทียบกันดู ก็จะเห็นว่ายอดของท่านปาละกัวซ์สูงกว่ายอดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกว่าสิบเท่า

เงินค่าราชการซึ่งเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์นั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เก็บได้จริง ๑,๓๗๒,๓๒๑ บาท (จากหนังสือประมวลสถิติของรัฐบาล) แต่ท่านปาละกัวซ์บอกว่ารัฐบาลเก็บได้ ๑๒ ล้านบาท สูงเกินยอดที่ได้จริงหลายเท่า

เมื่อตัวเลขยอดเงินแตกต่างกันมากมายเช่นนี้ ก็จะต้องมีฝ่ายผิดฝ่ายถูกไม่ข้างใดก็ข้างหนึ่ง จึงเกิดปัญหาขึ้นว่าเราควรเชื่อยอดเงินของผู้ใด ท่านจะเชื่อถือถ้อยคำของหัวหน้าบาทหลวงฝรั่งเศส หรือเชื่อถ้อยคำของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็แล้วแต่จะพิจารณา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงถึงเหตุที่รัฐบาลมีรายได้จากภาษีอากรต่ำกว่าที่เก็บได้จริงมากมาย ว่าเกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือ พวกเสนาบดียักยอกเอาไว้เป็นส่วนตัวเสียมาก ส่งคลังแต่น้อยประการหนึ่ง และข้าราชการกับเจ้าภาษีนายอากรเก็บเงินได้แล้วมักจะส่งไม่ครบจำนวนอีกประการหนึ่ง พระองค์ทรงเล่าว่าตั้งคนที่ไว้ใจได้ไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมนาแทนคนเดิม "ลงมือเก็บค่านาปีแรกได้ ๘,๐๐๐ ชั่ง ปีที่สอง ๑๒,๐๐๐ ชั่ง แต่มิได้จัดการดีอย่างไรขึ้น อย่างเก่านั้นเองเปลี่ยนแต่ตัวบุคคล" และเล่าถึงการที่เจ้าภาษีนายอากรค้างชำระเงินประมูล "พ่อตาย เจ๊กมันไม่ยำเกรง มันก็ให้บ้างไม่ให้บ้าง"

เพราะเหตุนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอำนาจเต็มที่ในการปกครองบ้านเมือง จึงต้องทำการปฏิรูประเบียบบริหารราชการแผ่นดินและระเบียบการคลังเสียใหม่ ไม่ปล่อยให้เงินแผ่นดินรั่วไหลเหมือนแต่ก่อน

เชิงอรรถบทที่ ๕

๑. Sir John Bowring, op. cit., p. 226.

๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมาถึงกันกับลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับที่ ๑๕๑, หน้า ๒๒๓.

๓. เรื่องเดิม, ฉบับที่ ๒๒๕–๒๒๖.

๔. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศให้ใช้เงินเหรียญนอก," เรื่องเดิม, เล่ม ๕, หน้า ๒๖๕.

๕. เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๒๘.

๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓–๓๖.

๘. เรื่องเดิม, เล่ม ๑, "กฎหมายลักษณะทาษ," มาตรา ๑๖, หน้า ๓๗๗.

๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, ฉบับที่ ๑๕๑, หน้า ๒๒๓.

๑๐. **Siam Repository**, V.I, p. 302.

๑๑. เสถียร ลายลักษณ์ ..... "ประกาศให้ค้าขายแลรับจ้างทำการต่อคนนอกประเทศ," เรื่องเดิม เล่ม ๕, หน้า ๒๑๗–๒๑๘.

๑๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, ฉบับที่ ๑๕๒.
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงเงินเบี้ยหวัดใน พ.ศ. ๒๔๑๔ ว่า "แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ ๑๑,๐๐๐ ชั่ง ก็วิ่งตาแตกได้เงินคลังมหาสมบัติ ซึ่งเปนเจ้าน่าที่ต้องวิ่งหาเปนพื้น" ข้าพเจ้าเลยสันนิษฐานว่าเงินเบี้ยหวัดในปลายรัชกาลที่ ๔ คงจะไล่เลี่ยกันกับเงินเบี้ยหวัดในต้นรัชกาลที่ ๕.

๑๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร..... รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๗๑.

๑๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๙–๒๔๑.

๑๕. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศจ่ายภาษีเข้าบำรุงพระนคร," เรื่องเดิม, เล่ม ๕, หน้า ๒๘๕.

๑๖. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๐), หน้า ๒๓.

๑๗. Frank Vincent, **The Land of the White Elephant** (America, 1874), p. 131.
จาก Frank Vincent "The Land of the White Elephant" London : Sampson Low, Marston, Low and Searle, 1873.
P. 130 "Having pretty extensively traversed the city by water, one day some friends proposed a horse–back ride to the palace walls and back. We rode over a good, macadamised road, built by the late Supreme King, to the main entrance of the palace,.....

"ภายหลังที่ได้เที่ยวทั่วกรุงเทพฯ โดยทางเรือแล้ว ก็มีเพื่อนสองสามคนมาชวนให้ไปขี่ม้าเที่ยวถึงกำแพงวัง เราขี่ม้าไปตามถนนโรยหิน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่แล้วเป็นผู้สร้าง จนกระทั่งถึงประตูวัง....."

๑๘. **Siam Repository,** V. 3. p. 221.

๑๙. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศเงินปีจีนบีชวดทำถนน," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๑๓๙.

๒๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙–๑๔๐.

๒๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร..... รัชกาลที่ ๔, หน้า ๒๔๑.

๒๒. Townsend Harris, op. cit, pp. 128–129.

๒๓. **Siam Repository,** V. 4, p. 96.

๒๔. **ประชุมพงศาวดาร,** เล่ม ๕, จดหมายเหตุหมอบรัดเล (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗), หน้า ๓๙. หน้า ๒๓–๒๔.

๒๕. **Bangkok Calendar.** Annually, 1868. เหตุการณ์สำคัญปี ค.ศ. ๑๘๖๖.

๒๖. Ibid. จากแจ้งความ หน้า ๖๔.

๒๗. **Siam Repository,** V. 4, p. 113. นายเนลสันผู้นี้ต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นวิศวกรในรัชกาลที่ ๕ เป็นผู้ก่อตั้งโรงหล่อหลวงที่ใต้วัดระฆังโฆสิตาราม

๒๘. Ibid. ตำบลที่ตั้งโรงหล่อ ฝรั่งเรียกว่า Garden Reach ไม่ทราบว่าเป็นตำบลบุคคโลหรือสำเหร่

๒๙. **Siam Repository.** V. 1, pp. 299–300.

๓๐. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, หน้า ๓๖๘–๓๗๒. ขนาดกว้างยาวของเรือได้จากรายชื่อเรือกลไฟของไทย ใน Bangkok Carlendar 1862.

๓๑. **Bangkok. Calendar.** Annually, 1862, p. 41, 1868, p. 63.

๓๒. หลวงจักรปราณี, **โครงนิราศกรุงเก่า** (โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๘), โคลงบทที่ ๘๗, ๘๙. หน้า ๒๓–๒๔

๓๓. เสถียร ลายลักษณ์....."ประกาศเรื่องชาวด่านกักเรือ แลพระราชบัญญัติให้ตั้งโรงภาษีอยู่กับด่านทุกตำบล," เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๑๖๓.

๓๔. เรื่องเดิม, เล่ม ๕, "ประกาศฝรั่งทำหนังสือสัญญา และประกาศกำหนดให้ขายให้เช่าแก่คนนอกประเทศ," หน้า ๑๙๘–๒๐๑ และ ๒๐๑–๒๑๓.

๓๕. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายเรื่องเมืองตะกั่วป่า" **สาส์นสมเด็จ,** เล่ม ๖, หน้า ๒๐๓–๒๐๖.

๓๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง" **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ,** เล่ม ๒, หน้า ๑๗๒–๑๗๕.

๓๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๕.

๓๘. เรื่องเดียวกัน

บทที่ ๑๐

การปฏิรูปการคลัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัตินั้น ท่านมีอายุเพียง ๑๕ ปีกับ ๑๐ วัน จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองแทนท่าน เป็นการชั่วคราว จนกว่าท่านจะบรรลุนิติภาวะ ตามทางที่ควร ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินน่าจะเป็นเจ้านายซึ่งเป็นญาติสนิทของพระเจ้าแผ่นดิน แต่เวลานั้น เจ้านายทั้งปวง "ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จเจ้าพระยา และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกองค์ ที่ไม่เออเฟื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก.....ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดา ก็เป็นเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น"[๑] ที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่จึงตกลงขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ "ว่าราชการแผ่นดินไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ จะทรงผนวชพระ"[๒]

ในระหว่างห้าปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีอำนาจว่าราชการแผ่นดินนั้น ท่านได้รู้ได้เห็นความวิบัติของเงินพระคลังข้างที่ เงินแผ่นดิน และเงินขึ้นเจ้านายด้วยความโทมนัสและความขมขื่นอยู่ตลอดเวลา "ในคลังมหาสมบัติ สุราหัวเมืองก็ลดบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก ภายหลังสมเด็จเจ้าพระยายกทำเป็นรัฐบาล ก็ตัดเงินพระคลังข้างที่หมดเป็นได้เท่าไรส่งคลัง เงินขึ้นเจ้านายก็พลอยขาดด้วยกันหมด ที่แท้เงินคลังนั้นก็หาได้ส่งคลังไม่ ผลประโยชน์สุราเกิดขึ้นเท่าใดก็เป็นของเจ้าพระยาสุรวงศ์ (ลูกชายสมเด็จเจ้าพระยา) หมด ครั้นเมื่อนายนุชอาหาร (พระยาอาหารบริรักษ์ชื่อนุช) ว่ากรมนา ก็ยกเงิน ๒,๐๐๐ ชั่งที่เคยเป็นพระคลังข้างที่นี้ไปให้สมเด็จเจ้าพระยา ในเวลารุ่งขึ้นต่อมาเงินภาษีอากรก็ลดเกือบทุกอย่าง ลดลงไปเป็นลำดับจนถึงปีมะแมตรีศก (พ.ศ. ๒๔๑๔) เงินแผ่นดินที่เคยได้อยู่ปีละ ๕๐,๐๐๐—๖๐,๐๐๐ ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่ ๔๐,๐๐๐ ชั่ง แต่ไม่ได้ตัวเงินกี่มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ ๑๑,๐๐๐ ชั่ง ก็วิ่งตาแตก ได้เงินในคลังมหาสมบัติซึ่งเป็นเจ้าน่าที่ต้องวิ่งหาเป็นพื้น นอกจากนั้นก็ปล่อยให้ค้าง ที่ได้ตัวเงินจริงมีประมาณสัก ๒,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น เงินไม่พอจ่ายราชการ ต้องเป็นหนี้ ตั้งแต่งานพระบรมศพตลอดมาจนถึงปีมะแมนี้ เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ ชั่ง"[๓]

การที่รัฐบาลเป็นหนี้สินตั้งแสนชั่งนั้น ถ้าเป็นสมัยปัจจุบันนี้ ก็ถือกันว่าเป็นเรื่องขี้ปะติ๋ว เพราะเป็นสมัยที่รัฐบาลนิยมกู้เงินจากต่างประเทศคราวละร้อยสองร้อยล้านบาทจนเป็นธรรมดาเสียแล้ว แต่ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น การมีหนี้สินเป็นของน่าละอายมาก และทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องใคร่ครวญหาวิธีแก้ไขฐานะการคลังของรัฐบาลอย่างขะมักเขม้น

๑. การแก้ไขวิธีผูกภาษีอากร

ความจริงมีอยู่ว่า คนที่เคยตกระกำลำบากมาแล้ว มักจะมองเห็นทางขจัดปัดเป่าความระกำลำบากได้ดีกว่าคนที่ไม่เคย เมื่องานพิธีบรมราชาภิเศกครั้งที่สองใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ผ่านไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งคงจะใคร่ครวญถึงเรื่องภาษีอากรมาตลอดเวลาห้าปี ก็เริ่มงานปฏิรูปการคลังทันที

"จึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า เงินภาษีอากรซึ่งขึ้นในท้องพระคลังทั้งปวง ซึ่งจะได้เปนกำลังทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปนั้น เจ้าภาษีรับทำอากรไปเงินหลวงก็ค้างสะสมอยู่มาก ต้องเร่งรัดอยู่เสมอไม่ขาด ก็ไม่ใคร่จะได้เงินมาทันใช้ราชการที่ต้องขาดสูญไปเสียโดยมาก การค้าขายที่กรุงเทพฯ ก็ไม่มีความเจริญ เพราะจีนซึ่งมารับทำภาษีแล้ว เอาเงินไปใช้ในทางอื่นๆ เสีย เงินหลวงก็ค้างทับหนักลง ถ้าเร่งนักก็ต้องล้มต้องเลิกกันไป ไม่เปนคุณในแผ่นดิน แลลูกค้าทั้งปวงก็ไม่ตั้งอยู่ได้ เพราะไม่มีธรรมเนียมแลเจ้าพนักงานจะจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยได้ จึ่งมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ตำรัสสั่ง..... ให้จัดตั้งเปนธรรมเนียมเจ้าพนักงานบาญชีกลาง สำหรับจะรวบรวมพระราชทรัพย์ซึ่งขึ้นในท้องพระคลังทั้งปวง ตั้งอยู่ในหอรัษฎากรพิพัฒน์ในพระบรมมหาราชวัง แล้วจึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติสำหรับในออฟพีศจะได้เปนแบบอย่างแลเปนคุณแก่แผ่นดินสืบไป ให้เจ้าพนักงานบาญชีกลาง แลเจ้าจำนวนภาษีนายอากรทั้งปวงประพฤติตามพระราชบัญญัตินี้จงทุกประการ"[๔]

เพื่อให้ท่านผู้อ่านเข้าใจต้นสายปลายเหตุที่ทำให้รัฐบาลจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ จะขอนำบัญชีภาษีอากรปี พ.ศ.๒๔๑๕ มาให้ท่านดู เพื่อจะได้รู้ข้อมูลในเรื่องภาษีอากรสมัยก่อนปฏิรูปการคลัง และเหตุที่กรมพระคลังมหาสมบัติไม่ได้รับเงินภาษีอากรเต็มเม็ดเต็มหน่วย

ก่อนสมัยปฏิรูปการคลัง รัฐบาลได้กระจายภาษีอากรให้ไปอยู่ในความควบคุมของกรมต่างๆ หลายกรมต่อหลายกรม ทั้งนี้ก็เพื่อเฉลี่ยผลประโยชน์ให้ข้าราชการได้รับทั่วๆ กัน ข้าราชการจะได้มีกำลังใจทำราชการ

๑. **กรมพระคลังมหาสมบัติ** ได้คุมภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันปลา อากรสุรา ๒๖ หัวเมือง บ่อนเบี้ย ๕๑ ตำบล ค่าน้ำ ๑๖ ตำบล สมพัตสร ๓๔ เมือง ภาษีทางโยงบางพลี ภาษีเสา อากรสวนใน ๓๔,๒๓๖ สวน อากรสวนนอก ๗,๓๐๕ สวน

๒. **กรมพระคลังสินค้า** ได้คุมอากรหวย ก.ข. บ่อนเบี้ยไทย บ่อนเบี้ยจีน ๒๐ ตำบล อากรการพนันต่าง ๆ ในหัวเมือง ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีถั่วงาปลาทู ภาษีสุกร ภาษีจันอับ ภาษีเยื่อเคย ภาษีฝ้าย ปอคราม ภาษียาสูบ ภาษีไหมขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีพริกไทย ภาษีปลาน้ำจืดน้ำเค็ม อากรรังนก ภาษีกุ้งแห้ง

๓. **กรมพระกลาโหม** ได้คุมอากรสุรากรุงเทพฯ อากรแป้งข้าวหมาก ภาษีน้ำอ้อยเหลว ภาษีกระทะ ภาษีเหล็กก้อน เหล็กหล่อ ภาษีถ่าน อากรรังนก (เมืองสงขลาและเมืองตรัง)

๔. **กรมมหาดไทย** ได้คุมภาษีเรือโรงร้าน ภาษีมาดเรือโกลน ภาษีหีบฝ้าย ภาษีละคร ภาษีไม้ไผ่ ภาษีชุง

๕. **กรมพระคลังในซ้าย** ได้คุมอากรนาเกลือ อากรป่าผึ้ง ภาษีนุ่น

๖. **กรมพระคลังในขวา** ได้คุมสมพัตสรยาสูบ ๒๓ เมือง ภาษีถ่านไม้ไผ่

๗. **กรมท่ากลาง** ได้คุมสมพัตสรพริกไทย ภาษีไหม ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีจาก อากรรักษาเกาะ อากรป่าผึ้ง (หัวเมืองชายทะเลตะวันออก) ภาษีไม้กระดาน ภาษีเบ็ดเสร็จ ภาษีฝาง ภาษีเข้าและออก

๘. **กรมพระคลังราชการ** ได้คุมอากรสวนจาก ๑๐ เมือง ค่าจองสวนภาษีไต้ ชัน น้ำมันยาง ภาษีพืน

๙. **กรมท่าซ้าย** ได้คุมภาษีเกลือ ภาษีไม้เครื่องเรือ

๑๐. **กรมนา** มีหน้าที่เก็บค่านา[๕]

นอกจากกรมสิบกรมนี้ที่ได้บังคับบัญชาการภาษีอากร ยังมีกรมพระสุรัสวดีเป็นเจ้าหน้าที่เก็บและรวบรวมเงินค่าราชการ กรมพระนครบาลเป็นเจ้าหน้าที่เก็บเงินผูกปี้จีน และกรมส่วยเป็นเจ้าหน้าที่รับของส่วยและเงินส่วย ทางราชการเห็นจะถือว่าค่าราชการ เงินผูกปี้จีน และส่วยไม่ใช่ภาษีอากร จึงไม่ระบุไว้ในบัญชีภาษีอากร

กรมที่มีหน้าที่คุมภาษีอากรได้ชื่อว่าเจ้าจำนวน เจ้าจำนวนเป็นผู้รับเงินจากเจ้าภาษีนายอากร แล้วนำส่งกรมพระคลังมหาสมบัติ ถ้าเจ้าภาษีนายอากรไม่นำเงินส่งเมื่อถึงกำหนด ก็เป็นหน้าที่ของเจ้าจำนวนจะต้องเตือนต้องเร่งรัดให้ส่ง

ในสมัยก่อนการปฏิรูปการคลัง เมื่อมีการประมูลภาษีอากร เจ้าภาษีนายอากรเห็นจะไปยื่นประมูลที่บ้านเจ้าจำนวน เพราะเสนาบดีและผู้บัญชากรมใหญ่ ๆนั่งทำงานอยู่ที่บ้านของตน การส่งเงินประมูล เจ้าภาษีนายอากรก็ส่งที่เจ้าจำนวนเป็นงวดปีละ ๔ งวดเป็นส่วนมาก จะขอยกภาษีฝืนเมื่อแรกมีการประมูลใน พ.ศ. ๒๓๙๔ มาเป็นตัวอย่าง

เจ้าภาษีฝืนเสนอเงินประมูลปีละ ๒,๐๐๐ ชั่ง ขึ้นเจ้าจำนวนในพระบรมมหาราชวัง ๑,๘๐๐ ชั่ง ขึ้นในพระบวรราชวัง ๑๐๐ ชั่ง ขึ้นต่างกรม ๑๐๐ ชั่ง รัฐบาลอนุมัติให้เจ้าภาษี "ทำภาษีฝืนตั้งแต่ ณ วันเดือนยี่ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุนตรีศกสืบไป ให้เจ้าภาษีส่งเงินภาษีแก่เจ้าจำนวน ๔ งวด ๆ เดือน ๔ งวดหนึ่ง เงิน ๕๐๐ ชั่ง งวดเดือน ๗ งวดหนึ่ง เงิน ๕๐๐ ชั่ง งวดเดือน ๑๐ งวดหนึ่ง เงิน ๕๐๐ ชั่ง งวดเดือนอ้ายงวดหนึ่ง เงิน ๕๐๐ ชั่ง ถ้าปีใดเปนอธิกมาส ก็ให้บวกเงินภาษีขึ้นอีกเดือนหนึ่ง เงิน ๑๑๖ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๑ บาท ให้เจ้าภาษีส่งเงินภาษีของหลวงให้ครบจงทุกงวดทุกปี อย่าให้เงินภาษีของหลวงขาดค้างล่วงงวดล่วง

ปีไปแต่จำนวนหนึ่งได้ ถ้าทำภาษีครบปีมีกำไร ก็ให้บวกภาษีทูลเกล้าถวายขึ้นอีก แลภาษีฝิ่นแรกมีเป็นการใหญ่ต้องลงทุนรอนมาก อย่าให้ผู้ใดชิงแย่งเอาภาษีไปทำใน ๓ ปี ให้เจ้าภาษีตั้งโรงกงสีซื้อขายเองควรแก่ราคาจะซื้อขายกัน ห้ามอย่าให้เจ้าภาษีขายฝิ่นให้กับไทย มอญ ลาว เขมร ญวน พม่า ทวาย แขก พราหมณ์ ฝรั่งพุทธเกตเดิม เป็นอันขาดทีเดียว ถ้าเจ้าภาษีลักลอบขายฝิ่นให้กับไทย มอญ ลาว เขมร ญวน พม่า ทวาย แขก พราหมณ์ ฝรั่งพุทธเกตเดิม มีผู้มาว่ากล่าวพิจารณาเป็นสัตย์ จะเอาตัวเจ้าภาษีเป็นโทษตามกฎหมาย"

เจ้าภาษีฝิ่นได้รับมอบอำนาจจากรัฐบาลดังนี้ "ถ้าผู้ใดลอบลักเอาฝิ่นไปขายที่บ้านเรือนของตัว และเข้าแอบแฝงซื้อขายที่บ้านขุนนาง แลวังเจ้าต่างกรมหากรมมิได้ เจ้าภาษีสืบจับได้ ให้เจ้าภาษีริบเอาฝิ่นเสีย แล้วให้เจ้าภาษีเอาตัวจำไว้ ณ โรงภาษีให้เข็ดหลาบ ถ้าจะมีผู้รับสินบนนำเจ้าภาษีไปจับฝิ่น ถ้าจับฝิ่นมาได้ เจ้าของฝิ่นจะต้องสู้เถียงว่าผู้นำจับแลพวกเจ้าภาษีเอาฝิ่นไปใส่ไว้ แล้วแกล้งพาลพาโลจับโดยสาเหตุต่าง ๆ ก็จะให้ตระลาการไปสืบพยาน รังวัดเพื่อนบ้าน ถ้าพยานเบิกความว่าคนที่จับฝิ่นเป็นคนซื้อฝิ่น ขายฝิ่น สูบฝิ่นแล้ว ให้เจ้าภาษีปรับไหมเอาตัวทำโทษจำไว้กว่าจะเข็ดหลาบ ถ้าพยานเบิกความว่าเป็นคนดี ไม่เป็นคนซื้อฝิ่น ขายฝิ่น กินฝิ่น สูบฝิ่น จะเอาโทษปรับไหมผู้นำจับให้กับผู้ที่ต้องจับ เสมอโทษลักลอบขายฝิ่น

ประการหนึ่ง เจ้าภาษีจะต้องจ้างเรือแลคนให้ไปลาดตระเวนในท้องทะเลข้างฝั่งตะวันตกตะวันออก พบปะเรือเล็กมีแต่เงินตราเงินเหรียนออกไป ไม่มีหนังสือเบิกร่องไม่มีหนังสือนามเมือง แลเงินมากกว่าหนังสือเบิกร่อง หนังสือนามเมือง เกินกำหนดที่จะไปซื้อสินค้า ผิดประหลาดก็ให้กองตระเวนจับเป็นเรือเอาเงินไปซื้อฝิ่น เอาตัวไปส่งต่อเจ้าพนักงานให้ชำระตามสัตย์ตามธรรม ชำระได้ความจริงว่าเอาเงินไปซื้อฝิ่นแล้ว ก็ให้ปรับไหมเอาเงินในลำซึ่งจับให้เป็นบำเหน็จแก่ผู้จับ ตัวจีนเจ้าของเงินนั้นให้ปล่อยเสีย ถ้าจับได้ฝิ่นในลำมากน้อยเท่าใด ก็ให้กองตระเวนเอาฝิ่นมาส่งกับเจ้าภาษี ให้เจ้าภาษีคิดราคาฝิ่นให้เป็นบำเหน็จแก่ผู้จับ ตัวเจ้าของฝิ่นนั้น ให้เจ้าภาษีจำไว้ใช้การงานให้เข็ดหลาบ อย่าให้ผู้ใดลักลอบเอาเงินไปซื้อฝิ่นเข้ามาได้

ประการหนึ่ง เจ้สัวเจ้าภาษี และขุนนาง แต่งสลุปกำปั่นสำเภาเรือปากใต้ไปค้าขายเมืองต่างประเทศ จะซื้อฝิ่นเข้ามาเป็นสินค้า โดยมากเพียง ๕ ปักลงมาเจ้าภาษีรับซื้อฝิ่นเอาไว้ คิดราคาให้ปักละ ๑๐ ชั่ง ถ้าเรือลำใดซื้อฝิ่นมากกว่า ๕ ปักขึ้นไปก็ให้เจ้าภาษีรับซื้อขึ้นไว้ทั้งสิ้น แต่ให้คิดเงินให้แต่ ๕ ปักก่อน ฝิ่นนอกจาก ๕ ปักขึ้นไปนั้นให้ค้างไว้หนึ่งปี จึงให้เจ้าภาษีคิดเงินให้ครบ

ประการหนึ่ง ห้ามมิให้เรือปากใต้ซื้อฝิ่นเมืองใหม่ เมืองเกาะหมาก เข้ามาถ่ายลำบรรทุกสำเภาไปเมืองจีน ถ้าเจ๊สัวซึ่งแต่งสำเภาเรือปากใต้ ซื้อฝิ่นเข้ามาถ่ายลำบรรทุกไปเมืองจีน ก็ให้เจ้าภาษีปรับไหมเอาอย่างลูกค้าผู้ลักลอบซื้อฝิ่น ขายฝิ่นในท้องที่แลกำปั่นหลวง นายกำปั่นเป็นจีน จะซื้อฝิ่นเข้ามา ก็ให้ซื้อมาแต่ในกำหนด ๕ ปัก ให้ขายแก่เจ้าภาษี ตามราคาลูกค้าในกรุงเทพฯ ซื้อขายกันอย่าให้เอาไปขายให้ลูกค้าอื่น แต่กะลาสีลูกเรือนั้นเป็นคนอยู่ในต้องห้าม อย่าให้ซื้อฝิ่นเข้ามาเป็นอันขาด ถ้านายกำปั่นหลวงกะลาสีลูกเรือมิฟัง เจ้าภาษีสืบจับได้ ให้เจ้าภาษีปรับไหมนายกำปั่นหลวงเหมือนอย่างลูกค้าในกรุงเทพฯ กะลาสีลูกเรือนั้น จะเอาโทษตามพระราชบัญญัติซึ่งห้าม"[๖]

ในบัญชีภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๔๑๕ ท่านจะสังเกตเห็นว่าไม่มีชื่อภาษีฝิ่นอยู่ในบัญชี ที่เป็นเช่นนี้เป็นเพราะเจ้าภาษีฝิ่นขาดทุน เนื่องจากในต้นรัชกาลที่ ๕ มีคนลักลอบนำฝิ่นเถื่อนเข้ามาขายในราคาต่ำกว่าราคาฝิ่นของรัฐบาล มากยิ่งกว่าแต่ก่อน เจ้าภาษีฝิ่นจึงไม่รับทำภาษีอีกต่อไป หาคนรับทำแทนก็หาไม่ได้ รัฐบาลจึงต้องดำเนินการเองตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๔๑๔[๗]

ขอให้ท่านหวนกลับไปดูบัญชีภาษีอากรปี พ.ศ. ๒๔๑๕ อีกครั้งหนึ่ง ท่านจะเห็นว่ากรมพระคลังที่เป็นเจ้าจำนวนมีถึง ๕ กรม คือ กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังราชการ กรมพระคลังในซ้าย และกรมพระคลังในขวา กรมพระคลังทั้งห้านี้ มีหน้าที่คุมภาษีอากร คิดเป็นตัวเงินก็เห็นจะตั้งร้อยละ ๗๕ ของภาษีอากรทั้งหมด

เงินภาษีอากรที่กรมต่าง ๆ เป็นเจ้าจำนวนควบคุมอยู่นั้น ถ้าควบคุมให้ดีรัฐบาลก็ย่อมจะได้เงินเต็มเม็ดเต็มหน่วย แต่ปรากฏว่า "เงินภาษีอากรที่ขึ้นในตำแหน่งราชการหลายกรมนั้น ก็ประมูลกันขึ้นในท้องตราแต่ให้มากเท่านั้น เงินก็ไม่ได้เข้าพระคลัง ผู้ทำภาษีก็เอาเงินไขว่ไปใช้เสียดีกว่ากู้เขาไม่ต้องเสียดอกเบี้ย พากันเป็นหนี้หลวง คนหนึ่งนับร้อยชั่งก็มี นับพันชั่งก็มี" ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเจ้าจำนวนปล่อยปละละเลย พูดไม่ออก จะทวงก็เกรงใจเจ้าภาษี ทางแก้ก็มีอยู่ทางเดียว คือ "ถ้าถึงงวดไม่ได้ส่ง เจ้าจำนวนละเลยกันเสีย ไม่เร่งรัดก็จะต้องเอาโทษเจ้าจำนวน ถ้าโปรดได้อย่างนี้ ก็จะได้เงินเข้ามาใช้ราชการแผ่นดินมากขึ้น"[๘]

การรั่วไหลของเงินแผ่นดินยังมีอีกหลายทางทั้งรายได้และรายจ่าย รายจ่ายที่รั่วไหลมากเกิดจากการทุจริตในการซื้อของใช้ในราชการ กรมที่มีหน้าที่ซื้อของใช้ในราชการบีละมาก ๆ คือ กรมพระคลังราชการ กรมพระคลังในซ้ายและกรมพระคลังในขวา เพราะไม่ได้ซื้อเฉพาะใช้จ่ายในกรมเท่านั้น ยังต้องจ่ายให้แก่กรมอื่นด้วย เช่น เมื่อกรมช่างสิบหมู่จะต้องการเบิกเหล็กเบิกไม้ ต้องเบิกจากกรมพระคลังในขวา กรมพระกลาโหมต้องการน้ำมันมะพร้าวหรือฝืน ต้องเบิกจากกรมพระคลังราชการ กรมมหาดไทยต้องการเครื่องทองเหลืองและน้ำยาสีต่าง ๆ ต้องเบิกจากกรมพระคลังในซ้าย การซื้อของใช้ในราชการมักซื้อด้วยเงินเชื่อ "แต่เดิม เงินพระคลังมหาสมบัติจ่ายไม่ใคร่จะทัน ต้องติดค้างอยู่นาน ๆ ผู้ซื้อขายของก็คิดเอากำไรดอกเบี้ยหลายเท่าหลายต่อ"[๙] ก็เป็นเหตุหนึ่งซึ่งทำให้รัฐบาลจ่ายเงินซื้อของแพงกว่าปรกติ แล้วยังถูกข้าราชการที่มีหน้าที่ซื้อของเพิ่มราคาของให้สูงขึ้นเพื่อหาผลประโยชน์ใส่ตัว ก็ยิ่งทำให้รายจ่ายของรัฐบาลสิ้นเปลืองมากขึ้น ดังปรากฏในพระราชดำรัสเรื่องแก้ไขการปกครองแผ่นดินว่า "ผู้ซึ่งอยากจะขายของล่อเจ้าพนักงานด้วยผลประโยชน์ต่าง ๆ เพื่อจะให้ได้ขายของได้ราคา เจ้าพนักงานก็รับผลประโยชน์เหล่านั้น แล้วจัดซื้อของราคาแพง แลของไม่ดีจนไม่ต้องการจะใช้สะสมขึ้นไว้แลจ่ายไปให้การต่าง ๆ คลังหนึ่ง ๆ ปีหนึ่งตั้งพันชั่ง"[๑๐]

เหตุที่กรมเจ้าจำนวนและกรมที่ซื้อของใช้ในราชการ ทำการสมยอมกับเจ้าภาษีและคนขายของได้สะดวกนั้น เป็นเพราะขาดการควบคุม แต่เดิมนั้นเจ้าพระยาพระคลังเป็นคนคุมกรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า และกรมพระคลังราชการ ต่อมาเจ้าพระยาพระคลังคุมงานกรมท่ากรมเดียวก็แทบเหลือบ่ากว่าแรงแล้ว เพราะการต่างประเทศซุกกว่าแต่ก่อนมาก จึงต้องวางมือจากกรมทั้งสาม ปล่อยให้ผู้บังคับบัญชากรมรับผิดชอบไปแต่ตามลำพัง ส่วนกรมพระคลังอีกสองกรมคือกรม

พระคลังในขวา และกรมพระคลังในซ้าย ก็เป็นกรมอิสระ ไม่มีคนคุม อยู่ในความรับผิดชอบของพระเจ้าแผ่นดินโดยตรง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านเห็นว่า การที่จะทะนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าเป็นอารยประเทศนั้น จะทำได้ดีและรวดเร็วก็ต่อเมื่อรัฐบาลมีรายได้จากภาษีอากรมาก ๆ และอุดรูรั่วไหลของเงินรายได้รายจ่ายให้สำเร็จ พระองค์เห็นว่าเรื่องการคลังเป็นเรื่องสำคัญและเป็นเรื่องเร่งด่วนที่จะต้องปรับปรุง การปรับปรุงจะต้องเริ่มต้นที่กลไกการเก็บภาษีอากร จะต้องเอาภาษีอากรต่าง ๆ มารวมไว้ในที่แห่งเดียวเพื่อความสะดวกในการควบคุม และจะต้องเปลี่ยนวิธีประมูลภาษีอากรเสียใหม่เพื่อมิให้เจ้าภาษีโกงรัฐบาล หรือเอาเงินที่จะต้องส่งรัฐบาลไปหมุนหากำไรทางการค้าหรือการทำมาหากินอย่างอื่น

พระองค์จึงออกกฎหมายตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ รวมกรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระคลังราชการ กรมพระคลังในขวา และกรมพระคลังในซ้ายมาอยู่ในบังคับบัญชาอย่างใกล้ชิดของคณะกรรมการ ซึ่งมีสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์เป็นประธาน นับแต่นี้เสนาบดีกรมท่าก็ไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับกรมเหล่านี้อย่างเด็ดขาด

พระราชบัญญัติจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์มีวัตถุประสงค์จะควบคุมเจ้าจำนวนมิให้ทำการทุจริตและวางระเบียบประมูลภาษีอากรให้รัดกุม เพื่อป้องกันการโกงของเจ้าภาษีนายอากร จึงมีข้อกำหนดโดยสังเขปต่อไปนี้

(๑) ห้ามเจ้าจำนวนทำการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการภาษีที่บ้าน ต้องทำที่ออฟฟิศในหอรัษฎากรพิพัฒน์

(๒) เมื่อจะมีการประมูลภาษีอากร ต้องประกาศให้รู้กันทั่ว ๆ ก่อนกำหนดเดือนหนึ่ง

(๓) การประมูลให้ทำที่หอรัษฎากรพิพัฒน์เพียงแห่งเดียว "เงินในเรื่องราวของผู้ใดมากก็ให้เจ้าพนักงาน (บัญชีกลาง) เอาเงินในรายนั้นร้องประกาศในที่ประชุมว่าภาษีรายนั้นเงินเดิมเท่านั้น จีนคนนั้นประมูลขึ้นอีกเท่านั้น เจ้าภาษีคนเก่าฤาผู้หนึ่งผู้ใดจะประมูลเงินขึ้นอีก ก็ให้ว่ามาในที่ประชุมนี้ ถ้าเจ้าภาษีคนเก่าฤาผู้หนึ่งผู้ใดร้องประมูลเงินมากกว่าผู้ประมูลเดิมตั้งแต่สิบชั่งขึ้นไปก็ให้เจ้าพนักงานผู้ที่จะร้องประกาศนั้น ยึดเอาคำผู้ที่ประมูลขึ้นใหม่นั้น ร้องประกาศต่อไป..... ถามคนทั้งปวงถึง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งแล้ว ไม่มีผู้ใดประมูลเงินขึ้นอีก ก็ให้ภาษีรายนั้นตกอยู่กับผู้ที่ประมูลเงินขึ้นมากนั้น"

(๔) ให้แบ่งเงินประมูลออกเป็น ๑๒ งวด (ถ้าเป็นปีอธิกมาส แบ่ง ๑๓ งวด) เจ้าภาษีต้องชำระล่วงหน้า ๓ งวด แล้วส่งเงินเดือนละงวดตั้งแต่เดือนแรกเป็นต้นไป ถ้าส่งเงินสม่ำเสมอไม่ติดค้างเมื่อส่งครบ ๑๒ งวด (หรือ ๑๓ งวดในปีอธิกมาส) รวมทั้งเงินชำระล่วงหน้าแล้ว ก็ไม่ต้องชำระอีก เจ้าภาษีคนใดค้างส่งเงิน ๒ งวด จะถูกปลดจากตำแหน่ง

(๕) เจ้าพนักงานบัญชีกลางเป็นผู้รับชำระเงินล่วงหน้า ๓ งวด ส่วนงวดต่อ ๆ ไปส่งที่กรมพระคลังมหาสมบัติ "ห้ามมิให้ส่งสิ่งของสิ่งไรสิ่งหนึ่งเปนอันขาด"

(๖) เมื่อประมูลเงินหาตัวเจ้าภาษีคนใหม่แทนคนที่ถูกปลด ถ้าหากได้เงินน้อยกว่าที่คนถูกปลดเสนอ "ให้เจ้าพนักงานเอาตัวเจ้าภาษีคนเก่าจำตรวน เร่งเงินซึ่งขาดจำนวนในปีนั้นให้จงครบตามจำนวนเงินมากแลน้อย ถ้าเจ้าภาษีคนเก่าจะไม่มีเงินให้ก็ให้เจ้าพนักงานเก็บริบเอาบุตรภรรยาข้าทาษที่บ้านเรือน เรือแพ เรือกสวนไร่นา แลทรัพย์สิ่งของสวิญญาณะกะทรัพย์ อวิญญาณะกะทรัพย์ มาเปนของหลวงให้สิ้นเชิงแล้วเอาตัวเจ้าภาษีจำคุกไว้ ๓ ปี จึงพ้นโทษ เพราะจีนเจ้าภาษีคนนั้นเก็บเงินภาษีได้แล้วไม่ส่งหลวง คิดฉ้อพระราชทรัพย์ของหลวง ไม่ซื่อตรงต่อแผ่นดิน"[๑๑]

รัฐบาลรู้ดีว่าพวกข้าราชการที่เคยเกี่ยวข้องอยู่กับการภาษีอากรจะต้องขาดผลประโยชน์ที่เคยได้ จึงปลอบใจว่า "พระราชบัญญัติแลกฎหมายสำหรับการออฟพีศนี้เปนการตัดผลประโยชน์ของเจ้าพนักงานทั้งปวง ถ้าเจ้าพนักงานทั้งปวงจะประพฤติตามพระราชบัญญัติแลกกฎหมายนี้ ผลประโยชน์เหมือนอย่างเช่นแต่ก่อน ซึ่งเคยได้เปนอาณาประโยชน์ของตนนั้น ก็จะขาดสูญไป การอันนี้ก็ได้ทรงทราบใต้ฝ่าลอองทุกประการแล้ว แลข้าราชการซึ่งได้รับราชการอยู่ในออฟพีศนี้ จะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเงินเดือนเงินปี ให้ภอสมกับการที่ตนได้รับราชการนั้นจงทุกนายแต่อย่าให้คิดหาประโยชน์เกินกว่าราชการของตนที่ได้ทำนั้น ให้อุส่าห์ประพฤติตามพระราชบัญญัติแลกฎหมายที่มีอยู่แล้วนี้ แลที่จะมีต่อไปภายน่าจงทุกประการ"[๑๒]

ในส่วนที่เกี่ยวกับการทำงานของข้าราชการนั้น กฎหมายตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์กำหนดให้เจ้าจำนวนมาทำงานที่ออฟพีศตน "คอยฟังการเสนอจงทุกวัน ตั้งแต่เวลา ๔ โมงเช้าจนถึงเวลา ๔ โมงเย็น จึงให้บีดออฟพีศกลับไปบ้าน แลการงานสิ่งใดที่เปนการว่ากล่าวเกี่ยวข้องในการภาษี ซึ่งตัวได้ว่ากล่าวอยู่นั้น ให้ว่าในออฟพีศ ห้ามมิให้ไปว่าการภาษีที่บ้านที่เรือนของตัวเปนอันขาด"

ข้าราชการสังกัดหอรัษฎากรพิพัฒน์ได้รับพระราชทานเงินเดือนก่อนข้าราชการพลเรือนกรมอื่นๆ ทั้งสิ้น และเป็นข้าราชการรุ่นแรกที่มาทำงานที่ออฟพีศภายในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ ๑๐ น. จนถึง ๑๖ น. ทุกวัน เว้นวันพระ

๒. การปรับปรุงการคลัง

ด้วยเจตนาจะควบคุมรายได้รายจ่ายของส่วนราชการทุก ๆ ส่วน และพยายามโอนภาษีอากรที่กระจัดกระจายย้ายแยกอยู่ตามกรมต่าง ๆ ให้เข้ามาอยู่ในความควบคุมของคณะกรรมการหอรัษฎากรพิพัฒน์ให้หมดสิ้น รัฐบาลจึงเพิ่มอำนาจหน้าที่ของกรมพระคลังมหาสมบัติให้มากขึ้น พร้อมทั้งยกฐานะขึ้นเป็นกรมใหญ่โตเทียบเท่ากรมที่มีเสนาบดีเป็นผู้บังคับบัญชา แต่ในชั้นแรกที่มีการปรับปรุงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตำแหน่งผู้บังคับบัญชากรมพระคลังมหาสมบัติอันตรงกับภาษาอังกฤษว่า มินิสเตอออฟฟีแนนซ์ ยังเป็นแต่เพียงอธิบดีเท่านั้น

พระราชบัญญัติปรับปรุงกรมพระคลังมหาสมบัติจุลศักราช ๑๒๓๗ ให้อำนาจอธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติที่จะเร่งรัดเจ้าจำนวนกรมต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในสังกัด เช่น กรมพระคลังสินค้า และนอกสังกัด เช่นกรมท่า ให้ส่งเงินที่ยังขาดยังค้างเสียให้ครบภายใน ๑๕ วัน ทั้งยังมีอำนาจเรียกตัวเจ้าพนักงานคลังของกรมต่าง ๆ ทุกกรมมาสอบสวน "แล้วจะให้มีผู้รับประกันตัวไป ฤๅจะขังไว้ ให้ท่าน

อธิบดี สั่งให้ควรแก่การ"[๑๓]

งานใหม่ที่อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติจะต้องปฏิบัติอย่างหนึ่ง คือ การทำงบประมาณรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน แต่ก่อนนั้นกรมพระคลังมหาสมบัติไม่มีสิทธิ์และอำนาจที่จะสอดส่องเงินภาษีอากรที่กรมต่าง ๆ เป็นเจ้าจำนวน "ภาษีอากรเกิดขึ้นในมหาดไทย กระลาโหม กรมท่า กรมเมือง คลังสินค้า เงินส่วยหัวเมืองทั้ง ๓ กรม เงินค่านา ค่าราชการตัวเลข ซึ่งเปนเงินสำหรับใช้จ่ายราชการแผ่นดิน แยกไปอยู่ในกรมต่าง ๆ พระยาราชภักดีก็ไม่ทราบว่ามีจำนวนมากน้อยเท่าใด ไม่มีอำนาจที่จะเร่งรัดตักเตือน สุดแต่มาส่งเท่าไร ก็รับไว้เท่านั้น ตำแหน่งพระคลังจึงต้องนับว่าเปนอันไม่มี เพราะไม่มีผู้ที่จะรู้จำนวนเงินแผ่นดิน แลคอยเรียกเร่งรับจ่ายได้ทั่วไป เปนแต่ตำแหน่งพระคลังเที่ยวกระจายไปหลายหมู่หลายกรม เงินแผ่นดินก็มีแต่จะสาบสูญไป ไม่ได้ใช้ราชการ"[๑๔] เพื่อขจัดความบกพร่องตามที่กล่าวมานี้ รัฐบาลจึงให้อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ "ต้องเปนธุระเอาใจใส่ตรวจตราอบคอบในจำนวนเงิน แลในการที่จะรับเงินจ่ายเงินทั่วทั้งพระราชอาณาจักร" และ "ต้องเอาธุระเปนการสำคัญในที่กะคาดคะเนเงินที่คำอังกฤษเรียกว่า เอสติเมต สำหรับรับแลจ่ายประจำเดือนปี ราชการผ่อนปรนคิดก้าวไปค่างน่าทุก ๆ ปี แล้วทำบาญชีกะรับกะจ่ายที่ได้รับได้จ่ายในปีที่แล้วไปนั้น ขึ้นทูลเกล้าฯถวาย"[๑๕]

มีงานใหม่อีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับการทำงบประมาณรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน คือ การตรวจบัญชีรับจ่ายของส่วนราชการต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง หน้าที่นี้เป็นของออดิเตอออฟพีศ ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่าออฟพีศหลวง "ผู้ที่เปนพนักงานรับราชการในตำแหน่งออฟพีศหลวงนี้ เปนกรมแผนก ๑ ต่างหากจากกรมพระคลังมหาสมบัติ แต่มีหางว่าวบาญชีเบี้ยหวัดรวมอยู่ในกรมพระคลังมหาสมบัติ คล้ายกับเปนกรมขึ้น"

รัฐบาลได้ขยายงานในกรมพระคลังมหาสมบัติมากขึ้นเป็นลำดับ มีกรมใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายกรม ในที่สุดรัฐบาลก็ยกฐานะกรมนี้เป็นกระทรวงเมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้ากระทรวงมีตำแหน่งเป็นเสนาบดี ส่วนเจ้ากรมเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นอธิบดีทุกๆกรม

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีกรมเจ้าจำนวนเก็บภาษีอากร ๕ กรม คือ

๑. **กรมสรรพากร** มีหน้าที่เก็บเงินอากรต่าง ๆ บรรดาซึ่งเก็บจากการให้ใบอนุญาต มีอากรสุรา อากรฝิ่น อากรบ่อนเบี้ย เป็นต้น

๒. **กรมสรรพภาษี** มีหน้าที่เก็บเงินภาษีชั้นในบรรดาซึ่งเก็บจากการชักภาษี มีภาษีเสา ภาษีน้ำตาล ภาษีเกลือ และภาษีไม้ขอนสัก เป็นต้น

๓. **กรมส่วย** มีหน้าที่ถือบัญชีเร่งเงินค่าธรรมเนียมจากกรมต่างๆ(เช่นเงินพินัยหลวงตามศาล) เร่งเงินค่าราชการ และผูกปี้จีน เก็บเงินส่งพระคลังมหาสมบัติ

๔. **กรมอากรที่ดิน** มีหน้าที่เก็บเงินอากรค่าที่ มีอากรสมพัตสร อากรค่าน้ำ อากรนาเกลือ เป็นต้น

๕. **กรมศุลกากร** มีหน้าที่เก็บเงินภาษีขาเข้า ภาษีขาออก บรรดาซึ่งเก็บจากผู้บรรทุกสินค้าออกไปต่างประเทศ และบรรทุกเข้ามาในเมืองไทย[๑๖]

นอกจากกรมเจ้าจำนวนยังมีกรมอื่น ๆ อีก คือ กรมพระคลังกลาง กรมสารบาญชี กรมตรวจ กรมเก็บ (สำหรับรักษาเงินทอง เพชรพลอย เครื่องรูปพรรณ) กรมพระคลังข้างที่ (สำหรับจัดการเงินในพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน) กรมกษาปณ์สิทธิการ (สำหรับทำเงินตรา) กรมงานพิมพ์บัตร (สำหรับทำเงินกระดาษและตั๋วตรา) กรมราชพัสดุ (สำหรับรักษาพัสดุ ซื้อจ่ายของใช้ในราชการ รับและจ่ายของส่วย และจัดการห้างหลวง)

ข้อน่าสังเกตในกฎหมายตั้งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมี ๒ ข้อ คือ ภาษีอากรต่าง ๆ ที่เคยให้มีคนรับผูกขาดไปเก็บนั้น เปลี่ยนมาให้กรมเจ้าจำนวนในกรมพระคลังมหาสมบัติเก็บเสียเองเกือบหมด ทำให้รายได้จากภาษีอากรเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน นี่เป็นข้อสำคัญในการปรับปรุงการคลัง อีกอย่างหนึ่งก็คือ เงินพระคลังข้างที่ก็อยู่ในความควบคุมของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พระเจ้าแผ่นดินมีรายรับเท่าใด มีรายจ่ายเท่าใด มีบัญชีรับจ่ายให้ตรวจดูได้ และพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องใช้จ่ายเงินภายในวงงบประมาณที่กำหนดให้

ข้อน่าสังเกตนอกจากนี้ยังมีอีก คือกรมเก่า ๆ หลายกรมถูกยุบเลิก และกรมที่ตั้งขึ้นใหม่เปลี่ยนชื่อไปก็มี เช่น ออฟฟิศหลวง เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นกรมตรวจ

๓. การกวดขันการเก็บและส่งเงินรายได้ของรัฐ

ภายหลังที่ได้จัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ขึ้นแล้ว รัฐบาลก็เริ่มกวดขันกรมอื่น ๆ ซึ่งมีหน้าที่เก็บเงินรายได้ของรัฐ เช่น ค่าธรรมเนียม ค่านา ค่าราชการ เป็นต้น ให้เก็บเงินและส่งเงินให้ครบถ้วน โดยเริ่มต้นที่กรมนาก่อนกรมอื่น ๆ "เหตุว่ากรมนานั้นรู้ง่าย ข้าวออกจากประเทศเท่าใดมีจำนวนชัดเจนอยู่ที่โรงภาษี ที่กินกันเสียในบ้านเมืองไม่คิด"[๑๗] แต่เมื่อเอาเรื่องที่จะปรับปรุงกรมนา (เรื่องใหญ่เห็นจะเป็นเรื่องเก็บเงินค่านาและส่งเงินต่อคลัง) ไปปรึกษาในที่ประชุมปรีวีเคาน์ซิลเป็นเวลาสามวัน พระยาอาหารบริรักษ์ (นุช) ซึ่งคงจะเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งเสนาบดีกรมนา และเป็นเมมเบอร์ออฟปรีวีเคาน์ซิลด้วย "หาได้ปฤกษาที่จะจัดการข้อใดข้อหนึ่งไม่ เหนแต่ว่าจัดไม่ได้ทุกอย่างไป" เป็นเหตุให้รัฐบาลสงสัยว่าพระยาอาหารบริรักษ์ และขุนนางในกรมนาบางคนทำการฉ้อเงินหลวง

รัฐบาลจึง "ชำระความในกรมนา หลวงสนิทสมบัติให้การว่า ได้เปลี่ยนแปลงหางว่าวเสนาข้าหลวง กำนัน ฉ้อบังเงินหลวง แล้วแบ่งปันให้พระยาอาหารบริรักษ์ ส่วนตัวพระยาอาหารบริรักษ์ก็มีพิรุธอีกหลายอย่าง เปนทางฉ้อตัดเงินหลวงในกรมนา"[๑๘] จึงถอดพระยาอาหารบริรักษ์ออกจากที่ปรีวีเคาน์ซิลลอร์ เมื่อวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ และถอดจากตำแหน่งและยศฐาบรรดาศักดิ์ พร้อมทั้งริบราชบาตรทรัพย์สินทั้งปวงด้วย

ขุนนางผู้ใหญ่อีกคนหนึ่ง ที่ถูกถอดยศฐาบรรดาศักดิ์เพราะถูกกล่าวหาว่าทำการทุจริต คือ พระปรีชากลการ (สำอาง) ซึ่งเป็นผู้อำนวยการเหมืองทองคำที่เมืองกระบินทร์บุรี ขุนนางผู้นี้เคราะห์ร้าย

ยิ่งกว่าพระยาอาหารบริรักษ์มาก เพราะถูกประหารชีวิตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ คดีพระปรีชากลการกลายเป็นคดีการเมืองที่ทำความหนักใจให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างยิ่ง เพราะนายนอกซ์ซึ่งเป็นกงสุลใหญ่อังกฤษประจำกรุงเทพ ฯ ได้วิ่งเต้นช่วยเหลือพระปรีชากลการซึ่งเป็นลูกเขยอย่างเต็มที่ ถึงแก่เรียกเรือรบอังกฤษเข้ามาขู่รัฐบาล[๑๙]

ขุนนางอีกคนหนึ่งเป็นน้องชายของสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ เคยไปศึกษาในประเทศอังกฤษ เมื่อกลับจากต่างประเทศก็ได้เข้ารับราชการตำแหน่งใหญ่โตในกรมทหารรักษาพระองค์ นายนอกซ์กงสุลใหญ่อังกฤษได้รายงานให้รัฐบาลของตนทราบว่า ขุนนางผู้นี้ยักยอกเงินเดือนของทหารรักษาพระองค์ "จึงถูกปลดจากตำแหน่งนี้เมื่อสองปีมาแล้ว" ขุนนางผู้นี้คือราชทูตไทยซึ่งกำลังเดินทางไปยังลอนดอน[๒๐]

ในคำถวายโอวาทซึ่งสันนิษฐานว่าเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นผู้เขียน มีข้อความตอนหนึ่งว่า "พวกข้าราชการฝ่ายใน ถ้ามีอำนาจมักจะรับสินบนต่าง ๆ บ่าวไพร่เกี่ยวข้องด้วยถ้อยความ ก็หักหาญให้การงานปรวนแปรไป คนต่างประเทศเขาก็นินทา ถ้าพวกฝ่ายในจะเข้ามารบกวนในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ครั้นไม่ได้สมความปรารถนา ก็จะโกรธ ถ้าจะโปรดตามใจ ก็จะเสียฉบับธรรมเนียมแผ่นดินไป"[๒๑] นี่ก็แสดงว่าเมื่อครั้งรัชกาลก่อน ๆ พวกฝ่ายในที่เป็นใหญ่เป็นโตเคยทำให้พระเจ้าแผ่นดินเขวไปได้เหมือนกัน

มิใช่แต่พวกขุนนางและพวกฝ่ายในเท่านั้นที่ทำการคอร์รัปชัน พระเจ้าน้องยาเธอองค์หนึ่งซึ่งมีตำแหน่งเป็นเสนาบดีกรมพระนครบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ก็ร่วมขบวนคอร์รัปชันกับเขาด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "เมื่อกรมหมื่นภูธเรศร์เจ็บอาการมากนั้น ได้มีจดหมายมามีคำขอ ๒ อย่าง ๆ หนึ่งขอที่บ้านเปนสิทธิ์ อย่างหนึ่งขอเงินภาษีที่เอาไปใช้สอยเสีย ในเวลานั้นเห็นว่า ถ้าจะอนุญาตเงินที่เอาไปใช้เสีย ให้เปนแล้วกันไปตามที่ขอ ถ้ากรมหมื่นภูธเรศร์ไม่ตาย ก็จะเปนเหมือนยกภาษีให้ เพราะรู้ว่าตายแล้วจะไม่เอา จึงหาได้ว่ากระไร ในข้อนั้นไม่ได้ตอบไป แต่เรื่องที่บ้านนั้น ว่าจะตายก็ดีมิตายก็ดี ไม่ได้คิดจะเอาที่บ้านคืน ยอมอนุญาตให้ ความแจ้งในหนังสือที่มีอยู่ไปแล้ว แลในเรื่องเงินภาษีนั้น บัดนี้กรมหมื่นภูธเรศร์ก็ยังอยู่ ก็ควรจะต้องหาเงินใช้เงินแผ่นดินอย่าให้เปนที่เสียชื่อเสียงไปจึงจะชอบ.....ให้จัดการเก็บเงินที่ค้างส่งคลังให้สิ้นเชิงเถิด"[๒๒]

การชำระสะสางความทุจริตของข้าราชการ เห็นจะทำกันอย่างขนานใหญ่ในยุคปฏิรูปการคลัง เพื่อให้ข้าราชการทั้งหลายบังเกิดความสะดุ้งสะเทือน ไม่กล้าฉ้อราษฎร์บังหลวงอีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล่าถึงการยักยอกเงินของพวกเสนาบดีในรัชกาลที่ ๔ ว่า "เจ้าพระยาพลเทพคิดถึงพระเดชพระคุณทูลกระหม่อม ที่ได้ยกขึ้นเปนเสนาบดี จึงส่งมาถวายปีละ ๒๐๐๐ ชั่ง คราวเดียวทุก ๆ ปี เมื่อส่งมาถวายคราวใด ก็มีพระราชหัตถ์ขอบคุณ ยกย่องว่ามีบุญคุณแก่พระองค์แลบุตรภรรยา เมื่อเจ้าพระยาพลเทพได้รับคำยกย่องอย่างนี้เสมอ ก็เข้าใจผิดเสียเหมือนเสนาบดีทั้งปวงเข้าใจ ว่าภาษีอากรที่ขึ้นกระทรวงใด กระทรวงนั้นจำต้องส่งแต่เพียงเท่าที่กะให้ส่งฤๅตามเคยเหลือนอกนั้นเท่าใด เปนของเสนาบดี"[๒๓]

เงินหลวงที่คั่งค้างมากอีกประเภทหนึ่งคือเงินค่าราชการ ซึ่งเก็บจากไพร่หลวง ที่ประสงค์จะรับราชการปีละ ๑๘ บาท และเก็บจากไพร่สมกำลังปีละ ๖ บาท เจ้าหน้าที่เก็บเงินได้แล้ว ก็ไม่ค่อยส่งคลัง รัฐบาลมุ่งหมายจะล้างบัญชีเก่า ซึ่งติดค้างมาแต่ พ.ศ. ๒๔๑๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๐ จึงให้กรมพระสุรัสวดีเร่งรัดทวงเงินจากพวกเจ้าหมู่มูลนาย ข้อความตอนหนึ่งในประกาศของกรมพระสุรัสวดีมีว่า "ครั้นจะหักตาย ชรา พิการให้ ก็เปนการฉ้างเก่า จะชำระสะสางยาก จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์สามเอาสองยกให้แก่เจ้าหมู่หนึ่ง เหมือนจำหน่ายได้ในขั้นต้น จะไม่ได้เปนที่ลำบากยากแก่เจ้าพนักงานและเจ้าหมู่มูลนาย.....ให้เร่งรีบเอามาส่งต่อเจ้าพนักงานโดยเรว จะได้ส่งยังหอรัษฎากรพิพัฒน์ สำรับจะได้จ่ายราชการโยธาทั้งปวง ตามโบราณราชประเพณีสืบมาอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง"[๒๔]

ต่อมากรมพระสุรัสวดีก็ออกประกาศอีกฉบับหนึ่ง ให้มูลนายของไพร่สมกำลังส่งเงินค่าราชการที่คั่งค้างในปี พ.ศ. ๒๔๑๖, ๒๔๑๗, ๒๔๑๘, ๒๔๑๙ และ ๒๔๒๐ ไปส่งที่ข้าราชการกรมพระสุรัสวดี ๑๒ นาย เริ่มแต่วันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นต้นไป หมายประกาศฉบับนี้น่าสนใจมาก เพราะได้ระบุชื่อกรมต่าง ๆ อย่างละเอียด มีชื่อกรมซึ่งไม่ใคร่คุ้นหูคุ้นตาหลายกรม เช่น กรมพระคลังวังไชย กรมสมเด็จเจ้าพระยา กรมฝ่ายพลำภัง กรมเวรเครื่อง กรมตีกดิน กรมช่างราง กรมรักษาเรือกลไฟ กรมกลองแขกซ้าย มีกรมซึ่งตั้งมาเก่าแก่อยู่สองกรม ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่าคงล้มเลิกไปนานแล้ว แต่ยังมีอยู่ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ กรมทั้งสองนี้ คือ กรมอาษาญี่ปุ่นซ้าย และกรมอาษาญี่ปุ่นขวา[๒๕]

การที่รัฐบาลปรับปรุงวิธีประมูลภาษีอากร ปรับปรุงการคลัง และปราบปรามการทุจริตของข้าราชการ บังเกิดผลดีให้เห็นทันตา คือ รัฐบาลมีรายได้มากขึ้นเป็นลำดับ การตั้งกรมตรวจ (เดี๋ยวนี้เรียกว่า กรมตรวจเงินแผ่นดิน) ในเวลาต่อมา นับว่าเป็นประโยชน์มาก ในการสกัดกั้นการรั่วไหลของเงินแผ่นดิน เช่น เมื่อกรมพระคลังราชการจะซื้อของอย่างใดเป็นเงินเท่าใด ต้องผ่านเรื่องไปให้กรมตรวจพิจารณา ว่าของเก่ามีเหลือหรือไม่ จำเป็นจะต้องซื้อของใหม่หรือไม่ และราคาของแพงเกินสมควรหรือไม่ เมื่อกรมตรวจเห็นสมควร กรมคลังราชการจึงจะซื้อของนั้น ๆ ได้ และเมื่อกรมหนึ่งกรมใดจะเบิกของจากกรมพระคลังราชการ ก็ต้องส่งฎีกาเบิกของไปให้กรมตรวจพิจารณาเสียก่อน ถ้ากรมตรวจอนุมัติ จึงจะเบิกของได้ การตั้งกรมตรวจจึงเสมอด้วยการเย็บก้นถุงที่ขาดมิให้มีรูรั่ว กรมพระคลังมหาสมบัติจึงได้เงินเต็มเม็ดเต็มหน่วย ไม่หายหกตกหล่นเหมือนอย่างแต่ก่อน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชี้แจงเรื่องเงินแผ่นดินและเงินพระคลังข้างที่ว่า "มาจนรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ ฤๅ ๑๑๑ เงินแผ่นดินขึ้นมาก เสนาบดีจึงปฤกษากันบวกขึ้นเปนร้อยละ ๒๐ มาจนถึงศก ๑๑๗ ครั้น ๑๑๘ จึงเปลี่ยนใหม่ เหนว่าเงินราชการที่ต้องจัดขึ้นใหม่ ๆ มาก แบ่งมาเปนพระคลังข้างที่เสียมาก เงินใช้ราชการน้อยไปจึงยอมกำหนดเปนส่วนเงินพระคลังข้างที่ แลเงินใช้ในกระทรวงวัง เงินบี้เจ้านายข้าราชการที่เปนอันโตชน แลซ่อมแซมรักษาพระราชวัง การพระราชกุศล ให้กะงบประมาณเพียงหกล้านบาท แต่มีทางที่จะขึ้นได้เมื่อไม่พอ แต่ครั้นเมื่อกำหนดแล้ว ก็ยังเหลือใช้ไม่เคยขอขึ้นเลย รวมเงินแผ่นดินทั้งสิ้นเมื่อแรกเปนเจ้าแผ่นดิน กำหนดว่าจะได้ ๔,๐๐๐,๐๐๐ บาท ใช้ราชการทั้งแผ่นดินทั่วไป แต่หาได้จริงไม่ มาจนบีนี้ (พ.ศ. ๒๔๔๖) เงินแผ่นดินขึ้นเป็น ๔๐,๐๐๐,๐๐๐ บาท"[๒๖]

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบรายได้ของแผ่นดินเมื่อต้นรัชกาลกับปลายรัชกาล ใคร ๆ ก็ย่อมจะเห็นได้ว่าการคลังของรัฐบาลเจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยก่อน ๆ เป็นอันมาก และความเจริญก้าวหน้าของการคลังก็เกิดจากการปฏิรูปการคลังอย่างไม่ต้องสงสัย น่าอัศจรรย์เหลือเกินที่ผู้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงปฏิรูปการคลังให้ทันสมัย คือ พระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีอายุน้อยที่สุดในบรรดาพระเจ้าแผ่นดินของเมืองไทยนับแต่พระเจ้าปราสาททองลงมา และในสมัยที่ได้ครองราชสมบัติใหม่ ๆ นั้น ยังเป็นเด็กที่มีร่างกายอ่อนแอกะปลกกะเปลี้ยจนท่านผู้หญิงพัน ภรรยาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พูดขึ้นในวันเสด็จไปสรงน้ำพระบรมศพว่า "พ่อคุณ นี่พ่อจะได้อยู่สักกี่วัน"[๒๗]

เชิงอรรถบทที่ ๑๐

๑. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานแด่พระเจ้าลูกยาเธอ** (พระนคร : พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายศุข สงวนน้อย, ๒๕๐๙), หน้า ๒๐—๒๑.

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕** (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางชุมพร เวชชาชีวะ, ๒๔๙๔), หน้า ๒๗.

๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๔—๒๒๘.

๔. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์," เรื่องเดิม, หน้า ๘๓—๘๔.

๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง," **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, หน้า ๑๗๖—๑๗๙.

๖. **ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ**, เล่ม ๒, "ตำนานภาษีฝิ่น," หน้า ๒๓๔—๒๔๐.

๗. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติภาษีฝิ่น," เรื่องเดิม, เล่ม ๘, หน้า ๕๕—๖๕.

๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดาร..... รัชกาลที่ ๕**, หน้า ๓๐๐—๓๐๑. คำถวายโอวาท สันนิษฐานว่าของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทูลเกล้าถวาย

๙. เสถียร ลายลักษณ์..... "ข่าว เดาน์ซิลออฟสเตด" เรื่องเดิม, เล่ม ๘, หน้า ๑๓๙.

๑๐. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน**, (พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง, ในวันตรงกับเสด็จสวรรคตที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๐), หน้า ๔๐.

๑๑. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์," เรื่องเดิม, หน้า ๘๔—๙๘.

๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙.

๑๓. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลังมหาสมบัติ," เรื่องเดิม เล่ม ๙, ข้อ ๑ และ ๑๓ ของหมวดมาตราที่ ๒, หน้า ๑๙ และ ๒๓.

๑๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน**, หน้า ๗.

๑๕. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติสำหรับกรมพระคลังมหาสมบัติ," เรื่องเดิม, เล่ม ๙, ข้อ ๑ และ ๗ ของหมวดมาตราที่ ๒, หน้า ๑๙ และ ๒๑.

๑๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๒, "พระราชบัญญัติพระธรรมนูญน่าที่ราชการกระทรวงคลังมหาสมบัติ," หน้า ๑๓๙.

๑๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๗.

๑๘. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศว่าด้วยถอดพระยาอาหารบริรักษ์ออกจากที่ปรีวี เคาน์ซิล," เรื่องเดิม, เล่ม ๘, หน้า ๒๒๓.

๑๙. R.J. Minney, **Fanny and the Regent of Siam** (London : Collins, 1962), pp. 228–246.

๒๐. Ibid.

๒๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดาร..... รัชกาลที่ ๕, หน้า ๓๐๐–๓๐๑.

๒๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๕–๒๔๕๓**, ภาคที่ ๓, ตอน ๒ (สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๐๗.

๒๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๔–๒๒๘.

๒๔. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศให้เจ้าหมู่เก็บเงินค่าราชการส่ง" ลงวันพฤหัสบดี เดือนเจด แรมสี่ค่ำ ปีฉลู นพศก ศักราช ๑๒๓๙ (๓๑ พฤษภาคม ๒๔๒๐), เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๒๓๙.

๒๕. เรื่องเดิม, "ประกาศให้เจ้าหมู่มูลนายส่งเงินค่าราชการ" หน้า ๑๙๗–๑๙๙.

๒๖. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา ..... ทรงมีไปมา ....., ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๔–๒๒๘.

๒๗. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ความทรงจำ** (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓), หน้า ๗๒.

บทที่ ๑๑

การช่วยเหลือราษฎรในด้านเศรษฐกิจ

๑. การลดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้

ไม่มียุคใดในประวัติศาสตร์เมืองไทยที่ราษฎรได้รับการช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจมากมายเสมอด้วยยุครัชกาลที่ ๕ ทั้งนี้เป็นเพราะผู้ครองแผ่นดินทั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๑๕) และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๖–๒๔๕๓) มีความทะเยอทะยานที่จะทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับประเทศฝรั่ง ไม่ใช่เพียงแต่จะให้ทัดเทียมกับกรุงศรีอยุธยา อันเป็นเป้าหมายของผู้ครองแผ่นดินในสมัยกรุงเทพ ฯ ยุคต้น ทั้งเป็นผู้ได้ไปดูการบริหารบ้านเมืองในต่างประเทศที่เจริญก้าวหน้ากว่าเมืองไทย ทำให้ได้ความคิดใหม่ ๆ ในอันที่จะทะนุบำรุงบ้านเมืองให้ดียิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน

การช่วยเหลือราษฎรทางด้านเศรษฐกิจที่เป็นชิ้นโบแดงในสมัยที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ได้แก่การออกกฎหมายลดอัตราดอกเบี้ยในการกู้ยืมเงินจำนำจำนองทรัพย์สินและขายตัว จากอัตราเดิมตำลึงละเฟื้อง (ชั่งละ ๑๐ สลึง) ต่อเดือน เป็นชั่งละบาทต่อเดือน หรือร้อยละ ๑๕ ต่อปี[๑] กฎหมายฉบับนี้ประกาศใช้เมื่อวันพุธ เดือนสาม แรมเจ็ดค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ตรงกับวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๑

ผู้ที่กู้ยืมเงินหรือจำนำจำนองทรัพย์สิน หรือขายลูกขายเมียส่วนใหญ่คือ ชาวนา ชาวนาจึงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากกฎหมายฉบับนี้ยิ่งกว่าใคร ๆ กฎหมายฉบับนี้ได้นำความชื่นฉ่ำมาสู่พสกนิกรทั่วหน้า ราวกับได้รับฝนจากฟ้าในขณะเตรียมข้าวจะหว่าน ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า คงจะมีราษฎรจำนวนมากที่รอดพ้นจากการตกเป็นทาสไปจนตลอดชีวิต เพราะสามารถหาเงินมาไถ่ตัวได้ เมื่อดอกเบี้ยลดต่ำลงกว่าอัตราเดิมกว่าเท่าตัว

๒. การงดเก็บค่านาที่ทำใหม่สามปี

ต่อมาอีกหกปี รัฐบาลก็ดำเนินการช่วยสงเคราะห์ชาวนาอีกอย่างหนึ่ง คือ แต่เดิมนั้น "ไม่ให้เสนาเรียกเงินค่านาโค่นสร้างในปีที่ ๑ ต่อปีที่ ๒ ที่ ๓ จึงให้เรียกค่านา ถ้านาฟางลอย เรียกค่านาไร่ละสลึง ถ้านาคู่โค เรียกไร่ละเฟื้อง ต่อปีที่ ๔ นาฟางลอย จึงให้เรียกไร่ละสลึงเฟื้อง นาคู่โคเรียกไร่ละสลึงนั้น ทรงพระมหากรุณาเห็นว่า ราษฎรอุส่าห์ภากเพียนโค่นสร้างเปนที่นาขึ้น มีประโยชน์แก่แผ่นดิน ไม่ควรจะเรียกค่านาในระหว่างปีที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ให้เรียกเงินค่านาต่อไปในปีที่ ๔ ตามพิกัดนาฟางลอยแลนาคู่โคนั้น ถ้านาอยู่ในกรุง ก็ให้เสนากำนันเจ้ากรมกองตระเวร มีบาญชีไว้ ถ้านาหัวเมืองก็ให้ผู้รักษาเมือง กรมการ เสนา กำนัน มีไว้ให้ชัดเจน แล้วทำบาญชียื่นต่อเจ้าพนักงานกรมนา ๆ ต้องทำยื่นต่อพระคลังมหาสมบัติ ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ทุก ๆ ปี ว่านาเดิมเมืองนั้นเปนนาฟางลอยเท่านั้นไร่ เปน

นาคู่โคเท่านั้นไร่ นาขึ้นใหม่ปีที่ ๑ เท่านั้นไร่ ปีที่ ๒ เท่านั้นไร่ ปีที่ ๓ เท่านั้นไร่ ปีที่ ๔ บวกในนาเดิมรวมกันเปนเท่านั้นไร่ ให้เสมออย่าได้ขาด"[๒]

พระราชบัญญัติฉบับนี้ นอกจากมุ่งหมายจะช่วยเหลือชาวนาแล้ว ยังมุ่งหมายคุ้มครองเงินค่านามิให้ตกเรี่ยเสียหายดังที่เป็นอยู่แต่ก่อนอีกด้วย จึงได้กำหนดข้อบังคับไว้ดังต่อไปนี้ คือ

(๑) ผู้ที่เดินประเมินนา ให้มี ๓ คน เป็นข้าหลวงเสนา ๑ คน กรมการเมือง ๑ คน และกำนันอีก ๑ คน "ถ้าเกิดการฉ้อฉนประการใด ต้องให้มีโทษเหมือนกันทั้งสามคน"*

(๒) ตั๋วฎีกา (ใบเสร็จรับเงิน) ต้องใช้ตั๋วที่กรมพระคลังมหาสมบัติพิมพ์ มีตราบอกชื่อเมือง บอกปี บอกจำนวนเงิน ตั๋วพิมพ์มี ๕ ชนิด คือ ชนิด ๑๐ ตำลึง ๕ ตำลึง ๑ ตำลึง ๑ บาท และ ๑ เฟื้อง "เปรียบเหมือนราษฎรจะต้องเสียเงินค่านา ๑๐ ตำลึงบาทเฟื้อง เสนาจะต้องให้ตั๋วฎีกาพิมพ์ ๑๐ ตำลึงใบ ๑ บาทใบ ๑ เฟื้องใบ ๑ รวม ๓ ใบ"**

ตั๋วฎีกาที่ออกให้แก่ราษฎร จะต้อง "ประทับตราเสนา กรมการ กำนัน ทั้ง ๓ ดวง เปนสำคัญ"***

(๓) "ตั้งแต่นี้ต่อไป เสนา กรมการ กำนัน เรียกเงินค่านาในเมืองชั้นที่หนึ่ง ได้มากน้อยเท่าใด โปรดพระราชทานให้ร้อยละ ๑๐ ถ้าเมืองชั้นที่ ๒ โปรดพระราชทานให้ร้อยละ ๑๑ เมืองชั้นที่ ๓ โปรดพระราชทานร้อยละ ๑๒ ถ้าในกรุงเทพฯ โปรดพระราชทานร้อยละ ๘"****

มีเกณฑ์แบ่งเงินพระราชทานดังนี้คือ "เมืองชั้นที่ ๑ เสนา ๔ ส่วน กำนัน ๓ ส่วน ผู้รักษาเมือง ๑ ส่วน กรมการ ๒ ส่วน เมืองชั้นที่ ๒ ให้เสนา ๕ ส่วน..... เมืองชั้นที่ ๓ ให้เสนา ๖ ส่วน..... กรุงเทพฯให้เสนา ๔ ส่วน ให้อำเภอ ๓ ส่วน เจ้ากรมกองตระเวร ๑ ส่วน"***** การที่อำเภอแลกองตระเวนมีส่วนได้รับเงินค่านาในกรุงเทพฯ เป็นเพราะกรมพระนครบาลได้รับอำนาจเก็บภาษีอากรและค่านาในกรุงเทพฯ

(๔) "เงินซึ่งเก็บค่านามาได้นั้น อย่าให้เจ้าพนักงานกรมนาเก็บกักขังรอไว้เหมือนแต่ก่อนเปนอันขาด ได้เงินมาเท่าใด ก็ให้เจ้าพนักงานกรมนาเร่งส่งคลังมหาสมบัติ ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ อย่าให้เนิ่นช้าเกิน ๒ วันไปได้ อนึ่ง ตั๋วฎีกาพิมพ์ซึ่งเสนารับไปเหลือกลับมามากน้อยเท่าใด ให้ส่งเจ้าพนักงานกรมนา กรมนานำส่งต่อเจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติ ณ หอรัษฎากรพิพัฒน์ ให้สอบบาญชีให้ถูกต้องกัน"[๓]

ด้วยวิธีการอันรัดกุมเช่นว่านี้ ค่านาก็เก็บได้มากกว่าแต่ก่อน ปีแรกเก็บได้ ๘,๐๐๐ ชั่ง ปีที่สองเก็บได้ ๑๒,๐๐๐ ชั่ง แม้จะงดเก็บค่านาที่โค่นสร้างใหม่มากกว่าแต่ก่อนสองปี จึงเห็นได้ชัดว่าที่เสนาบดีกรมนาส่งคลังพระมหาสมบัติปีละ ๔,๐๐๐ ชั่งนั้น[๔] เงินหลวงรั่วไหลไปเข้าพกเข้าห่อพวกข้าราชการกรมนามากกว่าที่ส่งคลังเป็นจำนวนมากมาย

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘, "พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมือง กรมการ และเสนากำนันอำเภอ ซึ่งจะออกเดินประเมินนา," หน้า ๒๔๔.

** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

*** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

**** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

***** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

๓. การช่วยชาวนาที่ต้องกู้ยืมเงินนายทุน

รัฐบาลยังคิดช่วยเหลือชาวนาต่อไปไม่หยุดยั้ง ถึงปี พ.ศ. ๒๔๒๐ รัฐบาลก็ออกประกาศฉบับหนึ่ง มีเนื้อความบางตอนว่า "กรุงเทพฯ ทุกวันนี้ เข้าเปนสินค้าใหญ่ ลูกค้า ณ กรุงเทพฯ แลลูกค้ามาจากเมืองต่างประเทศ ที่เข้ามาตั้งการค้าขายอยู่ทุกวันนี้ ก็ได้อาไศรยเข้าเปนสินค้าใหญ่กว่าสินค้าทั้งปวง จึงได้ทรงพระราชดำริห์เหนว่า ผู้ที่มีทุนรอนมาก มักจะคิดเอาเปรียบราษฎรที่ทำนาขายผลเมล็ดเข้า ผู้ที่มีทุนรอนมากนั้นก็ออกเงินให้ล่วงหน้าไป สัญญากับผู้ที่รับเงินไปนั้น ให้ส่งเข้าแทนเงิน แต่คิดราคาต่ำกว่าราคาที่ลูกค้าซื้อขายกันอยู่ตามธรรมเนียม ราษฎรที่ทำนามีทุนรอนน้อย มารับเงินไปแล้ว ครั้นทำนาได้ผลเมดเข้าแล้ว ก็ต้องขายเข้าเปนราคาถูก ตามที่ได้สัญญาไว้เมื่อเวลาที่ต้องการเงินไปนั้น จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงเหนว่าเปนการเสียผลประโยชน์ของชาวนาเปนอันมาก จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศแก่ข้าทูลลอองแลราษฎรทั้งปวง ให้ทราบทั่วกันว่า

"ตั้งแต่วันที่ได้ออกหมายประกาศนี้แล้วสืบต่อไป ห้ามมิให้แต่บันดาที่มีทุนรอนมากออกเงินตกทอดเข้าแก่ราษฎรที่ทำนานั้น ถ้าราษฎรผู้ที่ทำนาจะขัดสน ไปกู้ยืมเงินแก่ท่านผู้ใด รับสัญญาว่าจะใช้เข้าแทนต้นเงินแลดอกเบี้ยก็ดี ฤาจะซื้อเข้าเชื่อกันก็ดี เมื่อเวลาที่จะส่งเข้าแทนต้นเงินฤาดอกเบี้ยนั้นให้คิดตามราคาที่ราษฎรซื้อขายแก่กัน ตามในเวลาที่จะใช้เข้าให้แก่กันนั้น แลเงินดอกเบี้ยนั้นให้คิดแต่เพียงชั่งละบาทตามพระราชบัญญัติ ห้ามอย่าให้ผู้ที่ออกเงินทดรองไปนั้นกดราคาเข้าของราษฎรให้ต่ำกว่าราคาที่ลูกค้าซื้อขายแก่กันอยู่ในเวลาที่จะใช้เข้าแก่กัน แทนต้นเงินแลดอกเบี้ยนั้น"[๕]

๔. การจัดสรรที่ดินให้ชาวนาเมื่อขุดคลอง

พอออกประกาศห้ามนายทุนกดราคาข้าวแก่ชาวนาไปได้ ๔ เดือน รัฐบาลก็ออกประกาศอีกฉบับหนึ่ง ด้วยเจตนาจะจัดสรรที่ดินให้แก่ชาวนาเมื่อมีการขุดคลอง มีความสำคัญว่า "การขุดคลองแต่ก่อนโปรดเกล้า ฯ ตั้งนายงาน จ้างเถ้าแก่ขุดคลอง คลองหนึ่งก็เปนเงินหลายร้อยชั่ง คลองขุดขึ้น ณ ตำบลใด ก็เกิดที่นาที่ไร่ที่สวนเปนที่ทำมาหากินแก่อาณาประชาราษฎรทั่วกัน ควรจะให้ขุดคลองใหญ่บ้าง คลองเล็กบ้าง ตามที่ซึ่งเปนที่ดอน ราษฎรทำนาทำไร่ทำสวนเข้าไปไม่ถึงนั้น ให้เปนคลองน้ำขึ้นหลาย ๆ แห่ง ให้ทวีมากขึ้นทุก ๆ ปีโดยเร็ว

"แต่คลองซึ่งขุดขึ้นแต่ก่อน ข้าเจ้าบ่าวนายข้าราชการจับจองที่นาไว้มาก ๆ เกินกำลังทำไม่หมด หวงแหนที่ไว้ให้รกร้างว่างเปล่า ไม่เปนประโยชน์แก่แผ่นดินแลราษฎรทั่วไป เพราะเจ้าของผู้จับจองนาไว้ถือใจเสียว่าได้เปล่า จึงไม่มีความอุสาหปลูกสร้างเปนนาเปนไร่เปนสวน ให้ที่นาที่ไร่ที่สวนเปนผลประโยชน์ ครั้นผู้อื่นที่มีความอุสาหจะจับจองทำบ้าง ก็ไม่ได้ ด้วยมีเจ้าของหวงแหนอยู่ แลเปนที่ก่อการวิวาทด้วยแย่งชิงกันจับจอง ทับโฉนดตราแดงใบจองซึ่งกันแลกันเปนดังนี้โดยมาก"

"ตั้งแต่นี้สืบไป ถ้าจะขุดคลองซึ่งเปนการเกื้อกูลแก่ชาวนาชาวไร่ชาวสวนแห่งใด จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงออกไปตรวจหาที่ซึ่งเปนที่ดินอุดมดี มีคนปรารถนาจะทำนาทำไร่ทำสวนมากด้วยกัน ก็ให้ราษฎรทั้งปวงซึ่งต้องการที่นั้น มาหาข้าหลวง บอกชื่อตัวชื่อบุตรภรรยา ตำบลบ้าน

สังกัดมูลนาย แลจะต้องการที่นาที่ไร่ที่สวนมากน้อยเท่าไร แลที่นั้นอยู่ต้นคลอง อยู่กลางคลอง อยู่ปลายคลอง ตำบลใด ให้ข้าหลวงจดหมายไว้ แล้วให้ข้าหลวง เจ้าพนักงาน แลราษฎร พร้อมกันคิดเฉลี่ยเปนส่วน ค่าที่นาที่ไร่ที่สวน ให้ผู้ซึ่งจะต้องการที่ออกเงินช่วยในการขุดคลองบ้าง ตามสมควรแก่ที่มากแลน้อย ถ้าผู้ซึ่งจะต้องการที่ ไม่อยากออกเงิน จะออกแรงช่วยก็ให้ข้าหลวงกำหนดการให้ผู้นั้นช่วยออกแรง ตามสมควรแก่ที่ซึ่งต้องการ.....

"อนึ่ง ตราจองที่นาที่ไร่ที่สวนรายใหม่ ซึ่งข้าหลวงเจ้าพนักงานให้แก่ราษฎรที่ได้ออกเงินออกแรงช่วยในการขุดคลองแล้วนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เพิ่มอายุตราจองขึ้นกว่าพระราชกำหนดเดิมอีก ๒ ปี เปน ๕ ปีด้วยกัน.....ถ้าครบ ๕ ปีแล้ว ผู้ใดไม่ทำนาไม่ทำไร่ไม่ทำสวนลงในที่ตราจองนั้น ให้เกิดผลประโยชน์แก่แผ่นดิน ทิ้งไว้ให้รกร้างว่างเปล่าไม่เปนประโยชน์สิ่งใด ข้าหลวงเจ้าพนักงานจะเรียกเอาตราจองนั้นคืน เงินที่ออกช่วยในการขุดคลองแต่เดิม ต้องให้เปนภัพแก่ผู้นั้น ถ้าผู้ใดจะรับทำนาทำไร่ทำสวนในที่นั้น ข้าหลวงเจ้าพนักงานจะทำใบจองให้เปนสิทธิแก่ผู้นั้นต่อไป"[๖]

๕. การขุดคลองสายสำคัญ

(๑) คลองที่ขุดก่อนรัชกาลที่ ๕

นับแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชมาจนถึงรัชกาลที่ ๔ การขุดคลองในความอำนวยการของรัฐบาลได้กระทำกันทุก ๆ รัชกาล จนเป็นประเพณีก็ว่าได้ แต่เจตนาที่ขุดคลองในแต่ละรัชกาลหรือแต่ละคลองมีต่าง ๆ กัน ในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช รัฐบาลขุดคลองหลังวังเริ่มแต่คลองบางกอกใหญ่ตรงระหว่างเขตวัดท้ายตลาดกับมัสยิดต้นสน ผ่านวัดแจ้ง วัดบางหว้าใหญ่ วัดบางหว้าน้อย ไปออกคลองบางกอกน้อย คลองหนึ่ง กับขุดคลองตั้งแต่ป้อมวิไชเยนทร์ ริมแม่น้ำเจ้าพระยาผึ่งตะวันออกผ่านวัดโพธาราม[๗] ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาตรงศาลเทพารักษ์หัวโขด ด้วยเจตนาจะเอาคลองทั้งสองเป็นคูเมือง และเอาดินที่ขุดขึ้นมาถมเป็นเชิงเทินบนผึ่งคลองด้านใน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัฐบาลขุดคลองคูเมืองใหม่ ผ่านวัดเชิงเลน วัดสะแก วัดบางลำภู ให้ชื่อว่าคลองรอบกรุง ด้วยเจตนาจะตั้งพระนครบนผึ่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพียงผึ่งเดียว แล้วขุดคลองหลอด ๒ คลอง จากคลองคูเมืองเดิม มาออกคลองรอบกรุง ด้วยเจตนาจะให้ชาวกรุงมีน้ำใช้สอยบริบูรณ์ ส่วนคลองมหานาคที่ขุดจากคลองคูเมืองใหม่เลียบเขตวัดสะแกไปทางตะวันออกนั้น รัฐบาลมีเจตนาขุดขึ้น "สำหรับประชาชนชาวพระนครลงเรือไปประชุมกันเล่นเพลงและสักวาในเทศกาลฤดูน้ำเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า"* ถ้าดูแผนที่พระนครซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ จะเห็นว่าคลองมหานาคเป็นคลองขนาดใหญ่กว่าทุก ๆ คลองที่ขุดในรัชกาลนี้ ดูเหมือนจะมีขนาดพอๆ กันกับคลองบางกอกใหญ่ และมีคลองแยกมาทางหน้าวัดสระเกศ เป็นคลองขนาดใหญ่เท่ากับคลองมหานาค ส่งเสริมให้วัดสระเกศเป็นวัดที่มีประชาชนนิยมมาเที่ยวเนคราวมีงานเทศกาลมากกว่าวัดอื่นๆ ในกรุงเทพฯ รัฐบาลเคยใช้คลองมหานาคเป็นที่เก็บเรือหลวงอยู่พักหนึ่ง ในปัจจุบันนี้คลองมหานาคมีขนาดแคบกว่าแต่เดิมมาก คลองแยกเข้าหน้าวัดก็กลายเป็นถนนไปเสียแล้ว

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑," (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๗๕.

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการขุดคลองที่หลังเมืองนครเขื่อนขันธ์ อันเป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้ เจตนาในการขุดคลองเท่าที่ปรากฏในพงศาวดารก็เพื่อย่นระยะทางในการเดินทางจากข้างใต้เมืองมายังตัวเมือง จึงเรียกคลองนี้ว่าคลองลัด มีข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการขุดคลองสายนี้อยู่ข้อหนึ่ง คือทางราชการใช้กรรมกรจีนขุดคลอง[๙] ไม่ใช้ไพร่เหมือนอย่างแต่ก่อนเลยเป็นแบบอย่างที่รัฐบาลในรัชกาลต่อ ๆ มาทำตาม เป็นเหตุให้พวกจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมีงานทำและช่วยให้พวกไพร่ไม่ต้องทำงานขุดคลอง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการขุดคลองสายยาวที่สุดในสมัยนั้น คือคลองแสนแสบ หนังสือพงศาวดารว่าคลองนี้มีความยาวถึง ๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก จ้างกรรมกรจีนขุดในอัตราค่าจ้างเส้นละ ๗๐ บาท "รวมเป็นเงินทั้งค่า (ขุด) ตอไม้ ค่าแก้คลองพระโขนง และค่าขุด รวมเป็นเงิน ๑๒๐๖ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ขุดอยู่ถึงปีชวด โทศก ศักราช ๑๒๐๒ จึ่งสำเร็จ"[๙] เจตนาของรัฐบาลมีประการใดบ้าง ไม่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร ข้าพเจ้าสันนิษฐานจากการที่รัฐบาลสั่งเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ให้คิดอ่าน "เอาเมืองเขมรคืนมาขึ้นกับกรุงให้ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน..... โปรดให้พระยาราชสุภาวดี (โต) ออกไปเป็นผู้ส่งลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ขัดสน"* ว่ารัฐบาลขุดคลองแสนแสบเพื่อเป็นทางลัดในการส่งอาวุธยุทธภัณฑ์และเสบียงอาหารไปให้กองทัพไทยที่ตั้งอยู่ในเมืองเขมร ข้อที่ว่ามีการแก้คลองพระโขนงนั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานจากแผนที่คลองพระโขนง ซึ่งมีปลายคลองเชื่อมกับคลองแสนแสบ ว่ารัฐบาลคงจะแก้ปลายคลองพระโขนงให้บรรจบกับคลองขุดใหม่[๑๐] ทำให้การลำเลียงอาวุธและเสบียงไปยังแม่น้ำบางปะกงไปได้สองทาง คือ ทางคลองพระโขนง และคลองมหานาค

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลมีความวิตกว่า ถ้าข้าศึกสามารถยึดวัดสระเกศไว้ได้ ก็จะเอาปืนใหญ่ขึ้นไปตั้งบน "ภูเขาทอง" ซึ่งสร้างค้างมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ สาดกระสุนข้ามกำแพงเมืองพระนครมาทำลายชีวิตประชาชนและทรัพย์สินให้พินาศฉิบหาย จึงสร้างคลองผดุงกรุงเกษม และสร้างป้อมตามแนวคลอง ๘ ป้อม สำหรับเป็นแนวป้องกันข้าศึกชั้นนอก คลองนี้กว้าง ๑๐ วา ใหญ่โตยิ่งกว่าคลองที่รัฐบาลก่อน ๆ ได้สร้างไว้ทุก ๆ คลอง มีความยาว ๑๓๗ เส้น ๑๐ วา ค่าจ้างจีนขุดเส้นละ ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง นับแต่สร้างคลองสายนี้แล้ว ทางราชการก็ถือว่าพระนครของกรุงเทพฯ ขยายเขตออกมาถึงคลองผดุงกรุงเกษม ไม่ใช่จำกัดเขตอยู่แต่ภายในกำแพงเมืองเหมือนแต่ก่อน

เมื่อมีคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นแล้ว ก็มีการขุดคลองมาเชื่อมกับคลองสายนี้ หรือขุดจากคลองสายนี้ไปเชื่อมกับลำน้ำสายอื่นหลายสาย เช่น คลองถนนตรง ซึ่งขุดจากคลองผดุง ๆ ผ่านทุ่งวัวลำพองลงไปทางใต้ จนออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลพระโขนง และคลองวัดตรีทศเทพ ซึ่งขุดจากคลองรอบกรุง ผ่านวัดตรีทศเทพและวัดพระนามบัญญัติ (วัดมกุฏกษัตริย์) ไปออกคลองผดุง วัดตรีทศเทพและวัดพระนามบัญญัตินั้น เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นใหม่ จึงสันนิษฐานว่าพระองค์คงเป็นผู้สั่งให้ขุดคลองเข้าวัดตรีทศเทพ และวัดพระนามบัญญัติ เพื่อให้วัดทั้ง

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓," (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๕๓–๑๕๔.

สองมีน้ำใช้สอย ส่วนคลองถนนตรงนั้นรัฐบาลขุดตามคำขอร้องของพวกฝรั่ง ซึ่งคิดจะไปอยู่ทางตำบลพระโขนง

มีคลองสายหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลขุดด้วยเจตนาแปลกกว่าการขุดคลองสายอื่น ๆ แต่ก่อน ๆ นั้น รัฐบาลขุดคลองด้วยเจตนาจะให้เป็นประโยชน์ในการทำสงครามบ้าง ให้เป็นประโยชน์ในทางเศรษฐกิจบ้าง หรือให้เป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์บ้าง ส่วนคลองสายที่ว่านี้ขุดขึ้นเพื่อจะเอาดินทำถนน หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "อีกสาย ๑ ตัดตรงหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศส ตลอดมาถึงคลองถนนตรงริมศาลาเจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดีสร้างไว้ (ชาวกรุงเรียกว่าศาลาแดง) ขุดคลองตั้งแต่คลองบางรักมาตลอดถึงคลองถนนตรง เขามูลดินถมเป็นถนน ไม่ต้องหามูลดินที่อื่นมาถม ถนนกว้าง ๕ ศอก สูง ๑ ศอกคืบ..... ค่าขุดคลองกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๖๘ เส้น ๑๖ วา เส้นละ ๑ ชั่ง ๕ ตำลึง เป็นเงิน ๘๖ ชั่ง ค่าขุดตอไม้เงิน ๑๖ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง รวมเป็นเงิน ๑๐๒ ชั่ง ๘ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง"[๑๑] ถนนที่เกิดขึ้นจากมูลดินของคลองสายนี้ รัฐบาลมีเจตนาจะให้ฝรั่งใช้ในการขี่รถม้าตากอากาศ เช่นเดียวกับถนนเจริญกรุง ที่สร้างขึ้นพร้อม ๆ กัน หนังสือพงศาวดารไม่กล่าวถึงชื่อคลองและถนน เราจึงไม่ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านตั้งชื่อว่ากระไร เข้าใจว่าราษฎรเห็นจะเรียกคลองขุดใหม่ว่า คลองบางรักตามชื่อเก่า ภายหลังมีคนมาตั้งโรงสีลมที่ริมคลอง คนจึงพากันเรียกคลองสายนี้ว่าคลองสีลม และพลอยเรียกถนนริมคลองว่าถนนสีลม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้เสวยราชสมบัติ คือยังผนวชเป็นภิกษุอยู่ พระองค์ชอบธุดงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ และได้ไปพบพระเจดีย์เก่าแก่องค์หนึ่ง ซึ่งราษฎรเรียกว่าพระประธม ภายหลังได้ศึกษาศิลาจารึกและโบราณวัตถุที่ค้นพบในบริเวณพระประธมแล้ว พระองค์ก็ลงความเห็นว่าที่นี่เองเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธศาสนาแห่งแรกในเมืองไทย และพระประธม คือปูชนียสถานทางพุทธศาสนาแห่งแรกที่ผู้นำศาสนามาจากมัธยมประเทศได้สร้างขึ้นไว้ เมื่อพระองค์มีความเชื่อมั่นเช่นนี้ จึงมีความมุ่งมั่นที่จะบูรณะปฏิสังขรณ์พระประธมให้ใหญ่โตและสวยงาม เพื่อให้ประชาชนเลื่อมใสพากันมานมัสการมาก ๆ เหมือนอย่างพระพุทธบาทแขวงเมืองสระบุรี

ความมุ่งมั่นในเรื่องนี้เป็นเหตุที่ทำให้พระองค์ขุดคลองมหาสวัสดิ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ เริ่มขุดขยายคลองขวางข้างวัดไชยพฤกษมาลา ในคลองบางกอกน้อย แล้วขุดต่อคลองขวางออกไปจนออกแม่น้ำนครไชยศรีที่บ้านงิ้วราย หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงการขุดคลองสายนี้ว่า "ได้ลงมือขุดเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ (ปีมะเส็ง นพศก) คลองยาว ๖๗๖ เส้น.....รวมทั้งคลองเก่าด้วย ๘ เส้น เปน ๖๘๔ เส้น ขุดทะลุเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีวอก โทศก พระราชทานชื่อคลองมหาสวัสดิ์"* ค่าจ้างจีนขุดคลองเป็นเงิน ๑,๑๐๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ใช้เงินของท้าวเทพอากร ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดเก็บอากรตลาดในกรุงเทพฯ และเมืองนนทบุรี ๑,๐๐๐ ชั่ง รัฐบาลออกสมทบ ๑๐๐ ชั่ง และเจ้าพระยารวิวงศมหาโกษาธิบดี ผู้อำนวยการขุดคลองและบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ออกเงินสมทบอีก ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง[๑๒]

---

*เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔," (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๕๓๑.

เพื่อให้การลำเลียงพัสดุและกรรมกรจากบ้านงิ้วรายมายังองค์พระปฐมเจดีย์ดำเนินไปอย่างสะดวก รัฐบาลจึงดำเนินการขุดคลองอีกสายหนึ่ง ภายหลังที่เริ่มต้นขุดคลองมหาสวัสดิ์ไปได้ราวห้าเดือน เริ่มขุดจากแม่น้ำนครไชยศรีตรงท้ายบ้านท่านา ไปยังองค์พระปฐมเจดีย์ คลองนี้ คือ คลองเจดีย์บูชา เห็นจะขุดเสร็จก่อนคลองมหาสวัสดิ์ เพราะมีระยะทางสั้นกว่ามาก

ในราว พ.ศ. ๒๔๐๙ เจ๊สัวยิ้ม ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝืน และได้รับพระราชทานยศศักดิ์เป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (ต่อมาเป็นพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ ต้นสกุลพิศลยบุตร) ได้ขออนุญาตรัฐบาลขุดคลองสายหนึ่งจากคลองบางกอกใหญ่ตอนริมวัดปากน้ำ ไปบรรจบกับแม่น้ำนครไชยศรีที่ตำบลบางยาง โดยใช้ทุนส่วนตัว แล้วจะเก็บค่าธรรมเนียมจากเรือแพที่ใช้คลองสายนี้ เหมือนอย่างที่ทำกันในเมืองฝรั่ง เมื่อรัฐบาลพิจารณาข้อเสนอของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์แล้ว ก็เห็นดีด้วย แต่ต้องการจะลงทุนเสียเอง เพื่อราษฎรที่ใช้คลองจะได้ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม จึงสั่งให้พระภาษีสมบัติบริบูรณ์เป็นผู้อำนวยการขุดคลอง โดยใช้เงินภาษีมีฝืนที่รัฐบาลจะได้ปีนั้นเป็นค่าใช้จ่าย คลองขุดใหม่สายนี้ยาว ๖๒๐ เส้น กว้าง ๔ วา เท่ากับคลองมหาสวัสดิ์[๑๓] เมื่อขุดเสร็จแล้วรัฐบาลตั้งชื่อคลองว่า คลองภาษีเจริญ เป็นคลองแรกที่ขุดในรัชกาลที่ ๔ เพื่อประโยชน์ทางการค้าขายโดยเฉพาะ

"ครั้นเมื่อสำเร็จแล้ว เรือเดิรไปมามากมีประโยชน์ สมเด็จเจ้าพระยาจึงจะได้คิดจะขุดบ้าง ตั้งแต่แม่น้ำท่าจีนมาออกแม่น้ำแม่กลอง แต่ขนาดที่ลดลงไว้ว่า ๔ วานั้น นับว่าเปนผิด ทั้งคลองมหาสวัสดีแลคลองภาษีเจริญ แต่ครั้นจะขยายขึ้นไป ๘ วา ก็ยังเห็นว่าใหญ่เกินไป จึงขุดเพียง ๖ วา เงินที่ขุดนั้น สมเด็จเจ้าพระยาก็ไม่ต้องออกพระราชทานเงินภาษีน้ำตาล ซึ่งจ่ายในตัว คือยกไว้เปนเงินสำหรับสร้างวังเพ็ชร์บุรี ไม่ต้องส่งคลังเลย ถึงวังเพ็ชร์บุรีแล้วสำเร็จ เงินนั้นไม่ส่ง คลังก็ไม่ทราบจำนวนว่าเท่าใด สำหรับมีการอะไรที่เปนราชการก็ใช้บ้าง แจกจ่ายข้าราชการในกรมพระกระลาโหมบ้าง นอกนั้นอยู่ในสมเด็จเจ้าพระยา จึงทรงมอบให้เอาเงินรายนั้นใช้ แต่สมเด็จเจ้าพระยาท่านว่าของท่านขุด เพราะความจริงก็เปนอยู่ ถ้าไม่เอามาใช้ขุดคลอง เงินก็คงเปนของสมเด็จเจ้าพระยา"[๔๑]

คลองขุดสายใหม่นี้มีชื่อว่าคลองดำเนินสะดวก เป็นคลองใช้ในการลำเลียงสินค้าจากแม่น้ำแม่กลองมาสู่แม่น้ำท่าจีนเหมือนอย่างคลองสุนัขหอน ซึ่งขุดมาช้านานแล้ว เข้าใจว่าจะขุดแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คลองดำเนินสะดวกยาว ๘๔๐ เส้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้มาเป็นประธานในพิธีเปิดคลองสายนี้ เมื่อวันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๑[๑๔]

ระหว่างที่การขุดคลองดำเนินสะดวกกำลังดำเนินอยู่ หนังสือพงศาวดารกล่าวว่า ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับเจ้าคุณในวัง (เจ้าคุณแขน้องสาว) ได้ร่วมทุนกันขุดคลองอีกสายหนึ่ง จากตำบลบางลี่ แขวงเมืองสมุทรสงคราม ไปยังคลองยี่สาน ให้ชื่อว่าคลองบางลี่ คลองนี้ยาว ๓๔๑ เส้น ๓ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา สิ้นเงิน ๖๓๔ ชั่ง ๙ ตำลึง ๓ สลึงเฟื้อง[๑๕] แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า เห็นจะเป็นการขุดลอกคลองเก่า ไม่ใช่ขุดคลองใหม่ เพราะหนังสือนิราศพระแท่นดงรัง ซึ่งสามเณรกลั่นแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ ได้กล่าวถึงคลองบางนางลี่ ซึ่งแยกจากแม่น้ำแม่กลองไปทางทิศตะวันตก ว่าดังนี้

"ถึงคลองบางนางลี่เห็นมีวัด ชุลีหัตถ์อภิวาทพระศาสนา
เป็นที่สุดพุทธคุณกรุณา ลูกกำพร้าอย่าให้มีราคีพาน
ถึงคลองน้ำอัมพวาที่ค้าขาย เห็นเรือรายเรือนเรียงเคียงขนาน
มีศาลาท่าน้ำน่าสำราญ พวกชาวบ้านซื้อขายคอนท้ายเรือ"

เมื่อพิจารณาที่ตั้งของคลองซึ่งขุดนอกกรุงดังกล่าวมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า รัฐบาลมุ่งหมายจะบำรุงการค้าขายและการเพาะปลูกทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา บรรดาข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มั่งคั่งสมบูรณ์จึงพากันขุดคลองทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาตามพระราชนิยม

เห็นจะเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติต่อ ๆ กันมาช้านานแล้ว ที่ยินยอมพร้อมใจให้ผู้ลงทุนขุดคลองได้สิทธิครองที่ดิน ซึ่งไม่มีเจ้าของทั้งสองฝั่งคลอง ธรรมเนียมที่ว่านี้เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สั่งให้เจ้าพระยารวิวงศ์มหาโกษาธิบดี นำข้าหลวงไปรังวัดที่ดินริมคลองมหาสวัสดิ์ ซึ่งพระองค์จับจอง อยู่ในแขวงเมืองนนทบุรี ๑,๖๒๐ ไร่ ในแขวงเมืองนครไชยศรีฝั่งเหนือ ๙,๓๙๖ ไร่ และในแขวงเมืองนครไชยศรีฝั่งใต้ ๕,๑๘๔ ไร่ "รวมเป็นที่นา ๑๖๒๐๐ ไร่ แบ่ง ๕๐ ส่วน ได้ส่วนละ ๓๒๔ ไร่ เป็นที่นายาว ๖๐ เส้น กว้าง ๕ เส้น ๘ วา ที่นาทั้งปวงนี้เพราะไม่มีเจ้าของนาแต่เดิมเป็นที่จับจองของข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าขอยกส่วนที่ว่านั้นส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งให้บุตรชายหญิงของข้าพเจ้าคนละส่วนบ้าง สองส่วนบ้าง ให้เป็นที่ให้บ่าวไพร่ไปตั้งทำนา ฤๅจะให้ผู้อื่นเช่าทำก็ตาม"[๑๗]

บรรดาข้าราชการและญาติมิตรที่ได้รับอนุญาตให้ขุดคลองก็กลายเป็นเศรษฐีที่ดินไปตาม ๆ กัน เช่นอย่างเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขุดคลองดำเนินสะดวก "ที่ดินสองข้างคลองสมเด็จเจ้าพระยาได้ผลประโยชน์มาก โดยแจกจ่ายให้แก่ภรรยา พี่น้อง ลูกหลาน แลคนซึ่งฝากตัว แต่ถ้าผู้อื่นจะจับจองต้องเสียเงิน ไม่เสมอกัน มากบ้างน้อยบ้าง"[๑๘]

(๒) การขุดคลองในรัชกาลที่ ๕

ไม่ว่าจะวัดกันด้วยจำนวนคลองหรือด้วยความยาวของคลอง หรือด้วยมาตรวัดอย่างอื่นอย่างใดก็ตามที การขุดคลองของรัฐบาลและประชาชนในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะต้องได้รับการสดุดียกย่องว่าเป็นที่หนึ่ง นำหน้าสมัยรัชกาลก่อน ๆ ทุก ๆ รัชกาล ทั้งในสมัยอยุธยาและสมัยกรุงเทพฯ

การขุดคลองในรัชกาลที่ ๕ แบ่งออกไปตามเขตท้องที่ได้ ๓ เขต คือ คลองในกรุงเทพฯ คลองเชื่อมกรุงเทพฯ กับหัวเมือง และคลองในหัวเมือง

(๑) *คลองในกรุงเทพฯ* คลองที่ขุดภายในกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๕ มีจำนวนมากมายเหลือล้น การที่มีการขุดคลองมากเกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือ พลเมืองกรุงเทพ ฯ ทวีจำนวนยิ่งกว่าแต่ก่อนมาก เป็นประการที่หนึ่ง และในรัชกาลนี้มีการตัดถนนในกรุงเทพฯมากยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ หลายเท่า เมื่อตัดถนน คนที่มาตั้งบ้านเรือนริมถนนหรือห่างถนนล้วนแต่ต้องการน้ำใช้สอยด้วยกันทั้งนั้น รัฐบาลจึงขุดคลองเมื่อต้องการทำถนน ได้ทั้งดินทำถนนและได้ทั้งน้ำให้คนใช้สอยหนึ่งเป็นอีกประการหนึ่ง

คลองที่ขุดในรัชกาลที่ ๕ มีมากมายก็จริง แต่ในปัจจุบันนี้มีเหลืออยู่ไม่มากเท่าใด เพราะถูกถมทำถนนในรัชกาลต่อ ๆ มาเสียมาก และคลองที่ยังเหลืออยู่ในบัดนี้ก็ไม่ใคร่มีประโยชน์เหมือนแต่ก่อน

ก่อน เนื่องจากชาวกรุงสมัยปัจจุบัน มีน้ำประปาใช้สอยแทนน้ำคลอง และไปมาทางถนนเสียโดยมาก

ตัวอย่างคลองที่เคยมีประโยชน์หลายด้านในสมัยรัชกาลที่ ๕ แล้วกลายมาเป็นคลองที่เกือบไร้ประโยชน์ในบัดนี้ก็ได้แก่ คลองสาธร พระยาอนุมานราชธน (ยง) เล่าว่า ในสมัยที่ท่านเป็นเด็ก คลองนี้เคยมีเรือแล่นไปมาอยู่เสมอ และมีคนอาบน้ำในคลอง และตักน้ำในคลองเป็นประจำ แต่ในปัจจุบันนี้ทุกคนก็คงเห็นแล้ว ว่าคลองสาธรเป็นคลองที่เงียบเหงา ดูเหมือนจะเหลือประโยชน์อยู่อย่างเดียวเท่านั้น คือเป็นทางรับสิ่งโสโครกจากบ้านที่อยู่ริมคลอง

(๒) คลองเชื่อมกรุงเทพฯกับหัวเมือง คลองสำคัญสายแรกที่ขุดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ คือคลองเปรมประชากร ซึ่งขุดขึ้นในต้นรัชกาลขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังไม่มีสิทธิว่าราชการแผ่นดิน ความริเริ่มในการขุดคลองสายนี้มาจากพระองค์โดยตรง รู้ได้จากการที่หนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษที่ออกในกรุงเทพฯสรรเสริญน้ำใจของพระองค์มาก ที่ใช้เงินพระคลังข้างที่เป็นค่าใช้จ่ายในการจ้างจีนขุดคลองทั้งหมด ชื่อของคลองบ่งชัดว่า ผู้สร้างคลองมีเจตนาที่จะให้ราษฎรได้รับประโยชน์จากคลองสายนี้อย่างเปรมปรีดิ์ แต่มาปรากฏในภายหลังว่า ชาวนาจริง ๆ จับจองที่ดินริมคลองได้เพียงเล็กน้อย ที่ดินริมคลองส่วนใหญ่ตกอยู่ในครอบครองของข้าราชการ ดังปรากฏในประกาศฉบับหนึ่งว่า "แต่ก่อน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเปรมประชากร ข้าราชการและราษฎรก็ไปจับจองนาตามชอบใจ เสนากรมการก็ทำใบจองให้กับเจ้าของนา แต่ข้าราชการที่มีบันดาศักดิจองนาไว้รายหนึ่งตามยาวของคลอง ๓๐ เส้นบ้าง ๔๐ เส้นบ้าง คิดเป็นนาประมาณ ๑๐๐๐ ไร่ก็มีบ้าง ๒๐๐๐ ไร่ก็มีบ้าง ให้บ่าวไพร่ไปทำก็ไม่หมด เนื้อที่ ๕๐ เส้นบ้าง ยี่นขึ้นไป ๔๐ เส้นบ้าง ๕๐ เส้นบ้าง ทิ้งไว้ให้ที่นารกร้างว่างเปล่าอยู่เปนอันมาก ราษฎรไม่มีที่ทำนา จะเข้ามาจับจองก็กลัวบุญวาสนา ไม่อาจจับจองได้ ที่นานั้นก็เปนเปล่าอยู่ ไม่มีประโยชน์สิ่งใด"[๑๙]

คลองสายนี้ขุดต่อจากคลองโค ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลเกาะเกิด แขวงเมืองกรุงเก่า ผ่านท้องที่ในแขวงเมืองปทุมธานีและนนทบุรี ลงมาตัดกับคลองบางซื่อ และคลองสามเสนในตอนบนของกรุงเทพฯ และมาทะลุคลองผดุงกรุงเกษม ที่ผังตรงข้ามกับวัดโสมนัสวรวิหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกอบคุณงามความดีที่เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมากมายหลายอย่าง แต่ข้าพเจ้าคิดว่าคงไม่มีงานชิ้นใดประทับใจราษฎรอย่างซาบซึ้งเท่ากับงานขุดคลองเปรมประชากร เพราะขณะดำริให้ขุดคลองนั้น พระองค์มีอายุเพียง ๑๗ ปี คือยังเป็นเด็กอยู่ แต่เป็นเด็กที่มีน้ำใจเสียสละเงินตั้งสองแสนบาทอันเป็นเงินส่วนตัว ขุดคลองเพื่อให้ราษฎรมีที่ดินทำมาหากินมากขึ้น เงินสองแสนบาทสมัยนั้น มีค่ากว่าสองแสนบาทสมัยนี้หลายสิบเท่า การยอมสละเงินตั้งสองแสนบาทของเด็กอายุ ๑๗ ขวบ จึงเป็นเหตุการณ์ที่ไม่เคยมีเยี่ยงอย่างมาแต่ก่อน หนังสือพิมพ์ฝรั่งกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "คลองสายนี้ยาว ๓๒ ไมล์ เริ่มลงมือขุดเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ค.ศ. ๑๘๗๑ ขุดไปได้ ๘ เดือน แล้วมาเริ่มขุดต่อเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ค.ศ. ๑๘๗๒ ขุดจนถึงวันที่ ๒ กันยายน รวมเวลา ๘ เดือน ก็ขุดคลองสำเร็จ ค่าขุดคลองสิ้นเงิน ๑๒๒,๑๖๖.๘๐ เหรียน เป็นเงินพระคลังข้างที่ทั้งหมด โปรดตั้งชื่อคลองว่าคลองสวัสดีเปรมประชากร และโปรดให้ปักหลักศิลาทุกระยะ ๑๐๐ เส้น ที่หลักศิลาจารึกชื่อคลองไว้ทุก ๆ หลัก" หนังสือพิมพ์ฉบับนี้สรรเสริญงานชิ้นนี้มาก และกล่าวว่าเป็นงานที่เกิดประโยชน์แก่ราษฎร ดีกว่าการสร้างวัดเป็นอันมาก[๒๐]

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอำนาจบริหารราชการแผ่นดินแล้ว ทราบว่าการคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองฉะเชิงเทราทางคลองแสนแสบ "ยังเปนที่อ้อมไกลอยู่ ราษฎรลูกค้าเดินไปมาได้ความลำบากเนือง ๆ เพราะต้องคิดน้ำในลำคลองแสนแสบและต้องเดินทางด้านยาวเปนที่ป่วยการมาก ถ้าจะขุดคลองลัดตัดทางย่นให้สั้นเข้าได้ ก็จะเปนประโยชน์หลายอย่าง เปนทางเดินราชการเมืองฉะเชิงเทราใกล้เข้าได้ แลเปนที่สดวกใจแก่ราษฎรลูกค้าที่จะได้เดินไปมาทางนั้น กับอนึ่งที่แผ่นดินตามริมคลองทั้งสองข้าง จะได้เปนที่เรือกสวนไร่นาที่ทำมาหากินของราษฎรได้สบายความเจริญก็จะมีแก่บ้านเมืองรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป"[๒๑] จึงสั่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้เคยดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ให้เป็นผู้อำนวยการขุดคลองตามความดำริของท่าน เริ่มต้นจากคลองแสนแสบใกล้ ๆ ที่ว่าการอำเภอหนองจอกในปัจจุบัน ตัดไปทางตะวันออกเฉียงใต้จนบรรจบกับคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา "ยาว ๕๓๐ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๖ วา ภุก ๔ ศอก ได้ที่เนื้อนาสองข้างคลอง ซึ่งเปนที่ทำนาได้ดีขึ้นใหม่อีก ๓๒๔๐๐ ไร่ สำหรับจะได้เปนที่ราษฎรทำมาหากินได้ดี พวกจีนได้จัดการขุดมาแต่ ณ วันพุฒ เดือนเจด แรมค่ำหนึ่ง ปีชวดอัฐศก ศักราช ๑๒๓๘ จนถึง ณ วันพุฒ เดือนสาม แรมสิบค่ำ ปีฉลูนพศก สักราช ๑๒๓๙ คิดรวม ๒๑ เดือนก็สำเร็จ รวมค่าจ้างเบจเสร็จ เปนเงินตรา ๙๒๔ ชั่ง ๕ ตำลึง..... พระราชทานนามคลองนครเนื่องเขตร"* ในหมายประกาศผูกปี้จีนปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ มีการกล่าวถึงคลองสายนี้ว่า "ถ้าขุดเปนลำคลองขึ้นแล้ว น้ำทเลขึ้นลง ก็ดูดถึงคลองเก่า ระยะทางซึ่งราษฎรจะไปมาค้าขายแต่เมืองฉเชิงเทราถึงกรุงเทพฯ ก็ย่นสั้นกว่าทางคลองบางขนากเดิมถึง ๑๐๐๐ เส้นเสศ"**

มีข้อน่าสังเกตอยู่ข้อหนึ่งเกี่ยวกับการจับจองที่ดินริมคลอง ข้อความในประกาศมีตอนหนึ่งว่า "จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระชลธารวินิจจัยเปนข้าหลวง พระศรีทิพโภชนเจ้าพนักงานกรมนา พร้อมด้วยกรมการกำนัน รางวัดที่นาตำบลคลองนครเนื่องเขตร แขวงเมืองฉเชิงเทรา พระราชทานให้แก่ราษฎรตามสมควร ถ้าราษฎรผู้ใดผู้หนึ่งจะมาขอจองนา ก็ให้พระชลธารวินิจจัย พระศรีทิพโภชนกรมการ กำนัน ไล่เลียงดูให้รู้ว่าราษฎรคนนั้น ควรจะทำนาได้สักเท่าใด จึงรางวัดนาให้ราษฎรคนนั้นตามสมควร ภอกำลังจะทำได้ แต่โฉนดจองนั้นได้โปรดเกล้า ฯให้ตีพิมพ์ มอบเจ้าพนักงานกรมนาไว้ให้พระศรีทิพโภชนรับโฉนดจองพิมพ์ของหลวงต่อเจ้าพนักงานกรมนา ให้เขียนเส้นหมึกลงในโฉนดจองพิมพ์ทั้งสองส่วน.....ให้ไว้ ณ วันนั้น ปีนั้น ศักราชเท่านั้น ให้พระชลธารวินิจจัย ข้าหลวงประทับตราประจำศก พระศรีทิพโภชนเจ้าพนักงานประทับตราจำนวนนา กรมการประทับตราประจำชื่อผู้รับโฉนดจอง แล้วฉีกใบจองส่วนนอกให้แก่ราษฎรไว้เปนสำคัญ ส่วนในให้กรมนารักษาไว้ เมื่อถึงปีให้จดจำนวนนาที่ได้ทำขึ้นลงในยอดจำนวนท้ายบาญชี ว่าปีที่ ๑ ได้ทำขึ้นรายนั้น เท่านั้นไร่ ตลอดทั้ง ๓ ปี"[๒๒] พระเจ้าอยู่หัวท่านได้บทเรียนมาจากเมื่อครั้งขุดคลองเปรมประชากร ในการขุดคลองนครเนื่องเขตร ท่านจึงสั่งให้เจ้าหน้าที่เข้มงวดกวดขันไม่ให้พวกข้าราชการแย่งที่ดินจากชาวนา

เพื่อให้การลำเลียงสินค้าและการไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับลุ่มแม่น้ำบางปะกงสะดวกยิ่งกว่าแต่ก่อน รัฐบาลจึงให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์เป็นแม่กอง ให้พระยาดำรงราชพลขันธ์เป็นข้าหลวง

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๙, "ประกาศเบิดคลองนครเนื่องเขตร," หน้า ๒๓๑—๒๓๒.

** เรื่องเดียวกัน, "ประนาศผูกปี่จีนปีชวดอัฐศก," หน้า ๑๗๙—๑๘๐.

กำกับ ดำเนินการขุดคลองประเวศบุรีรมย์ เชื่อมปลายคลองพระโขนงกับปลายคลองท่าถั่ว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พร้อมทั้งขุดคลองซอยหลายซอย[๒๓] การสร้างคลองสายนี้เป็นการเปิดเส้นทางลำเลียงสินค้าจากลุ่มน้ำบางปะกงมายังกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง เส้นทางเก่าที่มีอยู่แล้วคือการลำเลียงมาทางคลองแสนแสบ แล้วมาออกคลองผดุงกรุงเกษมที่สี่แยกมหานาค กับการลำเลียงมาทางคลองสำโรง

ในปีเดียวกันนี้ รัฐบาลได้ดำเนินการขุดคลองทวีวัฒนาจากคลองภาษีเจริญ ตำบลหลักสอง ไปออกคลองมหาสวัสดิ์ เพื่อจะแก้มิให้คลองภาษีเจริญและคลองมหาสวัสดิ์ตื้นเขินเร็ว คลองยาว ๓๔๐ เส้น กว้าง ๔ วา ลึก ๔ ศอก คิดเหมาจีนขุดเส้นละชั่งรวมเป็นเงิน ๓๔๐ ชั่ง "กำหนดฤกษจะได้เบิดคลอง ณ วันศุกร เดือนหก แรมค่ำหนึ่ง ปีขานสัมฤทธิศก"[๒๔]

(๓) **คลองในหัวเมือง** การขุดคลองที่สร้างความทึ่งและความตื่นเต้นให้กับประชาชน ไม่มีที่ไหนเกินการขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามในตำบลทุ่งหลวง แขวงกรุงเทพฯ ซึ่งเริ่มขุดแต่ปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๓ เพราะบริษัทได้นำเครื่องจักรขุดคลองทันสมัยมาใช้ในการขุดคลอง จึงทำการขุดคลองได้รวดเร็วกว่าขุดด้วยแรงคนหลายเท่า ทั้งไม่ต้องใช้กรรมกรมากด้วย คลองที่บริษัทนี้ขุดมีทั้งหมดกว่า ๓๐ สาย สายใหญ่ที่สุด คือ คลองรังสิตประยูรศักดิ์ ขุดจากแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ตำบลบ้านใหม่ ใต้เกาะใหญ่ ตรงลิ่วไปทางทิศตะวันออกจนบรรจบกับแม่น้ำนครนายก เป็นระยะทางประมาณ ๑,๓๕๐ เส้น แบ่งออกเป็นสองช่วง ช่วงจากแม่น้ำถึงคลองเปรมประชากรยาวประมาณ ๑๗๐ เส้น และช่วงจากคลองเปรมประชากรถึงแม่น้ำนครนายกยาวประมาณ ๑,๑๘๐ เส้น[๒๕] บริษัทถือเอาคลองรังสิตประยูรศักดิ์เป็นแนวกลาง แล้วขุดคลองหกวาสายบนเป็นแนวด้านเหนือ ขุดคลองหกวาสายล่างเป็นแนวด้านใต้ ต่อจากนี้ก็ขุดคลองขวางกับคลองทั้งสาม ๑๔ คลอง แต่ละคลองตัดกับคลองรังสิตฯ เป็นมุมฉาก ต้นคลองอยู่ที่คลองหกวาสายบน ปลายคลองอยู่ที่คลองหกวาสายล่าง เรียกชื่อว่าคลองซอยที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ เป็นลำดับไป นอกจากนี้บริษัทยังขุดคลองสายนั้น ๆ ในตำบลทุ่งหลวง แขวงกรุงเทพฯ และตำบลข้างเคียงแขวงเมืองนครนายกอีกหลายสาย รวมทั้งสายยาวและสายสั้น ๆ กว่า ๓๐ สาย ต่อมาภายหลังยังได้ทำการขุดคลองซอยจากคลองหกวาสายล่างลงมาบรรจบกับคลองแสนแสบ แขวงกรุงเทพฯ และเมืองฉะเชิงเทราอีกด้วย

การขุดคลองของบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามตามที่กล่าวข้างต้น ทำให้ราษฎรหลั่งไหลเข้ามาทำมาหากินในตำบลทุ่งหลวงเป็นจำนวนมากมาย มีจำนวนถึง ๘๐,๐๐๐ เศษ ในพ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาลจึงยกฐานะตำบลคลองรังสิตประยูรศักดิ์ขึ้นเป็นเมือง ตั้งแต่วันที่ ๖ เมษายน เป็นต้นไป เมืองใหม่นี้มีชื่อว่าเมืองธัญบุรี ขึ้นอยู่กับมณฑลกรุงเทพฯ ตัวเมืองตั้งที่ริมคลองซอยที่ ๗ ฝั่งเหนือ ผู้ว่าราชการเมืองคนแรกชื่อพระฤทธิจักรกำจร[๒๖] ต่อมาอีกปีเศษ รัฐบาลก็ตั้งเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่งในทุ่งแสนแสบ รวมท้องที่อำเภอคลองสามวา อำเภอแสนแสบ อำเภอเจียระดับ และอำเภอหนองจอก เข้าเป็นเมืองมีนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ขึ้นกับมณฑลกรุงเทพฯ เช่นเดียวกับเมืองธัญบุรี "แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสง่างามเป็นข้าหลวงรักษาราชการเมือง"[๒๗]

ข้าพเจ้าคิดว่าการจารึกชื่อผู้ก่อตั้งบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์เล่มนี้ เพื่อให้อนุชนรู้จักผู้ทำคุณประโยชน์มหาศาลให้แก่เมืองไทย คงจะไม่มีใครรังเกียจเป็นแน่ จึงขอออก

ชื่อผู้ก่อตั้งบริษัท ๔ คน คือ (๑) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ พระโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (๒) พระนานาพิพิธภาษี (๓) นายโยวากิมแครซี ชาวอิตาลี และ (๔) นายยม บุตรพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์[๒๘] พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์นั้น คนทั้งหลายมักเรียกท่านว่า เจ๊สัวยิ้ม เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ มีบรรดาศักดิ์เป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ท่านเป็นผู้อำนวยการขุดคลองภาษีเจริญ ส่วนนายยมลูกชาย คนทั้งหลายมักเรียกเขาว่าเจ๊สัวยม หนังสือพิมพ์ฝรั่งเรียกชื่อเขาว่านายโลโปยม และสรรเสริญเขาในข้อที่เป็นผู้ลงทุนขุดคลองใหญ่ใต้คลองสีลม รวมทั้งทำถนนสองฝั่งคลอง คนทั้งหลายเรียกคลองสายนี้ว่า คลองเจ๊สัวยม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเรียกคลองนี้ว่าคลองนายยม แล้วต่อมาเรียกว่าคลองหลวงสาธรราชายุกต์ แสดงว่าเจ้าสัวยม ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสาธรราชายุกต์[๒๙]

นอกจากคลองที่รัฐบาลและบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามลงทุนขุดขึ้น ในรัชกาลที่ ๕ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีการขุดคลองใหม่ ๆ ด้วยน้ำพักน้ำแรงของข้าราชการ และราษฎรอีกเป็นจำนวนมาก เพราะการขุดคลองกลายเป็นวิธีหากำไรได้อย่างคล่อง ๆ คนที่ลงทุนขุดย่อมจะได้สิทธิจับจองที่ดินสองฝั่งคลองตามธรรมเนียม และมีสิทธิ์ขายสิทธิ์จับจองแก่ผู้อื่น สมัยนั้นราษฎรดิ้นตัวอยากเป็นเจ้าของที่ดินริมคลองกันนักหนาทีเดียว เพราะเหตุที่ข้าวขายดี และราคาข้าวสูงขึ้นเป็นลำดับ พวกนักจัดสรรที่ดินจึงไม่ต้องวิตกว่าเมื่อขุดคลองขึ้นแล้ว จะหาคนซื้อที่ดินไม่ได้

ข้าพเจ้าจะขอระบุชื่อคนบางคนที่ลงทุนขุดคลอง เพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับอนุชน จะได้ระลึกถึงบรรพชนที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง

คนแรก คือ พระยาสมุทบุรานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการ ซึ่งชักชวนราษฎรให้ออกเงินสมทบทุน "ขุดคลองตั้งแต่ตำบลเสือกินเนื้อ จนถึงบางพลีน้อย.....เป็นทางยาว ๑๘๐ เส้นเศษ ลำคลองกว้าง ๔ วา ภุก ๕ ศอก คลองนั้นขุดสำเร็จแล้วพระราชทานชื่อว่า คลองนิยมยาตรา ได้เปิดให้เป็นทางเดินไปมาแล้ว พระยาสมุทบุรานุรักษ์ จึงได้ปักปันที่ตามลำคลอง ออกเป็นโสดละ ๑ เส้น ชักชวนให้ราษฎรจับจองหักร้างถางพงยกเป็นที่นาขึ้น ได้เนื้อนาถึง ๑๐,๐๐๐ ไร่เศษ ราษฎรเข้าจับจองทำนาเต็มเนื้อที่แล้ว"[๓๐]

หนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค ๗ จุลศักราช ๑๒๔๐ กล่าวถึงการที่ราษฎรขออนุญาตในหลวงขุดคลองเป็นสาธารณประโยชน์ ๓ คลอง คือ (๑) นายคง หัวหน้าราษฎร ขอขุดคลองนาจากคลองเปรมประชากร แขวงเมืองนนทบุรี ไปจนถึงตำบลดอนใหญ่ ยาว ๔๐๐ เส้น กว้าง ๓ วา ลึก ๓ ศอก "ขอที่นายื่นขึ้นไปฝั่งละ ๒๕ เส้น ได้ที่นาขึ้นอีก ๑๔๒๕๐ ไร่"* (๒) "นายจัน หัวหน้าราษฎร ขอขุดคลองสวน ตั้งแต่ปลายคลองอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม ผ่ากลางสวนดีสวนร้างบ้างตลอดขึ้นมาถึงคลองดำเนินสะดวก.....รวมเป็นทาง ๒๖๐ เส้น ขอขุดกว้าง ๔ วา ลึก ๓ ศอก"** (๓) "ราษฎร ๑๗๗ คนขอขุดคลองตั้งแต่ตำบลศีร์ษะคู้ ในลำคลองแสนแสบฝั่งใต้ แขวงกรุงเทพฯ ตรงออกไปกลางทุ่งร้าง จนตลอดถึงปลายคลองศีร์ษะจรเข้ ขอขุดกว้าง ๔ วา ลึก ๓ ศอก"[๓๑]

---

* จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค ๗ จ.ศ. ๑๒๔๐. (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณทิพธรรมธนากร, ๒๔๗๗) หน้า ๕๕.

** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ยกมากล่าวเป็นอุทาหรณ์พียงเท่านี้ ก็เห็นจะพอเพียงแล้วที่จะทำให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายเห็นว่าการขุดคลองเพื่อจัดสรรที่ดินเป็นแฟชั่นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ และยิ่งมีนักจัดสรรที่ดินมากเท่าใด ก็ยิ่งเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้น คลองบางคลองเอาชื่อของผู้ลงทุนขุดมาเป็นชื่อคลองก็มี เช่น คลองพระองค์ไชยา คลองพระยาสีหราชเดโช และคลองหลวงแพ่ง เป็นต้น

๖. การทำตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะ

ยุครัชกาลที่ ๕ เป็นยุคที่ราษฎรตื่นตัวขวนขวายที่จะทำนาหาเลี้ยงชีพ คนที่เคยทำนาอยู่แล้วก็กระเสือกกระสนหาที่ดินทำนาให้มากขึ้นกว่าเดิม เมื่อมีคนทำนามาก ก็เกิดความต้องการวัวควายสำหรับใช้งานนามากขึ้นเป็นเงาตามตัว ประจวบกับทางเมืองต่างประเทศก็สั่งซื้อวัวควายจากเมืองไทยเอาไปเป็นอาหารเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ วัวและควายจึงเป็นสินค้าที่ขายดีทั้งภายในประเทศและนอกประเทศ

เมื่อมีการซื้อขายวัวควายกันมาก พวกผู้ร้ายก็เลยฉวยโอกาสขโมยวัวควายไปขายมากขึ้น ทำให้ชาวนาซึ่งเป็นเจ้าของวัวควายได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างยิ่ง

เพื่อขจัดปัดเป่าความเดือดร้อนของชาวนา รัฐบาลจึงออกพระราชบัญญัติโคกระบือ เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๑๙ "กำหนดตำบลที่ซื้อขายโคกระบือในแขวงกรุงเทพมหานครและหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ ฝ่ายตะวันออก ฝ่ายตะวันตก เมืองหนึ่งสามตำบลสี่ตำบล ตามเมืองใหญ่เมืองน้อย ซึ่งเปนทางราษฎรเดิน ให้มีกรมการกำนันกำกับอยู่ในที่นั้นเปนนิตย์ สำหรับทำบาญชีรูปพรรณผู้ซื้อขาย แลรูปพรรณโคกระบือด้วย.....หนังสือเดินทางนั้น ให้เขียนด้วยเส้นหมึกน้ำดำ บอกชื่อผู้ซื้อผู้ขาย แลรูปพรรณโคกระบือลงในหนังสือเดินทางว่า นายนั้นมาขายโคกระบือ กับทั้งฎีกาพิมพ์รูปพรรณเจ้าของแลโคกระบือ ให้แก่นายนั้น ภรรยาชื่อนั้น อยู่บ้านที่นั้น อำเภอกำนันนั้น แขวงเมืองนั้นเท่านั้น ฎีกาพิมพ์สำหรับโคกระบือเท่านั้น แล้วให้อำเภอ กำนัน เสมียน เซนชื่อประทับตราให้ผู้ซื้อไปเปนสำคัญ ให้ราษฎรได้ซื้อขายกันในวันเดียว อย่าให้ถ่วงเวลาเสียประโยชน์ไปได้ แต่ค่าหนังสือเดินทางนั้น เรียกเอาแต่ผู้ซื้อโคกระบือ ถ้าซื้อขายใช้สรอยอยู่ ในแขวงบ้านเมืองเดียวกัน โคกระบือจะมากน้อยเท่าใด ให้อำเภอกำนัน เสมียน เรียกค่าหนังสือเดินทางอย่าให้เกินฉะบับละสลึง เมื่อซื้อขายออกไปต่างเมือง โคกระบือต่ำกว่าสิบตัวลงมา ให้เรียกฉะบับละสองสลึง ถ้าเกินกว่าสิบตัวขึ้นไป ให้เรียกฉะบับละบาท ครบเดือนหนึ่งรวมเงินได้เท่าใด ให้อำเภอกำนันเสมียนแบ่ง ๔ ส่วน เจ้ากรมกองตระเวรส่วนหนึ่ง อำเภอส่วนหนึ่ง กำนันส่วนหนึ่ง เสมียนส่วนหนึ่ง"[๓๒]

กฎหมายฉบับนี้มีคุณประโยชน์แก่ชาวนาอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะเมื่อการซื้อขายวัวควายถูกควบคุม ถูกบังคับให้จดทะเบียนนิติกรรม การขายวัวควายที่ขโมยมา ก็ทำไม่ได้สะดวก ทั้งยังหาคนซื้อไม่ใคร่ได้ด้วย เพราะคนซื้อที่สุจริตย่อมต้องการเอกสารซื้อขายเอาไว้เป็นหลักฐาน

เพื่อสกัดกั้นการขโมยช้างม้าวัวควาย เอาไปขายแก่พ่อค้าพาหนะที่รับซื้อ เพื่อส่งไปขายยังต่างประเทศหรือเอาไปฆ่า รัฐบาลได้ออกกฎหมายอีก ๒ ฉบับ ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ฉบับแรกมีความสำคัญว่า

"ขอแจ้งความให้ทราบทั่วกันว่า ในการที่จะป้องกันไม่ให้มีโจรผู้ร้ายลักช้างม้าโคกระบือ สัตว์ซึ่งใช้เป็นพาหนะในกรุงสยาม ๔ อย่างนั้น ตั้งแต่วัน ๖ เดือน ๗ แรม ๗ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๕๐ .....สืบไป บันดาสัตว์ซึ่งเป็นพาหน ช้างม้าโคกระบือเป็นต้น ซึ่งลูกค้าไทยแลต่างประเทศ จะบันทุกออกไปจำหน่าย ณ เมืองต่างประเทศแล้ว ต้องให้ทำหนังสือมาขออนุญาตที่จะบันทุกออกไปเหมือนอย่างสินค้าทั้งปวง ก่อนที่จะบันทุกลงเรือ เจ้าพนักงานกรมศุลกากรจะได้ไปตรวจดูหนังสือพิมพ์รูปพรรณสำหรับตัวสัตว์ที่จะบันทุกออกไป ให้ถูกต้องตามพระราชบัญญัติ"[๓๓] ฉบับที่สอง มีความสำคัญว่า "ตั้งแต่ ณ วัน ๓ เดือน ๘ อุตราสาธ แรม ๑ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๕๐ .....สืบไป บันดาสัตว์ที่เป็นพาหนะ คือ โค กระบือ เป็นต้นนั้น ถ้าผู้ใดจะฆ่าโคกระบือออกจำหน่ายซื้อขายเนื้อเป็นอาหารเมื่อใด ต้องให้มาแจ้งความแก่เจ้าพนักงานนายตรวจโปลิศที่สเตแช่น ตำบลที่มีอยู่ใกล้กันกับที่ฆ่าสัตว์นั้นให้ทราบ แลเจ้าพนักงานนายตรวจโปลิศ จะมีอำนาจที่จะไปตรวจดูหนังสือตั๋วพิมพ์รูปพรรณสำหรับตัวสัตวนั้น"[๓๔]

เรื่องส่งวัวควายออกไปขายต่างประเทศนี้ รัฐบาลเคยคิดจะห้ามไม่ให้ส่งออกไปอย่างเด็ดขาด แต่เมื่อแจ้งความประสงค์ไปให้กงสุลทุกประเทศทราบ ก็ถูกกงสุลอังกฤษและกงสุลวิลันดาโต้แย้งไม่ยอมให้รัฐบาลออกกฎหมายห้าม เซอร์โทมัส ยอช นอกซ์ กงสุลอังกฤษออกความเห็นคัดค้านยืดยาว "ว่าธรรมดาสัตว์ที่เป็นอาหารเลี้ยงชีวิตร ประเทศใดประเทศหนึ่งมิได้มีห้ามปรามซื้อขาย แลเมื่อคิดโดยธรรมดาที่จะเป็นมีผู้ซื้อแล้ว ก็คงมีผู้ที่จะเลี้ยงปรนปรือไว้ขายเหมือนกับเป็ดไก่หมู ไม่เหนว่าจะหมดสิ้นไป เพราะเหตุที่ซื้อไปกินเป็นอาหาร หาควรที่จะห้ามไม่ อีกประการหนึ่ง ถ้าจะว่าเป็นช่องโจรผู้ร้าย ที่จะลักโคกระบือของชาวนามาขาย ก็ใช่ว่าจะลักมาขายให้แก่เรือที่จะบันทุกไปต่างประเทศอย่างเดียว ย่อมจะลักมาซื้อขายใช้ในการนานั้นเองก็มี การที่จะรงับโจรผู้ร้ายเป็นพนักงานของไทยเองที่จะต้องรักษา เมื่อไม่คิดรงับโจรผู้ร้าย ถึงโดยจะห้ามไม่ให้บันทุกโคกระบือออกไปต่างประเทศ ก็คงไม่สิ้นผู้ร้ายอยู่เอง เพราะฉะนั้นเขาไม่ยอมที่จะห้ามไม่ให้บันทุกโคกระบือออกไปต่างประเทศ

ฝ่ายเราเหนว่าคำที่เขาว่ามาถูกต้อง จึ่งได้ถอนคำขอนั้นเสีย ทำพระราชบัญญัติบังคับทั้งในกรุงหัวเมือง ให้ตั้งตำบลที่สำหรับซื้อโคซื้อกระบือ ให้ทำรูปพรรณสำหรับโคสำหรับกระบือทั้งสิ้น ถ้าซื้อขายโคกระบือกันนอกจากตำบลที่ตั้ง แลโคกระบือ..... ไม่มีหนังสือสำหรับตัว.....จะจัดว่าเป็นโคกระบือผู้ร้าย ความแจ้งอยู่ในหมายประกาศแลท้องตราบังคับฉบับนั้นแล้ว

"หมายประกาศฉบับนี้ ได้ส่งลงไปยังกงสุลต่างประเทศ ขอให้บังคับสัปเยกต์ให้ประพฤติตามกงซุลหลายชาติได้รับบังคับสัปเยกต์ตามหมายประกาศ แต่บางกงซุลโปรตุสไม่ยอมรับตามหมายประกาศ ฉันสงไสยว่าจะเป็นวิลันดาชาติหนึ่งที่ไม่ยอม แต่ส่วนกงซุลอังกฤษนั้นตอบเป็นเชิงว่าจะลองยอมให้ทำดูก่อน

พระราชบัญญัติฉบับนั้นก็เป็นอันใช้ได้แต่นั้นมา"[๓๕]

เรื่องนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งว่า การทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศฝรั่งนั้นมีทั้งคุณและโทษ รัฐบาลจะทำอะไรตามชอบใจเหมือนแต่ก่อนหาได้ไม่

ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะออกกฎหมายเพื่อสกัดกั้นการขโมยสัตว์พาหนะถึงสามฉบับแล้วก็ดี แต่ก็ยังมีการขโมยสัตว์พาหนะอยู่เสมอ เพราะราคาสัตว์จำพวกนี้ "แพงขึ้นเปนหลายเท่า" รัฐบาลจึงออกกฎหมายอีกฉบับหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ เรียกว่า พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ. ๑๑๙ บังคับให้เจ้าของช้าง ม้า วัว ควาย และล่อ นำสัตว์ของตน "มาหมายตำหนิแลจดลงทะเบียฬ ที่นายทะเบียฬในอำเภอนั้นๆ ตามวันที่นายทะเบียฬจะกำหนดให้นำมาภายใน ๖ เดือน"* มาตรา ๒๕ ของพระราชบัญญัตินี้บังคับว่า "ในการเปลี่ยนเจ้าของสัตว์ด้วยประการใดๆ นอกจากรับมรฎก ถ้าไม่มาบอกนายทะเบียฬตามความที่ว่าไว้ในมาตรา ๘ เจ้าของเดิม เจ้าของใหม่ ทั้ง ๒ ฝ่ายมีความผิด ต้องระวางโทษปรับครึ่งหนึ่งเปนเงินไม่เกินกว่า ๒๐ บาท หรือจำคุกเดือน ๑ หรือทั้งจำแลปรับด้วยทั้ง ๒ สถาน"** และมาตรา ๒๖ บังคับว่า "ผู้ใดได้รับสัตว์พาหนะเปนมรฎกแลไม่มาบอกนายทะเบียฬ ตามความที่ว่าไว้ในมาตรา ๙ ก็ดี สัตว์พาหนะของผู้ใดตาย หรือจำหน่ายออกไปนอกพระราชอาณาจักร แลผู้นั้นไม่นำตั๋วรูปพรรณมาส่งนายทะเบียฬ ตามความที่ว่าไว้ในมาตรา ๑๘ ก็ดี สัตว์ของผู้ใดมีเหตุตำหนิคลาดเคลื่อนจากตั๋วรูปพรรณ แลผู้นั้นไม่มาแจ้งต่อนายทะเบียฬ ตามความที่ว่าไว้ในมาตรา ๑๖ ก็ดี มีความผิดต้องระวางโทษปรับครั้งหนึ่งเปนเงินไม่เกิน ๑๐ บาท"[๓๖]

การที่รัฐบาลคิดจะห้ามส่งสัตว์พาหนะออกนอกประเทศก็ดี และออกกฎหมายเกี่ยวกับสัตว์พาหนะ ดังกล่าวมาแล้วก็ดี ย่อมเป็นพยานว่ารัฐบาลรัชกาลที่ ๕ มีความห่วงใยชาวนามากเพียงใด เมื่อเปรียบเทียบกับรัฐบาลก่อนๆ แล้ว จะเห็นว่าไม่มียุคใด สมัยใด ที่ชาวนาได้รับความสอดส่องเอาใจใส่จากรัฐบาลมากเหมือนอย่างยุครัชกาลที่ ๕

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, "พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ร.ศ. ๑๑๙ หมวด ๔ มาตรา ๕," หน้า ๕๐๔.

** เรื่องเดียวกัน, "หมวด ๖, มาตรา ๒๕," หน้า ๕๑๐.

เชิงอรรถบทที่ ๑๑

๑. เสถียร ลายลักษณ์.....เรื่องเดิม, เล่ม ๘, พระราชบัญญัติเรื่องกู้เงินแลขายตัว ให้คิดดอกเบี้ยเพียงชั่งละบาท, หน้า ๒๓.

๒. เรื่องเดียวกัน "พระราชบัญญัติสำหรับผู้รักษาเมือง กรมการ แลเสนา กำนัน นายอำเภอ ซึ่งจะออกเดินประเมินนา ศักราช ๑๒๓๖," ข้อ ๑๐, หน้า ๒๔๙–๒๕๐.

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔–๒๔๘.

๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา.....ทรงมีไปมา..... ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๔–๒๒๘.

๕. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศห้ามมิให้ตกเข้าแก่ชาวนา," เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๑๙๔–๑๙๕.

๖. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศขุดคลอง," หน้า ๒๒๑–๒๒๕.

๗. วัดโพธารามสมัยนั้นมีเขตวัดติดแม่น้ำเจ้าพระยา หน้าวัดหันไปทางแม่น้ำเช่นเดียวกับวัดเลียบและวัดสลัก หลังวัดมีป่าช้าที่ฝังศพอยู่ติดกับถนนบ้านหม้อ คลองคูเมืองฝั่งตะวันออกที่ขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมมิกราชาธิราช ตัดที่ดินวัดโพธารามทำให้ป่าช้าของวัดอยู่ทางฝั่งตะวันออกของคลอง
การตัดถนนผ่านวัดโพธารามและการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดในรัชกาลต่อมา ทำให้โฉมหน้าของวัดเปลี่ยนไป ด้านหลังกลายเป็นด้านหน้า และด้านหน้ากลายเป็นด้านหลัง ดังปรากฏในจดหมายเหตุโหรว่า "ไฟไหม้หลังวัดพระเชตุพน ริมน้ำเพลา ๓ ทุ่ม ๘ บาท"

๘. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า ๑๕๓.

๙. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๑๗๙. พงศาวดารเอ่ยชื่อแม่กองขุดคลองเพียงคนเดียว คือ พระยาศรีพิพัฒน์ แต่ได้ความจาก "ประกาศผูกปี้จีนบีชวดอัฐศก" ใน **ประชุมกฎหมายประจำศก**, เล่ม ๙, หน้า ๑๗๙. ว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นผู้อำนวยการขุดคลองบางขนาก.

๑๐. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**, หน้า ๙๑.

๑๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, หน้า ๒๔๐–๒๔๑.

๑๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

๑๓. หนังสือพงศาวดารว่าคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญกว้าง ๗ วาเท่ากัน แต่หนังสือพระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. ๑๒๘ ว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แนะให้ขุดกว้างเพียง ๔ วา แล้วจะถูกสายน้ำกัดให้กว้างออกไปเอง, หน้า ๒.

๑๔. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. ๑๒๘.** (พ.ศ. ๒๔๕๒), (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๒.

๑๕. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, หน้า ๓๕๑–๓๕๒.

๑๖. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒–๓๕๓.

๑๗. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศร่างพระราชหัตถเลขาพระราชทานนาพระเจ้าลูกเธอ" เรื่องเดิม, เล่ม ๖, หน้า ๒๗๓—๒๗๔.

๑๘. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา.....ประพาสมณฑลราชบุรี หน้า ๓.

๑๙. เสถียร ลายลักษณ์...."ประกาศคลองนครเนื่องเขตร," เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๒๐๒—๒๐๓.

๒๐. **Bangkok Calendar.** Annually, 1872. p. 129.

๒๑. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศเปิดคลองเนื่องเขตร," เรื่องเดิม, หน้า ๙, หน้า ๒๓๑.

๒๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๙ "ประกาศคลองนครเนื่องเขตร," หน้า ๒๐๓—๒๐๔.

๒๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๖, "ประกาศออกตราจองที่ดินคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยก," หน้า ๕๒๘—๕๒๙.

๒๔. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๐, "ประกาศเปิดคลองทวีวัฒนา," หน้า ๑๒—๑๔.

๒๕. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๗, "ประกาศกระทรวงเกษตราธิการ เรื่องที่ดินตำบลคลองรังสิตประยูรศักดิ์ ลงวันที่ ๒๐ มกราคม ๑๑๙," หน้า ๖๑๙—๖๒๐. แจ้งว่าบริษัทขุดคลองฯ จะขอรับตราจองสองฝั่งของคลองรังสิตฯ พ้นที่หลวง (กว้าง ๑ เส้น) ยื่นขึ้นไปฝั่งละ ๔๐ เส้น

๒๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๘, "แจ้งความกระทรวงนครบาลเรื่องตั้งเมืองธัญญบุรี" หน้า ๑๖.

๒๗. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศกระทรวงนครบาลเรื่องตั้งเมืองใหม่," หน้า ๔๔๕.

๒๘. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๑, "สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง," หน้า ๒๓๗—๒๓๘ สัญญามีกำหนด ๒๕ ปี บริษัทจะต้องลงมือขุดคลองตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นต้นไป

๒๙. Bangkok Times, 19 June 1889 ลงข่าวว่า "สุภาพบุรุษจีนชื่อโปโลยมเริ่มทำการขุดคลองใหม่ และทำถนนสองฝั่งคลองในท้องที่ที่เป็นป่ารก (jungle) ตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๘๘๘."

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเรียกชื่อคลองขุดใหม่นี้ว่า คลองนายยม ภายหลังจึงเรียกคลองนี้ว่า คลองหลวงสาธรราชายุกต์ ดังที่ปรากฏในประชุมพระราชหัตถเลขา.....ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ภาค ๓ ตอน ๒ หน้า ๑๖๕ แต่มีพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง (ภาค ๒ หน้า ๘๔) เรียกคลองนี้ว่า คลองหลวงสาธรราชายุทธ์ จึงเป็นปัญหาว่าคำท้ายของราชทินนามเป็นยุกต์หรือยุทธ์

๓๐. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศกรมนา," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๒, หน้า ๑๙.

๓๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **จดหมายพระราชกิจรายวัน ภาคที่ ๗ จ.ศ. ๑๒๔๐** หน้า ๕๕.

๓๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๙, "พระราชบัญญัติโคกระบือ," หน้า ๑๗๕—๑๗๗.

๓๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๑, "ประกาศกรมศุลกากร," หน้า ๒๔๕.

๓๔. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศกรมพระนครบาล," หน้า ๒๕๘.

๓๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๓ ตอน ๒, หน้า ๙๒—๙๓.

๓๖. เสถียร ลายลักษณ์, เรื่องเดิม, เล่ม ๑๗, หน้า ๕๐๔ และ ๕๑๐—๕๑๑.

บทที่ ๑๒

ทางคมนาคม

๑. แม่น้ำลำคลอง

(๑) การสร้างประตูน้ำตามคลองต่าง ๆ

การลำเลียงสินค้าในภาคกลางของเมืองไทย อันมีกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของการค้าขายนั้น ใช้ลำเลียงทางน้ำเป็นพื้น เพราะทางคมนาคมในภูมิภาคส่วนนี้มีแต่แม่น้ำลำคลอง ไม่มีถนนเชื่อมเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง และทางรถไฟก็เพิ่งจะสร้างในปลายรัชกาล แต่การอาศัยลำน้ำเป็นทางลำเลียงมีอุปสรรคซึ่งคนสมัยก่อนไม่มีสติปัญญาพอที่จะแก้ไขได้ อุปสรรคของการลำเลียงสินค้าทางน้ำก็คือเมื่อถึงฤดูแล้ง ลำน้ำบางตอนมักตื้นเขิน ทำให้เรือบรรทุกสินค้าไปมาลำบากมาก และบางคราวก็ไปมาไม่ได้เลย

บุคคลแรกที่เสนอความเห็นต่อรัฐบาลให้ทำประตูน้ำเพื่อขจัดอุปสรรคดังกล่าวข้างต้น คือ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ (เจิม แสงชูโต) ผู้บังคับการกรมทหารหน้า ท่านผู้นี้ชี้แจงว่า

"แม่น้ำในหัวเมืองต่าง ๆ เป็นต้นว่าแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นในฝ่ายเหนือ แลแม่น้ำเมืองสุพรรณบุรี เมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี แลแม่น้ำปราจีณแลอื่น ๆ ฝ่ายตวันออก แม่น้ำเหล่านี้ถ้าน่าแล้งขึ้นไปปลายน้ำแล้ว น้ำก็แห้งตื้น เรือใหญ่เดิรไม่ได้ เรือเลกก็ต้องเข็น คนที่อยู่ข้างเหนือปลายน้ำแล้วจะเอาสินค้าที่หนักและใหญ่ ฤๅสินค้ามาก ๆ ลงมาขายก็ลำบาก แลผู้จะขึ้นไปซื้อก็ยาก ต้องคอยคราวระดูน้ำมีมาจึงจะขึ้นไปแลลงมาได้ ด้วยปลายแม่น้ำเหล่านี้เปนที่ทรายทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าทราบเกล้าว่า พวกเดิรเรือค้าฝ่ายเหนือ ถ้าน่าแล้ง จะขึ้นไปแลลงมาให้ได้นั้น ก็ต้องลงทุนขุดทรายให้มีร่องน้ำเรือเดิรได้ ถ้าเรือหนักแล้ว วันหนึ่งไปได้แต่เช้าจนค่ำจึงหยุด ก็แลเห็นที่จอดเรือเมื่อเช้าอยู่นั่นเอง ประมาณไม่มากเส้น กว่าจะขึ้นไปถึงที่แลลงมาถึงที่ได้ จึงช้านับเดือนแลหลายเดือน สินค้าก็เสียคราวเสียเวลา การค้าขายจึงยังไม่เจริญแพร่หลายมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้เหนที่เมืองอิตาลีแลเมืองยุรบเยอร์มัน แลแม่น้ำโปแม่น้ำที่น่าแล้งแห้งตื้น เรือเดิรไม่ได้นั้น เขาทำทำนบขังน้ำไว้ใช้ มีปตูปิดแลเปิดให้น้ำเข้าได้ออกได้ ถ้าเรือขนาดเพียงใดจะไปในน้ำที่แห้งตื้นนั้น ก็ไขน้ำออกมาให้มีกำหนดที่เรือไปได้ ไม่ต้องเขญ จนกำหนดถึงย่านแลระยะทางเพียงเท่านั้น ๆ ถ้าถึงระดูน้ำจะมา น้ำที่ขังไว้นั้นก็เปิดปล่อยไปเข้าไร่นาแลที่แห่งใดเสีย ข้าพระพุทธเจ้าเหนด้วยเกล้าว่า ตามแม่น้ำต่าง ๆ ในระดูน้ำแล้งน้ำแห้งนั้น ถ้าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำแก่งฤๅประตูน้ำไว้ใช้เหมือนชาวยุรบเปนการของเคาเวอรแมน ไม่ต้องลงทุนมาก ทุนที่ลงไปก็เก็บเอาแก่ลูกค้าเดิรเรือได้แลจะได้กำไรอีก เรือไปมาค้าขายก็จะเดิรได้

ทั้งน่าแล้งแลน่าน้ำ เมื่อราษฎรทำการค้าขายได้คล่องสะดวกทั้งผู้ซื้อแลผู้ขาย ก็จะมีใจทำการซื้อขายมากขึ้นทุกเดือนทุกปี เงินภาษีอากรสำหรับแผ่นดินก็จะได้เจริญขึ้นทุกปี ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งรูปแบบปิดขังน้ำของชาวยุรบมาทูลเกล้าฯถวาย กับหนังสือฉบับนี้ด้วยแล้ว"[๑]

เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้เสนอความเห็นให้สร้างประตูน้ำเป็นคนหนึ่งในกลุ่มไทยหนุ่ม ซึ่งคิดจะปฏิรูปเมืองไทยตามอย่างฝรั่ง เพื่อให้เมืองไทยเจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศในทวีปยุโรป เมื่อได้ไปรู้ไปเห็นแบบแผนที่ดีในเมืองฝรั่ง แล้วมาเห็นแบบแผนที่คร่ำครึล้าสมัยในเมืองไทย ก็อดเสนอความเห็นที่เขาคิดว่าจะเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองไม่ได้ ในฐานะที่เขาเป็นหัวหน้ามหาดเล็กคนโปรดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าคิดว่าข้อเสนอของเขาเห็นจะได้รับการพิจารณาอย่างรอบคอบ และได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาลเป็นแน่

ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการได้ทำความตกลงกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามว่า ถ้ากระทรวงเกษตราธิการเห็นสมควรจะให้ทำประตูน้ำขึ้นในคลองหนึ่งคลองใดที่บริษัทเป็นผู้ขุด บริษัทจะต้องทำขึ้นโดยไม่เรียกร้องค่าใช้จ่ายจากรัฐบาล ทางรัฐบาลจะยอมให้บริษัทเก็บค่าธรรมเนียมจากเรือแพที่ผ่านประตูน้ำ ไปจนกว่าบริษัทจะพ้นจากหน้าที่ดูแลรักษาประตูน้ำ[๒]

ผลที่เกิดจากความตกลงดังกล่าวก็คือมีการสร้างประตูน้ำจุฬาลงกรณ์กับประตูน้ำเสาวภาในคลองรังสิตประยูรศักดิ์ เป็นประเดิม[๓] ทำให้คลองสายนี้มีน้ำลึกพอที่จะล่องเรือล่องแพได้ตลอดปี ตรงตามที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ชี้แจงไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ นอกจากประตูน้ำจะให้ประโยชน์ในทางลำเลียงสินค้า ยังช่วยให้ชาวนาชักน้ำในคลองรังสิต และคลองซอยไปหล่อเลี้ยงนาของตนได้ตลอดฤดูทำนาอีกด้วย

เมื่อก่อนที่จะมีคนคิดทำประตูน้ำขึ้นในเมืองไทย วิธีปิดกั้นน้ำในคลองไม่ให้ไหลลงแม่น้ำมีอยู่ทางเดียวเท่านั้น คือ ทำทำนบดินกั้นที่ปากคลอง เมื่อมีทำนบการลำเลียงสินค้าในคลองนั้นก็ต้องหยุดชะงัก จนกว่าจะรื้อทำนบออก การทำทำนบแต่ละแห่งสิ้นเปลืองกำลังคนและสิ้นเปลืองเงินทองมิใช่น้อย ข้อที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งก็คือ ทำนบเป็นของทำขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว บางทีทำขึ้นไว้ใช้งานเพียงสองสามเดือน ก็รื้อทิ้งเสียแล้ว

มีเอกสารฉบับหนึ่งเป็นสารตราเจ้าพระยาจักรี กล่าวถึงการสร้างทำนบช่วยชาวนาแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองอ่างทอง และแขวงเมืองลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๖ มีเนื้อความว่า "การปิดน้ำต้องรีบเร่งทำอย่าให้ทันน้ำในทุ่งไหลบ่าออกได้ การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ ให้เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ตรวจตราดูแลกำชับกำชาข้าราชการ เจ้าเมืองกรมการ ให้ตั้งใจช่วยราษฎรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลองลงทำนบ ถมดิน ยกคันคลองบรรจบที่สูง ที่ทำยังไม่แล้วก็ให้เร่งรัดทำให้แล้ว ที่แห่งใดตำบลใดจะต้องไขน้ำปิดน้ำ ยกคันกั้นน้ำ ก็ให้ทำให้ทั่วทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราทุกหน้าที่ แลบัดนี้น้ำก็เคลื่อนลดอยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำช้าไป น้ำในท้องนาจะไหลออกเสีย ให้เร่งรีบทำให้แล้วโดยเร็ว ทำให้มั่นคง ขังน้ำในท้องนาไว้ให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นเข้าอยู่กว่าจะออกรวงสุก ..... ถ้าการลงทำนบ ถมดินยกคันคลอง ปิดน้ำขังท้องนาไว้เสร็จการเป็นที่ไว้ใจได้แล้ว เจ้าพระยาพระคลัง

เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ก็จะได้กลับลงไปเฝ้าทูลละอองฯ แจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ"[๔]

การทำทำนบปิดน้ำคลองอย่างที่ว่าในสารตราฉบับนี้ คงโกลาหลไม่ใช่น้อย เพราะพวกข้าราชการและพวกไพร่หลายกรมต่อหลายกรมถูกเกณฑ์ออกไปช่วยชาวนา มีขุนนางชั้นเจ้าพระยาถึงสามท่านเป็นผู้กำกับ คะเนจำนวนคนที่ทำงานครั้งนี้ ทั้งคนในกรุงและคนในหัวเมือง เห็นจะหลายพันคน แล้วลองเปรียบกับการปิดการเปิดประตูน้ำอันเป็นกลไกสมัยใหม่ จะเห็นว่าวิธีกักน้ำแบบไทยกับวิธีกักน้ำแบบฝรั่งแตกต่างกันในเรื่องแรงงาน เรื่องเวลา และประสิทธิภาพอย่างลิบลับ

เมื่อปรากฏว่าการทำประตูน้ำบังเกิดผลดีแก่การลำเลียงสินค้าและการเกษตรเป็นอันมาก รัฐบาลจึงสั่งให้กระทรวงเกษตราธิการดำเนินการในเรื่องนี้ต่อไป คลองสายที่สองที่มีการสร้างประตูน้ำตามอย่างคลองรังสิต คือ คลองหกวาสายล่าง (พ.ศ. ๒๔๔๗) บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเป็นผู้สร้างและผู้เก็บผลประโยชน์ ต่อมาก็มีการสร้างประตูน้ำในคลองแสนแสบ (พ.ศ. ๒๔๔๙) คลองประเวศบุรีรมย์ (พ.ศ. ๒๔๕๐) คลองภาษีเจริญ (พ.ศ. ๒๔๕๑) และคลองดำเนินสะดวก (พ.ศ. ๒๔๕๑) บรรดาคลองที่มีประตูน้ำปิดกั้นได้รับความนิยมจากชาวเรือชาวแพยิ่งกว่าแต่ก่อน แม้จะต้องเสียค่าผ่านประตูน้ำ เพราะเหตุที่เรือแพไปมาได้สะดวกตลอดทั้งปี

มีเอกสารอยู่ชิ้นหนึ่งที่บรรยายสภาพของคลองภาษีเจริญเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ก่อนที่จะสร้างประตูน้ำในคลองนี้ ๒๔ ปี ความสำคัญมีดังนี้

"ด้วยคลองภาษีเจริญนั้นเปนทางหลวง เรือลูกค้าในหัวเมืองนครไชยศรี สุพรรณบุรี สมุทรสาคร ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี บันทุกสินค้าเข้าปลาเกลือแลสินค้าเบ็ดเสร็จต่าง ๆ เดินตามลำคลองนี้มาก บัดนี้คลองภาษีเจริญตอนหลักสองออกไปถึงคลองขวาง (ทวีวัฒนา) ทางประมาณ ๗๐ เส้นเสศตื้น ในลำคลองเปนโคลนเปนเลน เวลาน้ำลงมีน้ำอยู่เพียงศอกหนึ่ง เปนโคลนทั้งนั้น เรือลูกค้าไปมาติดอยู่นั่นหลายเวลาจึงจะตลอดไปได้ ที่บันทุกสินค้าเตมก็ต้องจ้างกระบือลาก ราคาจ้างลากเรือเล็กเพียง ๓ วา ๒ ศอก บันทุกของเพียบ ต้องจ้างกระบือลากลำหนึ่งถึงสิบสลึงสามบาท ที่เปนเรือใหญ่ถึงแปดบาทเก้าบาท แลกระบือที่รับจ้างลากเรือนั้น ก็มิได้เดินลากบนบกตามเช่นที่เคยลากกันตามธรรมเนียมไม่ เพราะเจ้าของสวนเจ้าของนาปลูกต้นไม้ริมตลิ่ง ไม่มีทางจะเดินกระบือก็ต้องลากเรือลุยน้ำมาในคลองเปนที่น่าสมเพท แลดูเปนการดุร้ายแก่สัตว์นัก เมื่อ ณ วัน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบถวายบังคมลาออกไปเมืองนครไชยศรี ไปดูที่สวน ไร่อ้อย แลสวนอพยพ ที่จะตกเปนหลวงมีอยู่มาก ทั้งจะดูที่นาที่คลองทวีวัฒนาด้วย ได้ออกเรือเวลาค่ำน้ำขึ้นเต็มฝั่งแล้ว ไปถึงหลักสองเรือก็ไปไม่ได้ต้องกลับ ด้วยเรือลูกค้าทั้งใหญ่เล็กติดคับคั่งอยู่มาก ต้องผ่อนจ้างกระบือลากทีละลำ ๆ น้ำที่นั่นเวลาขึ้นเตมฝั่งมีประมาณสักสองศอกแต่ไม่เปนน้ำ เปนโคลนขุ่นทั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าถามชาวบ้านที่รับจ้างลากเรือ แลลูกค้าชาวเรือที่ไปมานั้นว่า ที่คลองภาษีเจริญนี้ มีติดดอนอยู่ที่หลักสองนี้แห่งหนึ่ง กับที่ตำบลดอนกระดี่ ซึ่งจะออกปากคลองแม่น้ำเมืองนครไชยศรี ทางประมาณสัก ๑๐๐ เส้นอีกแห่งหนึ่ง แต่ที่นี้ เวลาน้ำขึ้นเต็มฝั่งเรือพอจะค้ำถ่อมาได้"[๕]

นับแต่มีการสร้างประตูน้ำในคลองภาษีเจริญแล้ว สภาพของคลองดังกล่าวข้างต้นก็ไม่ปรากฏอีกต่อไป แสดงว่าประตูน้ำมีคุณประโยชน์หลายอย่าง รวมทั้งช่วยให้ราษฎรมีน้ำดื่มตลอดปีอีกด้วย

การสร้างประตูน้ำต้องลงทุนเป็นเงินก้อนใหญ่ เมื่อสร้างแล้วก็ต้องมีพนักงานควบคุมดูแลรักษาตลอดไป รัฐบาลจึงเก็บค่าธรรมเนียมจากเรือแพที่ผ่านประตูน้ำเป็นการถอนทุนคืนอย่างหนึ่ง และเป็นค่าจ้างพนักงานกับค่าบำรุงรักษาประตูน้ำอีกอย่างหนึ่ง ค่าธรรมเนียมเมื่อแรกเก็บจากเรือที่ผ่านประตูน้ำภาษีเจริญมีดังนี้ คือ เรือกลไฟหรือเรือยนต์ปากกว้างตั้งแต่ ๑ เมตรลงมา ยาวเมตรละ ๒๕ สตางค์ ถ้าปากกว้างเกิน ๑ เมตร ยาวเมตรละ ๓๐ สตางค์ แพคิดตารางเมตรละ ๒ สตางค์ เรือพายเรือแจวกว้างไม่ถึงเมตร ยาวไม่เกิน ๓ เมตร เสีย ๑ สตางค์ ถ้ายาวกว่านี้ก็เสียมากขึ้น เรือที่มีขนาดใหญ่กว่านี้เสียค่าธรรมเนียมมากขึ้นตามส่วน

พึงสังเกตว่ารัฐบาลทำเหรียญสตางค์ออกมาใช้แทนอัฐและโสฬส[๖] และบอกขนาดเรือแพตามมาตราเมตริก เพื่อให้เมืองไทยก้าวหน้าทันสมัยเหมือนเมืองนอก

(๒) การขุดคลองลัดแม่น้ำสายต่าง ๆ

ก. แม่น้ำเจ้าพระยา

แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าที่สำคัญที่สุดในเมืองไทย ตั้งแต่สมัยโบราณก่อนที่ชนชาวไทยมีอำนาจปกครองเมืองไทย มาจนกระทั่งบัดจุบันนี้ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าเมืองใหญ่เมืองน้อยของเมืองไทยตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นจำนวนมากมายกว่าแม่น้ำสายอื่น ๆ และกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นทั้งเมืองหลวง เมืองท่า เมืองค้าขาย เมืองอุตสาหกรรม ก็ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำสายนี้

คุณวิเศษอันเลิศล้ำของแม่น้ำเจ้าพระยาหาใช่อยู่ที่สายน้ำแต่เพียงอย่างเดียวไม่ แต่อยู่ที่ตะกอนซึ่งเจือปนกับสายน้ำอีกอย่างหนึ่ง ตะกอนในแม่น้ำเจ้าพระยามีปริมาณมากกว่าแม่น้ำสายอื่น ๆ ทั้งหมด ถ่ายเทไปกลบพื้นดินสองฝั่งแม่น้ำในฤดูน้ำเสียบ้าง จมอยู่ที่ก้นแม่น้ำบ้าง ส่วนที่เหลือก็ออกไปจมอยู่ที่ก้นทะเลแถวปากแม่น้ำเจ้าพระยา

ตะกอนที่ทับถมอยู่บนพื้นดินสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อแห้งแล้วก็กลายเป็นดินไป ทำให้พื้นดินหนามากขึ้นเป็นลำดับ

ตะกอนที่จมอยู่ที่ก้นแม่น้ำ ถ้าทับถมกันนานหลายสิบหลายร้อยปี จะกลายเป็นหาดสูงขึ้น ๆ จนเป็นที่กีดขวางสายน้ำ ทำให้สายน้ำเดินไม่สะดวก สายน้ำก็จะหันเหไปทางอื่นที่จะไปได้สะดวก นี่คือต้นเหตุที่ทำให้ลำแม่น้ำคดเคี้ยว ไม่ไปตรง ๆ หรือบางทีก็เป็นต้นเหตุทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาแยกตัวออกไปเป็นสองสาย

ตะกอนที่จมอยู่ที่ก้นทะเลแถวปากแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อทับถมกันนาน ๆ หลายร้อยหลายพันปี ก็จะกลายเป็นสันดอนหรือที่คนโบราณเรียกว่าอกเต่า และในที่สุดจะมีระดับสูงเท่ากับพื้นดินชายทะเล กลายเป็นแผ่นดินไป ปรากฏการณ์ธรรมชาติเช่นว่านี้คือที่เราเรียกว่าแผ่นดินงอก แผ่นดินงอกทำให้

ปากแม่น้ำเจ้าพระยาเลื่อนต่ำลงไปทางใต้ ต่ำลงไป ต่ำลงไป ไม่มีที่สิ้นสุด เช่นอย่างแม่น้ำเจ้าพระยาเมื่อครั้งสมัยสร้างกรุงศรีอยุธยาใหม่ ๆ ปากน้ำอยู่ที่พระประแดง ใกล้กับปากคลองสำโรง ต่อมาปากน้ำก็เลื่อนลงไปอยู่ที่บางเจ้าพระยา เวลานี้ก็เลื่อนลงไปอยู่ที่ตำบลป้อมพระจุลฯแล้ว

แผ่นดินงอกชายทะเลนี้ ในขั้นแรกจะมีรสเค็มจัดใช้ทำนาทำสวนไม่ได้ แต่เมื่อถูกฝนชะนาน ๆ ดินจะคลายรสเค็มจนกลายเป็นดินจืด ทำสวนทำไร่ทำนาได้เป็นอย่างดี ดังที่มีผู้ยกย่องนาในแขวงกรุงเทพฯว่า "ไม่มีที่นาใดจะดีกว่าเนื้อที่ทุ่งทะเลตมแถบที่กรุงเทพฯตั้งอยู่ทุกวันนี้ การที่เป็นดังนี้ ก็ไม่ต้องสงสัยในความรู้และความฉลาดในการปลูกสร้างของท่านผู้ดำริการตั้งพระนครนี้ ว่าจะไม่เป็นผู้รู้เห็นลึกซึ้งในสิ่งซึ่งเป็นประโยชน์ของมนุษย์ ที่จะต้องทำตามความชักนำของท่านนั้น"[๗]

ข้อความตอนนี้แสดงว่าคนโบราณเขารู้ดีว่า แผ่นดินอันเป็นที่ตั้งของกรุงเทพฯ เกิดจากตมซึ่งทับถมอยู่ในทะเล เขาจึงเรียกแผ่นดินประเภทนี้ว่าทะเลตม หนังสือพงศาวดารกล่าวว่ารัฐบาลบงการให้ขุนนางผู้ใหญ่คุมไพร่ออกไปทำนาในทะเลตมทั้งสองฟากแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างขนานใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ ภายหลังที่กองทัพพม่าในบังคับบัญชาของอะแซหวุ่นกี้ถอยกลับไปแล้ว แสดงว่าทะเลตมในกรุงเทพ ฯ ดินจืดพอที่จะทำนาได้แล้ว

ถ้าเราดูแผนที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ใช้มาตราส่วนราว ๑: ๒๐๐,๐๐๐ เราจะได้ข้อมูลเกี่ยวกับแม่น้ำเจ้าพระยา ๒ ข้อ คือ แม่น้ำเจ้าพระยาแตกสาขาเป็นหลายสายมากผิดปรกติ ตั้งแต่อำเภอมโนรมย์ลงมาจนถึงกรุงเก่า สาขาที่แยกตัวไปอย่างเด็ดขาดจนออกทะเล คือ ลำน้ำมะขามเฒ่า ซึ่งราษฎรตั้งชื่อแตกต่างกันเป็นตอน ๆ คือ เรียกตอนต้นแม่น้ำว่าลำน้ำมะขามเฒ่า เรียกตอนกลาง ๆ ว่าแม่น้ำสุพรรณบ้าง นครไชยศรีบ้าง และเรียกตอนล่าง ๆ ว่าแม่น้ำท่าจีน สาขาที่กลับมารวมกับแม่น้ำเดิมมีหลายสาย สายที่คนรู้จักมาก คือ แม่น้ำน้อยและแม่น้ำบางบาล ข้อมูลอีกข้อหนึ่ง คือ แม่น้ำเจ้าพระยาคดมากที่สุดในท้องที่เขตราษฎร์บูรณะและเขตพระประแดงซึ่งอยู่ใต้กรุงเทพฯ ลงไป แต่ถ้าเราอ่านประวัติการขุดคลองลัดในหนังสือพงศาวดาร เราจะรู้ความจริงว่า ในสมัยก่อนรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราชนั้น ตอนวกวนของแม่น้ำเจ้าพระยาไม่มีตอนไหนวกมากเท่ากับตอนระหว่างตำบลสามโคกกับตำบลบางกอก

ความวกวนของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอุปสรรคสำคัญ ในการลำเลียงสินค้าจากปากน้ำขึ้นไปสู่กรุงศรีอยุธยา และจากกรุงศรีอยุธยาออกสู่ทะเล รัฐบาลจึงดำเนินการขุดคลองลัดจากจุดหนึ่งของแม่น้ำที่วกวนไปยังอีกจุดหนึ่ง เพื่อย่นระยะทางให้ไปมาได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ประวัติการขุดคลองลัดในแม่น้ำเจ้าพระยาเท่าที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร[๘] มีดังนี้ คือ

๑. รัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช รัฐบาลขุดคลองบางกอกใหญ่ จากฝั่งใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยาตอนหัวโค้งที่วกไปทางวัดทอง (วัดสุวรรณาราม) ลงไปทะลุฝั่งเหนือของแม่น้ำสายเดียวกันตอนหัวโค้งที่วกลงไปทางใต้ เมื่อแรกขุด สันนิษฐานว่าคลองมีขนาดกว้างอย่างมากไม่เกิน ๖ วา ลึกก็คงไม่เกิน ๖ ศอก แต่ในไม่ช้า สายน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งชอบสายตรงมากกว่าทางวกวน ก็กัดกันคลองและตลิ่งทั้งสองฟากให้กว้างและลึกมากขึ้น ๆ เป็นลำดับ จนกระทั่งคลองบางกอกใหญ่กลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยาที่เขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์แสดงว่าคลองบางกอกใหญ่ได้กลายเป็นแม่น้ำใหญ่ขนาดแม่น้ำเดิมที่ไหลผ่านเมืองนนทบุรี

ส่วนแม่น้ำเดิมตอนที่ผ่านวัดทองไปทางตำบลตลิ่งชัน แล้ววกลงทางใต้ แล้ววกไปทางทิศตะวันออกเมื่อถึงวัดปากน้ำนั้น เมื่อน้ำในแม่น้ำหันเหไปเดินในคลองบางกอกใหญ่เสียเป็นส่วนใหญ่ สายน้ำในแม่น้ำเดิมก็ไหลเอื่อยลง ทำให้ตะกอนในน้ำจมลงไปยังก้นคลองมากกว่าแต่ก่อน แม่น้ำเดิมจึงตื้นขึ้นและแคบลง ๆ จนกลายเป็นคลองไปในที่สุด คือ คลองบางกอกน้อย คลองบางระมาด และคลองบางกอกใหญ่ที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้

ก่อนขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ เรือจะต้องเดินทางจากจุดที่เป็นปากคลองขุดใหม่ ไปถึงจุดที่เป็นปลายคลองเป็นระยะทางราว ๑๔ กิโลเมตร เมื่อขุดคลองลัดสายนี้แล้ว เรือที่เข้าคลองลัดจะย่นระยะทางได้ถึง ๑๒ กิโลเมตร เพราะคลองนี้ยาวราว ๆ ๒ กิโลเมตรเท่านั้น[๙]

นี่แหละคือประโยชน์สำคัญของคลองลัดบางกอกใหญ่ ซึ่งเวลานี้กลายเป็นแม่น้ำไหลผ่านพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ปากคลองบางกอกน้อยลงมาจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่

๒. รัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ รัฐบาลขุดคลองลัดจากแม่น้ำเจ้าพระยาตอนหน้าวัดชลอลงไปทะลุแม่น้ำเจ้าพระยาตอนหน้าวัดขี้เหล็ก (วัดสุวรรณคีรี) แต่ก่อนนั้นการเดินทางด้วยเรือมาตามลำน้ำเจ้าพระยาอันคดโค้ง จากวัดชลอถึงวัดขี้เหล็ก มีระยะทางประมาณอย่างคร่าว ๆ เกือบ ๑๔ กิโลเมตร แต่ถ้าเดินลัดทางบก ระยะทางสั้นกว่าทางเรือหลายเท่า คือมีระยะไม่ถึง ๖ กิโลเมตร รัฐบาลมีความประสงค์จะช่วยย่นระยะทางลำเลียงสินค้าของชาวเรือชาวแพ จึงขุดคลองจากวัดชลอลงมายังวัดขี้เหล็ก ประชาชนเรียกชื่อคลองนี้ว่าคลองบางกรวย ตามชื่อตำบลที่คลองผ่าน เวลานี้คลองบางกรวยยังเป็นคลองอยู่ตามเดิม

๓. รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม รัฐบาลขุดคลองลัดที่ท้ายบ้านสามโคก ตั้งต้นที่ข้างวัดไก่เตี้ย ซึ่งคงจะอยู่ในตำบลสำแล เวลานี้แม่น้ำเดิมซึ่งโค้งเกือบเป็นวงกลมได้กลายเป็นคลองไปแล้ว คนสมัยนี้เรียกแม่น้ำเดิมว่าคลองบางหลวงเชียงราก[๑๐] แต่ท่านกวีผู้แต่งนิราศทวาราวดีเรียกชื่อว่าบางหลวงเชิงราค ดังปรากฏในโคลงบทที่ ๑๑๑ ว่า

“บางหลวงเชิงราครอ้น	ทรวงครวญ
เรียมติดการหลวงหวน	ละห้อย
เชิงราคคิดเชิงชวน	เชิงร่วม รักแม่
เชิงที่รู้เชิงร้อย	ช่างรู้เชิงเรียม

ท่านสุนทรภู่ก็เรียกชื่อคลองนี้ว่าเชิงรากเหมือนกัน นิราศวัดเจ้าฟ้าที่ท่านแต่งกล่าวถึงการเผชิญภัยกับผีที่ป่าช้าวัดมอญปากคลองว่า “เสียงผีผิวหวิวโหวยโหยวิญญา ภาวนาหนาวนิ่งไม่ติงกาย”

ท่านผู้แต่งนิราศทวาราวดีนั่งเรือไปตามลำแม่น้ำใหญ่ จากบางหลวงเชิงรากถึงวัดไก่เตี้ย และจากวัดไก่เตี้ยถึงสามโคก โดยไม่เอ่ยถึงคลองหรือตำบลใด ๆ เลย แสดงว่าคลองลัดกลายเป็นแม่น้ำใหญ่ไปแล้ว และคลองลัดนี้สั้นมาก

เมื่อดูแผนที่ จึงจะรู้ว่าแม่น้ำที่เกิดจากคลองลัดสายนี้ผ่านตำบลสำแล จึงขอใช้ชื่อคลองลัดนี้ว่าคลองลัดสำแล นับว่าเป็นคลองลัดที่ย่นระยะทางแม่น้ำได้มากคลองหนึ่ง

๔. รัชกาลพระเจ้าประสาททอง รัฐบาลขุดคลองเมืองนนทบุรี เริ่มจากหัวโค้งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนท้ายเมือง (ตรงกับปากคลองแม่น้ำอ้อมในปัจจุบันนี้) ลงไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลตลาดแล้ว (ตรงข้ามปากคลองบางกรวย) เป็นระยะทางราว ๔.๗ กิโลเมตร การขุดคลองลัดสายนี้ทำให้เกิดความผันแปรทางธรรมชาติทำนองเดียวกันกับการขุดคลองลัดบางกอกใหญ่ คือคลองลัดกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาตอนผ่านเมืองนนทบุรี ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมกลายเป็นคลอง คือลำแม่น้ำที่คดโค้งไปทางตะวันตก กลายเป็นคลองแม่น้ำอ้อม และลำแม่น้ำที่วกกลับมาทางตะวันออก ผ่านวัดชลอ กลายเป็นคลองบางกรวย ปากคลองบางกรวยอยู่ตรงข้ามกับปากคลองบางเขน

๕. คลองลัดที่ขุดในสมัยอยุธยาที่หลังที่สุด คือ คลองลัดขุดในท้องที่ที่เป็นอำเภอปากเกร็ดในปัจจุบันนี้ หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงเรื่องขุดคลองสายนี้ว่า "ในปีขาลจัตวาศก นั้น (พ.ศ. ๒๒๖๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระธนบุรีเปนแม่กอง เกณฑ์ไพร่พลคนหัวเมืองปากใต้ให้ได้คนหมื่นเศษ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อยลัดคุ้งบางบัวทองนั้นอ้อมนัก ขุดลัดตัดให้ตรง พระธนบุรีรับสั่งแล้ว กราบถวายบังคมลามาให้เกณฑ์คนไพร่พลในบรรดาหัวเมืองปากใต้ได้คนหมื่นเศษ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อยนั้นลึก ๖ ศอก กว้าง ๖ วา ยาวทางไกลได้ ๒๙ เส้นเศษ ขุดเดือนเศษจึงแล้ว"[๑๑] คลองลัดนี้ย่นระยะทางไม่ได้มาก เพราะคุ้งแม่น้ำตอนนี้เป็นคุ้งเล็ก ๆ เล็กกว่าคุ้งอื่น ๆ ที่มีการขุดคลองลัดทุกแห่ง

คลองเกร็ดน้อยนี้เพิ่งจะกลายเป็นแม่น้ำใหญ่ไม่นานนัก ความข้อนี้รู้ได้จากนิราศวัดเจ้าฟ้า ซึ่งสุนทรภู่แต่งในรัชกาลที่ ๓ มีความว่า "มาถึงเกร็ดเขตมอญสลอนแล ลูกอ่อนแออุ้มจูงพะรุงพะรัง .....พอออกคลองล่องลำแม่น้ำวก เห็นนกภกเหินร่อนว่อนเวหา"

นิราศทวาราวดี ซึ่งหลวงจักรปาณี (ฤกษ์) แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ กล่าวถึงปากเตร็จ ในโคลงบทที่ ๘๘ และ ๘๙ ว่า

"ปากเตร็จปากเตร่ร้อง หาใคร
เตร็จเรียบพี่เตร็จไกล เตร่ห้อง
มาโหยคระหนใน คลองเคลื่อง แลวแม่
เที่ยวเตร็จเตร่เร่ร้อง ร่ำไห้หาสมร
ออกคลองลุแหล่งเจ้า ภาษี
จีนเรียกเบิกเรือตี แต่ฆ้อง
รันทรวงพี่โสกี คงคู่ ฆ้องเอย
จะใคร่เบิกทุกข์ร้อง เรียกเจ้าในใจ"

นี่ก็แสดงว่าคลองเกร็ดน้อยที่ผ่านตำบลปากเตร็จ หรือปากเกร็ดยังเป็นคลองอยู่ในรัชกาลที่ ๔ แต่มาบัดนี้ได้กลายเป็นแม่น้ำใหญ่ไปแล้ว

๖. คลองลัดสมัยอยุธยาที่ไม่รู้ว่าขุดเมื่อใด นอกจากคลองลัดที่เรารู้ประวัติย่อ ๆ ยังมีคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาอีกหลายสาย ที่สำคัญในสมัยนั้น คือ คลองตะเคียน คลองสวนพลู คลองหัวตะพาน และคลองสระบัว คลองตะเคียนเป็นย่านแขกมลายู และแขกมักกะสัน คลองสวนพลูเป็นย่านของชาวจีน คลองหัวตะพานมีเกาะมหาพราหมณ์อยู่กลางคลอง เมื่อครั้งพระศรีศิลป์เป็นขบถ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้เสด็จหนีพวกขบถมาประทับที่เกาะนี้ ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ เกาะนี้ได้เป็นที่ตั้งโรงเรียนของพวกบาทหลวงฝรั่งเศส ส่วนคลองสระบัวเป็นคลองลัดที่ขุดขึ้นเพื่อพระเจ้าแผ่นดินจะได้เสด็จขึ้นไปทางเหนือพระนครได้รวดเร็ว

มีคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาอีกคลองหนึ่งอยู่ในแขวงเมืองสมุทรปราการ คือคลองลัดโพ หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงคลองนี้ว่า "ในปีมะโรงฉศกนั้น คลองปากลัดนั้นกว้างออก น้ำทะเลขึ้นแรงเค็มมาถึงพระนคร ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับทั้งกรมพระราชวังบวรฯ และเจ้าต่างกรม พร้อมกันเสด็จโดยทางชลมารค ลงไปปิดคลองปากลัด ดำรัสให้เกณฑ์ข้าราชการขนมูลดินและอิฐหักถมทำนบกั้นน้ำ แล้วให้เกณฑ์ข้าราชการตามตัวเลข ขึ้นไปรื้อกำแพงกรุงเก่าบรรทุกเรือลงมา สานชะลอมบรรจุอิฐหักถมทำนบจนสูงเสมอผึ้ง และน้ำเค็มไหลขึ้นมาทางคลองปากลัดมิได้ ไหลไปทางแม่น้ำใหญ่ทางอ้อมก็มิสู้เค็มมาถึงพระนคร ราษฎรทั้งหลายได้รับพระราชทานน้ำจืด เป็นสุขทั้งสิ้น"[๑๒]

ในพงศาวดาร ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินหรือราษฎรเป็นผู้ขุดคลองลัดโพ ทั้งไม่ปรากฏด้วยว่าคลองนี้ขุดในรัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมมิกราชาธิราช หรือรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงสันนิษฐานว่าคลองลัดโพเป็นคลองที่ขุดในสมัยอยุธยา

ในปัจจุบันนี้ คลองลัดโพตื้นและแคบจนดูคล้ายกับคูแล้ว ทำนบที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ จมอยู่ใต้ถนนเพ็ชหึง จนไม่มีร่องรอยอะไรสะดุดตาประชาชนที่ผ่านไปมาว่ามีทำนบอยู่ใต้ถนน

๗. รัชกาลที่ ๒ ทางพระราชไมตรีระหว่างเมืองไทยกับเมืองญวนนั้น แนบแน่นสนิทสนมชั่วแต่ในรัชกาลที่ ๑ เท่านั้น พอถึงรัชกาลที่ ๒ พระเจ้ายาลองหมดความเกรงใจพระเจ้าแผ่นดินไทย ก็ก่อความร้าวฉานแก่ทางไมตรีระหว่างสองประเทศด้วยการยึดครองเมืองท่าพุทไธมาศ แล้วจึงส่งราชทูตเข้ามาขอเมืองนี้ต่อรัฐบาลไทย รัฐบาลจำเป็นต้องยอมยกให้โดยดี เพราะกลัวญวนจะร่วมมือกับพม่ารุกรานเมืองไทย นับแต่นี้รัฐบาลก็ไม่ไว้ใจญวนอีกต่อไป และเตรียมป้องกันตัวโดยไม่ประมาท

การตั้งเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ตำบลปากลัดเป็นแผนการป้องกันการรุกรานของญวน ทำนองเดียวกันกับการสร้างป้อมหลายป้อมที่เมืองสมุทรปราการ เมื่อสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ขึ้นแล้ว ก็สร้างป้อมสำหรับต่อสู้กับข้าศึกที่เมืองนี้ ๘ ป้อม นับได้ว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นเมืองที่มีป้อมมากที่สุดเมืองหนึ่ง

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ นี้เอง รัฐบาลเห็นว่า "เมืองนครเขื่อนขันธ์ทำไว้ยังไม่มั่นคง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ ไปทำเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ทำค้างอยู่ ให้ทำป้อมขึ้นป้อม ๑ พระราชทานชื่อป้อมเพ็ชหึง แล้วจ้างจีนขุดคลองลัดหลังเมืองทะลุออกคลองตาลาว คลองนั้นกว้างหกวา ยาวห้าสิบเส้น ลึกห้าศอก แล้วทำการซ่อมแซมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ให้มั่นคงดีขึ้น"[๑๓]

คลองลัดที่ขุดใหม่คราวนี้ ชาวเมืองนครเขื่อนขันธ์เรียกว่าคลองลัดหลวง สันนิษฐานว่าคลองลัดโพเห็นจะตื้นเขินมาก จนใช้เป็นคูเมืองป้องกันข้าศึกไม่ได้ รัฐบาลจึงต้องขุดคลองลัดหลวงเป็นคูเมืองแทนคลองลัดโพ

๘. รัชกาลที่ ๓ สงครามระหว่างไทยกับญวน ซึ่งอุบัติขึ้นในรัชกาลนี้ ทำให้รัฐบาลต้องดำเนินการเสริมความมั่นคงของเมืองสมุทรปราการและนครเขื่อนขันธ์ ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ได้แก่ การสร้างเครื่องกีดขวางปิดแม่น้ำเจ้าพระยาตอนหน้าป้อมผีเสื้อสมุทร ให้เหลือแต่ช่องแคบ ๆ พอเรือเดินได้ และการสร้างป้อมเพิ่มเติมหลายป้อม นอกจากนี้ยังได้ขุดคลองลัดแม่น้ำทางฝั่งตะวันออกสายหนึ่ง "สำหรับไปมาเมื่อมีการรณรงค์สงคราม ไม่ต้องเดินตามลำแม่น้ำ"[๑๔]

การขุดคลองลัดมีทั้งคุณและโทษ โทษที่ปรากฏให้เห็นเกือบทุกครั้งที่มีการขุดคลองลัดก็คือการที่ทำให้แม่น้ำเดิมตื้นขึ้นและแคบเข้า จนกลายเป็นคลองไปก็มี เช่น คลองแม่น้ำอ้อม คลองบางกอกน้อย และคลองบางกอกใหญ่ เมื่อแม่น้ำเดิมตื้นและแคบ การเพาะปลูกและการค้าขายที่เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ในแม่น้ำเดิมก็จะเสื่อมทรามลงเป็นลำดับ ทำให้ราษฎรที่อยู่ริมแม่น้ำหากินฝืดเคืองกว่าแต่ก่อน จนบางครอบครัวต้องอพยพไปอยู่ที่อื่น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงเรื่องนี้ว่า "หม่อมฉันเองได้เคยทำบุญ แต่มีผลกลายเป็นบาปในเรื่องนี้ครั้งหนึ่ง ยังนึกละอายอยู่ไม่หาย เมื่อปีแรกหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือเมื่อฤดูน้ำ ได้พระราชทานกฐินหลวงไปทอดที่วัดธรรมามูลด้วย หม่อมฉันไปพักแรมอยู่ที่เมืองชัยนาท รุ่งเช้าออกจากเมืองชัยนาทขึ้นไปเขาธรรมามูล เวลานั้นน้ำกำลังไหลเชี่ยว เรือหม่อมฉันพ่วงเรือไฟไปถึง ๒ ชั่วโมงจึงถึง แต่เมื่อไปถึงเขาธรรมามูล เห็นพวกกรรมการเมืองชัยนาทซึ่งมาส่งหม่อมฉันเมื่อออกเรือ เขาไปคอยรับอยู่ที่ท่าขึ้นวัดแล้ว ก็ประหลาดใจว่าเขามีแต่เรือแจวพาย ทำไมจึงสามารถแข่งเรือไปถึงก่อนได้ เขาบอกว่ามีทางลัดแห่งหนึ่ง เวลาฤดูน้ำเรือเล็ก ๆ ลัดไปได้ เขาไปทางคลองลัดนั้นจึงไปถึงก่อน เมื่อขากลับน้ำลดแล้ว หม่อมฉันมาเรือแม่ปะ เมื่อถึงปากคลองลัด เห็นท้องคลองสูงกว่าระดับแม่น้ำสัก ๕ ศอก หม่อมฉันก็ขึ้นเดินดูคลองลัด สั่งให้เรือล่องลงมารับที่ปากคลองข้างใต้ หม่อมฉันต้องมานั่งรออยู่เกือบชั่วโมงหนึ่ง เรือจึงลงมาถึง ก็เกิดเลื่อมใส เห็นว่าถ้าขุดคลองลัดนั้นให้เรือใหญ่ที่บรรทุกสินค้าไปมาได้ก็จะเป็นประโยชน์มาก เมื่อกลับจากตรวจราชการคราวนั้นแล้ว ต่อมาเผอิญลูกชาย (กลาง) อิทธิดำรง ซึ่งได้ติดตามหม่อมฉันขึ้นไปด้วยในคราวนั้นตายลง หม่อมฉันทำบุญอุทิศให้เธอ นึกขึ้นถึงคลองลัดที่เมืองชัยนาท จึงมอบเงิน ๑๐ ชั่งให้กรมการจีนคน ๑ (เป็นที่หลวงอะไรลืมเสียแล้ว) ไปคิดอ่านขุดขยายคลองลัดนั้น เมื่อเขาทำสำเร็จหม่อมฉันจึงขนานนามคลองให้เรียกว่า "ลัดเสนาบดี" จำเนียรกาลต่อมาได้ยินเขาเล่าว่า ลัดเสนาบดีกว้างออก จนเรือค้าขายไปเดินทางนั้นหมด ก็ยินดีด้วยสมกับเจตนา ครั้นต่อมาสัก ๒๐ ปี หม่อมฉันขึ้นไปเที่ยวเมืองเหนือในรัชกาลที่ ๖ ล่องลงมาทางนั้นอีกครั้ง ๑ มาถึงจังหวัดชัยนาท เห็น "ลัดเสนาบดี" ก็ตกใจ และเกิดความเสียใจด้วยกันทั้ง ๒ สถาน เพราะคลองลัดเสนาบดีกว้างใหญ่กลายเป็นลำแม่น้ำ แต่ลำแม่น้ำทางอ้อมเดิมตื้น กลายเป็นแต่ร่องน้ำ ทำให้วัดวาบ้านช่องที่เคยอยู่ริมน้ำแต่ก่อน กลายเป็นวัดตอนบ้านตอน ห่างลำน้ำเห็นแต่หลังคาลิบ ๆ การทำบุญขุดคลองลัดเสนาบดีออกจะกลายเป็นบาป รอดแต่ที่เป็นเพราะโง่เขลา มิได้มีเจตนาจะให้เสีย

หายแก่ผู้อื่น และมีท่านผู้อื่นแม้จนพระเจ้าอยู่หัวแต่ปางก่อน ก็ได้เคยทรงสำคัญผิดอย่างเดียวกัน ยกตัวอย่างดังเช่นคลองเตร็จน้อยที่เมืองนนทบุรี เดี๋ยวนี้ก็กลายเป็นแม่น้ำ ทำให้แม่น้ำเดิมทางบางบัวทองตื้นมากอยู่แล้ว"[๑๕]

ข. แม่น้ำสายอื่น

กล่าวตามที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดาร ไม่มีการขุดคลองลัดแม่น้ำสายอื่นใดในสมัยอยุธยา นอกจากคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา

หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวถึงคลองลัดแม่น้ำท่าจีนสายหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ ชื่อคลองลัดกรุด ว่าพวกจีนทำไร่อ้อยเป็นผู้ขุด ขั้นแรกก็เป็นคลองเล็ก ๆ "เดี๋ยวนี้น้ำกัดเซาะก็กว้างออกไปเท่าแม่น้ำใหญ่" และกล่าวถึงเรื่องเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี จ้างจีนขุดคลองที่ลัดขุนแขวงเมืองสมุทรสาคร ยาว ๒๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๕ วา ๑ ศอก ราคาเส้นละ ๑๐ ตำลึง รวมเงิน ๑๐ ชั่ง ๑๕ ตำลึง และ "ภายหลังคลองนั้นยังตื้นอยู่ จึงจ้างพวกมอญขุดอีกเส้นละ ๑๐ ตำลึง พวกมอญจึงเอากระบือลงลุยไล่เอา คลองนั้นก็ลึกกว้างออกไป มาทุกวันนี้น้ำกัดเซาะออกไปอีก กว้างทั้งเก่าใหม่ถึง ๑๓ วา ๑๔ วา จนเรือเสาใบเดินได้น้ำแห้งก็ไม่ขัด"[๑๖]

(๓) การขุดคลองเชื่อมแม่น้ำสองสาย

การขุดคลองเชื่อมแม่น้ำสองสายมีคุณประโยชน์หลายประการ ประการสำคัญที่สุดก็คือ ช่วยให้การเดินทางหรือการลำเลียงสินค้าไปทางแม่น้ำลำคลอง ไปถึงที่หมายโดยไม่ต้องออกทะเล หรือไปทางบก อันเป็นการลำบากและเสี่ยงภัยอันตราย

คลองเช่นว่านี้มีอยู่หลายสายตั้งแต่ครั้งโบราณมาแล้ว ที่สำคัญ คือ คลองสำโรง คลองมหาชัย คลองสุนัขหอน และคลองบางปลาม้า คลองสำโรงเป็นคลองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางทิศตะวันออก เข้าใจว่าเป็นคลองเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เพราะคดเคี้ยวกวนมาก เมื่อครั้งท่านสุนทรภู่เดินทางไปเยี่ยมพ่อที่เมืองแกลง ในรัชกาลที่ ๑ ท่านไปทางคลองสำโรง เข้าคลองแต่เช้า พอวันรุ่งขึ้นก็มาถึงบ้านบางมังกง (ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่าบางปะกง) แล้วออกทะเล ไปขึ้นบกที่บางปลาสร้อย ต่อจากนั้นก็เดินทางทางบกไปจนถึงบ้านกล่ำแขวงเมืองแกลง แสดงว่าคลองสำโรงเป็นคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง การเชื่อมปลายคลองสำโรงกับปลายคลองที่แยกมาจากแม่น้ำบางปะกง เห็นจะเกิดจากการขุดให้เชื่อมกัน คงไม่ใช่เกิดจากธรรมชาติ แต่ไม่รู้ว่าขุดขึ้นในรัชกาลใด คลองมหาชัยเป็นคลองเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับคลองบางขุนเทียน ขุดขึ้นใช้แทนคลองโคกขามซึ่งคดโค้งมาก เริ่มขุดตั้งแต่ปลายรัชกาลพระเจ้าเสือ จนถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระจึงได้สำเร็จ คลองสุนัขหอนเป็นคลองเชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง ทางต้นคลองซึ่งแยกจากแม่น้ำท่าจีนไปทางตะวันตก เข้าใจว่าเป็นคลองเกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพราะคดเคี้ยวกวนแบบเดียวกันกับคลองโคกขามและคลองสำโรง ชาวบ้านเรียกว่าคลองสามสิบสองคด ส่วนทางปลายคลองเห็นจะเป็นคลองขุด เวลานี้คนมักจะเรียกคลองสุนัขหอนว่าคลองแม่กลอง ในสมัยกรุงเทพฯยุคต้น คลองสุนัขหอนเห็นจะมีเรือไปมามาก

ทีเดียว เข้าใจว่ามากกว่าในสมัยอยุธยา เพราะเป็นทางยกทัพไปรบกับพม่าที่มาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ และบรรดาเรือหลวงที่ไปรับส่วยต่าง ๆ ของเมืองถลาง เมืองพังงา ซึ่งส่งมาเก็บที่เมืองไชยา ถ้าหากเข้าปากน้ำแม่กลอง ก็คงจะลัดมาทางคลองสุนัขหอน ในบรรดาหนังสือนิราศที่บรรยายการเดินทางจากกรุงเทพฯไปยังเมืองราชบุรี บุคคลที่บรรยายภาพคลองสุนัขหอนได้ดีมากคนหนึ่งคือ สามเณรกลัน ซึ่งได้เดินทางไปพระแท่นดงรังกับสุนทรภู่ ดังตัวอย่างที่ยกมาดังต่อไปนี้

"ถึงเขตแขวงแหล่งหลักสุนัขหอน เรือสลอนลอยรอถือถ่อไสว
ทั้งพ่วงแพแซ่ซ้อนเจ๊กมอญไทย บ้างมาไปปะกันเสียงครั่นครื้น
บ้างโดนดุนรุนรับดูกลับกลอก บ้างเข้าออกอึดอัดต่างขัดขืน
หลีกเรือฝางวางเรือเกลือติดเรือฟืน โกรธคนอื่นอื้ออึงขึ้นมึงกู
เขมรด่าว่ามะจุยไอ้ตุยนา ลาวว่าปาสีแม่ปแพ่สู
เจ๊กด่าว่ามีหนังติกังฟู เสียงมอญขู่ตะคอกดอกคะมิ
ด้วยมากมายหลายอย่างมาทางนั้น เรือน้ำมันหมากพลูกุ้งปูกะปิ
บ้างยัดเยียดเสียดแซกบ้างแตกลิ บ้างกราบปริประทุนปรุทลุทลาย
จนตกลึกนึกว่าชะคุณพระช่วย ไม่เจ็บป่วยเป็นเหมือนเพื่อนทั้งหลาย
ถึงเขตสวนล้วนเหล่ามะพร้าวราย บางแม่ยายพ่อตาตำรามี"

ส่วนคลองบางปลาม้านั้นเป็นคลองอยู่ใต้ที่ว่าการอำเภอบางปลาม้าในปัจจุบันนี้ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าใน พ.ศ. ๒๔๕๑ ตอนขากลับ "แล่นกลับขึ้นมาเข้าคลองบางปลาม้า ไปจนถึงที่แยกจระเข้ใหญ่ เลี้ยวมาตามลำจระเข้ใหญ่ ผ่านลาดชะโด จอดที่หน้าบ้านหลวงวารีโยธารักษ์ บ้านผักไห่" คือมาออกแม่น้ำน้อยที่บ้านผักไห่ ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันนี้ ในหลวงชมตำบลผักไห่ว่า "บริบูรณ์ครึกครื้นกว่าเมืองสุพรรณเป็นอันมาก นาที่ว่าเสียนั้นก็เสียในที่ลุ่มมาก ที่ซึ่งไม่ลุ่มเข้างามบริบูรณ์ดีทั้งนั้น"[๑๗]

ในสมัยกรุงเทพฯ มีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำกับแม่น้ำเพิ่มเติมขึ้นอีก เริ่มแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา มีคลองแสนแสบ เชื่อมโยงแม่น้ำบางปะกงกับคลองผดุงกรุงเกษม คลองภาษีเจริญ เชื่อมโยงคลองบางกอกใหญ่กับแม่น้ำนครไชยศรี คลองประเวศบุรีรมย์เชื่อมโยงคลองพระโขนงกับแม่น้ำบางปะกง คลองรังสิตประยูรศักดิ์ เชื่อมโยงแม่น้ำนครนายก กับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองดำเนินสะดวก เชื่อมโยงแม่น้ำท่าจีน กับแม่น้ำแม่กลอง คลองมหาสวัสดิ์ เชื่อมโยงคลองบางกอกน้อยกับแม่น้ำนครไชยศรี และคลองบางลี่เชื่อมโยงแม่น้ำแม่กลองกับคลองยี่สาน แขวงเมืองเพชรบุรี ทางแขวงกรุงเก่า มีคลองเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำสุพรรณบุรีเพิ่มขึ้นหลายสาย ไม่ทราบว่าขุดขึ้นเมื่อรัชกาลใดบ้าง คลองที่มีคนไปมามากที่สุดคลองหนึ่งคือคลองบางยี่หน ปากคลองอยู่ข้างใต้ที่ว่าการอำเภอบางปลาม้า ปลายคลองออกแม่น้ำสีกุกที่ตำบลเจ้าเจ็ด อำเภอเสนาในปัจจุบันนี้ การที่คนชอบไปมาทางคลองสายนี้ เห็นจะเป็นเพราะเป็นคลองที่มีประตูน้ำ ลึกตลอดปี เนื่องจากรัฐบาลสร้างประตูน้ำกักน้ำขึ้นที่ปากคลองและปลายคลอง ประตูน้ำใกล้แม่น้ำสุพรรณบุรี เรียกว่าประตูน้ำบางยี่หน ส่วนประตูน้ำใกล้กับแม่น้ำสีกุก มีชื่อว่าประตูน้ำเจ้าเจ็ด

ในรัชกาลที่ ๕ รัฐบาลมุ่งขุดคลองในทุ่งฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อขยายเนื้อที่ทำนาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จะได้มีข้าวขายให้แก่ต่างประเทศพอเพียงกับความต้องการ คลองขุดใหม่ในรัชกาลนี้ที่รู้แน่นอนมีอยู่ ๒ คลอง คือ คลองที่ขุดจากท้องที่ริมแม่น้ำในเขตอำเภอบางลี่ (เวลานี้เป็นอำเภอสองพี่น้อง) แขวงเมืองสุพรรณบุรี ไปทะลุแม่น้ำน้อยที่ตำบลผักไห่ เชื่อมแม่น้ำสุพรรณบุรีกับแม่น้ำเจ้าพระยา ในหลวงเรียกคลองบางลี่ อีกคลองหนึ่งซึ่งปรากฏชื่อในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันว่าชื่อคลองลาดชะโด ก็คงเป็นคลองเชื่อมแม่น้ำน้อยกับแม่น้ำสุพรรณบุรี เช่นเดียวกันกับคลองบางลี่

เมื่อเกิดคลองสายใหม่ ๆ ขึ้นมามาก คลองเก่า ๆ ก็มักจะถูกทอดทิ้ง ประชาชนมักจะไปมาทางคลองใหม่แทนคลองเก่า เช่น ตั้งแต่ขุดคลองดำเนินสะดวก คลองสุนขัหอนก็ซบเซาลง เพราะคนเบื่อหน่าย ความคดเคี้ยวของคลองสามสิบสองคดอย่างหนึ่ง และบางคราวน้ำแห้งคลองอีกอย่างหนึ่ง ดังที่ปรากฏในคำบรรยายของท่านกวีผู้หนึ่งว่า

"เดินโดยคลองค้างขาด เขินสินธุ์
นามสุนขัหอนหน แห่งนั้น
ฉ่ำแฉะใช่นทิน เทวิศ กูเอย
สองสุขชลเบื้องบั้น บุษป์มาลย์
เวียรคอยวาริศตั้ง ตาคอย แม่ฮา
รินเร่งยุงรำบาน บอบช้ำ
ตบตีบ่ราถอย ทังเที่ยง คืนเอย
ปวดข่วนปากริ้นล้ำ เล็บศรี"[๑๘]

เมื่อท่านสุนทรภู่เดินทางไปยังเมืองเพชรบุรี ก็ต้องมาทางคลองสุนขัหอน และจำเพาะมาตอนน้ำคลองแห้ง ท่านพรรณนาว่า

"ถึงปากช่องคลองชื่อสุนขัหอน ทั้งเรือแพแลสลอนเสลือกสลน
ต่างแข็งข้อถ่อค้ำที่น้ำวน คงคาขั้นขุ่นตื้นแต่พื้นเลน
เข้ายัดเยียดเสียดแทรกบ้างแตกหัก บ้างถ่อผลักอึดอัดขัดเขมร
บ้างทุ่มเถียงเสียงหญิงขึ้นเกนเกน ล้วนโคลนเลนเปื้อนเปรอะเลอะทั้งตัว
ที่น้อยตัวผัวเมียลงลากฉุด นางเมียหยุดผัวโกรธเมียโทษผัว
ด้วยยากเย็นเข็นผีดทั้งมืดมัว พอตึงตัวเต็มเบียดเข้าเสียดแซะ
ทั้งยุงชุมรุมกัดปัดเปรียะประ เสียงผัวะผะพึบพับปุบปับแปะ
ที่เข็นเคียงเรียงลำขยำแขยะ มันเกาะแกะกันจริงหญิงกับชาย"

การเข็นเรือในคลองสุนขัหอนตามที่ท่านสุนทรภู่พรรณนามานี้ เป็นเหตุการณ์ธรรมดาที่เกิดในคลองทั่วไปที่ไม่มีประตูน้ำ ถ้าพอเข็นไปได้ ชาวเรือก็ไม่ใคร่จะเดือดร้อนมากนัก แต่มีบางคลอง

ที่ตื้นเกินเข็น อย่างคลองภาษีเจริญตอนหลักสอง สมัยที่ยังไม่มีประตูน้ำ ต้องเสียเงินจ้างควายลากเรือ ท่านกวีผู้หนึ่งพรรณนาเรื่องควายลากเรือในคลองบางใหญ่แขวงเมืองนนทบุรีว่า

"มาตะบึงลุถึงหัวโยงเชือก เป็นโคลนเทือกท้องนาชลาสินธุ์
คลองก็เล็กน้ำตื้นเห็นพื้นดิน ไม่น่ากินน้ำท่าระอาใจ
ต้องจ้างโยงโยงเรือเหลือลำบาก ให้ควายลากเรือเลื่อนเขยื้อนไหว
ผูกระนาวยาวยืดเป็นพืดไป ทั้งเจ๊กไทยปนกันสนั่นอึง
ไม่พักแจวพักถ่อให้รอรา เป็นราคาจ้างประจำลำสลึง
ควายก็เดินดันดังกันกังกึง พอเชือกตึงเรือตามกันหลามมา" [๙]

ในสมัยกรุงเทพฯ ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราชมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ไม่ว่าจะเป็นในหลวง หรือเจ้านาย หรือข้าราชการ หรือประชาราษฎร เมื่อมีธุระจะไปที่ใด มักจะนั่งเรือไป พระเณรที่ออกบิณฑบาตก็มักจะพายเรือไป ทั้งนี้เป็นเพราะถนนหนทางยังไม่ใคร่มี คนทั้งปวงจึงต้องอาศัยแม่น้ำลำคลองเป็นทางสัญจรไปมา เพราะฉะนั้นเรือจึงเป็นยานพาหนะที่สำคัญที่สุดในกรุงเทพฯ และในหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และคนทั้งปวงในท้องที่เหล่านี้ชอบปลูกบ้านริมแม่น้ำลำคลอง เมื่อจะซื้อที่ดินหรือเช่าที่ดิน ก็ชอบแต่ที่ดินซึ่งอยู่ติดคลองหรือติดแม่น้ำ

๒. ถนนหนทาง

การคมนาคมทางบกมีมาก่อนการคมนาคมทางแม่น้ำลำคลอง เพราะคนทุกคนรู้จักเดินบกก่อนที่จะรู้จักสร้างเรือหรือแพ ทางที่คนเดินไปมาอยู่เสมอจนเป็นแนวทางเรียกว่าทางเดิน และทางที่เกวียนไปมาได้เรียกว่าทางเกวียน ทางเดินและทางเกวียนที่มีขนาดกว้างได้ชื่อว่าถนน ถนนสายยาวที่สุดที่กษัตริย์ไทยสร้างคือถนนซึ่งมีคนเรียกว่าถนนพระร่วง สร้างในสมัยสุโขทัย ตั้งต้นจากเมืองสุโขทัยไปยังเมืองนครชุม (กำแพงเพชร) สาย ๑ ยาวราว ๑,๐๐๐ เส้น และจากสุโขทัยไปยังเมืองศรีสัชนาลัยยาวราว ๑,๒๐๐ เส้น เป็นถนนดินถมสูง บางตอนกว้างราว ๓ วาก็มี ๕ ว่าก็มี ๑๕ วาก็มี[๒๐]

ในสมัยอยุธยา การสร้างถนนเชื่อมเมืองหลวงกับหัวเมืองข้างเคียงอย่างสมัยสุโขทัยไม่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเลย มีการสร้างถนนในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมสายหนึ่ง แต่เป็นถนนที่สร้างจากตำบลท่าเรือ ห่างไกลพระนครมาก ผ่านไปในป่าจนถึงพระพุทธบาทแขวงเมืองสระบุรี เพื่อใช้เป็นทางลำเลียงวัสดุก่อสร้างสำหรับสร้างวัดพระพุทธบาท ประโยชน์ของถนนสายนี้คงมีแต่ทางด้านศาสนาเท่านั้น หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงถนนสายนี้ว่า "ให้ฝรั่งส่องกล้องตัดทางสถลมารค กว้างสิบวา ตรงตลอดถึงท่าเรือ ใช้แผ้วถางทุบปราบให้รื่นราบเป็นถนนหลวงเสร็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงท่าเรือ ทรงพระกรุณาสั่งให้ตั้งพระราชนิเวศน์ตำหนักฟากตะวันออก ให้ชื่อพระตำหนักท่าเจ้าสนุก"[๒๑] นับแต่นี้ การเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทเมืองสระบุรีก็เป็นที่นิยมของประชาชน ยิ่งนานก็ยิ่งมีคนศรัทธามากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งถึงเรื่องชาววังอยากไปนมัสการ

พระพุทธบาทอย่างใจจดใจจ่อว่า "พิเคราะห์เถิดถึงใจผู้หญิงแทบทุกหนทุกแห่ง ทั้งแก่ทั้งสาว มักร่านอยู่ในที่จะใคร่ไปพระพุทธบาท มีผัวก็สำออยผัว มีบิดามารดาก็อ้อยอิ่งวิงวอน ให้พาไปพระพุทธบาทนั้นเป็นปรกติ จนเป็นลัทธิติดตำราเล่าเป็นนิยายเยาะเย้ยกันสืบมา ว่าเจ้าบ่าวไปนอนรออยู่สามคืนแล้ว เขาส่งตัวเจ้าสาว ๆ ไปอาย นั่งก้มหน้าอยู่ เจ้าบ่าวจึงปราไสว่า บีนี้แม่จะไปพระบาทหรือไม่นะจ๊ะ ซึ่งปราไสเรื่องพระบาทขึ้นก่อน ก็เพราะว่ารู้ผู้หญิงนั้นคันอยู่ในที่อยากจะไปพระบาทยิ่งนัก จะพูดให้ชอบใจ จึงยกเรื่องนั้นขึ้นก่อน ก็ผู้ชายใจอ่อน ๆ มักทำตามใจผู้หญิงแล้ว คงไม่พ้นผู้หญิงวิงวอนสำออยอ้อน ให้พาไปพระบาทแต่สักคนหนึ่งเลย มีเมียก็ลูกหลาน คงถูกอ้อนวอนแทบทุกแห่ง..... ตัวฉันเองแต่ก่อนเป็นพระอยู่ขึ้นไปหลายครั้งหลายหน ก็ต้องหลบเหลื่อมไป ไม่ได้เทศน์ไม่ได้ทัน เป็นแต่ไปเที่ยวเล่น เมื่อมาเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วก็ได้ไปสองครั้ง ครั้งหนึ่งวังน่าชวนไปบ้านสีทา แล้วก็แวะไปดูการพระมณฑปการพระเจดีย์ที่ไปทำที่พระบาท ครั้งต้นก็ไม่ได้พาผู้หญิงไป นอกจากลูกเล็ก ๆ สี่คนเลย เพราะกลัวจะถูกนินทาว่าผู้หญิงสำออยให้ไป ครั้งหลังไปกับผู้หญิงเป็นอันมากก็ด้วยมีที่อ้างว่าไปยกยอดพระมณฑปพระพุทธบาท แลไปรับช้างเผือก.....ก็เมื่อไรเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ก็พากันว่าทั้งแก่ทั้งสาว ว่าคราวนี้ฉันสิ้นกรรมแล้ว ฉันจะจัดสิ่งของไว้เดือน ๓ จะขึ้นไปพระบาท ไปทำบุญให้เต็มศรัทธา"[๒๒]

ถนนสายท่าเรือ—พระพุทธบาทจึงกลายเป็นถนนที่มีคนรู้จักทั่วบ้านทั่วเมือง ลักษณะพิเศษของถนนสายนี้อยู่ที่มีคนใช้ถนนมากเฉพาะแต่ในเดือน ๓ เดือน ๔ เมื่อมีงานนักขัตฤกษ์เท่านั้น

ถนนที่สร้างภายในกำแพงพระนครศรีอยุธยามีสองชนิด คือ ถนนดิน และถนนปูอิฐตะแคง ถนนสายสำคัญ ๆ ปูอิฐ สายยาวที่สุด คือ ถนนริมกำแพงเมือง "ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษมวงไปจดคลองท่อท้ายพระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไม่เสมอกัน" ถนนปูอิฐที่กว้างที่สุดคือถนนหน้าวัง "เป็นถนนขวางไปหน้าศาลพระกาฬและป่าตอง ออกประตูชัยที่กำแพงพระนครด้านใต้ ยาว ๕๐ เส้น.....เป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นในวัง.....เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์"

ในพระนครศรีอยุธยา "มีถนนรี ถนนขวาง และถนนซอยมากมายหลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพูนดินสูงกว่าระดับดินเดิม ตั้งแต่ ๒ ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพื้นดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงฤดูน้ำ ๆ คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเสียขั้นหนึ่ง แล้วปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วา บ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี"[๒๓] ถนนเหล่านี้ห้ามไม่ให้เกวียนผ่านใช้เฉพาะแต่คนเดิน เห็นจะเป็นเพราะกลัวถนนชำรุด ยวดยานที่ไปมาตามถนนมีแต่ที่เป็นของหลวงเมื่อคราวมีงานการพิเศษ เช่น เลียบเมือง ทอดพระกฐิน และงานถวายพระเพลิงพระศพ เมื่อจะมีงานเช่นว่านี้ กรมเมืองมีหน้าที่นำทรายมาถมถนนให้หนา ๆ เพื่อกันรถกระเทือน และเพื่อกันอิฐปูถนนแตกหักด้วย

ถนนปูอิฐตะแคงในสมัยอยุธยาจัดว่าเป็นถนนชั้นดีที่สุดสำหรับคนสมัยนั้น จึงเป็นแบบอย่างให้คนสมัยกรุงเทพฯ ทำตามต่อ ๆ กันมา จนตลอดรัชกาลที่ ๓ ข้าพเจ้าเชื่อว่าถนนในพระนครที่สร้าง

ก่อนรัชกาลที่ ๔ คงจะใช้เฉพาะคนเดินเหมือนอย่างสมัยอยุธยา ถนนที่สร้างเพื่อให้เกวียนและรถของประชาชนไปมาได้อย่างเสรีเพิ่งจะมีในรัชกาลที่ ๔

การสร้างถนนให้รถประชาชนเดินได้ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางรสนิยมของประชาชนขึ้นอย่างหนึ่ง คือ แต่ก่อนนั้นคนทั้งปวงนิยมซื้อที่ดินริมคลองริมแม่น้ำสำหรับปลูกบ้านอยู่อาศัย และบรรดาพ่อค้าแม่ค้าก็ชอบค้าขายตามแพริมแม่น้ำลำคลอง หรือถ้าหากแพตั้งร้านไม่ได้ ก็ขอให้มีที่ริมน้ำ พอมาถึงสมัยสร้างถนนให้รถเดินเป็นการใหญ่ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ชาวกรุงบางส่วนและพ่อค้าบางกลุ่มก็หันมาสร้างบ้านสร้างร้านค้าขายริมถนน เกิดความนิยมถนนเข้ามาแทนที่ความนิยมแม่น้ำลำคลอง ทำให้ที่ดินริมถนนมีราคาแพงขึ้น เป็นโอกาสให้พวกนายทุนที่มองการณ์ไกลกว้านซื้อที่ดินในกรุงเทพฯ แล้วตัดถนนผ่านที่ดิน และแบ่งที่ดินเป็นแปลงย่อย ๆ สำหรับขายให้แก่ประชาชนบ้าง หรือปลูกสร้างอาคารให้คนเช่าอยู่อาศัยและทำการค้าขายบ้าง "นักจัดสรรที่ดิน" คนแรกในรัชกาลที่ ๕ เท่าที่รู้จากหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษ คือ เจ๊สัวยม ลูกพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (เจ๊สัวยิ้ม) ท่านผู้นี้ทราบความต้องการของพวกฝรั่งเศสและพ่อค้าจีนที่อยากปลูกบ้านสวยๆริมถนนหรือตั้งห้างร้านริมถนน จึงกว้านซื้อที่ดินซึ่งเป็นป่ารกอยู่ระหว่างถนนสีลมกับบ้านทวาย แล้วจ้างกรรมกรจีนขุดคลองใหญ่จากแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันออก จนบรรจบกับคลองหัวลำโพง เอาดินขึ้นถมผังคลองทั้งสองฟากทำเป็นถนน ทำตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นต้นมา เข้าใจว่าจะทำเสร็จในปีเดียว แล้วแบ่งที่ดินเป็นแปลงย่อยขายให้แก่ประชาชนทั่วไป สมัยนั้นที่ดินยังมีราคาต่ำ จึงตัดขายแปลงละไร่ครึ่ง ด้านกว้างติดถนนยาว ๒๐ วา ลึก ๓๐ วา คนทั่วไปพากันเรียกคลองใหม่ว่าคลองเจ๊สัวยม ในหลวงเรียกว่าคลองนายยม แล้วต่อมาเรียกคลองหลวงสาธรราชายุกต์ สันนิษฐานว่าเจ๊สัวยมได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสาธรราชายุกต์ ต่อมาภายหลังในปลายรัชกาลที่ ๕ นั้นเอง ชื่อคลองหลวงสาธรราชายุกต์ก็หดสั้นกลายเป็นคลองสาธรไป และถนนสองฝั่งคลองก็พลอยมีชื่อว่าสาธรไปด้วย[๒๔]

การจัดสรรที่ดินของหลวงสาธรราชายุกต์เห็นจะมีรายได้ดี พวกลูกหลานสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งมีพระยาสีหราชเดโชไชยเป็นตัวตั้งตัวตีจึงเอาอย่างบ้าง ตัดถนนผ่านที่ดินของพวกตนจากถนนเจริญกรุง ตอนเหนือของถนนสีลม ไปบรรจบกับถนนหัวลำโพง สายหนึ่งกับตัดถนนขวางเชื่อมถนนสีลมอีกสายหนึ่ง ในหลวงเป็นผู้ตั้งชื่อถนนทั้งสองสายเมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖[๒๕] ว่าถนนสุรวงษ์ กับถนนเดโช การที่ตั้งชื่อถนนว่าสุรวงษ์ เป็นการให้เกียรติแก่เจ้าพระยาสุรวงษไวยวัฒน์ (ลูกสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) พ่อของพระยาสีหราชเดโชไชย

อีกเจ็ดปีต่อมา ก็มีขุนนางห้าท่านร่วมทุนกันซื้อที่สวนระหว่างถนนสุรวงษ์กับคลองผดุงกรุงเกษม แล้วขออนุญาตตัดถนนผ่ากลางที่ดิน จากถนนเจริญกรุงไปจดคลองหัวลำโพงที่ริมวัดหัวลำโพง กว้าง ๕ วา ยาว ๓๕ เส้น ๘ วา ปูด้วยอิฐตะแคง หนังสือทูลเกล้าถวายลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓ ในหลวงสั่งเสนาบดีกระทรวงนครบาลให้เจรจากับผู้ขออนุญาตให้ขยายส่วนกว้างของถนนเป็น ๑๑ วา–๑๒ วา "โดยว่าจะรังเกียจในการปูอิฐ จะปูแต่เพียง ๕ วา เหลือที่ชานเปนหญ้าเปล่าไว้สำหรับภายน่าก็ยังดี ถ้าจะตัดแต่เพียง ๕ วา ไม่อยากจะอนุญาต ให้เธอลองพูดกับเขาดู" เรื่องนี้เป็นเรื่องที่น่า

สรรเสริญการมองการณ์ไกลของรัฐบาล รัฐบาลคาดการณ์ได้ถูกต้องว่าในกาลข้างหน้า กรุงเทพฯ จะมีผู้คนพลเมืองมากขึ้น จะมีรถแล่นตามถนนมากขึ้น ถนนกว้างห้าวาจะกลายเป็นถนนแคบเกินไปในอนาคต แล้วรัฐบาลจะต้องเสียเงินซื้อที่ดินสองฟากถนนด้วยราคาแพง ๆ เพื่อขยายถนนให้กว้างขึ้น ทำให้พวกจัดสรรที่ดินได้กำไรหลายต่อโดยที่รัฐบาลไม่ได้ผลประโยชน์เลย จึงเกี่ยงให้พวกนายทุนค้าที่ดินขยายถนนให้กว้างเสียตั้งแต่ตอนจะอนุญาต การเจรจาระหว่างกระทรวงนครบาลกับพวกขุนนางค้าที่ดินได้ผลอยู่บ้าง คือพวกนักจัดสรรที่ดินยอมเพิ่มส่วนกว้างของถนนเป็น ๗ วา ๒ ศอก "มากกว่านั้นก็ขาดทุน"

ถึงแม้ว่าการตัดถนนสายนี้จะเป็นการลงทุนมุ่งหากำไรก็ตาม แต่ก็เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างยิ่ง กลุ่มขุนนางทั้งห้าที่ตัดถนนเพื่อค้าที่ดิน ได้แก่ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง พระยาพิพัฒน์โกษา (ติโนซาเวีย) พระยานรฤทธิ์ราชหัช (ทองดี โชติกเสถียร ซึ่งต่อมาเป็นพระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรี) พระยานรนารถภักดี (สุด บุนนาค ซึ่งต่อมาเป็นพระยาสมุทสาตรานุรักษ์) และหลวงมนัศมานิต (เผล่ วสุวัต ซึ่งต่อมาเป็นพระยาสุนทรพิมล) ถนนที่ตัดในที่ดินจัดสรรมีชื่อว่าถนนสี่พระยา[๒๖]

เมื่อการตัดถนนเป็นประโยชน์ในทางคมนาคมและการค้าขาย นำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่บ้านเมือง อย่างที่เห็นในกรุงเทพฯ เจ้าหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในส่วนภูมิภาคก็อยากสร้างถนนให้มีจำนวนเพิ่มขึ้นกว่าที่มีอยู่เดิม ความขัดข้องอยู่ที่การหาเงินมาทำถนน เพราะรัฐบาลไม่ได้จัดสรรเงินค่าทำถนนมาให้ตามหัวเมือง สมุหเทศาภิบาลมณฑล และผู้ว่าราชการเมืองบางคนเข้าใจหาเงิน ก็สามารถทำถนนได้มากสาย ส่วนผู้ที่ไม่เข้าใจหาเงิน ก็ได้แต่รอเงินจากรัฐบาล ก่อนที่จะมีการตั้งสุขาภิบาลตำบลและสุขาภิบาลเมืองตามหัวเมือง เข้าใจว่าเมืองสงขลาและเมืองภูเก็ตเป็นเมืองที่มีถนนบริการประชาชนดีกว่าเมืองอื่น ๆ ทั่วราชอาณาจักร ทั้งนี้ไม่นับกรุงเก่าซึ่งเคยเป็นราชธานีมาแต่โบราณ เหตุที่ทำให้เข้าใจเช่นนี้ได้แก่การกำหนดเขตสุขาภิบาลเมืองสงขลา "ด้านตะวันตก ถนนนครวิเชียรชมต่อจากถนนพัทลุงไปจดถนนไทรบุรีที่บ่าสน ยาว ๔๔ เส้น ๑๘ วา กับถนนริมน้ำเคียงถนนนคร ยาว ๑๖ เส้น ด้านเหนือ ถนนไทรบุรีจากฝั่งทะเลสาบริมโรงตำรวจภูธรไปตามบ่าสน ผ่านน่าสงขลาสโมสรเลี้ยวไปทางตวันออก ผ่านน่าบ้านข้าราชการ ไปจดประตูไชยใต้ ยาว ๘๓ เส้น ๑๒ วา ด้านใต้ถนนพัทลุง จากถนนไทรบุรีผ่านถนนนครลงมาถึงฝั่งทะเลสาบ ยาว ๕ เส้น ๕ วา ระหว่างจากถนนไทรบุรีด้านเหนือ ถึงถนนพัทลุง ด้านใต้มีถนนซอยอีก ๓ สาย คือถนนตรังกานูยาว ๑๒ เส้น ถนนกลันตันยาว ๑๓ เส้น ถนนบ้านใหม่ยาว ๕ เส้น รวมยาว ๓๐ เส้น"[๒๗]

ส่วนเมืองภูเก็ตนั้น มีฝรั่งคนหนึ่งเขียนความเจริญของเมืองนี้ส่งมาลงในหนังสือพิมพ์บางกอกคาเลนดาร์ปีค.ศ. ๑๘๗๓ ตอนที่กล่าวถึงถนนนี้มีเนื้อความว่า "ถนนในเมืองนี้เป็นถนนที่ดีเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่น่าสังเกตมาก ท่านสามารถจะขับรถออกจากตัวเมืองไปตามถนน ๒ หรือ ๓ สายเป็นระยะทางสี่ห้าไมล์ได้อย่างสะดวกสบายที่สุด นอกจากนี้ยังมีถนนตัดใหม่อีกสายหนึ่งซึ่งเกือบจะเสร็จแล้ว เข้าใจว่าเป็นถนนที่ยาวตลอดส่วนยาวของเกาะทีเดียว มีคนบอกข้าพเจ้าว่าถนนสายใหม่นี้ยาวกว่า ๓๐ ไมล์ (๑๒๐๐ เส้น) เป็นถนนที่สร้างขึ้นเพื่อนำผลิตผลของเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ทางเหนือของเกาะมาสู่เมืองภูเก็ต"

รัฐบาลพึ่งจะจัดสรรเงินให้แก่หัวเมือง เพื่อบำรุงรักษาถนนหนทางเมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ เมืองแรกที่ได้รับ คือ เมืองสมุทรสาคร เหตุเกิดจากการเสด็จประพาสเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ "ได้ทรงพบสภาพท้องที่บริเวณเมืองเลอะเทอะเฉอะแฉะด้วยโคลนตม มีกลิ่นเหม็นอับ ไม่ต้องด้วยสุขภาพ ไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย พอรุ่งขึ้นก็เสด็จออกที่ประชุมเสนาบดี ทรงเล่าให้ที่ประชุมเสนาบดีฟังว่า ได้ทรงเห็นถนนแลตลาดเมืองนครเขื่อนขันธ์ โสโครกมาก ทรงกล่าวว่า "สกปรกเหมือนตลาดท่าจีน" คือท่าฉลอม

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ฟังพระราชดำรัสก็รู้สึกขายหน้า จึงบอกให้พระยาพิไชยสุนทรผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครทราบ เพื่อจะได้หาทางแก้ไข พระยาพิไชยสุนทรจึงหาเงินมาซื้ออิฐปูถนนท่าฉลอม ซึ่งมีความยาว ๑๑ เส้น ๑๔ วา ๒ ศอก จนตลอดสาย แล้วเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็เดินทางไปตรวจความเรียบร้อย เมื่อเห็นว่าตลาดและถนนสะอาดตาดีแล้ว จึงกราบทูลอัญเชิญพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงเปิดถนน แล้วขอตั้งสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอม โดยจะขอรับเงินภาษีโรงร้านที่เก็บได้ในเขตสุขาภิบาลมาให้สุขาภิบาลใช้จ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย จึงได้ประกาศตั้งสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอมขึ้นเมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ ให้ลงมือดำเนินการตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕ เป็นต้นไป "จึงเป็นอันว่ากิจการสุขาภิบาลได้ก่อกำเนิดขึ้นในหัวเมืองเป็นแห่งแรกที่ท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร"[๒๘]

เมื่อปรากฏในเวลาต่อมาว่า "การสุขาภิบาลที่ได้โปรดให้จัดขึ้นที่ตำบลท่าฉลอมตั้งแต่ได้จัดมาจนบัดนี้ ปรากฏว่าได้เปนประโยชน์ แลเปนความนิยมแก่ประชาชนในตำบลนั้นเปนอันมาก" รัฐบาลจึงออกพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗ เพื่อขยายการสุขาภิบาลซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าเทศบาลไปยังท้องที่อื่น ๆ โดย "พระราชทานผลประโยชน์แผ่นดิน ที่เก็บได้ในภาษีโรงร้านในท้องที่ตำบลนั้น ให้สำหรับใช้จ่ายในการสุขาภิบาล บำรุงรักษาความศุขสำราญของประชาชนในตำบลนั้นเอง" มาตรา ๒ ของพระราชบัญญัติกล่าวว่า "พระราชบัญญัตินี้จะโปรดให้ใช้ในตำบลใดหรือเมืองใด เมื่อใด จะได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา แลที่ในท้องที่ ๆ จะใช้พระราชบัญญัตินี้นั้นด้วยเปนสำคัญ"[๒๙]

ตลอดรัชกาลที่ ๕ มีการตั้งสุขาภิบาลตามหัวเมืองเพียง ๖ แห่งเท่านั้น เมื่อรวมกับสุขาภิบาลในเมืองสมุทรสาคร ซึ่งตั้งอยู่ก่อนประกาศใช้พระราชบัญญัติ จึงมีสุขาภิบาล ๗ แห่ง เป็นสุขาภิบาลตำบล ๑ แห่ง สุขาภิบาลเมือง ๖ แห่ง แสดงว่าหัวเมืองโดยมากเก็บภาษีโรงร้านได้เงินไม่พอจัดตั้งสุขาภิบาล เมื่อบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ แทบทุกเมืองจัดตั้งสุขาภิบาลไม่ได้ ท่านผู้อ่านทั้งหลายก็คงจะเดาออกว่าการบำรุงรักษาถนนหนทางตามหัวเมืองทั้งหลายก็คงจะไม่ใคร่มีคนเอาใจใส่ ยิ่งเป็นการตัดถนนใหม่หรือขยายถนนเก่าด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นของยากมากขึ้น เว้นแต่รัฐบาลจะเปลี่ยนนโยบายที่ขนเงินภาษีอากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ทั่วเมืองไทยเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ และมุ่งหน้าสร้างกรุงเทพฯแต่เพียงเมืองเดียว

ในสมัยกรุงเทพฯ แม้จะล่วงมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ แล้วก็ตาม ยังไม่มีการสร้างถนนที่รถเดินได้เชื่อมกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองใกล้เคียงสักสายเดียว ดูราวกับว่ารัฐบาลไม่เห็นประโยชน์ที่จะสร้างถนน

เช่นว่านี้ ถึงแม้ว่าจะมียวดยานพาหนะสมัยใหม่แบบตะวันตก เช่น รถจักรยานสองล้อ สามล้อ และรถยนต์ เข้ามาแล้วก็ตาม ถนนรถยนต์เชื่อมระหว่างกรุงเทพฯกับหัวเมืองใกล้เคียงก็ยังไม่ได้เริ่มขึ้น

๓. ทางรถไฟ

ก. ทางรถไฟหลวง

การที่รัฐบาลรัชกาลที่ ๕ ยังมิได้ริเริ่มดำเนินการตัดถนนจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองใดๆ นั้น อาจจะเป็นเพราะมีความประสงค์จะสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองทางเหนือของกรุงเทพฯ เสียก่อนก็เป็นได้ คือเห็นว่าทางรถไฟสำคัญและได้ประโยชน์มากกว่าถนน

พ.ศ. ๒๔๒๖ เป็นปีเริ่มต้นสำรวจเส้นทางที่จะวางรางรถไฟ วิศวกรผู้สำรวจเป็นชาวอังกฤษ ชื่อ เอ. อาร์. กุฮุน ครั้งนั้นเมืองนนทบุรีขึ้นอยู่กับกรมท่า เมืองปทุมธานีขึ้นกรมพระกลาโหม การสำรวจตั้งต้นตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นไปจนถึงเมืองพิไชย ซึ่งขึ้นอยู่กับกรมมหาดไทย รัฐบาลจึงสั่งให้เสนาบดีกรมทั้งสามส่งคำสั่งไปยังผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในเส้นทางสำรวจ "ให้ช่วยอนุเคราะห์พวกเซอเวให้ได้ตรวจการ แลซื้อเสบียงอาหาร เครื่องใช้สอยโดยสดวก อย่าให้เปนการลำบากขัดข้อง" หลักฐานเกี่ยวกับการสำรวจเส้นทางทำรถไฟเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ มีแต่หนังสือของราชเลขานุการในพระองค์ฉบับเดียว[๓๐] เราจึงไม่ทราบว่าวิศวกรผู้นี้รับจ้างรัฐบาลไทยหรือบริษัทเอกชน และไม่ทราบแม้กระทั่งเส้นทางสำรวจ ตลอดจนผลของการสำรวจ

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ รัฐบาลได้ทำสัญญาว่าจ้างชาวอังกฤษ ๕ คน มีเลพเตแนนท์เยเนอราล เซอร์แอนดรู คลาก นายวิลเลียม เฮนรี บันชาด นายวิลเลียม เบลแม็ก ตัดคาด นายฟรานซิส วิลเลียม เลาเถอ และนายวิลเลียม ชาลส์ บันชาด สำรวจเส้นทางที่จะวางรางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ถึงเชียงใหม่อันเป็นสายประธาน กับสายแยก ๓ สาย สายหนึ่งแยกจากเมืองสระบุรีไปยังเมืองนครราชสีมา สายที่สองแยกจากเมืองอุตรดิตถ์ไปยังตำบลท่าเดื่อ สายที่สามแยกจากเมืองเชียงใหม่ไปยังเมืองเชียงแสน หนังสือสัญญาฉบับนี้ทำที่กรุงเทพฯ ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ ค่าจ้างสำรวจตกลงกันเป็นไมล์ละไม่เกิน ๑๐๐ ปอนด์[๓๑]

เข้าใจว่าการสำรวจทางรถไฟครั้งใหม่คงดำเนินไปจนสำเร็จตามหนังสือสัญญา และเป็นที่พอใจของรัฐบาล รัฐบาลจึงประกาศตั้งกรมโยธาธิการเพื่อทำการควบคุมการก่อสร้างรถไฟเมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ และออกประกาศสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมาเป็นสายแรก พร้อมกับชักชวนราษฎรให้เข้าหุ้นกับรัฐบาล เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) หุ้นทั้งหมดมีจำนวน ๑๖๐,๐๐๐ หุ้น ราคาหุ้นละ ๑๐๐ บาท รัฐบาลมีสิทธิซื้อหุ้นกลับคืนเมื่อเลยวันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๔๙ ไปแล้ว ตามราคาขึ้นหรือลงของหุ้นเมื่อซื้อกลับคืน หมายประกาศฉบับนี้ขึ้นต้นด้วยพระราชปรารภว่า "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชหฤไทยรำพึงถึงเหตุการซึ่งจะทรงทำนุบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรืองเจริญยิ่งขึ้นไป ทรงพระราชดำริหเหนว่า การสร้างหนทางรถไฟเดินไปมาในระหว่างหัวเมืองไกลเปนเหตุให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมืองได้ เปนอย่างสำคัญอันหนึ่ง เพราะทางรถไฟอาจจะชักย่นหนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ไกล

ไปมาถึงกันยาก ให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ ไปมาถึงกันได้โดยสดวกเรวพลัน การย้ายขนสินค้าไปมา ซึ่งเป็นการลำบาก ก็สามารถจะย้ายขนไปมาถึงกันได้โดยง่าย เมื่อเปนดังนี้ หัวเมืองใดซึ่งที่ดินอุดมดี แต่สินค้ายังไม่บริบูรณ์เพราะขัดหนทางยากไปมาไม่สามารถที่จะย้ายขนสินค้าที่บังเกิดขึ้น ไปค้าขายแลกเปลี่ยนกันกับหัวเมืองอื่นได้ ก็คงมีผู้อุตสาหคิดสร้างทำ แลเพาะปลูกสิ่งสินค้านั้นให้มากยิ่งขึ้น เปนการเปิดโอกาศให้อาณาประชาราษฎรมีทางตั้งการทำมาหากินกว้างขวางออกไป และทำทรัพย์สมบัติกรุงสยามให้มากยิ่งขึ้นด้วย ทั้งเปนคุณประโยชน์ในการบังคับบัญชาตรวจตราราชการ บำรุงรักษาพระราชอาณาเขต ให้ราษฎรอยู่เย็นเปนศุกขได้โดยสดวก อาไศรยเหตุทั้งปวงนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึ่งทรงพระราชดำริห พร้อมด้วยความคิดท่านเสนาบดี เหนสมควรจะสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีห์มาเปนสายแรก"[๓๒]

ประกาศฉบับนี้ยังได้กล่าวถึงการชดใช้ค่ารื้ออาคารบ้านเรือนให้แก่ผู้เป็นเจ้าของว่า "ทางรถไฟซึ่งจะผ่านไปในที่ใด ๆ ก็ดี ฤๅโรงพัก โรงจักร โรงงาน ในการรถไฟจะต้องสร้างขึ้นในที่ใด ๆ ก็ดี ถ้าที่นั้นเปนที่บ้านคนอยู่ ฤๅเปนที่ห้างร้าน โรงจักร โรงงาน แลสวนผลไม้มีราคา เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องคิดเงินทำขวัญให้ เปนค่าที่ดินแลค่ารื้อเรือนแลค่าผลไม้ต้องเสียตามสมควร แต่ถ้าเปนที่ไร่นาป่าทุ่งไม่มีราคา เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องคิดเงินทำขวัน ให้เปนค่ารื้อเรือนเท่านั้น ไม่ต้องให้ค่าที่ดินด้วย กำหนดเงินทำขวันซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจะต้องให้นั้น ไม่จำเปนต้องตีราคาให้มากมายจนถึงเปนผลกำไรแก่เจ้าของที่ เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการต้องให้แต่พอช่วยทุ่นทุนพอสมควร เจ้าของที่ต้องยอมรับตามราคาที่เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการตีให้ แต่ต้องไปจากที่นั้นตามกำหนดซึ่งเจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการกะให้"

การสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมามีกำหนด "เวลาสร้างลงมือไม่ช้ากว่ากันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ แล้วเสร็จไม่ช้ากว่าสิ้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๕" แต่กำหนดที่กะไว้นี้คลาดเคลื่อนไปหลายปี เนื่องจากในขั้นแรก รัฐบาลมอบให้ผู้รับเหมาทำ แล้วผู้รับเหมาทำไม่สำเร็จดังที่ปรากฏในประกาศเปิดทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงกรุงเก่าว่า "แม้ผู้รับเหมาทำ แลให้กรมรถไฟเปนผู้กำกับตรวจการนั้น ภายหลังผู้รับเหมาทำการไม่แล้วตามกำหนด กรมรถไฟจึ่งได้รับทำเองต่อมา บัดนี้การแล้วพอจะเปิดให้มหาชนไปมาได้ ในระหว่างกรุงเทพฯ กับกรุงเก่า จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าพนักงานจัดการที่จะทรงเปิดทางรถไฟตอนนี้ ให้เป็นประโยชน์แก่มหาชนทั่วไป"

วันที่ ๒๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ จัดว่าเป็นวันสำคัญในประวัติศาสตร์ไทยวันหนึ่ง เพราะเป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปกรุงเก่าโดยทางรถไฟเป็นปฐมฤกษ์ ขากลับกรุงเทพฯ ก็กลับทางรถไฟเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ในวันเดียวกันนี้เอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับกรุงเทพฯ แล้ว เจ้านายองค์หนึ่งก็เสด็จประทับรถไฟจากกรุงเก่าในตอนเย็น ไปถึงเมืองสระบุรีตอนกลางคืนวันเดียวกัน แสดงว่าทางรถไฟทำไปจนถึงเมืองสระบุรีแล้วในวันสำคัญวันนี้[๓๓] มีผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็นบำเหน็จหลายคนในวันเปิดทางรถไฟ จะขอออกชื่อเพียงสามคน คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ มิสเตอร์เบทเก เจ้ากรมรถไฟ และมิสเตอร์สไมท์ เซกชั่นอินยินเนียกรมรถไฟ

ต่อมาอีกหกเดือนเศษ กระทรวงโยธาธิการก็ออกประกาศเปิดทางรถไฟต่อจากกรุงเก่าไปจนถึงตำบลแก่งคอย อันเป็นย่านการค้าที่สำคัญยิ่งแห่งหนึ่งซึ่งเมื่อครั้งเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกทัพไปปราบพวกฮ่อใน พ.ศ. ๒๔๑๘ ตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ก็ได้ยกกองทัพยกมาทางเรือผ่านเส้นทางนี้ คือเมื่อถึงกรุงเก่าแล้วก็มาตามลำแม่น้ำป่าสักจนมาถึงเมืองสระบุรี ต่อจากสระบุรีขึ้นมา เรือแล่นลำบาก เพราะมีแก่งเล็กแก่งน้อยขวางทาง และเมื่อถึงแก่งคอยอันเป็นแก่งใหญ่ที่สุดเรือไม่สามารถไปได้ จึงต้องขึ้นบกที่นี่ ท่านกวีผู้หนึ่งซึ่งติดตามไปในกองทัพด้วย ชื่อหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ได้แต่งนิราศหนองคายขึ้น ได้พรรณนาถึงสภาพการเดินทางโดยตลอด ดังเช่นเมื่อถึงแก่งคอยว่า

"เรือรี่เรื่อยเฉื่อยฉิวละลิ่วฉุย ผีพายพุ้ยจ้ำหน่วงจ้วงถลา
ถึงที่แก่งน้ำนูนไหลพูนมา ดังฉ่าฉ่าฉานฉานเสียงชาญชล
น้ำพุ่งไหลโพนช่างโชนเชี่ยว ผีพายเหนี่ยวหันรับอยู่สับสน
ต้องขึ้นแก่งแรงร้ายหลายตำบล ประจวบจนแก่งคอยบ่ายคล้อยโมง
น้ำเฉื่อยฉิวลิ่วเหลือพอเรือลอย ไพร่พลพลอยถ่อค้ำหักต้ำโผง
ผีพายผ่อนอ่อนใจต้องใช้โยง ค่อยชะโลงหน่วงเหนี่ยวเต็มเรี่ยวแรง
ช่วยกันรั้งช่วยกันลากกระชากฉุด พอเรือหลุดล่มพ้นตำบลแก่ง
ถึงทำเนียบที่สร้างไว้กลางแปลง เขาตกแต่งคอยรับกองทัพชัย"[๓๔]

กองทัพของเจ้าพระยามหินทรา เดินทางจากตำบลแก่งคอยไปยังเมืองนครราชสีมาด้วยความลำบากยากเย็นแสนสาหัสเพียงใด ท่านผู้แต่งนิราศหนองคายได้พรรณนาไว้อย่างถี่ถ้วน กองทัพใช้ช้าง ๑๗๐ เชือก กับวัว ๕๐๐ ตัว เป็นพาหนะสำหรับขี่และบรรทุกของหนักๆ เช่น กระโจมผ้าใบ อาวุธ เสบียงอาหาร ทางเดินต้องเดินข้ามห้วยกระบอกแล้วเข้าดงพญาเย็น ข้ามลำโศกและห้วยหินลับ และลำบากมากขึ้น เมื่อต้องข้ามภูเขาชันที่ตำบลคันยาว หรือคันยาว ผู้แต่งนิราศหนองคายพรรณนาความยากลำบากของการเดินทางตอนนี้อย่างน่ารู้น่าฟังว่า

"ครั้นมาถึงคันยาวขึ้นเขาโขด สูงเด่นโดดแลเยี่ยมเทียมเวหน
ช้างปีนขึ้นตัวตั้งระวังตน ขึ้นสุดบนยอดเขาลำเนาเนิน
ข้างทางแลเป็นเปลวล้วนเหวผา หนทางมาสูงโดดบนโขดเขิน
เป็นคันน้อยริมทางพอช้างเดิน สะทกสะเทิ้นกลัวจะตกหกคะมำ
ภูเขาเล่าก็ชันเป็นหลั่นลด ช้างค่อยจดเดินเรียงกลัวเพลี่ยงผลำ
ค่อยค่วยคุกขาหน้าอุตส่าห์คลำ แม้ถลำแล้วเป็นเหลวด้วยเหวลึก
ซึ่งคนอยู่บนสัปคับนั่น มือถือมั่นตัวโยกอยู่โงกหงึก
ดูเหวเห็นใจเต้นอยู่ทึกทึก ช้างพลาดกึกคนงูบจับกูบงัน
คนเดินเท้าเล่าก็ล้าทำหน้าจืด คันยาวยืดใช้ง่ายเดินผายผัน
ซึ่งหนทางนั้นเล่าภูเขาชัน ช้างยังดันเต็มแย่อ้อแอ้ไป"

น่าสังเกตว่าเมื่อครั้งพระสุริยภักดีเผชิญหน้ากับเจ้าอนุผู้ครองเมืองเวียงจันทน์ ที่เมืองนครราชสีมาในครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น ขากลับกรุงเทพฯ พระสุริยภักดีก็กลับทางตำบลคันยาวเหมือนกัน แสดงว่าตำบลคันยาวเป็นจุดสำคัญในเส้นทางเดินระหว่างสระบุรีกับนครราชสีมามาแต่โบราณกาล

เมื่อข้ามเขาสูงชันไปได้แล้ว การเดินทางก็ค่อยสบายขึ้น เพราะพื้นที่บางตอนเป็นทุ่งโล่ง และบางตอนเป็นป่า ถึงตำบลมวกเหล็กแล้วข้ามลำตะคอง ผ่านนครจันทึกและตำบลกุดผักหนาม ขึ้นเขาสูงอีกครั้งหนึ่งเป็นครั้งสุดท้าย เขาพืดนี้ชื่อเขาใหญ่ เมื่อลงจากเขาใหญ่มีการบุกป่านิดหน่อยจนถึงตำบลลาดบัวขาวซึ่งมีหนองใหญ่ พื้นที่ต่อจากนี้ไปเป็นทุ่งและมีหมู่บ้านเป็นระยะ ๆ กองทัพข้ามลำตะคองอีกหนหนึ่ง แล้วผ่านบ้านสองเนิน (ในปัจจุบันเรียกว่าสูงเนิน) ผ่านบ้านกุดจิก บ้านสลัดได บ้านนครคำ บ้านโคกกรวด บ้านมะขามเฒ่า และถึงตัวเมืองนครราชสีมา ออกเดินทางจากแก่งคอยเมื่อเดือนสิบสองแรมห้าค่ำ ถึงเมืองนครราชสีมาในเดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่ง เสียเวลาทั้งพักผ่อนกลางทางด้วย ๑๑ วัน ท่านผู้แต่งนิราศหนองคายกล่าวถึงความลำบากในการเดินทางว่า ช้างและวัวควายล้มตายหลายตัว และ "คนเดินเท้าอ่อนล้าระอาแรง บ้างย่องแย่งเท้าพุปะทุพอง"

เมื่อทางรถไฟเปิดเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมาใน พ.ศ. ๒๔๔๓ แล้ว การส่งทหารจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองนครราชสีมา อันมีระยะทางห่างกัน ๒๖๔ กิโลเมตร ก็ทำได้โดยสะดวกและรวดเร็ว ไม่ว่าจะเป็นฤดูฝน หรือฤดูแล้ง แตกต่างกับเมื่อครั้งเจ้าพระยามหินทรยกทัพปราบฮ่อมากมายหลายประการ ครั้งนั้นกองทัพออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน ถึงเมืองนครราชสีมาวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน เสียเวลานานถึงสองเดือนเศษ การที่เสียเวลานานผิดปรกติมากเกิดจากท่านแม่ทัพถือธรรมเนียมโบราณว่า

"ฤดูฝนความไข้มิได้หยอก
ที่ในดงลึกล้ำล้วนน้ำนอง
ซึ่งปู่ย่าตาลุงครั้งกรุงเก่า
ฤดูฝนเป็นไม่ไปณรงค์
แต่เมื่อใดฝนแล้งแห้งสนิท
คิดขึ้นมาน้ำตาตกกระเด็น
ผู้ใหญ่บอกเศร้าจิตคิดสยอง
จะยกกองทัพไปกลัวไข้ดง
ฟังเขาเล่าจำไว้ไม่ไหลหลง
ทำการสงครามแต่ก่อนบ่ห่อนเป็น
จึงจะคิดยกทัพไปขับเข็ญ
ไม่วางเว้นกลัวตายเสียดายตน"

ท่านแม่ทัพสงสารทหารที่จะต้องเผชิญกับความตาย ถ้าสั่งให้เดินทางเข้าดงพญาเย็นในขณะฝนตกชุก ท่านจึงพักพลเสียที่เมืองสระบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒๖ กันยายน ถึงวันที่ ๒๙ ตุลาคม

เท่าที่กล่าวบรรยายมาตั้งแต่ต้น ก็เพราะต้องการให้หวนระลึกถึงความลำบากยากเย็นในการส่งทหาร จากกรุงเทพฯ ซึ่งตั้งอยู่ในที่ราบต่ำ ขึ้นไปยังเมืองนครราชสีมา ซึ่งตั้งอยู่ในที่ราบสูงในสมัยที่ยังไม่มีทางรถไฟไปถึง และจะได้เข้าใจว่าการสร้างทางรถไฟในรัชกาลที่ ๕ มีคุณประโยชน์มากมายเพียงใด มิใช่แต่ประโยชน์ทางด้านทหารเท่านั้น ยังเป็นประโยชน์ทางการปกครอง การค้าขาย และการประกอบอาชีพของราษฎรอีกด้วย

นิราศหนองคายเล่าว่า เมื่อกองทัพยกไปถึงลำตะคอง พวกชาวบ้านชวนกันนำผักผลไม้มาให้ท่านแม่ทัพ ท่านแม่ทัพจึงซักถามคนเหล่านั้นว่าปีหนึ่ง ๆ มีเงินติดบ้านสักเท่าใด

"ซึ่งคนเป็นผู้ดีอย่างมีทรัพย์ คะเนนับของเจ้าสักเท่าไหร่
พวกลาวเรียนแอ่ออพูดจ้อไป บ้างว่าได้ปีหนึ่งตำลึงเดียว
บ้างว่ามีพอหยิบสิบสลึง บ้างว่ามีบาทหนึ่งขอดจนเขียว
ที่เศรษฐีอย่างยิ่งมีจริงเจียว ตระหนี่เหนียวห้าตำลึงนั้นพึ่งมี"

คนใดมีเงินถึงห้าตำลึงก็ได้รับความยกย่องว่าเป็นเศรษฐี นี่คือฐานะทางเศรษฐกิจของชาวบ้านนอกในบ่าในดง และคงมิใช่แต่ที่ลำตะคองแห่งนี้แห่งเดียว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชาวบ้านนอกทั่วทุกหนทุกแห่งในภาคอีสานก็คงมีฐานะยากจนขันแค้นเหมือน ๆ กัน เพราะภาคอีสานสมัยก่อนมีทางรถไฟอยู่สุดหล้าฟ้าเขียว ห่างไกลกรุงเทพฯ ในการที่จะติดต่อกันยิ่งกว่าเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา สินค้าที่จะส่งมาขายในกรุงเทพฯ ส่งมาได้เฉพาะในฤดูแล้ง และต้องเป็นของแห้ง ขายแพงไปก็ไม่ใคร่มีคนซื้อ ขายถูกเท่ากับของในภาคกลางก็ขาดทุน การเดินทางก็มีอันตราย ทั้งลำบากยากเย็นและทางไกลกว่าการนำสินค้าไปขายที่กรุงศรีอยุธยา ข้าพเจ้าเข้าใจว่าในสมัยกรุงเทพฯ ยุคต้น การค้าขายระหว่างเมืองหลวงกับเมืองนครราชสีมาเห็นจะลดน้อยลงกว่าในสมัยอยุธยา และกระเตื้องขึ้นในสมัยทำการค้ากับฝรั่งอย่างกว้างขวางและเสรีในรัชกาลที่ ๔ สันนิษฐานว่า การที่รัฐบาลเจาะจงทำทางรถไฟสายนครราชสีมาก่อนสายเหนือ สายตะวันออกและสายใต้ เป็นเพราะรัฐบาลต้องการบำรุงการเศรษฐกิจของภาคอีสาน ซึ่งต่ำต้อยน้อยหน้ากว่าภาคอื่น ๆ ในด้านความเจริญรุ่งเรืองเป็นประการที่หนึ่ง และต้องการคุ้มครองประเทศราชในลุ่มแม่น้ำโขงให้พ้นจากเงื้อมมือของประเทศฝรั่งเศส เป็นประการที่สอง ความประสงค์ประการที่หนึ่งนั้นได้ผลเต็มที่ คือมีพ่อค้าในกรุงเทพฯ สั่งสินค้าของภาคอีสานเป็นปริมาณมาก ๆ ขึ้นเป็นลำดับ แหล่งใหญ่ที่รับสินค้าภาคอีสานแห่งหนึ่งมีชื่อว่าโคลัดลัง (ลังโคราช) อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใกล้กับวัดจักรวรรดิราชาวาส ที่นี่เป็นที่ชุมนุมของร้านและบริษัทที่ทำการค้ากับพ่อค้าในเมืองนครราชสีมา สินค้าสำคัญเท่าที่จำได้เป็นพวกหนังวัวหนังควาย เขาสัตว์ กระดูกสัตว์ เมื่อชาวอีสานมีทางขายสินค้าได้ พวกเขาก็มีเงินมีทองมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น และพยายามเพิ่มผลิตผลที่มีคนต้องการซื้อให้มากขึ้น ส่วนความประสงค์ประการที่สองนั้น ได้ผลไม่เต็มที่นักเพราะประเทศราชที่อยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ถูกฝรั่งเศสเข้าครอบงำเสียตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๖ ก่อนทางรถไฟไปถึงเมืองนครราชสีมาหกปี

รัฐบาลเห็นว่าการสร้างทางรถไฟมีคุณประโยชน์อเนกอนันต์ ทำได้รวดเร็ว และสิ้นเปลืองน้อยกว่าการสร้างถนนเชื่อมกรุงเทพฯ กับหัวเมือง ทั้งได้หน้าได้ตาเป็นที่สรรเสริญของนานาชาติมากกว่า จึงระดมทุนระดมแรงสร้างทางรถไฟสายเหนือ สายตะวันออกและสายใต้ ด้วยเจตนาจะให้ราชฎรมีฐานะทางเศรษฐกิจมั่นคงทั่วทุกภูมิภาค รัฐบาลถึงแก่ยอมเป็นหนี้ กู้เงินจากต่างประเทศสองครั้งเป็นเงินหนึ่งล้านปอนด์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ และ ๒๔๔๙ เพื่อนำเงินมาสร้างทางรถไฟและสาธารณูปโภคต่าง ๆ[๓๕]

ในงานพระราชพิธีรัชมังคลาภิเศกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้เสวยราชสมบัติมาครบ ๔๐ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ รัฐบาลได้ออกประกาศเปิดทางรถไฟจากเมืองพิษณุโลกถึงชุมทางบ้านดาราในแขวงเมืองอุตรดิตถ์[๓๖] หลังจากนั้นกรมรถไฟก็เร่งสร้างทางรถไฟสายแยกจากชุมทางบ้านดารา ไปจนถึงเมืองสวรรคโลกจนเสร็จเรียบร้อย ทำให้เมืองที่อยู่ริมแม่น้ำยมติดต่อกับกรุงเทพฯ ได้รวดเร็วกว่าแต่ก่อน และสะดวกสบายกว่าแต่ก่อนมาก

หมอสอนศาสนาชาวอเมริกันผู้หนึ่ง เล่าเรื่องการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๑๒ ว่า เขาลงเรือเดินทางจากกรุงเทพฯ กว่าจะถึงเมืองนครสวรรค์ก็เสียเวลานานถึง ๑๑ วัน จากนครสวรรค์ถึงเมืองระแหง ใช้แจวไม่ได้ ต้องใช้ถ่อเสียเวลาไปอีก ๑๐ วัน ต่อจากนี้จึงขึ้นช้างไปเมืองเชียงใหม่ ครั้งนั้นการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองสวรรคโลกเสียเวลาเกือบเดือนหนึ่ง ถ้าไปทางรถไฟใน พ.ศ. ๒๔๕๓ จะเสียเวลาเพียงสองวันเท่านั้น เร็วกว่ากันกว่าสิบเท่า

ในรายงานของกรมรถไฟประจำปี ร.ศ. ๑๒๗ มีข้อที่น่ารู้ดังนี้ คือ

ทางรถไฟที่เปิดบริการแล้ว	๘๐๓.๓	กม.
คนไทยโดยสารในปี ร.ศ. ๑๒๗	๒,๙๕๗,๕๗๕	คน
บรรทุกข้าวเปลือก	๗๒,๓๕๑	ตัน
บรรทุกสัตว์มีชีวิต	๖,๖๘๑	ตัว
บรรทุกไม้ท่อนใหญ่	๑๓,๕๗๖	ตัน
บรรทุกเกลือ	๒,๗๘๑	ตัน
บรรทุกศิลา	๔๗,๑๓๑	ตัน[๓๗]

นอกจากนี้หินย่อยจากการสร้างทางรถไฟยังนำมาสำหรับทำอาคารบ้านเรือนและทำถนน เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า การสร้างทางรถไฟช่วยทำให้กรุงเทพฯ มีถนนลงหิน และอาคารสมัยใหม่มากขึ้นกว่าแต่ก่อน

มีข้อที่น่ารู้อีกอย่างหนึ่ง คือ ทางรถไฟสายนครราชสีมา สายเหนือ และสายตะวันออก ใช้รางกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร ส่วนทางรถไฟสายใต้ใช้รางกว้างเพียง ๑ เมตร

ข. ทางรถไฟราษฎร์

ทางรถไฟสายแรกที่เปิดบริการแก่ประชาชนชาวไทยเป็นของบริษัทเอกชน ผู้ริเริ่มตั้งบริษัทสร้างทางรถไฟสายนี้เป็นนายทหารเรือฝรั่งที่สมัครเข้ารับราชการอยู่กับรัฐบาลไทยสองคน คนหนึ่ง คือ คอมโมดอร์อังเดรดูเปลซิสเดอริชลิว (พระชลยุทธโยธินทร์) อีกคนหนึ่ง คือ กัปตันแอลเฟรดลอฟตัส (พระนิเทศชลธี) ฝรั่งทั้งสองได้รับสัมปทานสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองสมุทรปราการเมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๙ เข้าใจว่ารัฐบาลคงสนับสนุนการสร้างทางรถไฟสายนี้มาก เพราะครั้งนั้นรัฐบาลกำลังสร้างป้อมปราการที่ปากน้ำสำหรับต้านทานเรือรบของฝรั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จพระราชดำเนินไปทำพิธีขุดดินเป็นประถมฤกษ์ของการสร้างทางรถไฟสายแรกในเมืองไทย

เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ "เวลาเช้า ๒ โมงรถพระที่นั่งถึงที่ประทับชายทุ่งสระประทุมวันด้านตวันตก.....มีพระราชดำรัสปราไสด้วยคนต่างประเทศทั้งปวง.....พระยาชลยุทธโยธินทร์จึงนำเอาเครื่องขุดดินมาทูลเกล้าถวายฯแล้ว พระเจ้าอยู่หัวแซะพื้นดินในที่ได้กำหนดเปนทางรถไฟ เปนพระฤกษพอสังเขป..... จึงมีพระราชดำรัสพระราชทานในที่ประชุมว่า "การซึ่งได้ลงมือทำครั้งนี้ เปนครั้งแรกที่จะพึ่งมีขึ้น แลการนี้เราได้หวังใจมาช้านานว่าถ้าการสำเร็จแล้ว คงจะเปนประโยชน์เจริญขึ้นแก่บ้านเมืองมาก เพราะฉนั้นเราจึ่งขอแสดงความยินดีแลขอบใจแก่กอมปนี ที่ได้ช่วยกันในการนี้"[๓๘]

สถานที่ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงแซะดินเป็นปฐมฤกษ์ อยู่ตรงข้ามกับสถานีรถไฟกรุงเทพฯในสมัยปัจจุบันนี้ และอยู่ระหว่างคลองวัวลำพองกับถนนวัวลำพอง ที่ตรงนี้เป็นจุดเริ่มต้นของทางรถไฟสายปากน้ำ ซึ่งมีระยะทางยาว ๑๙.๒๕ กิโลเมตร ทางรถไฟสายนี้เปิดบริการแก่ประชาชนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

ทางรถไฟราษฎร์สายที่สอง คือ สายปากคลองสาน–ท่าจีน เป็นของบริษัทท่าจีนเรลเวกำปนีทุนจำกัด ซึ่งได้รับสัมปทานเมื่อวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ทางรถไฟสายนี้ยาว ๓๓.๑ กิโลเมตร

สินค้าสำคัญที่บรรทุกรถไฟสายนี้เป็นประจำแทบทุกวัน คือ ปลา ปู กุ้ง หอย กะปิ น้ำปลา ครั้งนั้นตลาดปลาอยู่ที่ปากคลองโรงกระทะหน้าศาลเจ้าเก่า[๓๙] อยู่เยื้องกับสถานีรถไฟปากคลองสาน การขนสินค้าจากสถานีรถไฟต้นทางไปยังตลาดปลาจึงกินเวลาไม่กี่นาที

รายชื่อผู้ถือหุ้นของบริษัท ๑๑ คน ที่ขอสัมปทานทางรถไฟสายนี้นั้น เป็นฝรั่งเสีย ๑๐ คน เป็นขุนนางชั้นพระยา ๑ คน คือ พระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งเป็นฝรั่งอีกเหมือนกัน

ทางรถไฟราษฎร์สายที่ ๓ คือทางรถไฟสายแม่กลอง ของบริษัทรถไฟแม่กลองทุนจำกัด มีทางยาว ๓๓.๘ กิโลเมตร ได้รับสัมปทานเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ รายชื่อผู้ถือหุ้นของบริษัทนี้มีเจ้า ๒ องค์ คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต มีขุนนาง ๕ คน คือ พระยาพิพัฒน์โกษา พระยาบำเรอภักดิ์ พระยานรฤทธิ์ราชหัช พระยาบริบูรณ์โกษากร และพระยาไวยวุฒิวิเศษฤทธิ์ กับฝรั่งอีก ๘ คน แสดงว่าคนไทยที่ฐานะดีเริ่มตื่นตัวที่จะประกอบอุตสาหกรรมตามอย่างฝรั่ง จีน และแขกขึ้นมาบ้างแล้ว

สินค้าสำคัญที่บรรทุกรถไฟสายนี้มีเป็นผลผลิตจากทะเลและสวนในแถบนั้น

๔. ทางทะเล

เมืองไทยมีฝั่งทะเลอยู่ ๓ ตอน คือ ฝั่งทะเลด้านตะวันออก ฝั่งทะเลด้านตะวันตก และฝั่งทะเลด้านนอก คือ ด้านที่จดอ่าวบังกะหล่า

ฝั่งทะเลด้านตะวันออกเริ่มแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาลงไปจนถึงเมืองตราด ฝั่งทะเลด้านนี้มีเกาะใหญ่น้อยเป็นจำนวนมาก ช่วยกำบังคลื่นและลมเป็นอย่างดี เรือใบจึงแล่นไปมากับกรุงเทพฯได้ตลอดปี ระยะเวลาที่คลื่นจัดลมแรง คือ ฤดูลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้

ฝั่งทะเลด้านตะวันตกเริ่มแต่ปากน้ำเจ้าพระยาลงไปจนถึงตำบลตากใบ ตำบลนี้แต่เดิมอยู่ในเขตแขวงของเมืองกะลันตัน แต่มีคนไทยซึ่งเป็นชาวประมงไปจับปลาทางฝั่งทะเลของเมืองตรังกานูและกะลันตัน แล้วมาอาศัยตากใบเรือที่ตำบลนี้ เมื่อเจ้าของไม่ว่ากระไร คนไทยก็เลยตั้งบ้านเรือนอยู่ทำมาหากินอย่างถาวร เมื่อครั้งอังกฤษได้เมืองกะลันตันไปอยู่ในความคุ้มครอง รัฐบาลไทยได้อ้างว่าอำเภอตากใบเป็นดินแดนของไทยมาช้านาน อังกฤษจึงยอมให้ไทยได้ตำบลตากใบตามเหตุผลที่ไทยอ้างตำบลตากใบจึงเป็นอาณานิคมสุดท้ายที่บรรพชนของเราสามารถย้อแย่งจากเจ้าของถิ่นเดิมเป็นผลสำเร็จ

ฝั่งทะเลด้านนี้รับลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนืออย่างจัง เพราะไม่ใคร่มีเกาะกำบังคลื่นกำบังลม เมื่อถึงฤดูนี้ จะไม่ใคร่มีการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯกับเมืองท่าชายฝั่ง ต่อถึงฤดูลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ การติดต่อจึงดำเนินไปได้โดยสะดวก ความข้อนี้เห็นได้จากหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ เมื่อกองทัพจะยกจากกรุงเทพฯไปทางปักษ์ใต้ มักจะยกไปในปลายฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้าจะกลับก็มักจะกลับในปลายฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ ถ้าหากมีข้าศึกยกมารุกรานปักษ์ใต้ในฤดูหนาว รัฐบาลก็จนปัญญาไม่สามารถจะส่งกองทัพไปช่วยหัวเมืองที่ถูกข้าศึกคุกคามได้ ทำนองเดียวกันกับเมื่อพวกฮ่อคุกคามภาคอีสานในฤดูฝน

ส่วนฝั่งทะเลด้านนอกนั้น นับว่าอยู่ไกลแสนไกลกับกรุงเทพฯ เพราะเรือจะต้องแล่นเลยตำบลตากใบลงไปจนถึงเมืองสิงคโปร์ แล้วย้อนขึ้นมาเข้าช่องมะละกา และเลียบฝั่งขึ้นมาจนถึงเมืองตรัง เมืองภูเก็ต และเมืองพังงา การติดต่อระหว่างเมืองชายทะเลทางฝั่งนี้กับกรุงเทพฯ จึงต้องใช้ทางบกควบคู่กับทางเรือ เช่น จะส่งดีบุกเข้ากรุงเทพฯ ก็ต้องลำเลียงดีบุกมายังฝั่งทะเลตะวันตกเสียทอดหนึ่ง แล้วจึงลำเลียงทางเรือมายังกรุงเทพฯ

เชิงอรรถบทที่ ๑๒

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาคที่ ๓ ตอน ๒, หน้า ๒๐๕–๒๐๖.

๒. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศของกระทรวงเกษตราธิการ," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๗, หน้า ๑๐๑.

๓. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศว่าด้วยอัตราค่าธรรมเนียมซึ่งจะเก็บจากเรือไปมาเข้าออกประตูน้ำคลองรังสิต," หน้า ๘.

๔. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๙**, หน้า ๒๔–๒๙.

๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๓, ตอนที่ ๑, หน้า ๑๗๔–๑๗๕. เจ้าของหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย คือ พระยาภาสกรวงศ์

๖. รัฐบาลผลิตเหรียญสตางค์ทำด้วยทองขาว (นิเกิล) เพื่อความสะดวกในการใช้จ่ายซื้อขายและการทำบัญชี เริ่มใช้ตั้งแต่วันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ มี ๔ ขนาด คือ ๒ สตางค์ครึ่ง ๕ สตางค์ ๑๐ สตางค์ และ ๒๐ สตางค์ ต่อมาถึง ร.ศ. ๑๒๗ รัฐบาลจึงผลิตเหรียญทองแดง ๑ สตางค์

๗. กรมหลวงพิชิตปรีชากร, **ประชุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร** (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๑๖๓.

๘. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, เล่ม ๒, หน้า ๒๐๓.

๙. ความยาวของแม่น้ำ ข้าพเจ้าวัดอย่างคร่าว ๆ ในแผนที่กรุงเทพฯ ซึ่งใช้มาตราส่วน ๑ ต่อ ๒๕,๐๐๐ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๓.

๑๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์.....**สาส์นสมเด็จ**, เล่ม ๑๔, หน้า ๒๕๙.

๑๑. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**, เล่ม ๒, หน้า ๒๑๘.

๑๒. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๑, หน้า ๗๗–๘๐.

๑๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๒, หน้า ๑๕๓.

๑๔. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๓, หน้า ๓๔๖.

๑๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์.....เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๖–๒๑๗.

๑๖. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, หน้า ๑๒๘.

๑๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๕** (พิมพ์ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ เมรุท้องสนามหลวง, ๒๔๙๓), หน้า ๒๕.

๑๘. พระยาตรัง, "นิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย," **ชุมนุมวรรณกรรมพระยาตรัง** (ม.ป.ท., ๒๕๐๗), บทที่ ๓๘–๓๙.

๑๙. นิราศพระแท่นดงรัง คนโดยมากเชื่อว่าเป็นวรรณกรรมของท่านสุนทรภู่ แต่พระยาอนุมานราชธนเล่าว่า พ่อของท่านบอกท่านว่าผู้แต่งคือเสมียนมี ผู้แต่งนิราศเดือน

๒๐. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง** (พิมพ์ครั้งที่ ๓, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา, ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม, ๑๗ สิงหาคม ๒๔๙๖), ความยาวของถนนพระร่วงได้จากแผนที่ถนนพระร่วง ความกว้างของถนนได้จากเนื้อเรื่อง หน้า ๔๔, ๔๖ และ ๔๗.

๒๑. **พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา,** เล่ม ๒, หน้า ๓.

๒๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** เล่ม ๑ (องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๑๗๗–๑๗๘.

๒๓. **ประชุมพงศาวดารภาคที่** ๖๓, หน้า ๓๘–๔๑.

๒๔. เสถียร ลายลักษณ์..... "สัญญาพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๑, หน้า ๒๓๗–๒๓๘. ชื่อคลองสาธรปรากฏในแผนที่กรุงเทพฯ ซึ่งพิมพ์เมื่อ ๒๔๕๓.

๒๕. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๖, "ประกาศพระราชทานนามถนน," หน้า ๓๐๘–๓๐๙.

๒๖. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา.....ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๓, ตอน ๑ หน้า ๑๔๘–๑๕๓.

๒๗. เรื่องเดิม, เล่ม ๒๓, "ประกาศใช้พระราชบัญญัติศุขาภิบาลในตำบลตลาดเมืองสงขลา, หน้า ๑๖๐.

๒๘. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย,** เล่ม ๑ (กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๑๓), หน้า ๒๔๑–๒๔๓.

๒๙. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชบัญญัติศุขาภิบาลหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗," เรื่องเดิม, เล่ม ๒๒, หน้า ๓๔๗–๓๔๘.

๓๐. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา.....ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๔, หน้า ๔๕๐–๔๕๑.

๓๑. เสถียร ลายลักษณ์..... "สำเนาสัญญาเซอเวทางรถไฟ," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๑, หน้า ๑๓๘–๑๔๕.

๓๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๒, "ประกาศสร้างรถไฟสยามแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีห์มา" หน้า ๑๘๓–๑๙๓.

๓๓. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๖, "การเปิดทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ ถึงกรุงเก่า," หน้า ๓๐๐–๓๐๗. เจ้าที่ประทับรถไฟไปถึงสระบุรี คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งเดินทางไปรักษาราชการตำแหน่งข้าหลวงพิเศษต่างพระองค์มณฑลลาวพวน

๓๔. หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์), นิราศหนองคาย (พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๒๑), นายทิม สุขยางค์เป็นทนายคนสนิทของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง, "สมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นพระประธานในการจัดทัพครั้งนั้น จึงถือว่าเป็นการหมิ่นประมาท กราบบังคมทูลฯ ขอให้ชำระลงโทษผู้แต่งตั้งตามพระราชกำหนดกฎหมาย..... ลูกขุนจึงตัดสินให้จำคุกนายทิมผู้แต่ง และจะให้ทำลายหนังสือนิราศหนองคายที่พิมพ์โฆษณาเสีย นายทิมต้องติดคุกอยู่ ๘ เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกโทษพระราชทานจึงได้พ้นจากเวรจำ"

๓๕. เสถียร ลายลักษณ์, เรื่องเดิม, เล่ม ๑๙, หน้า ๓๘๗.

๓๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๒๒, หน้า ๔๑๐–๔๑๑.

๓๗. ก.จ.ธ. ๕๕, ยธ. ๕๑๑/๕๙ **รายงานกองจัดการครั้งที่ ๑๒ กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงในกรุงสยาม ประจำศก ๑๒๗.**

๓๘. **ราชกิจจานุเบกษา,** เล่ม ๘ (ร.ศ. ๑๑๐), หน้า ๑๓๗–๑๓๘.

๓๙. Bangkok Times, 19 August 1910, จดหมายร้องทุกข์ต่อรัฐบาลฉบับหนึ่ง มีความว่า "คลองโรงกะทะหรือคลองสพานปลาสด ผ่านท้องสำเพ็งไปถึงเยาวราชเป็นคลอง.....สกปรกเหลือที่จะยกเอามาพรรณนา.....ทราบข่าวว่าจะถมคลองนี้เปนถนน บัดนี้ก็เลยสงบเงียบ ไม่ทราบข่าวเลย"

บทที่ ๑๓

ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคม

เมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากการประพาสทวีปยุโรปครั้งที่สอง ๑๓ วัน พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสแก่ข้าราชการและประชาชนมณฑลกรุงเก่า ซึ่งมาเฝ้ารับเสด็จที่พระที่นั่งรัตนสิงหาศน์ มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

"ตั้งแต่เราได้ครองราชสมบัติมา มีเวลาเข้าถึง ๔๐ ปีบัดนี้ เมื่อระลึกถึงความหลังตั้งแต่แรกมา ก็ได้เห็นการเปลี่ยนแปลง ซึ่งต้องดำริทางดำเนินไปใหม่ให้สมแก่เวลา จะว่าเป็นที่สุดที่แล้วลงเมื่อใดไม่ได้ เพราะทุกวันนี้ โลกทั้งหลายย่อมดำเนินไปเบื้องหน้า โดยรวดเร็วยิ่งกว่าแต่กาลก่อน แต่โบราณมา พระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งองค์ใด ได้วางแบบแผนจัดการปกครองรักษาพระราชอาณาเขตลงไว้อย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ก็อาจจะดำเนินสืบไปได้ตลอดรัชสมัย แต่ในปัจจุบันนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าแผ่นดินจะต้องเป็นผู้ซึ่งเอาพระทัยใส่ ในการที่จะให้ความเจริญของบ้านเมือง ดำเนินไปเบื้องหน้าโดยรวดเร็วอยู่เป็นนิตย์ การที่เคยทำมาแต่ก่อนในชั่วอายุคนหนึ่ง ย่อมไม่สู้แปลกสักเท่าใด แต่ในปัจจุบันนี้การดำเนินไปในระหว่างเพียง ๔๐ ปีมา ปรากฏเหนว่าตอนแรกกับตอนหลังนี้ห่างไกลกันเป็นอันมาก"[๑]

และเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ก่อนหน้าวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงเดือนเดียว พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสแก่เจ้านาย ข้าราชการ และชาวต่างประเทศ ซึ่งเข้าเฝ้าถวายพระพรในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา สรุปผลงานของรัฐบาลว่า ในด้านการปกครอง ได้รวมจังหวัดในมณฑลพายัพ ตั้งเป็นเมืองเชียงรายและเมืองแม่ฮ่องสอน ในด้านสุขาภิบาล (ที่เรียกว่าเทศบาลในปัจจุบันนี้) ได้จัดขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช เมืองชลบุรี และเมืองพิชัย ในด้านสำรวจจำนวนพลเมือง ได้ทำสำมะโนครัวในมณฑลกรุงเทพฯ เสร็จ ในด้านการสร้างทางรถไฟ เปิดเดินถึงเมืองอุตรดิตถ์ กำลังทำจากเมืองอุตรดิตถ์ ไปบ้านแม่พวกแขวงเมืองแพร่ ต้องข้ามเขาทำลำบาก ต้องเจาะอุโมงค์ลอดภูเขา ๒ แห่ง . . . ทางรถไฟสายใต้ได้ทอดรางพร้อมกัน ๓ ตอน คือแต่

เพชรบุรีลงไป แต่สงขลาไปพัทลุง แต่ตรังไปนครศรีธรรมราช ในด้านการคมนาคมทางน้ำได้ระเบิดแก่งแม่น้ำน่าน เดี๋ยวนี้อาจใช้เรือขนาดใหญ่ โดยไม่ต้องขนของขึ้นลงเมื่อผ่านแก่ง ในด้านการออกโฉนดแผนที่แบบใหม่ ซึ่งเริ่มต้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้ขยายวิธีออกโฉนดไปถึงมณฑลราชบุรีและเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ในด้านกำจัดการพนัน ซึ่งรัฐบาลมีความตั้งใจจะเลิกโรงบ่อนเบี้ยให้หมดสิ้นทั่วราชอาณาจักร และได้เลิกโรงบ่อนตามหัวเมืองหมดทุกโรงแล้ว ยังเหลือแต่โรงบ่อนขนาดใหญ่ในกรุงเทพฯ อีกไม่กี่โรง ได้เลิกในจังหวัดกรุงเทพฯ อีก ๒ ตำบล ในด้านการกำจัดฝิ่น ในปีนี้ได้เลิกโรงยาฝิ่นย่อยแต่ในแขวงกรุงเทพฯ กว่า ๕๐๐ โรง และในด้านการปฏิบัติขนบทหาร ซึ่งรัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ และประกาศใช้ในมณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลกรุงเก่า มณฑลราชบุรี มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลจันทบุรีมาแล้วก็ได้ใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารทั่วมณฑลกรุงเทพฯ ในศกนี้อีกมณฑลหนึ่ง[๒]

ข้าพเจ้าคิดว่าขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระราชดำรัสดังกล่าวข้างต้นในวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ และในวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้น พระองค์คงจะพูดด้วยความภูมิใจเป็นล้นพ้น ในฐานที่พระองค์ได้กระทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองอย่างวิเศษ ยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์ในอดีตทุก ๆ พระองค์ จนเมืองไทยกลายเป็นเมืองตัวอย่างที่พวกฝรั่งพากันสรรเสริญและพากันแนะนำประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลายในทวีปเอเชีย ให้จดจำและทำตาม มีฝรั่งคนหนึ่งซึ่งนิยมชมชอบการที่รัฐบาลไทยล้มเลิกขนบประเพณีที่ล้าสมัย และใช้มาตรการอันทันสมัยปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าอย่างผิดหูผิดตาในเวลาอันรวดเร็วมาก ถึงแก่เขียนจดหมายไปลงในหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่ออกในฮ่องกง แนะรัฐบาลญี่ปุ่นและจีนให้ปรับปรุงบ้านเมืองตามอย่างพระเจ้าแผ่นดินของประเทศสยาม[๓]

ถ้าหากในหลวงของเราจะรู้สึกภูมิใจในการสร้างชาติไทยให้เจริญก้าวหน้าจนฝรั่งพากันสรรเสริญ คนไทยทั้งชาติก็น่าจะรู้สึกภูมิใจ ที่มีในหลวงผู้ทรงปรีชาสามารถฉลาดเฉลียวเป็นผู้นำ

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงความเจริญก้าวหน้าของเมืองไทยในด้านต่าง ๆ เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสังคมและเรื่องเศรษฐกิจ

๑. การเลิกขนบทาส

มีขนบโบราณของไทยสองอย่างที่พวกฝรั่งพากันตำหนิติเตียนอย่างรุนแรงในหน้าหนังสือพิมพ์หลายครั้ง คือ ขนบทาส และขนบไพร่ อันเป็นขนบที่คนชั้นสูงตั้งขึ้น ด้วยเจตนาจะกดขี่ราษฎรและผู้อยู่ใต้อำนาจให้ทำงานรับใช้ตน หรือส่งทรัพย์สินเงินทองให้แก่ตน ไปจนแก่หรือจนกระทั่งตาย ขนบทั้งสองนี้ ดูเหมือนราษฎรจะชิงชังขนบไพร่มากกว่าขนบทาส ในสายตาของราษฎรขนบทาสยังมีประโยชน์อยู่บ้าง ที่เป็นช่องทางให้ขายลูกขายเมียเอาเงินมาลงทุนทำมาหากินได้ ส่วนขนบไพร่นั้นหาคุณประโยชน์ใด ๆ ที่เป็นเงินทองไม่ได้เลย มีแต่เสียเงิน เสียแรง และเสียเวลาทำมาหากินไปเปล่าๆ

รัฐบาลคงจะเห็นว่าการเลิกขนบไพร่เป็นงานยากกว่าการเลิกขนบทาส จึงจัดการเลิกขนบทาสเสียก่อน วิธีเลิกขนบโบราณอันนี้ รัฐบาลทำอย่างผ่อนสั้นผ่อนยาวเป็นขั้น ๆ ไป เพื่อไม่ให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรซึ่งต้องการเงิน และผู้มีเงินซึ่งต้องการทาสไว้รับใช้ ขั้นแรก รัฐบาลเริ่มต้นที่ลูกทาสซึ่งเป็นทาสที่นายเงินได้มาเปล่า ๆ โดยไม่ต้องลงทุน ค่าตัวลูกทาสตามพิกัดเดิมนั้น พอเกิดมาก็มีค่าตัวทันที คือ เด็กชาย ๖ บาท เด็กหญิง ๔ บาท ราคาจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ตามอายุของลูกทาส เช่น เมื่ออายุ ๗—๘ ขวบ ทาสชายมีราคา ๘ ตำลึง ทาสหญิงมีราคา ๗ ตำลึง จนกระทั่งมีราคาสูงสุดในวัยฉกรรจ์ ต่อจากนั้นราคาจะลดลงเรื่อย จนเมื่อทาสอายุได้ ๑๐๐ ปี ผู้ชายจะยังมีค่าติดตัวอยู่ ๔ บาท ส่วนผู้หญิงมีค่า ๓ บาท ยังหาขาดค่าตัวไม่[๔] รัฐบาลเห็นว่าพิกัดค่าตัวลูกทาสเป็นบทบัญญัติที่ทารุณเกินสมควร กดขี่ทาสไม่ให้มีโอกาสเป็นไทยแก่ตัวเสียเลย จึงแก้พิกัดค่าตัวลูกทาสเสียใหม่ คือ ให้เริ่มลดค่าตัวทาสตั้งแต่อายุเลยแปดขวบเป็นต้นไป จนหมดค่าตัวเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี วิธีนี้ทำให้ลูกทาสเป็นอิสระเมื่ออายุย่างเข้าปีที่ ๒๑ มีสิทธิบวชเป็นภิกษุเหมือนราษฎรที่เป็นไทยแก่ตัวทั่ว ๆไป และจะไปทำมาหากินอย่างใดก็ได้

กฎหมายที่ช่วยลูกทาสให้มีโอกาสเป็นไทยฉบับนี้ มีชื่อว่าพระราชบัญญัติพิกัดกระเษียรอายุลูกทาสลูกไทย ออกประกาศเมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ลูกทาสและลูกไทยที่ได้รับประโยชน์จากกฎหมายฉบับนี้ คือ ผู้ที่เกิดตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมา กฎหมายไม่ห้ามการขายเด็ก (ลูกไทยและลูกทาส) ถ้าเกิดก่อน พ.ศ. ๒๔๑๑ ใช้พิกัดกระเษียรอายุตามกฎหมายเก่า แต่ถ้าเกิดในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ หรือปีต่อๆมา ต้องใช้พิกัดกระเษียรอายุตามกฎหมายใหม่

กฎหมายฉบับนี้มีข้อห้ามมิให้ซื้อขายคนเกิดในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมา ที่มีอายุกว่า ๒๐ ปี นี่เป็นการป้องกันมิให้ลูกทาสที่เป็นไทยตามพระราชบัญญัติพิกัดกระเษียรอายุลูกทาสลูกไทยแล้ว ต้องตกเป็นทาส อีกและป้องกันมิให้มีการซื้อขายคนที่เกิดในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมา และมีอายุเลย ๒๐ ปีแล้ว[๕]

ท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่า กฎหมายฉบับนี้ไม่ได้ยกเลิกขนบทาสอย่างฉับพลันทันที ทาสก็ยังคงมีอยู่ต่อไป การซื้อทาสขายทาสก็ยังทำได้ เป็นแต่เปิดช่องให้เด็กที่ถูกขายตัวเป็นทาสกับลูกทาสซึ่งเกิดในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมาได้รับอิสรภาพเมื่ออายุเลย ๒๐ ปี กับปิดประตูมิให้มีการซื้อขายคนที่เกิดในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมา ซึ่งมีอายุเลย ๒๐ ปีแล้ว ส่วนคนที่เกิดก่อนรัชกาลที่ ๕ นั้น ไม่ว่าจะเป็นลูกทาสหรือทาสประเภทใด หรือเป็นลูกไทยก็ตาม กฎหมายฉบับนี้ไม่เกี่ยวข้องด้วย

รัฐบาลรอคอยจังหวะต่อมาอีก ๓๐ ปี จึงได้ออกพระราชบัญญัติทาส ร.ศ. ๑๒๔ ให้ลูกทาสทุกคนไม่ว่าเกิดเมื่อใด เป็นไทยทั่วหน้ากันในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ ส่วนทาสประเภทอื่น ๆ เช่น ทาสเชลยและทาสสินไถ่นั้น "ให้เจ้าเงินลดค่าตัวให้คนหนึ่งเดือนละ ๔ บาท นับแต่เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ เป็นต้นไป"*

กฎหมายฉบับนี้ยังมีบทบัญญัติสำคัญอีก ๒ ข้อในมาตรา ๔ และมาตรา ๖ มาตรา ๔ บัญญัติว่า "บรรดาคนที่เป็นไทยอยู่ก็ดี หรือทาษที่หลุดพ้นค่าตัวแล้วก็ดี ต่อไปห้ามมิให้เป็นทาษ"** ส่วนมาตรา ๖ บัญญัติว่า "ถ้าทาษจะเปลี่ยนเจ้าเงินใหม่ ห้ามมิให้ทำสารกรมธรรม์ขึ้นค่าตัว กว่าจำนวนเงินค่าตัวในเวลานั้น"[๖]

การออกกฎหมายฉบับนี้ทำให้เกิดผลสำคัญ ๓ ประการ คือ บรรดาลูกทาสถูกปลดปล่อยเป็นไทยพร้อมกันหมดทั่วราชอาณาจักร ประการหนึ่ง บรรดาทาสประเภทอื่นจะหมดค่าตัวภายในไม่กี่เดือนหรือไม่กี่ปี สุดแล้วแต่จำนวนเงินค่าตัวน้อยหรือมาก ประการหนึ่ง และไม่มีการซื้อขายคนที่เป็นไทยนับแต่ปี พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นต้นไป อีกประการหนึ่ง กฎหมายไม่ห้ามการซื้อขายทาสที่ยังมีค่าตัวเหลืออยู่ แต่ห้ามการเพิ่มค่าตัว เพราะฉะนั้นเมื่อทาสจำพวกนี้ตายหรือหมดค่าตัว และไม่มีทาสหน้าใหม่มาทดแทน จำนวนทาสในเมืองไทยก็จะลดน้อยลงเป็นลำดับ จนในที่สุดไม่เหลือแม้แต่คนเดียว

๒. การเลิกขนบไพร่

ขนบประเพณีที่ประชาราษฎรเกลียดชังที่สุด เห็นจะไม่มีขนบใดเท่าเทียมกับขนบไพร่ เพราะเป็นขนบที่กดขี่ราษฎรสามัญให้เป็นบ่าวรับใช้ และส่งส่วยให้แก่รัฐบาลและพวกขุนนาง ตั้งแต่มีอายุ ๑๕–๑๖ ปี ไปจนถึงอายุ ๗๐ ปี จึงจะสิ้นเวรสิ้นกรรม และเป็นขนบที่เหยียดหยามราษฎรสามัญว่าเป็นคนเลวทรามต่ำช้า อย่างที่พูดกันติดปากว่า "ไอ้ชาติไพร่" บ้าง "ไอ้คนสันดานไพร่" บ้าง และ "ไอ้ไพร่สาระเลว" บ้าง

ขนบไพร่เป็นขนบที่ก่อให้เกิดการแบ่งแยกคนในเมืองไทยออกเป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มไพร่และกลุ่มนาย กลุ่มไพร่คือประชาราษฎร ซึ่งทำมาหากินตัวเป็นเกลียว กลุ่มนายคือพวกขุนนาง และเจ้านาย ซึ่งช่วยพระเจ้าแผ่นดินบริหารบ้านเมือง กลุ่มไพร่มีหน้าที่รับใช้ปรนนิบัติกลุ่มนาย ส่วนกลุ่มนายมีหน้าที่ควบคุมและคุ้มครองกลุ่มไพร่

พวกไพร่ที่ออกแรงช่วยราชการทำงานโยธาต่าง ๆ แบ่งออกเป็นสองพวก คือ ไพร่หลวง กับไพร่สมกำลัง ไพร่หลวงเป็นไพร่ที่ทำงานให้หลวง โดยมากมีสังกัดขึ้นกับกรมของรัฐบาล เช่น กรมผีพายเรือพระที่นั่ง กรมช่างสิบหมู่ กรมพระนครบาล กรมมหาดไทย กรมล้อมพระราชวัง และกรมวัดพระเชตุพน ส่วนไพร่สมกำลังหรือไพร่สังกัดพรรค์ (หรือฝัน) เป็นไพร่ส่วนบุคคล มีหน้าที่รับใช้เจ้าและข้าราชการ จึงถูกเรียกว่า "ข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ" แต่ก็ต้องทำงานหลวงบีละเดือน

---

* ราชกิจจานุเบกษา เล่ม, ๒๒ ร.ศ. ๑๒๔ "พระราชบัญญัติทาษรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ มาตรา ๕," หน้า ๑๐.

** เรื่องเดียวกัน "มาตรา ๔," หน้า ๙.

พวกไพร่ถ้าจะไม่มาทำงานหลวง ต้องเสียเงินเป็นค่าจ้างคนทำงานแทน เงินจำนวนนี้เรียกว่า "ค่าราชการ"

ส่วนพวกไพร่ที่ออกสิ่งของช่วยราชการนั้น ได้ชื่อว่าไพร่ส่วย

สิ่งของที่ส่งให้หลวงมีมากมายหลายชนิด เป็นต้นว่า ดีบุก ฝาง หญ้า น้ำมันยาง น้ำอ้อย กระวาน หวาย ผ้าขาว และเสื่อ มีมูลค่าต่ำกว่าค่าราชการที่พวกเลกจะต้องเสีย ถ้าไพร่ส่วยคนใดไม่นำสิ่งของมาส่ง ต้องเสียเงินแทนสิ่งของ[๗]

ในบรรดาไพร่ทั้ง ๓ ประเภทนี้ รัฐบาลเอาใจใส่ทุกข์สุขของไพร่หลวงมากกว่าไพร่สมกำลังและไพร่ส่วย เพราะเป็นผู้รับใช้ท่านโดยตรง ท่านจึงหาทางสงเคราะห์ไพร่หลวงด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น ให้เครื่องนุ่งห่มแก่ไพร่หลวงบางหมู่บ้าง ลดหย่อนเวลารับราชการให้น้อยลงบ้าง ให้ตราภูมิคุ้มห้ามสำหรับการเสียอากรค่าน้ำ อากรตลาดและอากรสมพัตสรในวงเงิน ๑ ตำลึง แก่ไพร่หลวงบางกรมบ้าง ในรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลได้ขยายการสงเคราะห์ให้ไพร่หลวงทุกคนได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามดังกล่าวแล้ว ถึงรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลได้เพิ่มความสงเคราะห์ให้แก่ไพร่หลวงมากกว่ารัชกาลก่อน ๆ คือ ยกเว้นไม่เรียกเอาเงินพินัยจากไพร่หลวง ซึ่งแพ้คดีที่คู่ความทั้งสองฝ่ายเป็นไพร่หลวงด้วยกัน หรือไพร่หลวงกับไพร่สังกัดพรรค์เป็นคู่ความประการหนึ่ง เพิ่มค่าตราภูมิคุ้มห้ามเป็น ๕–๖–๗–๘ บาท ให้แก่ไพร่หลวงบางกรม ประการหนึ่ง และให้ตราภูมิพิเศษแก่ไพร่หลวงลาวพวน ลาวทรงดำ เมืองเพชรบุรี สำหรับเสียค่านาโดยเฉพาะมีมูลค่า ๘ บาท เป็นบำเหน็จที่ทำงานเหน็ดเหนื่อยยิ่งกว่าไพร่หลวงกรมอื่น ๆ เมื่อคราวสร้างพระราชวังบนเขาหลวงอีกประการหนึ่ง[๘]

ในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ไพร่หลวงเข้ารับราชการไพร่ เมื่ออายุ ๑๕–๑๖ ปี และมีส่วนสูงเสมอไหล่ ๒ ศอกกึ่ง พ่อของตนรับราชการในกรมใด ตนก็ต้องรับราชการในกรมนั้นตามพ่อ และต้องรับราชการไปจนมีอายุ ๗๐ ปีเต็ม ปีหนึ่ง ๆ ต้อง "เข้าเดือน" คราวละเดือน รวมสามคราวด้วยกัน คือ รับราชการเดือนหนึ่ง แล้วได้พักสามเดือน ครบกำหนดพักแล้ว ก็กลับ "เข้าเดือน" ใหม่ ไพร่หลวงที่ไม่อยากรับราชการเดือนไหนก็ต้องจ่าย "ค่าราชการ" สำหรับเดือนนั้น ๖ บาท ถ้าจะให้พ้นจากการรับราชการตลอดปีก็ต้องจ่าย "ค่าราชการ" ปีละ ๑๘ บาท

เวลารับราชการของไพร่สมกำลังในสมัยโบราณนั้น ตามหลักฐานที่ปรากฏในพระราชกำหนดเก่า และพระราชกำหนดใหม่ (ของรัชกาลที่ ๑) ไม่เห็นมีข้อผิดแผกแตกต่างกับไพร่หลวงประการใด กล่าวคือ ไพร่หลวง และไพร่สมกำลังรับราชการปีละ ๖ เดือนเท่ากันในสมัยอยุธยา แล้วลดลงมาเหลือ ๔ เดือนเท่ากันในสมัยรัชกาลที่ ๑[๙] แล้วลดเหลือ ๓ เดือนในสมัยรัชกาลที่ ๒ ประกาศกระแสพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ ฉบับหนึ่งมีความว่า "โบราณราชประเพนีมีมาแต่ก่อน เลขไพร่หลวงเลขไพร่สมต่อ ๆ มาเปนสองจำพวก พวกไพร่หลวงรับราชการปีหนึ่งสามเดือน เดือนหนึ่งตำลึงกึ่ง ปีหนึ่งสี่ตำลึงกึ่ง ไพร่สมรับราชการปีละเดือน ๆ ตำลึงกึ่ง ทาษรับราชการปีละ ๘ วัน เปนเงินปีละหกสลึง" แสดงว่าไพร่สมกำลังรับราชการเพียงปีละเดือน น้อยกว่าไพร่หลวงอยู่ ๒ เดือน ซึ่งน่าประหลาดอยู่มากทีเดียว เพราะไม่เห็นมีกฎหมายฉบับใด ๆ ที่กล่าวถึงการลดหย่อนเวลารับราชการของไพร่สม

ให้น้อยกว่าไพร่หลวง ข้าพเจ้าจึงใคร่จะสันนิษฐานว่า ไพร่สมกำลังก็รับใช้ราชการสามเดือนเท่ากันกับไพร่หลวง แต่แยกเวลารับราชการออกเป็นสองตอน คือ รับใช้มูลนายปีละ ๒ เดือน และรับใช้รัฐบาลปีละ ๑ เดือน ถ้าจะปลีกตัวไม่ทำงานหลวงต้องเสียค่าราชการเดือนละ ๖ บาท เช่นเดียวกันกับไพร่หลวง เงินค่าราชการที่ต้องเสียให้หลวงนี้ เข้าใจว่ามูลนายเป็นผู้ชำระแทนไพร่สมกำลัง เพราะมูลนายเป็นผู้ได้ประโยชน์ คือได้ใช้งานไพร่สมกำลังเต็มที่ ถ้าหากไพร่สมกำลังเป็นผู้เสียเงิน ใครเลยจะยอมเสียเงิน ก็คงไปทำงานให้หลวง เพราะความเสียดายเงินตำลึงกึ่งเป็นแน่นอน

หมอสมิธ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ไซแอมรีโพซิตอรีได้เขียนบทความตำหนิขนบไพร่ในเมืองไทยหลายครั้ง บทความในหน้า ๓๔๓—๓๔๔ ของหนังสือเล่มที่ ๕ ปี ค.ศ. ๑๘๗๓ มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า "ในบรรดาประเทศที่เจริญทั้งหลาย พระเจ้าแผ่นดินก็ดี พวกขุนนางก็ดี ไม่มีสิทธิ์เกณฑ์แรงราษฎรผู้เสียภาษีอากรโดยไม่ให้อะไรตอบแทน"* บทความนี้ตำหนิรัฐบาลอย่างรุนแรง ที่นอกจากใช้ราษฎรโดยไม่ยอมจ่ายค่าแรงแล้ว ยังเกณฑ์ให้ราษฎรเสียค่าเดินทาง ค่ากินอยู่และค่าเสื้อผ้าเอาเอง ตั้งแต่วันเดินทางออกจากบ้าน จนกระทั่งเดินทางกลับบ้านเมื่อทำงานเสร็จ

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ดูเหมือนจะมีบทบาทสำคัญไม่น้อยทีเดียว ในการเสนอแนะรัฐบาลให้เห็นอกเห็นใจไพร่หลวงในหัวเมืองตะวันออก เมื่อคราวท่านเดินทางไปไต่สวนลงโทษพวกกรมการปราจีนบุรีและเมืองกบินทร์บุรี ซึ่งถูกราษฎรฟ้องร้องว่าขู่เข็ญเรียกเงินจากไพร่ และใช้งานไพร่เกินกำหนด ท่านได้รายงานให้รัฐบาลทราบว่า "ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้รับพระบรมราชโองการให้นำพวกลาวมาตั้งภูมิลำเนาในเมืองกบินทร์บุรี เมืองอรัญประเทศ เมืองวัฒนานคร และเมืองประจันตคาม เพื่อเป็นกำลังในการที่จะทำสงครามทางภูมิภาคส่วนนี้ ภายในชั่วเวลาห้าปีมานี้เอง พวกราษฎรที่อยู่ในเมืองเหล่านี้ถูกเกณฑ์ให้ทำงานโยธาต่าง ๆ อย่างไม่ว่างเว้น และหาหลักเกณฑ์อะไรมิได้ จึงพากันหลบหนีไปอยู่ที่อื่นเสียมากต่อมาก..... ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเมืองที่ว่านี้มีชายฉกรรจ์ราว ๑๐,๐๐๐ คน เป็นไพร่ส่วยเสียส่วนหนึ่ง ส่งส่วยทองบ้าง ส่งส่วยกระวานบ้าง ส่งส่วยมาดเรือโกลนบ้าง ส่งชันบ้าง ส่งน้ำมันยางบ้าง ส่งส่วยอย่างอื่น ๆ บ้าง ไพร่ส่วยเหล่านี้เสียค่าส่วยปีละ ๕—๖ บาท ส่วนราษฎรที่ไม่ส่งส่วยต้องรับราชการปีละ ๒ เดือน ถ้าตีราคาค่าแรงเดือนละ ๖ บาท ค่าแรงของราษฎรพวกนี้ (คือพวกไพร่หลวง) ก็ตกปีละ ๑๒ บาท การที่คนในเมืองเดียวกัน มีหน้าที่หรือเสียค่าราชการมากน้อยกว่ากันย่อมจะทำให้ราษฎรรู้สึกไม่พอใจ ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า น่าจะให้ราษฎรเสียค่าราชการปีละ ๖ บาทเสมอหน้ากัน และพวกที่ถูกเกณฑ์ทำงานโยธา (ขุดทอง) นั้นควรเกณฑ์เพียงเดือนเดียว ผู้ใดมีเงินจะเสียให้แก่ทางราชการ ก็ให้เสียเพียง ๖ บาทเท่ากับพวกไพร่ส่วย

เนื่องจากชาวกบินทร์บุรีหลบหนีไปเสียมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่า ทางราชการควรงดการเกณฑ์แรงเสียชั่วคราว แล้วใช้วิธีเกณฑ์จ้างแทน..... เชื่อว่าราษฎรที่หลบหนีคงจะกลับมาอยู่ถิ่นฐานบ้านเรือนของตนตามเดิม"[๑๑]

---

* Siam Repository, V. 5, p. 344.

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองตะวันออก เมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ นอกจากได้รับพระบรมราชโองการให้ไปสอบสวนข้าราชการทุจริตแล้วยังได้รับมอบหน้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการตรวจสภาพคลองบางขนาก ซึ่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นแม่กองสร้างในรัชกาลที่ ๓ ว่าตื้นเขินกว่าเมื่อก่อนมากน้อยเพียงใด ถ้าตื้นเขินมาก จะได้ขุดลอกให้เรือแพไปมาสะดวก ในเรื่องสอบสวนข้าราชการทุจริตนั้น ได้ความว่าพระกำแหงมหิมา ผู้ว่าราชการเมืองกบินทร์บุรีกับหลวงอินทร กรมการ (เมืองกบินทร์บุรีหรือปราจีนบุรีไม่ทราบแน่) ใช้งานไพร่เกินสมควร และรีดไถเอาเงินจากไพร่หลวงด้วยเจตนาทุจริต ท่านจึงสั่งเฆี่ยนคนละ ๒ ยก (ยกละ ๓๐ ที) แล้วปลดจากตำแหน่ง และให้พระยาราชเสนาคุมนักโทษทั้งสองเอาตัวไปประจานที่เมืองปราจีนบุรีเป็นเวลาสามวัน นอกจากนี้ ท่านยังรายงานให้รัฐบาลทราบว่า ผู้ว่าราชการเมืองปราจีนบุรีไม่เอาใจใส่ดูแลความทุกข์สุขของราษฎร ปล่อยให้หลวงอินทรซึ่งเคยเป็นทาสของตน กดขี่ข่มเหงและรีดไถไพร่หลวงตามใจชอบ

ข้าพเจ้าเข้าใจว่ารายงานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ฉบับนี้ เห็นจะทำให้รัฐบาลรีบคิดอ่านเลิกขนบไพร่ อันเปิดช่องให้ข้าราชการกดขี่รีดไถราษฎรเร็วขึ้น รัฐบาลได้ดำเนินการเลิกขนบไพร่อย่างละมุนละม่อมไม่หักโหม เช่นเดียวกันกับการเลิกขนบทาส เพราะมีความจำเป็นต้องถนอมน้ำใจของเจ้าและขุนนาง ซึ่งส่วนมากยังมีความต้องการไพร่ไว้ใช้สอยทำการงานต่าง ๆ เช่น หามแคร่ แจวเรือ ตักน้ำ ตำข้าว และทำนาทำสวนในที่ดินของตน มีคนเป็นส่วนน้อยเท่านั้น ที่เรียกกันว่า "พวกไทยหนุ่ม" อยากให้เลิกขนบไพร่ บางคนกล้าหาญชาญชัยคัดค้านการที่รัฐบาล ประกาศสักเลกในฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ว่าจะทำให้การทำนาของราษฎรได้รับความเสียหาย[๑๒] เราต้องยกย่องผู้เขียนบทความตำหนิรัฐบาล ว่าเขากล้าหาญชาญชัยจริง ๆ เพราะสมัยนั้นผู้ทำผิดนิดเดียวอาจต้องโทษสถานหนักก็ได้ วิธีเลิกขนบไพร่ของรัฐบาลทำกันเป็นขั้น ๆ ดังนี้ คือ

ขั้นที่ ๑ ดำเนินการจ่ายเงินเดือนแก่ข้าราชการ เริ่มต้นที่หอรัษฎากรพิพัฒน์ เป็นอันดับแรก แล้วขยายออกไปยังกรมอื่น ๆ ตามกำลังเงินที่มีพอจะจ่ายให้ได้ ข้าราชการที่เคยได้รับพระราชทานไพร่สมกำลังไว้ใช้สอย เมื่อได้รับพระราชทานเงินเดือนแล้วก็ไม่ได้รับพระราชทานไพร่อีกต่อไป

เจ้าต่างกรมก็เหมือนกัน เมื่อได้รับพระราชทานเงินเดือนในการทำราชการแล้ว รัฐบาลก็งดพระราชทานไพร่สมกำลังเช่นเดียวกันกับพวกข้าราชการ

การจ่ายเงินเดือนให้แก่ข้าราชการนี้ ข้าพเจ้ายังค้นหาหลักฐานไม่ได้ ว่าข้าราชการหอรัษฎากรพิพัฒน์ เริ่มได้รับเงินเดือนเมื่อใด และจ่ายเงินเดือนทั่วถึงข้าราชการทุก ๆ คนในปีใด เป็นระยะเวลาห่างกันกี่ปี รู้แต่ว่าในปลายรัชกาลที่ ๕ ข้าราชการได้รับเงินเดือนทั่วหน้ากันทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมือง เพราะฉะนั้นรัฐบาลก็ไม่มีความจำเป็นต้องเกณฑ์ราษฎรมาเป็น "ข้าเจ้าบ่าวข้าราชการ" อีกต่อไป

ขั้นที่ ๒ ออกประกาศกระแสพระบรมราชโองการที่จะหักไพร่สมตาย ชรา พิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐[๑๓] เพื่อช่วยสงเคราะห์บรรดาไพร่สมกำลัง ให้ได้สิทธิเท่าเทียมกับไพร่หลวงในการจำหน่ายชื่อออกจากทะเบียน คือ ไพร่สมกำลังจะต้องรับราชการไปจนอายุครบ ๗๐ ปี เช่นเดียวกันกับไพร่หลวง

และต้องเสียเงินค่าราชการปีละ ๖ บาท ถ้าไม่ทำงานหลวง ตลอดไปจนกว่าเจ้าหน้าที่ทะเบียนกรมพระสุรัสวดีจะจำหน่ายชื่อออกจากทะเบียน ด้วยเหตุชราอย่างหนึ่ง ตายก่อนอายุ ๗๐ อย่างหนึ่ง และพิการอีกอย่างหนึ่ง แต่กรมพระสุรัสวดีถือธรรมเนียมว่า การแก้ไขทะเบียนไพร่สมกำลังนั้น จะทำได้ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่เท่านั้น เมื่อมูลนายของไพร่สมกำลังมาแจ้งความ ว่าไพร่คนนั้น ๆ ตายไปแล้ว หรือพิการจนต้องปลดไปแล้ว นายทะเบียนทางกรมพระสุรัสวดีจึงไม่ยอมแก้ให้บอกให้รอไปก่อนจนกว่าจะมีการสักกลับในรัชกาลใหม่ (ในรัชกาลที่ ๔ ไพร่ถูกสักที่ด้านนอกของแขนขวา ถึงรัชกาลที่ ๕ เปลี่ยนเป็นสักที่ด้านใน) ความเดือดร้อนจะเกิดขึ้นแก่ไพร่สมกำลังที่ถูกปลดแล้ว เมื่อพวกข้าราชการกรมพระสุรัสวดีมีหน้าที่เก็บค่าราชการจากไพร่ เรียกเงินค่าราชการที่คั่งค้างจากมูลนายของไพร่ หรือจากตัวไพร่เอง จะด้วยความสุจริตหรือทุจริตก็ตาม ถ้าหากไพร่ตายไปนานแล้ว เมียของคนตายย่อมจะเป็นฝ่ายเดือดร้อน คือ บางคนถูกฟ้องศาลริบทรัพย์บ้าง ถูกขายเป็นทาสบ้าง น่าสงสารเป็นที่ยิ่ง

ว่าที่จริงระเบียบการจำหน่ายเลกออกจากทะเบียนของกรมพระสุรัสวดี เมื่อเลกตายหรือหนีราชการ หรือพิการพิกลจริตนั้น มีกำหนดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า ให้จำหน่ายทุก ๆ ๑๐ ปี[๑๔] ไม่ใช่รอจนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ แต่เหตุไรเมื่อถึงสมัยกรุงเทพฯ ระเบียบจึงได้ปรวนแปรไป เป็นต้องรอไปจนกว่าจะมีการสักกลับ ข้าพเจ้ายังค้นหาหลักฐานไม่พบ อย่างไรก็ตาม เราควรตำหนิความใจจืดใจดำของรัฐบาล ที่ไม่เห็นอกเห็นใจราษฎร ในเรื่องจำหน่ายชื่อออกจากทะเบียน ปล่อยให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นเวลานานแสนนาน

กฎหมายฉบับใหม่บัญญัติให้เจ้าหน้าที่ทะเบียนกรมพระสุรัสวดีจำหน่ายไพร่สมที่ตายหรือชราหรือพิการทุก ๆ ๔ ปี ก็น่าประหลาดใจอยู่เหมือนกัน ว่าทำไมจึงจะต้องรอให้เนิ่นนานไปถึงสี่ปี จะจำหน่ายในทันทีที่ได้รับแจ้งจากมูลนายมิได้หรือ ข้อแก้ตัวก็เห็นมีอยู่ทางเดียว คือรัฐบาลยังเสียดายเงินรายได้ของแผ่นดินอยู่

คำปรารภในประกาศกระแสพระบรมราชโองการฉบับนี้ ที่ว่า "จึงได้ทรงพระราชดำริห์ปฤกษาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ ทั้งท่านเสนาบดีก็เหนชอบพร้อมกันว่าไพร่หลวงก็มีธรรมเนียมที่ชำระเดือน ปลดเปลื้องคะดีศุขทุกขไปได้แล้ว แต่ไพร่สมยังได้ความยากลำบากอยู่"* แสดงว่ารัฐบาลได้แก้ไขระเบียบจำหน่ายไพร่หลวงออกจากทะเบียนเมื่อตาย ชรา พิการ ให้เร็วขึ้นกว่าเดิม จะเป็นกี่ปีต่อครั้งหาทราบไม่ สันนิษฐานว่าคงจะเป็นสี่ปีต่อครั้งเหมือนอย่างไพร่สมกำลัง

ขั้นที่ ๓ รัฐบาลรอจังหวะต่อมาอีก ๑๙ ปี จึงออกกฎหมายปรับปรุงค่าราชการ[๑๕] เพื่อให้ข้าราชการชั้นขุนหมื่น ไพร่หลวง ไพร่สม และไพร่ส่วย เสียค่าราชการปีละ ๖ บาทเท่ากัน เป็นที่น่าสังเกตว่าข้าราชการชั้นขุนหมื่น (เสมียนพนักงาน) แต่ก่อนเสียค่าราชการปีละ ๔ บาท กฎหมายใหม่ทำให้ข้าราชการพวกนี้เสียเงินมากขึ้น พวกไพร่หลวงเป็นผู้ได้ประโยชน์มากที่สุด เพราะเคยเสียค่าราชการปีละ ๑๒ บาท (พวกที่รับราชการปีละ ๒ เดือน อย่างพวกไพร่หลวงเมืองกบินทร์บุรี) บ้าง ๑๘ บาทบ้าง (พวกที่รับราชการปีละ ๓ เดือน) ส่วนพวกไพร่สมกำลังและไพร่ส่วยนั้น เสียค่าราชการอยู่เท่าเดิมเป็นส่วนมาก

---

* ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔, จ.ศ. ๑๒๓๙, "ประกาศที่จะหักไพร่สมตาย ชรา พิการ," หน้า ๘๒.

ขั้นที่ ๔ รัฐบาลรอจังหวะต่อมาอีกสามปี จึงออกกฎหมายซึ่งมีชื่อว่า "ประกาศกำหนดอายุบุคคนที่เปนฉกรรจ์ แลปลดชะรา รัตนโกสินทรศก ๑๑๘" เปลี่ยนแปลงกฎเกณฑ์ของขนบไพร่หลายประการ ที่สำคัญคือ

ก. เดิมเคยกำหนดส่วนสูงของไพร่เป็นเกณฑ์ ในการพิจารณาความเป็นชายฉกรรจ์ของเด็กหนุ่ม ๆ กฎหมายใหม่ไม่ถือเอาความสูงเป็นเกณฑ์ เปลี่ยนเป็นถือเอาอายุเป็นหลักพิจารณา "แต่นี้ต่อไปถ้าผู้ใดมีอายุถึง ๑๘ ปี ก็ให้เจ้าหมู่ยกผู้นั้นขึ้นเปนฉกรรจ์ได้ให้ยกขึ้นบวกลงทะเบียนเปนคนฉกรรจ์ตามธรรมเนียมราชการ"*

ข. เดิมเคยปลดชราไพร่เมื่อมีอายุครบ ๗๐ ปี "ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าเปนการลำบากแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินยิ่งนัก.....แต่นี้ต่อไป ถ้าผู้ใดมีอายุถึง ๖๐ ปี ให้ปลดจากเปนคนฉกรรจ์ เปนคนชะราพ้นจากราชการทั้งปวง"[๑๖]

ขั้นที่ ๕ อีกปีหนึ่งต่อมารัฐบาลก็ออกพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. ๑๑๙ เพื่อสงเคราะห์ราษฎรมิให้ถูกเกณฑ์สัตว์พาหนะหรือยวดยานหรือแรงงานอย่างพร่ำเพรื่อ มีบทบัญญัติให้เสนาบดีเป็นผู้วางระเบียบ ว่ามีงานราชการอย่างใดบ้าง ที่รัฐบาลยอมให้ข้าราชการกะเกณฑ์เอาจากราษฎรและมีข้อบังคับว่า "บรรดาพาหนะ หรือราษฎรที่ต้องเกณฑ์มาใช้ราชการอย่างใด ๆ ควรจะให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วยหรือเงินค่าราชการ จะลดเงินส่วยแลค่าราชการตามอัตราค่าจ้างพาหนะหรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการ ให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้"[๑๗]

กฎหมายฉบับนี้ยังไม่ได้ล้มเลิกขนบไพร่ ราษฎรก็ยังจะต้องถูกเกณฑ์รับราชการไพร่อยู่ตามเคย แต่เมื่อถึงเวลาออกเดือน (ทางราชการปล่อยกลับบ้าน) ทางราชการจะเกณฑ์เขาไปทำงานฟรี ๆ อย่างแต่ก่อนไม่ได้ ทางราชการจะต้องจ่ายเงินค่าจ้างให้แก่เขาตามพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ราษฎรจึงไม่สู้เดือดร้อนเหมือนแต่ก่อน

ขั้นที่ ๖ กฎหมายที่ขุดรากถอนโคนขนบไพร่จนสิ้นซาก คือ พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ ซึ่งบัญญัติให้ชายฉกรรจ์มีอายุครบ ๑๘ ปีบริบูรณ์แล้ว มีหน้าที่ต้องเข้ารับราชการทหารประเภทกองเกินอัตราอยู่ ๒ ปี แล้วเข้ารับราชการทหารประเภทกองประจำการ ๒ ปี ต่อจากนี้ก็ได้รับการปลดจากกองประจำการเป็นกองหนุนขั้นที่ ๑ มีกำหนด ๕ ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุนขั้นที่ ๒ มีกำหนด ๑๐ ปี "เปนหมดหน้าที่รับราชการทหารตามพระราชบัญญัตินี้"**

เนื่องจากรัฐบาลไม่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารพร้อมกันทุกมณฑลในปีเดียว แต่ผ่อนการประกาศใช้ปีละมณฑลหรือสองมณฑล ขนบไพร่จึงไม่สูญไปในทันทีทันใด มณฑลสุดท้ายที่ประกาศใช้กฎหมายเกณฑ์ทหารในรัชกาลที่ ๕ คือกรุงเทพฯ และจันทบุรี ด้วยเหตุผลต่างกัน คือกรุงเทพฯมีไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วยมากมายยิ่งกว่ามณฑลใด ๆ ทั้งมีมูลนายผู้ทรงอิทธิพลเป็น

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๗, "ประกาศกำหนดอายุบุคคนที่เปนฉกรรจ์แลปลดชะรา ร.ศ. ๑๑๘," หน้า ๑๑๗.

** ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐, "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔," หน้า ๓๐๒–๓๑๔.

เจ้าใหญ่นายโตมากมายเช่นเดียวกัน การใช้กฎหมายเกณฑ์ทหารย่อมไม่เป็นที่ปรารถนาของมูลนายบางองค์บางท่านซึ่งหวงแหนไพร่ กลัวจะไม่มีไพร่ไว้ใช้สอยบ้าง กลัวจะขาดผลประโยชน์ที่เคยได้จากไพร่บ้าง เห็นจะเป็นเพราะเหตุนี้เสนาบดีกระทรวงนครบาลจึงถ่วงเวลาการประกาศใช้กฎหมายเกณฑ์ทหารในมณฑลกรุงเทพฯ จนพระเจ้าอยู่หัวกริ้ว ย้ายเสนาบดีไปอยู่กระทรวงอื่น ส่วนมณฑลจันทบุรีนั้นรัฐบาลจำเป็นต้องรั้งรอการใช้กฎหมายเกณฑ์ทหาร จนกว่าทหารฝรั่งเศสจะถอนตัวออกไปจากเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทั้งสองมณฑลนี้ ใช้กฎหมายเกณฑ์ทหารในวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ พร้อมกัน เป็นอันว่าขนบไพร่เกือบจะถึงกาลอวสานแล้ว ยังคงมีเหลืออยู่บ้างในมณฑลที่ยังมิได้ใช้กฎหมายเกณฑ์ทหาร คือ มณฑลนครศรีธรรมราช ปัตตานี สุราษฎร์ ภูเก็ต และเพชรบูรณ์ ต่อเมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ในรัชกาลที่ ๖ รัฐบาลจึงได้ประกาศใช้กฎหมายเกณฑ์ทหารในห้ามณฑลนี้

ว่ากันตามจริง การเลิกขนบไพร่สำคัญยิ่งกว่าการเลิกขนบทาสเป็นไหน ๆ เพราะเป็นการปลดเปลื้องความทุกข์ยากของราษฎรเกือบจะทุกบ้านทุกตำบลทั่วพระราชอาณาจักร เป็นการระงับความชิงชังของราษฎรที่มีต่อรัฐบาล ซึ่งอุ้มชูพวกขุนนางและกดขี่พวกตน เป็นการให้เสรีภาพแก่ราษฎรซึ่งมีนามว่าคนไทย แต่หาความเป็นไทยไม่ได้ คือเป็นไทยแต่ชื่อ เป็นการยกฐานะทางสังคมของราษฎรซึ่งต่ำต้อยน้อยหน้ากว่าพวกขุนนางมากมาย จนเปรียบเหมือนอยู่เรี่ยพื้นดิน ให้ยืดตัวขึ้นมาจนสูงเสมอหน้าอกของพวกขุนนาง และประการสุดท้ายเป็นการส่งเสริมฐานะทางเศรษฐกิจของราษฎรทุกครัวเรือน ให้กระเตื้องขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะราษฎรมีเวลาทำมาหากินได้เต็มที่ และมีโอกาสไปหางานรับจ้างได้โดยไม่มีใครรังเกียจเหมือนแต่ก่อน

แต่คนสมัยปัจจุบันไม่ได้ให้ความสำคัญแก่การเลิกขนบไพร่ อันเป็นงานเด่นที่สุดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียเลย เห็นแต่พากันสรรเสริญพระองค์ว่าเป็นผู้เลิกขนบทาส อันการเลิกขนบทาสนั้น ถึงจะเป็นงานเด่นสมควรแก่การยกย่องก็จริง แต่ไม่เด่นเท่างานเลิกขนบไพร่ เพราะอะไรหรือ ก็เพราะว่าทาสในเมืองไทยมีจำนวนเล็กน้อย น้อยกว่าราษฎรที่เป็นไพร่มากมาย จำนวนไพร่นับกันเป็นเรือนล้าน ส่วนจำนวนทาสทั่วเมืองไทย ข้าพเจ้าสันนิษฐานเอาว่ามีจำนวนเป็นหมื่นห่างไกลกันลิบลับ เพราะฉะนั้นเมื่อเอางานเลิกขนบทาสกับงานเลิกขนบไพร่มาเทียบกัน จึงเทียบกันไม่ติด นอกจากนี้การเลิกขนบทาสยังเป็นการฝืนความนิยมของราษฎรบางส่วน...จะเป็นส่วนใหญ่หรือส่วนน้อยข้าพเจ้าหาทราบไม่... ซึ่งเคยได้เงิน หรือหวังว่าจะได้เงิน จากการขายลูกขายหลานขายเมียในคราวนาล่มนาเสีย แม้แต่ตัวทาสเอง ก็มีบางส่วนที่ไม่ยินดีในการหลุดพ้นความเป็นทาส เพราะเมื่อพ้นจากเป็นทาส ทางราชการก็เอาตัวไปเป็นไพร่ต่อไป ตอนเป็นไพร่ จะต้องหาเลี้ยงตัวเอง จะต้องหาเสื้อผ้าเอาเอง จะต้องหาที่ซุกหัวนอนเอาเอง สู้ตอนที่เป็นทาสเขาไม่ได้ นายเงินเป็นฝ่ายหาข้าวให้กิน หาเสื้อผ้าให้สวมใส่ และหาที่หลับที่นอนให้เสร็จสรรพ สบายกว่าเป็นไพร่มาก

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า การที่คนไทยยุคปัจจุบันไม่ใคร่ยกย่องเทิดทูนงานเลิกขนบไพร่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงเป็นเพราะไม่ใคร่มีคนรู้เรื่องขนบไพร่ ความรู้ของคนสมัยปัจจุบันนี้ที่เกี่ยวกับขนบไพร่ค่อนข้างเลือนลางสับสนเต็มที่ จนถึงแก่มีคำนิยามอย่างผิดพลาดในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานว่า “ไพร่สมคือชายฉกรรจ์อายุครบ ๑๘ ปี เข้ารับราชการทหาร ฝึกหัดอยู่ ๒ ปี แล้วย้ายมาเป็นไพร่หลวง ไพร่หลวงคือพลที่เข้าประจำการแล้ว”

๓. ความเจริญก้าวหน้าด้านการสื่อสาร

ก. หนังสือตีพิมพ์

ท่านที่เคยดูลิเกหรือละครเรื่องไกรทอง ตอนไกรทองอาสาปราบจระเข้ คงจะจำได้ว่า มีพวกเสนาเดินตีฆ้องกระแตออกมาหน้าโรงพร้อมกับร้องประกาศเสียงดังว่า "เจ้าข้าเอ๊ย ทุกคนที่อยู่ในบ้านนี้ช่องนี้" แล้วก็มีชายหญิงพรั่งพรูกันมาฟังเสนาซึ่งเป็นผู้นำคำสั่งหรือความปรารถนาของเจ้าบ้านผ่านเมืองมาแจ้งแก่ราษฎร นั่นแหละคือการสื่อสารของทางราชการแบบโบราณ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดำรัสสั่งให้ประกาศกิจการอันใด ก็มักจะดำรัสสั่งให้อาลักษณ์หรือข้าเฝ้าคนหนึ่งคนใด เป็นพนักงานเรียบเรียงข้อความที่จะประกาศ เมื่อผู้นั้นร่างตามพระราชดำรัสแล้วก็ทูลเกล้าฯ ถวายเพื่อทรงตรวจแก้ เสร็จแล้วกรมพระสุรัสวดีก็จะคัดสำเนาประกาศ แจกจ่ายไปตามกรมต่าง ๆ ในกรุง ส่วนทางหัวเมืองเจ้ากระทรวงบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ ใต้ และชายทะเลตะวันออก คือมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า ก็รับประกาศจากกรมพระสุรัสวดี แล้วคัดบอกไปตามหัวเมืองในบังคับบัญชา ลักษณะการประกาศนั้น ในกรุงเทพฯ กรมเมืองก็ให้นายอำเภอเป็นเจ้าพนักงาน ไปอ่านประกาศตามตำบลต่าง ๆ ที่เป็นที่ประชุมชน ส่วนหัวเมือง เจ้าเมือง ก็ให้กำนันเป็นพนักงานอ่านประกาศ จะไปอ่านที่ไหน ก็ตีฆ้องเป็นสัญญาณ เรียกราษฎรมาประชุมกัน อย่างที่เรียกกันว่า "ตีฆ้องร้องป่าว"[๑๘]

ต้นร่างและสำเนาของประกาศต่าง ๆ แต่เดิมเขียนลงในสมุดดำด้วยเส้นดินสอขาว สำเนาที่ส่งไปที่ต่าง ๆ เขียนลงกระดาษข่อย (ซึ่งมิได้ลงสีดำ) ด้วยดินสอดำแล้วม้วนส่งไป ในกระดาษข่อยจะประทับตรากรม หรือตราประจำตำแหน่งเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะแต่เดิมทางราชการยังไม่รู้จักการพิมพ์หนังสือ

ในตอนต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสั่งประกาศต่าง ๆ ยังคงใช้แบบเดิม แต่ทรงเปลี่ยนแปลงเล็กน้อย คือ โปรดฯ ให้กรมต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ไปคัดสำเนาที่หอหลวงเองครั้นต่อมาโปรดฯให้สร้างโรงพิมพ์หลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เรียกว่าโรงอักษรพิมพการ จึงได้เริ่มพิมพ์หมายประกาศเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๐๑ และทรงเรียกหนังสือรวมพิมพ์หมายประกาศนี้ว่าราชกิจจานุเบกษา

การพิมพ์หมายประกาศด้วยแท่นพิมพ์ นับว่าเป็นการปฏิรูประบบสื่อสารที่สำคัญอย่างหนึ่ง ว่าที่จริง การพิมพ์หมายประกาศเคยมีอยู่หนหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ เป็นการประกาศห้ามราษฎรมิให้สูบฝิ่น ซื้อฝิ่นขายฝิ่น แล้วรัฐบาลก็มิได้ตีพิมพ์หมายประกาศฉบับใด ๆ อีกเลย จนตลอดรัชกาลที่ ๓ เพราะได้หวนกลับไปใช้วิธีคัดลอกหมายประกาศด้วยมืออย่างแต่ก่อน แต่ในรัชกาลที่ ๔ นั้น เมื่อเริ่มตีพิมพ์หมายประกาศใน พ.ศ. ๒๔๐๑ แล้ว ก็ตีพิมพ์หมายประกาศฉบับต่อ ๆ มาจนตลอดรัชกาล ไม่หวนกลับไปใช้วิธีคัดลอกหมายประกาศด้วยมืออีกต่อไป จึงควรยกย่องว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ปฏิรูประบบสื่อสารให้ก้าวหน้าไปขั้นหนึ่ง

ในปลายรัชกาลที่ ๔ มีประกาศที่พึงนับได้ว่าเป็นของประหลาดที่สุดอย่างหนึ่ง เพราะไม่เคยมีตัวอย่างปรากฏมาแต่ก่อน ประกาศฉบับนี้มิใช่เป็นของทางราชการ เพราะขึ้นต้นด้วยคำว่า "ข้าพเจ้าพ่อยิ้มพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ขอประกาศมาแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง" ใจความของประกาศมีว่า พระภาษีสมบัติบริบูรณ์กับพวกหลายคน คิดจะลงทุนขุดคลอง ตั้งแต่บ้านดอนกระดี แขวงเมืองท่าจีน มาทะลุออกคลองบางกอกใหญ่ เป็นระยะทางห้าร้อยเส้นเศษ เพื่อให้ประชาชนสัญจรไปมาระหว่างแม่น้ำนครไชยศรีกับแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อขุดคลองแล้ว ก็จะต้องหาทางถอนทุนคืน วิธีถอนทุนคืนมี ๒ วิธี คือ เก็บเงินค่าผ่านคลองจากชาวเรือชาวแพมีกำหนด ๑๐ ปี พร้อมทั้งเก็บเงินจากราษฎรที่จองที่ดินสองฝั่งคลองไร่ละสลึงต่อปี นี่เป็นวิธีที่หนึ่ง อีกวิธีหนึ่ง ไม่เก็บเงินจากราษฎร แต่จะตั้งโรงหวยขึ้นในเมืองนครไชยศรี และเมืองท่าจีน เพื่อหารายได้มีกำหนด ๓ ปี ผู้ประกาศอยากฟังเสียงราษฎรว่าชอบใจวิธีไหนเป็นส่วนมาก แล้วจะใช้วิธีนั้น ในตอนท้ายของประกาศ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ขอร้องให้ราษฎรส่งความเห็นไปยังขุนนางผู้ใหญ่ในกรมพระนครบาลสองท่าน คือ พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองกับพระเทพผลู ความประหลาดของประกาศฉบับนี้มีหลายอย่าง เช่น การขอคะแนนเสียงจากราษฎร การเก็บค่าผ่านคลอง การตั้งโรงหวยในหัวเมือง แต่ที่ประหลาดที่สุดก็คือ ได้รับความยกย่องเท่าเทียมกับหมายประกาศของพระเจ้าแผ่นดิน เห็นได้จากการที่ถูกตีพิมพ์ร่วมกับหมายประกาศของรัฐบาลในหนังสือประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔[๙๙] น่าสงสัยว่าประกาศฉบับนี้คงตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง ในพระบรมมหาราชวัง และผู้เรียบเรียงถ้อยคำในประกาศคงจะเขียนตามรับสั่งของพระเจ้าแผ่นดิน

ข้าพเจ้าไม่ทราบว่า คำชักชวนของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ที่ให้ราษฎรส่งความเห็นไปยังขุนนางผู้ใหญ่สองท่านนั้น ได้ผลมากน้อยเพียงใด สันนิษฐานว่าคงจะเหลว เพราะการส่งจดหมายในครั้งนั้น ผู้ส่งต้องเดินทางออกจากบ้านไปจนถึงกรมพระนครบาล เสียเวลาทำมาหากินไปมากอย่างหนึ่ง ราษฎรสมัยนั้นไม่สันทัดในการเขียนจดหมายอย่างหนึ่ง กระดาษสำหรับเขียนจดหมายหายากอย่างหนึ่ง และที่สำคัญที่สุดก็คือ ราษฎรทั้งหลายมีความครั่นคร้ามข้าราชการเป็นที่สุด ไม่มีใครอยากเข้าใกล้เลย เพราะกลัวจะถูกข่มขู่ หรือถูกรีดไถ เหมือนอย่างคนสมัยปัจจุบันไม่อยากเจอหน้าพวกอันธพาล

ข. การไปรษณีย์

ถ้าหากว่าการขอคะแนนเสียงของราษฎรได้กระทำกันในตอนกลางรัชกาลที่ ๕ เมื่อการไปรษณีย์ การโทรเลขและการโทรศัพท์ ถือกำเนิดในเมืองไทยเป็นปีกแผ่นแล้ว เชื่อได้ว่าผู้ประกาศจะต้องได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีจากราษฎรอย่างไม่ต้องสงสัย เพราะราษฎรสามารถจะสื่อสารกับผู้ขอคะแนนเสียงได้สะดวกรวดเร็ว และประหยัดเงินกว่าวิธีสื่อสารแบบโบราณมาก ทั้งไม่ต้องเผชิญหน้ากับข้าราชการพวกเจ้าขุนมูลนายที่น่าครั่นคร้ามอีกด้วย

การไปรษณีย์ในเมืองไทยก่อตัวขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๔ ในปีนั้นทางราชการได้ออกประกาศการไปรษณีย์ฉบับที่ ๑ ให้ราษฎรทราบว่า "บัดนี้ทรงพระราชดำริห์เหนว่า การซึ่งส่งหนังสือไปมาถึงกันนี้ ในเมืองต่างประเทศเลกใหญ่ทุกเมือง เขาก็ได้จัดหนังสือไปมาโดยสดวก เปนการเรียบร้อยมีประโยชน์ ราษฎรได้รับความศุขเปนที่เจริญกับการค้าขายมาก แต่ในพระราชอาณาเขตรสยามนี้ ยังหามีทางที่จะส่งหนังสือไปมาถึงกันโดยสดวกไม่ ราษฎรพ่อค้าผู้ซึ่งจะหนังสือถึงกัน ในกิจทุกชศุขต่างๆ ก็ดี ในการ

สินค้าการค้าขายก็ดี ยังเป็นที่ขัดขวางลำบากอยู่ จึ่งทรงพระราชดำริห์โปรดเกล้าฯ จะให้มีเจ้าพนักงานจัดการส่งหนังสือไปมา ให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง แลเป็นประโยชน์ในการค้าขายต่อไป แต่การส่งหนังสือนี้ จะต้องรู้ตำบลบ้านแลชื่อเจ้าของบ้านผู้ที่จะรับหนังสือ มีบาญชีสารบานบ้านราษฎร ซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตรสยามนี้ ยังหามีหลักถานมั่นคงว่า บ้านผู้ใดอยู่ ณ ที่ตำบลใดแน่นอนไม่ จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานทำบาญชีสารบาญชื่อบ้านราษฎร ซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตรสยามนี้ ถ้าแลเจ้าพนักงานจะไปจดชื่อบ้านชื่อคน ฤๅถามชื่อบิดามารดาประการใด ก็ให้ราษฎรเจ้าของบ้านบอกโดยเรวโดยจริง แก่เจ้าพนักงานผู้ที่ถาม อย่าให้ราษฎรมีความตกใจครั่นคร้ามกลัวเกรงประการใดเลย จะถามพอรู้ตำบลที่จะส่งหนังสือเท่านั้น

"อนึ่ง การซึ่งจะส่งหนังสือถึงกันนี้ จะต้องมีที่หมายบ้านเรือนของราษฎรไว้ให้ทั่ว ตามกำหนดเลขเปนจำนวนตรอก ถนน ตำบล บ้าน คลอง บาง ถ้าแลเจ้าพนักงานจะทำป้ายเลขไปติดตามน่าบ้านผู้หนึ่งผู้ใด ก็ให้ราษฎรเจ้าของบ้านนั้น ดูแลรักษาให้เหมือนกับของ ๆ ตน อย่าให้เปนอันตรายสูญหายเสียได้ เมื่อจะจัดส่งหนังสือเมื่อใด จึ่งจะประกาศแจ้งความมาให้ราษฎรทราบต่อครั้งหลัง ประกาศมา ณ วันพุธ เดือนเก้า ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมเสงตรีศก ๑๒๔๓"[๒๐]

ถ้าหากการสำรวจบ้าน และการติดทะเบียนบ้านตามหมายประกาศฉบับนี้จะก่อความโกลาหลอลหม่าน และคำเล่าลืออันไม่เป็นมงคลแก่รัฐบาล ข้าพเจ้าจะไม่ประหลาดใจแม้แต่น้อย เพราะเคยเห็นมาแล้วเมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก พอมีคนตะโกนว่า "พวกปลูกผีมาแล้ว" คนงานมวนบุหรี่ที่อยู่ในตึกแถวริมถนนเยาวราชตอนหน้าเว้งนครเขษม ก็ผลุดลุกจากที่นั่ง วิ่งหนีเจ้าหน้าที่ปลูกผีอย่างตัวสั่นงันงกราวกับหนีพวกก่อการร้ายหรือพวกปล้น เพราะหลงเชื่อข่าวลืออกุศลต่าง ๆ เช่นว่า ทางราชการจะจับคนไปให้หมอฝรั่งเอาเข้าห้องเย็นเป็นต้น ข้าพเจ้าเห็นพวกผู้ใหญ่หนีก็เลยเผ่นหนีบ้าง ถ้าหากไอ้คนปั้นข่าวลือมันเห็นภาพพวกเราวิ่งหนีตัวปลิวไปตาม ๆ กัน มันคงหัวเราะจนท้องสั่นท้องคลอนเป็นแน่

การสำรวจบ้านและการติดเลขบ้านในกรุงเทพฯเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔—๒๔๒๕ นั้น ประสบการต่อต้าน และการหลีกเลี่ยงไม่ยอมร่วมมือของราษฎรบางคนแทบทุกแห่งทุกถนน ทุกคลองทุกท้องที่ เช่น พอเห็นเจ้าหน้าที่ ก็รีบปิดประตูบ้านทำเป็นไม่มีใครอยู่ในบ้าน หรือวิ่งหนีไปต่อหน้าต่อตาบ้าง ไม่ยอมบอกชื่อตัวชื่อพ่อแม่บ้าง งัดป้ายเลขบ้านทิ้งบ้าง ทำให้การดำเนินงานของเจ้าหน้าที่ล่าช้าเสียเวลามาก ทางราชการจึงออกประกาศการไปรษณีย์ฉบับที่ ๒ เมื่อเดือนสิบ แรมแปดค่ำ จุลศักราช ๑๒๔๓ ชี้แจงให้ราษฎรทราบว่า "ผู้ซึ่งไม่เข้าใจในพระราชประสงค์ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดเปนการเย็นคิดเห็นเปนการร้อนไป ดังนี้เปนอันมาก ก็เพราะความซึ่งไม่ทราบเหตุทราบเรื่อง ไม่มีผู้ใดชี้แจงให้เข้าใจก็มีความครั่นคร้ามกลัวเกรงไปต่าง ๆ เปนต้นว่าที่ไปจดสารบาญนั้น จะไปเก็บเอาเงินทองสิ่งค่าสัมโนครัว ฤๅค่าหลังคาเรือนบ้าง จะจดบาญชีไว้จะเก็บภาษีเปนจำนวนบี ตามบาญชีสัมโนครัวแลหลังคาเรือนบ้าง จะข่มเหงกดขี่ให้ผู้ซึ่งใช้หนังสือต้องเสียเงินทองบ้าง จะข่มเหงกดขี่บังคับให้ใช้ของหนังสือ แล้วคิดเอาเกินบ้าง ความคิดของราษฎรหลายอย่าง ผู้ซึ่งเข้าใจดังนี้ก็ต้องเหนน้ำใจตน ว่าเปนการร้อนต่อบ้านเมืองแลราษฎรเปนอันมาก แต่หากมีความกลัวเกรง ก็ต้องบอกสารบาญแลยอมให้ติดเลข บางคนก็คิดทำอันตรายกับการนี้เสียบ้าง บางคนก็ขัดขืน ทำให้เสียเวลาเจ้าพนักงานไปก็มี บางคนก็หาเหตุซึ่งจะให้เปนที่เสียในการนี้ บางทีก็มีคำเล่าฤๅว่ามีปลอมเปนพวกเจ้าพนักงาน เที่ยวเก็บ

เงินแลสิ่งของแก่ราษฎร ซึ่งกลัวเกรงเหลือเกินนั้นบ้าง ก็เพราะฉนั้นจึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศชี้แจงให้ราษฎรไทยจีน ลูกค้าพานิชชาวต่างประเทศ ทราบตามประสงค์ซึ่งได้จัดการ ให้ทราบละเอียดเสียอีกขั้นหนึ่ง จะได้ไม่เปนที่สดุ้งสเทือน ซึ่งจะทำให้เปนการขัดข้องต่อเจ้าพนักงานผู้จะทำสารบาญ แลความเหนว่าเปนการร้อนนั้น ๆ การซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการโปสต์คือการไปรสนีย์นี้ คือจะจัดเจ้าพนักงานส่งหนังสือของราษฎรไปมาถึงกันให้ทั่วตลอดพระราชอาณาเขตรสยาม ตามความประสงค์ของราษฎรนั้น ๆ..... การซึ่งถามชื่อบิดานั้น เพราะธรรมเนียมไทยไม่เหมือนกับธรรมเนียมจีน ธรรมเนียมยุโรป ธรรมเนียมจีนนั้นเขาใช้ชื่อมีแส้กำกับด้วยเหมือนกับชื่อตัว ชื่อหยง แส้ตัน เขาก็เรียกชื่อ จีนตันหยง มีชื่อตัวแลแส้กำกับอยู่ดังนี้ ธรรมเนียมยุโรปนั้น เหมือนชื่อวิเลียม บิดาชื่อยอด เขาก็เรียกชื่อคนนั้นว่าวิเลียมยอด มีชื่อบิดากำกับด้วยดังนี้ ชื่อคนจึ่งไม่ซ้ำกันได้เพราะมีชื่อบิดาแลแส้กำกับดังนี้ แต่ธรรมเนียมไทยนั้น หาได้ใช้ชื่อบิดาแลแส้กำกับด้วยไม่ ชื่อจึ่งซ้ำกันมาก เหมือนดังชื่อ อิน จัน มั่น คง เปนต้น ถ้าจะไม่จดชื่อบิดากำกับด้วย ก็จะไม่ทราบว่า อิน จัน มั่น คง คนใด จึ่งต้องถามชื่อบิดาด้วย จะได้ลงชื่อบิดากำกับไม่ให้ชื่อซ้ำกัน.....ราษฎรลูกค้าพานิชจะได้ซื้อส่งสินค้าได้คล่องแคล่ว แลหนังสือไปถึงกันได้โดยสดวก ไม่ว่าต่างเมืองทางไกลแลใกล้ มิใช่จะจดชื่อเสียงมาไว้ สำหรับเก็บภาษี ฤๅคิดค่าหลังคาเรือน ฤๅทำบาญชีสำมโนครัว ดังซึ่งราษฎรมีความสงไสยนั้น"[๒๑]

เนื่องจากการสำรวจบ้าน และการติดเลขบ้านมีความขัดข้องต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว การตั้งกรมไปรษณีย์ดำเนินงานไปรษณีย์จึงล่าช้าไปจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ค่าส่งจดหมายและสิ่งของทางไปรษณีย์คิดตามน้ำหนัก อย่างต่ำที่สุด ๑ โสฬส ดวงตราไปรษณีย์ชุดแรก มีราคา ๑ โสฬส ๑ อัฐ ๑ เสี้ยว ๑ ซีก และ ๑ สลึง นับแต่มีการไปรษณีย์แล้ว การสื่อสารไปมาถึงกันก็สะดวกรวดเร็วกว่าแต่ก่อนมาก และมีคนนิยมเขียนจดหมายส่งทางไปรษณีย์มากขึ้นเป็นลำดับ นับว่าการดำเนินงานไปรษณีย์ของรัฐบาลยุคนี้เป็นการปฏิรูประบบสื่อสารให้ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่ง

ในขั้นแรกกรมไปรษณีย์รับส่งจดหมาย พัสดุ และเงินภายในกรุงเทพฯเท่านั้น ต่อมาเมื่อตระเตรียมการในหัวเมืองบางเมืองพร้อมแล้ว จึงได้ตั้งออฟฟิศไปรษณีย์ขึ้นตามย่านชุมนุมในหัวเมืองหลายสิบแห่งในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้แก่ สมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ นครไชยศรี พระปฐมเจดีย์ บางยาง สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ราชบุรี เพชรบุรี ท่าเรือ ปากเพรียว สระบุรี พระพุทธบาท (เฉพาะในเดือน ๒,๓,๔) และบางปะอิน (เฉพาะเวลาเสด็จประทับ) บรรดาเมืองสำคัญที่อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา และแควของแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองเชียงใหม่และลำปาง ต่างก็ได้รับการเชื่อมโยงทางไปรษณีย์กับกรุงเทพฯในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ต่อมาอีกปีหนึ่ง ความเจริญด้านการสื่อสารทางไปรษณีย์ก็แผ่ขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา พร้อมกันกับผ่านชุมชนที่สำคัญในแม่น้ำป่าสัก ๓ ตำบล คือตำบลอรัญญิกท่างาม และหาดพระยาทด ในปีเดียวกันนี้เอง ทางราชการได้จัดการขยายการไปรษณีย์ออกไปยังหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก คือ เมืองฉะเชิงเทรา พนัสนิคม อ่างศิลา บางละมุง และบางปะกง

อีกปีหนึ่งต่อมา ทางราชการก็ตั้งออฟฟิศไปรษณีย์ขึ้นที่เมืองเสียมราฐ

ท่านผู้อ่านควรจะรู้ไว้ด้วย ว่าเมื่อการเปิดการไปรษณีย์ขึ้นใหม่ ๆ ในเมืองไทยนั้น มีการส่งเมล์

เพียงสัปดาห์ละครั้งเท่านั้น ทั้งในกรุงเทพฯและหัวเมือง การส่งเมล์จากกรุงเทพฯไปยังหัวเมือง และส่งจากหัวเมืองเข้ากรุงเทพ ฯ ใช้เรือกลไฟเป็นพื้น ต่อภายหลังเมื่อมีทางรถไฟแล้ว จึงส่งทางรถไฟเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่ง กำหนดเมล์ส่งทางเรือ ประมาณว่าจะถึงปากน้ำโพใน ๕ วัน ถึงเมืองตากหรือเมืองอุตรดิตถ์ภายใน ๑๐ วัน ถึงเชียงใหม่ภายใน ๑๕ วัน ถึงเมืองนครราชสีมาใน ๗ วัน ที่ใช้คำว่าประมาณก็เพราะเอาแน่อะไรกับการสื่อสารทางน้ำไม่ได้ เรืออาจติดตื้น หรือกระแสน้ำเชี่ยวจนทำให้เรือแล่นเป็นเต่าคลาน ย่อมเป็นเหตุให้เมล์ถึงที่หมายล่ากว่าที่กำหนดไว้

ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ เมืองไทยได้สมัครเข้าเป็นภาคีของสหภาพสากลไปรษณีย์ เพื่อจะได้มีสิทธิ์พึ่งพาอาศัยการไปรษณีย์ของประเทศภาคีซึ่งมีอยู่ทั่วโลก นับแต่เมืองไทยเปิดการไปรษณีย์กับนานาประเทศซึ่งเป็นภาคีสมาชิกแล้ว การสื่อสารทางไปรษณีย์ระหว่างคนในต่างประเทศกับคนที่อยู่ในเมืองไทยก็สะดวกรวดเร็วยิ่งกว่าแต่ก่อน คือ เมื่อก่อนนั้นคนที่อยู่ต่างประเทศซึ่งต้องการส่งจดหมายมาให้คนในเมืองไทย ได้แต่ฝากจดหมายมากับคนที่เดินทางมายังกรุงเทพฯ เมื่อเมืองไทยกับเมืองเขาติดต่อกันทางไปรษณีย์แล้ว เขาก็สามารถส่งจดหมายปิดดวงตราไปรษณีย์ซึ่งทำในประเทศของเขามายังผู้รับในเมืองไทย เป็นหน้าที่ของกรมไปรษณีย์ในกรุงเทพฯ จะต้องนำจดหมายของเขาไปส่งให้ถึงมือผู้รับตามข้อบังคับของสากลไปรษณีย์

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๑ กรมไปรษณีย์ได้ออกประกาศอีกฉบับหนึ่ง มีความสำคัญว่า จะรับส่งเงินทางธนาณัติจากกรุงเทพฯ ไปยังสเตรตเซตเติลเมนท์ ฮ่องกง หมาเก๊า เมืองชายทะเลของประเทศจีนบางเมือง และเมืองญี่ปุ่น นับแต่วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นต้นไป นี่ก็เป็นความก้าวหน้าอีกขั้นหนึ่งของการสื่อสารในเมืองไทย

เพื่อเร่งรัดการส่งเมล์ไปรษณีย์ไปยังบางท้องที่ให้รวดเร็วขึ้น กรมไปรษณีย์โทรเลขจึงเปิดการไปรษณีย์โทรเลข ขึ้นตามสถานีรถไฟย่านชุมนุมชน เริ่มจัดในสายระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมาก่อนเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ แล้วต่อมาก็จัดตั้งตามสถานีรถไฟสายอื่น ๆ การส่งเมล์ไปรษณีย์ทางรถไฟเป็นความก้าวหน้าขั้นสำคัญของการสื่อสารในเมืองไทยอีกขั้นหนึ่ง

มีบุคคลสำคัญสองท่านที่ควรยกย่องว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการตั้งการไปรษณีย์ในเมืองไทย คนแรก คือ เจ้าหมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์ ซึ่งเป็นผู้เสนอความเห็นให้รัฐบาลรีบดำเนินการจัดตั้งการไปรษณีย์ขึ้นในเมืองไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ คนที่สอง คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้เป็นต้นคิดพิมพ์แสตมป์ในต่างประเทศเอามาใช้ปิดจดหมาย สำหรับให้โปสตแมนของท่านส่งไปให้ผู้รับ โปสตแมนที่ว่านี้เป็นคนส่งหนังสือ "ข่าวราชการ" อันเป็นหนังสือพิมพ์รายวัน ซึ่งท่านกับเจ้าอีกลิบองค์ร่วมมือกันทำเป็นการส่วนตัว เริ่มออกฉบับแรกในวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๘ ฉบับสุดท้ายออกเมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ ท่านอนุญาตให้สมาชิกที่บอกรับหนังสือพิมพ์ของท่านฝากจดหมายให้โปสตแมนของท่านนำไปส่งบุคคลหรือสถานที่ต่าง ๆ แต่ผู้ฝากจะต้องซื้อแสตมป์ของท่านปิดจดหมาย แสตมป์ของท่านมีลักษณะคล้ายดวงตราไปรษณียากรของรัฐบาลซึ่งทำขึ้นภายหลัง กว้าง ๑๘ มิลลิเมตร ยาว ๒๑ มิลลิเมตร มีกรอบลวดลายภาพในกรอบเป็นพระบรมฉายาลักษณ์พระเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระนางเจ้า หรือพระราชโอรส

เพราะเหตุที่ท่านเชี่ยวชาญในทางไปรษณีย์มาก่อน เมื่อรัฐบาลตั้งกรมไปรษณีย์ในวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงตั้งท่านเป็นผู้สำเร็จราชการกรมไปรษณีย์[๒๒]

ค. การโทรเลข

เมื่อครั้งเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองเมืองประเทศราชล้านช้างก่อการกบฏ แล้วใช้อุบายลวงว่ารัฐบาลที่กรุงเทพฯ สั่งให้ตนยกกองทัพลงไปช่วยรบกับอังกฤษ จึงยกทัพลงมายึดเมืองนครราชสีมา และเมืองสระบุรีได้โดยไม่ต้องเสียลูกปืนแม้แต่นัดเดียวนั้น ปรากฏว่าเจ้าอนุยึดเมืองนครราชสีมาตั้งแต่วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ จนถึง ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ จึงได้ถอนตัวออกจากเมือง เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพกรุงเทพฯ จะขึ้นไปชัยไล่ น่าสังเกตว่าการยกทัพกรุงสมัยนั้นไม่ทันต่อเหตุการณ์ เพราะการสื่อสารเป็นแบบโบราณ และการเดินทัพก็เป็นแบบโบราณ

ส่วนเมื่อครั้งพวกเงี้ยวก่อการกบฏขึ้นที่เมืองแพร่ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ นั้น รัฐบาลทราบเหตุการณ์ร้ายในเวลาไม่กี่ชั่วโมงหลังจากเกิดการกบฏ เพราะเป็นสมัยที่มีโทรเลขใช้แล้ว

ความริเริ่มจัดตั้งการโทรเลขขึ้นในเมืองไทยนั้นได้มีมาแล้วตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๔ คือ มีบริษัทฝรั่งบริษัทหนึ่งเจรจาหว่านล้อมรัฐบาลไทย ให้เห็นดีเห็นชอบในการวางสายโทรเลขไฟฟ้าจากเมืองย่างกุ้งในดินแดนพม่าตอนใต้ ผ่านดินแดนไทยลงไปจนถึงเมืองสิงคโปร์ และทำสายแยกมายังกรุงเทพฯ เข้าใจว่าบริษัทคงขอให้รัฐบาลไทยจ่ายเงิน ค่าโสหุ้ยเฉพาะที่ทำในดินแดนไทย รัฐบาลไทยพิจารณาเห็นชอบด้วย จึงได้ทำหนังสือสัญญา ให้สัมปทานแก่บริษัทดังกล่าว เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๙[๓๓]

แต่การทำหนังสือสัญญาครั้งนี้ไม่บังเกิดผลแต่อย่างใด เพราะผู้ได้รับสัมปทานไม่ลงมือทำตามสัญญา จะเป็นเพราะมีเหตุขัดข้องประการใดหาทราบไม่

จนถึง พ.ศ. ๒๔๑๗ จึงมีหลักฐานปรากฏออกมาในหนังสือราชกิจจานุเบกษาว่า เมื่อ ๖ ปีมาแล้ว มิศเตอร์วิลเลียม เฮนรี รีด (ผู้แทนบริษัทวิลเลียมแปดอิซันกัมปนี "มาทำหนังสือสัญญาขอทำทางไฟฟ้า ที่เรียกว่าเตลิคราฟ มาในแผ่นดินสยาม..... จึงได้ยอมสัญญา..... ๖ ปีสิ้นอำนาจหนังสือสัญญาเก่าแล้ว ครั้น ณ ปีจอฉศก กัมปนีเตลิคราฟมอบอำนาจให้วินเลียมแฮนริริด เข้ามาพูดจา ขอทำสัญญาให้คอเวอนแมนต์สยามออกเงินให้กัมปนีทำทางสายเตลิคราฟ เข้ามาในแผ่นดินสยามอีก"[๒๔]

แต่รัฐบาลพิจารณาเห็นว่า รัฐบาลควรจะดำเนินการโทรเลขเสียเอง จึงตอบไม่ตกลง ข้อที่ว่าบริษัทโทรเลขให้นายวิลเลียม เฮนรี รีด มาขอสัมปทานเมื่อหกปีก่อน และสัมปทานหมดอายุแล้วนั้น สันนิษฐานว่าคงหมายถึงการตกลงให้สัมปทานในรัชกาลที่ ๔ ข้อสัญญาคงจะมีว่า นับแต่วันลงนามในหนังสือสัมปทานแล้วมีกำหนดสองปี บริษัทจะต้องดำเนินการวางสายโทรเลขให้เสร็จบริบูรณ์ภายในกำหนดหกปี นับแต่วันครบกำหนดสองปีแล้วเป็นต้นไป พูดกันอย่างง่าย ๆ ก็คือ บริษัทได้รับสัมปทานในวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๙ ครบกำหนด ๒ ปีในวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๑ บริษัทจะต้องดำเนินงานให้เสร็จสิ้นภายในวันที่ ๒๘ เมษายนพ.ศ.๒๔๑๗ แต่บริษัทไม่ได้ลงมือทำอะไรสักอย่างเดียว สัมปทานที่รัฐบาลไทยให้แก่บริษัทจึงเป็นระงับไปตามข้อสัญญา ข้าพเจ้าสันนิษฐานอย่างนี้ จะผิดหรือถูกหาทราบไม่

เมื่อรัฐบาลไทยชี้แจงแก่บริษัทผู้เคยได้สัมปทานว่าจะทำเสียเอง ก็จำต้องลงมือทำเสียเอง เพื่อไม่ให้ฝรั่งกล่าวหาว่ารัฐบาลพูดกลับกลอก รัฐบาลจึงขอให้พระยาสยามธุรพาห์ (มิสเตอร์ ดี. เค. เมซัน) กงสุลไทยประจำกรุงลอนดอน ช่วยสืบเสาะหาวิศวกรโทรเลข (ซึ่งคนไทยเรียกว่า อินเยอเนีย) ส่งมายังเมืองไทยโดยด่วน และเข้าใจว่าจะเป็นในเวลาไล่เลี่ยกันนี้เอง ก็ขอให้นายเฮนรี อัลบาสเตอร์ ซึ่งรับราชการอยู่ในเมืองไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๑๕ ช่วยสอนวิชาการโทรเลขแก่นายทหาร และพลทหารในกรมทหารมหาดเล็กไปพลาง ๆ

รัฐบาลมีความเห็นสอดคล้องกับบริษัทโทรเลข ว่าควรวางสายโทรเลขไปทางภาคใต้ ให้เชื่อมโยงกับสายโทรเลขของเมืองสเตรตเซตเติลเมนท์ ก่อนสายอื่น ๆ พอวิศวกรอังกฤษเดินทางมาถึงกรุงเทพฯในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ รัฐบาลก็แต่งตั้งข้าหลวง ๒ คน เป็นผู้นำอินเยอเนียฝรั่ง ไปตรวจทางทำสายโทรเลข คนหนึ่ง คือ เล็บเตอร์แนนต์หลวงสโมสรพลการ นายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ (เห็นจะเป็นศิษย์เฮนรี อัลบาสเตอร์) อีกคนหนึ่ง คือ พระยารามกำแหง เจ้ากรมอาษารองขวา รัฐบาลเกรงว่าข้าหลวงทั้งสองและขุนหมื่นเสมียนทนายของข้าหลวงจะเบียดเบียนรีดไถพวกไพร่หัวเมือง ซึ่งถูกเกณฑ์มาขุดดิน ทำทาง ตั้งเสา และขึงสายโทรเลข ทำความเดือดร้อนให้แก่กรมการหัวเมือง จึง "โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเดือน.....พระยารามกำแหงข้าหลวงที่ ๑ เดือนละ ๒ ชั่ง.....หลวงสโมสรพลการ ข้าหลวงที่ ๒ เดือนละชั่ง ๑๐ ตำลึง เสมียน.....คนละ ๕ ตำลึง ขุนหมื่น..... คนละ ๓ ตำลึง ไพร่.....คนละ ๖ บาท.....รวมเงินพระราชทานข้าหลวง ๒ หมู่ เดือนละเจดชั่ง ๑๖ ตำลึง"* การให้เงินเดือนตามที่กล่าวมานี้เป็นการชั่วคราวเท่านั้น ไม่ใช่เงินเดือนประจำ๒๕

นอกจากนี้ กรมพระกลาโหมยังส่งสารตราไปถึงกรมการเมืองไทรบุรี นครศรีธรรมราช สงขลา ไชยา ชุมพร และหลังสวน ขอให้เกณฑ์ไพร่สมกำลังและไพร่ชาวด่านไปทำงาน ตามที่ข้าหลวงทั้งสองต้องการ[๒๖] น่าเสียดายที่มีหลักฐานเพียงท้องตรา ๒ ฉบับเท่านั้น หาหลักฐานเกี่ยวกับงานวางสายโทรเลขครั้งนี้เพิ่มเติมอีกไม่ได้ จึงไม่ทราบผลงานว่าลุล่วงไปมากน้อยเพียงใด และทำสำเร็จตามโครงการหรือไม่

การวางสายโทรเลขที่ประสบผลสำเร็จจนใช้งานได้เป็นสายแรกในเมืองไทย คือ สายกรุงเทพฯ—สมุทรปราการ วิศวกรเป็นคนไทยชื่อหม่อมเทวาธิราช ศิษย์คนหนึ่งของนายเฮนรี อัลบาสเตอร์ ได้ลงมือทำงานตั้งแต่วันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๑ ใช้เสา ๗๒๑ ต้น ในขั้นแรกรัฐบาลยังไม่อนุญาตให้ราษฎรใช้โทรเลข จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงได้เปิดบริการแก่ประชาชนทั่วไป[๒๗]

สายที่ ๒ ทำจากกรุงเทพ ฯ ไปยังพระราชวังบางปะอินในปี พ.ศ. ๒๔๒๑ แล้วขยายเส้นทางถึงกรุงเก่าในปี พ.ศ. ๒๔๒๖

สายที่ ๓ ทำจากกรุงเทพฯ ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี พระตะบอง จนถึงเมืองศรีโสภณ เพื่อเชื่อมกับสายโทรเลขของเมืองโคชินไชน่าของฝรั่งเศส ได้ความจากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันจันทร์ เดือน ๑ แรม ๗ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑ มกราคม

---

* จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค ๑๓ จ.ศ. ๑๒๔๔, หน้า ๑.

พ.ศ. ๒๔๒๕ ว่า "ประชุมวันนี้ ทรงปรึกษาด้วยการโทรเลข ที่พระยาศรีสิงหเทพออกไปจัดการทางเมืองพระตะบอง ไปต่อสายฝรั่งเศสที่กำพงปรัก"* และได้ความจากจดหมายเหตุในวันต่อมาว่า "อินยินเนีย" อำนวยการสร้าง ชื่อ มองซิเออร์ปาวี ซึ่งต่อมาภายหลังกลายเป็นศัตรูตัวร้ายที่สุดคนหนึ่งของเมืองไทย ทางสายที่ ๓ นี้ "เป็นสายโทรเลขสายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ และเปิดให้ประชาชนใช้ตั้งแต่วันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ เป็นต้นมา"๒๘

สายที่ ๔ ทำจากกรุงเทพ ฯ ไปทางเมืองเพชรบุรี จะทำไปต่อสายโทรเลขของพม่า ส่วนที่อยู่ในปกครองของอังกฤษ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน วันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕ กล่าวถึงเรื่องนี้สั้น ๆ ว่า "พระนรินทร์อ่านบอกหลวงนราธิกรฤทธิ์ ข้าหลวงว่าด้วยการที่ออกไปจัดทำสายโทรเลขทางเมืองเพ็ชรบุรี ไปต่อสายอังกฤษ ฉะบับ ๑ ขอขวานไปตัดไม้ใหญ่ ทำการโทรเลข ๑๐๐ เล่ม ฉะบับ ๑"** และได้ความเพิ่มเติมในจดหมายเหตุ วันที่ ๒๗ มกราคมศกเดียวกันว่า การทำงานด้านนี้ ผู้เป็นแม่กองคือ พระยาสุรินทรฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี

สายที่ ๕ ทำจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองกาญจนบุรี เพื่อไปต่อกับสายโทรเลขเมืองพม่าที่เป็นของอังกฤษ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๕ กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "พระโทรเลขธุรานุรักษ์นำมิสเตอร์เดวิชันกราบถวายบังคมลา ไปทำการส่งโทรเลขแต่เมืองกาญจนบุรีถึงด่านโป่งสะแกเขตต์แดน"*** ได้ความว่าทางราชการเริ่มเปิดเส้นทางสายนี้เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ "ภายหลังได้ยกเลิก เนื่องจากการบำรุงรักษาไม่สะดวก เพราะทางสายผ่านไปในป่าทึบและห้วยเขาคงเหลือไว้เพียงกาญจนบุรี"๒๙

สายที่ ๖ ทำจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองตากและอำเภอแม่สอด เชื่อมกับเมืองมระแหม่งและย่างกุ้ง เริ่มทำใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ทางสายนี้ "ได้เคยเป็นสายต่างประเทศที่สำคัญที่สุดสายหนึ่ง"๓๐

สายที่ ๗ เป็นสายที่เชื่อมกรุงเทพ ฯ กับเมืองในภาคใต้ มีโครงการที่จะทำไปเชื่อมกับสายโทรเลขของเมืองสเตรตเซตเติลเม้นท์ ได้ความจากหนังสืออนุสรณ์ กระทรวงคมนาคมครบรอบ ๖๐ ปี ว่า "ทางด้านใต้ ได้สร้างสายต่อออกไปจากสงขลาถึงไทรบุรีและกัวลามุดาใน พ.ศ. ๒๔๔๑ สายนี้ติดต่อกับสายของสหรัฐมลายูซึ่งเชื่อมจังหวัดปีนังและสิงคโปร์"**** เมื่อมีหลักฐานเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า งานวางสายโทรเลขในภาคใต้ ซึ่งมีวิศวกรอังกฤษกับข้าหลวงสองคนเป็นผู้ช่วย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้น คงจะดำเนินไปจนเป็นผลสำเร็จเกือบครบถ้วน ขาดแต่การสร้างสายโทรเลขจากสงขลาไปยังเมืองไทรบุรีเท่านั้น

"ในตอนแรกที่ดำเนินการโทรเลข การรับโทรเลขได้ใช้วิธีอ่านสัญญาณจากกระดาษแถบที่เคลื่อนออกจากเครื่อง..... เป็นวิธีที่ไม่รวดเร็วว่องไว ทั้งเปลืองค่าใช้จ่ายด้วย"***** ต่อมาในราวปี

---

* เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

** จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค ๑๓, จ.ศ. ๑๒๔๔, หน้า ๕.

*** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

**** อนุสรณ์กระทรวงคมนาคมครบรอบ ๖๐ ปี, หน้า ๑๖๘.

***** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

พ.ศ. ๒๔๖๖ กรมไปรษณีย์โทรเลขจึงเปลี่ยนแปลงวิธีรับโทรเลขเสียใหม่ "นำวิธีรับโทรเลขด้วยการฟังเสียงมาใช้"[๓๑]

ในชั้นแรกเริ่มดำเนินงานโทรเลข รัฐบาลให้หน่วยงานนี้อยู่ในความควบคุมของกรมพระกลาโหม จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ จึงได้แยกหน่วยงานออกจากกรมพระกลาโหม แล้วตั้งเป็นกรมอิสระ เพื่อจะได้มีคนเพียงพอที่จะขยายงานให้กว้างขวางยิ่งขึ้น กรมไปรษณีย์ก็ตั้งขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ เหมือนกันทั้งสองกรมตั้งอยู่ด้วยกันที่ตึกริมแม่น้ำเหนือปากคลองรอบกรุง จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๑ รัฐบาลจึงรวมกรมไปรษณีย์และกรมโทรเลขเป็นกรมเดียวกัน ให้ชื่อว่ากรมไปรษณีย์โทรเลข

ง. การโทรศัพท์

ความเคลื่อนไหวของรัฐบาลในรัชกาลที่ ๕ ที่จะมีเครื่องสื่อสารอันทันสมัยที่สุด พึงเห็นได้ในกรณีการโทรศัพท์ ผู้เป็นคนต้นคิดทำเครื่องโทรศัพท์แบบที่คนนิยมใช้ทั่วโลก เป็นชาวสกอต ชื่อ อะเลกซันเดอ เกรแฮม เบล ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๑๘ เขาได้นำเครื่องโทรศัพท์ของเขาไปแสดงในงานนิทรรศการประดิษฐกรรมใหม่ ๆ ในเมืองฟิลาเดลเฟีย ประเทศสหรัฐอเมริกา คณะกรรมการตัดสินได้ยกย่องเครื่องโทรศัพท์ของเขาว่าเป็นของวิเศษสุดอย่างหนึ่ง ต่อจากนี้ไม่ช้าประเทศที่เจริญก้าวหน้าทั่วโลก ต่างก็ดำเนินการโทรศัพท์ขึ้นในประเทศของตน โดยใช้เครื่องโทรศัพท์แบบที่นายเบลประดิษฐ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องการให้เมืองไทยเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับอารยประเทศทั้งหลาย พระองค์จึงสั่งพระยาสยามธุรพาห์ให้ซื้อเครื่องโทรศัพท์ พร้อมทั้งอุปกรณ์ต่างๆ ส่งมายังเมืองไทยโดยด่วน มีรายงานกล่าวถึงเครื่องโทรศัพท์เครื่องแรกในเมืองไทย ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ ว่า "อลาบาสเตอถวายตัวอย่างเตลิโฟน ที่เมซันส่งเข้ามา ได้รับสั่งให้ลองเอาไปที่ประตูพรหม (คือพรหมโสภา) ได้ยินเบา ๆ"

ข้าพเจ้าอยากจะให้ท่านผู้อ่านสังเกตว่า เครื่องโทรศัพท์แบบของเบลได้ชื่อลือกระฉ่อน เมื่อกลางเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๘ เพียงชั่วเวลาล่วงมาได้สองปีเท่านั้น รัฐบาลไทยก็เตรียมตัวเตรียมใจที่จะจัดตั้งโทรศัพท์ขึ้นในเมืองไทยแล้ว แสดงว่ารัฐบาลไทยยุคนี้เป็นรัฐบาลที่ว่องไวในการปรับปรุงบ้านเมืองมาก ไม่แบะแฉะเฉื่อยชาหรือตามตีตามตัวอย่างรัฐบาลสมัยก่อน ๆ

รัฐบาลมอบงานโทรศัพท์ให้กรมพระกลาโหมเป็นผู้ดำเนินงาน "กรมกระลาโหมได้นำเครื่องโทรศัพท์เข้ามาทดลองใช้ ในระหว่างกรุงเทพฯกับสมุทรปราการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔.....โทรศัพท์นี้ตั้งที่กรุงเทพฯ ๑ เครื่อง และที่สมุทรปราการ ๑ เครื่อง ใช้พูดติดต่อกันโดยทางสายโทรเลข ซึ่งมีอยู่แล้ว"[๓๒]

ท่านผู้อ่านบางท่านคงรู้สึกแปลกใจ ว่าเมืองสมุทรปราการมีความสำคัญอย่างใด รัฐบาลจึงได้วางสายโทรเลขและติดตั้งเครื่องโทรศัพท์ที่เมืองนี้ก่อนหัวเมืองอื่น ข้าพเจ้าจึงใคร่ชี้แจงให้ท่านหายสงสัยว่า ในรัชกาลที่ ๕ นี้ ข้าศึกซึ่งไทยหวาดหวั่นไม่ใช่พม่าคู่อาฆาตอย่างสมัยก่อนแล้ว เพราะพม่ารบแพ้อังกฤษถึงสองครั้ง เสียดินแดนแก่อังกฤษไปมากมายจนคลายความเข้มแข็งลงไปมาก ไทยจึงไม่กลัวเกรงพม่าอีกต่อไป แต่หันมากลัวฝรั่งเศสและอังกฤษ ซึ่งเป็นนักล่าอาณานิคมตัวฉกาจ และ

เก็งว่าถ้าอังกฤษหรือฝรั่งเศสจะรุกรานเมืองไทย ก็คงจะส่งทัพเรือเข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยา ถ้าจะป้องกันเรือรบข้าศึกมิให้ขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ก็จำต้องสร้างป้อมปราการที่เมืองสมุทรปราการ และส่งทหารไปป้องกันรักษาเมืองนี้อย่างแข็งแรง ไม่ให้เสียแก่ข้าศึกได้ เมืองสมุทรปราการจึงกลายเป็นเมืองด่านหน้าของกรุงเทพฯ เมื่อเป็นเมืองด่านหน้าก็จำเป็นที่จะต้องมีเครื่องสื่อสารทันสมัยอย่างครบครัน

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ รัฐบาลเห็นสมควรที่จะส่งเสริมการค้าขาย และธุรกิจในกรุงเทพฯ ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นด้วยการสื่อสารทางโทรศัพท์ จึงโอนงานโทรศัพท์จากกรมพระกลาโหมอันเป็นกรมฝ่ายทหาร มามอบให้กรมโทรเลขอันเป็นกรมฝ่ายพลเรือน เพื่อเปิดโอกาสให้มีการบริการแก่ประชาชนต่อไป กรมโทรเลขได้ออกประกาศให้ประชาชนที่ประสงค์จะติดตั้งเครื่องโทรศัพท์ ให้มาแสดงความจำนงที่กรมโทรเลข ค่าเช่าเครื่องโทรศัพท์ "จะตั้งพิกัดราคาเป็นแน่นอนยังมิได้ แต่จะไม่ให้เกินกว่าราคาที่เมืองอื่น ๆ ใช้กัน คือ เดือนละ ๑๒ บาทเป็นอย่างมาก ครั้นเมื่อได้รับชื่อผู้ที่จะใช้พร้อมกันแล้วจึงจะแจ้งพิกัดราคาให้แน่ชัดต่อภายหลัง อนึ่ง ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดตั้งบ้านเรือนพ้นจังหวัดกรุงเทพฯ ออกไปจะให้กรมโทรเลขลำสายโทรสัพท์ไป ต้องคิดราคากับผู้นั้นมากขึ้นตามสมควรกับทางไกล"[๓๓]

คนสมัยนั้นยังไม่รู้จักคุณประโยชน์ของเครื่องโทรศัพท์เหมือนคนยุคปัจจุบัน จึงไม่ใคร่มีคนไปแสดงความจำนง กรมโทรเลขต้องประกาศเชิญชวนประชาชนให้มาแสดงความจำนงโดยเร็ว "ถ้าแลมีชื่อถึง ๓๐ นายแล้ว ก็จะได้ลงมือจัดการ"* คิดดูเถิดจะหาคนใช้โทรศัพท์เพียง ๓๐ คน ก็แสนยาก ข้าพเจ้าสันนิษฐานเอาว่า กรมโทรเลขคงจะสั่งพนักงานพูดเก่ง ๆ ไปตามห้างร้านฝรั่ง จีน แขก แล้วใช้วาทศิลป์เกลี้ยกล่อมให้นายห้างหรือผู้จัดการยอมลงชื่อเป็นผู้เช่าเครื่องโทรศัพท์ เหมือนอย่างพวกเซลแมนขายยา ขายจักรเย็บผ้าในปัจจุบันนี้ จนเป็นผลให้มีผู้ขอเช่าเครื่องโทรศัพท์ครบ ๓๐ คน กรมโทรเลขจึงสามารถเปิดบริการทางโทรศัพท์แก่ประชาชนตามที่ตั้งใจในปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๙ โดยคิดค่าเช่าเครื่องโทรศัพท์เดือนละ ๑๐ บาท กรมโทรเลขอยากจะให้มีคนเช่าเครื่องโทรศัพท์เพิ่มขึ้น จึงออกประกาศ เมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐ ว่า "ผู้หนึ่งผู้ใดมีประสงค์ที่จะมีสายแลเครื่องโทรสับท์ไปรเวต ไม่ต้องเกี่ยวข้องด้วยผู้อื่น คือมีสายตรงไปแต่ที่บ้านฤๅที่ใดแห่งหนึ่ง ไปถึงที่ออฟพีศฤๅที่ใด ๆ แห่งหนึ่ง ไม่ต้องมีไปติดต่อกับออฟพีศกลาง จะมีไปในแขวงกรุงเทพ ฯ ถึงที่ใดแห่งเดียวฤๅหลายแห่งก็ดี ฤๅมีไปถึงแห่งใดหลาย ๆ แห่งในแขวงกรุงเทพฯ ก็ดี กรมไปรสนีย์แลโทรเลขจะรับเปนผู้จัดทำสายแลตั้งเครื่องให้ จะคิดค่าสูหุ้ยผู้ลงชื่อรับใช้โทรสับท์วิเสศดังกล่าวนี้ ตามพิกัดแลความเข้าใจเปนสัญญากัน ดังที่จะว่าต่อไปนี้"[๔๓]

การเสียค่าเช่าเครื่องโทรศัพท์เดือนละ ๑๐ บาทนั้น คนสมัยรัชกาลที่ ๕ เห็นจะรู้สึกว่าแพงเกินไป รู้ได้จากประกาศกรมไปรษณีย์แลโทรเลขลงวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ ซึ่งกล่าวว่า "แต่ถึงมาทว่าผู้ที่มีประสงค์จะได้ใช้เครื่องโทรศับท์ในชั้นหลังนี้ จะเหนคุณประโยชน์ในการที่จะมีเครื่องโทรศับท์มากอย่างไรก็ดี ก็หาเหนประโยชน์ภอกับที่จะต้องเสียค่าเช่าแรงถึงเครื่องหนึ่งเดือนละ ๑๐ บาทไม่ จึ่งไม่สามารถที่จะลงชื่อรับใช้เครื่องโทรศับท์... แต่บัดนี้กรมไปรษณีย์แลโทรเลขได้ตรวจบาญชี แลคิดผลประโยชน์ได้เสียในการโทรศับท์ เห็นว่าถ้ามีผู้รับลงชื่อเพิ่มขึ้นอีกเกินจำนวนเดิมที่ได้คาดหมายไว้

*ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๑, "ประกาศการโทรศับท์," หน้า ๘๙.

แล้ว ก็จะลดค่าเช่าเครื่องลงตามสมควรได้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ซึ่งสำเร็จราชการกรมไปรสนีย์แลโทรเลข จึ่งโปรดเกล้าฯให้ประกาศมาให้ทราบทั่วกัน

ถ้ากรมไปรสนีย์แลโทรเลข ได้รับหนังสือผู้ที่มีความประสงค์จะรับใช้เครื่องโทรศัพท์มากขึ้น แลเห็นสมควรที่จะลดค่าเช่าลงได้ครึ่งหนึ่งฤๅกึ่งหนึ่ง ตามได้รับชื่อเพิ่มขึ้นมากแลน้อย ก็จะได้ประกาศให้ทราบทั่วกันภายหลัง เพราะฉนี้ ถ้าท่านผู้ใดมีประสงค์ที่จะได้ใช้เครื่องโทรศัพท์ เสียเงินค่าเช่าต่ำกว่าที่ได้กำหนดไว้แล้วนี้ก็เชิญให้มีหนังสือมายังสิเกรตารี ฝ่ายการโทรเลขให้ทราบเสียโดยเร็ว"[๕๓]

ที่กล่าวมานี้คงจะเพียงพอที่จะให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายเห็นว่า การสื่อสารแบบใหม่ ๆ ที่รัฐบาลจัดตั้งขึ้น เพื่ออำนวยคุณประโยชน์แก่ราษฎรนั้น ในขั้นแรก ราษฎรมักจะไม่ใคร่นิยมชมชอบ รัฐบาลต้องปลุกปล้ำชี้แจงและง้องอนราษฎรด้วยความเหนื่อยยากเต็มประดา เข้าทำนองเดียวกันกับการที่รัฐบาลตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ ๆ ในขั้นแรกราษฎรก็ไม่ใคร่นิยม เชื่อข่าวเล่าลือว่ารัฐบาลจะจับเด็กที่เข้าโรงเรียนไปเป็นทหาร รัฐบาลต้องพร่ำชี้แจงและงอนง้อราษฎรให้ส่งลูกเข้าโรงเรียน ทั้งยังต้องล่อใจด้วยการให้เรียนฟรี ๆ และแถมเบี้ยเลี้ยงให้ด้วย

ช่างตรงกันข้ามกับสมัยปัจจุบันนี้เสียจริง ๆ คือ ฝ่ายราษฎรกลายเป็นผู้ง้อขอบริการจากรัฐบาล ไม่ใช่รัฐบาลง้อราษฎรให้ช่วยรับบริการอย่างแต่ก่อน

ทุกสิ่งทุกอย่างผันแปรไปตามกาลสมัย ในสมัยอยุธยาและสมัยกรุงเทพฯยุคโบราณ ความผันแปรดำเนินไปอย่างช้า ๆ จนคนที่มีชีวิตยืนนานหลาย ๆ รัชกาลไม่รู้สึกว่ามีการผันแปร แต่เมื่อมาถึงสมัยกรุงเทพ ฯ ยุคใหม่ คนที่มีชีวิตอยู่เพียงรัชกาลเดียวหรือสองรัชกาล ย่อมจะเห็นความผันแปรดำเนินไปอย่างรวดเร็วมาก เป็นการชี้ชัดว่าเมืองไทยในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วกว่าสมัยก่อนมาก

๔. ความเจริญก้าวหน้าด้านการขนส่ง

รายงานเรือเดินทะเลเข้าสู่กรุงเทพฯฉบับหนึ่ง แจ้งว่าตั้งแต่วันเดือนห้า ขึ้นค่ำ ๑ พ.ศ. ๒๔๑๘ จนถึงวันขึ้นแปดค่ำ เดือนเดียวกัน มีเรือกลไฟเดินทางจากเมืองสิงคโปร์เข้ากรุงเทพฯ ๒ ลำ เรือกำปั่นใบ ๔ ลำ เรือศรีษะฌวน มาจากเมืองพัทลุง ๑ ลำ[๓๖]

เรือกำปั่นใบทั้ง ๔ ลำนั้นใช้เวลาเดินทางจากเมืองสิงคโปร์จนถึงเมืองสมุทรปราการ ๑๓ วันบ้าง ๑๔ วันบ้าง ๑๖ วันบ้าง เรือที่เสียเวลามากที่สุดก็เพียง ๑๗ วัน

เรือกลไฟทั้งสองลำใช้เวลาเดินทางเพียง ๕ วันเท่านั้น

ส่วนเรือศรีษะฌวนนั้น กรมการเมืองพัทลุงให้บรรทุกดอกไม้ทองดอกไม้เงิน พร้อมทั้งเครื่องราชบรรณาการ เข้ามาถวายพระเจ้าแผ่นดินตามธรรมเนียม "คนซึ่งมานั้น นาย ไพร่ ชาย ๑๑ หญิง ๔ รวม ๑๕ คน ใช้ใบมาจากเมืองพัทลุง ตั้งแต่ ณ วันเดือนสิบเบด แรมสี่ค่ำ ปีจอฉศก (๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๗) ต้องลมพายุ เรือชำรุด จึ่งแวะเข้าซ่อมแซมเรือที่เมืองประทิว แล้วก็ใช้ใบมาจากเมืองประทิว

ครั้น ณ วันเดือนห้า ขึ้นห้าค่ำปีกุนยังเปนฉศก (๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๘) ถึงเมืองสมุทปราการ"*

ตามรายงานที่กล่าวนี้ ท่านจะเห็นว่าในกลางรัชกาลที่ ๕ เรือเดินทะเลที่เข้ากรุงเทพฯ มีทั้งเรือใบ และเรือกลไฟ เรือกลไฟซึ่งเป็นของใหม่ยังมีจำนวนน้อยกว่าเรือใบ มีข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งในรายงานฉบับนี้ คือ มีการบอกประเภทของเรือใบ ว่าเป็นเรือกำปั่นบาร์ก (๓ เสา) หรือสกูนเนอ (๒ เสา) หรือศีรษะญวน เข้าใจว่าถ้าหากมีเรือสำเภาเข้ากรุงเทพฯ เจ้าหน้าที่คงรายงานให้กรมท่ารู้ เมื่อไม่มีรายงานว่าเรือสำเภาเข้ากรุงเทพฯ จึงพึงสันนิษฐานว่าไม่มีเรือสำเภาเข้า ถ้าข้อสันนิษฐานนี้เป็นความจริง ก็ควรสำเหนียกได้ว่า การใช้เรือสำเภาแบบของจีนเสื่อมความนิยมลงไปกว่าแต่ก่อนมาก การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพยากรณ์ว่า คนรุ่นหลังจะไม่รู้จักเรือสำเภา เพราะต่อไปคนจะเลิกใช้ จึงโปรดให้สร้างเรือสำเภาขนาดเท่าของจริง ไว้ที่วัดยานนาวา (เดิมชื่อวัดคอกกระบือ) นั้น จึงเป็นคำพยากรณ์ที่แม่นยำจริง ๆ

มีข้อน่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเร็ว และความแน่นอนของเรือกลไฟ ซึ่งทำให้เจ้าของเรือสามารถกำหนดเวลาเรือออกจากท่า และถึงที่หมายข้างหน้าได้อย่างไม่คลาดเคลื่อน ข้อนี้ช่วยให้เกิดการเดินเรือเมล์รับส่งสินค้า และคนโดยสารขึ้นในเมืองไทย ทำให้การขนส่งทางเรือกลไฟเป็นที่นิยมทั่วเมืองไทย

ความขัดข้องในการขนส่งทางแม่น้ำลำคลอง ก็เป็นมูลเหตุสำคัญอย่างหนึ่ง ที่กระทบกระเทือนการเศรษฐกิจของเมืองไทย ในบางครั้งบางคราว เรือแพไปมาไม่ได้ เพราะน้ำตื้น มีเหตุการณ์ที่ควรบันทึกเรื่องหนึ่ง เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕ เกี่ยวกับการตายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ รัฐบุรุษคนสำคัญที่สุดคนหนึ่งของเมืองไทย ในสมัยกรุงเทพฯยุคใหม่ ข้าพเจ้าขอนำบันทึกในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันมาเสนอเสียเลย "เวลาย่ำรุ่ง ท้าวราชกิจวรภัตรเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า สมเด็จเจ้าพระยาเมื่อป่วยหนัก ออกไปอยู่ที่ราชบุรีแล้ว ครั้นเมื่อจะไปฉลองศาลาที่ท่านสร้างไว้ที่มะขามเตี้ย ไปถึงกลอนโคขึ้นไปเก็บมะขามป้อมบนบก หามไปกลางแดดเวลาเที่ยง ไม่ให้ไปก็ไม่ฟัง ครั้นไปถึงต้นมะขามป้อม ก็ไปนอนหลับตาซึมอยู่ กลับมาถึงเรือ ตัวร้อน อาการมาก จึงปรึกษาพร้อมกันเอากลับมาเมืองราชบุรี มานอนท่าพระแท่นดงรังครึ่งคืน แล้วล่องลงมาถึงเมืองราชบุรี เวลาบ่ายโมงเศษหามขึ้นบก พอถึงต้นมะขามหน้าบ้าน ก็เป็นลมคอพับ จึงหามเข้าไปแก้ไขกันอยู่ใต้เรือน เวลานั้นลมก็จัด เอาลับแลเข้าบังไว้ ครั้นเจ้าพระยาสุรวงศ์และญาติซึ่งตามมาภายหลังมาถึงจึ่งพร้อมกันพาท่านลงเรือมาเวลาบ่าย ๕ โมงเศษวานนี้ เรือไฟจูงมาพ้นคลองดำเนินสะดวกมาแล้ว จะเข้าคลองภาษีเจริญติดน้ำ ๆ แห้ง จึงไปรอน้ำอยู่ที่ปากคลองกระทุ่มแบน ถึงปากคลองเวลา ๕ ทุ่มเศษชักเย้องไหล่หน่อยหนึ่ง ก็ถึงแก่พิราลัยที่ปากคลองกระทุ่มแบนนั้น ครั้นน้ำขึ้น จึ่งรีบเอาศพเข้ามาถึงจวนเวลากรู่ ๆ"[๓๗] ถ้าหากเรือกลไฟไม่ติดตื้นในคลองภาษีเจริญ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์คงจะได้รับการรักษาพยาบาลจากนายแพทย์ที่เชี่ยวชาญทันการ อาจไม่เสียชีวิตก็เป็นได้ หรืออย่างน้อยเมื่อชาตาชีวิตถึงฆาตจริง ๆ ถึงจะตาย ก็ตายบนเตียงนอนอันโอ่โถงที่บ้านของท่าน อย่างสมยศสมศักดิ์

* ราชกิจจานุเบกษา จ.ศ. ๑๒๓๗ เล่ม ๒, หน้า ๒๔.

ที่เป็นสมเด็จเจ้าพระยาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑ ถึง ๒๔๑๖ ไม่ใช่ตายในเรืออย่างอเนจอนาถ เช่น พวกไพร่ทั้งปวง

ที่กล่าวมานี้ เพื่อจะให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายได้ทราบถึงลักษณะการขนส่งทางน้ำ ในทศวรรษที่สามของพุทธศตวรรษที่ยี่สิบห้า ว่าในเมืองหลวงเอง หรือตำบลใกล้ ๆ เมืองหลวง วิธีขนส่งก็ยังเป็นแบบโบราณผสมผสานกับแบบใหม่ เช่น เอาเรือกลไฟเข้าผสมกับเรือกำปั่น และเอาเรือติดเครื่องจักรหรือเครื่องยนต์ลากเรือแจว เรือพายเป็นต้น การขนส่งอย่างที่ยกตัวอย่างมาให้เห็นนี้ มีลักษณะเป็นลูกผสมของวิธีโบราณกับวิธีใหม่ จะเรียกว่ามีลักษณะกลางเก่ากลางใหม่ก็เห็นจะได้ นับว่าเป็นความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมืองที่เห็นได้ชัดอย่างหนึ่ง

ต่อไปนี้จะพูดถึงความเจริญก้าวหน้าด้านการขนส่งทางน้ำ ทางทะเล ทางรถไฟ และทางถนนไปตามลำดับ

ก. การขนส่งทางน้ำ

ในรัชกาลที่ ๓ ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะสร้างเรือแบบแปลก ๆ ใหม่ ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมากกว่ารัชกาลก่อน ๆ แต่เรือที่สร้างขึ้นนั้นยังคงใช้แรงคน และแรงลมเป็นพลังขับเรือให้เคลื่อนที่ อันเป็นวิธีโบราณอยู่ตามเดิม

เมื่อวันที่ ๑๑ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๓๘๗ คนที่อยู่ในเมืองสมุทรปราการ นครเขื่อนขันธ์ และกรุงเทพฯ ได้พบเห็นเรือแปลกประหลาดลำหนึ่ง แล่นจากปากน้ำขึ้นมาจนถึงพระนคร เรือลำนี้มีปล่องและมีควันไฟพลุ่งขึ้นมาจากปล่อง ซึ่งนับว่าประหลาดมาก ข้อที่น่าประหลาดใจอีกอย่างหนึ่งก็คือ เรือประหลาดลำนี้ไม่มีแจว ไม่มีใบ แต่แล่นฉิวยิ่งกว่าเรือแข่ง ซ้ำยังแผลงฤทธิ์ทำให้เกิดคลื่นลูกใหญ่ ๆ กระทบกระทั่งเรือแพจนแทบจะล่มจมน้ำ ราวกับแผ่นดินไหว จึงทำความตระหนกตกใจให้แก่คนที่ได้พบเห็นมาก[๓๘]

การปรากฏตัวของเรือกลไฟในแม่น้ำเจ้าพระยาดังกล่าวข้างต้น ทำให้รัฐบาลอยากมีเรือกลไฟไว้ใช้ในราชการบ้าง นายรอเบิต ฮันเตอร์ (มิศหันแตร) ซึ่ง "เข้ามาตั้งค้าขายอยู่ ณ กรุงฯ ก่อนลูกค้าอังกฤษทั้งปวง"* เห็นช่องทางจะหากำไรได้คล่อง ๆ "จึงเอากำปั่นไฟเข้ามาลำหนึ่ง ติดไฟขึ้นใช้กำปั่นให้ขุนนางและราษฎรดู"** โดยหวังจะให้รัฐบาลซื้อไว้ใช้ในราชการ แต่รัฐบาลตำหนิว่า "ก็ไม่เห็นรวดเร็ว พอทัดกันกับเรือ ๙ พาย ๑๐ พาย ไม่เป็นอัศจรรย์นัก กำปั่นลำนั้นก็เป็นกำปั่นเก่า ผุรั่วอยู่บ้างแล้ว จะขอขายให้ในหลวงเป็นราคา ๑๒๐๐ ชั่ง"[๓๙] จึงไม่ซื้อ ที่ไม่ซื้อเป็นเพราะเข้าใจว่าเรือกลไฟให้ประโยชน์ไม่คุ้มค่า

ความเห็นของรัฐบาลในเรื่องคุณประโยชน์ของเรือกลไฟมาเปลี่ยนแปลงต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า "แล้วทรงพระราชดำริว่าแผ่นดินพระบาทสมเด็จ

---

* ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๑), หน้า ๑๖๖.

** เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย และแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรือกลไฟหามีไม่ มีแต่เรือกำปั่นใบ บ้านเมืองเดี๋ยวนี้ก็สมบูรณ์เจริญขึ้น พอจะสร้างเรือรบกลไฟขึ้นไว้สำหรับพระนคร และลาดตระเวน ให้เป็นพระเกียรติยศบ้าง.....ปีเถาะสัปตศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พฌฯหัวเจ้าท่าน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม สั่งเครื่องจักรกลไฟเข้ามาต่อเป็นเรือพระที่นั่งย่อมๆลองดูก่อน ชื่อสยามอรสุมพล (อรสุมพลแปลว่ากำลังไอน้ำ) ต่อเป็นเรือประเทียบขึ้น ๒ ลำ ชื่อเวหนชลเดช ๑ ชื่อนทีเทพธิดา ๑

"ครั้นมาถึงปีมะเส็ง นพศก โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ต่อเรือพระที่นั่งกลไฟใหม่ขึ้นอีกลำ ๑ ชื่อมณีเมขลา พระที่นั่งรองอีกลำ ๑ ชื่อพระที่นั่งเทวาสุราราม และทำเป็นเรือกลไฟขึ้นอีกลำ ๑ ชื่อมหาพิชัยเทพ เรือกลไฟทำด้วยเหล็กมาแต่เมืองลอนดอนลำ ๑ ชื่อเสพย์สหายไมตรี เรือพระที่นั่งอีก ๑ ลำ ๒ ปล่อง ชื่ออรรคราชวรเดช ยาว ๑ เส้น ๑๐ วา เรือพระที่นั่งรองลำ ๑ ชื่ออรรคเรศรรัตนาสน์ เรือนำร้ิว ๒ ลำ ชื่อวรเดชกิจการลำ ๑ ชื่อชลธารมารคมุขลำ ๑ เรือกันโบต ๒ ลำ ชื่อสงครามครรชิตลำ ๑ ชื่อศักดิ์สิทธาวุธลำ ๑ ต่อเป็นเรือกำปั่นรบกลไฟจักรท้ายอีก ๒ ลำ ลำ ๑ ชื่อราญรุกไพรี (อีกลำ ๑) ชื่อสยามูปสดัมภ์ ปากกว้าง ๔ วา ๓ ศอก ยาว ๓๐ วา"[๔๐]

เมื่อมีเรือสมัยใหม่ ก็ต้องตั้งกรมใหม่สำหรับควบคุมดูแลรักษาเรือเหล่านี้ กรมที่ตั้งขึ้นใหม่คือ กรมเรือกลไฟ เจ้ากรมชื่อพระอรสุมพลาธิบาล ปลัดกรมชื่อหลวงชำนาญนาวากล และเนื่องจากเรือหลวงที่ต่อในรัชกาลนี้เป็นเรือทันสมัยทั้งนั้น รัฐบาลจึงเปลี่ยนชื่อนายช่างต่อกำปั่นให้มีคำฝรั่งแทรกอยู่ด้วย คือ ขุนภักดีเภตรา เปลี่ยนใหม่เป็นขุนภักดีโปด (คือโบต) เภตรา หมื่นนราชลธี เปลี่ยนเป็นหมื่นโปดนาวาการ และหมื่นเทพเสนี เปลี่ยนเป็นหมื่นชำนาญโปดกิจ

ตามรายชื่อเรือกลไฟในหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ ปรากฏว่าเรือสยามอรสุมพลเป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๗๕ ฟุต กว้าง ๒๐ ฟุต ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๕ เรือเวหนชลเดชเป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือเหมือนกัน ยาว ๖๐ ฟุต กว้าง ๑๐ ฟุต ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๗ เรือวรเดชกิจการกับเรือชลธารมารคมุข มีขนาดเท่ากัน คือยาว ๕๕ ฟุต กว้าง ๘ ฟุต ใช้ใบพัดข้างเรือเหมือนกัน ต่อเสร็จในปี ค.ศ. ๑๘๕๗

มีเรือกลไฟต่อเสร็จในปี ค.ศ. ๑๘๕๘ อีก ๔ ลำ คือ เรือรุกราชไพรี มณีเมขลา มหาพิชัยเทพ และเสพย์สวัสดิไมตรี ลำแรกเป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๘๐ ฟุต กว้าง ๒๙ ฟุต ลำที่สองเป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๑๑๖ ฟุต กว้าง ๑๕ ฟุต ลำที่สามเป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๑๒๐ ฟุต กว้าง ๑๘ ฟุต ลำที่สี่เป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๖๐ ฟุต กว้าง ๑๕ ฟุต เรือกลไฟหลวงเก่ามีอยู่ใน พ.ศ. ๒๔๐๔ เพียง ๘ ลำ เรือที่ปรากฏชื่อในหนังสือพงศาวดารแต่ไม่ปรากฏชื่อในรายชื่อหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ มีทางเป็นได้สองอย่าง คือ ชำรุดใช้การไม่ได้ หรือมิฉะนั้นก็คงต่อเสร็จภายหลัง พ.ศ. ๒๔๐๔[๔๑]

ยุคนี้เป็นยุคที่เจ้านาย ขุนนาง และเศรษฐีเห่อเรือกลไฟตามอย่างในหลวง หนังสือพงศาวดารว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเรือกลไฟสามลำ "ชื่อ ภารประภา ลำ ๑ อาสวดีรส ลำ ๑ ยงยศอโยธยา ลำ ๑ แต่ในบัญชีเรือกลไฟของหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ ปรากฏว่ามีเพียงสองลำ ลำที่มีชื่อว่าอาสวดีรส เป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๑๒๐ ฟุต กว้าง ๑๘ ฟุต ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ.

๑๘๕๘ อีกลำหนึ่งชื่อทับทิมมณี เป็นเรือต่อคราวเดียวกันกับเรืออาสวดีรส แต่ใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๙๐ ฟุต กว้าง ๑๒ ฟุต

เจ้านายที่เป็นเจ้าของเรือกลไฟยังมีอีก ๒ องค์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท กับพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร กรมหลวงวงศาธิราชสนิทมีเรือ ๒ ลำ ลำใหญ่ใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๙๕ ฟุต กว้าง ๑๑ ฟุต ลำเล็กเป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๖๐ ฟุต กว้าง ๑๐ ฟุต ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๘ ส่วนเรือของกรมหมื่นวิศณุนาถนิภาธร เป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ ยาว ๘๕ ฟุต กว้าง ๑๑ ฟุต ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๙

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มีเรือกลไฟสามลำ ลำหนึ่งชื่อมิติออร์ เป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๑๒๐ ฟุต กว้าง ๑๖ ฟุต ต่อเสร็จในปี ค.ศ. ๑๘๕๘ อีกลำหนึ่งชื่อแอโร เป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ มีขนาดย่อมกว่าลำแรก ต่อเสร็จภายหลังลำแรกปีหนึ่ง ลำที่สามชื่อโอลันท์ และมีชื่อเป็นภาษาไทยว่า ลิ่วลอยเวหน ต่อเสร็จเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๖๐ เป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ

ขุนนางชั้นรองลงมาที่มีเรือกลไฟใช้สอยได้แก่ พระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาวรพงศ์พิพัฒนา พระยาสงขลา และพระนายไวยวรนารถ

บรรดาเรือกลไฟหลวงและเรือเจ้าเรือขุนนางที่ออกชื่อมาแล้ว ล้วนแต่มีขนาดย่อม ๆ ทั้งสิ้น เมื่อเทียบกับเรือกลไฟของพวกเจ้าภาษีนายอากรบางคน หนังสือพงศาวดารกล่าวถึงเรือพวกนี้ว่า "ครั้งนั้นอังกฤษเอาเรือกลไฟเหล็กเข้ามาขายลำ ๑ ชื่อว่าเจ้าพระยา จีนเรียกว่าญี่ปุ่น บรรทุกสินค้าได้ ๗๕๐๐ หาบ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ซื้อไว้เป็นเงิน ๕๕,๐๐๐ เหรียญ พระยาพิศาลศุภผลต่อรือกลไฟใหญ่ขึ้นลำ ๑ ชื่ออาลิเกเตอร์ แล้วตีใช้หนี้เงินหลวง โปรดฯให้ชื่อศรีอยุธยาเดช แล้วซื้อเรือกลไฟใหญ่ทำด้วยเหล็กลำ ๑ ชื่อไวคอนแก ๑ จีนเรียกว่าสาบานกิม โตกว่าเจ้าพระยา จุ ๙๐๐๐ หาบ"* เราได้รายละเอียดของเรือที่ว่านี้เพิ่มเติมจากรายชื่อเรือกลไฟของหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษที่กล่าวมาแล้วว่าเรือเจ้าพระยาเป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๒๐๕ ฟุต กว้าง ๒๘ ฟุต เจ๊สัวยิ้มซื้อเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๘ และเรือจระเข้หรืออาลิเกเตอร์ของพระยาพิศาลศุภผล เป็นเรือใช้ใบพัดท้ายเรือ ยาว ๒,๐๐๐ ฟุต กว้าง ๒๗ ฟุต ลงน้ำเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๕๙ ท่านเจ้าคุณผู้นี้ยังมีเรือกลไฟอีกลำหนึ่งชื่อไวเคาต์แคนนิง เป็นเรือใช้ใบพัดข้างเรือ ลงน้ำเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๖๑ หนังสือพิมพ์ไม่ได้บอกขนาดเรือ เพียงแต่บอกว่าเป็นเรือต่อในเมืองไทย เพราะฉะนั้นก็คงเป็นเรือไม้ ไม่ใช่เรือเหล็ก เพราะอู่ต่อเรือในเมืองไทยต่อแต่เรือไม้ทั้งนั้น

หนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวด้วยว่า "ภายหลังพวกเจ๊สัว และนายห้างก็ทำเรือกลไฟเล็ก ๆ ขึ้นอีกหลายลำ"** ความข้อนี้แสดงว่าการเป็นเจ้าของเรือกลไฟกำลังเป็นแฟชั่นใหม่ของพวกผู้ดีและคนมีเงินในต้นศตวรรษที่ ๒๕

ขณะที่พวกผู้ดีและพวกคนมีเงินนั่งเรือกลไฟอย่างภาคภูมินั้น พวกราษฎรก็ได้แต่ชะแง้แลมองด้วยความอยากนั่งกับเขาบ้าง แต่ไม่มีวาสนาจะได้นั่งเรือกลไฟจนตลอดรัชกาลที่ ๔

---

* เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ "พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔" พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๖, หน้า ๗๓๑.

** เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๒.

ต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ จึงได้มีคนนำเรือกลไฟมาใช้รับส่งคนโดยสาร ว่าตามหลักฐานเท่าที่ค้นหาได้ เข้าใจว่าการใช้เรือกลไฟรับส่งคนโดยสารเริ่มต้น เมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ วันนั้นคงเป็นวันที่ราษฎรในกรุงเทพฯ แตกตื่นกันไปนั่งเรือกลไฟอย่างแน่นขนัด เพราะเป็นของแปลกใหม่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน เชื่อว่าคนที่แตกตื่นกันไปลงเรือกลไฟในวันนั้นคงรู้สึกเสียดายไปตาม ๆ กันที่ระยะทางช่างสั้นเสียเต็มประดา คือเพียงชั่วข้ามลำแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างท่าเตียนกับท่าวัดอรุณราชวราราม เท่านั้นเอง หัวใจยังไม่ทันพองเต็มที่ก็ต้องขึ้นจากเรือเสียแล้ว [๔๒]

เข้าใจว่าเรือกลไฟที่รับส่งคนโดยสารข้ามฟากระหว่างท่าเตียนกับท่าวัดอรุณราชวรารามคงเป็นของบริษัทแม่น้ำฟลอทิลลาทุนจำกัด ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ และได้เปิดบริการรับส่งคนโดยสารถึง ๙ สาย สายที่ ๑ เริ่มต้นจากท่าวัดจักรวรรดิ (วัดสามปลื้ม) ไปจนถึงเมืองสมุทรปราการ สายที่ ๒ เริ่มต้นจากท่าบางรักไปยังเมืองนครเขื่อนขันธ์ (ปากลัด) สายที่ ๓ เริ่มต้นจากท่าวัดจักรวรรดิ ปลายทางอยู่ที่ปากเกร็ด สายที่ ๔ ตั้งต้นที่บางคอแหลม ปลายทางอยู่ที่ท่าเตียน สายที่ ๕ ตั้งต้นที่ท่าวัดจักรวรรดิ ปลายทางอยู่ที่ท่าสามเสน สายที่ ๖ เริ่มจากท่าเตียน เข้าไปในคลองบางกอกน้อย สายที่ ๗ เริ่มจากท่าเตียนเหมือนกัน เข้าไปในคลองบางกอกใหญ่ จนถึงตลาดพลู สายที่ ๘ เป็นสายข้ามฟากระหว่างท่าเตียนกับวัดอรุณราชวราราม สายที่ ๙ เป็นสายข้ามฟากอีกเหมือนกัน คือข้ามจากท่าช้างวังหน้า ไปยังวัดระฆังโฆสิตาราม [๔๓]

บริษัทแม่น้ำฟลอทิลลาเห็นจะเป็นของพวกฝรั่ง รัฐบาลกลัวจะน้อยหน้าฝรั่งกระมัง จึงให้กรมไปรษณีย์หาเรือมาเดินรับส่งคนโดยสารบ้าง เพื่อส่งเสริมการขนส่งให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เรือของกรมไปรษณีย์ได้ชื่อว่าเรือเมล์ เพราะเป็นเรือรับส่งถุงเมล์ไปรษณีย์มาก่อน ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ อันเป็นปีเริ่มแรกรับส่งคนโดยสาร กรมไปรษณีย์ได้เปิดสายเดินเรือถึง ๕ สาย สายที่ ๑ เดินระหว่างกรุงเทพฯ กับกรุงเก่า สัปดาห์ละ ๓ วัน คือ วันอาทิตย์ วันอังคาร และวันพฤหัสบดี ออกจากท่ากรมไปรษณีย์เวลาสองโมงเช้า เรือกลไฟที่เดินในสายนี้มี ๒ ลำ ชื่อเรืออิเลกตรา กับเรือภาณุรังษี เที่ยวกลับออกจากกรุงเก่าเวลาสองโมงเช้าทุกวันจันทร์ วันพุธ และวันศุกร์ สายที่ ๒ เดินระหว่างกรุงเก่ากับนครสวรรค์ เดือนละสองหน เรืออิเลกตราออกจากกรุงเทพฯ มายังกรุงเก่าทุกวันที่ ๒ และที่ ๑๖ แล้วเดินทางไปยังเมืองนครสวรรค์ในวันที่ ๓ และวันที่ ๑๗ เรือจอดที่เมืองนี้ ๑ วัน แล้วเดินทางกลับ สายที่ ๓ เดินระหว่างกรุงเก่ากับเมืองสระบุรีสัปดาห์ละหนึ่งเที่ยว [๔๔] สายที่ ๔ และที่ ๕ เป็นสายออกทะเล จะยังไม่พูดถึงในตอนนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ มีจดหมายเหตุทางราชการกล่าวว่า "เรือเมล์กลไฟเดินรับส่งคน (ในคลองบางขุนเทียน) แล่นมาเร็วโดนสพานบ้านมอญที่อยู่ริมวัดหัก (วัดท่าข้าม ตำบลบางบอน) เกิดทุ่มเถียงกันขึ้น คนในเรือเมล์เอาปืนโก๊ยิงหลายนัด" [๔๕] แสดงว่าการเดินเรือเมล์ในคลองบางกอกใหญ่ได้ยืดเส้นทางเลยตลาดพลูไปจนถึงวัดท่าข้าม ตำบลบางบอนแล้ว จะเลยวัดท่าข้ามไปถึงไหนหาทราบไม่

การใช้เรือกลไฟลากเรือบรรทุกสินค้านั้น ชาวอเมริกันเป็นผู้ริเริ่มขึ้นก่อนชนชาติอื่น ๆ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ มีแจ้งความในหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ บอกให้ห้างร้านทั้งปวงทราบว่า

นายโทมัส มิลเลอเป็นตัวแทน (ของใครไม่ทราบ) ในกรุงเทพฯ มีเรือลำเลียง ๕ ลำ ชื่อเอนเทอไพรส์ คอนชา ดัลไมดา คอกคิล และเดสดีโมนา และมีเรือกลไฟสำหรับลากเรือลำเลียง ๑ ลำ ชื่อแจ๊กวอเตอส์ กัปตันเรือชื่อวิลเลียม เวสต์ อินยิเนียประจำเรือชื่ออีสคาร์ แจ๊กซัน ในหนังสือบางกอกกาเลนดา ปีต่อมา ได้ความว่า กิจการลำเลียงสินค้าที่ว่านี้เป็นของบริษัท ซี.จี. แอลเลน มีเรือกลไฟสำหรับลากเรือลำเลียงเพิ่มขึ้นอีกลำหนึ่ง ชื่อไวคอฟ และมีบริษัทลำเลียงสินค้าตั้งขึ้นใหม่อีกบริษัทหนึ่ง ชื่อบริษัท ดี. เค. เมซัน มีเรือกลไฟชื่อแฟรีเป็นเรือลากเรือโยง[๔๖] นี่แสดงว่าการค้าขายกับต่างประเทศเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน

เมื่อชาวอเมริกันนำวิธีการขนส่งแบบใหม่ คือ เอาเรือลำเลียงสินค้าหลาย ๆ ลำมาผูกโยงกันเป็นพรวน แล้วใช้เรือกลไฟลากเรือโยง ทำให้ขนสินค้าได้มากมายในการขนส่งเพียงเที่ยวเดียว คนไทยและคนต่างชาติที่หาเลี้ยงชีพทางค้าขายและทางขนส่งก็เอาอย่างบ้าง คือใช้เรือกลไฟลากเรือบรรทุกข้าวเปลือก ข้าวสาร หรือสินค้าอื่น ๆ ทำให้ทุ่นเวลาทุ่นแรงและทุ่นค่าขนส่งกว่าวิธีขนส่งแบบโบราณมาก เพราะเรือกลไฟลำหนึ่งอาจลากเรือโยงซึ่งมีจำนวนตั้ง ๑๐ ลำขึ้นไปได้อย่างสบาย

ตามหลักฐานเท่าที่หาได้ในปัจจุบันนี้ ผู้ริเริ่มนำเรือกลไฟมารับจ้างลากเรือโยงในลำน้ำเจ้าพระยาเหนือกรุงเทพฯ ขึ้นมา คือ ปลัดอำเภอเสนาใหญ่ (พ่อหลวงมิลินทวณิช) เมืองกรุงเก่า เริ่มดำเนินการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ทำการลากเรือโยงจากกรุงเก่าลงไปยังกรุงเทพฯ แต่ดำเนินงานได้ไม่กี่เที่ยวก็ต้องเลิก เพราะเรือถูกผู้ร้ายปล้นที่อำเภอผักไห่ และมีคนถูกยิงตายหลายคน

จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงมีผู้นำเรือกลไฟมารับจ้างลากเรือโยงอีกครั้งหนึ่ง เจ้าของเรือกลไฟชื่อพระสรรพการหิรัญกิจ เจ้าของปาร์คสามเสน (ที่วชิรพยาบาลตั้งอยู่ในปัจจุบันนี้) กิจการเจริญขึ้นเป็นลำดับ คุณพระจึงตั้งบริษัทนาวาสยาม มีเรือกลไฟรับส่งผู้โดยสาร และสินค้าจากท่าเรือริมแม่น้ำเจ้าพระยาในแขวงเมืองกรุงเก่า ไปยังกรุงเทพ ฯ[๔๗]

ข. การขนส่งทางทะเล

เมื่อครั้งรัฐบาลส่งกองทัพจากกรุงเทพฯ ไปปราบกบฏในภาคใต้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๒ พาหนะสำหรับลำเลียงทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์มีแต่เรือใบอย่างเดียว เป็นเรือใบแบบจีนที่เรียกว่าสำเภาบ้าง เป็นเรือใบแบบญวนที่เรียกว่าเรือศรีษะญวนบ้าง เป็นเรือใบไทยที่เจ้าพระยานคร (น้อย) ต่อเป็นตัวอย่างบ้าง (เรียกว่าเรืออย่าง) และเป็นเรือใบแบบฝรั่งที่เรียกว่ากำปั่นบ้าง เนื่องจากเรือลำเลียงมีหลายประเภท แล่นช้าบ้างเร็วบ้าง จึงถึงเมืองสงขลาไม่พร้อมกัน เรือกำปั่นไปถึงก่อนเรือประเภทอื่น แสดงว่าเรือกำปั่นมีสมรรถภาพดีกว่าเรือแบบจีน แบบญวน แบบไทย แต่ถึงกระนั้นก็เสียเวลาเดินทางกว่าเดือนหนึ่ง การที่เดินทางล่าช้าผิดปรกติ เพราะต้องเผชิญกับพายุต้องรอเรืออื่น ๆ ที่อยู่ในกระบวนเดียวกัน และต้องขนน้ำจืดระหว่างทาง

ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งจะมีขึ้นในวันที่ ๑๘ สิงหาคม ไพร่พลตามเสด็จแบ่งออกเป็นสองพวก พวกหนึ่งไปทางทะเล อีกพวกหนึ่งไปทางบกผสมทางเรือ คือลงเรือเข้าคลองบางกอก

ใหญ่ ไปออกคลองมหาชัย ออกแม่น้ำท่าจีน เข้าคลองสุนขหอน ออกแม่น้ำแม่กลอง แล้วออกทะเล เพื่อไปเข้าปากน้ำเพชรบุรี ผู้แต่งนิราศเกาะจานบรรยายความรู้สึกของคนไม่เคยออกทะเลว่า

"แต่ตัวพี่นี้หนาไม่ว่าเล่น พอแลเห็นปากอ่าวให้หนาวสั่น
ดูลิบลิบแลไม่เห็นเป็นหมอกควัน ยิ่งพรั่นพรั่นเหลือจะจำพร่ำเป็นกลอน
ด้วยไม่เคยเลยสักครั้งตั้งแต่เกิด พ้าผี่เถิดเจียนจะพับลงกับหมอน
คลื่นก็ยอท้อใจอาลัยวรณ์ จะนั่งนอนไม่เป็นสุขให้ทุกข์ใจ"

กระบวนเรือถึงเมืองเพชรบุรีในวันที่สามของการเดินทาง ต่อจากนี้ไปพวกตามเสด็จจะต้องเดินทางบก จึงต้องหาเกวียนสำหรับบรรทุกข้าวของ เสียเวลาเตรียมเสบียงและหาเกวียนอยู่ที่เมืองเพชรบุรี ๔–๕ วัน แล้วออกเดินทาง ทั้งนายและไพร่เดินตีนเปล่า ไม่ได้สวมรองเท้าอย่างพวกเราในสมัยปัจจุบันนี้ และจำเพาะออกเดินทางกลางป่าในฤดูฝน จึงได้รับความยากลำบากเป็นอันมาก ดังที่ท่านผู้แต่งนิราศเกาะจานพรรณนาว่า

"พอสำเร็จเสร็จซึ่งบริโภค ลมก็โบกโบยลั่นเสียงหวั่นไหว
พายุพยับอับทั่วพนมไพร ฝนก็ใส่ซู่ซู่อู้อู้ลง
น้ำออกนองต้องนั่งยองยองสิ้น นายนรินทร์นั่งหลับตะลึงหลง
ฉวยได้หีบรองนั่งตั้งดำรง ไม่วิ่งวงเหมือนเขาเหล่าเพื่อนกัน
ทั้งยุงย่อยพลอยซ้ำร่ำแต่กัด บ้างเหวี่ยงวัดตีตบตลบหัน
ไม่หยุดมือฮือมากว่าหมื่นพัน ฝนก็รันยุงก็ชุมยิ่งกลุ้มใจ
ที่ก็เปียกดินก็เปรอะเลอะทั้งหมด ให้ระทดใจจิตหวิวหวิวไหว
โอ้เวรนำกรรมสร้างแต่ปางใด เผอิญให้ตามทันในวันนี้"

พวกตามเสด็จออกเดินทางจากเมืองเพชรบุรี ผ่านหนองจอก หนองบัว บ้านชะอำ บางควาย ห้วยทราย หนองสะแก เขาตะเกียบ ข้ามแม่น้ำปราณบุรี เข้าทุ่งสังกะทาย ผ่านเขาสามร้อยยอด ผ่านเมืองประจวบคีรีขันธ์ บ้านห้วยตะโก เขาช่องกระจก เกาะหลัก อ่าวมะนาว เขาวาน แล้วจึงถึงตำบลหว้ากอ เสียเวลาเดินทางอีก ๘ วัน นับแต่ออกจากพระนครจนถึงหว้ากอเป็นเวลารวมทั้งสิ้นครึ่งเดือน การเดินทางบกผสมทางเรือของคนตามเสด็จพวกนี้ล่าช้า และลำบากกว่าพวกที่ไปทางทะเลมาก เพราะพวกหลังนี้นั่งเรือกลไฟจนถึงตำบลหว้ากอภายในเวลาวันเดียว เช่นอย่างเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชออกจากพระนครในวันศุกร์ที่ ๗ สิงหาคม เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที พอถึงวันเสาร์เวลาเที่ยง ก็ถึงหน้าค่ายหลวงตำบลหว้ากอแล้ว ส่วนพวกที่ลงเรือแจวเข้าคลองไปนั้น ออกจากพระนครตอนย่ำรุ่ง กว่าจะถึงเมืองสมุทรสาครก็ตอนค่ำ จำเป็นต้องจอดค้างคืนเสียคืนหนึ่ง เนื่องจากคนแจวเรือข้อลำแจวต่อไปไม่ไหว เพราะฉะนั้นในเวลา ๒๔ ชั่วโมง จึงไปได้เพียงถึงเมืองสมุทรสาครเท่านั้น ต่างกันกับเรือกลไฟซึ่งแล่นไปโดยไม่ต้องหยุดพักเอาแรงเลย

เรือกลไฟของไทยชื่อเจ้าพระยา เห็นจะเป็นเรือเมล์ลำแรกที่ทำการขนส่งคนโดยสาร สินค้า และไปรษณีย์ภัณฑ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์เป็นประจำ เรือลำนี้เป็นเรือเหล็กต่อในประเทศ

อังกฤษ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (เจ๊สัวยิ้ม) ซื้อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ ไม่ทราบว่าวันเริ่มต้นทำหน้าที่เป็นเรือเมล์ตรงกับวันใดเดือนใด และได้แวะรับส่งสินค้าหรือไปรษณีย์ภัณฑ์ตามเมืองท่าของไทยหรือไม่ รู้แต่ว่าเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ เรือลำนี้ก็ยังเดินระหว่างกรุงเทพฯ กับสิงคโปร์อยู่เช่นเดิม และมีฝรั่งชื่อออร์ตันเป็นนายเรือ ต่อมาก็มีเรือกลไฟของไทยลำที่สองมาเดินแข่งขันกับเรือเจ้าพระยา หมอบรัดเลจดบันทึกเมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๐ ว่า "เรือไฟชื่อกลาโหม แรกเข้ามาเดินระหว่างกรุงเทพฯ กับสิงคโปร์"[๔๘] เรือลำนี้มีฝรั่งชื่อเบลีย์เป็นกัปตัน เจ้าของไม่ได้อยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่อยู่ที่ภูเก็ต เป็นผู้ว่าราชการเมืองภูเก็ต ข้าพเจ้าไม่ทราบอีกเหมือนกัน ว่าเรือกลาโหมแวะรับส่งคนโดยสารและข้าวของตามเมืองท่าของไทยหรือไม่

เรือเมล์เดินระหว่างกรุงเทพฯ กับสิงคโปร์ลำที่สามชื่อบางกอก หมอบรัดเลจดบันทึกเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๒ ว่า "เรือเมล์ชื่อบางกอกแรกเข้ามาถึง"* เข้าใจว่าเรือเมล์ลำนี้คงมีห้องนอนมากห้อง และมีเครื่องตกแต่งประดับประดาสวยงามดีกว่าเรือกลาโหมและเรือเจ้าพระยา รัฐบาลจึงได้ซื้อไว้เป็นเรือพระที่นั่ง ดังปรากฏในบันทึกประจำวันของหมอบรัดเลว่า "กรกฎาคมที่ ๑๕ รัฐบาลซื้อเรือกลไฟชื่อบางกอก ราคา ๗๕๐๐๐ เหรียญ เพื่อแต่งเป็นเรือพระที่นั่งเสด็จอินเดีย..... ธันวาคมที่ ๑๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยเรือบางกอกไปประพาสอินเดีย..... มีนาคมที่ ๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสอินเดีย ๔ เดือน กลับมาถึง..... มีนาคมที่ ๒๔ รัฐบาลขายเรือบางกอกให้นะกุด่าอิสมัยสุละมันยีเดินเป็นเรือเมล์ต่อไป"[๔๙]

ในต้นรัชกาลที่ ๕ เห็นจะในราว พ.ศ. ๒๔๑๓ เจ้าของเรือกลาโหมได้เปลี่ยนแปลงเส้นทางเดินเรือจากเดิม คือเปลี่ยนไปเดินระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกง

รัฐบาลเพิ่งจะมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการขนส่งทางทะเลต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ กรมไปรษณีย์ได้เริ่มดำเนินการในเรื่องนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นต้นมา ด้วยการเปิดบริการรับส่งคนโดยสารจากกรุงเทพฯ ไปยังเกาะสีชัง และตำบลอ่างศิลา สถานที่ตากอากาศลือชื่อในสมัยนั้น สายหนึ่ง และรับส่งคนโดยสารจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองท่าทางด้านตะวันตกของอ่าวไทยจนสุดทางที่เมืองกาญจนดิษฐ์ (สุราษฎร์ธานีในปัจจุบัน) อีกสายหนึ่ง สายแรกกำหนดออกจากกรุงเทพฯ สองวันต่อหน ส่วนสายที่สองมีกำหนดเดือนละสองเที่ยว เที่ยวแรกเริ่มต้นในวันที่ ๑๐ กรกฎาคม

ค. บริษัทขนส่งซึ่งตั้งในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๕ มีบริษัทขนส่งตั้งขึ้นหลายบริษัท บริษัทแรกที่ตั้งขึ้นคือบริษัทแม่น้ำฟลอทิลลา ทุนจำกัดที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว ซึ่งดำเนินการขนส่งเฉพาะแต่ในลำน้ำเจ้าพระยามาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ ต่อมาอีก ๑๐ ปี บริษัทอีสเอเชียติกซึ่งทำการค้าหลายด้าน ก็ดำเนินการขนส่งทางทะเลระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองชายทะเลด้านตะวันตกของอ่าวไทย โดยได้รับเงินอุดหนุนของรัฐบาล ซึ่งต้องการขยายการไปรษณีย์ไปยังภาคใต้ บริษัทอีสเอเชียติกเริ่มเดินเรือเที่ยวแรกในปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๑ เรือแวะเมืองท่าใดบ้างหาทราบไม่ เที่ยวที่สอง เริ่มต้นเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ มีกำหนดแน่นอนดังนี้คือ

* ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๒, "จดหมายเหตุของหมอบลัดเล," (พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๐๗), หน้า ๗๕.

เรือกลไฟชื่อนาตุนา ออกจากกรุงเทพฯ วันที่ ๑๑ เมษายน เวลาเที่ยง จอดรับส่งคนโดยสาร สินค้า และเมล์ไปรษณีย์ที่บางสะพาน ชุมพร หลังสวน ไชยา บ้านดอน นครศรีธรรมราช สงขลา ปัตตานี สายบุรี กลันตัน ถึงตรังกานู ในวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ เวลาเช้าหนึ่งโมง

ขากลับ ออกจากตรังกานูในวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๒ เวลาย่ำค่ำ จอดรับส่งคนโดยสาร สินค้า และเมล์ไปรษณีย์ที่กลันตัน สายบุรี ปัตตานี สงขลา นครศรีธรรมราช บ้านดอน ไชยา หลังสวน ชุมพร บางสะพาน ถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ เวลาย่ำค่ำ

มีกำหนดเดินเรือเดือนละครั้ง ข้อที่น่าสังเกตคือการเดินทางจากกรุงเทพฯ ถึงบางสะพาน ซึ่งอยู่ใต้ตำบลหว้ากอลงไปมาก เสียเวลาเพียง ๑๙ ชั่วโมงเท่านั้น[๕๐] แสดงว่าเรือนาตุนามีผีจักรเร็วกว่าเรืออรรคราชวรเดช และเรือกลไฟลำอื่น ๆ ที่สร้างในรัชกาลที่ ๕

ได้ความจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ว่า "ได้ (ทำ) สัญญากับบริษัท ให้มีเรือไฟส่งไปรษณีย์แลรับคนโดยสาร ในระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายทะเลตะวันออกอีกสายหนึ่ง" ข้าพเจ้าเข้าใจว่าบริษัทที่ว่านี้คงจะเป็นบริษัทอีสเอเชียติก

ต่อมาก็มีบริษัทขนส่งเพิ่มขึ้นอีกบริษัทหนึ่ง ชื่อบริษัทแม่น้ำโมเตอร์โบต ซินดิเก็ต น่าเสียดายที่ไม่พบหลักฐานว่าบริษัทนี้ตั้งขึ้นในปีใด และเรือของบริษัทรับส่งคนโดยสารจากตำบลใดไปยังตำบลอะไร แต่พอจะรู้ว่าบริษัทใหม่นี้ใช้เรือยนต์รับส่งผู้โดยสาร

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ มีบริษัทขนส่งตั้งใหม่อีกบริษัทหนึ่ง ชื่อบริษัทแม่น้ำโมเตอร์โบต กัมปนีลิมิเต็ด "ตั้งขึ้นสำหรับจะทำการ คือรับโอนกิจการของบริษัทชื่อแม่น้ำโมเตอร์โบต ซินดิเก็ต อันดำเนินอยู่ในเวลานี้ มากระทำและขยายให้กว้างขวางต่อไป ในทางมุ่งหมายอย่างเดียวกัน กล่าวคือ รับคนโดยสานด้วยเรือที่เดินทางด้วยจักรโมเตอร์ และเรืออย่างอื่นในลำแม่น้ำเจ้าพระยา และในท่าน้ำอื่นๆในกรุงสยาม ตามที่เปนความสมควรแก่การโดยสานที่ติดต่อกันกับทางรถรางของบริษัทสยามอิเล็กตรีซิตี กัมปนีลิมิเต็ด และจะสร้างและจะใช้ท่าน้ำ และวิธีอย่างอื่น ๆ เพื่อให้เรือเข้ารับคนโดยสานได้ จะสร้างและเดินรถแตรมนั้น ๆ เพื่อรับส่งคนโดยสานสำหรับเรือที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ปากลัด และในที่อื่น ๆ ซึ่งบริษัทจะเห็นสมควร และกระทำการเพิ่มเติมและขยายการนั้น ๆ ออกไป สุดแล้วแต่บริษัทจะเห็นสมควร เพื่อประโยชน์ในการเดินเรือของบริษัท"* ในการประกาศพระราชทานอำนาจพิเศษแก่บริษัทแม่น้ำโมเตอร์โบตมีการระบุชื่อผู้ก่อตั้งบริษัท ๗ คน คือ มิสเตอร์เอเวสเตนโฮล์ มิสเตอร์วีเกดดี นายยอด นายเขียน นายฮุย นายหลอด มิสเตอร์ยอนบรุน[๕๑] ขอให้ท่านผู้อ่านสังเกตว่ามีคนไทยเป็นตัวตั้งตัวตีร่วมอยู่ด้วย แต่ละคนไม่มีนามสกุล เพราะสมัยนั้นคนไทยยังไม่รู้จักใช้นามสกุล

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ มีบริษัทขนส่งจดทะเบียนตั้งบริษัทเพิ่มขึ้นอีกสามบริษัท บริษัทแรกจดทะเบียนเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๕๑ ชื่อบริษัทตรานสปอตกัมปนีโมโตลิมิเต็ด มีวัตถุประสงค์ "รับส่งคนโดยสารด้วยเรือในกรุงสยาม สร้างอู่แลมีที่สำหรับซ่อมแซม สั่ง แลขายเครื่องจักร แลของต่าง ๆ สำหรับ

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๑, "หนังสือกำหนดอำนาจสำหรับบริษัทแม่น้ำโมเตอร์โบตกัมปนีลิมิเต็ด," หน้า ๒๒๗.

สร้างแลซ่อมแซมเรือ และจะกระทำการต่าง ๆ ซึ่งเนื่องหรือให้ผลสำเร็จกับความมุ่งหมายของบริษัท"*
ผู้ก่อตั้งบริษัท ๕ คน คือ เอช. แฮงคอร์ เอ. เลสเลอร์ เอฟ. ลอตซ์ พี. เซวาส และดับลิว.เอ.ยี.ติเลกิ
บริษัทที่สองชื่อบริษัทเรือไฟไทยทุนจำกัด จดทะเบียนเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๑ ผู้ก่อตั้งบริษัท
มี ๗ คน คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ หม่อมไพชยนต์เทพ มิสเตอร์อิมิล เยอรเกน
เซน มิสเตอร์ เอส. เอช. เฮนดริกด์ มิสเตอร์อักเซลเฮทมาร์ มิสเตอร์เอริกเลท และมิสเตอร์ อาร์. ฮันเซน
วัตถุประสงค์ของบริษัทมีดังต่อไปนี้คือ "ก. เพื่อจะซื้อแลรับเอาเรือกลไฟใหญ่น้อย เรือลำเลียง เรือ
อื่น ๆ ของบริษัทอิศเอเชียติกทุนจำกัด ซึ่งเวลานี้บริษัทอิศเอเชียติกทุนจำกัดได้ใช้อยู่ ในการค้าขายใน
อ่าวสยามแลอ่าวที่ใกล้เคียง และเพื่อจะได้กระทำการค้าขาย เช่นเดียวกันกับบริษัทอิศเอเชียติก ในอ่าว
ที่ใกล้เคียง และ ข. เพื่อจะได้ประกอบกิจธุระในทางเรืออย่างหนึ่งอย่างใด แลเพื่อจะกระทำการอื่น ๆ
ซึ่งเกี่ยวข้องกับกิจธุระดังกล่าวแล้วนั้นด้วย ตามแต่จะได้เป็นการเกิดผลประโยชน์แก่บริษัท"[๕๒]

บริษัทที่สามชื่อบริษัทเรือเมล์จีนสยามทุนจำกัด จดทะเบียนเมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๑
ผู้ก่อตั้งบริษัทมี ๒๐ คน ข้าพเจ้าคิดว่าผู้สืบสายเลือดจากชาวจีนคงจะอยากรู้จักชื่อคนเหล่านี้ ซึ่งมาลง
ทุนลงแรงทำประโยชน์ให้บังเกิดแก่เมืองไทยอันเป็นมาตุภูมิของเรา จึงยินดีระบุชื่อทุก ๆ คน มีหลวง
โสภณเพชรรัตน์ (กิ โสภโณตร) ลูกนายอากรเต็ง ซึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอุดรภัณฑ์
พานิชและเป็นเจ้าของห้างกิมเซ่งหลี พระสรรพการหิรัญกิจ หลวงจิตรจำนงวาณิช จีนแต้ใต้ฉิน
จีนแต้ฮง จีนหงุ่ยติดหยู จีนตั้งกวางตี่ จีนตั้งไฉตึ้ง จีนเบ๊เฮงสูน จีนตั้งฮองหยู จีนเซียวอุดเสง จีน
ย้วนง่วนเฮง จีนฮุนฮวด จีนฟั่วต็ก จีนเนี่ยซิ่วซัว จีนหลีทงหัว จีนโง่วล่ำซำ จีนเอียเฮียงสิ่ว จีนจูส่งซัว
และจีนจูกวางหลี ในหนังสือ กำหนดอำนาจสำหรับบริษัท ปรากฏวัตถุประสงค์ของบริษัทดังต่อไปนี้
คือ "(ก) เพื่อจะทำการเดิรเรือค้าขายในระหว่างกรุงสยามกับต่างประเทศ มีเมืองสิงคโปร์ เมืองฮ่องกง
และประเทศจีนเปนต้น (ข) เพื่อจะสร้าง หรือเช่า เรือกำปั่น สำหรับทำการดังว่ามานั้น (ค) เพื่อ
จะสร้าง หรือให้เช่า หรือเช่าท่าจอดเรือ สพานจอดเรือ หรือโรงรับส่งถ่านศิลา (ฆ) เพื่อจะกระทำ
ทุกอย่าง หรือแต่บางอย่างในการเหล่านี้ คือ เปนเจ้าของเรือกำปั่น เปนนายหน้าในการหาเรือกำปั่น
ให้คนอื่น เปนนายหน้าในการรับประกันใช้ค่าสิ่งของที่อาจต้องภยันตราย เปนธุระจัดการทรัพย์ที่เกี่ยว
ด้วยเรือกำปั่น ทำการรับสัญญาส่งสินค้า ทำการขนสินค้า โดยทางบกแลทางทะเล เปนเจ้าของเรือ
บรรทุกสินค้าทำการลำเลียงสินค้าด้วยเรือลำเลียง ทำการรับธุระแทนคนอื่นในการส่งกันต่อ ๆ ไป ทำ
การตั้งที่รักษาสินค้า ด้วยวิธีใช้ความหนาวเย็น ทำการตั้งโรงพักสินค้า ทำการเปนเจ้าของท่าจอดเรือ
กำปั่น แลทำการต่าง ๆ ในการพานิชกรรม นอกจากนี้ยังมีกิจการอีกหลายอย่าง ซึ่งระบุไว้ในข้อ (ง)
ข้อ (จ) และข้อ (ช)"[๕๓]

ชาวจีนและลูกจีนหลานจีนที่ออกชื่อมานี้ บางคนมีชื่อเสียงในทางอื่นนอกจากทางค้าขาย เช่น
นายเซียวฮุดเสง ซึ่งเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์จินโนสยามวารศัพท์ และเป็นผู้มีส่วนร่วมในการ
เปลี่ยนแปลงการปกครองในประเทศจีนให้เป็นประชาธิปไตย แทบทุกคนประกอบอาชีพหลายด้าน เช่น
บางคนเป็นเจ้าของโรงสี เจ้าของโรงเลื่อย เจ้าของธนาคาร เจ้าของโรงงาน

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๒, "หนังสือกำหนดอำนาจสำหรับบริษัทตรานสปอตกัมปนีโมโตลิมิเต็ด," หน้า ๑๙๗–๑๙๘.

ง. การขนส่งทางบก

ยวดยานที่ใช้เป็นพาหนะขนส่งทางบกในรัชกาลที่ ๕ มีของแปลก ๆ ใหม่ ๆ หลายอย่าง ที่คนสมัยอยุธยา หรือคนสมัยกรุงเทพฯ ยุคโบราณไม่เคยเห็น เช่น รถม้า รถจักรยานสองล้อ รถจักรยานสามล้อ รถลาก รถรางเทียมม้า รถรางไฟฟ้า รถไฟและรถยนต์

รถม้า ในบรรดายวดยานแปลกและใหม่ที่ว่ามานี้ ที่เคยมีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ มีอยู่เพียงชนิดเดียว คือ รถม้า รถม้าสมัยนั้นต้องสั่งซื้อจากเมืองสิงคโปร์ เป็นรถสองล้อเทียมม้าเดี่ยว สำหรับเจ้าของขับเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดขับเองเสมอ เมื่อพระเจ้าอยู่หัวโปรดรถม้า บรรดาเจ้านายและขุนนางก็เอาอย่าง การขับรถม้าด้วยตนเองเป็นแฟชั่นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เช่น อย่างที่มีข่าวปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษปี ค.ศ. ๑๘๗๑ ว่า "ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับจากเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองชะวาแล้ว คนไทยชั้นผู้ดีก็เลิกไว้ผมมหาดไทย (หรือผมหลักแจว) พากันนิยมสวมเสื้อเชิทชั้นในสีขาวซึ่งมีกระดุมทองสุกปลั่ง และสวมเสื้อชั้นนอกติดกระดุมแฟนซี ผูกเน็กไทลายสวย ๆ เมื่อคราวเรือเจ้าพระยากลับจากสิงคโปร์เที่ยวก่อน เพื่อนคนหนึ่งของบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ฉบับนั้นได้ไปชมสินค้าในเรือลำนั้นในตอนเช้าวันรุ่งขึ้น ได้พบท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เสนาบดีกรมพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย เสนาบดีกรมท่ากับขุนนางผู้ใหญ่หลายคนในเรือลำนั้น ทุกคนแต่งกายเรียบร้อย (คือแต่งอย่างฝรั่ง) กำลังสาละวนกับการซื้อสิ่งของที่ต้องใจ เช่น ม้า รถม้า เสื้อชั้นนอก เสื้อชั้นใน กางเกงขายาว เน็กไทย ฯลฯ"[๕๔]

เมื่อมีคนนิยมรถม้า นักธุรกิจที่เห็นช่องทางรวยในทางขนส่งด้วยรถม้า จึงสั่งรถม้าอย่างมีสี่ล้อเข้ามาดำเนินการขนส่ง รถชนิดนี้รับคนโดยสารได้ไม่เกิน ๔ คน ใช้ม้าสองตัวเทียมรถ เท่าที่รู้จากหนังสือพิมพ์ มีเจ้สัวยมคนหนึ่งที่เปิดบริการทางด้านนี้ในกลางรัชกาลที่ ๕

รถลาก (รถเจ๊ก) รถลากเป็นยวดยานชนิดใหม่ของเมืองไทย แต่มีในประเทศญี่ปุ่นตั้งแต่ราว พ.ศ. ๒๓๗๖ ผู้นำเอารถลากเข้ามาเผยแพร่ในเมืองไทยคือพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พุก) ในขั้นแรกเอามาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนต้นรัชกาล ครั้นเมื่อมีคนนิยม ก็เลยสั่งเข้ามาขาย ในที่สุดสั่งไส้หู้จากซัวเถาเข้ามา ๑๕ คน เพื่อต่อรถลากในกรุงสำหรับให้เจ้านาย ผู้ดี ขุนนาง เจ๊สัวนั่ง พระยาโชฎึกฯ อุดหนุนจีนใหม่ให้ขับรถลาก และสั่งไส้หู้มาอีกมาก"[๕๕]

ความนิยมนั่งรถลากของชาวกรุงเป็นไปอย่างแพร่หลาย จนรัฐบาลต้องออกพระราชบัญญัติรถลากใน พ.ศ. ๒๔๔๔ กำหนดข้อบังคับให้เจ้าของโรงรถลากปฏิบัติตามหลายประการ รวมทั้งอัตราค่าโดยสาร ซึ่งกำหนดไว้ว่า ระยะทางภายใน ๒๕ เส้น คนโดยสารคนเดียวเสีย ๔ อัฐ ๒ คน ๖ อัฐ ภายใน ๕๐ เส้น คนโดยสารคนเดียวเสีย ๖ อัฐ สองคนเสีย ๘ อัฐ และภายในระยะทาง ๗๕ เส้น คนโดยสารคนเดียวเสีย ๘ อัฐ สองคนเสีย ๑๐ อัฐ[๕๖] ระยะทางทุก ๆ ๒๕ เส้นต่อไป ระยะละ ๒ อัฐ ค่าจอดคอยถ้าเกิน ๑๕ นาทีจนชั่วโมงหนึ่ง ๔ อัฐ ถ้าเกินกำหนดนี้ไป คิดค่าคอยได้ชั่วโมงหรือภายในชั่วโมงละ ๔ อัฐ

รถจักรยาน ในรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ เมื่อหนังสือพิมพ์ลงข่าวหรือเมื่อทางราชการประกาศว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรถพระที่นั่งออกจากพระบรมมหาราชวัง คนสมัยนั้นย่อม

เข้าใจดีว่ารถพระที่นั่งคือรถม้า รถม้าพระที่นั่งมี ๒ ชนิด คือรถเทียมม้าเดี่ยวสองล้อซึ่งในหลวงเป็นสารถีขับรถเอง กับรถเทียมม้าคู่สี่ล้อซึ่งมีข้าราชบริพารเป็นสารถี

ในทศวรรษที่สองของรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรถพระที่นั่งแปลกประหลาดเพิ่มขึ้นอีกสองชนิด ชนิดแรกมีสองล้อ ล้อหน้าสูงมาก ล้อหลังเตี้ยและมีขนาดเล็กกว่าล้อหน้ามาก ไม่ใช้ม้าลาก ในหลวงต้องออกแรงถีบให้ล้อรถเคลื่อนไปข้างหน้า ทางราชการเรียกรถชนิดใหม่ของในหลวงว่า "รถพระที่นั่ง ๒ ล้อ" คนทั่วไปทั้งเจ้าและไพร่เรียกรถแบบนี้ว่ารถถีบ เพราะคนขี่ต้องใช้ตีนถีบ รถพระที่นั่งแบบใหม่ชนิดที่สองมีสามล้อ ในหลวงเรียกรถชนิดนี้ว่ารถไตรซิเคอล เข้าใจว่าทางราชการคงเรียกว่ารถพระที่นั่งสามล้อ คนสมัยนั้นเรียกว่ารถถีบสามล้อ

มีจดหมายเหตุกล่าวถึงรถจักรยานสามล้อและสองล้อดังต่อไปนี้

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๒ กล่าวว่า "บันทมตื่นก่อนโมง ทรงรถไตรซิเคอลแล้ว เช้า ๔ โมง เสดจวัดนิเวศธรรมประวัติ"[๕๗] ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๓ มีบันทึกว่า ในหลวงทรงรถพระที่นั่งไปทอดพระเนตรที่สวนที่นาปทุมวัน ซึ่งจะทรงซื้อพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิรุณหิศ "ถึงศาลาเชิงสะพานปทุมวัน เสด็จทรงรถพระที่นั่ง ๒ ล้อไปทางถนนนิวแมนทำ แล้วเลี้ยวลงถนนศีรษะลำโพง ทางไปบ้านเจ้าพระยายมราช (แก้ว) จนหมดที่ ๆ จะซื้อ แล้วกลับมาประทับที่วังปทุมวัน พระยานานา (พิพิธภาษี) จัดเรือสำปั้นไว้ถวาย ทรงเก็บฝักบัว แล้วถวายเครื่องไอสกริมและขนมฝรั่งต่าง ๆ กับกาแฟ กัปตันริเจลิวถวายแผนที่ ทรงกะที่จะวางตำหนักพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ"[๕๘]

ในขั้นแรก รถจักรยานทั้งสองล้อและสามล้อใช้ยางตัน ต่อมาถึง ค.ศ. ๑๘๘๘ นายดันลอบสามารถประดิษฐ์ยางล้อจักรยานแบบใหม่ ทำเป็นยางสองเส้น คือ ยางนอกกับยางใน ยางในกลวงและแฟบ ต้องสูบลมเข้าไป ยางในจึงจะพอง ส่วนยางนอกสำหรับห่อหุ้มยางใน นับแต่นี้ รถจักรยานก็ใช้ยางนอกยางในที่นายดันลอบทำขาย เพราะขับขี่ไปได้รวดเร็ว และแล่นเรียบกว่ารถที่ใช้ยางตัน

รถราง ผู้เริ่มคิดจะสร้างรถรางบริการประชาชนในกรุงเทพฯ นั้น คือ บริษัทเซลิแอในกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส รัฐบาลได้รับเรื่องขอสัมปทานจากกงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๒๕ เข้าใจว่ารัฐบาลคงไม่ต้องการให้ฝรั่งเศสมาลงทุนในเมืองไทย จึงให้กระทรวงการต่างประเทศแจ้งแก่กงสุลฝรั่งเศสว่า "กอเวอนเมนต์ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแผ่นดินสยาม ยังไม่คิดที่จะทำ แลยังไม่อยากให้คอนแซคชั่นแก่ผู้ใดทำ แลเมื่อเหนควรที่จะต้องทำแตรมเวในกรุงเทพฯ แล้วก็คิดจะให้คอนแซคชั่นแก่กำปนีสยามทำ ในเวลาที่สมควรจะทำ ก่อนกำปนีอื่น"[๕๙]

การขอสัมปทานของบริษัทฝรั่งเศสเท่ากับเป็นการกระตุ้นพวกฝรั่งที่รับราชการและค้าขายในกรุงเทพฯ ให้กระตือรือร้นในเรื่องนี้ จึงมีฝรั่งห้าคนกับคนไทยสามคนเข้าชื่อกัน ขออนุญาตตั้งบริษัทบางกอกแตรมเวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ฝรั่งห้าคน คือ พระชลยุทธโยธิน (อันเดรีย เดอ ริชลิว) พระนิเทศชลธี (อัลเฟรด ลอฟตัส) นายเฮนรี ซิก นายเฟรเดริก คล้าก และนายโยซิม กราซี ส่วนคนไทยสามคน คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ หลวงนายสิทธิ์ (บุศย์ เพ็ญกุล) และพระยา

สมุทบุรานุรักษ์ (สิน ปริกกมัศิล) รัฐบาลให้อนุญาตด้วยความเต็มใจ

จึงมีการทำสัญญาระหว่างบริษัทกับกรมพระนครบาลเมื่อ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๐[๖๐] บริษัทบางกอกแตรมเวได้สัมปทานเดินรถหลายสาย สายแรกที่ลงมือทำ คือ สายถนนเจริญกรุง ตามสัญญานั้น บริษัทจะต้องวางรางตั้งแต่ตำบลบางคอแหลม (หรือถนนตก) มาจนถึงศาลต่างประเทศที่ท่าเตียน แต่เข้าใจว่าบริษัทคงขออนุญาตเปลี่ยนแปลงเส้นทาง จึงปรากฏว่าปลายทางหาได้อยู่ที่ศาลต่างประเทศไม่ กลายเป็นอยู่หน้าศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ข้างกรมยุทธนาธิการ (กระทรวงกลาโหม) ต้นทางก็ไม่ใช่อยู่ที่บางคอแหลม ดูเหมือนจะอยู่แค่ตลาดบางรัก

รถรางของบริษัทบางกอกแตรมเว แล่นไปบนรางเหล็กซึ่งเป็นรางคู่ มีขนาดยาวและใหญ่กว่ารถม้าหลายเท่า ใช้ม้าลากถึง ๔ ตัว ตอนข้ามสะพาน ต้องเพิ่มม้าลากอีก ๔ ตัว บริษัทเปิดบริการเฉพาะแต่ในเวลากลางวันเท่านั้น เพราะม้ามีจำนวนน้อย ต้องให้มีเวลาพักผ่อนตอนกลางคืน การรับคนโดยสารเริ่มแต่ ค.ศ. ๑๘๘๘ เป็นต้นมา

ได้ความจากหนังสือบางกอกไตม์ว่า ในการประชุมใหญ่ครั้งที่สองของผู้ถือหุ้นบริษัทบางกอกแตรมเว เมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๘๙ ทางบริษัทแถลงว่าในปี พ.ศ. ๑๘๘๘ บริษัทเสียค่าใช้จ่ายเป็นเงิน ๑๖๘,๐๐๐ บาท มีรายรับ ๑๖๘,๕๑๖ บาท ๒๕ สตางค์ รายรับจึงสูงกว่ารายจ่าย ๕๑๖ บาท ๒๕ สตางค์ และบริษัทจะขยายเส้นทางไปจนถึงตลาดบ้านใหม่[๖๑] ข่าวที่ปรากฏต่อมาในหนังสือพิมพ์ที่ออกในปี ค.ศ. ๒๔๓๒ แสดงว่าบริษัทได้ขยายเส้นทางลงมาถึงบ้านใหม่แล้ว และเกิดเหตุร้ายแรงรถรางทับเด็กผู้หญิงตายที่ประตูสามยอด เนื่องจากคนขับรถรางชื่อนายวอนเมาเหล้า ม้าลากรถชนเด็กล้ม แล้วมันก็หยุดนิ่ง แต่คนขับรถใช้แส้หวดม้าอย่างไม่ปรานี ม้าจึงออกวิ่งพาให้รถแล่นทับร่างกายของเด็กจนตาย

ข้อสันนิษฐานว่าปลายทางอยู่ที่หน้าศาลหลักเมืองนั้น ข้าพเจ้าได้จากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ บันทึกตอนนี้กล่าวว่า "เสด็จโดยรถพระที่นั่งอย่างไปรเวศประพาศถนนตามเคย ไปประทับที่บังเวียน (สมัยปัจจุบันเรียกว่าวงเวียน) แตรมเวเคียงยุทธนาธิการ (คือกระทรวงกลาโหมในปัจจุบัน) แล้วเสด็จขึ้นทรงรถแตรมเว ไปประทับห้องพระยาวิสูตรสาครดิษฐ์ ทอดพระเนตรอู่เรือ แล้วเสด็จกลับมาประทับที่บังเวียนแล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าประตูวิเศษไชยศรี ประทับโรงสมโภชน์ช้าง"[๖๒]

อู่เรือที่กล่าวถึงในจดหมายเหตุข้างต้นคืออู่บางกอก ของบริษัทบางกอกด๊อก ซึ่งอยู่ใกล้กับวัดยานนาวา ตำบลบ้านทวาย อู่เรือนี้ตั้งเมื่อ ค.ศ. ๑๘๖๖ ในปัจจุบันนี้ก็ยังอยู่

การเดินรถรางเทียมม้าของบริษัทบางกอกแตรมเวไม่ค่อยมีคนนิยม อาจจะเป็นเพราะคนไทยสงสารม้าที่ลากรถก็เป็นได้ ในที่สุดบริษัทต้องเลิกดำเนินงาน ภายหลังที่เดินรถอยู่ได้ไม่กี่ปี

ต่อมาภายหลัง เมื่อมีคนตั้งโรงไฟฟ้าที่ข้างวัดราชบูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ แล้ว จึงได้มีรถรางไฟฟ้ารับส่งคนโดยสารในพระนคร บริษัทสยามอิเล็กตริซิตี้ เจ้าของโรงไฟฟ้าวัดราชบูรณะ เป็นผู้ริเริ่มขึ้นก่อนใคร ๆ[๖๓] ต่อมาก็มีการตั้งบริษัทเดินรถรางอีกหลายบริษัท ทำให้ทางรถรางแผ่กระจายไปตาม

ถนนสายสำคัญ ๆ ทั่วพระนคร แต่บริษัทเหล่านี้ไม่ค่อยมีกำไรเหมือนบริษัทสยามอิเล็กตริซิตี้ จึงล้มเลิกไปบ้าง เข้าร่วมทุนกับบริษัทอิเล็กตริซิตี้บ้าง จนในที่สุดก็เหลือแต่รถรางของบริษัทสยามอีเล็กตริซิตี้ เพียงบริษัทเดียว

รถไฟ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจ่ายเงินแผ่นดิน และกู้เงินต่างประเทศสองคราว เป็นค่าใช้จ่ายในการสร้างทางรถไฟไปยังเมืองนครราชสีมา ในภาคอีสาน ไปยังเมืองฉะเชิงเทราในภาคตะวันออก ไปยังเมืองอุตรดิตถ์ในภาคเหนือ และไปยังเมืองเพชรบุรีในภาคใต้ ดังกล่าวมาแล้วในบทที่ ๑๒ นั้น เป็นการแสดงให้ราษฎรตามหัวเมือง และตามบ้านนอกคอกนาในชนบทเห็นว่าในหลวงของเขามีน้ำใจปรารถนาดีต่อพวกเขาจริง ๆ ผิดกับในหลวงองค์ก่อน ๆ ซึ่งขนเงินขนทองขนทรัพย์สินไปจากหัวเมืองแล้วก็ใช้จ่ายสร้างวัด สร้างวัง สร้างถนน เฉพาะแต่ในกรุงเทพฯ เป็นประโยชน์แก่ชาวกรุงเท่านั้น ส่วนชาวชนบทซึ่งเป็นผู้เสียส่วยเสียภาษีอากร เสียเวลารับราชการไพร่คนละกว่า ๕๐ ปี เกือบจะไม่ได้รับประโยชน์อะไรเลย ผู้ที่ได้รับประโยชน์บ้างก็ดูเหมือนจะมีแต่คนในภาคกลางเท่านั้น ซึ่งรัฐบาลช่วยเหลือชุดคลองผ่านตำบลที่เขาอยู่บ้าง ช่วยทำทำนบให้บ้าง ก็ยังนับว่าดีกว่าคนภาคเหนือ ภาคใต้ ภาคอีสาน ซึ่งเกือบจะไม่เคยเห็นงานสาธารณูปโภคที่รัฐบาลทำให้แก่เขาตั้งแต่วันเกิดจนกระทั่งวันตาย

รัฐบาลไม่ได้หยุดยั้งการสร้างทางรถไฟเพียงแค่เมืองนครราชสีมา เมืองฉะเชิงเทรา เมืองอุตรดิตถ์และเมืองเพชรบุรี ที่เปิดการบริการแก่ประชาชนแล้วเท่านั้น แต่ได้เร่งมือขยายเส้นทางรถไฟออกไปตามโครงการที่กะไว้ คือทางรถไฟสายเหนือจะสร้างให้ถึงเมืองเชียงใหม่ สายใต้จะสร้างไปจดแดนมลายู ในพระราชดำรัสตอบเจ้านาย และข้าราชการที่กล่าวคำอวยพรในวันเฉลิมพระชนมพรรษาเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสถึงการสร้างทางรถไฟว่า "กำลังทำจากอุตรดิตถ์ไปบ้านแม่พวก แขวงเมืองแพร่ ต้องข้ามเขาลำบาก ต้องเจาะอุโมงลอดภูเขา ๒ แห่ง สายใต้ ทอดรางพร้อม ๆ กัน ๓ ตอน คือ แต่เพชรบุรีลงไป แต่สงขลาไปพัทลุง แต่ตรังไปนครศรีธรรมราช"*

รถยนต์ ยานพาหนะที่วิเศษสุดในสมัยรัชกาลที่ ๕ และถูกใจคนมีเงินมากที่สุด คือ รถยนต์ ซึ่งฝรั่งส่งเข้ามาขายในกรุงเทพฯเมื่อปลายรัชกาล รถยนต์รุ่นแรก ใช้น้ำมันปิโตรเลียมจุดไฟคล้ายเตาพู่ รูปร่างคล้ายรถบดถนน มีที่นั่ง ๒ แถว มีหลังคาเป็นประรำ ล้อยางตัน ขึ้นสะพานไม่ไหวเพราะสะพานในกรุงชันมาก[๖๔] เจ้าของรถยนต์คันแรก คือ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพมีชื่อเสียงมากเมื่อคราวปราบฮ่อ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรถยนต์พระที่นั่งคันแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นรถยี่ห้อเมอเซเดส์ รถคันนี้ได้รับพระราชทานนามว่าแก้วจักรพรรดิ

ภายในเวลาไม่ช้า จำนวนรถยนต์ในกรุงเทพฯ ก็มีมากขึ้น ในขั้นแรก ก็มีแต่รถยนต์ส่วนตัวเป็นรถสำหรับนั่ง ต่อมาก็มีรถยนต์สำหรับบรรทุกของ ในที่สุดจึงได้มีนายทุนหัวแหลมสั่งรถยนต์ขนาด

---

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า ๒๔๖.

ใหญ่เข้ามารับส่งคนโดยสาร เริ่มต้นที่ถนนเจริญกรุง อันเป็นถนนสายยาวที่สุดของกรุงเทพฯ ก่อนถนนสายอื่น ๆ เมื่อมีรถยนต์วิ่งตามถนนมากขึ้นก็เกิดอุบัติเหตุรถยนต์ชนคน ชนรถลากหรือชนรถม้าบ่อยขึ้น จนรัฐบาลต้องออกพระราชบัญญัติรถยนต์ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ เพื่อลดอุบัติเหตุให้น้อยลง และลงโทษเจ้าของรถยนต์และคนขับที่กระทำผิดตามสมควร กฎหมายฉบับนี้บังคับเจ้าของรถยนต์ที่ใช้ในถนนหลวงในมณฑลกรุงเทพฯ ให้นำรถมาจดทะเบียน แล้วต้องมีตัวเลขเป็นเครื่องหมายที่ได้ทะเบียนนั้นติดไว้ที่รถด้วย ".....ให้เรียกเงินค่าธรรมเนียมในการจดทะเบียนรถยนตร์หลังละ ๑๐ บาท ถ้าเป็นรถยนตร์ที่มีล้อต่ำกว่า ๔ ล้อ ให้เรียกล้อละ ๕ บาท "* มาตรา ๑๗ บัญญัติเรื่องติดโคมไฟว่า "รถยนตร์ที่ขับไปมาในเวลากลางคืน นับตั้งแต่เวลาพระอาทิตย์ตกจนพระอาทิตย์ขึ้น ต้องมีโคมติดข้างน่ารถไม่ต่ำกว่า ๒ ดวง แลข้างหลังรถอีกดวงหนึ่ง แต่ถ้ารถยนตร์ที่มีล้อ ๓ ล้อ ต้องมีโคมน่า ๒ ดวง รถยนตร์อย่าง ๒ ล้อมีโคมน่าแต่โคมเดียว แลรถยนตร์ทั้งอย่าง ๓ ล้อแล ๒ ล้อนี้ โคมหลังรถไม่ต้องมีก็ได้ ถ้าผู้ใดไม่ประพฤติตามผู้นั้นมีความผิด ต้องระวางโทษครั้งหนึ่งปรับเป็นเงินไม่เกิน ๑๒ บาท"[๖๕]

ข้าพเจ้ารู้สึกเสียดายที่ไม่รู้จำนวนรถยนต์ว่ามีเท่าใดในรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งเป็นเด็กวัดชนะสงคราม ข้าพเจ้าเฝ้าสังเกตรถยนต์ที่ผ่านหน้าวัดด้วยความสนใจ นาน ๆ คือราวหนึ่งชั่วโมงสองชั่วโมงจึงจะมีรถยนต์ผ่านมาสักคันหนึ่ง แสดงว่าสมัยนั้นรถยนต์มีจำนวนน้อยเต็มที่ ไม่เกลื่อนกล่นถนนจนกระทั่งสุนัขและคนถูกรถชนบาดเจ็บล้มตายขณะเดินข้ามถนนอย่างทุกวันนี้

เมื่อคิดดูว่าในสมัยก่อนรัชกาลที่ ๕ คนไทยไม่เคยเห็นไม่เคยมีรถรางเทียมม้า รถรางไฟฟ้า รถไฟ รถยนต์ และเรือยนต์ และการรับส่งคนโดยสารด้วยเรือกลไฟก็ยังไม่มีในเมืองไทย การขนส่งด้วยยานพาหนะสมัยใหม่เหล่านี้ เพิ่งจะมีในรัชกาลที่ ๕ นี่เอง จึงถือได้ว่าการขนส่งในรัชกาลนี้เจริญก้าวหน้ายิ่งกว่าสมัยก่อนมากมาย

---

* ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๓, "พระราชบัญญัติรถยนตร์ ร.ศ. ๑๒๘." หน้า ๒๐๑.

เชิงอรรถบทที่ ๑๓

๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเถา ทองแถม, ๒๕๑๐), หน้า ๒๑๖–๒๑๗.

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗–๒๕๐.

๓. **Siam Repository**, 1874, pp. 492–494 คัด Hongkong Times มาลงพิมพ์

๔. เสถียร ลายลักษณ์..... "กรมศักดิ์," เรื่องเดิม, เล่ม ๑, หน้า ๑๐๕–๑๐๗.

๕. เรื่องเดิม, เล่ม ๘, หน้า ๒๐๐–๒๐๗.

๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๒๐, หน้า ๒๔–๒๗.

๗. เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๔๒๓ "พระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๔๘," ไพร่ส่วยดีบุก ๑๐ บาท ไพร่หมู่ตะพุ่น (ล่งหญ้าช้าง) ๙ บาท ไพร่ส่วยเงิน ๖ บาทบ้าง ๘ บาทบ้าง ไพร่ส่วยฝาง ๗ บาท ๒ สลึง ไพร่ส่วยเบ็ดเสร็จเสียเงินแทนของน้อยกว่าไพร่ออกชื่อมาแล้ว

๘. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๗, "พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๒," การลดหย่อนเวลาราชการในรัชกาลที่ ๑
เรื่องเดิม, เล่ม ๔, หน้า ๓๑, การลดหย่อนเวลาราชการในรัชกาลที่ ๒
เรื่องเดิม, เล่ม ๖, หน้า ๒๒๘–๒๓๐, การสงเคราะห์ไพร่หลวงในรัชกาลที่ ๔ และ
เรื่องเดิม, เล่ม ๗, หน้า ๓๒๕, เรื่องตราภูมิคุ้มห้าม

๙. ความสำคัญในพระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๑๒ มีดังนี้คือ "ผ่ายเลกไพร่หลวงสมกำลัง.....โปรดให้เข้ารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ลดผ่อนให้ออกทำมาหากินถึงสองเดือน" แสดงว่าไพร่หลวงกับไพร่สมกำลังรับราชการปีละ ๔ เดือนเท่ากัน

๑๐. เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๑๙๖, "ประกาศที่จะหักไพร่สม ตาย ชรา พิการ"

๑๑. **Siam Repository.** 1874, pp. 427, 462.

๑๒. **Siam Repository**, เล่ม 5, 1873. p. 347.

๑๓. เสถียร ลายลักษณ์, เรื่องเดิม, เล่ม ๙, หน้า ๑๙๕–๑๙๗.

๑๔. เรื่องเดิม, เล่ม ๒, "พระราชกำหนดเก่าฉบับที่ ๒๖," หน้า ๓๖๙.

๑๕. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๕, "ประกาศเงินค่าราชการขุนหมื่นและไพร่หลวง," ลงวันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙), หน้า ๒๖๔–๒๖๕.

๑๖. เรื่องเดิม, เล่ม ๑๗, หน้า ๑๑๗–๑๑๘.

๑๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๐.

๑๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "อธิบายความว่าด้วยประกาศรัชกาลที่ ๔," **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๒–๒๔๐๔** (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชติเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๑), หน้า ๒.

๑๙. พระราชบัญญัติ และประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๔, เล่ม ๓, (โรงพิมพ์อักษรกิจ, ร.ศ. ๑๒๑) หน้า ๖๓๒—๖๔๐.

๒๐. ราชกิจจานุเบกษา, ๑๒๔๓, "ประกาศการไปรษณีย์คือการส่งหนังสือฝากที่ ๑," (พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเศรษฐบุตร สิริสาร, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔.

๒๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕—๑๘.

๒๒. กระทรวงคมนาคม กรมไปรษณีย์โทรเลข, ประวัติและวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลข ครบรอบ ๘๐ ปี พ.ศ. ๒๔๒๖—๒๕๐๖ (กรมไปรษณีย์โทรเลข, ๒๕๐๖), หน้า ๕—๖

๒๓. Bangkok Calendar, 1868, p. 118.

๒๔. ราชกิจจานุเบกษา, ๑๒๓๗, หน้า ๑๐๔.

๒๕. เรื่องเดียวกัน, "พระราชบัญญัติสำหรับข้าหลวงซึ่งจะนำอินเยอเนียออกไปทำทางสายเตลิกราฟ," หน้า ๑๐๕.

๒๖. เรื่องเดียวกัน, "สารตรากรมกลาโหม," หน้า ๑๐๔.

๒๗. สงวน อั้นคง, สิ่งแรกในเมืองไทยชุดสอง (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๒), หน้า ๓๒๔—๓๒๖.

๒๘. กระทรวงคมนาคม, อนุสรณ์กระทรวงคมนาคม ๒๔๕๗ (โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์, ๒๔๙๗), หน้า ๑๖๗.

๒๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

๓๐. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

๓๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า เดียวกัน

๓๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

๓๓. เสถียร ลายลักษณ์..... "ประกาศเปิดการโทรศัพท์," ลงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๒๙, เรื่องเดิม, เล่ม ๑๑, หน้า ๙๐.

๓๔. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศกรมไปรษนีย์," ลงวันที่ ๒๗ เมษายน ๒๔๓๐, หน้า ๒๙๔—๒๙๕.

๓๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๐—๒๙๑.

๓๖. ราชกิจจานุเบกษา, ๑๒๓๗, หน้า ๒๔.

๓๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน, ภาค ๑๓, หน้า ๑๘.

๓๘. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๒, หน้า ๓๙.

๓๙. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๒, หน้า ๑๖๖—๑๖๗.

๔๐. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร.....รัชกาลที่ ๔, หน้า ๓๗๐—๓๗๒.

๔๑. Bangkok Calendar, 1862,

๔๒. ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘, (จดหมายเหตุจมื่นก่งศิลป์), หน้า ๑๖๒.

๔๓. Bangkok Times, 2 March 1889.

๔๔. Ibid.

๔๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๒, หน้า ๑๖๓.

๔๖. Bangkok Calendar, 1862, p. 41. and 1863, p. 46.

๔๗. ไทยน้อย (เสลา เรขะรุจิ), ๕๐ **บุคคลสำคัญ (ชุด ๒)** (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๐๖.

๔๘. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๒**, หน้า ๖๖.

๔๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕ และ ๗๙–๘๐.

๕๐. เสถียร ลายลักษณ์..... "แจ้งความเรื่องบริษัทอิสเอเชียติกเดินเรือเมล์ระหว่างหัวเมือง ๑๐ ตำบล," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๗, หน้า ๒๑๔–๒๑๖.

๕๑. เรื่องเดิม, เล่ม ๒๑, หน้า ๒๐๙, ๒๒๗.

๕๒. เรื่องเดิม, เล่ม ๒๒, หน้า ๓๕๕–๓๕๖, ๓๗๓.

๕๓. เรื่องเดียวกัน, "ประกาศพระราชทานอำนาจพิเศษแด่บริษัทเรือเมล์จีนสยามทุนจำกัด," หน้า ๔๙๗–๕๑๖.

๕๔. **Siam Repository**, V. 3, p. 413.

๕๕. สงวน อั้นคง, เรื่องเดิม. หน้า ๙.

๕๖. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติรถลาก ร.ศ. ๑๒๐," เรื่องเดิม, เล่ม ๑๘, หน้า ๑๖๐–๑๗๕.

๕๗. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน**, จ.ศ. ๑๒๔๑, หน้า ๑๓๓.

๕๘. เรื่องเดิม, ภาค ๙ หน้า ๒๙.

๕๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๑–๒๔๒๗** ภาค ๔, (สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓).

๖๐. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๓, ตอนที่ ๑, หน้า ๖๘–๗๐.

๖๑. Bangkok Times, 2 March 1886. ข่าวการประชุมใหญ่ของผู้ถือหุ้นบริษัท

๖๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน**, พ.ศ. ๒๔๓๓, หน้า ๑๔๕.

๖๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชหัตถเลขา..... ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน, ภาค ๓, ตอนที่ ๑, หน้า ๖๘–๗๐.

๖๔. สงวน อั้นคง, เรื่องเดิม, หน้า ๔๒.

๖๕. เสถียร ลายลักษณ์..... "พระราชบัญญัติรถยนต์ ร.ศ. ๑๒๘," เรื่องเดิม, เล่ม ๒๓, หน้า ๑๙๙–๒๐๒.

บทที่ ๑๔

ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคม (ต่อ)

๑. ความก้าวหน้าทางด้านการทำนา

มีผู้คาดคะเนว่า ใน พ.ศ. ๒๓๙๓ เนื้อที่นาทั่วราชอาณาจักรมีประมาณ ๕,๘๐๐,๐๐๐ ไร่[๑] ส่วนเนื้อที่นาและผลิตผลในปลายรัชกาลที่ ๕ มีสถิติทางราชการเริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๔๙ ดังต่อไปนี้คือ[๒]

พ.ศ. ๒๔๔๔	เนื้อที่	๘.๗	ล้านไร่	ผลิตผล ๔๓	ล้านหาบ
๒๔๕๐		๙.๖๕	,,	,, ๕๐	,,
๒๔๕๑		๗.๕	,,	,, ๓๕	,,
๒๔๕๒		๑๐.๕	,,	,, ๕๔.๕	,,
๒๔๕๓		๕.๐	,,	,, ๔๖	,,

จากตัวเลขข้างต้นนี้ เราได้ความว่าในชั่วระยะ ๖๐ ปี นับแต่ พ.ศ. ๒๓๙๓ จนถึง ๒๔๕๒ เนื้อที่นาในเมืองไทยเพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัว การที่เนื้อที่นาเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดา เพราะพลเมืองในเมืองไทยนั้นทวีจำนวนอยู่เรื่อย แต่การที่เนื้อที่นาเพิ่มขึ้นตั้งเกือบเท่าตัวในระยะหกสิบปี ต้องถือว่าเป็นของแปลกกว่าธรรมดาเสียแล้ว เนื่องจากว่าในระยะหกสิบปีนี้ พลเมืองมีจำนวนเพิ่มขึ้นในราวหนึ่งในสามเท่านั้น[๓] เมื่อพิจารณาดูแล้ว จึงเห็นได้ว่า การที่เนื้อที่นาเพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัว มิใช่เกิดจากเหตุที่พลเมืองเพิ่มเพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากการที่ชาวนานิยมการทำนาเพื่อขายมากขึ้นเป็นลำดับ

ความนิยมการทำนาเพื่อขาย แทนการทำนาพอเลี้ยงปากเลี้ยงท้องนั้น มีกำเนิดในภาคกลางของเมืองไทยก่อนภาคอื่น ๆ และมีมาช้านานตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว หนังสือเรื่อง "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" ให้รายชื่อเมืองที่ส่งข้าวเปลือกมาป้อนโรงสีในกรุงศรีอยุธยา ๗ เมือง คือ เมืองอ่างทอง (เดิมชื่อวิเศษไชยชาญ) ลพบุรี อินทร์บุรี พรหมบุรี สิงหบุรี สรรคบุรี และสุพรรณบุรี[๔] ซึ่งล้วนแต่ตั้งอยู่ในภาคกลางทั้งนั้น ในหนังสือเรื่องการสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม ของดอกเตอร์คาล ซิมเมอร์แมน ผู้แต่งได้กล่าวถึงเรื่องการทำนาในเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ว่า "ประเทศสยามแบ่งออกเป็น ๔ ภาค การเพาะปลูกของ ๓ ภาคอยู่ในสภาพที่พอเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง มีภาคกลางภาคเดียวอยู่ในสถานะแห่งการค้าขาย" เพราะฉะนั้นเป็นอันเชื่อได้แน่นอนว่า เนื้อที่นาที่เพิ่มขึ้นเกือบเท่าตัวในระยะหกสิบปี นับแต่ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นต้นมา ย่อมจะเป็นที่นาในภาคกลางเสียเป็นส่วนมาก

อนึ่ง ในการเขียนเรื่องประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจก็ดี ด้านสังคมก็ดี ในยุค พ.ศ. ๒๓๕๒ ถึง ๒๔๕๓ นั้น ข้าพเจ้าไม่ถือว่าบรรดาเมืองประเทศราช เช่นเชียงใหม่ ไทรบุรี หรือนครพนม อยู่ในราชอาณาจักรไทย ฉะนั้นภาคกลางของไทยในหนังสือสองเรื่องนี้ หมายถึงท้องที่อยู่ใต้มณฑลพิษณุโลกและนครสวรรค์ลงมา และภาคเหนือของไทยก็คือท้องที่ของสองมณฑลนี้

การขยายเนื้อที่ทำนาเกือบเท่าตัวในระยะหกสิบปีนี้ จะเคยมีบ้างหรือไม่ในสมัยก่อนเห็นจะไม่มีทางที่จะรู้ได้แน่นอน เนื่องจากไม่เคยพบสถิติการทำนาทั่วประเทศเมื่อก่อน พ.ศ. ๒๓๙๓ ขึ้นไป แต่มีข้อมูลอยู่ว่า ตั้งแต่ตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นต้นมา จนถึง พ.ศ. ๒๓๙๓ เป็นยุคที่รัฐบาลยึดถือนโยบายปิดข้าว ไม่ยอมให้พ่อค้าส่งข้าวออกนอกประเทศ เว้นแต่จะมีข้าวเหลือเฟือในบางปี ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่าในสมัยกรุงเทพฯ ความรุดก้าวหน้าอย่างรวดเร็วในการเพิ่มเนื้อที่ทำนาเพิ่งจะมีในครั้งนี้เป็นครั้งแรก

ถ้าจะหาสาเหตุที่การขยายตัวอย่างรวดเร็วในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ ยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ ในสมัยกรุงเทพฯเป็นราชธานี ไม่มีอะไรดีเท่าการดูสถิติปริมาณข้าวสาร และข้าวเปลือกที่ส่งเป็นสินค้าออก เมื่อครั้งนายยอน ครอเฟิดเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางไมตรีในรัชกาลที่ ๒ เขาพรรณนาสินค้าออกของเมืองไทยว่า "มีมากมายหลายอย่าง แต่ที่มีปริมาณมากที่สุดได้แก่สินค้าต่อไปนี้ คือ พริกไทย ดำ น้ำตาลทราย ดีบุก กระวาน ไม้หอม ไม้ฝาง ไม้โกงกาง ไม้แดงสำหรับทำเครื่องเรือน ฝ้าย งาช้าง ครั่ง ข้าว....." ถัดจากข้าวเป็นรายชื่อสินค้าสำคัญอีก ๙ อย่าง คือ หมาก ปลาเค็ม หนังสัตว์ กระดองเต่า เขาสัตว์ กระดูกสัตว์ เอ็นกวาง ขนนก และรังนก[๕] นี่แสดงว่าข้าวเป็นสินค้าออกที่นำรายได้เข้าสู่ประเทศเพียงเล็กน้อยเท่านั้น หาใช่สินค้าออกสำคัญที่สุดอย่างในสมัยปัจจุบันนี้ไม่ ต่อถึงรัชกาลที่ ๓ มีผู้คาดคะเนว่า ข้าวที่ส่งเป็นสินค้าออกในปีปลาย ๆ รัชกาลมีปริมาณ ๒๐๐,๐๐๐ หาบ มูลค่า ๑๕๐,๐๐๐ บาท[๖] ต่อมาถึงต้นรัชกาลที่ ๔ เราได้ตัวเลขการส่งข้าวเป็นสินค้าออก ทั้งปริมาณและมูลค่าเป็นครั้งที่สอง จากหนังสือเล่าเรื่องกรุงสยาม ซึ่งท่านบิชอพ ปัลเลอกัวซ์แต่ง หนังสือเล่มนี้กล่าวว่า ไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออก ๑,๕๐๐,๐๐๐ เกวียน ราคาเกวียนละ ๒๐ บาท[๗] น่าเสียดายที่ผู้แต่งไม่ได้บอกว่าเป็นสินค้าออกในปีใด โดยเหตุที่หนังสือเล่มนี้พิมพ์ขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๔ ก็น่าจะสันนิษฐานว่าคงเป็นปีใดปีหนึ่งในต้นรัชกาลที่ ๔ ก่อน พ.ศ. ๒๓๙๗ ขึ้นไป แต่ตัวเลขสถิตินี้จะถูกต้องแน่นอนหรือไม่ เราไม่มีทางที่จะทราบได้ ต่อเมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ เราจึงได้สถิติที่เชื่อถือได้ เพราะเป็นสถิติของทางราชการ หรือมิฉะนั้นก็เป็นของหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษที่พิมพ์จำหน่ายในเมืองไทย เช่น ข่าวเรื่องสินค้าออกของไทย ตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ถึง ๑๘ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๗๐ ซึ่งพิมพ์ในหนังสือ Siam Repository มีรายชื่อสินค้าออก ๔๘ อย่าง ข้าวสารอยู่อันดับหนึ่ง และข้าวเปลือกอยู่อันดับสิบสอง ข้าวสารมีปริมาณ ๒,๕๗๙,๙๗๔ หาบ ส่วนข้าวเปลือกมีปริมาณเพียง ๑๗,๑๙๕ หาบเท่านั้น[๘] แสดงว่าข้าวที่ส่งไปขายต่างประเทศเป็นข้าวสารแทบทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบปริมาณข้าวที่ส่งออกนอกประเทศ ในปลายรัชกาลที่ ๓ กับเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ จะเห็นได้ว่าปริมาณข้าวที่ส่งออกในต้นรัชกาลที่ ๕ มากกว่าที่ส่งออกในปลายรัชกาลที่ ๓ ตั้งสิบเท่า นี่เองคือคำตอบปัญหาที่ว่าการขยายเนื้อที่ทำนาอย่างรวดเร็วในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ เป็นเพราะเหตุใด

ปัจจัยที่กระตุ้นคนไทยให้นิยมอาชีพทางทำนา และกระตุ้นชาวนาให้ขยายเนื้อที่ปลูกข้าว นอกจากการส่งข้าวไปยังตลาดต่างประเทศ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีอีกอย่างหนึ่ง คือการที่ข้าวขายได้ราคามากกว่าแต่ก่อน นับแต่ พ.ศ. ๒๓๙๘ อันเป็นปีที่รัฐบาลเริ่มทำหนังสือสัญญาทางไมตรีแบบปล่อยให้การค้าดำเนินไปอย่างเสรีกับฝรั่ง ก็มีพวกฝรั่งเข้ามาตั้งห้างค้าข้าว และตั้งโรงสีข้าวแบบทันสมัยใน

กรุงเทพฯ แข่งกับพ่อค้าจีน ซึ่งครอบครองตลาดข้าวมาช้านานตั้งแต่สมัยอยุธยา เมื่อมีพ่อค้าหลายชาติหลายภาษาแย่งกันซื้อข้าว ข้าวจึงมีราคาดีขึ้นกว่าแต่ก่อน และมีทีท่าว่าจะสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ ข้าวเปลือกในตลาดกรุงเทพฯ ราคาเกวียนละ ๔๖ บาท[๙] พอถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ ราคาสูงขึ้นเป็นเกวียนละกว่า ๕๐ บาท[๑๐]

ยังมีปัจจัยอีกอย่างหนึ่งซึ่งช่วยส่งเสริมราคาข้าวให้สูงขึ้น คือ การที่ข้าวไทยมีรสถูกปากชาวต่างประเทศ ถึงกับยกย่องข้าวไทยว่ามีรสดีกว่าข้าวของประเทศอื่น ๆ พ่อค้าข้าวในต่างประเทศจึงสั่งซื้อข้าวไทยจนแทบไม่พอขาย และให้ราคาข้าวไทยสูงกว่าข้าวของประเทศอื่น ๆ ดังปรากฏในรายงานราคาข้าวสารในตลาดเมืองฮ่องกง เมื่อต้นปีคริสต์ศักราช ๑๘๖๕ ดังต่อไปนี้

ข้าวขาวเมืองไทย	หาบละ	๓.๔๐ — ๓.๕๐	เหรียญ
ข้าวขาวเมืองย่างกุ้ง	,,	๓.๓๕ — ๓.๔๐	,,
ข้าวขาวเมืองไซ่ง่อน	,,	๓.๒๕ — ๓.๓๐	,,
ข้าวขาวเมืองบังกะหล่า	,,	๓.๒๕ — ๓.๔๕	,,
ข้าวขาวเมืองมนิลา	,,	๓.๑๕ — ๓.๒๐	,,

เนื่องจากชื่อเสียงของข้าวเมืองไทย เป็นข้าวรสดียิ่งกว่าข้าวของประเทศอื่น ๆ คนไทยจึงประกอบอาชีพทางทำนาในที่ราบภาคกลางมากขึ้น และพยายามเพิ่มผลิตผลให้พอกับความต้องการของตลาด วิธีเพิ่มผลิตผลในสมัยนั้นมีอยู่สามวิธี คือ หาพันธุ์ข้าวที่ให้ผลดีมาปลูกอย่างหนึ่ง ขยายเนื้อที่ทำนาให้มากขึ้นอย่างหนึ่งและใช้ปุ๋ยบำรุงดินอีกอย่างหนึ่ง วิธีที่หนึ่งนั้นยังไม่เป็นที่นิยมกัน เพราะชาวนาทั่วไปมักจะยึดถือขนบธรรมเนียมประเพณีไม่ชอบทดลองของใหม่ กลัวว่าถ้าพลาดพลั้งลงไปจะต้องประสบกับความล่มจม วิธีที่สามนั้น ชาวนารู้ว่าเป็นของดี แต่ก็ทำให้เสียค่าใช้จ่ายสิ้นเปลืองมากขึ้น ชาวนาส่วนมากจึงใช้วิธีที่สอง ซึ่งไม่มีทางเสียหายแต่อย่างใด มีแต่จะได้ทางเดียว

๒. ความช่วยเหลือของรัฐบาลในด้านการทำนา

ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยทางด้านเศรษฐกิจ ย่อมตระหนักดีว่า รัฐบาลไทยทุกยุคทุกสมัยให้ความสนใจกับการทำนาในภาคกลาง และให้ความช่วยเหลือแก่ชาวนาในภาคนี้ยิ่งกว่าภาคอื่น ๆ เป็นเช่นนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว

ความสนใจของรัฐบาลต่อการทำนาในภาคกลาง พึงเห็นได้จากการที่มีการอ่านใบบอกหัวเมืองเรื่อง "น้ำฝนต้นข้าว" ในเวลาพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออกขุนนางเป็นงานประจำในฤดูทำนา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงทราบว่า การทำนาของราษฎรในท้องที่ใดกำลังจะประสบความเสียหาย ถ้าเห็นว่าพอจะมีทางบำบัดความเสียหายได้ ก็จะมีรับสั่งให้ข้าราชการดำเนินการช่วยเหลือราษฎรในท้องที่นั้นด้วยวิธีการอันเหมาะสม เช่น ถ้าการทำนาจะได้รับความเสียหายเพราะน้ำท่วม ก็ระดมคนไปช่วยระบายน้ำออกจากนา ถ้าน้ำน้อยก็ระดมคนไปทำทำนบปิดปากคลองซึ่งผ่านท้องที่นั้น ๆ ถ้าคลองตื้นเขินก็ระดมคนไปขุดลอกคลองให้ลึก และถ้าฝนแล้ง ก็ระดมพระสงฆ์สวดมนต์ทำให้ฝนตกลงมา ซึ่งก็คงได้ผลบ้างไม่ได้ผลบ้าง

นอกจากความช่วยเหลือรัฐบาลดังกล่าวมานี้ ซึ่งเป็นงานจรมีบ้างไม่มีบ้าง ยังมีการทำพิธีทางไสยศาสตร์เป็นงานประจำทุก ๆ ปี เรียกว่าพระราชพิธีจรดพระนังคัล เป็นพิธีที่ทำขึ้นเพื่อให้เกิดสวัสดิมงคลแก่การทำนา

ในรัชกาลที่ ๕ ปรากฏว่ารัฐบาลได้นำวิธีสมัยใหม่มาใช้ในการช่วยเหลือชาวนาหลายอย่าง เพื่อให้ชาวนาได้ผลิตผลเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อน และเพื่อให้ชาวนาขยายเนื้อที่ทำนาให้มากขึ้น

วิธีสมัยใหม่วิธีหนึ่ง ซึ่งไม่เคยทำกันมาแต่ก่อนเลย ในภาคกลางอันเป็นอู่ข้าวของเมืองไทย ได้แก่การชลประทานแบบฝรั่ง การที่รัฐบาลดำริจะดำเนินการชลประทานแบบฝรั่งขึ้นในเมืองไทย เป็นเพราะการส่งข้าวเป็นสินค้าออกของไทย ถึงแม้จะมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วก็ดี แต่ยังเป็นรองประเทศเพื่อนบ้านคือพม่าของอังกฤษ และญวนของฝรั่งเศส อยู่มาก เพราะชาวนาในประเทศทั้งสองทำนาได้ผลดีกว่าชาวนาไทย ปัจจัยที่ช่วยให้ชาวนาในเมืองพม่าและเมืองญวนทำนาได้ผลดีกว่าคนไทยก็คือการชลประทานแบบฝรั่ง เมื่อรัฐบาลไทยรู้เช่นนี้ ก็จำต้องขวนขวายดำเนินการเอาอย่างประเทศเพื่อนบ้านบ้าง เพื่อให้เมืองไทยมีข้าวเป็นสินค้าออกขึ้นหน้าประเทศอื่น ๆ หรืออย่างน้อยที่สุดก็ให้ทัดเทียมกับพม่าและญวน

เข้าใจว่าด้วยความมุ่งหมายดังกล่าวข้างต้น รัฐบาลจึงชุบชีวิตกระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งถูกลดฐานะลงเป็นกรมขึ้นอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมาหลายปี ให้กลับมีฐานะเป็นกระทรวงเหมือนแต่ก่อน เมื่อวันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ และให้พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ ดำรงตำแหน่งเสนาบดี ภายหลังที่ได้ไปตรวจตราการทำนาในบริเวณคลองรังสิตอย่างถี่ถ้วนแล้ว พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ก็เสนอความเห็นต่อรัฐบาลว่า ลำพังการกักน้ำด้วยประตูน้ำอย่างเดียว จะไม่ช่วยชาวนาให้มีน้ำใช้อย่างพอเพียงได้ ในกรณีที่น้ำในแม่น้ำมีปริมาณน้อย จำเป็นจะต้องใช้วิธีชลประทานแบบฝรั่งเข้ามาช่วยเหลือชาวนา จึงควรจ้างฝรั่งผู้เชี่ยวชาญในทางชลประทานมาเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาลสักคนหนึ่ง รัฐบาลเห็นชอบด้วยจึงสืบเสาะหาตัวผู้เชี่ยวชาญการชลประทาน ในที่สุดก็ได้ชาววิลันดาชื่อโฮมันฟอนเดอร์ไฮเดอร์มารับราชการเป็นที่ปรึกษาเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ต่อมารัฐบาลก็ตั้งกรมทดน้ำขึ้นอยู่กับกระทรวงเกษตราธิการ และตั้งนายฟอนเดอร์ไฮเดอร์เป็นอธิบดีกรมทดน้ำ น่าเสียดายที่โครงการชลประทานที่เขาเสนอในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ อันมีข้อแนะนำให้สร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำเจ้าพระยาที่เมืองชัยนาท ไม่ได้รับความเห็นชอบจากรัฐบาล เห็นจะเป็นเพราะรัฐบาลกลัวว่าการลงทุน ๔๗ ล้านบาทจะไม่ได้ผลคุ้มค่า นายช่างวิลันดาผู้นี้ ยังได้เสนอโครงการย่อยต่อรัฐบาลอีกหลายโครงการ แต่รัฐบาลไม่เห็นชอบด้วย มีเห็นด้วยก็แต่การขุดคลองและตั้งประตูน้ำตามคลองที่สำคัญ ๆ เท่านั้น[๑๒] เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ยังไม่มีการดำเนินงานชลประทานแบบฝรั่งอย่างเต็มขั้นในรัชกาลที่ ๕ มีก็แต่โครงการเท่านั้นเอง

ยังมีวิธีการช่วยเหลือชาวนาแบบสมัยใหม่อีกสองวิธี คือ การประกวดพันธุ์ข้าว ซึ่งทำได้เพียงครั้งเดียวก็สิ้นรัชกาล และการส่งเสริมให้ชาวนาใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์และเครื่องมือเครื่องใช้สมัยใหม่ งานทั้งสองอย่างนี้กระทำพร้อมกันใน "การแสดงกสิกรรมและพาณิชย์การ" ที่วังสระปทุม ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ เริ่มแต่วันที่ ๘ เมษายน เป็นต้นไป "โรงแสดงต่าง ๆ รอบ ๆ บริเวณงาน ก็ตกแต่งล้วนแล้วไปด้วยธง

ช้าง ฉัตรข้าว และผ้าขาวผ้าแดง ซึ่งเป็นสีของชาติอย่างสอาดเรียบร้อย มีโคมวอชิงตันและโคมไฟฟ้าติดทั่วไป สำหรับจุดในเวลาค่ำ.....มีโรงแสดงเครื่องจักร เครื่องยนต์ และเครื่องทำการเพาะปลูกต่าง ๆ ที่ไม่ใหญ่โตนัก เครื่องจักรเครื่องยนต์เหล่านี้หมุนทำการให้ผู้ไปทัศนานั้นตลอดเวลาทั้งกลางวันและกลางคืน ส่วนตามริมถนนใหญ่ หน้าบริเวณที่แสดงกสิกรรมและพาณิชย์การนั้นเล่า ก็มีโรงเครื่องจักรและโรงไฟฟ้า ที่เป็นเครื่องขนาดใหญ่จะนำเข้ามาตั้งในโรงแสดงเครื่องจักรเครื่องยนต์ในบริเวณมิได้ จึงตั้งเรียงรายกันไป ในโรงเครื่องจักรเหล่านี้มีโรงเครื่องวิดน้ำเข้านา โรงสีข้าวที่ใช้ด้วยแรงไฟฟ้าและเครื่องสีข้าวที่ใช้ด้วยแรงน้ำมันระเบิด (เครื่องยนต์) เป็นต้น และอื่น ๆ อีกมาก"

วัตถุประสงค์ในการจัดงานครั้งนี้ปรากฏในรายงานกราบบังคมทูลพระเจ้าอยู่หัวว่า "ประเทศสยามซึ่งมีที่ดินอุดม สำหรับการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่าง ๆ ได้แทบทุกอย่างทุกชนิดนั้นยังทิ้งเป็นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่อีกเป็นอันมาก เพราะไม่มีคนทำพอ ถ้าการใช้เครื่องจักรเครื่องยนต์นั้น สำเร็จบริบูรณ์ได้แล้วเมื่อใด ที่ซึ่งยังรกร้างว่างเปล่าอยู่เป็นอันมากนั้น ก็จะกลับเป็นที่เรือกสวนไร่นาอันเจริญทั่วไป อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงก็จะมั่งคั่งสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เมื่อราษฎรบริบูรณ์ดีทั่วกันแล้ว ประเทศไทยก็จะยิ่งมีความสมบูรณ์ มากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในบัจจุบันนี้"[๑๓]

๓. ความเจริญทางการค้าและอุตสาหกรรมในประเทศ

ก. รัชกาลที่ ๔

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ในรัชกาลที่ ๓ มีห้างฝรั่งตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ เพียงห้างเดียว ชื่อห้างฮันเตอร์แอนด์เฮส์ เจ้าของเป็นชาวอังกฤษ คนหนึ่งชื่อรอเบิต ฮันเตอร์ คนไทยเรียกว่ามิศหันแตร อีกคนหนึ่งชื่อเฮส์ คนไทยเรียกว่ามิศเฮ คนแรกมีความชอบที่ช่วยสั่งอาวุธปืนเข้ามาขายแก่รัฐบาล จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอาวุธ วิเศษประเทศพานิช ห้างของเขาตั้งอยู่ริมแม่น้ำใกล้กับวัดซังตาครูซตำบลกฎีจีน ต่อมาฮันเตอร์มีความผิดที่ลักลอบนำฝิ่นอันเป็นของต้องห้ามเข้ามาขาย ทำให้รัฐบาลไม่พอใจ แต่มิได้ลงโทษประการใด จนกระทั่งฮันเตอร์เอาเรือกำปั่นเก่าลำหนึ่งมาเสนอขายรัฐบาลเป็นเงิน ๑,๒๐๐ ชั่ง รัฐบาลเห็นว่าเป็นเรือ "เก่า ผุรั่วอยู่บ้างแล้ว" และฝีจักรไม่เร็วตามที่อวดอ้าง จึงไม่รับซื้อ ฮันเตอร์ "ก็โกรธ ว่ากล่าวเหลือเกินต่อเจ้าพนักงานต่าง ๆ ทำให้ผิดสัญญาซึ่งกะปิตันหันตรีบารนีทำไว้ เสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า หันแตรพูดเหลือเกินก็ให้ขับไปเสีย ไม่ให้อยู่ในบ้านในเมือง และมิศเฮพวกเดียวกันกับมิศหันแตร ไม่ได้ทำถ้อยความสิ่งไรให้เกี่ยวข้องการบ้านเมือง ก็ให้ได้อยู่ซื้อขายมาจนทุกวันนี้"[๑๔] เมื่อฮันเตอร์ถูกขับไล่ออกไปจากเมืองไทยแล้ว ห้างฮันเตอร์แอนด์เฮส์จะยังคงตั้งอยู่หรือเลิกล้มไป หาทราบไม่

เมื่อมีการทำหนังสือสัญญาทางไมตรีกับฝรั่งแบบเปิดประตูบ้านในต้นรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็มีฝรั่งหลายชาติเข้ามาประกอบการค้าขายและอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ ที่เข้ามารับราชการก็มี มาเผยแพร่ศาสนาก็มี และมาดำเนินกิจการกงสุลก็มี จำนวนฝรั่งในกรุงเทพฯ จึงมีมากยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ ว่าตามที่ปรากฏชื่อในหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ ก็มีจำนวนถึง ๑๐๒ คน เป็นชาวยุโรป ๕๘ คน กับชาวอเมริกัน ๔๔ คน นอกจากนี้ยังมีฝรั่งที่เข้ากรุงเทพฯ ชั่วคราวไม่กี่วัน เพื่อมาดูลู่ทาง

การค้าบ้างมาทัศนาจรบ้าง เมื่อมีฝรั่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ก็มีคนริเริ่มประกอบธุรกิจใหม่ๆ ซึ่งไม่เคยมีใครทำมาแต่ก่อน เช่น กิจการโรงแรม กิจการไปรษณีย์ กิจการบ้านเช่า กิจการธนาคาร กิจการประกันภัย การตั้งร้านขายอาหารฝรั่ง การตั้งร้านถ่ายรูป การให้เช่ารถเช่าเรือ การออกหนังสือพิมพ์ข่าวภาษาอังกฤษ การตั้งโรงทำขนมปังและขนมฝรั่ง การตั้งโรงทำเครื่องดื่มประเภทน้ำอัดลม การตั้งโรงน้ำแข็ง และการสั่งหนังสือภาษาอังกฤษเข้ามาจำหน่าย การตั้งสโมสรและสมาคมก็เป็นกิจการใหม่ ซึ่งเพิ่งจะมีในเมืองไทย

มิใช่แต่จะมีพวกฝรั่งเท่านั้น ที่แห่กันมาทำมาหากินในเมืองไทย พวกแขกอินเดียก็เข้ามามาก ตามที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์บางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ พ่อค้าแขกรวมกลุ่มกันอยู่ที่ตึกขาวและตึกแดงริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกใกล้กับตลาดสมเด็จ (เจ้าพระยาองค์น้อย) ทั้งตึกขาวและตึกแดงมีโรงเก็บสินค้าใหญ่โต ตอนริมทางเดินเป็นตึกแถวสองชั้นเหมือนอย่างตึกแถวริมถนนพาหุรัดในปัจจุบันนี้ ในสมัยนั้น บริเวณตลาดสมเด็จ ตึกแดงและตึกขาว คึกคักด้วยผู้ที่มาซื้อผ้านุ่งผ้าห่มและของใช้ ที่ทำในเมืองแขกและเมืองฝรั่ง นับว่าเป็นย่านการค้าสำคัญอันดับที่สองรองจากย่านสำเพ็ง อันเป็นตลาดขายสินค้าที่มาจากประเทศจีน

นอกจากตึกขาวและตึกแดง อันเป็นย่านการค้าของแขก ยังมีตึกแถวแบบเดียวกับตึกขาวตึกแดงอีกตึกหนึ่ง เป็นที่รวมกลุ่มของพ่อค้าจีน ในรายชื่อที่ปรากฏในหนังสือบางกอกกาเลนดาปี ค.ศ. ๑๘๖๒ มีพวกพ่อค้าใหญ่อยู่ที่นี่หลายคน เช่น พระยาพิศาลศุภผล เจ๊สัวฟัก แซ่ลิ้ม เจ๊สัวพุก เจ๊สัวเก็งสุน เจ๊สัวเกหยู เจ๊สัวกวางสิว แซ่อู๋ เจ๊สัวเอี่ยม เจ๊สัวเกต เจ๊สัวพัน เจ๊สัววัน เจ๊สัวจินจา เจ๊สัวโลจั่น แซ่กิม นายอากรหนู และนายอากรมุด แซ่โล[๑๕] ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าตึกแถวที่พ่อค้าจีนอยู่กันเป็นกลุ่มนี้คงเป็นของพระยาพิศาลศุภผล (สันนิษฐานว่าชื่อเดิมคือชื่น และจะเป็นจีนหรือมีเชื้อสายจีนหรือเปล่าหาทราบไม่)

ทางริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ใต้คลองรอบกรุงลงไป ก็มีพวกพ่อค้าจีนตั้งบ้านปลูกแพอยู่เรียงรายกันไปเป็นกลุ่มใหญ่ คนที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดในย่านนี้ เห็นจะไม่มีใครเทียมเท่าเจ๊สัวยิ้ม แซ่โล ซึ่งได้รับพระราชทานยศศักดิ์เป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ในรัชกาลที่ ๔ แล้วต่อมาเป็นพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ ในรัชกาลที่ ๕ ท่านผู้นี้เป็นต้นสกุลพิศาลยบุตร เป็นผู้ริเริ่มและอำนวยการขุดคลองภาษีเจริญ

เมื่อรัฐบาลวางมือจากการค้าผูกขาด อนุญาตให้ราษฎรและชาวต่างประเทศทำการค้าขายอย่างเสรี การค้าในรัชกาลที่ ๔ ทั้งภายในและภายนอกประเทศจึงคึกคักมีชีวิตชีวา อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาแต่ก่อน การที่รัฐบาลอนุญาตให้ต่างประเทศตั้งสถานกงสุลในเมืองไทย ทำให้พวกฝรั่งและคนในบังคับฝรั่งกล้านำเงินเข้ามาลงทุนทำการค้าการอุตสาหกรรมตามที่ตนถนัด เป็นผลให้เมืองไทยเจริญก้าวหน้าผิดกว่าแต่ก่อน ราวกับพลิกหน้ามือเป็นหลังมือ ตึกรามบ้านเรือนเกิดขึ้นราวกับเห็ดในฤดูฝน

ตามหลักฐานที่ได้จากการลงแจ้งความในหนังสือบางกอกกาเลนดา ฝรั่งคนแรกที่นำเงินมาลงทุนประกอบอุตสาหกรรมในเมืองไทย คือนายแดเนียล แมกลีน ชาวอังกฤษ ซึ่งตั้งอู่ต่อเรือชื่อไคลด์ด๊อกยาร์ดในกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เขาเป็นคนแรกที่นำวิธีต่อเรือบนบกไกลตลิ่ง แล้วปล่อยเรือ

ลงน้ำไปตามรางที่ชะโลมน้ำมันจนลื่น มาเผยแพร่แก่บรรดาช่างต่อเรือในเมืองไทย ซึ่งเคยแต่ต่อเรือในอู่โคลนเลน จึงได้รับความเคารพนับถือจากช่างต่อเรือเมืองไทยในฐานะเป็นครูบาอาจารย์

โรงเลื่อยไม้ด้วยจักรโรงแรกที่ตั้งในกรุงเทพฯ มีชื่อว่า ไคลด์ซอมิล เข้าใจว่านายแดเนียล แมกลีน เป็นเจ้าของ เห็นจะตั้งภายหลังอู่ไคลด์ไม่นานนัก

ในปีต่อมา คือปี พ.ศ. ๒๓๙๙ มีห้างและบริษัทฝรั่งตั้งใหม่สามห้าง คือ ห้างปาเทอร์แอนด์กูเดล บริษัท ดี.เค. เมซัน และบริษัทบอเนียว

ในทศวรรษแรกของพุทธศตวรรษที่ ๒๕ มีฝรั่งเข้ามาตั้งโรงสีไฟหลายโรงในกรุงเทพฯ โรงแรกเป็นของบริษัทอเมริกันสตีมไรซมิล ตั้งเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ การตั้งโรงสีไฟของชาวอเมริกันทำให้พ่อค้าข้าวชาวจีนในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นเจ้าของโรงสีพากันตื่นตัวไปตาม ๆ กัน และรู้สึกหวั่นไหวที่ถูกฝรั่งมาแย่งซื้อข้าวจากชาวนา อันจะทำให้พวกตนต้องซื้อข้าวแพงขึ้นกว่าเดิม ในเวลาต่อมาไม่ช้าก็มีโรงสีไฟของบริษัทฝรั่งตั้งขึ้นใหม่อีกหลายโรง เช่น โรงสีไฟของบริษัทอ๊อดแมน (พ.ศ. ๒๔๐๓) โรงสีไฟของบริษัทอาร์. เอส. สก๊อต (พ.ศ. ๒๔๐๘) โรงสีไฟของบริษัท เอ. มาควัลด์ (ไทยเรียกว่ามากัวหรือมากวล) ตั้งอยู่เหนือปากคลองผดุง และโรงสีไฟของบริษัทบางกอกไรซมิล การตั้งโรงสีไฟของฝรั่งเกิดผลดีแก่เศรษฐกิจของเมืองไทยหลายประการ เช่น ทำให้ชาวนาขายข้าวได้ราคาสูงขึ้นและทำให้พ่อค้าข้าวในกรุงเทพฯ พากันเปลี่ยนแปลงโรงสีแบบเก่าเป็นโรงสีไฟตามอย่างฝรั่ง

หนังสือเรื่องคำให้การของขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมกล่าวถึงการค้าข้าวในสมัยอยุธยาว่า "แถวน่าวัดสมอ วัดขนุน วัดขนาน สามวัดนั้น ชาวเมืองอ่างทอง แลเมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห เมืองสรรค เมืองสุพรรณ เอาข้าวเปลือกบันทุกเรือใหญ่น้อยมาจอดขายที่นั้น ๑ แลชาวบ้านแถวน่าวัดทั้งสามนั้น ตั้งโรงสี โรงกระเดื่อง สีเข้า ซ้อมเข้า ขายชาวพระนคร แลขายพวกโรงต้มสุรา ถึงระดูสำเภาเข้า ทำเข้าสารขายจีนในสำเภา เป่นเสบียง ๑ บ้านปากเข้าสาร พวกจีนตั้งโรงต้มสุรา แลเลี้ยงสุกรขาย ๑" อีกตอนหนึ่งของหนังสือเรื่องนี้กล่าวว่า "บ้านในคลองสวนพลู พวกจีนตั้งเตาต้มสุรา เลี้ยงสุกรขาย แลทำเส้นหมี่แห้งขาย ๑ บ้านขนมตาล ชาวบ้านนั้นรับเรือเถาเรือพ่วงไว้ขาย ๑ บ้านสกัดน้ำมันหุงขี้ผึ้งแดง แลขี้ผึ้งขาว เชยน้ำมันงาขาย ๑ บ้านคลองเกลือ ชาวบ้านนั้นตั้งโรงสีเข้าซ้อมเข้าขายพวกโรงสุราแลสำเภาจีน ๑" คำว่า "ชาวบ้าน" ก็ดี "ชาวเมือง" ก็ดี ข้าพเจ้าเข้าใจว่าผู้แต่งหมายถึงคนไทย เพราะเมื่อกล่าวถึงธุรกิจอันใดที่คนต่างชาติทำ ท่านจะระบุว่าชนต่างชาติต่างภาษาเป็นผู้ทำเสมอไป เช่น "ย่านบ้านท่ากายืนอกกำแพงกรุง เปนบ้านแขกเก่า พวกแขกนั้นฟั่นเชือกเปลือกมะพร้าวตีเปนสายสมอ ยาวเส้นหนึ่งบ้าง ยาวสามสิบวาบ้าง ลางทีทำยาวถึงห้าสิบวา ขายแก่นายกำปั่น สลุป สำเภา แลฟั่นชุดจุดบุหรี่ด้วยเปลือกมะพร้าวขายขุนนางแลราษฎร ที่ต้องการใช้แลทำบุญ ๑ ย่านบ้านท้ายคูพวกแขกจามสานเสื่อลันไตผืนใหญ่น้อยขายแลสมุกขาย ๑"[๑๖] ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่าในสมัยอยุธยาตอนปลาย คนทำนาเป็นคนไทย คนตั้งโรงสีกระเดื่องก็เป็นคนไทย และพ่อค้าคนกลางที่ซื้อข้าวเปลือกจากชาวนานำมาขายแก่เจ้าของโรงสีก็เป็นคนไทย รวมความว่าการค้าข้าวอยู่ในกำมือคนไทย

ในปัจจุบันนี้ เป็นที่รู้กันอยู่ทั่วไปแล้ว ว่าพ่อค้าข้าวเปลือกซึ่งเป็นคนกลาง มีแต่ชาวจีนหรือลูกจีนหลานจีนเสียเป็นส่วนใหญ่ และเจ้าของโรงสีในกรุงเทพฯก็เป็นชาวจีนหรือลูกหลานจีนเช่นเดียวกัน หมายความว่าการค้าข้าวไม่ได้อยู่ในกำมือของคนไทย เหมือนแต่ก่อนแล้ว เรื่องนี้จึงเป็นปัญหาน่าขบคิดเป็นอย่างยิ่งถึงสาเหตุพื้นฐานและจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญครั้งนี้ ซึ่งน่าที่จะมีการแก้ไขให้ระบบการค้าข้าวกลับไปสู่คนไทยเช่นครั้งอยุธยาอีก

ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ในสมัยกรุงเทพฯยุคต้น อันเป็นยุคที่รัฐบาลหวงแหนข้าว ถึงแก่บัญญัติกฎหมายว่า "แต่นี้สืบไปเมื่อน่า ห้ามอย่าให้ผู้ใดซื้อเข้าขายเข้า ลงสำเภาแลเรือเสาเรือใบเป็นอันขาดทีเดียว"[๑๗] การค้าข้าวยังอยู่ในกำมือของคนไทยเหมือนในสมัยอยุธยา ความเปลี่ยนแปลงเห็นจะเพิ่งเริ่มต้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อรัฐบาลเปลี่ยนนโยบายห้ามการค้า อันเป็นโอกาสให้คนต่างด้าวเข้ามาตั้งโรงสีขนาดใหญ่ แข่งขันกับโรงสีแบบโบราณขนาดเล็กของคนไทย คนไทยมีทุนน้อยสู้ไม่ไหว ก็ต้องเลิกตั้งโรงสี บรรดาโรงสีใหญ่ ๆ ของคนต่างด้าว ไม่ว่าเป็นของฝรั่งหรือจีน ใช้กรรมกรล้วนแต่เป็นชาวจีนทั้งสิ้น ทั้งยังใช้ชาวจีนหรือลูกจีนหลานจีนเป็นพนักงานหาข้าวเปลือกมาป้อนโรงสี พวกพนักงานเหล่านี้ก็ย่อมจะอุดหนุนพ่อค้าข้าวเปลือกซึ่งเป็นคนชาติเดียวกัน มากกว่าอุดหนุนคนไทย มีผลทำให้คนไทยต้องเลิกค้าข้าวเพราะไม่สามารถแข่งขันได้

การตั้งโรงแรมเพิ่งจะมีในรัชกาลที่ ๔ เช่นเดียวกับโรงสีไฟและโรงเลื่อยจักร แต่ก่อนนั้นไม่มีใครคิดตั้งขึ้น เพราะคนไทยที่เข้ากรุงเทพฯ มักจะนอนในเรือหรือศาลาวัด แต่พวกฝรั่งเคยชินกับการพักตามโรงแรม จึงมีพวกฝรั่งตั้งโรงแรมเป็นทางทำมาหากิน โรงแรมที่ขึ้นชื่อเสียงในสมัยนั้น คือ โรงแรมยูเนียนของบริษัทคาร์เตอ กับโรงแรมพัลล์ ของชาวเยอรมันชื่อ ซี. พัลล์ ซึ่งตั้งเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๖

ส่วนโรงงานน้ำตาลโรงแรกที่ใช้เครื่องจักรเป็นของพระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (เจ๊สัวยิ้ม) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำนครชัยศรีที่ตำบลดอนกะฎี[๑๘] การริเริ่มขุดคลองภาษีเจริญไปออกแม่น้ำนครชัยศรี ของเจ๊สัวเจ้าภาษีฝืน อาจจะเป็นเพราะผู้ริเริ่มหวังประโยชน์ส่วนตัวอยู่บ้างก็ได้

กิจการประกันภัยก็เพิ่งมีในรัชกาลที่ ๔ เหมือนกัน ในขั้นแรกนี้บริษัทประกันภัยซึ่งมีสำนักงานใหญ่อยู่ในทวีปยุโรป ยังไม่กล้าลงทุนตั้งสำนักงานของตนในกรุงเทพฯ ใช้วิธีฝากงานให้บริษัทใหญ่ ๆ ในกรุงเทพฯทำแทน เช่น บริษัทบอเนียวทำการประกันแทนบริษัทประกันภัยเนเธอแลนด์อินเดีย (ภัยทางทะเลและอัคคีภัย) บริษัทพีกเกนบักทีส (อยู่ที่ตำบลบ้านทวาย) ทำแทนบริษัทบะเตเวียและโคโลเนียล (ภัยทางทะเลและอัคคีภัย) บริษัท เอ. มาควัลด์ทำแทนบริษัทฮัมบูก เดรสเดนและเบรเมน

กิจการธนาคารเริ่มมีในรัชกาลที่ ๔ ประปราย โดยมีบริษัทที่ตั้งในกรุงเทพฯ ดำเนินการแทนบริษัทธนาคารต่างประเทศ ว่าตามหลักฐานที่พบในหนังสือบางกอกกาเลนดา ปี ค.ศ. ๑๘๖๗ บริษัทบอเนียว เป็นตัวแทนของธนาคารชาเตอร์มอแคนไตล์ แห่งอินเดีย ลอนดอน และจีน และบริษัทพิกเกนบักธีส เป็นตัวแทนของธนาคารฮ่องกงแอนด์เซี่ยงไฮ้แห่งหนึ่ง กับเป็นตัวแทนของธนาคารรอตเตอดัมอีกแห่งหนึ่ง

ข. รัชกาลที่ ๕

เมื่อเวลาล่วงมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ อันมีอายุยืนยาวถึง ๔๒ ปี บริษัทและห้างร้านของฝรั่ง จีน และแขกก็ยิ่งเพิ่มจำนวนมากกว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔ หลายเท่า โรงสีไฟมีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมาก โรงเลื่อยจักรก็เช่นเดียวกัน โรงทำน้ำตาลด้วยเครื่องจักรเพิ่มขึ้นอีกโรงหนึ่ง เป็นของบริษัทอินโดจีนชูกา ตั้งที่เมืองนครชัยศรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ มีข้อน่าสังเกตอย่างหนึ่งเกี่ยวกับการตั้งโรงสีไฟของฝรั่ง ว่าพวกฝรั่งไม่ใคร่นิยมตั้งโรงสีไฟเหมือนแต่ก่อน เพราะดำเนินการสู้พวกจีนไม่ได้ จนต้องขายเสียก็มี เช่น โรงสีไฟของบริษัทสก๊อต ขายให้แก่พระยาบุรุษรัตนราชวัลลภ เมื่อ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ และโรงสีไฟชื่อโมเดินสตีมไรซมิลของบริษัทพิกเกนบี๊กธีส ขายให้แก่พระศรีมิตรภักดีกร (นะกุด่า อิสมัยโซลุมันยี) เป็นเงิน ๑๘,๐๐๐ เหรียญสเปน (๓ เหรียญ เท่ากับ ๕ บาท)[๑๙]

รัชกาลที่ ๕ เป็นยุคที่คนไทยได้เห็นได้ใช้เครื่องอุปโภคบริโภคแปลก ๆ ใหม่ ๆ มากกว่าสมัยก่อน ๆ หลายเท่า บริษัทมาควัลด์ขายน้ำมันก๊าด ห้างฮินด์แอนด์ลุนด์ขายเครื่องสีข้าว เครื่องผัดข้าว เครื่องโม่ข้าวเป็นแป้ง บริษัทเอดเวิดขายเครื่องพิมพ์ดีดยี่ห้อโอลิเวอทั้งภาษาอังกฤษและภาษาไทย ห้าง เอส.เอ.บี ขายนาฬิกาและเครื่องเพชร ห้าง อี.ซี. โมโนด์ขายรถยนต์ ยี่ห้อ บายาด์–เคลมังท์ และยี่ห้อยูนิก บริษัทบางกอกแมนูแฟกเจอริงตั้งโรงงานทำน้ำอัดลม น้ำแข็งและไอศกรีม บริษัท ยี. คลูเซอ จำหน่ายสีทาบ้านของบริษัทแห่งหนึ่งในอเมริกา บริษัท บี.กริม ซึ่งตั้งอยู่ที่ปากคลองตลาด ขายยารักษาโรคและแว่นตา บริษัทเบมเมเยอขายนมสดกระป๋องตราไลออน บริษัทแฮรี เอ. แบดแมนขายเครื่องพิมพ์ดีดยี่ห้อจูเนีย แผ่นเสียง และบุหรี่อียิปต์ยี่ห้อออมโบส บริษัทวินด์เซอขายรถยนต์เยอรมัน บริษัทบอเนียวขายเบียร์เยอรมัน นมสดกระป๋อง และแผ่นเสียงยี่ห้อปาเต๊ะ มีทั้งเพลงไทย อังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศสและอิตาเลียน บริษัท เจ.ดี. แมกอาเทอ ขายเครื่องยนต์สำหรับเรือยนต์ ใช้น้ำมันเบนซินก็ได้ น้ำมันก๊าดก็ได้ บริษัทเคียมฮั่วเฮงขายหนังสืออังกฤษ และขายเครื่องแต่งตัวทั้งของเด็กและผู้ใหญ่ ห้างโอเรียนตัลตั้งโรงทำขนมปังขนมฝรั่ง และขายเครื่องครัวอลูมิเนียม บริษัทบางกอกด๊อกขายเครื่องจักรโรงสี ขายยางล้อรถยนต์ยี่ห้อมิชลิน และขายรถยนต์ยี่ห้อฟ็อด บริษัทเฟรเซอแอนด์นีฟตั้งโรงทำน้ำอัดลม บริษัทอาระกันขายสุราวิสกี้ บริษัทหลุยส์ลีโอโนวิน ขายยางรถยนต์ยี่ห้อดันลอป ห้างคีเชียงขายแผ่นเสียงตราดอกลำโพง มีเพลงไทยกว่า ๓๐๐ เพลง ฯลฯ[๒๐] พูดย่อ ๆ ว่า กรุงเทพฯ เป็นตลาดสินค้าต่างประเทศและในประเทศที่ยิ่งใหญ่ที่สุดเมืองหนึ่งในทวีปเอเชีย

ในปลายรัชกาลที่ ๕ มีคนไทยสองคนที่มีความคิดแปลกกว่าคนไทยส่วนมาก คือ ไม่อยากรับราชการเป็นขุนนาง แต่อยากทำมาค้าขาย คนหนึ่งชื่อนายเลิศ อีกคนหนึ่งชื่อนายบุญรอด ทั้งสองคนร่วมสกุลเดียวกัน (คือเศรษฐบุตร) การประกอบอาชีพของคนทั้งสองล้มลุกคลุกคลานในตอนแรก แต่ด้วยความมานะอดทนและรู้จักประหยัดอย่างน่าสรรเสริญ ในที่สุดก็ประสบความสำเร็จในการงาน ในหน้าแจ้งความของหนังสือพิมพ์บางกอกไตม์ ปี ค.ศ. ๑๙๑๐ ปรากฏแจ้งความขายน้ำแข็งของโรงงานนายเลิศ ว่ามีการขายส่งที่โรงภาษี ส่วนนายบุญรอดนั้นเข้าหุ้นกับเพื่อนซื้อเรือยนต์สองลำ เดินรับส่งคนโดยสารระหว่างตลาดพลูกับท่าน้ำราชวงศ์ เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๓ นี่เป็นเพียงงานใหญ่ชิ้นแรกของพ่อค้าไทยสองคนนี้เท่านั้น

พ่อค้าแขกซึ่งมีชื่อเสียงดีเด่นมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ และได้ชื่อว่าเป็นมหาเศรษฐีในรัชกาลที่๕ คือ พระศรีมิตรภักดีกร (นะกุด่า อิสมัยโซลุมันยี) พ่อค้าแขกผู้นี้เป็นเจ้าของเรือเมล์สองลำ ชื่อมะตะบัน และกรมท่า เป็นผู้รับซื้อเรือพระที่นั่งบางกอก หลังจากเสด็จกลับจากอินเดีย แล้วนำเรือลำนี้เดินรับส่งสินค้าระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกง เช่นเดียวกันกับเรือ "กรมท่า"

ส่วนกิจการธนาคารนั้นเจริญยิ่งกว่าเมื่อรัชกาลที่ ๔ มาก เพราะธนาคารต่างประเทศหลายธนาคารเข้ามาตั้งสำนักงานสาขาในกรุงเทพฯ เสียเอง แทนที่จะฝากงานให้บริษัทในกรุงเทพฯ ทำอย่างแต่ก่อน ทั้งพวกพ่อค้าใหญ่ในเมืองไทยก็ชวนกันตั้งธนาคารขึ้นมาบ้าง น่าสังเกตว่า ธนาคารทุกแห่งให้ดอกเบี้ยเงินฝากประจำเพียงร้อยละ ๓ ต่อปี และห้างมณีเนตรของพระสรรพการหิรัญกิจ ซึ่งตั้งที่ถนนเยาวราชให้ดอกเบี้ยเงินฝากประจำร้อยละ ๑๐ ต่อปี ฝากหกเดือนให้ร้อยละ ๘ ฝากสามเดือนให้ร้อยละ ๖ ธนาคารที่พ่อค้าในเมืองไทยร่วมมือกันตั้งและอยู่ยั้งยืนมาจนถึงปัจจุบันนี้ คือ ธนาคารสยามกัมมาจลทุนจำกัด (เปลี่ยนชื่อเป็นไทยพาณิชย์ในภายหลัง) ผู้ก่อตั้งที่เป็นคนสำคัญ ได้แก่หลวงโสภณเพชรรัตน์ พระสรรพการหิรัญกิจ พระเทพทวาราวดี พระสิทธิธนรักษ์ นาย ซ. ยู่เส็ง นาย เอฟ. ลอทซ์ และนาย พี. ชวาซ คนสุดท้ายทำหน้าที่เป็นกรรมการผู้จัดการ ธนาคารแห่งนี้มีเงินลงทุนสามล้านบาท หุ้นละ ๑,๐๐๐ บาท กิจการเจริญดีมาก จนราคาซื้อขายหุ้นในตลาดเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ เพิ่มขึ้นเป็นหุ้นละ ๑,๑๕๐ บาท[๒๑]

บริการทางรถไฟได้รับความนิยมมากขึ้น ๆ เป็นลำดับ หุ้นของบริษัทรถไฟสายปากน้ำ ซึ่งมีราคาหุ้นละ ๑๐๐ บาท ขายได้ถึง ๒๑๕ บาท และกว่า ๒๑๕ บาทขึ้นไป ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ กิจการรถไฟหลวงก็เจริญรุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ มีคนใช้บริการกว่าสามล้านคน มีการส่งข้าวเปลือกทางรถไฟ ๑๒๔,๙๙๑ ตัน ข้าวสาร ๑,๘๒๕ ตัน หิน ๗๘,๑๗๑ ตัน ไม้ ๑๙,๘๐๒ ท่อน ฟืน ๓,๐๑๐ ตัน ถ่าน ๒,๙๕๓ ตัน ปลา ๑,๖๘๑ ตัน น้ำมันก๊าด ๔,๑๔๒ ตัน หนังและเขาสัตว์ ๑,๘๓๒ ตัน เกลือ ๓,๗๗๕ ตัน น้ำตาล ๑,๕๐๐ ตัน ผัก ๓๐๔ ตัน หมู ๑๓๐,๘๐๓ ตัว และวัวควาย ๖,๐๐๓ ตัว ความยาวของทางรถไฟเพิ่มขึ้นจากปี ร.ศ. ๑๒๕ เป็น ๙๓๒.๑ กม.[๒๒]

๔. ความเจริญก้าวหน้าทางการคลัง

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้คัดบางตอนมาเสนอดังต่อไปนี้ จะช่วยให้ท่านมองเห็นฐานะการคลังของเมืองไทยสมัยราชวงศ์จักรีได้ดีที่สุด

"ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ เงินแผ่นดินไม่พอจ่ายราชการ จึงได้เอาเงินกำไรการค้าขายนี้จ่ายราชการ มีเจือเงินเบี้ยหวัดเป็นต้น ครั้นรัชกาลที่ ๓ บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้น จึงตั้งภาษีขึ้นใหม่ ได้เงินพอใช้ราชการ เงินส่วนค้าขายจึงยกไว้เป็นพระคลังข้างที่ ท่านทรงขวนขวายมาก เพราะสันทัดแต่งสำเภาแต่เดิมมา จึงได้จำนวนเงินนั้นมากขึ้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเริ่มแต่งกำปั่นไปค้า ก็ไม่สู้ได้ดีเหมือนรัชกาลที่ ๓ เพราะตัวบุคคล แต่ไม่กี่เที่ยว ก็ทำหนังสือสัญญากับฝรั่ง สัญญานั้นขัดกับรัฐบาลค้าขายอย่างแต่ก่อน จึงกลายเป็นภาษีร้อยชักสาม ภาษีเบ็ดเสร็จ ครั้นจะยกมาเป็นพระคลังข้างที่แทนการค้าขาย ก็ไม่มีฤๅไม่ได้ จึงได้ปฤกษาเสนาบดี ยกเงินภาษีอากรทุกอย่างถวายเป็นร้อยละห้าในเงินที่ขึ้นใหม่ ที่

กว่าร้อยละ ๕ ก็แต่เงินค่านา เงินที่ได้มาเหล่านี้ไม่เท่าใด เพราะค้างมาก ที่ได้ทรงใช้ก็แต่พระราชทานลูกเธอ สร้างนันทอุทยานและวังสราญรมย์ กับพระราชทานใหญ่ครั้งบรมบรรพตที่ท้องสนามหลวง ราชการอื่นนอกนั้นไม่ได้ใช้อันใด ใช้เงินคลังไม่มีกำหนด อย่างแบบเก่านั่นเอง การเป็นดังนี้"[๒๓] พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งเล่าเรื่องการคลังต่อจากฉบับก่อนว่า "รวมเงินแผ่นดิน ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะนพศก หมดด้วยกันปีละ ๔๐,๐๐๐ ชั่งเท่านั้น ครั้นถึงแผ่นดินประจุบันนี้.....ถึงปีมะแม ตรีศก เงินแผ่นดินที่เคยได้อยู่ปีละ ๕๐,๐๐๐—๖๐,๐๐๐ ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่ ๔๐,๐๐๐ ชั่ง แต่ไม่ได้ตัวเงินกี่มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ ๑๑,๐๐๐ ชั่งก็วิ่งตาแตก.....เงินไม่พอจ่ายราชการ ต้องเป็นหนี้ตั้งแต่งานพระบรมศพตลอดมา จนถึงปีมะแมนี้ เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ ชั่ง เพราะเหตุเช่นนี้ หม่อมฉันจึงนึงอยู่ไม่ได้ จับจัดการพระคลังมหาสมบัติ ลงมือจัดหวยแลบ่อนเบี้ย ซึ่งรวมกันจับแยกออกให้มีผู้ว่าประมูลจริง ๆ เดิม ๔๐๐๐ ชั่ง ขึ้นเป็น ๘๐๐๐ ชั่ง ในปีแรกนั้นเป็นต้น"[๒๔]

พูดกันอย่างใช้สำนวนปัจจุบันนี้ ก็คือ รัฐบาลต้องทำการผ่าตัดขนบการคลังเป็นการใหญ่ จัดการเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดินทุกประเภท ด้วยการให้ข้าราชการเก็บภาษีอากรเสียเองแทนมอบให้เจ้าภาษีนายอากรเป็นผู้เก็บ อย่างหนึ่ง จ่ายเงินเดือนให้ข้าราชการ แล้วบังคับให้ส่งรายได้ของแผ่นดินทุกบาททุกสตางค์ ไม่ใช่ส่งหลวงเท่าจำนวนที่เคยส่ง เหลือนอกนั้นเอาไว้ใช้เองอย่างแต่ก่อน อย่างหนึ่ง ปรับปรุงพิกัดภาษีอากรให้เหมาะสมแก่กาลสมัย อย่างหนึ่ง นอกจากนี้รัฐบาลยังได้ส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎร ให้มีรายได้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วยวิธีต่างๆ เช่น การบริการทางรถไฟและไปรษณีย์เป็นต้น อย่างหนึ่ง และตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ อีกอย่างหนึ่ง ในเวลาเดียวกันทางด้านรายจ่ายของแผ่นดินก็ดำเนินการปราบการทุจริตของข้าราชการอย่างหนึ่ง ตัดทอนรายจ่ายที่ไม่จำเป็น อย่างหนึ่ง และตั้งงบประมาณรายจ่ายมิให้เกินรายได้อีกอย่างหนึ่ง

ผลของการผ่าตัดขนบการคลังปรากฏขึ้นทันตาเห็น คือ ฐานะการคลังของเมืองไทยซึ่งมีอาการร่อแร่ ถึงแก่รัฐบาลเป็นหนี้เอกชนเป็นจำนวนมากมายดังกล่าวแล้ว กลับมั่นคงกว่าแต่ก่อนมาก เช่น เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ รัฐบาลมีรายได้ทั้งสิ้น ๒๔,๘๐๘,๐๐๑ บาท รายจ่าย ๒๓,๙๙๖,๖๒๕ บาท ได้มากกว่าจ่าย ๘๑๑,๓๗๖ บาท และในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ รัฐบาลมีรายได้ ๖๐,๖๘๖,๕๐๒ บาท รายจ่าย ๕๖,๘๕๑,๗๑๙ บาท มีกำไร ๓,๘๓๔,๗๘๓ บาท[๒๕]

ความก้าวหน้าทางการคลังดังที่ปรากฏในหนังสือสถิติของรัฐบาล เป็นผีมือทางผ่าตัดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างน่าสรรเสริญที่สุด ข้อที่น่าสรรเสริญท่านอีกข้อหนึ่งก็คือ ท่านเคยได้เงินใช้ส่วนตัว คือ เงินพระคลังข้างที่ ถึงร้อยละ ๒๐ ของรายได้แผ่นดิน เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ หรือ ๒๔๔๓ "ครั้น (ร.ศ.) ๑๑๘ จึงเปลี่ยนใหม่ เหนว่าเงินราชการที่ต้องจัดขึ้นใหม่ๆ มาก แบ่งมาเป็นพระคลังข้างที่เสียมาก เงินใช้ราชการน้อยไป จึงยอมกำหนดเป็นส่วนเงินพระคลังข้างที่ แลเงินใช้ในกระทรวงวัง เงินปีเจ้านายข้าราชการที่เป็นอันโตชน แลซ่อมแซมรักษาพระราชวัง การพระราชกุศลให้กะงบประมาณเพียงหกล้านบาท แต่มีทางที่จะขึ้นได้ เมื่อไม่พอ แต่ครั้นเมื่อกำหนดแล้ว ก็ยังเหลือใช้ ไม่เคยขอขึ้นเลย" นี่แหละคือข้อที่น่าสรรเสริญจริง ๆ

ในชีวิตที่ยืนยาวมาเกือบครบเจ็ดสิบปีของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเคยอยู่ใต้ความปกครองของรัฐบาลมาหลายรัฐบาลแล้ว ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา จนถึงรัชกาลที่ ๙ ข้าพเจ้าขอบอกตามตรงว่า การที่จะหารัฐบาลใดที่สามารถจรรโลงฐานะเศรษฐกิจของเมืองไทยให้มั่นคงแข็งแรง ที่มุ่งทะนุบำรุงเศรษฐกิจของราษฎรให้เป็นปึกแผ่น ที่พยายามกำจัดอบายมุขเช่นการพนัน ให้สาบสูญไปจากเมืองไทย และที่ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตไม่คิดคดโกงเงินแผ่นดิน เหมือนอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ เห็นจะเหลือวิสัยที่ข้าพเจ้าจะได้ประสบพบเห็นอีกแล้ว

เชิงอรรถบทที่ ๑๔

๑. J. C. Ingram, **Economic Change in Thailand since 1860** (Stanford : Stanford University Press, 1955) p. 43.

๒. The Department of Commerce and Statistics, Ministry of Finance, **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2470,** p. 329.

๓. ปาลเลกัวซ์ ว่าเมืองไทยมีพลเมืองราวหกล้านคนในต้นรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลได้ดำเนินการสำรวจสำมะโนครัวทั่วประเทศเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ทำให้ได้ข้อมูลที่เชื่อถือได้ว่า เมืองไทยมีพลเมืองแปดล้านคน

๔. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร....., ๓ (มกราคม, ๒๕๑๒) หน้า ๕๗.

๕. John Crawfurd, op.cit., pp. 408–409.

๖. J. C. Ingram, op.cit., pp. 21–22. ผู้แต่งได้สถิติจากหนังสือเรื่องเมืองไทยของ D.E. Malloch (1852).

๗. ปาลเลกัวซ์, **เล่าเรื่องกรุงสยาม,** เล่มแปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๓๒๗.

๘. **Siam Repository,** V. 3, 1871, p. 156.

๙. Ibid., p. 271. หนังสือพิมพ์บอกด้วยว่าราคาซื้อที่อยุธยาเกวียนละ ๒๕ บาท เกวียนหนึ่งจุ ๒,๔๐๐ คะนาน (ทะนาน) แต่โรงสีในกรุงเทพฯ ถือหลักเกวียนหนึ่งต้องจุ ๓,๒๐๐ คะนาน.

๑๐. **Bangkok Times,** 1889. หนังสือพิมพ์แจ้งราคาข้าวเปลือกที่ตลาดกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๒ ว่าข้าวสะแกกรังเกวียนละ ๕๖ บาท ข้าวนาสวนเกวียนละ ๕๓–๕๔ บาท ข้าวใหม่ป่าสัก (คงเป็นสระบุรี) เกวียนละ ๕๓ บาท และข้าวใหม่นาเมืองเกวียนละ ๔๖ บาท ๒ สลึง

๑๑. **The Bangkok Recorder,** V. 1, 1865, p. 13.

๑๒. J. C. Ingram, op.cit., pp. 81–83. เนื่องจากรัฐบาลไม่ปฏิบัติตามโครงการที่นายฟอนเดอร์ไฮเดอเสนอ เขาจึงลาออกจากราชการเมื่อต้นปี ค.ศ. ๑๙๐๙.

เรื่องตั้งกรมทดน้ำในรัชกาลที่ ๕ ข้าพเจ้ายังไม่พบหลักฐานในหนังสือภาษาไทย แต่ได้หลักฐานจากหนังสือของ J.C. Ingram. และ Bangkok Times, 10 Sept., 1910, ทำให้รู้แน่นอนว่ากรมทดน้ำ (ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นกรมชลประทานในภายหลัง) ตั้งในปลายรัชกาลที่ ๕.

๑๓. เฉลิม ตุงคะมณี, "งานชุมนุมสินค้าครั้งแรกในเมืองไทย," **พาณิชย์อนุสรณ์ปี ๒๔๕๑.**

๑๔. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๒,** หน้า ๑๖๖–๑๖๗.

๑๕. **Bangkok Recorder.** ปี ๑๘๖๒ ระบุแต่ชื่อพ่อค้าจีน ถึงปี ค.ศ. ๑๘๖๕ จึงได้ระบุแซ่ (นามสกุล) ของพ่อค้าบางคน

๑๖. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม," วารสาร....., ๓ (มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗–๕๘.

๑๗. เสถียร ลายลักษณ์....."พระราชกำหนดใหม่ฉบับที่ ๔๓, เรื่องเดิม, เล่ม ๒, หน้า ๕๖๖.

๑๘. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา.....ประพาสมณฑลราชบุรี, หน้า ๒.

๑๙. เหตุการณ์สำคัญใน ค.ศ. ๑๘๖๖ ใน Bangkok Carlendar ปี ค.ศ. ๑๘๖๘ และ Siam Repository ปี ค.ศ. ๑๘๗๒ หน้า ๑๒๒ หนังสือพิมพ์เขียนราชทินนามของพ่อค้าแขกว่า Phra Seamit. Pakdee Kaw ปัญหาอยู่ที่พยางค์สุดท้าย ที่ข้าพเจ้าระบุชื่อว่าพระศรีมิตรภักดีกร ข้าพเจ้าก็ยังไม่แน่ใจนัก

๒๐. ได้จากแจ้งความใน **Bangkok Times,** 1910.

๒๑. **Bangkok Times**, 1910. แจ้งความของธนาคารสยามกัมมาจล และฉบับวันที่ ๙ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๑๐ มีเรื่องเกี่ยวกับตลาดหุ้น

๒๒. กรมรถไฟ, รายงานการรถไฟ ร.ศ. ๑๒๙.

๒๓. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขา.....ทรงมีไปมา....., ฉบับที่ ๑๕๑, หน้า ๒๒๒—๒๒๓.

๒๔. เรื่องเดียวกัน, ฉบับที่ ๑๕๒, หน้า ๒๒๕—๒๒๗.

๒๕. The Department of Commerce and Statistics, Ministry of Finance, op.cit., p. 270.

ดัชนี

ก

กฎหมายกรมศักดิ์ ๒๐๖
กฎหมายกำหนดราคาข้าว ๑๔๐
กฎหมายตราสามดวง ๒๗
กรมทดน้ำ ๓๒๖
กรมท่า ๑๑๐
กรมท่าขวา ๑๗
กรมท่าซ้าย ๑๗
กรมพระคลังสินค้า ๔๕, ๑๙๑
กรมศุลกากร ๒๓๓
กรมสรรพภาษี ๒๓๒
กรมสรรพากร ๒๓๒
กรมอากรที่ดิน ๒๓๒
กรรมสิทธิ์ที่ดิน ๖๕, ๑๒๑
กระดาษหมายแทนเงิน ๑๘๗
กวางตุ้ง ๔๐, ๔๗, ๘๒
กะดีจีน ๑๘
กะแปะ ๑๘๗
กัมพูชา ๔๒, ๑๑๖
การขายคน ๑๓๕
การขุดคลองลัด ๒๕๙–๒๖๕
การขุดคลองสำคัญ ๒๔๒–๒๕๑
การค้ากับต่างประเทศ ๑๑๐
การค้าภายใน ๑๐๘
การเดินนา ๖๒
การเดินเรือเมล์ ๓๐๔
การเดินสวน ๖๖
การตัดถนนในกรุงเทพฯ ๒๐๘–๒๑๑
การโทรเลข ๒๙๙–๓๐๒
การโทรศัพท์ ๓๐๒–๓๐๔
การปฏิรูปการคลัง ๒๕๕, ๒๓๔, ๓๓๒
การไปรษณีย์ ๒๙๕–๒๙๙
การลดอัตราดอกเบี้ย ๒๓๙
การสักเลก ๖๘
กำนันนา ๑๓๙–๑๔๑
เกณฑ์สิ่งของ ๖๐
เกาะหมาก (ปีนัง) ๓๘, ๔๓, ๘๖, ๑๕๐
กัว ๓๙

ข

ขนบทาส ๒๐๖
ขนบไพร่ ๖๘, ๑๒๘, ๑๒๙–๑๓๐, ๒๘๔, ๒๘๗–๒๙๓
ข้อตกลงเกี่ยวกับการค้าขาย ๑๕๕
ข้าว ๑๐๒
เขมร ๑๒
แขก ๑๑๑
แขกเจ้าเซ็น ๑๗
แขกตานี ๑๙, ๓๖

ค

คลองรอบกรุง ๑๗
ค่าไถ่โทษ ๗๗
ค่าธรรมเนียมต่อเรือ ๗๙
ค่านา ๖๔, ๗๕, ๑๒๒–๑๒๓, ๑๗๕, ๒๐๓, ๒๓๙
ค่าน้ำ ๕๑, ๑๗๘
ค่าปรับ ๗๗
ค่าปากเรือ ๘๑
ค่าผูกปี้ ๗๕
ค่าภาคหลวง มรดก ๗๗
ค่าราชการ ๗๕

ค่าแรง ๒๐๘
ค่าฤชาธรรมเนียม ๗๖
ค่าหัวมือ ๖๗

ง

เงินคดด้วง ๑๘๖, ๒๐๔
เงินแป ๑๘๔, ๑๘๖, ๒๐๔
เงินพระคลังข้างที่ ๒๐๒
เงินเหรียญ ๑๘๔
โง่วล่ำซำ ๓๑๔

จ

จัมปา ๑๙, ๓๙
จีน (ในเมืองไทย) ๑๐, ๕๒, ๑๐๙, ๑๑๑
จีน (ประเทศ) ๑๐—๑๑, ๓๙, ๔๐, ๔๑, ๑๑๑
เจ๊สัวยม ๒๕๐, ๒๕๕
เจ๊สัวยิ้ม ๒๔๕, ๒๙๕, ๓๐๘, ๓๑๒, ๓๓๐
เจ้าขรัวเงิน ๑๘
เจ้าที่ดิน ๑๒๒
เจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช ๑๒
เจ้าพระยาสุรินทรราชา ๑๒
เจ้าพระยาอินทวงศา ๑๐, ๒๙—๓๐
โจเซฟ บัลเลสเตีย ๑๖๕, ๑๘๐
โจพมณฑล ๘๑

ฉ

โฉนดตราแดง ๖๓
โฉนดป่า ๖๗
โฉนดใหญ่ ๖๗

ช

ชวา ๘, ๑๔, ๑๐๕
ชัยวรมันที่ ๗ ๑๘
ไชยา ๑๕

ซ

เซียวฮุดเสง ๓๑๔
ไซ่ง่อน ๑๑๖, ๒๑๓

ญ

ญวน ๑๒, ๓๖, ๔๑, ๗๔, ๘๒, ๑๑๖,
ญี่ปุ่น ๑๒, ๔๖, ๘๒

ด

ด่าน ๒๑๗
ดีบุก ๙, ๑๒, ๑๐๑, ๒๒๐—๒๒๑

ต

ตรัง ๘๒
ตรังกานู ๘
ตราจอง ๒๔๒
ตลาดเก่า ๓๔—๓๕
ตลาดน้อย ๑๗, ๓๕, ๓๖
ตลาดบ้านจีน ๑๗
ตลาดย่านในไก่ ๑๗
ตลาดสะพานหัน ๓๕
ตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์พาหนะ ๒๕๑
ตะนาวศรี ๘๒

ถ

ถลาง ๑๒, ๑๓, ๑๕, ๓๘, ๓๙, ๔๓, ๑๘๑
ถั่วโลสง ๑๑๓, ๑๗๘

ท

ทวาย ๓๘
ไทรบุรี ๑๒, ๑๔, ๓๗, ๓๘, ๔๓, ๑๑๘, ๑๕๑

ธ

ธนาคารสยามกัมมาจล ๓๓๒

น

นะกุด่า อิสมัยโซลุมันยี ๓๑๒, ๓๓๒
นาคู่โด ๑๗๕
นาปีก ๑๗๕
นาฟางลอย ๑๗๕
นายบุญรอด ๓๓๑
นายระวาง ๖๗
นายเลิศ ๓๓๑
นาหว่าน ๑๗๕
เนื้อที่นา ๓๒๓

บ

บริษัทขนส่ง ๓๑๒—๓๑๔
บริษัทอินเดียตะวันออกของ วิลันดา ๘, ๑๔
บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ๘, ๑๓, ๓๗, ๗๔, ๘๓, ๑๗๖, ๑๘๑
บ่อนเบี้ย ๕๑
บอมเบ ๑๐๕
บังกะหล่า ๑๕, ๘๑, ๑๐๕, ๑๗๖ ๒๗๙, ๓๘๑
บางโพ ๓๖
บ้านญี่ปุ่น ๑๗
บ้านดอน (อ่าว) ๑๕
บ้านตะเกี๋ย ๑๘
บ้านทวาย ๓๖
บ้านมลายู ๑๘
เบงกอล ๑๔
เบี้ย ๕๓, ๕๔, ๑๘๗
เบี้ยหวัด ๘๗, ๒๐๘

ป

ประเพณีส่งจิ้มก้อง ๑๘๒—๑๘๓
ประมูลภาษีอากร ๒๓๐
ปรับไหม ๑๔๘, ๑๕๖
ปัตตะเวีย ๘
บ่าสัก (เมืองญวน) ๔๗
เประ ๘๔, ๑๕๑
โปรตุเกส ๑๔, ๓๙, ๘๓

ผ

ผลิตผลการทำนา ๓๒๓
ไผ่ ๑๖๒

ฝ

ฝรั่งเศส ๙, ๓๘
ฝ้าย ๑๐๖
ฝืน ๑๗๕

พ

พม่า ๑, ๒, ๓๙, ๑๕๐
พระพุทธบาทเมืองสระบุรี ๒๖๘—๒๖๙
พระยาโชฎึกราชเศรษฐี ๑๗, ๓๑๕
พระยาพิศาลศุภผล ๓๐๘
พระยาราชาเศรษฐี ๒๐, ๔๒
พระยาสมุทบุรานุรักษ์ ๒๕๐
พระยาสยามธุรพาห์ ๓๐๐, ๓๐๒
พระราชบัญญัติทาส ๒๘๗
พระราชบัญญัติสัตว์พาหนะ ๒๕๓

พระสรรพการหิรัญกิจ ๓๑๐, ๓๑๔, ๓๓๒
พริกไทย ๑๐๖
พังงา ๑๕
พิกัดโคกระบือ ๑๓๗
พิกัดพลากร ๑๙๘
พิกัดภาษี นค้าเข้า ๒๒๔
พิกัดภาษีสินค้าออก ๑๘๙
พิกัดสมพัตสร ๑๙๘
พิกัดอากรสวนใหญ่ ๑๙๗
พิธีขอฝน ๕๔
พิไนยหลวง ๑๓๙
พุทไธมาศ ๔๒
แพในกรุง ๒๑๑
ไพร่สมกำลัง ๒๘๗
ไพร่ส่วย ๒๘๗, ๒๘๙
ไพร่หลวง ๒๘๗—๒๘๙, ๒๙๑

ฟ

ฟรันซิส ไลท์ ๘, ๙, ๑๒, ๑๕, ๓๗, ๓๘
ฟิลิปปีนส์ ๑๖๕

ภ

ภาษีกอไม้ไผ่สีสุก ๑๖๒
ภาษีเกลือ ๑๙๐
ภาษีของต้องห้าม ๖ อย่าง ๑๕๙
ภาษีตั้งใหม่ในรัชกาลที่ ๓ ๑๕๙
ภาษีถั่วงาปลาทู ๑๗๗, ๑๙๐
ภาษีน้ำตาลกรวด ๑๖๑
ภาษีน้ำตาลโตนด ๑๖๒
ภาษีน้ำตาลทราย ๑๕๙, ๑๖๑, ๑๙๐
ภาษีเบ็ดเสร็จลงสำเภา ๑๕๙, ๑๖๔, ๑๗๘, ๑๙๐
ภาษีฝ้าย ๑๙๐
ภาษีฝิ่น ๑๗๕, ๑๗๖, ๒๒๗—๒๒๘
ภาษีพริกไทย ๑๕๙
ภาษีภายใน ๑๗๗, ๑๗๙
ภาษีไม้ขอนสัก ๑๙๖
ภาษีไม้แดง ๑๕๙, ๑๙๐
ภาษีไม้ฝาง ๑๖๓
ภาษีรังนก ๑๙๐
ภาษีร้านค้า ๘๐
ภาษีสินค้าเข้า ๘๑, ๑๗๙, ๑๙๐
ภาษีสินค้าออก ๘๑, ๑๘๐

ม

มลายู ๑๒, ๑๐๖, ๑๑๔
มอญ ๑๒, ๒๐, ๒๑
มะชุลิปะตำ ๘๑
มะริด ๔, ๙, ๑๒, ๑๘๑
มะละกา ๑๔, ๔๓, ๕๔, ๘๒, ๘๓, ๑๕๑
มัทราส ๘๑
มาเกา ๘๓, ๘๖, ๒๙๘
ไม้ฝาง ๑๖๓
ไม้พลากร ๑๔๖
ไม้ล้มลุก ๑๔๓—๑๔๗
ไม้เสงเพรง ๑๐๗

ย

ยอน ครอเฟิด ๘๖, ๑๐๒, ๑๐๔—๑๐๙, ๑๑๐, ๑๑๒, ๑๑๕, ๑๑๖, ๑๔๙
ยอนเบาริง ๑๗๙, ๑๘๐, ๑๘๔
ยะโฮร์ ๑๔
ยักตรา ๘, ๕๔
เยมสบรุ๊ก ๑๖๖, ๑๖๘, ๑๗๙

ร

รถจักรยาน ๓๑๕
รถไฟ ๒๗๓, ๓๑๘, ๓๓๒
รถม้า ๓๑๕
รถยนต์ ๓๑๘
รถรางเทียมม้า ๓๑๗
รถรางไฟฟ้า ๓๑๗
รถลาก ๓๑๕
รอเบิต พุ่ตเลอตัน ๑๕๐
รังวัดนา ๖๒
รังวัดสวน ๖๖
ราคาข้าว ๒๐๕, ๒๐๖, ๓๘๑
ราคาทอง ๒๐๕, ๒๐๖
รายจ่ายของรัฐบาล ๘๖
รายได้ของรัฐบาล ๗๔, ๒๒๑, ๓๓๓
ริบราชบาตร ๗๘
เรือกลไฟ ๒๑๓, ๒๑๕, ๓๐๗
เรือกำปั่น ๔๘
เรือลำเลียง ๒๑๓
เรือสลุป ๔๘
เรือสำเภา ๔๘
โรงไฟฟ้า ๓๑๗
โรงภาษี ๒๑๗
โรงเลื่อยจักร ๒๑๕
โรงสีไฟ ๒๑๓
โรงหล่อ ๒๑๔

ล

ลังกา ๑, ๑๐๕
ลิ้นจี่ ๑๐๖, ๑๑๓

ว

วิลันดา ๘, ๓๘, ๑๑๗
เวียนหยาก ๔๒

ส

สเตรตเซตเติลเมนท์ ๒๙๘, ๓๐๐, ๓๐๑
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ๑๘๐
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ๑๘๐
สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ๒๒๕
สมพัตสร ๕๐, ๕๑, ๑๔๓—๑๔๗
ส่วย ๗๘
ส่วยสาอากร ๕๐, ๙๒
สะลิงงอ ๑๕๐
สักเลก ๖๘
สิ่งของต้องห้าม ๔๕
สิงคโปร์ ๘๖
สิทธิครอบครองที่ดิน ๖๕
สินค้าผูกขาด ๔๔
สุมาตรา ๑๔
สุหรัด ๕๓
แสตมป์ ๒๙๘

ห

หนังสือสัญญาทางไมตรี ๑๕๕
หมอยอน ๑๗๙
หลวงโสภณเพชรรัตน์ ๓๓๒
ห้างมณีเนตร ๓๓๒
ห้างวิลันดา ๑๗
แหล่งทำนา ๑๒๔
ไหหลำ ๘๒

อ

องเชียงชุน ๔๒
องเชียงสือ ๓๖, ๓๘, ๔๒
อ้อย ๑๐๖
อังกฤษ ๑๓, ๓๗, ๑๔๙–๑๕๘
อากรการพนัน ๑๙๔
อากรตลาด ๕๑, ๑๙๒
อากรมหรสพ ๑๙๓
อากรยาสูบ ๑๙๕
อากรรักษาเกาะ ๑๙๔
อากรเรือจ้าง ๕๐
อากรสวนใหญ่ ๘๑
อากรสุรา ๕๐, ๕๒
อากรหวย ๑๖๐
อินเดีย ๑๒, ๒๓
อิหร่าน ๑๒, ๘๑
อู่ต่อเรือ ๒๑๔
อู่ต่อเรือหลวง ๔๙
เอดมันด์ รอเบิต ๑๕๘

ฮ

ฮาเตียน ๑๑๖
เฮนรี เบอนี ๑๕๒–๑๕๘
เฮนรี อัลบาสเตอร์ ๓๐๐

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงโยธาธิการ ๕.๑/๕๙ รายงานกองจัดการครั้งที่ ๑๒ กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงในกรุงสยามประจำศก ๑๒๗.

ข่าวในตอนต้นรัชกาลที่ ๔ ตามหนังสือข่าวในเมืองสิงคโปร์ พ.ศ. ๒๓๕๔. พระนคร: พิมพ์ในงานทำบุญหน้าพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร, ๒๔๗๔.

คณะกรรมการจังหวัดอุตรดิตถ์. จังหวัดอุตรดิตถ์. ม.ป.ท. ๒๕๐๐.

คมนาคม, กระทรวง. อนุสรณ์กระทรวงคมนาคม ๒๔๕๗. พระนคร: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์, ๒๔๙๗.

_____. กรมไปรษณีย์โทรเลข. ประวัติและวิวัฒนาการกรมไปรษณีย์โทรเลขครบรอบ ๘๐ ปี พ.ศ. ๒๔๒๖–๒๕๐๖. พระนคร: กรมไปรษณีย์โทรเลข, ๒๕๐๖.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย ๒๓๕๒–๒๔๕๓ ด้านสังคม. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, ๒๕๑๙.

เฉลิม ตุงคะมณี. "งานชุมนุมสินค้าครั้งแรกในเมืองไทย," พาณิชย์อนุสรณ์ปี ๒๔๕๑.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (เล่ม ๑, ๓), พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖.

_____. "พระราชสาส์นของพระเจ้าฮำฮอง," พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ. (ภาค ๒). พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงพิสัยสิทธิสงคราม, ๑๓ เมษายน ๒๕๐๑.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน. (ภาค ๗, ๑๓). จ.ศ.๑๒๔๑, พ.ศ. ๒๔๓๓.

_____. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๒๑–๒๔๒๗. (ภาค ๔) พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.

_____. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเถา ทองแถม, ๒๕๑๐.

_____. พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอกรมหลวงนรินทร์เทวี. พิมพ์ครั้งแรก. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ร.ศ. ๑๒๗.

_____. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๕. พระนคร: พิมพ์ในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, ๒๔๙๓.

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย. (เล่ม ๑). พระนคร: กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๑๓.

_____. พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ ๕ พระราชทานแด่พระเจ้าลูกยาเธอ พระนคร: พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ นายศุข สงวนน้อย, ๒๕๐๙.

_____. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

_____. ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบริหารราชการแผ่นดิน. (ภาค ๒ ตอน ๒, ภาค ๓ ตอน ๒ และภาค ๔) พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓.

_____. พระราชพิธี ๑๒ เดือน. พระนคร: สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

_____. พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.

_____. พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. ๑๒๘. (พ.ศ. ๒๔๕๒) พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐.

_____. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. พระนคร: พิมพ์ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับเสด็จสวรรคตที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๐.

เจนจีนอักษร, พระ (สุดใจ ตัณฑากาศ ผู้แปล). เรื่องพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

จักรปราณี, หลวง (ฤกษ์). โคลงนิราศกรุงเก่า. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ, ๒๔๗๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. "อธิบายความว่าด้วยประกาศรัชกาลที่ ๔," ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๕๒–๒๔๕๔. พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมหาโพธิวงศาจารย์อินทโชติเถระ, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๑.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๙.

_____. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. พระนคร: พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ นางชุมพร เวชชาชีวะ, ๒๔๙๔.

_____. ความทรงจำ. พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓.

_____. เทศาภิบาล. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๓.

ตรี อมาตยกุล. ประวัติบรรพบุรุษ และสกุลวงศ์อมาตยกุล. พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาปฏิภาณพิเศษ (อาเล็กแซนเดอร์ อมาตยกุล), ๓๐ มีนาคม ๒๕๐๗.

ตรัง, พระยา. "นิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย," **ชุมนุมวรรณกรรมพระยาตรัง. ม.ป.ท.**, ๒๕๐๗.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑.** พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัฒนจาตุรนต์, ๒๔๗๘.

————————. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.** พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

————————. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

————————. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔.** พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม (ผู้แปล). **จดหมายเหตุลาลูแบร์.** (๒ เล่ม). พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **สาส์นสมเด็จ.** (เล่ม ๒, ๑๖, ๒๑ และ ๒๓). พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

นันทา โรจนประดิษฐ์. "สัมพันธภาพระหว่างไทยกับเวียดนาม," **ยุทธโกษ.** ๗๖ (เมษายน, ๒๕๑๒), หน้า ๒๑—๓๖.

นิจ หิญชีระนันท์ และเฉลิม แก้วกังวาน. "การเพิ่มประชากรกับการขยายตัวของนครหลวง," **วารสารเทศบาลนครกรุงเทพ.** ๙ (กันยายน, ๒๕๑๒).

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖.

————————. ภาคที่ ๑๗ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๗.

————————. ภาคที่ ๓๙ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๑.

————————. ภาคที่ ๖๒ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๒.

————————. ภาคที่ ๖๓ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๒.

————————. ภาคที่ ๖๙ พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา. ๒๕๑๒.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘, ๑๗, ๓๖, ๓๙, ๖๒, ๖๓ **และ** ๖๙. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

ประชุมพงศาวดาร. (เล่ม ๕). จดหมายเหตุหมอบรัดเล. สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๗.

ปาลเลกัวซ์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม.** แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

พระราชบัญญัติและประกาศต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๔. (เล่ม ๓). โรงพิมพ์อักษรกิจ, ร.ศ. ๑๒๑.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. (เล่ม ๒). พระนคร: สำนักงานสยามบรรณากร, ๒๔๘๑.

พิชิตปรีชากร, กรมหลวง. **ประชุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร.** พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒.

พิมาน แจ่มจรัส (รวบรวม). **ราชาวลี.** พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๙.

พิสัยสุนทรการ, พระยา. "ปาฐกถา เรื่องสภาพของจังหวัดภูเก็ต" **ปาฐกถาของผู้แทนราษฎรเรื่องสภาพของจังหวัดต่าง ๆ.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

พัฒนพงศ์ภักดี, หลวง (ทิม สุขยางค์). **นิราศหนองคาย.**, ๒๔๒๑.

รถไฟ, กรม. **รายงานการรถไฟ ร.ศ. ๑๒๕.**

ราชกิจจานุเบกษา. ๑๒๓๗.

ราชกิจจานุเบกษาศักราช ๑๒๔๓. "ประกาศการไปรสณีย์คือการส่งหนังสือฝากที่ ๑." พระนคร: พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเศรษฐบุตร สิริสาร, ๒๕๑๓.

_____. (ฉบับพิเศษ). ร.ศ. ๑๐๐.

_____. (เล่ม ๘). ร.ศ. ๑๑๐.

_____. (มิถุนายน). ร.ศ. ๑๑๗.

ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ. (เล่ม ๑). พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

_____. (เล่ม ๒). พิมพ์ครั้งที่ ๕ พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง.** (พิมพ์ครั้งที่ ๒) พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกำธร เทพหัสดิน ณ อยุธยา, ๑๗ สิงหาคม ๒๔๙๖.

วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และโบราณคดี. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑. มกราคม, ๒๕๑๑.

_____. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๒. พฤษภาคม, ๒๕๑๑.

_____. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๓. กันยายน, ๒๕๑๑.

_____. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑. มกราคม, ๒๕๑๒.

_____. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒. พฤษภาคม, ๒๕๑๒.

_____. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑. มกราคม, ๒๕๑๔.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** พระนคร: พิมพ์ในงานบำเพ็ญกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ, ๒๕๐๐.

ศิลปากร, กรม. **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์.** พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๗.

_____. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ.** ๑๑๗๑—๑๑๗๓. (๒ เล่ม) พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓.

_____. **รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลเอกเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต, ๒๕๐๕.

สวน (มหาดเล็ก). **โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี.** พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐.

สงวน อั้นคง. **สิ่งแรกในเมืองไทย.** (ชุด ๒). พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๒.

สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, หม่อมราชวงศ์. **เรื่องเข้าของประเทศสยาม.** พระนคร: พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพผู้แต่ง, ๒๔๗๐.

เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม) **ประชุมกฎหมายประจำศก.** (เล่ม ๑, ๒, ๔—๑๒, ๑๕—๑๘, ๒๐, ๒๒, ๒๓ และเล่มเพิ่มเติม), พระนคร.

เสลา เรขะรุจิ (ไทยน้อย—นามแฝง). **๕๐ บุคคลสำคัญ.** (ชุด ๒). พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๔.

สยามประเภท. ฉบับ ๑๗ มีนาคม, ร.ศ. ๑๒๔, ประวัติเจ้าพระยารัตนาธิเบศร (กุน).

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

An Outline History of China. (ไม่มีชื่อผู้แต่ง). Peking: 1958.

Bangkok Calendar. Annually, 1862, 1865, 1868, 1873.

Bangkok Times. 2 March, 1889.

_____. 10 June, 1889.

_____. 10 August, 1810.

_____. 10 September, 1910.

The Bangkok Recorder, V.1. 1865.

Bock, Carl. **Temples and Elephants.** London: Samson Low, Searle & Rivington, 1884.

Bowing, Sir John. **The Kingdom and People of Siam,** V.2. Kuala Lumper, Oxford University Press, 1969.

Buttinger, Joseph. **The Smaller Dragon.** New York: Frederick A. Prayer, 1958.

Burney, Henry. **The Burney Papers,** V.1. Bangkok: National Library. 1910.

Centre for East Asian Cultural studies. **The Meiji Japan through Contemporary Sources: Basic Documents 1854-1889.** Tokyo, 1969.

The Crawfurd Papers. Bangkok: National Library, 1915.

Crawfurd, John. **Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China.** Kuala Lumper: Oxford University Press, 1967.

The Department of Commerce and statistics, ministry of Finance. **Statistical Year Book of the Kingdom of Siam, B.E. 2470.**

Gervaise, Nicolas. **The Natural and Political History of the Kingdom of Siam A.D. 1688.** Trans. into English from the original by Herbert Stanley O'Neill. Bangkok, the Siam Observer, Press, 1928.

Glamann, Kristof and Eriis, Astrid. **A History of Prices and Wages in Denmark 1600-1800.** Copenhagen: Longmans, Green, 1958.

Goodrich, L.C. **A Short History of the Chinese People.** 3d ed. Ruskin House, Allen & Urwin, 1969.

Harris, Townsend. **The Complete Journal of Townsend Harris.** Rev. ed. Tokyo: Tuttle, 1959.

Ingram, J.C. **Economic Change in Thailand Since 1850.** Stanford : Stanford University Press, 1955.

Iwao, Seiji "Reopening of the Diplomatic and Commercial Relation between Japan and Siam during the Tokugawa Period," **Acta Asiatica.** (V.4), 1963.

Latourettes, K.S. **The Chinese, Their History and Culture.** 3d ed. New York: Macmillan, 1957.

Lettres recieved by E.I.C. from its servants.

Mills, L.A. **British Malaya 1824–1867.** Singapore, 1925.

Minney, R.J. **Fanny and the Regent of Siam.** London: Collins, 1962.

Monkut, King. "Brief Sketches of Siam History," **Siam Repository,** V.1. 1869.

Pelliot, Paul. Deux Itinéraires de Chine en Inde ā la fin du VIII siècle, **BEFEO,** Tome IV, 1904.

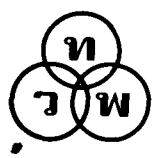
Siam Repository, V.3. 1871, V.4–5, 1871, 1874.

Turpin, F.H. **History of the Kingdom of Siam.** Trans. by B.O. Cartwright. Bangkok: American Presby. Mission Press, 1908.

Vincent, Frank. **The Land of the White Elephant.** (America, 1874). London : Samson Low, Marston, Low and Searle, 1873.

Wurtzburg, C.E. **F Raffles of the Eastern Isles.**

ISBN 974-07-5456-2

พิมพ์ที่ บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด ๘๙๑ ถนนพระราม ๑ กรุงเทพมหานคร
นางบุญพริ้ง ต. สุวรรณ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๒๗